

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІННИЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кваліфікаційна наукова праця на правах
рукопису

ПРОНЬКО ЛЮДМИЛА МИКОЛАЇВНА

УДК: 331.01.262:711.437

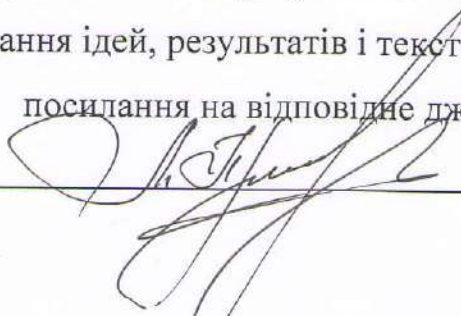
**ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНИЙ МЕХАНІЗМ ВІДТВОРЕННЯ
ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ**

08.00.03 – економіка та управління національним господарством

Подається на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень.

Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають
посилання на відповідне джерело

Л.М. Пронько

НАУКОВИЙ КОНСУЛЬТАНТ:

доктор економічних наук, професор,
академік НААН України

КАЛЕТНИК Григорій Миколайович

Вінниця – 2025

ВСТУП

Актуальність теми. В умовах поглиблення структурних трансформацій національної економіки, євроінтеграційного курсу України, повномасштабної збройної агресії й завдань післявоєнного відновлення, особливої актуальності набуває проблема відтворення людського капіталу сільських територій як ключового ресурсу сталого соціально-економічного розвитку держави. Людський капітал визначає рівень продуктивності аграрного виробництва, інноваційну спроможність сільських громад і здатність територій до адаптації та резильєнтного відновлення в умовах кризових і воєнних шоків. У 2020–2024 рр. чисельність сільського населення скоротилася більш ніж на 1,2 млн осіб, а частка населення працездатного віку зменшилася до 55 %, що свідчить про звуження відтворювальної бази людського капіталу й посилення демографічних ризиків.

Сільські території України відіграють системоутворювальну роль у забезпеченні продовольчої безпеки й зайнятості, проте повномасштабна війна суттєво загострила наявні соціально-економічні дисбаланси. У 2022–2024 рр. значна частина сільських громад зазнала руйнування житлової, соціальної та аграрної інфраструктури, масового переміщення населення, втрати робочих місць і порушення виробничих ланцюгів, що посилює процеси трудової міграції та довгострокової втрати трудового потенціалу. У сукупності ці чинники зумовлюють кризовий і звужений характер відтворення людського капіталу сільських територій та актуалізують потребу формування адаптивного організаційно-економічного механізму його відновлення і розвитку з урахуванням воєнних ризиків та завдань післявоєнної реконструкції.

Теоретико-методологічні засади дослідження людського капіталу сформувалися у працях іноземних учених, зокрема Г. Беккера, Т. Шульца, А. Сена, М. Нуссбаум, Д. Норта, які обґрунтували економічну природу інвестицій у людський капітал, їхній взаємозв'язок з інституційним

середовищем і розвитком територій. Вагомий внесок у розвиток теорії людського капіталу й проблематики соціально-економічного розвитку сільських територій зробили також вітчизняні науковці: Г. Калетнік, В. Геєць, Б. Данилишин, О. Бородіна, І. Прокопа, М. Малік, В. Юрчишин, О. Шпикуляк, Л. Шепотько, В. Кравців, І. Свиноус, П. Саблук, Ю. Лупенко, В. Месель-Веселяк, І. Гончарук, В. Коваль, Н. Брюховецька, О. Головня, Л. Вдовенко, які розглядають людський капітал як ключовий чинник конкурентоспроможності аграрного виробництва, розвитку фермерства й продовольчої безпеки, а також підкреслюють роль державної політики й інституційних трансформацій у його формуванні.

Водночас, попри значний доробок, вітчизняні науковці недостатньо системно розкрили організаційно-економічний механізм відтворення людського капіталу сільських територій з позицій поєднання інституційних, фінансово-економічних, управлінських і соціальних інструментів, особливо в умовах децентралізації, воєнної економіки й післявоєнного відновлення. Це спричиняє потребу наукового обґрунтування такого механізму на засадах інституційної узгодженості, стійкості, резильєнтності й інклюзивного розвитку з урахуванням сучасних викликів аграрному сектору, а також територіальним громадам України.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота відповідає науково-дослідній темі Вінницького національного аграрного університету «Забезпечення розвитку територіальних громад в умовах реформування місцевого самоврядування» (номер державної реєстрації 0122U002096, 2022–2024 рр.). У межах теми автор здійснив теоретичне обґрунтування організаційно-економічного механізму й розробив практичні рекомендації щодо відтворення людського капіталу сільських територій.

Мета й завдання дослідження. Метою дисертації є розроблення теоретико-методологічних засад і практичних рекомендацій щодо формування, вдосконалення та ефективного використання організаційно-

економічного механізму відтворення людського капіталу сільських територій, з урахуванням сучасних викликів (децентралізація, післявоєнне відновлення, міграційні процеси).

Для реалізації поставленої мети у дисертації автор сформулював такі **завдання:**

- критично проаналізувати й систематизувати еволюцію наукових поглядів на природу, сутність і складники людського капіталу;
- уточнити економічну сутність категорії «людський капітал сільських територій» і визначити її специфічні ознаки;
- обґрунтувати роль і функції держави в процесі формування, використання та відтворення людського капіталу сільських територій;
- визначити особливості відтворювального процесу людського капіталу в умовах сільських територій;
- систематизувати методологічні підходи дослідження людського капіталу й адаптувати їх до сільськогосподарського, а також соціоекономічного контексту;
- розробити методичні підходи й інструментарій комплексної оцінки кількісних і якісних параметрів людського капіталу сільських територій;
- проаналізувати сучасний стан, динаміку й тенденції відтворення сільського населення країни (демографічний, міграційний та освітній аспекти);
- здійснити економічну оцінку рівня та ефективності використання людського капіталу сільських територій у різних сферах економічної діяльності;
- оцінити вплив соціально-економічних умов (інфраструктура, доступ до послуг) на процеси відтворення людського капіталу в сільській місцевості;
- оцінити вплив адміністративно-фінансової децентралізації на відтворення людського капіталу сільських територій;
- проаналізувати й оцінити ефективність державної підтримки реалізації підприємницької ініціативи населення сільських територій;

- сформувати пропозиції щодо вдосконалення інституційного середовища відтворення людського капіталу сільських територій;
- визначити стратегічні пріоритети й довгострокові цілі відтворення людського капіталу сільських територій;
- обґрунтувати механізми активізації соціально-економічних інструментів відтворення людського капіталу;
- розробити пропозиції щодо формування системи інноваційного забезпечення відтворювальних процесів людського капіталу сільських територій.

Об'єктом дослідження є процеси відтворення людського капіталу на рівні територіальних громад й у межах сільських територій України зокрема.

Предмет дослідження є організаційно-економічний механізм та його елементи, інструменти, важелі й інституційне забезпечення, спрямовані на ефективне відтворення, розвиток і використання людського капіталу сільських територій в умовах трансформаційних і кризових викликів.

Методи дослідження. Поставлені завдання дисертації були вирішені за допомогою використання ряду загальнонаукових і специфічних методів та підходів, зокрема: *абстрактно-логічний, включаючи аналіз і синтез, індукцію та дедукцію* – застосовувався для формування мети і завдань дослідження, уточнення ключових наукових положень, визначення сутності та структури організаційно-економічного механізму відтворення людського капіталу сільських територій; *аналітико-монографічний* – використовувався для здійснення огляду інформаційних джерел (наукових праць), а також законодавчих та нормативно-правових актів, уточнення сутності основних понять і категорій, вивчення вітчизняного та зарубіжного досвіду, обґрунтування гіпотез щодо впливу інституційних змін та кризових явищ на людський капітал; *системний аналіз та структурно-функціональний підхід* – застосовувався для обґрунтування ієрархічної структури організаційно-економічного механізму, як складної системи з п'яти взаємопов'язаних рівнів (компонентів), а також для визначення функцій кожного елемента в процесі

відтворення людського капіталу; *економіко-статистичні методи (групування, порівняння, табличний та графічний методи)* – використані для оцінки динаміки та структури показників людського капіталу (зокрема, демографічних, міграційних, освітніх) у сільських територіях, а також для обґрунтування висновку про «вкрай неефективне» використання людського капіталу (далі – ЛК); *кореляційно-регресійний аналіз та моделювання* – застосовувався для встановлення кількісних залежностей між факторами впливу та результативними показниками, розроблення методики розрахунку Інтегрального Індексу людського капіталу територіальних громад (далі – ІЛК-ТГ), а також для прогнозування наслідків «асиметричного гендерного міграційного шоку»; *метод експертних оцінок та сценарний підхід* – використовувався для обґрунтування вагових коефіцієнтів при формуванні ІЛК-ТГ, а також для розробки поствоєнної моделі відтворення людського капіталу, що включає безпековий, адаптаційний та відновлювальний компоненти; *програмно-цільовий та нормативний методи* – застосовувалися для формування практичних рекомендацій та обґрунтування пропозицій щодо вдосконалення державної політики та фінансових нормативів у сфері розвитку соціальної інфраструктури сільських територій.

Інформаційним фундаментом дослідження слугували законодавчі та нормативно-правові акти України та інших держав, а саме: Конституція України, закони України, укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, а також міжнародні угоди та директиви ЄС, що мають відношення до децентралізації, регіонального розвитку, соціального захисту населення, міграційної політики, державного управління, фінансування освітньої та медичної сфер, розвитку територіальних громад та поствоєнного відновлення.

Офіційні статистичні матеріали: дані Державної служби статистики України (зокрема, щодо демографічної ситуації, ринку праці, доходів населення, міграційних процесів), інформація обласних та територіальних статистичних управлінь, а також офіційні статистичні дані Євростату

(Eurostat) та інших міжнародних організацій, що стосуються порівняльного аналізу людського капіталу. Відомчі та галузеві дані: офіційні звіти й аналітичні огляди Міністерства розвитку громад та територій України, Міністерства економіки, довкілля та сільського господарства України, Міністерства фінансів України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства охорони здоров'я України та Міністерства соціальної політики України, сім'ї та єдності України, що відображають стан і тенденції розвитку соціальної інфраструктури, освіти, медицини та фінансової стійкості територіальних громад.

Міжнародні звіти та аналітичні огляди: публікації Світового банку (World Bank), Міжнародного валютного фонду (IMF), Організації Об'єднаних Націй (ООН) (зокрема, звітів з Індексу людського розвитку), а також матеріали Організації економічного співробітництва та розвитку (OECD) щодо політики розвитку сільських територій та управління людським капіталом.

Наукові джерела: монографічні дослідження, статті у фахових наукових виданнях, матеріали міжнародних та всеукраїнських конференцій, дисертаційні роботи провідних вітчизняних і зарубіжних учених за проблематикою людського капіталу, регіональної економіки, економіки праці та сільських територій.

Дані, отримані в результаті розробки та апробації Інтегрального індексу людського капіталу ТГ (ІЛК-ТГ), проведених експертних опитувань, а також результати економіко-математичного моделювання та сценарного аналізу поствоєнної моделі відтворення.

Наукова новизна одержаних результатів. Найбільш суттєві наукові результати дисертаційної роботи, що містять **наукову новизну** і характеризують особистий внесок автора, наступні:

вперше:

- обґрунтовано методичний інструментарій оцінювання людського капіталу через розроблення інтегрального індексу ІЛК-ТГ, який надає можливість для моніторингу й оцінки стану, динаміки та диспропорцій

людського капіталу безпосередньо на рівні територіальних громад (а не лише на національному чи регіональному рівні, як ІЛР ООН);

- розроблено післявоєнну модель відтворення людського капіталу, що є гібридом класичних економічних концепцій та сучасних кризових підходів, орієнтованих на безпековий, адаптаційний та відновлювальний компоненти;

- обґрунтовано концепцію асиметричного гендерного міграційного шоку, як специфічного демографічного ефекту вимушеної міграції воєнного часу, що проявляється у масовому виїзді жінок репродуктивного віку та дітей із сільських територій, унаслідок чого при загальному скороченні чисельності населення відбувається статистичне зростання частки чоловіків у структурі наявного населення, що призводить до критичного звуження репродуктивної бази, поглиблення структурних диспропорцій та довгострокових втрат людського капіталу.

- обґрунтовано концептуальну модель «Трикутник партнерства», яка передбачає розвиток інституційної взаємодії між державою, громадами й неурядовими структурами як основи нової управлінської культури, орієнтованої на стратегічне планування, синергію ресурсів та спільну відповідальність за відтворення людського капіталу на рівні територіальних громад;

удосконалено:

- теоретико-методичні підходи до визначення категорії «людський капітал сільських територій» як стратегічної основи їх сталого розвитку, соціальної згуртованості та культурного самовідтворення громади, а також до трактування механізму його відтворення як відкритої, динамічної та багаторівневої системи, що інтегрує економічні, соціальні, інституційні, цифрові й культурні складники та забезпечує формування накопиченого фізичного та інтелектуального потенціалу, знань, навичок, здібностей і мотивацій, які цілеспрямовано реалізуються в економічній діяльності.

- інституційне забезпечення формування комплексної системи моніторингу й управління людським капіталом у сільській місцевості, яка

базується на впровадженні інституціонального підходу до підтримання безперервного інформаційного зворотного зв'язку між аналітичними оцінками (отриманими за ІВЛК-ТГ) і процесом ухвалення управлінських рішень. На відміну від традиційних систем, запропонована модель забезпечує високий рівень інтегративності, поєднуючи демографічні, соціальні й економічні показники на рівні територіальних громад, що дає змогу здійснювати превентивний моніторинг та своєчасно реагувати на негативні тенденції у відтворенні людського потенціалу;

- напрями державної підтримки реалізації підприємницьких ініціатив, що охоплюють фінансово-фіскальне стимулювання (пільгове оподаткування, спецмеханізми), інституціоналізацію сільського розвитку й структурну диверсифікацію на користь неаграрного МСБ, а також посилення консультаційно-кадрової підтримки й удосконалення соціально-житлових гарантій;

- концептуальні засади державної політики у сфері відтворення людського капіталу сільських територій через пропозицію інституційної інтеграції механізмів управління людським капіталом, який, на відміну від існуючих підходів, забезпечує баланс між централізованими стратегіями й локальними ініціативами територіальних громад;

- підходи забезпечення функціональної стійкості й економічної мобільності, через синергетичну інтеграцію цифрового й соціально-інфраструктурного комплексів з економічно-підприємницьким комплексом, що забезпечує можливість, з одного боку, створити технологічну основу для AgriTech і подолати цифровий розрив, а з іншого – забезпечити генерацію доходу й реінвестування податкової бази у модернізацію інфраструктури, а також інституційну стійкість, завершуючи самопідтримувальний цикл;

- методи прогнозування відтворювальних процесів людського капіталу сільських територій на основі розроблення матричної моделі інноваційного забезпечення, яка, на відміну від лінійних методів прогнозування, дає змогу ідентифікувати приховані резерви трудового потенціалу в умовах

нестабільності та визначати оптимальні точки вкладення інвестиційних ресурсів для переходу від підтримуючої до адаптаційно-відновлювальної моделі розвитку людського капіталу, що забезпечує гнучкість стратегічного планування на рівні національного господарства та окремих територіальних громад;

набули подальшого розвитку:

- методологічні підходи дослідження людського капіталу територіальних громад через інтеграцію чотирьох ключових теоретичних напрямів: економічного, соціального, інституціонального й системного – у єдину, багатовимірну концептуальну рамку, яка вперше сфокусована на мікрорівні (ТГ), вимагає просторово-чутливого аналізу з урахуванням локалізованого людського капіталу та є адаптивною до умов невизначеності й воєнних ризиків;

- методичні підходи до розвитку соціально-культурної інфраструктури сільських територій через обґрунтування концепції багатофункціональних центрів громад, створених на базі закладів освіти й культури, що на відміну від підходу до функціонування соціальних об'єктів, передбачає їхню інтеграцію в єдиний простір освітніх, культурних і соціальних послуг з метою не лише оптимізувати використання інфраструктури в умовах обмежених ресурсів, але й створити якісно нове середовище для формування людського капіталу, підвищити соціальну активність громади та посилити привабливість сільської місцевості для різних вікових груп;

- інноваційні механізми комплексної післявоєнної моделі відтворення людського капіталу сільських територій та підходи до стратегічного планування й забезпечення інституційної стійкості, які ґрунтуються на застосуванні розробленої економіко-математичної моделі для ідентифікації стратегічних пріоритетів і прогнозування динаміки розвитку трудового потенціалу в умовах високої невизначеності.

Практичне значення одержаних результатів. Окремі наукові розробки автора щодо підвищення ефективності відтворення людського

капіталу сільських територій використовуються в практичній діяльності Дашівської селищної ради при розробці стратегічних напрямів розвитку громади, а саме при формування обласної програми підтримки малих підприємств аграрного сектору економіки та активізації інструментів відтворення людського капіталу (довідка № 02.17/1370 від 28.11.2025 р.), Вінницької обласної ради (довідка від 28.11.2025 р. № 1898/01.01-19-2025) – формування регіональної політики щодо впровадження в сфері диверсифікації малого та середнього бізнесу, а також удосконалення системи інноваційного забезпечення відтворювальних процесів людського капіталу сільських територій, Департаменту економіки інвестицій Вінницької міської ради – впровадження в сфері диверсифікації малого та середнього бізнесу, а також удосконалення системи інноваційного забезпечення відтворювальних процесів людського капіталу сільських територій (довідка № 01.5/1768 від 2.01.2026 р.), активізації соціально-економічних інструментів відтворення людського капіталу шляхом імплементації авторської моделі в діяльності Шпиківської селищної ради (довідка № 1228/02-14 від 28.11.2025 р.).

Основні наукові результати за темою дисертації використовуються також у навчальному процесі Вінницького національного аграрного університету при викладанні дисциплін «Місцеве самоврядування», «Публічне управління та управління змінами», «Управління персоналом в публічній службі» та «Управління персоналом» (довідка про впровадження № 01.1-60-1573 від 04.12.2025 р.).

Апробація результатів дисертації. Основні результати дисертаційного дослідження були апробовані на науково-практичних конференціях, зокрема: Міжнародній науково-практичній конференції «Економіка в контексті інноваційного розвитку: стан та перспективи» (м. Ужгород, 12-13 лютого 2016 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Трансформаційна динаміка розвитку агропромислового виробництва» (м. Вінниця, 28-29 квітня 2016 р.); IV міжнародній науковій конференції «Глобальний економічний простір: детермінанти розвитку» (м. Миколаїв 16-17 грудня 2017 р.);

Всеукраїнській науково-практичній конференції «Трансформаційна динаміка розвитку агропромислового виробництва» (м. Вінниця, 25-26 квітня 2018 р.); Міжнародній науково-практичній конференції: Актуальні питання економіки, обліку, фінансів та права (м. Полтава, 10 листопада 2018 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Інструменти сучасного маркетингу як засіб впливу на споживача» (м. Вінниця, 18-19 квітня 2019 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Трансформаційна динаміка розвитку агропромислового виробництва» (м. Вінниця, 6-7 червня 2019 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми менеджменту та права» (м. Вінниця, 1-2 червня 2020 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Трансформаційна динаміка розвитку економіки» (м. Вінниця, 28-29 жовтня 2020 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми економіки, фінансів, обліку та права: досвід та перспективи» (м. Полтава, 3 листопада 2021 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Інноваційні напрями соціально-економічного розвитку АПК України в умовах військового стану та повоєнного відновлення» (м. Вінниця, 30-31 травня 2023 р.); Міжнародній науково-практичній конференції (м. Рига, Латвійська Республіка, 2 жовтня – 12 листопада 2023 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Інноваційні напрями соціально-економічного розвитку АПК України в умовах євроінтеграції» (м. Вінниця, 4-5 квітня 2024 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Інноваційні напрями соціально-економічного розвитку АПК України в умовах євроінтеграції» (м. Вінниця, 29-30 травня 2025 р.).

Публікації. Основні положення та результати дисертаційної роботи висвітлено у 42 наукових працях загальним обсягом 42,46 друк. арк., із яких особисто автору належать 13,74 друк. арк., у тому числі 12 статей у наукових виданнях, які індексуються у міжнародних наукометричних базах Scopus та Web of Science, 23 статі у наукових фахових виданнях України, 2 колективних монографії, 5 статей у міжнародних виданнях, а також 5 тез доповідей на

наукових конференціях.

Структура дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг дисертації викладено на 730 сторінках. Основний текст дисертації становить 686 сторінок, містить 100 таблиць та 20 рисунків. Список використаних джерел нараховує 438 найменувань, розміщених на 57 сторінках, 14 додатків, що розміщуються на 42 сторінках.

Праці у міжнародних наукометричних базах даних Scopus, Web of Science Core Collection

1. Pronko L., Kolesnik T. Decentralization of public and local authorities in Ukraine. *Baltic Journal of Economics Studies*. 2016. Vol. 2 (1). P. 96-100. DOI: 10.30525/2256-0742/2016-2-1-96-100 (Web of Science Core Collection) *(0,22 друк. арк. – особистий внесок – проведена оцінка ролі інтелектуального капіталу територіальних громад у забезпеченні фінансової незалежності – 0,11 друк. арк.).*

2. Pronko L., Kolesnik T., Samborska O. Activities of united territorial communities as a body of local government in the conditions of power decentralization in Ukraine. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2018. Vol. 4 (2). P. 184-190. DOI: 10.30525/2256-0742/2018-4-2-184-190 (Web of Science Core Collection) *(0,3 друк. арк. – особистий внесок – обґрунтована роль професійного менеджменту в забезпеченні фінансової та організаційної автономії громад – 0,1 друк. арк.).*

3. Pronko L., Kolesnik T., Samborska. O. Ukraine Dairy Market: State and Prospects of Development. *European Journal of Sustainable Development*. 2020. Vol. 9 (1). P. 243-252. DOI: 10.14207/ejsd.2020.v9n1p243 (Scopus/Web of Science Core Collection) *(0,45 друк. арк. – особистий внесок – досліджено мотиваційні механізми для молодих фахівців в аграрному секторі економіки та їхній вплив на продуктивність сектору – 0,15 друк. арк.).*

4. Pronko L., Furman I., Kucher A., Gontaruk Y. Formation of a State

Support Program for Agricultural Producers in Ukraine Considering World Experience. *European Journal of Sustainable Development*. 2020. Vol. 9 (1). P. 364-379. DOI: 10.14207/ejsd.2020.v9n1p364 (Scopus/Web of Science Core Collection) (0,72 друк. арк. – особистий внесок – досліджено вплив державної підтримки на збереження людського капіталу в сільській місцевості та проведений аналіз програм підтримки молодих фермерів – 0,18 друк. арк.).

5. Bereziuk S., Pronko L., Samborska O. The Phenomenon of Political Power in Ukraine. *European Journal of Sustainable Development*. 2020. № 9 (2). P. 488-500. DOI: <https://doi.org/10.14207/ejsd.2020.v9n2p488> (Scopus/Web of Science Core Collection) (0,72 друк. арк. – особистий внесок – досліджено вплив політичної влади на діяльність територіальних громад у сільській місцевості – 0,18 друк. арк.).

6. Pronko L., Kolesnik T., Samborska O. Essence and Concept of Capitalization of Enterprises its Types and Methods of Evaluation. *European Journal of Sustainable Development*. 2021. Vol. 10 (1). P. 551-560. DOI: 10.14207/ejsd.2021.v10n1p551 (Scopus/Web of Science Core Collection) (0,45 друк. арк. – особистий внесок – розроблено підходи до оцінки «нематеріальної капіталізації», де ключовим активом виступає інтелектуальна власність та компетенції персоналу – 0,15 друк. арк.).

7. Patyka N., Khodakivska O., Pronko L., Kolesnyk T., Klymchuk O., Kamenschuk B., Zayed N. Approaches To Evaluation Of The Agriculture Competitiveness Level: Empirical Evidence in Ukraine. *Academy of Strategic Management Journal*. 2021. Vol. 20 (1). P. 1-15. URL: <https://www.abacademies.org/articles/Approaches-to-evaluation-of-the-agriculture-competitiveness-level-empirical-evidence-in-Ukraine-1939-6104-20-1-703.pdf>. (Scopus) (0,7 друк. арк. – особистий внесок – розроблено індикатори соціальної складової конкурентоспроможності, зокрема рівня добробуту та якості життя сільського населення як основи для збереження трудового ресурсу – 0,2 друк. арк.).

8. Pryshliak N., Pronko L., Mazur K., Palamarenko Ya. The development of

the state strategy for biofuel production from agrobiomass in Ukraine. *Polityka Energetyczna – Energy Policy Journal*. 2022. Vol. 25 (2). P. 163–178. DOI: 10.33223/epj/150091 (Scopus/Web of Science Core Collection) (0,7 друк. арк. – особистий внесок – обґрунтовано необхідність формування нових професійних кваліфікацій для фахівців агроенергетичного сектору – 0,2 друк. арк.).

9. Lohosha R., Prylutskyi A., Pronko L., Kolesnyk T. Organization of the System of Internal Marketing and Marketing of Interaction of Agricultural Enterprises for the Production of Biodiesel Based on Value Chain Analysis. *Journal of Environmental Management and Tourism*. 2023. Vol. 14, № 3. P. 823-841. DOI: 10.14505/jemt.v14.3(67).21 (Scopus) (0,9 друк. арк. – особистий внесок – обґрунтовано роль довіри та довгострокових відносин між учасниками ланцюга цінності, проведений аналіз інтелектуального капіталу, як основи для побудови партнерських мереж у сфері «зеленої» енергетики – 0,22 друк. арк.).

10. Pysarenko V., Pronko L., Pidvalna O., Lozhachevska O., Fastovets N., Ramos O.R. Marketing management of the bioeconomic potential of enterprises and the quality of their innovative products in the post-war recovery strategy. *Financial and Credit Activity: Problems of Theory and Practice*. 2024. Vol. 6, Issue 59. P. 648-664. DOI: 10.55643/fcaptp.6.59.2024.4637 (Scopus/Web of Science Core Collection) (0,8 друк. арк. – особистий внесок – досліджено потреби у перепідготовці кадрів для роботи з високотехнологічними біопродуктами – 0,22 друк. арк.).

11. Pronko L., Puzyrova P., Sobchyshyn V., Varava L., Zakharov D., Vynogradova O. Innovative management of labour potential in the digitalization system of financial and economic security of the smart economy. *Financial and Credit Activity: Problems of Theory and Practice*. 2025. Vol. 1, Issue 60. P. 554-569. DOI: <https://doi.org/10.55643/fcaptp.1.60.2025.4694> (Scopus/Web of Science Core Collection) (0,8 друк. арк. – особистий внесок – досліджено потреби у перепідготовці кадрів для роботи з високотехнологічними

продуктами – 0,22 друк. арк.).

12. Lohosha R., Lutkovska S., Pidvalna O., Pronko L., Kolesnyk T. Ecological optimisation of vegetable production as a factor of the industry capitalisation. *Agricultural and Resource Economics-International Scientific E-Journal*. 2025. Vol. 11, Issue 1. P. 74-101. DOI: 10.51599/are.2025.11.01.03 (Scopus/Web of Science Core Collection) (1,27 друк. арк. – особистий внесок – досліджено вплив екологічних стандартів на розвиток сільських територій – 0,26 друк. арк.).

Монографії

1. Furman I., Germaniuk N., Hontaruk Y., Mazur A., Pidvalna O., Krasnyak O., Kubai O., Kvaterniuk A., Lohosha R., Semchuk I., Mazur K., Kolesnyk T., Babyna O., Babyn I., Pronko L., Harbar Z., Skichko N. Management of enterprises of the agro-industrial complex of the economy in the conditions of globalization transformations: Monograph. Boston: Primedia eLaunch, 2021. 354 p. DOI: 10.46299/ 978-1-68564-510-6 (16,1 друк. арк. – особистий внесок – розроблено рекомендації щодо підвищення конкурентоспроможності підприємств агропромислового комплексу України через упровадження інноваційних моделей управління – 0,95 друк. арк.).

2. Pronko L., Bereziuk S. Theoretical aspects of efficiency of management activity of administrative service. In: *Scientific and practical principles of development of territorial communities in the conditions of decentralization of power*: Monograph. Primedia eLaunch, Boston, USA, 2022. P. 116-148. DOI: 10.46299/979-8-88680-820-9.6 (1,9 друк. арк. – особистий внесок – розроблено концепцію «людиноцентричності» в системі управління адмінпослугами – 0,95 друк. арк.).

Наукові публікації у фахових виданнях

1. Пронько Л.М. Становлення та розвиток місцевої влади в Україні. *Економіка, фінанси, менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2016.

№ 3 (7). С. 88-96. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efmapnp_2016_3_10 (0,33 друк. арк.).

2. Пронько Л.М. Система оцінки факторів впливу на ефективність використання власності в сільськогосподарських підприємствах. *Економіка і суспільство*. 2016. Вип. 7. С. 445-453. URL: https://economyandsociety.in.ua/journals/7_ukr/74.pdf (0,82 друк. арк.).

3. Колесник Т.В. Пронько Л.М. Ефективність використання власності в сільськогосподарських підприємствах. *Економіка, фінанси, менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2017. № 6 (22). С. 52–69. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efmapnp_2017_6_6 (0,82 друк. арк. – особистий внесок – обґрунтовано теоретичні засади реалізації відносин власності через менеджмент та досліджено роль управлінського капіталу в забезпеченні цільового та раціонального використання майна аграрних підприємств у сільській місцевості – 0,41 друк. арк.).

4. Пронько Л.М. Інструменти розвитку малого підприємництва в сільській місцевості Вінницької області. *Економіка, фінанси, менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2018. № 5 (33). С. 64–74. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efmapnp_2018_5_7 (0,45 друк. арк.).

5. Фурман І. В., Пронько Л. М. Формування державної програми підтримки підприємств-агровиробників України з урахуванням світового досвіду. *Економіка АПК*. 2019. № 11. С. 85–95. DOI: 10.32317/2221-1055.201911085. (0,5 друк. арк. – особистий внесок – розроблено рекомендації щодо фінансування освітньо-консультаційних програм (extension services) як форми інвестицій у людський капітал агровиробників. – 0,25 друк. арк.).

6. Пронько Л. М., Кулик Н. М. Напрями реалізації державної підтримки аграрного сектору економіки в ринкових умовах господарювання. *Економіка, фінанси, менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2019. № 1 (41). С. 23–32. DOI: 10.37128/2411-4413-2019-1-1-2 (0,5 друк. арк. – особистий внесок – обґрунтування стратегічних напрямів держпідтримки як засобу

підвищення якості людського капіталу в сільській місцевості - 0,25 друк. арк.).

7. Пронько Л.М., Гонтарук Я.В., Рєвкова А.В. Дослідження стану розвитку фермерства в Україні. *Причорноморські економічні студії*. 2019. Вип. 48, Ч. 1. С. 155–165. DOI: 10.32843/bses.48-25 (0,6 друк. арк. – особистий внесок – обґрунтовано значення фермерських господарств як базових осередків формування людського капіталу в сільській місцевості – 0,2 друк. арк.).

8. Самборська О.Ю., Колесник Т.В. Пронько Л.М. Дослідження економічного розвитку підприємств Вінницької області у контексті активізації виробничої діяльності. *Економіка, фінанси, менеджмент: актуальні питання науки та практики*. 2021. № 2 (56). С. 63–79. DOI:10.37128/2411-4413-2021-25 (0,78 друк. арк. – особистий внесок – досліджено стан промислового та аграрного секторів Вінницької області та визначено роль професійно-технічної підготовки кадрів як базису для нарощування обсягів виробництва – 0,26 друк. арк.).

9. Самборська О. Ю., Колесник Т.В., Пронько Л.М. Ретроспектива дефініції сутності людського капіталу і його змісту. *Інноваційна економіка*. 2021. № 5–6 (88). С. 43-50. DOI: 10.37332/2309-1533.2021.5-6.6 (0,36 друк. арк. – особистий внесок – досліджено стан промислового та аграрного секторів Вінницької області та визначено роль професійно-технічної підготовки кадрів як базису для нарощування обсягів виробництва – 0,12 друк. арк.).

10. Пронько Л.М. Особливості відтворення людського капіталу сільських територій. *Продовольчі ресурси*. 2022. Т. 10. № 18. С. 266–275. DOI: 10.31073/foodresources2022-18-26 (0,5 друк. арк.).

11. Пронько Л.М. Соціальна політика об'єднаних територіальних громад як засіб відтворення людського капіталу сільських територій. *Економічний дискурс*. 2022. Вип. 1-2. С. 74–81. DOI: 10.36742/2410-0919-2022-1-8 (0,4 друк. арк.).

12. Пронько Л.М. Організаційні особливості формування людського капіталу сільських територій. *Економічний дискурс*. 2022. Вип. 3–4. С. 61–70.

DOI: 10.36742/2410-0919-2022-2-6 (0,45 друк. арк.).

13. Березюк С.В., Пронько Л.М., Года О.О. Основні чинники формування поведінки людини у суспільстві. *Економіка, фінанси, менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2023. № 4 (66). С. 94–109.

DOI: 10.37128/2411-4413-2023-4-7 (0,75 друк. арк. – особистий внесок – досліджено вплив суспільних норм, традицій та цінностей на формування індивідуальної траєкторії розвитку особистості – 0,25 друк. арк.).

14. Пронько Л.М., Затайдух К.Ю., Чорний Я.І. Економічний розвиток територіальних громад: сутність, особливості та стратегічні перспективи. *Економіка та суспільство*. 2024. Вип. 59.

DOI: 10.32782/2524-0072/2024-59-65 (0,9 друк. арк. – особистий внесок – розроблено рекомендації щодо залучення людського потенціалу до інноваційних проєктів та стимулювання місцевого підприємництва – 0,3 друк. арк.).

15. Berezyuk S., Bereziuk Yu., Pronko L. Factors of formation of human behavior in society. *Економіка та суспільство*. 2024. Вип. 63. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/4148/4082>

DOI: 10.32782/2524-0072/2024-63-72 (1,02 друк. арк. – особистий внесок – обґрунтовано вплив поведінкових факторів на формування професійної ідентичності – 0,34 друк. арк.).

16. Пронько Л.М., Колесник Т.В., Гуцол М.В. Вплив децентралізації на ефективність управління в об'єднаних територіальних громадах України. *Економіка та суспільство*. 2024. Вип. 65.

DOI: 10.32782/2524-0072/2024-65-62 (0,96 друк. арк. – особистий внесок – проведена оцінка фінансової автономії ТГ та її кореляції з показниками соціально-економічного розвитку – 0,32 друк. арк.).

17. Лутковська С.М., Пронько Л.М., Колесник Т.В., Підвальна О.Г. Розвиток місцевого самоврядування в системі управління змінами. *Актуальні проблеми економіки*. 2024. № 8 (278). С. 214–234.

DOI: 10.32752/1993-6788-2024-1-278-214-234 (1,0 друк. арк. – особистий

внесок – розроблено алгоритми системного управління змінами на місцевому рівні– 0,25 друк. арк.).

18. Пронько Л.М., Ревкова А.В., Затайдух К.Ю Стратегічне планування збалансованого розвитку сільських територій: еколого-економічні індикатори та моделі. *Інвестиції: практика та досвід*. 2024. № 20. С. 143–149. DOI: 10.32702/2306-6814.2024.20.143 (0,4 друк. арк. – особистий внесок – проведений аналіз впливу соціальних індикаторів (якість життя, рівень освіти) на загальний індекс розвитку – 0,2 друк. арк.).

19. Пронько Л.М., Токарчук Д.М., Березюк Ю.Б. Соціальна відповідальність політикуму як основа ефективності публічного управління. *Економіка, фінанси, менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2024. № 3 (69). С. 162–177. DOI: 10.37128/2411-4413-2024-3-10 (0,78 друк. арк. – особистий внесок – досліджено механізми реалізації соціально відповідальної політики в умовах воєнного стану – 0,26 друк. арк.).

20. Пронько Л. Людський капітал сільських територій як об'єкт економічного відтворення: інституційний та управлінський вимір. *Економічний аналіз*. 2025. № 3. С. 650–658. DOI: <https://doi.org/10.35774/econa2025.03.650> (0,82 друк. арк.)

21. Пронько Л. Організаційно-економічні основи управління процесами відтворення людського капіталу сільської місцевості. *Економічний аналіз*. 2025. № 4. С. 522-530. DOI: <https://doi.org/10.35775/econa2025.04.354> (0,9 друк. арк.)

22. Пронько Л. Рівень життя сільського населення як фактор відтворення людського капіталу. *Інститут бухгалтерського обліку, контроль та аналіз в умовах глобалізації*. 2025. Випуск 3–4. С. 112–120. DOI: <https://doi.org/10.35774/ibo2025.03-04.112> (0,57 друк. арк.).

23. Пронько Л. Мотиваційні механізми закріплення людського капіталу на сільських територіях. *Інноваційна економіка*. 2025. № 4 (104). С. 43–50. DOI: <https://doi.org/10.37332/2309-1533.2025.4.5> (0,75 друк. арк.).

Тези наукових доповідей

1. Пронько Л.М. Децентралізація влади та початок реформування місцевого самоврядування в Україні. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Економіка в контексті інноваційного розвитку: стан та перспективи». 12-13 лютого 2016 р. м. Ужгород. С. 34-38. URL: https://fk.vntu.edu.ua/images/documents/ujgorod_2016_2.pdf (0,2 друк. арк.).

2.

3. Пронько Л.М. Оцінка вартості землі за методами капіталізації. Трансформаційна динаміка розвитку агропромислового виробництва. Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції 29-29 квітня 2016 року. С. 91-95. URL: <http://socrates.vsau.org/repository/card.php?id=41275> (0,22 друк. арк.).

4. Пронько Л.М. Особливості вдосконалення системи професійного навчання у сфері публічного управління та адміністрування. Proceedings of the scientific and pedagogical internship (October 2 – November 12, 2023, Riga, the Republic of Latvia). Riga, Latvia, 2023. P. 159-163. URL: <http://socrates.vsau.org/repository/card.php?id=41274> (0,25 друк. арк.).

5. Пронько Л.М. Особливості децентралізації публічної влади в Україні. Актуальні питання економіки, обліку, фінансів та права: збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції (Полтава, 10.11.2018 р.): у 8 ч. Полтава: ЦФЕНД, 2018. Ч. 7. С. 31-33. URL: https://drive.google.com/uc?export=download&confirm=no_antivirus&id=1O72K9IYNkqwhzFsjCSIKmKufBZhrn3eN (0,2 друк. арк.).

6. Пронько Л. М., Токар К. С. Економічний зміст маркетингової концепції управління. Актуальні проблеми економіки, фінансів та права: досвід та перспективи: збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції (Полтава, 3.11.2021 р.). Полтава: ЦФЕНД, 2021. С. 28-30. URL: https://drive.google.com/uc?export=download&confirm=no_antivirus&id=1RZJwEr1ME7FNvRExLtc9zhtmlsOJ3T6y (0,2 друк. арк.).

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНОГО МЕХАНІЗМУ ВІДТВОРЕННЯ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ	23
1.1. Еволюція поглядів на природу людського капіталу та механізму його відтворення	23
1.2. Економічна сутність категорії «людський капітал» сільських територій	61
1.3. Роль держави в процесі відтворення людського капіталу сільських територій	83
Висновки до розділу 1	110
РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВІДТВОРЕННЯ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ	124
2.1. Особливості відтворення людського капіталу сільських територій	124
2.2. Методологічні підходи дослідження людського капіталу сільських територій	149
2.3. Методичні підходи до оцінки людського капіталу сільських територій	190
Висновки до розділу 2	220
РОЗДІЛ 3. ЕКОНОМІЧНА ОЦІНКА ВІДТВОРЕННЯ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ В УКРАЇНІ	234
3.1. Сучасний стан та тенденції відтворення сільського населення країни	234
3.2. Оцінка використання людського капіталу сільських територій	290
3.3. Соціально-економічні умови відтворення людського капіталу сільських територій	337
Висновки до розділу 3	369
РОЗДІЛ 4. ОЦІНКА ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО ВІДТВОРЕННЯ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ	385
4.1. Вплив адміністративно-фінансова децентралізації на відтворення людського капіталу сільських територій.	385
4.2. Державна підтримка реалізації підприємницької ініціативи населення сільських територій	423
4.3. Формування інституційного середовища відтворення людського капіталу сільських територій	479
Висновки до розділу 4	512
РОЗДІЛ 5. ПРІОРИТЕТНІ НАПРЯМИ ВІДТВОРЕННЯ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ	526
5.1. Стратегічні пріоритети відтворення людського капіталу сільських територій	526
5.2. Активізація соціально-економічних інструментів відтворення людського капіталу	562
5.3. Формування системи інноваційного забезпечення відтворювальних процесів людського капіталу сільських територій	630
Висновки до розділу 5	667
Висновки	679
Додатки	687

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНОГО МЕХАНІЗМУ ВІДТВОРЕННЯ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

1.1. Еволюція поглядів на природу людського капіталу та механізму його відтворення

Поняття «людський капітал» є результатом багатовікової еволюції економічної думки, що відображає трансформацію уявлень про роль людини в економічному розвитку суспільства. У періоди аграрної та доіндустріальної епох, людина сприймалася переважно, як джерело фізичної сили, що використовується у сільськогосподарському або ремісничому виробництві. Її цінність у системі економічних відносин визначалася обмеженим набором характеристик – працездатністю, витривалістю, покірністю.

З настанням індустріальної доби відбувся перехід до механізованого виробництва і, водночас, зросло значення організованої праці, дисципліни, елементарної освіти, що вимагало вже не лише фізичної сили, а й мінімального рівня інтелектуальних та соціальних навичок. Саме в цей період виникають перші спроби інвестувати в освіту і медицину, що пізніше буде концептуалізовано як інвестиції в людський капітал.

У постіндустріальному та цифровому суспільстві відбувається докорінна зміна акцентів – знання, навички, креативність, здатність до навчання протягом життя, соціальна мобільність, інноваційне мислення та здатність до співпраці стають ключовими ресурсами, які визначають конкурентоспроможність не лише індивідів, а й цілих національних економік. У працях провідних науковців людський капітал аналізується як сукупність продуктивних якостей особистості, які можуть бути об'єктом цілеспрямованого інвестування з боку держави, бізнесу та самих громадян.

Таким чином, людина з об'єкта використання ресурсів поступово трансформується у суб'єкта соціально-економічного розвитку, носія інтелектуального, інноваційного, соціального і культурного потенціалу. Цей зсув у трактуванні ролі людини в економіці формує основу сучасної парадигми людського капіталу – як ключового стратегічного ресурсу, від ефективного формування та використання якого залежить економічна стійкість, соціальна справедливість і національна безпека. Цей зсув у трактуванні ролі людини в економіці формує основу сучасної парадигми людського капіталу – як ключового стратегічного ресурсу, від ефективного формування та використання якого залежить економічна стійкість, соціальна справедливість і національна безпека.

Разом із цим, ідеї про цінність знань, умінь і моральної якості праці мають глибоке філософське підґрунтя, що бере початок ще в античності.

Вже в працях Платона та Арістотеля [1] порушувалося питання про природу знань, вміння володіти ремеслом, етику праці. Арістотель у трактаті «Політика» вживав поняття «економія» як мистецтво управління домогосподарством, визнаючи цінність досвіду, знань і моральних якостей людини. Він фактично порівнював розвиток особистості з «капіталом душі», підкреслюючи важливість виховання, освіти й гідної праці для гармонійного суспільства. Він фактично порівнював розвиток особистості з «капіталом душі», підкреслюючи важливість виховання, освіти й гідної праці для гармонійного суспільства.

Ці ідеї стали підґрунтям для подальшого осмислення ролі людини в економічному розвитку вже в епоху Просвітництва.

У XVIII столітті Адам Сміт [2] у праці «Дослідження про природу і причини багатства народів» уперше системно підходить до оцінки людського потенціалу з економічного погляду.

Він підкреслив, що витрати на освіту, навчання і виховання людей є своєрідною формою капіталовкладень, яка підвищує продуктивність індивіда та з часом приносить економічні вигоди не лише йому, а й усьому суспільству.

Таким чином, Сміт фактично заклав основи теорії інвестицій у людину.

Його наступник Жан-Батіст Сей [3] відзначав, що знання й організаційні здібності – не менш важливі виробничі ресурси, ніж праця, земля та капітал.

Водночас Т. Мальтус і Д. Рікардо [4;5] переважно акцентували на демографічних аспектах, розглядаючи населення як фактор тиску на ринок праці, що зумовлює зниження заробітної плати – тобто ще в межах кількісного, а не якісного підходу до людини як ресурсу.

Однак із розвитком індустріальної економіки дедалі більше уваги починає приділятися не лише чисельності населення, а й природі праці як основного елементу виробництва. У цьому контексті погляди Карла Маркса [6] становлять важливу віху в еволюції уявлень про роль людського фактора в економіці.

Карл Маркс, хоч і не використовував терміна «людський капітал», однак приділяв значну увагу праці як джерелу доданої вартості. У «Капіталі» він описував процес праці як цілеспрямовану діяльність, що реалізує «робочу силу» – поняття, близьке до сучасного трактування людського капіталу. Водночас Маркс розглядав людину в системі експлуатації, зосереджуючись на відчуженні праці та обмеженому доступі до засобів виробництва, а не на її розвитку як інвестованого ресурсу.

Водночас Маркс розглядав людину переважно в контексті експлуатаційних відносин, зосереджуючи увагу на відчуженні праці та обмеженості доступу до засобів виробництва, тобто трактував людину радше як об'єкт економічної системи, а не як інвестований ресурс. Такий підхід істотно відрізняється від сучасного розуміння людського капіталу.

Становлення повноцінної теорії людського капіталу відбулося у другій половині XX століття в межах неокласичного напрямку. Одним із засновників цієї теорії став Теодор Шульц (Т. Schultz) [7], який, аналізуючи розвиток сільського господарства після Другої світової війни, дійшов висновку, що саме інвестиції в освіту фермерів, а не лише технічні інновації, були головним чинником зростання продуктивності.

У своїй Нобелівській лекції (1979) він наголосив, що знання є фундаментальним ресурсом, а освіта – критичною формою капіталу, що забезпечує економічне зростання.

Гері Бекер (G. Becker) [8], лауреат Нобелівської премії 1992 року, розвинув і формалізував підхід Шульца, застосовувавши математичні моделі до оцінки інвестицій у людський капітал. У його працях «Human Capital» (1964) було закладено основи оцінювання віддачі від інвестицій в освіту, охорону здоров'я, міграцію та навчання на робочому місці. Він уперше зробив спробу виміряти «дохід від освіти» за допомогою показника внутрішньої норми прибутковості (IRR).

Цей підхід отримав подальший розвиток у працях Дж. Мінцера [9], який сформулював функцію заробітної плати залежно від тривалості освіти й досвіду. Його модель стала основою для оцінювання економічної ефективності інвестицій у людину в мікро- та макроекономічному контексті.

У 1980–1990-х рр. з'явилися критичні інтерпретації концепції людського капіталу. Представники інституціоналізму (Д. Норт [10], О. Вільямсон [11]) звертали увагу на роль інституцій у формуванні умов для накопичення людського капіталу: правову базу, систему соціальних гарантій, доступність освіти.

Теоретики соціального капіталу, зокрема П'єр Бурдьє [12], підкреслювали важливість соціальних зв'язків, довіри, норм і цінностей у процесі відтворення людського капіталу.

Значний внесок у гуманітаризацію концепції людського капіталу зробив А. Сен, який запропонував підхід «спроможностей» (capabilities), в якому важливою є не лише наявність знань, а й здатність їх реалізувати – тобто ефективно поєднання економічної, соціальної та політичної свободи індивіда.

На підставі аналізу еволюції наукових уявлень про людський капітал, а також із огляду на сучасні виклики розвитку, автор вважає за необхідне розглядати людський капітал як багатовимірну інтегральну категорію, що охоплює не лише знання, професійні навички чи освітній рівень, а й

когнітивний, емоційний, соціальний, цифровий та інституційний потенціал особистості. Такий підхід передбачає урахування не лише економічної доцільності, а й гуманістичних, культурних, інклюзивних і технологічних чинників.

Сучасна дійсність – війна, цифровізація, міграція, кліматичні загрози – вимагає перегляду класичної моделі людського капіталу, як функції освіти й заробітної плати. Поряд з інвестиціями в освіту, охорону здоров'я та професійну підготовку важливими стають такі аспекти, як здатність до самонавчання (lifelong learning), участь у громадському житті, цифрова грамотність, адаптивність до нестабільного середовища.

Механізм відтворення людського капіталу доцільно розглядати як цілісну екосистему, в межах якої відбувається взаємодія та взаємозалежність п'яти ключових рівнів, що забезпечують формування, збереження й реалізацію потенціалу особистості та спільнот:

1. Освітній рівень охоплює систему формальної, неформальної та інформальної освіти, що має функціонувати на засадах доступності, гнучкості та практичної спрямованості. Особливе значення надається принципу навчання впродовж життя, як основа для адаптації до змін у професійній та соціальній сферах.

2. Медико-соціальний рівень включає забезпечення фізичного й психічного здоров'я населення, розвиток медичної інфраструктури та надання соціального захисту, зокрема для вразливих груп.

3. Цифровий рівень спрямований на формування цифрових компетентностей, медіаграмотності, вміння працювати з інформаційними технологіями, включаючи аналітику великих даних, автоматизацію й штучний інтелект.

4. Інституційно-нормативний рівень передбачає наявність ефективного правового поля, політичної стабільності, інклюзивних механізмів прийняття рішень, а також прозорих правил функціонування систем освіти, охорони здоров'я та ринку праці.

5. Ціннісно-гуманістичний рівень визначає соціально-моральну частину людського капіталу – мотивації до навчання та праці, етичні норми, рівень довіри та солідарності в суспільстві.

6. Таким чином, ефективне відтворення людського капіталу можливе лише за умов гармонійного функціонування всіх цих рівнів, які утворюють складну, динамічну, міждисциплінарну екосистему.

Ця багаторівнева система не є жорстко ієрархічною, а функціонує у взаємозв'язку. Наприклад, зниження доступу до охорони здоров'я (медико-соціальний рівень) негативно впливає на освітні результати й мотивацію до саморозвитку, а інституційна нестабільність перешкоджає реалізації цифрових і соціальних ініціатив. Відповідно, ефективне відтворення людського капіталу можливе лише за умови збалансованого функціонування усіх п'яти складників.

Таким чином, запропонована модель демонструє авторське розуміння людського капіталу як не тільки результату економічного інвестування, а як якісної характеристики людини як суб'єкта соціальної взаємодії, носія етичних цінностей, цифрових компетентностей та критичної рефлексії, що є основою суспільної стійкості в умовах системних змін. Це бачення розширює класичну парадигму людського капіталу, вбудовуючи її в рамки інституційної та культурно-цивілізаційної динаміки. Цей підхід трансформує традиційне економічне розуміння людського капіталу, підкреслюючи не лише роль індивідуальних інвестицій у знання та здоров'я, а й важливість інституційного середовища, соціокультурних цінностей і нормативно-правової архітектури. Він дозволяє розглядати людський капітал як частину ширшої соціальної тканини, де взаємодіють економічні, політичні та культурні чинники.

У цьому контексті повномасштабна війна в Україні створила безпрецедентні виклики для системи відтворення людського капіталу. Вона не лише зруйнувала інфраструктуру освіти, медицини та зайнятості, а й посилила соціальні нерівності, психологічний стрес та демографічні втрати.

Повномасштабна війна в Україні створила безпрецедентні виклики для

системи відтворення людського капіталу. В умовах руйнування інфраструктури, скорочення трудових можливостей, міграційних хвиль і зростання невизначеності класичні підходи до розуміння механізмів формування людського капіталу вимагають перегляду. Актуальним є переосмислення теоретичних моделей з врахуванням нових соціально-економічних і гуманітарних реалій. Сучасна ситуація вимагає оновлення традиційних економічних уявлень про людський капітал, зокрема їх розширення у бік інституційної, соціальної та емоційної частин. У цьому зв'язку модель Becker–Mincer, що акцентує на приватних витратах на освіту і здоров'я, як засобі підвищення індивідуального доходу, потребує адаптації до реалій колективної вразливості, нестабільності та потреби у солідарних механізмах підтримки [13].

У межах неокласичної концепції людський капітал трактується як результат індивідуальних інвестицій у знання та здоров'я з метою отримання доходу в майбутньому. Проте в умовах війни такі інвестиційні розрахунки втрачають раціональну основу: висока невизначеність знижує довіру до майбутніх дивідендів від освітніх витрат; ринок праці частково зруйнований або сегментований (міграція, мобілізація, стагнація у сфері послуг); держава та благодійні організації змушені брати на себе частину функцій з відтворення людського капіталу (стипендії, гранти, гуманітарна допомога) [14].

Таким чином, індивідуальна раціональність поступається колективній відповідальності, а людський капітал потребує державної підтримки як суспільного блага.

У таких умовах людський капітал розглядається не лише як приватний актив, а як продукт взаємодії особистості з інституційним середовищем, яке або стимулює, або обмежує його розвиток. Саме завдяки ефективним інституціям можливе повноцінне відтворення людського потенціалу, особливо в умовах кризи та війни.

Теоретики інституціоналізму акцентують на ролі правил, норм і організацій як середовища, в якому реалізується потенціал особистості [15].

Підходи до відтворення людського капіталу в період війни та їх адаптації до класичних моделей представлено на рисунку 1.1.

Рис 1.1. Прояв концепцій відтворення людського капіталу
Джерело: систематизовано автором на основі [9-15].

Під час війни це середовище зазнає серйозних трансформацій: місцеві громади перетворюються на центри базового забезпечення освіти, медицини та соціальної підтримки; волонтерські мережі, цифрові платформи, міжнародні інституції замінюють класичні механізми державного регулювання; формується гнучка система інституційного реагування, що забезпечує відтворення людського капіталу навіть за умов надзвичайних викликів.

Такий підхід підкреслює важливість стійких і адаптивних інституцій, здатних забезпечити сталість соціальних функцій у кризовий період.

Представники гуманітарного напрямку акцентують на ролі соціального, культурного й символічного капіталу у формуванні людського

потенціалу [16].

У воєнних умовах: зростає значення солідарності, довіри, соціального включення; психоемоційна підтримка, інклюзивна освіта, культурна ідентичність стають важливими елементами відновлення; поширюються практики соціальної участі, взаємодопомоги, самоорганізації – як нові форми накопичення людського капіталу.

Цей підхід виводить на передній план неформальні механізми підтримки, які є критичними в періоди кризи.

У період війни зростає роль солідарності, взаємодопомоги, локального лідерства та горизонтальних зв'язків, що компенсують ослаблення державних інститутів. Це означає, що моделі відтворення людського капіталу повинні враховувати гнучкість, децентралізацію та силу громад, як чинників виживання і відновлення.

Класичні моделі відтворення людського капіталу зазнають суттєвої трансформації в умовах війни та глибоких соціально-економічних зрушень (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Трансформація моделей відтворення людського капіталу в період війни в Україні

Модель	Трансформація в умовах війни
Лінійна	Розрив у послідовності → потреба в гнучких освітніх модулях і мікрокваліфікаціях
Життєвого циклу	Переорієнтація на раннє втручання, програми для дітей внутрішньо переміщених осіб, відновлення дитячої психіки
Інтегрована	Посилення мультисекторальної взаємодії: освіта, охорона здоров'я, безпека, психологічна підтримка
Циркулярна	Переорієнтація на короткострокове навчання та перекваліфікацію у нових умовах праці
Lifelong learning + цифрова	Створення цифрових платформ для безперервного навчання переселенців, військових, волонтерів

Джерело: власна розробка автора

Традиційна неокласична парадигма, що акцентувала на індивідуальних інвестиціях у знання, здоров'я та професійні навички для підвищення приватного доходу, вже не відображає повноти сучасних реалій. Війна оголює

вразливість базових структур відтворення – школи, лікарні, інфраструктури зайнятості – і, водночас, актуалізує потребу в колективній відповідальності, державній підтримці, громадському залученні.

У трансформованій моделі: освіта набуває гібридних форм: дистанційна, модульна, неформальна освіта стає ключовою у підтримці безперервного навчання, особливо в умовах переміщення населення; охорона здоров'я розглядається як частина безпекового компоненту людського капіталу, що включає фізичну, психічну та соціальну стійкість; соціальний капітал виходить на перший план – громади, волонтерські мережі, неформальні ініціативи дедалі більше впливають на можливості самореалізації та підтримки вразливих груп; держава переходить від ролі лише «гаранта» до активного фасилітатора – вона повинна синхронізувати політики, формувати цифрову інфраструктуру, підтримувати локальних лідерів та створювати адаптивні системи освіти і зайнятості; цінності (довіра, згуртованість, взаємодопомога) стають такими ж важливими для відтворення людського капіталу, як і інвестиції в знання чи здоров'я.

Таким чином, нова модель відтворення людського капіталу в умовах війни – це екосистема, в центрі якої стоїть не лише індивід, а й громада, інституції, держава та глобальні партнери, які взаємодіють у ситуації невизначеності, але спільно спрямовані на збереження й розвиток людського потенціалу.

Війна оголює вразливі місця механізму відтворення людського капіталу та, водночас, активує нові інституційні, соціальні та цифрові ресурси. На нашу думку, найбільш перспективною для повоєнного відновлення є інтегровано-адаптивна модель, що поєднує: гнучкі освітні рішення (асинхронне навчання, цифрові сервіси, microcredentials); механізми соціальної згуртованості (участь громад, підтримка сімей, реабілітація); цифрову інклюзивність, як умову доступу до ресурсів незалежно від локації; превентивні інвестиції в дитинство – як запоруку довгострокової стійкості нації.

Таким чином, відтворення людського капіталу в період війни набуває

функцій відновлення, компенсації та формування нової якості соціального контракту між державою, громадою і людиною. У таких умовах економіка перестає бути лише інструментом зростання – вона стає простором солідарності, адаптації та відновлення людської гідності.

Російська агресія проти України спровокувала надзвичайні загрози для процесів відтворення людського потенціалу. В обставинах занепаду інфраструктури, дефіциту робочих місць, масового переміщення осіб та тотальної непевності, стандартні концепції щодо природи накопичення людських ресурсів потребують корекції. Нагальною є модернізація наукових парадигм із фокусом на актуальні господарські та суспільні обставини. За часів масштабних кризових явищ, зумовлених конфліктом, виявляється обмеженість звичних методик дослідження трудового капіталу, що пристосовані суто до стабільних умов і збалансованого правового середовища. Тому затребуваним стає оновлення аналітичних схем через призму сучасних фінансово-правових і людських факторів, котрі передбачають комплексний, багатогранний аналіз.

Відтак, війна стала каталізатором для оновлення парадигми відтворення людського капіталу, орієнтуючи її на стійкість, інклюзивність і довгострокову соціальну інтеграцію.

У сучасній економічній думці механізм відтворення людського капіталу розглядається як складна, багаторівнева система, що забезпечує безперервне оновлення та розширення інтелектуального, освітнього, трудового, фізичного й соціального потенціалу людини на всіх етапах її життя. Його функціонування є критичним для формування інноваційної економіки, сталого розвитку та соціальної згуртованості.

Як відзначав Теодор Шульц [18], людський капітал формується через інвестиції в освіту, охорону здоров'я, професійну підготовку та інші нематеріальні ресурси, що зумовлюють зростання продуктивності. Водночас, він наголошував, що ці інвестиції не можуть бути одноразовими – відтворення капіталу потребує циклічності та постійного оновлення, особливо в умовах

технологічних зрушень, змін на ринку праці та демографічних трансформацій.

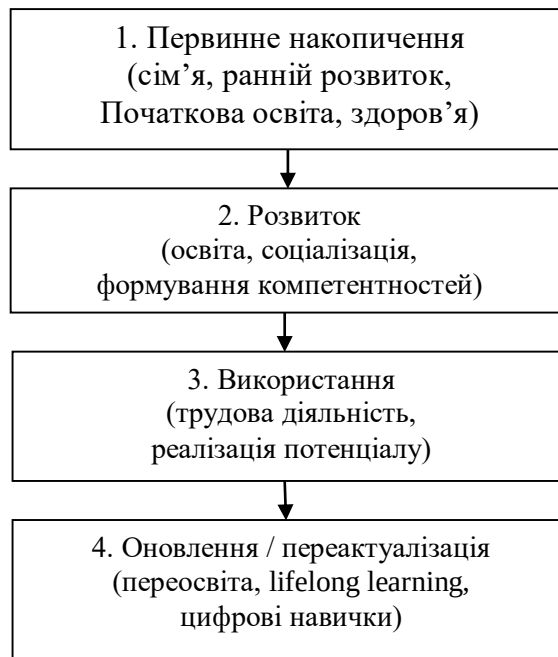

Рис. 1.2. Логіко-структурна схема механізму відтворення людського капіталу.

Джерело: власна розробка автора

У цьому контексті механізм відтворення доцільно поділяти на чотири ключові фази:

1. Первинне накопичення. Ця фаза охоплює формування базового людського капіталу у ранньому віці – від народження до юнацького періоду. Сюди входить розвиток когнітивних здібностей, фізичне здоров'я, перші елементи соціалізації та початкової освіти. Саме в цей період закладається фундамент майбутнього розвитку особистості.

За висновками досліджень науковців, інвестиції у ранній вік мають найвищу соціально-економічну віддачу, оскільки впливають на розвиток здатності до навчання, самодисципліни та формування емоційного інтелекту [19].

Важливими інституціями на цьому етапі є сім'я, дошкільна освіта, заклади охорони здоров'я.

2. Розвиток. Цей етап включає систематичне формування професійних і соціальних компетентностей через середню, вищу освіту, професійну

підготовку, участь у громадському житті. Тут формується здатність до самостійної діяльності, прийняття рішень, професійного вибору.

Згідно з теорією «компетентнісного капіталу» (Fink, 2020 p.), саме здатність до автономного навчання та комунікації є ключовою характеристикою людського капіталу у цифрову добу [20].

На цьому етапі важливу роль відіграють система освіти, молодіжна політика, трудові стажування, цифрові освітні платформи.

3. Використання. На цьому етапі відбувається реалізація накопиченого капіталу у сфері трудової діяльності, підприємництва, наукових чи соціальних практик. Ефективність цього процесу визначається умовами ринку праці, доступом до робочих місць, розвитком кар'єри, рівнем заробітної плати, а також відповідністю набутих компетентностей ринковим запитам.

Саме ефективне застосування людського капіталу забезпечує як індивідуальний дохід, так і суспільну продуктивність. Тут значущими є інститути зайнятості, профспілки, система мотивації праці, профорієнтаційні сервіси.

4. Оновлення / переактуалізація. Цей етап полягає у постійному оновленні знань і навичок, перекваліфікації, адаптації до технологічних змін, змін соціального середовища або особистих цілей. Він стає особливо актуальним у контексті Industry 4.0, де життєвий цикл професій значно скорочується, а потреба в нових компетенціях зростає.

О.О. Хандій та інші визначають оновлення людського капіталу як критичну фазу у формуванні «економіки зростання знань», де головним ресурсом є не статичні знання, а динамічна здатність до самонавчання [21].

Цей етап забезпечується через системи безперервної освіти (lifelong learning), відкриті освітні платформи (MOOCs), корпоративне навчання.

Таким чином, механізм відтворення людського капіталу має чітко виражену фазову і багаторівневу природу, де кожна фаза тісно пов'язана з інституційною підтримкою, ресурсною базою, державними пріоритетами та мотиваційною активністю самої особистості. Ефективне функціонування

цього механізму можливе лише за умов цілісної політики, що охоплює: інвестиції в ранній розвиток; забезпечення якісної освіти; інтеграцію випускників у ринок праці; підтримку систем lifelong learning; цифрову та інституційну інфраструктуру адаптації.

Механізм відтворення людського капіталу в сучасних умовах слід розглядати як складну, багатокomпонентну систему, яка охоплює як макроекономічні інститути, так і мікросоціальні структури (рис. 1.3). Його результативність визначається якістю взаємодії між ключовими підсистемами, що забезпечують не лише накопичення знань і навичок, а й сталий розвиток особистості, як активного суб'єкта соціально-економічних процесів. У цьому контексті особливо важливою є послідовна дія базових елементів системи, які формують фундамент людського потенціалу ще з раннього віку:

Інститути первинної соціалізації. Цей рівень охоплює найраніші стадії формування людського капіталу – від сім'ї до освітніх і соціальних середовищ громади. У цих умовах закладаються базові мотиваційні установки до навчання, праці та соціальної взаємодії. Науковці Дж. Хекман і Д. Мастеров підкреслюють, що якість раннього середовища розвитку дитини має вирішальне значення для її майбутніх освітніх, трудових і соціальних досягнень. Інвестиції в батьківську просвіту, охорону материнства та раннє втручання формують фундамент для подальшого розвитку людського потенціалу.

2. Освітня та наукова політика. Системна освітня політика забезпечує інтелектуальне відтворення суспільства через формальну та неформальну освіту. За висновками Е. М. Лібанова, освіта виступає не лише засобом передачі знань, а й інструментом соціальної мобільності, зменшення нерівності й стимулювання інновацій [22].

Ю. В. Федорова та інші наголошують, що сучасна освіта має забезпечити формування інноваційного мислення, цифрових і комунікативних компетентностей [23].

3. Сфера охорони здоров'я та соціального захисту. Фізичне, психічне і

соціальне благополуччя людини є визначальними для її здатності реалізовувати свій потенціал. За позицією Всесвітньої організації охорони здоров'я (2020), здоров'я є не лише наслідком політики, а й передумовою участі в суспільному житті. О.О. Мостовенко та інші зазначають, що збереження здоров'я та доступ до систем соціального захисту – це інституційні гарантії підтримки людського капіталу в умовах ризику [24].

4. Ринок праці та зайнятості. Це простір практичної реалізації людського капіталу. Водночас, як зазначають В. В. Дружиніна та інші, сучасний ринок потребує гнучких, цифрово підготовлених фахівців із можливістю формування індивідуальних кар'єрних траєкторій [25].

5. Система навчання впродовж життя (lifelong learning). У часи швидкої трансформації економіки та технологій актуальним стає постійне оновлення знань. OECD (2021) вказує, що lifelong learning – ключовий фактор адаптивності людини до умов цифровізації, автоматизації та гіг-економіки. Це охоплює цифрові освітні платформи, онлайн-курси, програми перекваліфікації, самоосвіту.

6. Індикатори ефективності механізму. Оцінювання ефективності відтворення людського капіталу потребує системного підходу до вимірювання. До найважливіших індикаторів належать: охоплення населення різними рівнями освіти; Індекс людського розвитку (ІЛР); тривалість активного життя; частка витрат на освіту й медицину у валовому внутрішньому продукті (далі – ВВП); продуктивність праці; рівень зайнятості; кількість громадян, залучених до програм перекваліфікації; цифрова готовність (індекс DESI тощо) (рис. 1.3).

Якщо ці показники демонструють позитивну динаміку, це свідчить про належну інтеграцію підсистем, інституційну узгодженість, соціальну згуртованість і стратегічну орієнтацію держави на інвестування в людський капітал.

У період війни механізм відтворення людського капіталу зазнає глибокої трансформації. Він втрачає свою звичну функцію довгострокового розвитку і

перетворюється на механізм адаптації, виживання та компенсації втрат, орієнтований на збереження людського потенціалу нації. У нових умовах пріоритети зміщуються з формування висококваліфікованої робочої сили на забезпечення базових умов існування, підтримку фізичного та ментального здоров'я, збереження доступу до освіти, інтеграцію переміщених осіб та реабілітацію постраждалих.

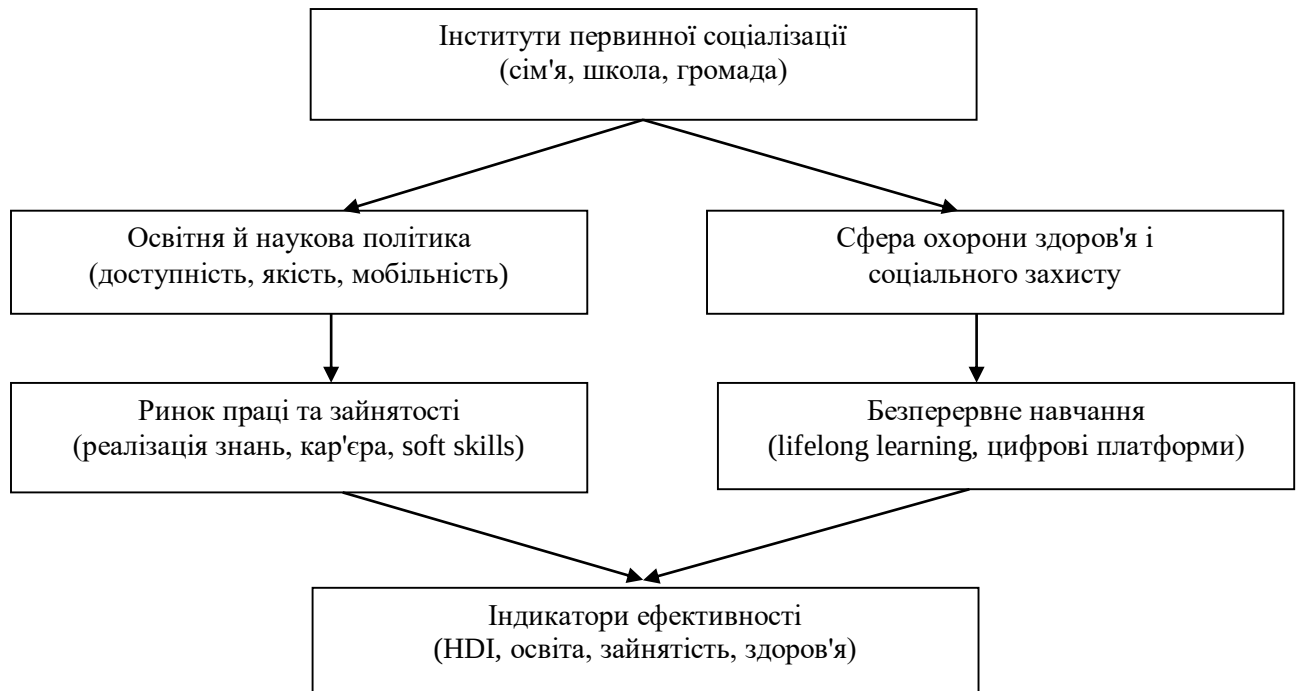

Рис. 1.3. Структурна схема механізму відтворення людського капіталу.

Джерело: власна розробка автора

У мирний час метою механізму відтворення людського капіталу є забезпечення економічного зростання шляхом підвищення освітнього, професійного й інноваційного рівня населення. Натомість у період війни мета стає екзистенційною: збереження людського життя та базових функцій особистості; підтримка освітніх і медичних систем у режимі мінімальної життєздатності; адаптація до умов нестабільності, міграції, невизначеності.

У сучасних умовах – зокрема, під впливом війни, глобальних криз, цифрової революції та демографічного спаду – механізм відтворення людського капіталу зазнає глибоких трансформацій. Йдеться не лише про

технічне оновлення інфраструктури чи зміну форм надання послуг, а про перегляд цінностей, пріоритетів і принципів соціально-економічної політики.

Ключові риси трансформації:

1. Від лінійної моделі до екосистемного підходу. Замість традиційної моделі «освіта → працевлаштування → пенсія» формується екосистема, що передбачає постійне навчання, гнучкі кар'єрні траєкторії, горизонтальну мобільність і мультифункціональність працівника.

2. Цифровізація як нова базова платформа. Технологічні інновації стають не лише інструментом, а й умовою доступу до освіти, медицини, державних послуг. Без цифрової грамотності індивід втрачає частину свого потенціалу, а громада – частину свого людського капіталу.

3. Переосмислення ролі держави. В умовах кризи, держава дедалі більше виконує роль фасилітатора й гаранта базових умов для збереження та оновлення людського капіталу. Замість нейтрального арбітра вона стає активним інвестором, координатором та антикризовим менеджером.

4. Пріоритет соціальної згуртованості над індивідуальним успіхом. Формується нова ієрархія цінностей, у якій важливішими стають довіра, взаємодопомога, інклюзивність та колективна безпека. Це зумовлює акцент на розвитку соціального капіталу, як інтегральної частини людського капіталу.

5. Інституційна гнучкість і стійкість. Пандемія, війна, глобальні кризи продемонстрували важливість адаптивних інституцій, здатних швидко реагувати на зміни. У механізмі відтворення людського капіталу посилюється роль таких механізмів як дистанційне навчання, телемедицина, цифрові сервіси працевлаштування, а також розширюється сфера дії інформальної освіти й мікрокваліфікацій.

6. Зміна логіки інвестування в людину. Якщо раніше основним мірилом була економічна віддача (прибуток, продуктивність), то нині зростає значення емоційного благополуччя, психічного здоров'я, безпеки, стабільності. Людський капітал перестає бути виключно економічною категорією і набуває гуманітарно-соціального виміру.

7. Регіональна та територіальна диференціація. У нових умовах важливою стає просторово-чутлива політика: не універсальні рішення для всієї країни, а регіонально адаптовані стратегії з урахуванням потреб конкретних громад, рівня руйнувань, демографічного стану та доступності базових послуг.

Повномасштабна війна в Україні суттєво змінила контекст функціонування механізму відтворення людського капіталу. Відтепер цей механізм має не лише відновлювальний і стабілізаційний характер, а й виконує низку нових, адаптованих до кризових умов функцій [26].

Йдеться про розширення його ролі – від суто економічної до соціальної, безпекової та гуманітарної.

Основні функції організаційно-економічного механізму в умовах війни:

Захисна (безпекова) функція. У період воєнних дій першочерговим завданням є фізичне збереження людського потенціалу. Це включає: евакуацію та тимчасове розміщення населення; створення безпечних умов для навчання та роботи (укриття в школах, лікарнях, адмінбудівлях); медичне забезпечення в умовах бойових дій; збереження освітньої та соціальної інфраструктури.

Відновлювальна функція. Механізм людського капіталу має забезпечувати поступове відновлення базових соціальних інституцій: відновлення роботи шкіл, професійно-технічних навчальних закладів, лікарень; перепідготовка вчителів, медиків, соціальних працівників; ремонт і модернізація цифрової та логістичної інфраструктури в громадах.

Адаптаційна функція. Забезпечення здатності населення пристосовуватися до нових реалій, у т.ч. через: розвиток soft skills (гнучкість, самонавчання, психологічна стійкість); перекваліфікацію та професійне перенавчання ВПО; цифрову інклюзію для забезпечення віддаленої роботи та онлайн-освіти; створення умов для формування нових форм зайнятості (гіг-економіка, ремесло, креативні індустрії в селі).

Мобілізаційна функція. Механізм має залучати всі наявні ресурси

суспільства до спільної мети: активізація громадського сектору (волонтерство, громадські ініціативи, локальні фонди); залучення молоді до громадських і економічних процесів; підтримка фермерських, освітніх, соціальних лідерів у громадах.

Стабілізаційно-гуманітарна функція. Орієнтована на запобігання соціальному колапсу та збереження ціннісного кістяка сільського суспільства: зниження рівня бідності, запобігання депресивним настроям; психологічна підтримка, соціальне супроводження; збереження освітнього континууму для дітей і молоді; підтримка родинної моделі виховання, профілактика соціального сирітства.

Інтеграційна функція. Війна посилила необхідність координації дій між державою, місцевим самоврядуванням, міжнародними партнерами та громадянським суспільством. Відтворення людського капіталу вимагає: інтеграції зусиль міжнародних організацій (FAO, WHO, UNICEF, UNDP); розвитку партнерських моделей між ОТГ і приватним сектором; створення платформ для швидкого реагування на освітні, медичні та соціальні виклики.

Інноваційно-інституційна функція. Війна створює вікно можливостей для переосмислення застарілих моделей і впровадження: нових форм неформальної освіти; мобільних сервісів соціальної підтримки; цифрових паспортів компетенцій та систем персонального супроводу освітніх/трудових траєкторій.

У кризовий період механізм відтворення людського капіталу виконує не лише функції накопичення знань чи підвищення кваліфікації, а й стає базисом для збереження цілісності суспільства, підтримки стійкості громад та підготовки до повоєнного відновлення. Він має бути гнучким, інклюзивним, міжсекторально інтегрованим і стратегічно зорієнтованим.

В умовах повномасштабної війни відтворення людського капіталу вимагає радикального оновлення інституційної архітектури (табл.1.2).

Традиційні механізми освіти, медицини, ринку праці та соціального захисту не можуть ефективно функціонувати без адаптації до викликів

надзвичайних ситуацій, мобільності населення, ризиків безпеки та цифрової нерівності. З огляду на це, в Україні поступово впроваджуються нові формати інституційного реагування, які трансформують класичну модель у гібридну – кризово-адаптивну.

Таблиця 1.2

Ключові елементи оновлення інституцій

Сфера	Адаптовані інституційні механізми
Освіта	Масове застосування дистанційного та змішаного навчання Підтримка «евакуаційних шкіл» у приймаючих громадах Платформи електронного навчання та освітніх хабів. Психолого-педагогічна підтримка учнів та педагогів.
Охорона здоров'я	Розгортання телемедицини як базового сервісу в сільській місцевості. Створення мобільних медичних бригад для надання первинної допомоги в зоні бойових дій. Програми психічного здоров'я, зокрема для дітей, військових, ВПО.
Ринок праці	Курси короткострокового перенавчання під нові запити економіки. Програми підтримки самозайнятості, зокрема у форматі мікробізнесу та соціального підприємництва. Тимчасова зайнятість у сфері відновлення інфраструктури, розмінування, логістики.
Соціальний захист	Розширення програм підтримки ВПО (грошова допомога, житло, супровід). Електронні сервіси надання адресної допомоги (єДопомога, Дія). Запровадження нових цифрових інструментів моніторингу вразливих груп.

Джерело: власна розробка автора

Оновлені механізми покликані забезпечити безперервність функціонування базових соціальних послуг, попри втрати інфраструктури, релокацію населення та постійні ризики.

Їх інтеграція в систему публічної політики свідчить про перехід до мобільної, адаптивної моделі управління людським капіталом із високим ступенем цифрової підтримки, міжвідомчої взаємодії та соціального партнерства.

Перехід до нових інституційних рішень потребує переосмислення системи оцінки результативності державної політики у сфері людського капіталу. У кризовому контексті класичні індикатори (наприклад, рівень освіченості чи середня тривалість життя) не відображають реального стану

справ (табл.1.3).

Таблиця 1.3

**Орієнтовні індикатори ефективності державної політики у сфері
людського капіталу.**

Категорія	Індикатори
Освіта	Відсоток дітей, які отримують базову та середню освіту в умовах переміщення чи окупації Кількість функціонуючих дистанційних шкіл або навчальних хабів Доступ до цифрових освітніх платформ у сільських громадах
Охорона здоров'я та психосоціальна підтримка	Кількість осіб, охоплених програмами психічного здоров'я Рівень доступу до телемедицини в сільських ОТГ Показники вакцинації та медичного обслуговування у зонах ризику
Ринок праці	Частка ВПО, що інтегровані у місцевий ринок праці Кількість осіб, які пройшли перенавчання або перекваліфікацію Питома вага самозайнятих у структурі сільської зайнятості
Цифровізація та підтримка інфраструктури	Обсяг інвестицій у цифрову інфраструктуру сільської освіти та медицини Кількість відновлених або створених точок доступу до інтернету в громадах Відсоток електронних послуг, доступних ВПО та сільському населенню
Фінансова ефективність	Частка видатків на людський капітал у структурі бюджету соціальної сфери Співвідношення витрат на підтримку людського капіталу до військових витрат Динаміка бюджетного фінансування регіональних освітніх і медичних програм

Джерело: власна розробка автора

Натомість акцент зміщується на гнучкі, контекстно-залежні показники, які дозволяють оперативно моніторити ефекти втручань. Ефективне управління людським капіталом у воєнний період вимагає не лише стратегічного бачення, а й наявності чіткої системи індикаторів, що дозволяє адаптувати політику в режимі реального часу.

Вони мають відображати не лише кількісні результати, а й якісні зрушення – рівень довіри до інституцій, соціальну згуртованість, мотивацію до навчання та праці, психічну стійкість населення. Саме така комплексна система оцінки може слугувати основою для подальшої трансформації моделі людського капіталу в умовах відбудови країни.

На нашу думку, у період війни механізм відтворення людського капіталу має стати інклюзивним, кризостійким і адаптивним, що передбачає: перехід до

гібридних моделей освіти, які можуть функціонувати як офлайн, так і онлайн; розширення державного замовлення на психологічну підтримку та реабілітаційні послуги; активну роль громадянського суспільства, волонтерських ініціатив, міжнародних партнерів у підтримці людського потенціалу; створення умов для повернення мігрантів через професійне зростання, безпеку й соціальну інклюзію.

Механізм має бути не просто інструментом збереження, а платформою трансформації та відновлення, здатною забезпечити суспільну єдність, професійну мобільність і гуманітарну сталість.

У той самий час на нашу думку, людський капітал сільських територій є складною категорією, яку необхідно вивчати з позицій соціальної (місця формування – сільські території) та економічної (джерела використання – характерні галузі сільських територій) природи [27].

Для більш глибокого вивчення механізму відтворення людського капіталу проаналізовано підходи до трактування дефініції «людський капітал» (табл. 1.4) та запропоноване авторське тлумачення даної категорії, як сформованого і розвинутого у результаті інвестицій і накопиченого людиною певного запасу здоров'я, знань, навичок, здібностей, мотивацій, який цілеспрямовано використовується в тій чи іншій сфері економічної діяльності, сприяє зростанню продуктивності праці та впливає на збільшення доходу власника, прибутку підприємства та зростанню національного багатства.

Узагальнивши сучасні наукові підходи, автор вважає за доцільне трактувати механізм відтворення людського капіталу як відкриту, динамічну, багаторівневу систему, в якій поєднуються економічні, соціальні, інституційні, цифрові й культурні складники.

Особливістю цієї системи є те, що вона не має жорстко ієрархічної структури, а функціонує як мережа взаємодіючих підсистем, які формують базові ресурси, середовища та інститути, що забезпечують повноцінний розвиток особистості протягом усього життя.

Підходи до трактування дефініції «людський капітал»

№ з.п	Автор	Визначення
1	World Bank	Знання, навички, досвід, накопичені протягом життя, здоров'я, які роблять людей більш продуктивними, коли вони виходять на ринок праці і інвестують у власних дітей, це багатство втілене в людях
2	Organisation for Economic Cooperation and Envelopment	Запас знань, навичок та інших особистісних характеристик, втілених в людях, які допомагають їм бути продуктивними
3	О.А Грішнова.	Сукупність сформованих і розвинених унаслідок інвестицій продуктивних здібностей, особистих рис і мотивацій індивідів, що перебувають їхній власності, використовуються в економічній діяльності, сприяють зростанню продуктивності праці та завдяки цьому впливають на зростання доходів (заробітків) свого власника та національного доходу
4	В. В. Андріанова	вартісне вираження витрат на формування здоров'я (від народження до активної діяльності), на придбання знань, досвіду, кваліфікації, підвищення культури поведінки в суспільстві; протягом його використання він зношується і вимагає відновлення за рахунок оплати праці і оздоровлення
5	Т. Шульц	це ресурси та здібності людини, які поділяються на природні та набуті, і значною мірою визначають благополуччя людини, теорія розвитку цього поняття налічує вже кілька сотень років.
6	Г.К. Яловий	включає знання, запас інформації, вміння, навички, досвід, професіоналізм, фізичне і духовне здоров'я, освіту, природні особливості і таланти, духовні якості, потенційні можливості, здатність людини до участі у процесі виробництва, яка у процесі взаємодії з іншими робітниками підприємства позитивно впливають на економічні результати
7	А.Ю. Шахно	Сукупність природних якостей і сформованих та розвинутих у результаті власних і суспільних інвестицій продуктивних здібностей людини у вигляді знань, умінь, професійних навичок, досвіду, здоров'я, мотивації, духовності, які здатні підвищувати продуктивність праці індивіда, виступати джерелом доходів особистості в майбутньому та примножувати національне багатство країни
8	Л. Туроу	виробничі здібності, обдарування і знання людини, а також таку специфічну характеристику, як повага до політичної і соціальної стабільності
9	І.М. Паска	індикатор для вимірювання процесів, що відбуваються в умовах креативної та інтелектуаломісткої економіки
10	Авторське бачення [28]	сформований і розвинутий у результаті інвестицій і накопичений людиною певний запас здоров'я, знань, навичок, здібностей, мотивацій, який цілеспрямовано використовується в тій чи іншій сфері економічної діяльності, сприяє зростанню продуктивності праці та впливає на збільшення доходу власника, прибутку підприємства та зростанню національного багатства

Джерело: систематизовано автором на основі [29-37].

На відміну від класичних уявлень, у яких домінували підходи до

людського капіталу як до результату формальної освіти та професійної кваліфікації, сучасна реальність вимагає переосмислення структури механізму з урахуванням нових детермінант розвитку: цифрових трансформацій, демографічного старіння, воєнних ризиків, зміни характеру праці та посилення глобальної конкуренції за таланти.

На нашу думку доцільно виділити п'ять ключових структурних блоків механізму:

1. Блок первинної соціалізації – найбільш недооцінений, але критичний щодо довгострокового ефекту. Саме тут формується мотиваційна база, емоційна стійкість та перші ціннісні орієнтири особистості. Держава має спрямувати політику підтримки на розвиток батьківського потенціалу, дошкільної педагогіки та інклюзивного виховання.

2. Блок освітньо-наукової взаємодії – не просто формальна освіта, а інструмент розвитку компетентностей майбутнього: критичного мислення, міждисциплінарності, цифрової грамотності та здатності до інновацій. Наука повинна інтегруватися в освіту, як джерело нових знань і практик.

3. Блок здоров'я та соціальної безпеки – гарантує тривалість активного життя, зменшення нерівностей і стійкість до зовнішніх шоків (війна, пандемія, міграція). Тут важливо не лише лікування, а й профілактика, ментальне здоров'я та інституції підтримки добробуту.

4. Блок трудової реалізації – це середовище, в якому людський капітал трансформується в економічну вартість, соціальне визнання та професійну самореалізацію. Автор наголошує на потребі глибокої трансформації ринку праці, зокрема, його адаптації до нестабільного середовища, gig-економіки, самозайнятості та нових моделей зайнятості.

5. Блок безперервного оновлення (lifelong learning) – визначальний елемент сучасного механізму, який забезпечує гнучкість, стійкість та адаптивність людського капіталу. Він має охоплювати всі вікові групи, бути доступним, технологічно підтриманим і ментально прийнятим суспільством.

На нашу думку, індикатори ефективності механізму мають формуватися

не лише на основі статистичних вимірів (як-от HDI, рівень охоплення освітою, витрати на охорону здоров'я), а й з урахуванням якісних характеристик, зокрема, рівня задоволеності життям, довіри до інституцій, емоційного добробуту, здатності до інновацій.

Таким чином, ефективна структура механізму відтворення людського капіталу має: бути інтегрованою, інституційно узгодженою і доступною для всіх; включати циклічність та динамічне оновлення знань, навичок, установок; враховувати соціально-емоційний компонент та ціннісну орієнтацію особистості; бути орієнтованою на стійкість – до економічних криз, воєнних викликів і технологічних змін.

Вважаємо, що в умовах трансформаційних процесів в Україні (воєнний стан, відновлення, інтеграція до ЄС) людський капітал має стати основним стратегічним ресурсом і водночас, об'єктом цілеспрямованої політики, що виходить за межі освітньої сфери й охоплює всі етапи життєвого циклу особистості.

Аналіз механізму відтворення людського капіталу у світовій та вітчизняній науковій думці ґрунтується на різних теоретико-методологічних підходах. Кожен із них пропонує власне бачення детермінант, рушіїв та обмежень цього процесу, а також визначає стратегічні акценти у формуванні державної політики в сфері людського розвитку.

Неокласична школа (Т. Шульц, Г. Бекер, Дж. Мінцер) розглядає людину як раціонального інвестора, що приймає рішення про освіту, охорону здоров'я чи професійне навчання з метою максимізації очікуваного доходу впродовж життя [38].

Інвестиції в людський капітал трактуються аналогічно до капіталовкладень у фізичні активи: розраховуються показники внутрішньої норми прибутковості, дисконтовані грошові потоки, окупність витрат.

Так, Бекер доводив, що освіта підвищує продуктивність праці, що прямо впливає на індивідуальний дохід, а отже є економічно доцільною. Мінцер створив модель заробітної плати, залежну від тривалості освіти та досвіду, що

стала основою для емпіричних досліджень [39].

Однак у межах неокласичного підходу майже не враховуються соціальні, культурні, інституційні бар'єри, а також нерівний доступ до ресурсів освіти та охорони здоров'я. Поведінка людини подається надто спрощено – виключно як результат раціонального вибору, що є суттєвим обмеженням цього підходу в сучасних умовах.

Інституціоналісти (Д. Норт, О. Вільямсон, К. Фріман, Е. Остром) наголошують на визначальній ролі формальних і неформальних інститутів у формуванні умов для відтворення людського капіталу. До формальних інститутів належать законодавство, інститути освіти, соціальної підтримки, охорони здоров'я, ринок праці. До неформальних – традиції, норми, довіра, соціальні практики.

За Нортом, інститути формують стимули, що визначають індивідуальну й колективну поведінку, зокрема, інвестиції в людський капітал [40]. Якщо інституційне середовище сприяє прозорості, доступності та підтримці освітніх і соціальних послуг – це стимулює його накопичення.

К. Фріман підкреслював, що ефективна інноваційна система має включати не лише наукові установи, а й соціальні інститути підтримки знань, а відтворення людського капіталу повинно мати кумулятивний, еволюційний характер [41].

Таким чином, інституціональний підхід зосереджується на взаємодії між людиною та середовищем, акцентуючи на тому, що без належного інституційного дизайну навіть значні індивідуальні зусилля у саморозвитку не дадуть бажаного ефекту.

Гуманітарно-соціологічний підхід формувався в межах соціології, філософії та економіки розвитку. Його основою є трактування людини не лише як економічного агента, а як суб'єкта з цінностями, мотиваціями, соціальними зв'язками та культурною ідентичністю. Відповідно, людський капітал розглядається у взаємозв'язку з такими категоріями, як соціальний, культурний і символічний капітал (П. Бурдьє), спроможності (А. Сен), гідність

і свобода вибору.

П. Бурдє зазначав, що формальні освітні досягнення не завжди гарантують соціальну мобільність, якщо індивід позбавлений соціального капіталу – тобто мереж підтримки, довіри, неформальних зв'язків [42], тобто освітній ресурс реалізується лише за умов соціального включення.

Амартья Сен, лауреат Нобелівської премії, запропонував концепцію «*sarability approach*», відповідно до якої основою людського розвитку є реальні можливості людини діяти, а не просто обсяг формальних знань [43], тому державна політика має не лише забезпечувати освітні послуги, а й усувати бар'єри до реалізації потенціалу особистості (дискримінацію, бідність тощо).

У ХХІ столітті зростає потреба у поєднанні різних підходів. В умовах цифрової трансформації, інклюзивного розвитку та турбулентності глобального середовища виникають нові дослідницькі напрямки: когнітивно-поведінковий підхід (А. Krueger, J. Heckman), який враховує роль психологічних установок, емоційного інтелекту, самодисципліни у формуванні успішності особистості; цифрово-компетентнісний підхід, що базується на вивченні впливу цифрової інфраструктури, платформ навчання, big data і штучного інтелекту на процес відтворення; екосистемний підхід, який розглядає людський капітал як компонент ширшої соціальної екосистеми, що включає інститути, технології, довкілля і цінності.

На думку автора, жоден із наведених підходів не є самодостатнім у сучасних умовах. Необхідний синтез економічних, інституційних і гуманітарних уявлень, що дозволить враховувати як мотиваційно-поведінкові детермінанти, так і соціальні нерівності, інституційну структуру та культурні обмеження.

Механізм відтворення людського капіталу повинен аналізуватися не лише через призму економічної ефективності, а й у контексті соціальної справедливості, цифрової інклюзії та етичної відповідальності. Особливо в умовах війни, вимушеної міграції, діджиталізації та поглиблення регіональних

дисбалансів.

У ХХІ столітті концепція людського капіталу дедалі більше інтегрується з ідеями інноваційної економіки, цифрового суспільства, сталого розвитку та персоніфікованого підходу до освіти. Сучасні моделі його відтворення стали відповіддю на запити адаптивності, мультидисциплінарності та циклічності навчання. Це відображає не лише економічну доцільність інвестування в людину, а й усвідомлення цінності її як суб'єкта змін.

Лінійна модель є однією з найдавніших концептуальних схем пояснення механізму формування людського капіталу. Вона передбачає чітку послідовність етапів: освіта → професійна підготовка → працевлаштування → економічна віддача.

Згідно з класичними працями Г. Бекера (Becker, 1964 р.) та Дж. Мінцера (Mincer, 1974 р.), освіта розглядається як інвестиція, що має очікувану норму прибутку, аналогічну капіталовкладенням у матеріальні активи. Людина, приймаючи рішення про здобуття освіти або навичок, керується прагненням підвищити власну продуктивність та дохід у майбутньому.

Центральною ідеєю лінійної моделі є те, що освіта та професійна підготовка підвищують ринкову вартість працівника, сприяючи його конкурентоспроможності на ринку праці. Професійна діяльність у цій парадигмі розглядається як механізм повернення інвестицій, зроблених у навчання. Один із ключових постулатів моделі - це залежність кривої доходу протягом життя від рівня здобутої освіти, що відображається у так званій функції Мінцера.

Серед основних сильних сторін цієї моделі слід виділити її простоту та логічну послідовність, що дозволяє зручно будувати моделі прогнозування заробітку залежно від рівня освіти. Завдяки своїй структурованості, модель широко використовується в емпіричних дослідженнях для аналізу взаємозв'язку між освітою, досвідом і доходом. Крім того, вона має високу прикладну цінність у сфері економічного аналізу – зокрема, для оцінки ефективності освітніх програм та розрахунку показників приватної й

суспільної віддачі від інвестицій у людський капітал.

Попри аналітичну зручність, лінійна модель має низку суттєвих недоліків. Передусім, вона не враховує соціальний контекст, що зумовлює нерівність доступу до якісної освіти, включаючи гендерні, етнічні та територіальні чинники. Крім того, модель ігнорує важливу роль неформальних освітніх практик, таких як набуття цифрових навичок, участь у менторських програмах, самоосвіта та розвиток м'яких навичок (soft skills).

Ще одним критичним зауваженням є обмежена релевантність моделі для сучасного ринку праці, який характеризується нестабільністю кар'єрних траєкторій, поширенням неповної зайнятості, gig-економікою та необхідністю багаторазового повернення до навчання. До того ж, модель була сформована до початку ери цифрових трансформацій, тож не адаптована до реалій Четвертої промислової революції, таких як автоматизація, роботизація та зміна структури зайнятості.

Таким чином, хоча лінійна модель зберігає аналітичну цінність для базового аналізу, вона потребує оновлення з урахуванням сучасних інституційних і технологічних викликів.

Сучасні економісти пропонують розширити класичну модель через додавання індикаторів соціального капіталу, емоційного інтелекту, адаптивних і цифрових компетенцій. Це дозволяє частково оновити аналітичну цінність [44].

Лінійна модель залишається ефективним інструментом первинного аналізу, особливо для країн з формалізованою освітньо-професійною системою. Водночас, у глобалізованій і цифровізованій економіці вона потребує поєднання з більш адаптивними моделями, що враховують гнучкість кар'єрних траєкторій, інституційні та культурні чинники формування людського капіталу.

Модель життєвого циклу розглядає людський капітал не як фіксовану характеристику, а як динамічну, змінну величину, що формується, накопичується, використовується і частково втрачається протягом усього

життя людини.

Вагомий внесок у розвиток моделі зробили Дж. Хекман і Л. Лохнер, які акцентували на ключовій ролі раннього віку (0–5 років) у формуванні когнітивних та некогнітивних навичок. За їхніми дослідженнями, інвестиції на ранньому етапі життя мають найвищу норму соціальної віддачі й забезпечують стійкий ефект протягом усього життєвого циклу [45].

Модель життєвого циклу розглядає людський капітал як змінну величину, яка розвивається протягом життя людини. Однією з головних її особливостей є поетапність формування: інтенсивне накопичення знань і навичок відбувається у дитинстві та юності, досягаючи максимального рівня в дорослому віці, після чого можливе поступове зниження. Продуктивність праці у цій моделі змінюється залежно від віку, стану здоров'я, рівня освіти та набутих професійних компетенцій. Окрім того, модель визнає неоднорідність доходів: навіть за однакового рівня освіти заробіток може варіюватися з віком, що пов'язано з досвідом, мотивацією та соціальними умовами.

Однією з ключових переваг моделі є врахування вікової динаміки, що дозволяє інтерпретувати інвестиції в людський капітал не як одноразовий акт, а як елемент довгострокової стратегії соціально-економічного розвитку. Модель також підкреслює критичну роль охорони здоров'я, зокрема, важливість ментального благополуччя, профілактики та тривалості активного життя для повноцінного відтворення людського потенціалу. Завдяки цьому вона слугує теоретичною основою для формування комплексних програм соціальної підтримки – від догляду за дітьми до заходів для осіб старшого віку, включаючи розвиток системи навчання впродовж життя (lifelong learning).

Попри аналітичну гнучкість, модель життєвого циклу має низку обмежень. По-перше, її практична реалізація є складною, оскільки потребує багаторічного моніторингу індивідуальної поведінки, що передбачає наявність деталізованих статистичних баз. По-друге, ефективне втілення цієї моделі можливе лише за умов тісної міжсекторальної взаємодії в межах державної політики – злагодженої роботи сфер освіти, охорони здоров'я,

соціального захисту та ринку праці. По-третє, класична версія моделі не повною мірою відповідає викликам сучасної цифрової доби: вона недостатньо враховує швидкі зміни, пов'язані з розвитком цифрових навичок, поширенням нестандартної зайнятості та gig-економіки.

Таким чином, модель життєвого циклу зберігає значення як інструмент стратегічного планування соціальних інвестицій, однак вимагає адаптації до нових реалій, пов'язаних із технологічною революцією, демографічними змінами та глобальними викликами.

У дослідженнях Кунхи Ф. пропонується доповнити життєву модель змінними, що враховують цифрову адаптивність, мобільність знань, екологічні умови праці та емоційний інтелект [46]. Таким чином, модель життєвого циклу поступово трансформується у більш складну інтегровану модель особистісного розвитку.

Модель життєвого циклу – це цінний інструмент довгострокового планування державних інвестицій у людський капітал. Вона підкреслює важливість своєчасних і комплексних заходів підтримки на різних етапах життя, що є особливо актуальним у періоди демографічної кризи, трудової міграції та цифрової трансформації.

Модель інтегрованого розвитку розглядає людський капітал як багатовимірний феномен, що формується на перетині економічних, соціальних, культурних, екологічних та технологічних факторів. Вона спирається на ідеї А. Сена про «можливості» (capabilities), що визначають реальні умови для розвитку особистості, концепцію людського розвитку Програми розвитку ООН (UNDP) та підходи OECD щодо інклюзивного зростання та «well-being economy».

На відміну від лінійних і суто економічних моделей, інтегрована модель акцентує на взаємозв'язках між особистим, інституційним і макросоціальним рівнями формування людського капіталу.

Інтегрована модель розвитку людського капіталу вирізняється високим ступенем системності. Вона розглядає формування людського потенціалу не у

відриві, а у взаємозв'язку з ключовими секторами суспільного життя, такими як охорона здоров'я, цифрова інфраструктура, екологічна стабільність та забезпечення рівних можливостей. Важливою характеристикою цієї моделі є її міждисциплінарність: у процесі аналізу та прийняття рішень ураховуються не лише економічні, а й демографічні, психологічні, соціологічні, екологічні й інформаційні чинники. Крім того, модель акцентує увагу на інклюзивності, спрямовуючи зусилля на подолання нерівності, підтримку вразливих верств населення та зміцнення соціального капіталу.

Однією з головних переваг моделі є можливість досягнення міжгалузевої координації. Такий підхід дозволяє налагодити ефективну взаємодію між державними структурами, бізнесом, громадянським суспільством і міжнародними організаціями. Другим важливим аспектом є орієнтація на якість життя: модель передбачає, що основним результатом інвестицій у людський капітал є не лише зростання доходів, а й покращення здоров'я, рівня освіти, соціальної інтеграції та добробуту громад. Нарешті, ця модель демонструє високу адаптивність – вона дозволяє ефективно реагувати на зовнішні виклики, зокрема війни, пандемії та кліматичні катастрофи, забезпечуючи стійкість розвитку людського потенціалу.

Попри переваги, реалізація інтегрованого підходу пов'язана з низкою складнощів. Насамперед, він потребує якісної координації між різними секторальними політиками – освітньою, економічною, соціальною, екологічною, що вимагає комплексного планування та ефективного управління. Другим обмеженням є мультиакторність: до процесу реалізації залучаються численні суб'єкти – держава, місцеві громади, бізнес, неурядові організації та міжнародні партнери. Їхня узгоджена взаємодія є критичною для досягнення позитивного результату. Нарешті, складність моделі полягає у вимірюванні результатів: багатовимірність людського капіталу ускладнює його кількісну оцінку. Це вимагає запровадження нових індикаторів, зокрема складних індексів людського розвитку, цифрової інклюзії та соціального залучення.

У ХХІ столітті модель набуває додаткових вимірів – таких як екологічна стійкість (Green Human Capital), цифрова інклюзія та ментальне благополуччя. Новітні дослідження акцентують на необхідності гібридного поєднання формального навчання, цифрової компетентності та інституційної довіри.

Модель частково реалізується у країнах Північної Європи, Канаді, Південній Кореї, де стратегія людського капіталу передбачає інтеграцію освітньої, цифрової, екологічної та гендерної політик в єдиний державний план розвитку.

Інтегрована модель є однією з найперспективніших для України в умовах післявоєнного відновлення, демографічних втрат і необхідності інституційної модернізації. Вона передбачає не просто інвестування в людину, а створення середовища, в якому людський капітал може вільно розвиватися, реалізовуватись і відтворюватися у сталий спосіб.

Циркулярна модель базується на безперервності й повторюваності процесів формування та оновлення людського капіталу. Вона відображає зміну парадигми від «одноразового навчання на початку життя» до постійного повернення до фаз освіти, самонавчання, перекваліфікації впродовж усього життєвого циклу [47]. Це особливо актуально в умовах динамічного VUCA-середовища (волатильність, невизначеність, складність, неоднозначність), де швидкість технологічних змін значно перевищує темпи класичних освітніх систем.

Сутність динамічної моделі формування людського капіталу полягає в тому, що індивід багаторазово проходить цикл навчання, практичного застосування знань, адаптації до нових умов, перекваліфікації та повторного навчання. Такий підхід відображає гнучку і циклічну природу сучасного ринку праці, який характеризується постійним оновленням вимог, появою нових професій, технологій та соціальних викликів.

У межах цієї моделі особливу роль відіграють цифрові інструменти освіти, серед яких – платформи дистанційного та модульного навчання (наприклад, Coursera, edX, Prometheus), програми підвищення кваліфікації для

різних вікових груп, освітні інституції для дорослих, мікросертифікація та цифрові бейджі, а також програми reskilling і upskilling, спрямовані на підтримку професійної мобільності.

Серед переваг динамічної моделі варто виокремити її гнучкість, що дозволяє індивідуалізувати освітні траєкторії відповідно до потреб та обставин конкретної особи. Вона також забезпечує швидке оновлення знань і навичок у відповідь на запити цифрової економіки, підвищуючи загальну адаптивність людського капіталу до технологічних змін, економічних шоків чи міграційних процесів.

Разом із тим, модель має певні обмеження. Вона висуває високі вимоги до рівня внутрішньої мотивації, що створює нерівні умови для різних соціальних груп. Крім того, її ефективність залежить від доступу до цифрової інфраструктури, що є проблемним для окремих вікових категорій або регіонів. Також спостерігається недостатня інтеграція результатів неформального навчання у формальні освітні системи, що ускладнює визнання таких знань роботодавцями.

Для України актуальність цієї моделі значно зросла в умовах післявоєнного відновлення, трансформацій на ринку праці та необхідності оперативної перекваліфікації значної частини населення. Вона здатна забезпечити реінтеграцію ветеранів та внутрішньо переміщених осіб у трудову сферу, зменшити цифровий розрив шляхом розвитку доступних онлайн-програм, а також посилити інноваційний потенціал суспільства через формування культури самонавчання та безперервного розвитку.

Циркулярна модель демонструє ефективність у світі, що постійно змінюється, і є базою для впровадження концепції lifelong learning. Її впровадження вимагає системного підходу до цифровізації освіти, стимулювання мотивації до навчання, державної підтримки перекваліфікації, а також соціальної інклюзії всіх вікових груп у процес безперервного відтворення знань.

Модель lifelong learning + цифрова адаптивність (Lifelong Learning &

Digital Adaptability Model) передбачає постійне оновлення знань і навичок упродовж усього життя людини з акцентом на цифрову грамотність, гнучкість мислення, інноваційність та критичне осмислення нових реалій. Lifelong learning (LLL) тут не обмежується формальною освітою, а охоплює весь спектр неформального й інформального навчання – через онлайн-курси, менторство, участь у професійних мережах, мікросертифікати тощо.

У звітах OECD підкреслюється, що цифрові компетентності, адаптивність до технологічних змін та спроможність до самонавчання є ключовими складниками людського капіталу майбутнього. Поняття «learning to learn» визнається критично важливим у добу індустрії 4.0 та 5.0.

Сучасна модель формування людського капіталу дедалі більше базується на концепції навчання впродовж життя (lifelong learning), інтегрованої з цифровими інструментами адаптації. Вона передбачає розвиток людини як гнучкого, мобільного та конкурентоспроможного суб'єкта в умовах швидкоплинних змін на ринку праці, технологічного прогресу та соціальних викликів [48].

Основу моделі становить засвоєння навичок XXI століття, до яких належать критичне мислення, комунікація, колаборація, емоційний інтелект, обізнаність у роботі з даними (data literacy), інформаційна гігієна та здатність адаптуватися до штучного інтелекту та цифрових середовищ.

Важливу роль відіграє персоналізація навчального процесу через використання освітніх технологій (EdTech). Це включає формування індивідуальних освітніх траєкторій, застосування великих масивів даних (big data) для відстеження прогресу, а також використання адаптивних навчальних платформ на кшталт Coursera, Prometheus, Khan Academy, EdEra.

Паралельно з формальною освітою зростає значення самоосвіти та неформального навчання, що реалізуються через онлайн-курси, вебінари, подкасти, мікросертифікати та peer-to-peer-платформи.

До основних переваг моделі належить висока гнучкість, що дозволяє адаптуватися до постійних змін на ринку праці; оперативність оновлення

знань незалежно від традиційних освітніх інституцій; а також універсальність, що забезпечує її ефективність для осіб різного віку, зокрема для дорослого населення та літніх людей.

Однак упровадження моделі стикається з рядом викликів. Зокрема, існує цифрова нерівність, що обмежує доступ до онлайн-ресурсів у віддалених регіонах або серед вразливих категорій населення. Значна частина людей також не має внутрішньої мотивації до самостійного навчання без додаткових стимулів. В Україні бракує цілісної державної політики підтримки навчання протягом життя, а також спостерігається низька узгодженість між освітніми ініціативами та реальними потребами ринку праці.

Для ефективного впровадження цієї моделі в українських умовах доцільно: створити національну систему визнання результатів неформального навчання; розвивати державні онлайн-платформи для безкоштовної освіти, орієнтовані на вразливі групи; інтегрувати концепцію *lifelong learning* у стратегії економічного відновлення та регіонального розвитку; запровадити податкові пільги для роботодавців, що інвестують у підвищення цифрової грамотності персоналу.

Узагальнюючи, варто підкреслити: модель безперервного навчання, поєднана з цифровою адаптивністю, є не лише реакцією на сучасні виклики, а й довгостроковою інвестицією в конкурентоспроможність і стійкість національного людського капіталу. Вона трансформує знання з фіксованого активу на динамічний процес, що формує економічну ефективність, інноваційний потенціал та соціальну згуртованість суспільства.

На наш погляд, жодна з класичних або навіть сучасних моделей відтворення людського капіталу – у своїй «чистій» формі – не здатна повною мірою відобразити ту складну реальність, у якій нині функціонує індивід, як носій капіталу. В умовах перманентної нестабільності, гібридних загроз (війна, демографічні кризи, цифрові трансформації), а також рівночасного існування кількох освітніх і трудових парадигм, механізм відтворення людського капіталу повинен розглядатися як дискретно-адаптивна система з

інституційною чутливістю.

У контексті трансформації глобального освітнього та економічного середовища, відтворення людського капіталу потребує переходу від ізольованих моделей до інтегрованого підходу. Сучасна парадигма передбачає синтез ключових положень лінійної, життєво-циклічної та циркулярної моделей. Така комбінована конструкція враховує вікову динаміку розвитку особистості, циклічність оновлення компетенцій відповідно до змін на ринку праці, інституційні умови доступу до ресурсів та цифрову обізнаність як фундамент функціонування в економіці знань.

Водночас, змінюється і роль держави у процесі формування людського капіталу. Замість традиційного патерналістського підходу, що зосереджується на забезпеченні базових послуг, держава має виконувати функцію фасилітатора – ініціатора та координатора екосистеми, де людина має можливість безперервно вдосконалювати свої навички, знання та соціальний статус. Такий підхід передбачає створення умов для саморозвитку, а не лише забезпечення формального працевлаштування.

Людський капітал у XXI столітті набуває рис відкритої, динамічної системи. Він більше не обмежується кордонами однієї країни, мовною чи освітньою рамкою. Умовою його ефективного розвитку стає здатність функціонувати у глобальному, віртуальному та міждисциплінарному середовищі, що вимагає мультикультурної компетентності, розуміння функціонування міжнародних ринків і високого рівня цифрової адаптивності.

У випадку України, з огляду на наслідки війни та потреби повоєнного відновлення, пріоритетною стає модель поєднання соціального відновлення з інклюзивним розвитком. Вона має ґрунтуватися на таких ключових засадах: інвестування в розвиток дітей і молоді, як довгострокова стратегія формування когнітивного потенціалу (ефект Хекмана); розширення цифрової інклюзії дорослого населення через доступні платформи навчання та перенавчання; забезпечення стабільності інституцій систем охорони здоров'я та освіти; активне залучення української діаспори, як джерела мобільного людського

капіталу; формування механізмів зворотної міграції кваліфікованих кадрів шляхом програм перекваліфікації, підтримки підприємництва, м'якої інтеграції (soft landing).

Узагальнюючи, варто зазначити, що ефективна система відтворення людського капіталу в умовах ХХІ століття повинна функціонувати не як лінійний процес навчання й працевлаштування, а як цілісне, дизайноване середовище розвитку особистості. Це середовище має бути цифровим за інструментарієм, інклюзивним за доступом, системним за управлінською логікою та гнучким щодо освітньо-професійних траєкторій.

Таким чином, стратегія держави у цій сфері має ґрунтуватися не лише на забезпеченні окремих етапів життєвого циклу, а на інвестуванні в потенціал людини як самооновлюваного ресурсу, здатного до адаптації й розвитку протягом усього життя.

Аналіз еволюції концепцій людського капіталу свідчить про поступовий перехід від класичних економічних теорій до сучасних міждисциплінарних підходів. У працях Т. Шульца, Г. Бекера, Дж. Мінцера людський капітал розглядався переважно як індивідуальний ресурс, у який варто інвестувати задля отримання економічної вигоди. Згодом під впливом інституціональних і гуманітарних підходів акцент змістився на системні чинники формування капіталу: освітню та правову інфраструктуру, політику держави, культурний і соціальний капітал.

Сучасні теоретичні моделі – зокрема лінійна, модель життєвого циклу, інтегрована, циркулярна та lifelong learning – відображають усвідомлення того, що людський капітал є змінною та адаптивною величиною. В умовах цифрової економіки, нестабільності ринку праці та VUCA-середовища пріоритету набувають саме ті моделі, які орієнтовані на безперервне оновлення знань, перекваліфікацію кадрів та інклюзивність доступу до освітніх і професійних можливостей.

Значущість інституційного компонента у процесі відтворення людського капіталу є беззаперечною. Йдеться не лише про індивідуальні

стратегії розвитку, а й про якість освітньої системи, доступність медичних послуг, ефективність соціального захисту, стан ринку праці та рівень цифрової інфраструктури. Успішне відтворення людського капіталу можливе лише за умови ефективної взаємодії між особистими прагненнями людини та сприятливим інституційним середовищем.

У реаліях війни механізм відтворення людського капіталу зазнає суттєвих змін. Він втрачає стабільну лінійність і трансформується в кризову, адаптивну систему з високим рівнем ризиків. Зростає роль гуманітарної освіти, психосоціальної підтримки, цифрової інклюзії, мобільності населення та реабілітаційних програм. Особливого значення набуває інклюзивність та здатність системи до гнучкого реагування на виклики.

Авторська позиція полягає в тому, що сучасний механізм відтворення людського капіталу слід розглядати як мережу взаємодії між особистими стратегіями, інституційною підтримкою та соціокультурним середовищем. Він має орієнтуватися не лише на економічну дохідність, а й на цінності сталого розвитку, соціальної справедливості, підтримки когнітивного здоров'я та цифрової адаптації. У такій системі найоптимальнішим є поєднання концепції життєвого циклу з інтегрованим підходом, доповненим урахуванням демографічних ризиків, безпекових викликів та процесів цифрової трансформації.

1.2. Економічна сутність категорії «людський капітал» сільських територій

Поняття «людський капітал» є фундаментальною економічною категорією, яка відображає сукупність знань, навичок, професійних компетентностей, досвіду, здоров'я, мотивації та соціальних цінностей, що втілюються в економічну діяльність та впливають на продуктивність праці. В економічній науці формування теорії людського капіталу пов'язують із

працями Т. Шульца, Г. Бекера, Дж. Мінцера, які трактували людський капітал як об'єкт інвестицій, що формує дохід у майбутньому.

У контексті сільських територій, економічна сутність цієї категорії набуває специфічних ознак, зумовлених особливостями соціально-економічного середовища. Людський капітал сільських територій – це не лише ресурс праці, але й основа соціальної стійкості, здатності до адаптації, локального розвитку та підтримки життєдіяльності громад в умовах обмеженого доступу до базових послуг і ринкової інфраструктури.

Економічна природа людського капіталу в сільській місцевості полягає у взаємозв'язку індивідуальних якостей працівників (рівень освіти, здоров'я, мобільність, підприємливість) із інституційними умовами їх реалізації (доступ до якісної освіти, медицини, транспортної мережі, цифрових сервісів, ринку праці тощо). Саме через цей зв'язок людський капітал перетворюється на фактор не лише економічного зростання, але й територіального розвитку.

На відміну від урбанізованих середовищ, людський капітал села є менш мобільним, менш диференційованим за спеціалізацією, однак часто демонструє вищу соціальну згуртованість, залученість до громадської активності та самозабезпечення. Його відтворення вимагає цільової державної підтримки та адаптації освітньо-професійних програм до потреб аграрного сектору, фермерства, переробки та сільського підприємництва.

Особливу увагу слід звернути на гендерні та вікові аспекти: жіноче населення сільських територій часто має вищий освітній потенціал, однак стикається з обмеженням доступу до реалізації свого капіталу, тоді як молодь демонструє тенденцію до міграції. Похилі вікові групи є носіями соціального капіталу (традицій, ремесел, кооперації), що теж має економічну вартість у довгостроковому відтворенні людських ресурсів.

Таким чином, економічна сутність людського капіталу сільських територій полягає в його ролі як мультифункціонального ресурсу, що об'єднує економічні, соціальні та культурні складники. Він виступає одночасно чинником підвищення продуктивності аграрного виробництва, ресурсом

інноваційного розвитку, засобом збереження демографічного потенціалу та детермінантою соціального згуртування громад.

У сучасних умовах воєнних викликів та післявоєнного відновлення категорія людського капіталу села має бути переосмислена як стратегічний ресурс територіальної безпеки, відновлення трудового потенціалу, забезпечення продовольчої стійкості та локальної самодостатності.

Поняття «людський капітал» виникло у межах економічної науки як спроба осмислити значення нематеріальних чинників – знань, навичок, здоров'я, соціальної активності – у забезпеченні зростання продуктивності праці та економічного розвитку. Одними з перших теоретиків, що систематизували ці уявлення, були Т. Шульц, Г. Бекер та Д. Мінцер. Вони трактували людський капітал як результат інвестицій в освіту, охорону здоров'я, професійну підготовку та трудовий досвід, які забезпечують зростання індивідуального доходу та національного добробуту. Згідно із Бекером, людський капітал – це «знання, навички, компетенції та інші характеристики, набуті людиною, які мають економічну цінність».

Проте неокласичні підходи були обмежені винятково ринковою логікою та економічною віддачею, що ігнорувало соціальний, культурний та інституційний контекст. Із 1990-х років у науковій думці спостерігається розширення трактування людського капіталу в межах інституціональної парадигми. Д. Норт підкреслив, що економічна ефективність людського капіталу залежить від інституційного середовища – норм, правил, організацій, які формують умови для розвитку і реалізації людського потенціалу.

А. Сен (1999) запропонував концепцію «capabilities» – спроможностей людини до повноцінної участі у житті суспільства [49]. У цьому підході людський капітал перестає бути лише виробничим ресурсом і розглядається як база для реалізації людських свобод. Під впливом цих ідей Програма розвитку ООН (UNDP) сформувала індекс людського розвитку (HDI), який об'єднує показники освіти, здоров'я та рівня життя як складники людського капіталу.

Сучасні дослідники (Hesman та Lohner) акцентують на важливості ранніх інвестицій у дітей, соціально-емоційного інтелекту, lifelong learning, цифрових навичок і ментального здоров'я [50].

Поняття людського капіталу набуло трансдисциплінарного змісту, об'єднуючи економіку, освіту, соціологію, психологію, політику та інформаційні технології.

У науковому дискурсі України категорія людського капіталу сільських територій також має багатовимірне тлумачення. Вітчизняні вчені пропонують адаптацію глобальних підходів до національного соціоекономічного контексту. У результаті проведеного дослідження розроблено авторське бачення людського капіталу сільських територій як виробничого фактору їх розвитку, який містить сукупність знань, досвіду, професійних компетенцій, культурних і духовних цінностей, якими володіє сільське населення (табл. 1.5).

Таблиця 1.5

**Порівняння підходів українських вчених до визначення поняття
«людський капітал сільських територій»**

Т. О. Кравченко	Основа переходу до інноваційної економіки, підкреслюючи значення формальної та неформальної освіти, здоров'я та соціального середовища.
О. Ю. Адам	Багатокомпонентний ресурс, що охоплює демографічні, трудові, соціальні та культурні складники, з особливою увагою до сільських територій.
С. В. Волошина	«Ядро структурної модернізації країни», наголошуючи на необхідності його розвитку у поєднанні з наукою, цифровою трансформацією та новими ринками праці.
І. І. Ткачук	В умовах сільських територій формується не лише через формальну освіту, а й через збереження локальних знань, мікроклімату довіри, горизонтальних зв'язків і кооперації.
Д. М. Утеченко	Підкреслює значення інституційної підтримки через освіту, охорону здоров'я, транспортну доступність та інформаційно-комунікаційну інфраструктуру.
Авторське бачення	виробничий фактор розвитку сільських територій, який містить сукупність знань, досвіду, професійних компетенцій, культурних і духовних цінностей, якими володіє сільське населення

Джерело: систематизовано автором на основі [51-56].

На основі узагальнення думок науковців, що людський капітал сільських територій, на нашу думку, слід розглядати як багатогранну

категорію, що включає:

1. Особистісний потенціал – освіта, здоров'я, професійна кваліфікація, психологічна стійкість.
2. Соціальний капітал – локальна згуртованість, довіра, взаємодія між поколіннями, участь у громадському житті.
3. Інституційне забезпечення – доступ до якісних освітніх і медичних послуг, цифрова інклюзія, інфраструктура мобільності.
4. Мотиваційно-культурний ресурс – ідентичність, традиції, прагнення до самореалізації, підприємництво.

Це дає змогу подолати редукаціонізм у тлумаченні людського капіталу лише як економічного чинника і формувати системну, адаптивну, територіально чутливу політику його відтворення в умовах демографічного спаду, міграції та воєнних викликів.

Такий підхід дозволяє переосмислити людський капітал не лише як ресурс для економічного зростання, а як комплексний чинник соціальної стабільності та регіональної стійкості. У цьому контексті особливої актуальності набуває аналіз людського капіталу сільських територій як критичного ресурсу для забезпечення продовольчої безпеки, згуртованості громад і стратегічного розвитку регіонів.

Людський капітал сільських територій є ключовим фактором забезпечення стійкого розвитку регіонів, продовольчої безпеки та територіальної згуртованості. Він охоплює сукупність фізичних, інтелектуальних, соціальних та інституційних ресурсів, якими володіє сільське населення, і які визначають його здатність брати участь в економічному житті, впливати на якість публічних послуг та адаптуватися до змін.

Серед специфічних рис людського капіталу сільських територій можна виокремити:

- демографічні виклики – старіння населення, низький рівень народжуваності, еміграція молоді до міст або за кордон, що призводить до

скорочення активного трудового ресурсу та втрати майбутнього кадрового потенціалу;

- обмежений доступ до якісної освіти і медицини – сільські школи та медичні заклади часто мають нижчий рівень матеріального забезпечення, кадрового потенціалу та цифрової інфраструктури, що звужує можливості для розвитку людського капіталу;

- трудова монофункціональність – переважання зайнятості в аграрному секторі економіки обмежує професійну мобільність та гнучкість сільського населення на ринку праці;

- цифрова нерівність – низький рівень цифрової інклюзії гальмує доступ до онлайн-освіти, дистанційної медицини, електронного врядування та електронної комерції;

- локальна інституційна слабкість – недостатній розвиток громадянських інститутів, локальних ініціатив, сільських кластерів, кооперативів, які могли б стати платформою для акумуляції та реалізації людського потенціалу.

Вітчизняні науковці акцентують увагу на необхідності територіальної адаптації політик формування людського капіталу:

- В. Є. Крупін підкреслює, що людський капітал у сільській місцевості є системною категорією, яка повинна розглядатися в контексті нерівності доступу до базових послуг та інституційних можливостей [57];

- Н. М. Проценко зазначає, що низька інноваційна активність сільських громад зумовлена як браком знань, так і браком інфраструктури для їх реалізації [58];

- Г.М. Калетнік виокремлює роль мікрокультурних особливостей, спадкової зайнятості та родинного укладу як чинників, що водночас зберігають і стримують розвиток людського капіталу в селах [59].

На нашу думку, людський капітал сільських територій – це не лише індивідуальні ресурси мешканців (освіта, здоров'я, навички), а й сукупна спроможність громади, що формується через взаємодію соціального

середовища, інституційного ландшафту та культурного капіталу. Особливу роль відіграє локальна ідентичність і соціальна довіра, які можуть бути каталізаторами розвитку через:

- розвиток підприємництва у сферах агротуризму, переробки, крафтового виробництва; стимулювання освіти дорослих (community colleges, навчання на базі бібліотек, центрів надання адміністративних послуг);
- створення освітньо-виробничих кластерів на базі ліцеїв, коледжів, кооперативів.

Таким чином, формування людського капіталу на селі потребує не лише інвестицій у людей, а й у території, які забезпечують можливості для реалізації цього капіталу. У фокусі мають бути довгострокові, багаторівневі програми, що поєднують державну підтримку, місцеву ініціативу, цифрову трансформацію та інституційну модернізацію.

Людський капітал сільських територій має низку особливостей, що відрізняють його від міського. Передусім, у сільській місцевості, зазвичай, спостерігається нижчий рівень формальної освіти, обмежений доступ до закладів вищої освіти і сучасних освітніх ресурсів. Медичні послуги менш доступні через дефіцит кадрів та слабку інфраструктуру. Мобільність населення обмежена як фізично (відсутність транспорту), так і економічно (нестача коштів на переїзд або навчання).

У структурі трудових навичок переважають аграрні, технічні та універсальні практичні вміння, натомість цифрові компетенції часто знаходяться на нижчому рівні через слабкий розвиток цифрової інфраструктури. Водночас, людський капітал сільських територій вирізняється високим рівнем соціального капіталу – міцними горизонтальними зв'язками, згуртованістю громад, взаємною підтримкою. Демографічна ситуація характеризується старінням населення, виїздом молоді та гендерною диспропорцією.

Ринок праці в сільській місцевості є обмеженим, із переважанням сезонної або низькооплачуваної зайнятості. Інституційна підтримка на

місцевому рівні слабка, що обмежує доступ до програм перекваліфікації чи соціального захисту. Рівень капіталізації людського капіталу низький, а можливості для інвестування в себе – обмежені. Soft skills формуються переважно у практичному середовищі, в межах сім'ї чи громади, без системної підтримки з боку освітніх установ.

На противагу, міський людський капітал формується в умовах ширших можливостей доступу до освіти, охорони здоров'я, інфраструктури й ринку праці. Тут зосереджені університети, науково-дослідні установи, інноваційні платформи, що забезпечують вищий рівень освітньої та цифрової підготовки. Міські жителі демонструють вищу мобільність та здатність до адаптації на ринку праці, де ширше представлені професії, пов'язані з ІТ, креативною економікою, фінансами тощо.

Попри це, соціальний капітал у містах, зазвичай, нижчий, зв'язки між людьми слабші, а спільноти – менш згуртовані. Хоча доходи та рівень капіталізації вищі, конкуренція на ринку праці теж зростає. Міський людський капітал більше залучений у глобальні процеси, має доступ до професійних мереж, систем самонавчання, сертифікації та розвитку.

Узагальнюючи, можна зазначити, що сільський людський капітал має високий потенціал для розвитку, особливо за умов державної підтримки, цифрової інклюзії та розвитку локальних ринків. Водночас, міський капітал забезпечує вищу економічну результативність, однак потребує посилення соціальної інтеграції та підтримки вразливих груп. Обидва типи капіталу є взаємодоповнюючими та вимагають інтегрованої політики для збалансованого розвитку країни.

У сучасних умовах просторової асиметрії розвитку людський капітал сільських територій і міст відіграє комплементарну роль, потребуючи взаємної підтримки й координації. Усвідомлення специфіки кожного з типів дозволяє уникнути універсалізму в політиці розвитку та формувати диференційовані інструменти інвестування у людський потенціал. У цьому контексті стає критично важливим глибоке розуміння структури та функціонального

навантаження компонентів людського капіталу саме в сільському середовищі.

Розкриття основних компонентів людського капіталу сільських територій потребує системного міждисциплінарного підходу, який враховує соціальні, економічні, культурні та інституційні особливості простору. Такий підхід дозволяє не лише зафіксувати поточний стан, а й окреслити потенціал для довгострокового розвитку сільських громад в умовах невизначеності. У вітчизняній і закордонній науці сформувалися ключові підходи до структуризації людського капіталу, що охоплюють не лише традиційні аспекти (освіта, здоров'я, професійна компетентність), а й соціальний, культурний, інституційний виміри. Особливої ваги набувають дослідження, які враховують територіальну чутливість і регіональні контексти у формуванні людського капіталу. Це дозволяє визначати адресні пріоритети державної та місцевої політики в умовах децентралізації, демографічного спаду, цифрової трансформації та впливу війни. Таким чином, людський капітал села слід розглядати не лише як індивідуальний ресурс, а як стратегічну основу відновлення й сталого розвитку регіонів.

1. Освітній компонент. Це рівень формальної (шкільна, професійна, вища освіта) та неформальної освіти, ступінь кваліфікації, доступ до знань та цифрових платформ. У сільських громадах цей компонент традиційно слабший через брак освітньої інфраструктури, кадрову нестачу вчителів, відтік молоді (освітній drain). Як зазначають науковці, освітні інвестиції в ранньому віці мають найбільшу віддачу – це особливо актуально для села, де втрата доступу до якісної освіти поглиблює соціальну нерівність [60].

2. Здоров'я. Фізичне й психічне здоров'я, тривалість активного життя, доступ до профілактичних та спеціалізованих медичних послуг. Віддаленість медичних закладів, брак лікарів, слабка транспортна інфраструктура погіршують стан здоров'я мешканців села. Всесвітня організація охорони здоров'я наголошує, що здоров'я – не тільки наслідок, а й чинник соціального добробуту, особливо у вразливих регіонах. Науковці вказують, що продуктивність людини визначається не лише IQ чи знаннями, а й non-

cognitive skills, зокрема стресостійкістю, здоров'ям і мотивацією [61].

3. Професійний компонент. Він охоплює набір трудових навичок, досвід, здатність до перекваліфікації, участь у професійному навчанні. У сільських громадах переважає аграрна зайнятість, що звужує спектр компетентностей. На думку Л. Яремко, розвиток національної інноваційної системи потребує широкої професійної бази, що виходить за межі традиційних секторів [62]. Натомість у селах часто бракує умов для здобуття нових професій, особливо у сфері цифрової економіки.

4. Соціальний капітал. Це рівень довіри, участі в громадах, наявність горизонтальних зв'язків. У селі він часто розвинений завдяки сильним родинним і сусідським зв'язкам, що сприяє мобілізації ресурсів під час кризи. Водночас, надмірна закритість і традиціоналізм можуть гальмувати інновації й соціальну мобільність.

5. Культурний капітал. Включає трудову етику, цінності, ставлення до освіти, відкритість до змін. У селі культурні установки часто базуються на традиціях, що одночасно можуть бути ресурсом (через солідарність, самодостатність) і бар'єром (через спротив модернізації). А. Ручка підкреслював, що культурний капітал відіграє вирішальну роль у відтворенні соціальної структури [63].

6. Інституційний компонент. Це сукупність умов, що визначають можливості реалізації людського капіталу – ринок праці, освіта, інфраструктура, державна підтримка. У сільській місцевості цей компонент, зазвичай, фрагментований або нестабільний. Вчені наголошували, що якість інституцій – це ключовий фактор розвитку людського капіталу: відсутність стійких механізмів підтримки на селі веде до деградації людського потенціалу [64].

Отже, людський капітал сільських територій має багатовимірну структуру, вразливу до воєнних ризиків і структурної нерівності. Його відтворення можливе лише за умов міжсекторальної політики, орієнтованої на інклюзивність, цифрову трансформацію та регіональну справедливість.

Повномасштабне вторгнення РФ в Україну з 2022 року істотно змінило контекст існування людського капіталу, особливо в сільській місцевості. У таких умовах людський капітал перестає бути виключно ресурсом економічного зростання – він набуває системоутворюючого значення для забезпечення життєстійкості громад, підтримання продовольчої безпеки, збереження локальних знань і соціального порядку.

Однією з ключових загроз у воєнний період стала зміна демографічної структури сільських громад. Воєнні дії, загроза окупації, масова мобілізація, евакуація та вимушена міграція спричинили значне зменшення чисельності населення. Найбільш уразливими виявилися ті території, звідки виїхала працездатна частина населення – чоловіки віком 25-50 років, жінки з малолітніми дітьми.

Це призвело до:

- старіння населення – зростання частки пенсіонерів та осіб із хронічними захворюваннями;
- зменшення трудового потенціалу – гострий дефіцит фахівців у сільському господарстві, освіті, медицині;
- розриву між поколіннями – зниження ефективності передачі знань, культурних практик та ремесел.

Значна частина сільських шкіл була зруйнована, замінована або евакуйована. Через відсутність кваліфікованих вчителів, перебої з електроенергією та інтернетом онлайн-навчання стало нерегулярним. Як наслідок – порушено базові когнітивні траєкторії розвитку дітей і підлітків. Це особливо небезпечно з огляду на дані досліджень, які підкреслюють, що ранні освітні інвестиції мають найвищу довгострокову віддачу [65].

Медична система в сільській місцевості зазнала серйозного удару. Брак лікарів, відсутність медикаментів, зруйновані фельдшерсько-акушерські пункти та мінна небезпека зробили доступ до базових послуг утрудненим або неможливим. У результаті:

- погіршується фізичне здоров'я (відсутність профілактики, хронічні

захворювання);

- зростає психоемоційне навантаження (особливо в дітей, літніх людей, жінок);
- знижується загальна життєва продуктивність.

Згідно із трактуванням С. В. Кравченко, здоров'я не лише є наслідком соціально-економічних процесів, а й їхньою передумовою – воно формує здатність до навчання, праці, взаємодії [66].

Руйнування інфраструктури, логістичних ланцюгів і ринків збуту призвело до згортання основних форм аграрної діяльності. Водночас, сільське населення почало адаптуватися:

- посилилися неформальні практики: бартер, самозабезпечення продуктами харчування, кустарне виробництво;
- зросла частка цифрової зайнятості: фріланс, дистанційна робота, онлайн-продаж продукції;
- адаптувався аграрний сектор економіки: короткі виробничі цикли, вирощування для гуманітарних потреб, забезпечення військових підрозділів.

Ці зміни засвідчують адаптивність сільських громад, проте також створюють виклики – нестабільність доходів, залежність від зовнішніх донорів, втрата перспектив довгострокового планування.

В умовах інституційного вакууму саме соціальний капітал став основним ресурсом виживання й відновлення. Місцеві громади проявили високу самоорганізацію, створювали волонтерські ініціативи, займалися плетінням сіток, логістикою гуманітарної допомоги, евакуацією. Горизонтальні зв'язки, довіра, локальне лідерство забезпечили гнучкість реагування та мобілізацію внутрішніх ресурсів [67].

Війна показала, що сільські території мають різну стійкість до криз. Факторами, які визначають адаптаційний потенціал, є:

- рівень безпекової ситуації (території тилу та прифронтові);
- наявність ефективного місцевого самоврядування (спроможні територіальні громади, ініціативні групи);

- доступ до цифрових і логістичних ресурсів;
- залучення міжнародних партнерів – проєкти ЮНІСЕФ, UNDP, FAO, World Central Kitchen тощо.

У підсумку, сільський людський капітал в умовах війни виступає не лише об'єктом захисту, а й активним суб'єктом національного відновлення. Його стійкість залежить від поєднання індивідуальних навичок, здоров'я, мобільності та соціального капіталу, а ефективне відтворення потребує мультисекторальної підтримки, включаючи освіту, охорону здоров'я, цифрову інклюзію та розвиток громадянського суспільства.

У період війни людський капітал села виявив себе як багатовимірне, адаптивне явище, яке балансує між втратою традиційних функцій і пошуком нових джерел самореалізації. Майбутнє людського капіталу сільських територій залежатиме від:

- ефективної державної політики в галузі освіти, медицини, зайнятості;
- цільової цифрової трансформації на локальному рівні;
- підтримки жіночого підприємництва, молодіжних ініціатив і кооперативних форм зайнятості;
- реінтеграції переміщених осіб у сільські громади.

Таким чином, війна стала не лише кризою, а й каталізатором нових моделей розвитку людського капіталу села, орієнтованих на гнучкість, інноваційність і солідарність.

У цьому контексті особливого значення набуває переосмислення підходів до формування й підтримки людського потенціалу в умовах нестабільності та обмежених ресурсів. Зміна парадигми управління людським капіталом вимагає адаптивних, територіально чутливих та інклюзивних рішень.

Людський капітал сільських територій – це багатовимірна категорія, що формується на перетині економічних, соціальних, демографічних, культурних та інституційних умов. Його економічна сутність проявляється через здатність індивідів і спільнот генерувати додану вартість, упроваджувати інновації,

адаптуватися до змін і забезпечувати стійкий розвиток.

Наукові підходи до розгляду людського капіталу передбачають виокремлення його структурних компонентів, які взаємодіють як єдина цілісна система, що забезпечує відтворення та розвиток соціально-економічного потенціалу на рівні особистості, громади й держави. Найпоширенішим у сучасній науці є міждисциплінарний підхід, який охоплює економічну (знання, навички, продуктивність), соціальну (мережі, довіра, взаємодія), культурну (цінності, традиції), демографічну (вікова структура, народжуваність, міграція) та інституційну (умови реалізації, доступ до послуг, регуляторна база) складники людського капіталу [68].

У контексті сільських територій ця структура набуває особливої конфігурації, зумовленої низкою специфічних чинників: демографічною депопуляцією, нерівним доступом до якісної освіти й медицини, зростаючим значенням горизонтальних соціальних зв'язків, обмеженим ринком праці та слабо розвиненою інфраструктурою. Відтак, людський капітал сільських територій потребує не просто адаптації загальних моделей, а розробки диференційованих політик, які враховують територіальну специфіку, рівень децентралізації, цифрову доступність і виклики воєнного часу. Такий підхід дозволяє ефективно визначати точки зростання, формувати стратегії розвитку сільських громад та інтегрувати людський капітал у довгострокові програми регіонального відновлення та модернізації.

Основні компоненти людського капіталу сільських територій охоплюють широкий спектр характеристик, що визначають потенціал місцевого населення до участі в соціально-економічному розвитку (табл. 1.6).

По-перше, освітній компонент включає рівень формальної та неформальної освіти, професійної підготовки, а також доступ до знань і інновацій, що є критично важливим для запровадження сучасних агротехнологій. По-друге, стан здоров'я сільського населення – як фізичного, так і психічного – визначає тривалість активного життя і продуктивність праці, особливо в умовах обмеженого доступу до медичних послуг. По-третє,

професійно-кваліфікаційний рівень формується через здобуття і застосування трудових навичок у місцевій економіці, зокрема в аграрному виробництві, що часто супроводжується низьким рівнем цифрової грамотності.

Таблиця 1.6

Основні компоненти людського капіталу сільських територій

Компонент	Характеристика	Особливості для сільських територій
Освітній	Рівень формальної та неформальної освіти, кваліфікації, доступ до знань	Менший доступ до якісної освіти; освітній drain: виїзд молоді на навчання і відсутність повернення
Здоров'я	Фізичне, психічне здоров'я, тривалість життя, профілактика	Віддаленість медичних закладів; низький рівень забезпечення первинною медичною допомогою; екологічні ризики
Професійний	Набір трудових навичок, практичного досвіду, здатність до професійного зростання	Дисбаланс на користь аграрних професій, слабкий розвиток сервісного сектору та цифрових компетентностей
Соціальний	Соціальні мережі, горизонтальні зв'язки, довіра, участь у спільнотах	Підвищена роль родинних зв'язків, громади, неформальних мереж взаємодії (кооперація, самодопомога)
Культурний	Ціннісні орієнтири, трудова етика, традиції, ставлення до освіти	Локальна ідентичність, етнокультурні практики, що можуть як сприяти розвитку, так і стримувати модернізаційні процеси
Інституційний	Наявність умов реалізації людського капіталу: ринок праці, інфраструктура, освіта	Часткова або нестабільна інституційна підтримка; обмежена цифрова інфраструктура; слабка участь у політиках розвитку

Джерело: авторська розробка [69-71].

Важливим є також соціальний капітал – система горизонтальних зв'язків, довіри, взаємодопомоги, що забезпечує згуртованість громад і стійкість у кризових умовах. Нарешті, інституційне середовище (наявність освітніх, медичних, інфраструктурних і трудових інститутів) створює рамкові умови для повноцінного функціонування й розвитку людського капіталу в сільській місцевості.

Отже, людський капітал сільських територій є не лише сумою індивідуальних характеристик, а й результатом історичних, просторових і політико-економічних контекстів. Його ефективність неможлива без: інклюзивної освіти, яка адаптована до потреб сільської молоді; цифрової

інтеграції, що дозволяє компенсувати віддаленість й ізольованість; розвитку соціального підприємництва та підтримки горизонтальних ініціатив; зміцнення локальної ідентичності, як ресурсу розвитку, а не консервативного обмеження; державної політики, зорієнтованої на регіональні потреби, а не лише на агропромислову функцію села.

Сільські громади здатні виступати осередками інновацій, за умови створення для цього відповідного інституційного та інфраструктурного поля.

В умовах повномасштабної війни людський капітал сільських територій набуває нових змістових і функціональних характеристик. Його структура змінюється у відповідь на нові загрози, потреби виживання, адаптації та відновлення. У цьому контексті кожен із компонентів людського капіталу потребує переосмислення, з огляду на виклики війни, мобілізації, переміщення населення, руйнування інфраструктури й інституційної нестабільності.

1. Освітній компонент. Освітній капітал у воєнний період характеризується значними втратами через тимчасове припинення навчання, вимушене переміщення педагогічних кадрів, руйнування освітніх закладів. Зростає потреба у неформальній, дистанційній та гнучкій освіті. Водночас, цифрова нерівність, що існує між містом і селом, ускладнює рівний доступ до знань. Формуються нові потреби у практичних знаннях, таких як медична самоосвіта, волонтерська логістика, основи виживання в умовах загроз.

2. Компонент здоров'я. Здоров'я сільського населення в умовах війни погіршується, як через обмежений доступ до медичних послуг (особливо у прифронтових районах), так і через високий рівень стресу та психологічної травматизації. Зростає потреба у мобільних медичних командах, психологічній підтримці, телемедичних інструментах. Важливим стає питання реабілітації ветеранів, переселенців, людей з інвалідністю, які повертаються або оселяються в сільській місцевості.

3. Професійний компонент. Зміни в структурі зайнятості та деструкція традиційного аграрного укладу змушують мешканців сільських територій

адаптуватися до нових форм праці. Зростає значення волонтерської діяльності, локального підприємництва, самозайнятості, а також виробництва для потреб армії. Це потребує оновлення професійних навичок, перекваліфікації, а також формування адаптивних і крос-функціональних вмінь.

4. Соціальний капітал. Війна стимулює розвиток горизонтальних соціальних зв'язків: кооперація, взаємодопомога, громадське самоврядування стають рушіями виживання. В умовах обмеженості державного ресурсу саме соціальна згуртованість стає запорукою продовольчої безпеки, догляду за вразливими групами, швидкого реагування на виклики. Зростає роль жіночих, молодіжних, релігійних та ветеранських об'єднань.

5. Культурний компонент. В умовах воєнної загрози посилюється значення культурної ідентичності, мови, традицій, обрядів, як чинників опору і згуртованості. Локальна культура виконує функцію терапії, мотивації, збереження спільнотності. Водночас, війна спонукає до культурної мобілізації: волонтерські концерти, креативні майстерні, патріотичні ініціативи.

6. Інституційний компонент. Війна змінює інституційне середовище реалізації людського капіталу. Часто в умовах децентралізації та ослаблення централізованих служб саме об'єднані територіальні громади, неурядові організації, церковні й громадські організації стають основними провайдерами послуг. Це підкреслює потребу в гнучких, мережових інституційних структурах, здатних забезпечити базові функції безперервності життя.

Людський капітал села в умовах війни трансформується з ресурсу розвитку у ресурс стійкості. Його головним завданням стає збереження життєздатності спільнот, захист базових соціальних функцій, адаптація до нестабільності. Ключовими умовами ефективного відтворення стають: розвиток локальних форм неформальної освіти та дистанційного навчання; забезпечення базового доступу до охорони здоров'я (мобільні сервіси, телемедицина); підтримка волонтерських і кооперативних форм економічної участі; залучення молоді через проекти економічної реінтеграції; розвиток

гнучких інституцій, здатних реагувати на локальні виклики [72].

Ці процеси потребують цілеспрямованої державної політики, міжсекторального партнерства та мобілізації внутрішніх ресурсів громад. Саме через стратегії підтримки людського капіталу можливе відновлення соціального і господарського потенціалу українського села в повоєнний період.

У контексті повоєнного відновлення саме розвиток людського капіталу виступає ключовим інструментом активізації локального потенціалу та забезпечення сталого розвитку громад. Ефективні інвестиції в освіту, охорону здоров'я, цифрову інклюзію та соціальну мобільність стають визначальними для трансформації сільського простору.

Отже, стратегія сталого розвитку сільських регіонів має ґрунтуватися на багатовимірному підході до формування людського капіталу, де ключову роль відіграють не лише економічні, а й соціальні та культурні чинники. Особливого значення набуває інтеграція регіональної політики з політикою зайнятості, освіти, охорони здоров'я та цифрової трансформації, що здатна створити сприятливе середовище для розвитку потенціалу місцевого населення. Саме в таких умовах людський капітал стає не лише ресурсом, а й каталізатором якісних змін у сільському середовищі.

Людський капітал сільських територій формується під впливом комплексу зовнішніх і внутрішніх чинників, які відображають специфіку сільського способу життя, обмеженість інфраструктури, демографічні зрушення та соціально-економічні трансформації. Формування і якісне відтворення цього капіталу вимагає врахування не лише освітньо-кваліфікаційного рівня населення, а й стану здоров'я, соціальних зв'язків, рівня цифрової інклюзії та доступу до базових і розширених послуг. Серед них виділяють наступні:

1. Освітній чинник. Доступність і якість шкільної, професійної та неформальної освіти мають вирішальне значення [73].
2. Медико-санітарна інфраструктура. Обмеженість медичних установ,

дефіцит фахівців, відсутність профілактичної медицини знижують рівень здоров'я сільського населення, що негативно впливає на тривалість активного життя. За рекомендаціями Всесвітньої організації охорони здоров'я, інвестиції в сільську охорону здоров'я – ключ до підвищення якості життя та продуктивності.

3. Цифрова інфраструктура і цифрові компетенції. Цифрова нерівність між містом і селом залишається істотним бар'єром. У сільських громадах часто відсутній стабільний інтернет, ІТ-підготовка школярів і дорослих обмежена. На думку вчених, цифрові навички та доступ до інтернет-ресурсів – обов'язкова умова адаптивного людського капіталу в епоху інноваційної економіки [74].

4. Соціальна інклюзія та підтримка вразливих груп. Молодь, жінки, люди з інвалідністю, внутрішньо переміщені особи потребують спеціальних освітніх, професійних і психологічних програм підтримки. Як підкреслюють І.В. Годнюк та інші вчені, розвиток людського капіталу неможливий без соціальної інклюзивності [75].

5. Інституційне середовище та місцеве самоврядування. Від наявності ефективних локальних інституцій (органів місцевого самоврядування, громадських організацій, кооперативів) залежить якість управління розвитком людського капіталу. І.В. Абрамова акцентує увагу на тому, що сільський розвиток потребує поєднання індивідуальних і колективних інвестицій в освіту, інфраструктуру та культуру [76].

6. Мотиваційні чинники. Формування людського капіталу також визначається прагненням до самореалізації, бажанням навчатися, інноваційною відкритістю. У сільських регіонах, де часто бракує перспектив кар'єрного зростання, мотивація є слабо вираженою. За дослідженням О. Юрченко, середовище, що забезпечує «можливості реалізації», відіграє не меншу роль, ніж формальні інститути [77].

Формування і якісне відтворення людського капіталу сільських територій вимагає комплексного, інтегрованого підходу. Поряд із

підвищенням освітньо-кваліфікаційного рівня сільського населення (що залишається традиційним орієнтиром розвитку), ключовими стають такі чинники, як стан фізичного та психічного здоров'я, наявність горизонтальних соціальних зв'язків, інституційна довіра, участь громадян у прийнятті локальних рішень, рівень цифрової інклюзії, а також забезпечення доступу до базових і розширених послуг (зокрема, електронних адміністративних, банківських, транспортних, медичних тощо).

Особливої актуальності набуває розвиток soft skills – емоційного інтелекту, адаптивності, здатності до самонавчання – які визначають не лише індивідуальну конкурентоспроможність, але й життєздатність локальних спільнот в умовах кризи. Таким чином, людський капітал сільських територій розглядається як стратегічний ресурс для подолання структурної відсталості села, зміцнення соціальної згуртованості та забезпечення стійкого розвитку регіонів у воєнний і повоєнний періоди.

У сучасних умовах викликів – війни, демографічної кризи, кліматичних змін та цифрової трансформації – людський капітал села повинен розглядатися не лише як ресурс, а як цілісна соціально-економічна система, яка вимагає активної підтримки на всіх рівнях. Особливої ваги набуває розвиток цифрових і соціальних компетентностей, залучення молоді до локального розвитку, створення умов для самореалізації без необхідності мігрувати.

Сільські громади, які здатні мобілізувати внутрішні ресурси – освітні, культурні, кооперативні – мають шанс не лише зберегти людський капітал, а й стати осередками інноваційного відновлення країни в повоєнний період.

Війна, як форс-мажорний фактор, радикально змінює умови соціально-економічного розвитку сільських територій, впливаючи не лише на фізичну інфраструктуру, а й на відтворення людського капіталу. У контексті воєнних дій формування й оновлення людського капіталу села набуває критичного значення, оскільки саме люди, їхні знання, навички, мотивації та здатність до адаптації є основою для відновлення і сталого розвитку.

Фактори, що визначають динаміку людського капіталу в період війни,

мають міждисциплінарний характер і можуть бути згруповані в такі ключові блоки:

1. Доступ до базових послуг. Забезпечення сільського населення освітою, охороною здоров'я, цифровими комунікаціями є фундаментом людського капіталу. В умовах війни ці послуги суттєво обмежені або зруйновані, що призводить до втрати базових освітніх навичок, ускладнює профілактику і лікування, знижує загальний добробут.

2. Демографічна ситуація. Міграція, мобілізація, втрати населення, зокрема, серед активної частини, створюють критичний дефіцит людських ресурсів. Особливо гостро постає проблема збереження та розвитку капіталу молоді й жінок, які часто змушені виїжджати або залишаються без доступу до освіти та зайнятості.

3. Інституційне середовище. Децентралізація й активність громад набувають нового значення. Органи місцевого самоврядування, громадські ініціативи, волонтерські організації стають ядром організації освіти, допомоги, зайнятості та соціальної мобілізації. Рівень згуртованості та ефективності таких інституцій прямо впливає на якість людського капіталу громади.

4. Ринок праці та економічна активність. Структура сільської зайнятості зазнає трансформації. З одного боку, зменшується кількість аграрних робочих місць, із іншого – з'являються нові ніші, пов'язані з переробкою, онлайн-послугами, дистанційною працею. В умовах обмеженого доступу до капіталу й технологій саме здатність до перекваліфікації та адаптації визначає конкурентоспроможність мешканців.

5. Цифровізація. Роль цифрової інфраструктури суттєво зросла – це і платформи для навчання, і доступ до телемедицини та інструменти дистанційного самозайняття. Однак цифровий розрив залишається серйозним бар'єром, особливо в ізольованих чи прифронтових територіях.

6. Культурно-психологічний компонент. Війна поглиблює психологічні травми, підвищує рівень стресу, викликає демотивацію. Водночас, зміцнення

локальної ідентичності, культурна солідарність, волонтерський рух сприяють зростанню соціального та культурного капіталу, який є важливим для довіри, підтримки, обміну знаннями та взаємодії.

Вважаємо, що формування і відтворення людського капіталу в сільських громадах під час війни має розглядатися як стратегічне завдання державної політики. Це вимагає: забезпечення гнучких освітніх моделей, які не залежать від фізичної присутності (онлайн-курси, мобільні освітні групи); мобілізації локальних ресурсів і соціального капіталу – через кооперацію, взаємодопомогу, підтримку малих ініціатив; персоналізованої підтримки для вразливих груп – дітей, жінок, осіб з інвалідністю; інтеграції цифрових рішень у сферу освіти, охорони здоров'я, праці; переосмислення ролі села як території життєстійкості, інноваційного фермерства та соціального підприємництва.

Таким чином, людський капітал сільських територій під час війни виступає не лише об'єктом впливу, але й ресурсом відновлення країни.

Отже, людський капітал сільських територій розглядається не лише як сукупність індивідуальних характеристик (знань, навичок, стану здоров'я, мотивації), а як багатокomпонентна система, що функціонує у визначеному інституційному, соціальному та економічному контексті. Відтак, ефективність людського капіталу села значною мірою залежить від умов його реалізації – наявності можливостей для застосування знань, розвитку, самореалізації та соціального включення.

У сучасних умовах – зокрема в умовах війни, демографічного скорочення, цифрової трансформації та зростаючої соціальної нерівності – особливої ваги набувають такі напрями формування та підтримки людського капіталу сільських територій:

1. Локальні освітні системи, які відповідають потребам громади, забезпечують не лише базову грамотність, а й розвиток прикладних і підприємницьких навичок. Це можуть бути освітні хаби, центри профорієнтації, аграрні стартап-школи, що підвищують конкурентоспроможність молоді.

2. Цифрові можливості – не лише інтернет-доступ, а цифрові інструменти для навчання, працевлаштування, участі у місцевому врядуванні, реалізації креативних проєктів. Розвиток цифрової грамотності стає ключовим чинником для подолання географічної ізоляції села.

3. Інклюзивні моделі економічної участі: кооперативи, соціальні підприємства, жіночі ініціативи, молодіжні проєкти. Їх розвиток дозволяє уникнути маргіналізації вразливих груп і стимулює локальну економічну активність.

4. Аграрне підприємництво нової генерації, яке поєднує використання новітніх технологій (smart farming, агроінновації) із принципами екологічної сталості, сприяє підвищенню інтенсивності сільського господарства та змінює соціальний статус фермера.

5. Підтримка місцевого лідерства, громадянської участі, горизонтальних мереж взаємодії. Лідери громад мають бути не просто адміністраторами, а агентами змін, які здатні мобілізувати ресурси, ініціювати партнерства та сприяти трансформації соціального середовища.

У підсумку, людський капітал сільських територій набуває нового змісту – не лише як засіб економічної продуктивності, а як основа стійкого розвитку, соціального згуртування і культурного самовідтворення громади. Його ефективне формування можливе лише за умови системної взаємодії освітньої, цифрової, соціальної та регіональної політики, орієнтованої на довгостроковий результат і розвиток потенціалу людини як головної цінності.

1.3. Роль держави в процесі відтворення людського капіталу сільських територій

Роль держави у процесі відтворення людського капіталу сільських територій є визначальною, оскільки саме вона виступає гарантом базових прав на освіту, охорону здоров'я, соціальний захист та інфраструктурне

забезпечення. У контексті сучасних викликів, пов'язаних із війною, демографічною кризою, цифровою трансформацією та децентралізацією, функції держави набувають нової якості – від традиційного постачальника послуг до стратегічного фасилітатора інституційного середовища, в якому формується й оновлюється людський капітал.

Одним із ключових напрямів є освітня політика, яка має забезпечити рівний доступ до якісної освіти на всіх рівнях – від дошкільної до професійної. Особлива увага приділяється підтримці програм безперервного навчання, розвитку цифрових освітніх платформ, мобільних центрів перекваліфікації для дорослого населення. Державна політика у сфері охорони здоров'я повинна передбачати інвестування в сільську медичну інфраструктуру, зокрема, розбудову первинної ланки, запровадження телемедицини, підтримку профілактичних програм для вразливих категорій населення.

Соціальна політика держави орієнтується на стабілізацію демографічної ситуації, повернення трудових мігрантів, реінтеграцію внутрішньо переміщених осіб і ветеранів. Це можливо завдяки створенню умов для гідної зайнятості, житлових програм, підтримки родин та формування локальних соціальних сервісів. У сфері економічної політики особливе значення має стимулювання зайнятості в сільських громадах через підтримку аграрного підприємництва, розвитку мікробізнесу, цифрових послуг, крафтового виробництва та агротуризму.

Важливу роль відіграє цифрова інклюзія, зокрема забезпечення широкосмуговим інтернетом, створення цифрових хабів, навчання цифровим навичкам. Без належного цифрового середовища формування сучасного людського капіталу є неможливим. Крім того, державна підтримка має забезпечити інституційні умови для реалізації потенціалу сільського населення через ефективну координацію між центральною та місцевою владою, громадянським суспільством, міжнародними організаціями.

Нормативно-правова база, що регулює розвиток людського капіталу сільських територій в Україні, є комплексною та охоплює кілька ключових

сфер: освіту, охорону здоров'я, зайнятість та місцеве самоврядування (таблиця 1.7).

Таблиця 1.7

Нормативно-правова база забезпечення розвитку людського капіталу сільських територій

Повний опис Нормативно-правового акту (НПА)	Вплив на розвиток людського капіталу сільських територій
Конституція України від 01.01.2020 р.	Закладає конституційні гарантії ключових складників людського капіталу: права на освіту (ст. 53), права на охорону здоров'я (ст. 49) та соціальний захист (ст. 46), що є базою для галузевого законодавства.
Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» (21 травня 1997 р., № 280/97-ВР).	Визначає повноваження територіальних громад щодо забезпечення соціально-економічного розвитку та соціальної інфраструктури на рівні сіл та селищ, створюючи умови для розвитку капіталу на місцях.
Закон України «Про освіту» (05 вересня 2017 р., № 2145-VIII).	Регулює доступність та якість освітніх послуг (у т.ч. через опорні заклади), що прямо впливає на освітню та кваліфікаційну частину людського капіталу сільського населення.
Закон України «Про повну загальну середню освіту» (16 січня 2020 р., № 463-IX).	Деталізує організацію освітнього процесу та механізми (наприклад, шкільні автобуси) для підвищення рівності доступу до якісної середньої освіти для сільських учнів.
Основи законодавства України про охорону здоров'я (19 листопада 1992 р., № 2801-XII).	Регулює організацію медичного обслуговування, включаючи первинну допомогу та телемедицину на селі, що є критичним для підтримання здоров'я, працездатності та тривалості життя.
Закон України «Про зайнятість населення» (05 липня 2012 р., № 5067-VI).	Спрямований на стимулювання створення робочих місць, професійне навчання та перепідготовку, підвищуючи трудовий потенціал і конкурентоспроможність сільських жителів.
Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію» (21 липня 2020 р., № 819-IX).	Сприяє розвитку економічних та організаційних навичок, стимулює горизонтальні зв'язки, довіру та кооперацію, формуючи важливі елементи соціального та організаційного капіталу.
Концепція розвитку сільських територій (Розпорядження КМУ) (23 вересня 2015 р., № 995-р).	Визначає стратегічні пріоритети для комплексного розвитку села, включаючи пріоритетність розвитку людського капіталу, соціальної інфраструктури та якості життя на селі.

Джерело: систематизовано на основі [78-85].

При аналізі закордонного досвіду державного управління процесами

формування людського капіталу, підкреслюється, що людський капітал формується не лише індивідуальними зусиллями, а й у взаємодії з інституційним середовищем. Саме тому роль держави полягає не в тотальному контролі, а у формуванні інклюзивної екосистеми можливостей, яка здатна підтримувати особу протягом усього життєвого циклу – від дитинства до активного старіння [86].

Таким чином, ефективне відтворення людського капіталу сільських територій можливе лише за умов переходу від патерналістської до партнерської моделі державного управління, яка ґрунтується на засадах взаємодії, довіри та спільної відповідальності між державою, місцевими громадами, бізнесом і громадянським суспільством. Така модель передбачає не просто надання послуг «згори вниз», а створення сприятливого інституційного середовища, де ініціатива, інновації та адаптаційна здатність місцевого населення підтримуються на всіх етапах життєвого циклу.

У центрі цієї парадигми – довгострокові інвестиції в розвиток людського потенціалу, зокрема в освіту, охорону здоров'я, професійну підготовку, цифрову грамотність і соціальну інфраструктуру. Особливе значення має підтримка молоді, жінок, осіб похилого віку, внутрішньо переміщених осіб і ветеранів – як цільових груп для формування інклюзивного та різноманітного трудового потенціалу.

Децентралізація ресурсів і повноважень дозволяє адаптувати політики до конкретних територіальних потреб, підвищуючи ефективність управлінських рішень і залучаючи місцеві громади до активного формування власного розвитку. Водночас, довготривала соціальна стійкість передбачає не тільки фізичне та економічне відновлення, але й когнітивне, культурне та психологічне відтворення людського капіталу як основи для майбутнього зростання.

Узгоджена політика в цьому напрямі повинна поєднувати стратегічне бачення розвитку з гнучкістю на місцях, що дасть змогу сформувати адаптивну, мобільну й компетентну сільську спільноту, здатну до

самореалізації й самозабезпечення навіть в умовах високої турбулентності та невизначеності. Тільки за такої умови людський капітал сільських територій перетвориться з уразливої величини на джерело національного зростання, продовольчої безпеки та регіональної згуртованості.

Питання ролі держави в процесах відтворення людського капіталу є предметом тривалих дискусій у світовій економічній науці. С.М. Дмитрук розглядає функції держави в обмеженому контексті – як «нічного сторожа», що забезпечує охорону прав власності, національну безпеку та недискримінаційні умови функціонування ринків [87]. Людський капітал у таких підходах розглядався переважно як приватне благо – результат особистих інвестицій у знання, навички та здоров'я.

Однак з другої половини XX століття відбулася значна трансформація у сприйнятті ролі держави в розвитку людського потенціалу. Теорії добробуту (А. Pigou), кейнсіанство (J. M. Keynes), інституціоналізм (D. North, O. Williamson), теорії capabilities (A. Sen), а також економіка людського розвитку (UNDP, 1990–2020) сформували підґрунтя для активного державного втручання у відтворення людського капіталу, особливо в умовах асиметрій доступу до ресурсів [88].

Так, А. Сен у своїй концепції «розширення спроможностей» (capabilities) доводить, що економічний розвиток повинен оцінюватися не лише через зростання доходів, а через розширення можливостей людини реалізовувати свій потенціал [89]. У цьому контексті ключову роль відіграє держава, яка повинна створювати інституційне, правове та освітнє середовище, що сприяє рівному доступу до базових ресурсів. Дуглас Нортон наголошує, що розвиток людського капіталу визначається якістю формальних інститутів (законодавства, державної політики) та неформальних норм (довіри, традицій), які формують інституційну матрицю суспільства [88].

Особливо актуальним державне втручання є у контексті сільських територій, які часто характеризуються: високим рівнем інфраструктурної відсталості; дефіцитом якісних освітніх і медичних послуг; обмеженим

доступом до цифрових технологій та професійного розвитку; низькою мобільністю трудових ресурсів; домінуванням неформального сектору зайнятості.

Враховуючи це, стратегічною функцією держави є компенсація просторових диспропорцій та «невидимих витрат» відсталості, які ринок не здатен самотійно подолати. Цю ідею підтримує теорія публічних благ, відповідно до якої освіта, охорона здоров'я, соціальний захист і безпека є суспільно значущими й повинні забезпечуватися незалежно від прибутковості або територіальної рентабельності [90].

Війна радикально трансформувала умови існування сільського населення: мільйони втратили доступ до освіти, медичних послуг, зайнятості; тисячі громад втратили інституційну та соціальну стабільність (рис.1.4).

Рис.1.4. Забезпечення відтворення людського капіталу в умовах війни

Джерело: власна розробка автора.

У таких умовах роль держави у розвитку сільських територій та

забезпеченні відтворення людського капіталу в умовах війни стає критично необхідною, зокрема:

- гарантування базових прав: навіть у кризових умовах – безперервність освіти, телемедицина, дистанційна реєстрація в освітніх/соціальних сервісах;
- цільова підтримка вразливих груп: дітей, жінок, ВПО, ветеранів – через соціальні програми, мобільні освітні та медичні модулі;
- інституційне укріплення громад: фінансова децентралізація, програми підтримки локального самоврядування, цифровізація процесів (Дія. Освіта, електронні реєстри тощо);
- підтримка самозайнятості й аграрного мікропідприємництва через гранти, пільгове оподаткування, соціальне підприємництво.

Вважаємо, що в сучасних умовах – особливо в період повномасштабної війни та тривалого соціально-економічного стресу – роль держави у сфері відтворення людського капіталу сільських територій має зазнати концептуальної трансформації: від патерналістської моделі (пряма допомога, субсидії, дотації) до партнерсько-інноваційної парадигми, що базується на принципах довіри, взаємодії, інклюзії та сталого розвитку. Така модель ґрунтується на взаємопов'язаних векторах:

1. Інституціоналізація регіональної освітньої та цифрової політики. Це передбачає створення гнучких освітніх кластерів і платформ, які дозволяють мешканцям сільських громад отримувати доступ до якісної освіти незалежно від місця проживання. Йдеться не лише про онлайн-курси, а й про мобільні навчальні хаби, інклюзивні освітні простори, дуальні моделі освіти, орієнтовані на локальні ринки праці. Особлива увага має бути зосереджена на підтримці таких вразливих категорій, як молодь, жінки, літні люди та ветерани.

2. Інтеграція інвестицій у людський капітал з іншими секторальними політиками. Держава має забезпечити синергію між політикою зайнятості, охорони здоров'я, цифровізації, підтримки підприємництва та територіального розвитку. Це може включати створення інтегрованих центрів

розвитку людини в сільських громадах, які поєднують навчання, консультування, менторство, здоров'я, інклюзію та зайнятість. Зокрема, важливо підтримувати мікробізнес у сільських територіях, адже він відіграє роль «локального двигуна» зайнятості й економічної активності.

3. Перехід до фасилітативної ролі держави. Замість централізованого розподілу ресурсів і командно-адміністративного управління, держава має створити екосистему сприяння – забезпечення доступу до ресурсів, платформ, можливостей. Це можливо завдяки: грантовим механізмам підтримки місцевих ініціатив; стимулюванню державно-приватного партнерства; цифровим порталам можливостей (профорієнтація, мікронавчання, самозайнятість).

4. Запровадження принципів децентралізованого управління передбачає передачу повноважень, інструментів і ресурсів на рівень громад. Саме на цьому рівні можна реалізовувати адаптовані до місцевих умов програми – через освітні кластери, регіональні платформи перекваліфікації, агроінкубатори для молодих фермерів, стартапи з цифрової трансформації сільського господарства [91]. Децентралізація забезпечує гнучкість, швидкість реагування та вищу залученість громадян до управління.

5. Інституціоналізація соціальних інновацій передбачає запуск та масштабування нових підходів, які враховують територіальну віддаленість, цифрову нерівність, міграційні виклики та посттравматичний стан суспільства [92]. Приклади таких інновацій: мобільні освітні команди (для дітей, які не можуть відвідувати школу фізично); цифрові паспорти компетенцій, що фіксують неформальну та професійну кваліфікацію мешканців сіл; цифрові хаби у громадах, які виконують функції навчальних, комунікаційних і підприємницьких центрів; платформи соціального контракту, що дають змогу громадянам реалізувати мікропроекти з підтримки громад; інкубатори соціального підприємництва, які поєднують розвиток бізнесу з вирішенням локальних проблем.

6. Партнерсько-інноваційна модель державного втручання передбачає,

що людина – не лише об’єкт політики, а й активний суб’єкт розвитку, а громада – не пасивний отримувач, а центр трансформації. Такий підхід дозволить не лише зберегти людський капітал села, але й зробити його джерелом відновлення та майбутнього зростання України в післявоєнний період.

У сучасних умовах багатовимірних викликів – війни, демографічного спаду, кліматичних змін і цифрової трансформації – держава не може залишатися виключно регулятором або надавачем базових послуг. Вона має стати активним архітектором розвитку людського потенціалу, зосередивши свою діяльність на створенні умов для розкриття і реалізації здібностей громадян упродовж усього життя.

У контексті сільських територій, де структурна нерівність, інфраструктурна обмеженість і соціальна вразливість особливо відчутні, це означає необхідність формування нових інституційних рамок. Держава повинна впроваджувати гнучкі освітні моделі, цільові фінансові механізми (гранти, субсидії для навчання і перекваліфікації), створювати мережі партнерств між органами влади, громадськими об’єднаннями, бізнесом і міжнародними організаціями.

Особливу увагу слід приділяти вразливим групам населення – молоді, жінкам, особам з інвалідністю, людям похилого віку та внутрішньо переміщеним особам. Саме їм найважче подолати бар’єри до якісної освіти, медицини, цифрових сервісів і працевлаштування без активної державної участі. Тому стратегія розвитку людського капіталу має бути інклюзивною, персоналізованою та динамічною.

Запровадження таких підходів дозволяє не лише зберегти людський капітал села, а й трансформувати його у стратегічний ресурс регіонального відновлення, підвищення економічної стійкості, продовольчої безпеки та соціальної згуртованості України в повоєнний період. Саме завдяки людському капіталу відбуватиметься оновлення сільських громад, відновлення аграрного виробництва, інтеграція інновацій і зростання

локальних економік.

Це вимагає не лише збереження наявного потенціалу, а й його активного розвитку в умовах сучасних викликів. Успішне відтворення людського капіталу сільських територій потребує системного, інтегрованого та багаторівневого підходу до формування державної політики.

Основними напрямками виступають: освітня, медична, економічна, соціальна та цифрова політика, кожна з яких повинна бути адаптованою до особливостей сільської специфіки, викликів війни та потреб довгострокової стійкості [93].

В освітній політиці ключовим є розвиток мережі шкіл нового покоління в селах, які б забезпечували компетентнісне навчання, інтеграцію STEM-дисциплін, цифрову грамотність, аграрні інновації та підприємницьке мислення. Впровадження дистанційного та змішаного навчання має супроводжуватись державним забезпеченням учнів гаджетами, стабільним інтернет-з'єднанням та цифровими навичками для педагогів. Запровадження цільових стипендій і контрактів для сільської молоді, які мотивують повертатися до громад після завершення вищої освіти, сприятиме збереженню людського капіталу на місцях. Освіта в цьому контексті має сприйматись не лише як механізм здобуття знань, а як середовище соціальної мобільності та інструмент модернізації локальних спільнот.

У сфері охорони здоров'я пріоритетом має стати розбудова системи первинної медичної допомоги, зокрема, сімейної медицини, ФАПів, мобільних амбулаторій і телемедичних послуг. Особлива увага повинна бути приділена програмам ранньої діагностики, профілактики захворювань та психологічної підтримки для дітей, жінок, осіб похилого віку. Держава має забезпечити мотиваційні програми для молодих медичних працівників, що обирають роботу в сільській місцевості, включно з житлом, надбавками та професійною підтримкою. У цьому контексті медична політика повинна перейти від виживального мінімуму до інтегрованої моделі турботи про здоров'я як передумови життєздатного людського капіталу.

У напрямі ринку праці та економіки держава має підтримувати зайнятість через механізми мікрокредитування, аграрні кооперативи, розвиток сімейного фермерства. Водночас, важливо сприяти диверсифікації економіки села – стимулювати розвиток ремесел, харчової переробки, екотуризму, цифрових сервісів. Особливий акцент варто зробити на програмах підтримки жіночого підприємництва, молодіжних стартапів та ініціатив внутрішньо переміщених осіб. Економічна політика має стимулювати не лише робочі місця, а й розвиток місцевого підприємництва, як основи самозайнятості та локального розвитку.

Соціальна політика повинна бути спрямована на інституційну підтримку соціального капіталу: активізацію громадських організацій, молодіжних рад, місцевих лідерів [94]. Важливим напрямом є інтеграція ВПО в сільські громади через програми перекваліфікації, менторства, доступу до житла й інфраструктури. Держава має інвестувати в «соціальну тканину» села: простори дозвілля, заклади культури, дитячого розвитку, що сприяють згуртованості, довірі та взаємодії різних груп населення.

Окремого значення набуває цифрова трансформація сільських територій. Поширення якісного інтернет-доступу, особливо у віддалених селах, є основою для впровадження сучасних освітніх, медичних, адміністративних і підприємницьких послуг. Необхідно забезпечити діджиталізацію публічних сервісів – реєстрації, доступу до освіти, медицини, соціального захисту. Особливу роль відіграють онлайн-платформи для навчання, перекваліфікації та дистанційної зайнятості. Цифрова інклюзія є не лише технологічною, а й соціальною категорією, що забезпечує подолання нерівності й відкриває нові можливості для села.

Узагальнюючи, слід зазначити, що інструменти державної політики мають виходити за рамки традиційного патерналізму, який передбачає односторонню допомогу з боку держави, й трансформуватися у сучасну партнерську модель співпраці. Така модель передбачає активну взаємодію між державними органами, органами місцевого самоврядування, громадами,

бізнесом, неурядовими організаціями та міжнародними партнерами. Її основою мають стати довіра, спільна відповідальність і довгострокова орієнтація на розвиток людського потенціалу.

Партнерська модель дозволяє формувати екосистему підтримки, в якій кожен суб'єкт виконує специфічну роль: держава – як стратег і фасилітатор процесів; громада – як ініціатор локальних трансформацій; бізнес – як інвестор і роботодавець; міжнародні організації – як джерело інновацій, технічної та фінансової допомоги. В основі має лежати принцип субсидіарності, згідно з яким рішення приймаються на найближчому до громад рівні, здатному забезпечити їх ефективне виконання.

Такий підхід відкриває можливості для оновлення людського капіталу сільських територій, зокрема, шляхом упровадження комплексних програм освіти, охорони здоров'я, цифрової інклюзії, підтримки зайнятості та розвитку соціальної інфраструктури. Він також сприяє формуванню нової моделі лідерства в сільській місцевості, заснованої на мережевій взаємодії, прозорості та ініціативності. Врешті-решт, трансформація підходів до державної політики дозволить не лише зберегти існуючий людський потенціал, а й забезпечити його якісне оновлення та адаптацію до нових викликів повоєнного періоду, глобальної конкуренції та технологічної модернізації.

У цьому контексті людський капітал виступає не просто ресурсом, а каталізатором соціального прогресу, стійкого економічного зростання й регіонального відновлення країни. Його якісне відтворення стає стратегічним пріоритетом як для національної безпеки, так і для формування інклюзивного суспільства. Особливої актуальності ця проблема набуває в умовах глибоких трансформацій, спричинених воєнними подіями. Повномасштабна війна, що триває з 2022 року, докорінно змінила фокус державної політики щодо людського капіталу.

Повномасштабна війна, що триває з 2022 року, докорінно змінила фокус державної політики щодо людського капіталу. Якщо до війни акценти робилися на інвестиції в освіту, охорону здоров'я, регіональний розвиток, то в

умовах збройного конфлікту пріоритети зсунулися в бік кризового управління, екстреної підтримки та мобілізації ресурсів для виживання і збереження найціннішого активу – людей. У сільських територіях ці виклики набули особливої гостроти через слабку інфраструктуру, демографічну вразливість і обмеженість державної присутності.

Військова агресія РФ спричинила масштабні виклики для сільських територій України, поставивши під загрозу не лише їх соціально-економічну стабільність, а й фізичне виживання мешканців. Сільські громади, розташовані поблизу лінії фронту або на тимчасово окупованих територіях, зазнали руйнування інфраструктури, втрати джерел доходу, скорочення доступу до базових послуг [95]. Для забезпечення довгострокової життєстійкості та відновлення аграрного потенціалу країни необхідно реалізувати скоординовану політику підтримки сільських громад за шістьма стратегічними напрямками.

Мета державної політики у сфері людського капіталу сільських територій полягає у створенні сприятливих умов для сталого соціально-економічного розвитку, зміцнення кадрового потенціалу та збереження демографічної стійкості села (табл. 1.8).

Основними завданнями виступають підвищення доступності якісної освіти і медицини, розвиток цифрової інфраструктури, розширення економічних можливостей для молоді, жінок та вразливих груп населення. Серед ключових інструментів – цільові державні програми, стипендіальні ініціативи, публічно-приватні партнерства, підтримка громадських ініціатив, мобільні освітньо-медичні платформи, субсидування зайнятості та мікробізнесу.

Очікувані результати включають зменшення регіональних дисбалансів, зростання рівня зайнятості та добробуту в сільській місцевості, відновлення соціального капіталу та підвищення загальної інноваційної спроможності сільських громад:

Заходи організаційно-економічного механізму відтворення людського капіталу в умовах воєнного стану та поствоєнного відновлення

Мета	Завдання	Інструменти	Очікувані результати
Забезпечення евакуації та гуманітарної підтримки сільського населення	Організація координованої евакуації; забезпечення гуманітарною допомогою населення	Транспортна логістика; пункти розміщення; волонтерські та міжнародні канали постачання	Безпечна евакуація; зниження гуманітарної катастрофи; захист життя населення
Відновлення та модернізація критичної інфраструктури	Реконструкція зруйнованих об'єктів; впровадження автономних систем	Державне фінансування; публічно-приватне партнерство; енергетичні інновації	Функціонування критичних установ; підвищення стійкості інфраструктури
Інтеграція сільських громад до міжнародної технічної допомоги	Створення консультаційних центрів; залучення міжнародних ресурсів	Гранти; інформаційні хаби; участь у програмах FAO, USAID, GIZ	Залучення ресурсів; покращення інституційної спроможності громад
Активізація економічного потенціалу села та адаптація ринку праці	Фінансова підтримка фермерів; програми перекваліфікації та самозайнятості	Мікрокредитування; ваучери; освітні платформи; стартап-гранти	Відновлення економічної активності; зменшення безробіття; підтримка вразливих груп
Посилення безпеки та життєстійкості сільських громад	Розмінування територій; створення локальних центрів цивільного захисту	Співпраця з ДСНС та міжнародними організаціями; техніка для розмінування	Зниження ризику інцидентів; підвищення мобільності та оперативного реагування
Надання психосоціальної підтримки та сприяння соціальній реінтеграції	Запуск мобільних бригад підтримки; створення реабілітаційних просторів	Психологічні мобільні команди; неформальна освіта; групи підтримки	Покращення ментального здоров'я; інтеграція ВПО та ветеранів; соціальна стабільність

Джерело: власна розробка автора [96-98].

1. Евакуаційна та гуманітарна підтримка сільського населення. В умовах активних бойових дій сільське населення часто виявляється в ізолюваному становищі, без доступу до евакуаційних засобів, гуманітарної допомоги та базових послуг. Тому надзвичайно важливим є створення координованої системи евакуації мешканців із зон підвищеного ризику, зокрема, з тих сільських громад, які перебувають під обстрілами, блокадою або окупацією. Евакуація має супроводжуватися розгортанням пунктів тимчасового розміщення, адаптованих до потреб дітей, людей з інвалідністю, осіб похилого

віку, з урахуванням доступу до освіти, медичної та психологічної допомоги.

Особливу увагу слід приділити цільовій доставці гуманітарної допомоги в сільські громади з обмеженим доступом до логістики та ринкової інфраструктури. Продукти харчування тривалого зберігання, засоби гігієни, медикаменти, генератори, пальне – це мінімальний набір критичних ресурсів, які повинні забезпечуватися на постійній основі за участю державних органів, волонтерських структур та міжнародних гуманітарних місій.

2. Реконструкція та модернізація критичної інфраструктури. Внаслідок бойових дій тисячі об'єктів критичної інфраструктури сільських територій зазнали пошкоджень або були повністю зруйновані. Йдеться про школи, дитячі садки, амбулаторії, фельдшерсько-акушерські пункти, житловий фонд, дороги, електромережі та водопостачання. Їх невідкладне відновлення є запорукою повернення населення до громади та відновлення базового рівня життєдіяльності.

Разом із цим, реконструкція має передбачати модернізацію та адаптацію до нових безпекових викликів – зокрема, будівництво укриттів і безпечних укритих маршрутів для дітей у закладах освіти, систем раннього попередження та автономних джерел енергоживлення (сонячні панелі, теплогенератори, батареї тощо). Перевагу варто надавати інноваційним, енергоефективним і відновлюваним технологіям, які зменшують залежність громад від централізованих ресурсів.

3. Інтеграція сільських громад до міжнародної технічної допомоги. Сільські громади часто залишаються на периферії міжнародної допомоги через низький рівень інституційної спроможності, відсутність фахівців, слабе проєктне мислення. Тому важливо створити інформаційно-консультаційні хаби в громадах, які надаватимуть методичну та юридичну підтримку для участі в грантових програмах FAO, UNDP, USAID, GIZ, ЄБРР тощо.

Значні ресурси міжнародної технічної допомоги можуть бути залучені на розвиток малого сільського бізнесу, цифрових освітніх проєктів, відновлення інфраструктури охорони здоров'я, реабілітаційних центрів та

інклюзивних просторів. Особливий наголос слід зробити на програмах, що підтримують продовольчу безпеку, інтеграцію ВПО у громади, розвиток молодіжного підприємництва, зеленої енергетики та адаптації до кліматичних змін.

4. Економічна активізація та адаптація ринку праці. Війна знищила або паралізувала велику кількість сільськогосподарських підприємств і ланцюгів доданої вартості. Для економічного перезапуску сільських громад необхідна цілеспрямована підтримка фермерів, аграріїв та самозайнятих осіб, які зберегли або частково відновили виробничу діяльність. Інструментами можуть бути мікрокредитування, аграрні ваучери, компенсації за паливо, насіння, добрива, техніку.

Водночас, велика кількість сільських мешканців втратила роботу або змушена шукати нові форми зайнятості. У цьому контексті важливо розвивати програми перекваліфікації та дистанційного навчання, орієнтовані на галузі зростання – переробна промисловість, логістика, цифрові сервіси. Держава має створити умови для розвитку самозайнятості, зокрема, серед жінок, молоді, ветеранів та ВПО, через дерегуляцію, освітні програми, наставництво та стартові гранти на малі бізнеси.

5. Забезпечення безпеки та життєстійкості сільських громад. Безпека є основою для повернення мешканців та запуску економічної активності. Одним із ключових завдань є створення безпечних логістичних коридорів, об'їзних маршрутів, пунктів гуманітарного розвантаження, які дозволять забезпечити стаке постачання товарів, послуг і евакуаційних маршрутів [99]. Особливе значення має розмінування сільськогосподарських земель, що дозволить відновити повноцінну діяльність аграрного сектору економіки.

Також варто створити локальні центри цивільного захисту – з добровольчими формуваннями, обладнанням, засобами зв'язку та інструктажу з безпеки. Їх функціонування має базуватись на партнерстві з органами місцевого самоврядування, ДСНС, медичними установами та міжнародними донорами.

6. Психосоціальна допомога та соціальна реінтеграція. Масові втрати, руйнування, вимушене переселення та життя під обстрілами спричинили масштабну психологічну травматизацію сільського населення. Для подолання довготривалих наслідків необхідно запровадити мобільні бригади психосоціальної підтримки, які працюватимуть із родинами військових, дітьми, особами, що пережили втрату або поранення.

Паралельно слід розвивати місцеві центри реабілітації, арт-терапії, груп взаємопідтримки, які забезпечать простір для поступової реінтеграції населення в нормальне життя. Важливим інструментом стане неформальна освіта для молоді, спрямована на розвиток емоційного інтелекту, лідерства, вміння працювати з травмою, формування соціальної відповідальності та стресостійкості.

Вважаємо, що державна політика має змінити парадигму: від централізованого управління до гнучкої, децентралізованої моделі, яка дає змогу громадам самим визначати свої потреби й пріоритети. Саме локалізована політика з елементами адаптивного управління дозволить враховувати реальні умови воєнного часу та підготувати основу для відбудови.

Крім того, в умовах війни необхідно поєднувати антикризову підтримку з довгостроковими інвестиціями – у людський капітал, як найцінніший актив на майбутнє. Зокрема, варто: переосмислити концепцію «освітньої інфраструктури» як мультифункціонального простору (навчання, укриття, комунікація, цифрові сервіси); трансформувати поняття «соціальних послуг» у напрямі цифрової мобільності, інклюзивності й превентивності; створити державну стратегію реінтеграції демографічного потенціалу після війни – з акцентом на повернення молоді, інтелектуальних кадрів і ветеранів у сільські громади.

Узагальнюючи, можна стверджувати: війна перетворила державну політику щодо сільського людського капіталу з другорядної функції на стратегічний пріоритет національного виживання. У нових умовах саме

сільські громади стали осередками стійкості, самозарадності й взаємної допомоги, а отже, заслуговують на пріоритетну підтримку та ресурсну мобілізацію з боку держави та партнерів.

У контексті масштабних соціально-економічних потрясінь, спричинених війною, питання відновлення та розвитку людського капіталу сільських територій набуває критичного значення для забезпечення довгострокової стійкості та модернізації країни. З огляду на складність сучасних викликів, роль держави не може обмежуватись лише виконанням базових функцій у сфері освіти, охорони здоров'я чи зайнятості. Натомість, держава має виступати системним інноватором, стратегом, координатором та фасилітатором трансформацій, які охоплюють усі складники людського капіталу: освітню, професійну, соціальну, психологічну, ціннісну та збережувальну.

Сільські території, які й до війни характеризувалися вищим рівнем соціальної вразливості, старінням населення, міграційними втратами та обмеженим доступом до послуг, сьогодні опинилися в ситуації потрійної кризи: демографічної, інфраструктурної та інституційної [100].

Відновлення цих територій потребує не лише фізичної реконструкції, а й інтелектуального та соціального оновлення через цілеспрямовану політику розвитку людського капіталу [101]. У цьому контексті ключовими мають стати такі стратегічні акценти:

1. Мультисекторальна інтеграція регіональної та державної політик. Формування ефективної системи розвитку людського капіталу на сільських територіях вимагає подолання традиційної фрагментованості державної політики, коли сфери освіти, охорони здоров'я, зайнятості, цифровізації, соціального захисту, молодіжної політики та культури функціонують окремо, без належної взаємодії. Інтегрований підхід до розбудови людського потенціалу передбачає створення синергії між цими напрямками, що дозволяє досягати комплексного ефекту. Для цього необхідно забезпечити системну координацію між міністерствами, обласними військовими адміністраціями,

об'єднаними територіальними громадами та міжнародними партнерами, які долучаються до гуманітарних, інфраструктурних та освітніх ініціатив.

Важливою умовою є формування спільного стратегічного бачення розвитку людського капіталу на регіональному та локальному рівнях, із урахуванням специфіки воєнного та повоєнного контексту, демографічних викликів і потенціалу громад. Уникнення дублювання функцій і програм дозволить не лише ефективно використовувати наявні ресурси (фінансові, кадрові, інституційні), а й забезпечити вищу результативність реалізованих заходів. Такий підхід сприяє гнучкому реагуванню на виклики, посиленню соціальної згуртованості, відновленню довіри між громадянами та інституціями, а також розвитку інноваційних форм партнерства між державою, бізнесом і громадянським суспільством.

Замість фрагментованих ініціатив слід переходити до комплексних програм розвитку громад, які одночасно охоплюють освітню модернізацію, цифрову трансформацію, медичну інфраструктуру та активізацію підприємницької активності населення.

2. Орієнтація на розвиток soft skills, цифрових, підприємницьких та кооперативних компетенцій. Традиційна система освіти та професійної підготовки на селі часто орієнтована на репродуктивні знання, які не забезпечують конкурентоспроможності на сучасному ринку праці. У контексті післявоєнного відновлення особливу цінність набувають м'які навички (soft skills) – вміння комунікувати, працювати в команді, приймати рішення, критично мислити, керувати стресом, а також цифрова грамотність, здатність до підприємницької ініціативи та кооперативного співробітництва.

Сільська молодь, жінки, ветерани, внутрішньо переміщені особи повинні мати доступ до освітніх програм нового покоління, які базуються на проєктному навчанні, практичних кейсах, менторстві та наставництві, з використанням онлайн-платформ та мобільних освітніх просторів. Особливу увагу слід приділити розвитку кооперативних практик, які є основою для відновлення аграрної економіки та розвитку соціального підприємництва на

селі.

3. Індикативне планування та система моніторингу результатів. Для забезпечення об'єктивного моніторингу та корекції державної політики у сфері розвитку людського капіталу сільських територій необхідне впровадження системи індикативного планування та регулярної оцінки ефективності заходів на рівні територіальних громад. У цьому контексті доцільним є запровадження Індексу людського капіталу ТГ – інтегрального показника, що дозволяв би відстежувати динаміку розвитку людського потенціалу в розрізі конкретних територій, виявляти «точки росту» та зони ризику, а також формувати адресну політику підтримки.

Запропонований індекс має базуватися на комплексі ключових індикаторів, що охоплюють найважливіші складники людського капіталу, зокрема: охоплення освітою (дошкільною, шкільною, професійною, неформальною) та якість освітніх послуг (результати ЗНО, наявність кваліфікованих педагогів, цифрова інфраструктура шкіл); доступність і якість медичних послуг (щільність лікарів на 1000 осіб, наявність ФАПів, телемедицини, рівень охоплення вакцинацією, тривалість здорового життя); рівень зайнятості та професійна структура населення (питома вага офіційно зайнятих, частка зайнятих у високотехнологічних і сервісних секторах); цифрова компетентність населення (доступ до інтернету, частка населення з базовими та просунутими ІКТ-навичками, охоплення цифровими сервісами); соціальний капітал (ступінь участі в громадських ініціативах, кількість діючих громадських організацій, рівень довіри до місцевої влади); міграційна динаміка (природний і міграційний приріст/зменшення населення, частка молоді, що повертається після навчання, чисельність ВПО).

Він може слугувати інструментом для прийняття управлінських рішень, стимулювання міжмуніципального партнерства, визначення пріоритетів фінансування та моніторингу результатів стратегій розвитку людського капіталу. Він також дозволить громадам брати активну участь у формуванні політики, орієнтованої на сталий розвиток та зростання людського потенціалу

на місцевому рівні.

Такі індекси дозволять порівнювати динаміку розвитку громад, виявляти слабкі місця та приймати обґрунтовані управлінські рішення щодо пріоритетів фінансування, підтримки чи інтервенцій.

4. Сприяння локальному лідерству, як основі сталого розвитку. Розвиток людського капіталу на сільських територіях неможливий без активної залученості локальних агентів змін – учителів, медичних працівників, фермерів, представників громадянського суспільства, ініціативної молоді, які не лише добре обізнані з проблемами своєї громади, але й користуються довірою місцевого населення. Саме ці особи відіграють ключову роль у мобілізації соціального капіталу, реалізації проєктів розвитку та формуванні позитивної динаміки змін у сільському середовищі.

У цьому контексті держава має не просто підтримувати, а цілеспрямовано інвестувати у розвиток локального лідерства, створюючи сприятливе середовище для його формування, самореалізації та сталого функціонування [102]. Така екосистема підтримки повинна включати: програми навчання та підвищення кваліфікації з питань лідерства, фасилітації, стратегічного планування, управління змінами, роботи з громадою - як у форматі онлайн-курсів, так і очних тренінгів у співпраці з академічними установами та громадськими організаціями; конкурси мікрогрантів для реалізації локальних соціальних, освітніх, культурних або екологічних ініціатив, що дозволяють лідерам не лише отримати фінансову підтримку, а й набути практичного досвіду проєктного менеджменту; платформи для горизонтального обміну досвідом – онлайн-мережі, регіональні форуми, тематичні школи лідерства, які сприяють створенню неформальних партнерств, обміну кращими практиками та зміцненню міжгромадської співпраці; інституційні механізми залучення лідерів до ухвалення рішень, зокрема, через включення їх до складу консультативних та дорадчих органів при органах місцевого самоврядування, участь у формуванні стратегії розвитку громади, бюджетному плануванні, моніторингу соціальних проєктів.

Така політика сприятиме формуванню критичної маси компетентних, мотивованих і залучених громадян, здатних брати на себе відповідальність за розвиток своєї території, зміцнювати довіру до державних інститутів і трансформувати сільські громади в інноваційні, згуртовані й соціально орієнтовані осередки регіонального зростання.

Таке підсилення локального людського капіталу дозволить сформувати самоорганізовані спроможні громади, здатні реагувати на виклики, генерувати інновації та залучати додаткові ресурси.

Таким чином, роль держави у трансформації системи розвитку людського капіталу на сільських територіях має бути проактивною, інтегративною та стратегічно орієнтованою. У центрі цієї політики має бути людина як носій змін – із її здібностями, знаннями, мотивацією, здоров'ям і громадянською відповідальністю. Залучення до цього процесу місцевого самоврядування, бізнесу, міжнародних партнерів і громадянського суспільства дозволяє не лише посилити ефективність реалізації державної політики, а й забезпечити її гнучкість і відповідність до потреб конкретних громад.

Запропонований багаторівневий підхід сприяє формуванню спільної відповідальності за результат і активізує внутрішні ресурси розвитку. Авторське бачення ґрунтується на концепції інтегрованого підходу до розвитку людського капіталу сільських територій, що передбачає системну взаємодію різних сфер та суб'єктів політики. У рамках цієї моделі людський капітал розглядається як стратегічний ресурс, який вимагає не лише інвестицій у базові послуги, але й створення умов для самореалізації, соціальної мобільності та інноваційної активності населення. Основними структурними компонентами цього підходу виступають:

- людиноцентризм: пріоритет на формування освіченої, здорової, активної та соціально відповідальної особистості, як основного суб'єкта перетворень у громаді;
- мультисекторальність: одночасна дія політик у сфері освіти, охорони

здоров'я, зайнятості, цифровізації, соціального включення та молодіжної політики;

- територіальна інклюзія: визнання унікальності сільських громад, їхньої історико-культурної спадщини, демографічного потенціалу та соціальних практик самозабезпечення;

- індикативність: введення системи регулярного моніторингу людського капіталу через локалізовані індекси (ІЛК ОТГ), що дозволяє оперативно реагувати на зміни;

- підтримка локального лідерства: формування спільнот лідерів змін – учителів, медиків, фермерів, ветеранів, активістів, які виступають амбасадорами розвитку на місцях.

Інтегроване авторське бачення розвитку людського капіталу сільських територій передбачає впровадження низки ключових принципів і механізмів, які формують нову парадигму державної та регіональної політики.

Першим визначальним елементом є мультисекторальна інтеграція політик, яка дозволяє подолати традиційну фрагментацію управлінських рішень, коли освіта, охорона здоров'я, зайнятість, соціальний захист і цифровізація функціонують відокремлено. Такий підхід забезпечує поєднання ресурсів, інституцій і стратегічних цілей в межах єдиного бачення розвитку сільських громад як системи.

Другим принципом виступає орієнтація на розвиток soft skills та сучасних компетенцій, які необхідні для адаптації мешканців села до нових умов праці, цифрових технологій, кооперативних та віддалених форм економічної активності. Особливу увагу слід приділити навчанню підприємництву, критичному мисленню, цифровій грамотності та комунікативним навичкам, що стають основою конкурентоспроможності людини в умовах трансформації сільської економіки.

Третій компонент – це запровадження індикативного управління, орієнтованого на локальні вимірювані індикатори ефективності. Пропонується запровадити індекс людського капіталу громади, який би давав

змогу об'єктивно оцінювати стан розвитку за основними параметрами: освіта, здоров'я, зайнятість, цифрова інклюзія, соціальна участь тощо. Такий інструмент дозволить не лише моніторити прогрес, а й адаптувати політику до потреб конкретної громади.

Четвертим, але не менш важливим елементом, є фокус на лідерському потенціалі села. Йдеться не лише про підтримку установ чи інфраструктури, а про інвестиції в людей – локальних лідерів, які здатні ініціювати зміни, об'єднувати громаду та мобілізувати ресурси для спільного блага. Це можуть бути вчителі, фермери, лікарі, молодіжні активісти, які користуються довірою й мають бачення розвитку сільських територій. Їх підтримка через освітні програми, мікрогранти, залучення до стратегічного планування є важливою умовою сталого розвитку людського капіталу на місцях.

Загалом, така модель відкриває нові можливості для інноваційного, інклюзивного та стійкого відтворення людського потенціалу українського села.

Варто зауважити, що сьогодні існує методологія розрахунку інтегрального індексу людського розвитку (ІЛР) ООН (Human Development Index, HDI) являє собою високоформалізований підхід, розроблений Програмою розвитку Організації Об'єднаних Націй (ПРООН), для комплексної оцінки прогресу країн у досягненні людського розвитку, виходячи за рамки виключно економічних показників. Цей інтегральний показник є середнім геометричним трьох нормалізованих часткових індексів, що відображають ключові виміри людського потенціалу: довге і здорове життя, знання та гідний рівень життя [103].

$$ІЛР = \sqrt[3]{\left(\frac{ОТЖ - 20}{85 - 20}\right) \times \left(\frac{ІСНН + ІОТН}{2}\right) \times \left(\frac{\ln(ВНД) - \ln(100)}{\ln(75000) - \ln(100)}\right)}$$

ІЛР – Індекс людського розвитку (Human Development Index).

ОТЖ – Очікувана тривалість життя при народженні.

ІСНН – Індекс середньої кількості років навчання.

IOTH – Індекс очікуваної тривалості навчання.

ВНД – Валовий національний дохід на душу населення (за паритетом купівельної спроможності)

ln – Натуральний логарифм.

Із метою забезпечення науково обґрунтованого моніторингу розвитку людського капіталу на рівні територіальних громад, нами запропоновано вдосконалений інструмент – інтегральний Індекс людського капіталу ТГ (ІЛК ТГ). Цей індекс покликаний стати дієвим інструментом для оцінювання стану, динаміки та диспропорцій у розвитку людського капіталу, який набув нових властивостей, функцій та компетенцій, стаючи одним із ключових факторів, що сприяють цифровим трансформаціям [104] а також для обґрунтування управлінських рішень на місцевому рівні.

Запропонований ІЛК-ТГ має комплексну структуру й включає п'ять основних блоків, що відображають ключові складники людського капіталу (табл.1.9).

Таблиця 1.9

Складники оцінки інтегрального Індексу людського капіталу ТГ (ІЛК-ТГ).

Блок	Індикатори	Джерела даних
Освіта	Охоплення дошкільною, середньою, профтех- і вищою освітою; результативність ЗНО	МОН, ДССУ
Охорона здоров'я	Доступність медичних послуг, рівень вакцинації, тривалість життя	МОЗ, ДССУ
Зайнятість	Рівень формальної зайнятості, самозайнятості, участь у перепідготовці	Мінекономіки
Цифрові навички	Частка населення з базовою цифровою грамотністю	Мінцифра, опитування
Соціальні навички	Участь у громадських ініціативах, виборах, локальних кооперативах	ТГ, НУО

Джерело: власна розробка автора

$$ІЛК-ТГ = \sqrt[5]{I_{\text{Освіта}} \times I_{\text{Здоров'я}} \times I_{\text{Зайнятість}} \times I_{\text{Цифра}} \times I_{\text{Соціум}}}$$

ІЛК-ТГ — Інтегральний індекс людського капіталу територіальної громади.

І_{Освіта} — Частковий індекс освіти (враховує охоплення та результативність навчання).

І_{Здоров'я} — Частковий індекс охорони здоров'я (враховує доступність та тривалість життя).

І_{Зайнятість} — Частковий індекс зайнятості (враховує формальну зайнятість та участь у перепідготовці).

І_{Цифра} — Частковий індекс цифрових навичок (враховує частку населення з базовою грамотністю).

І_{Соціум} — Частковий індекс соціальних навичок (враховує участь у громадських ініціативах та кооперативах).

Таким чином, формування ефективної моделі розвитку людського капіталу сільських територій має базуватись не лише на державному фінансуванні чи окремих соціальних програмах, а й на новій інституційній логіці управління, де на першому місці стоїть потенціал людини як головного інвестора у відновлення села.

Авторське бачення акцентує на системному, вимірюваному, адаптивному та людиноцентричному підході, що базується на партнерстві громади, держави, науки та міжнародної допомоги.

Таким чином, держава виступає центральною інституційною ланкою у процесі формування та розвитку людського капіталу сільських територій. Її функціональна роль виходить далеко за межі забезпечення базових послуг і охоплює стратегічне управління, координацію міжсекторальної взаємодії, підтримку інституційної спроможності громад та стимулювання інновацій.

Саме держава спроможна забезпечити довгострокову сталість перетворень, системну інтеграцію ресурсів і нормативне підґрунтя для реалізації політики, орієнтованої на підвищення якості людського потенціалу на селі [105].

Політика щодо людського капіталу має бути територіально чутливою, з

урахуванням соціо-економічних, демографічних і культурних особливостей сільських громад. Водночас, така політика повинна бути цифрово підтриманою, що передбачає використання сучасних інструментів моніторингу, прогнозування та дистанційного надання послуг. Ключовим принципом має залишатися соціальна справедливість – рівний доступ до можливостей незалежно від місця проживання, статі, віку чи соціального статусу.

В умовах повномасштабної війни державна підтримка людського капіталу сільських територій має набувати адаптивного характеру. Це означає, що державна політика повинна орієнтуватися на відновлення функціональних ланок освітньої, медичної та трудової систем на місцях, забезпечення гнучких моделей навчання, перекваліфікації, зайнятості, мобільного надання медичних і психологічних послуг. Адаптивність також передбачає здатність швидко реагувати на зміни безпекового середовища, логістичних обмежень та демографічної мобільності.

Перспективи розвитку людського капіталу сільських громад тісно пов'язані з системністю державної політики, якістю міжвідомчої взаємодії та рівнем залучення громадянського суспільства до політичного процесу. Без належної координації між органами влади, освітніми установами, закладами охорони здоров'я, соціальними службами та місцевим бізнесом неможливо досягти комплексного ефекту. Водночас, активна участь громадських лідерів, волонтерів, педагогів, медиків, фермерів і місцевих ініціатив є передумовою формування спроможних і стійких громад, здатних генерувати зміни знизу вгору. Саме на такій основі має будуватися оновлена парадигма розвитку людського капіталу в сільській Україні.

Висновки до 1 розділу

1. Доведено, що еволюція наукових уявлень про категорію «людський капітал» відображає перехід від сприйняття людини, як носія робочої сили та об'єкта економічного використання, до усвідомлення її ролі як активного суб'єкта соціально-економічного розвитку. На відміну від класичних і неокласичних концепцій, зосереджених переважно на освітньо-професійних параметрах і доходній функції людського капіталу, автором обґрунтовано доцільність його розширеного трактування для сільських територій як інтегральної здатності особистості до навчання, адаптації, соціальної взаємодії та інноваційної діяльності в умовах структурних, демографічних і безпекових трансформацій.

2. Розвинуто теоретичний підхід до розуміння механізму відтворення людського капіталу, який, на відміну від індивідуально-економічної логіки інвестування в освіту та охорону здоров'я, запропоновано розглядати як відкриту інституційно-соціальну екосистему. Обґрунтовано, що в умовах війни та системної нестабільності людський капітал набуває рис суспільного блага, а результативність його відтворення визначається рівнем узгодженості інституційного середовища, ступенем цифрової інклюзії, доступністю базових соціальних послуг і сформованістю ціннісних орієнтацій на солідарність, стійкість і відповідальність громад.

3. Уточнено економічне поняття сутності людського капіталу сільських територій, який запропоновано трактувати не лише як сукупність індивідуальних знань, навичок, професійних компетентностей і стану здоров'я населення, а як багатовимірний ресурс територіального розвитку. Доведено, що в умовах сільської місцевості людський капітал виконує подвійну функцію: з одного боку, виступає чинником зростання продуктивності аграрного виробництва та економічної активності, з іншого – формує основу соціальної стійкості, демографічного відтворення й адаптаційної спроможності громад за наявності інфраструктурних обмежень, міграційних

процесів і воєнних викликів.

4. Сформована авторська інтерпретація людського капіталу сільських територій як виробничого фактора їх розвитку, що формується на перетині індивідуальних характеристик населення (освіта, здоров'я, професійний досвід, мотивація) та інституційних умов їх реалізації (доступність освіти й медицини, цифрових сервісів, ринку праці, локальних інститутів). Обґрунтовано доцільність трактування людського капіталу села, як сукупної спроможності громади генерувати додану вартість, підтримувати інноваційні та підприємницькі ініціативи, забезпечувати соціальну згуртованість і життєстійкість у воєнний і повоєнний періоди, що створює підґрунтя для територіально диференційованої політики його відтворення.

5. Обґрунтовано ключову роль держави у процесах відтворення людського капіталу сільських територій як гаранта базових прав і доступу населення до освіти, охорони здоров'я, соціального захисту та інфраструктури, а також як стратегічного фасилітатора інституційного середовища в умовах війни, демографічного спаду й цифрової нерівності. Узагальнено, що ефективність державного впливу визначається не лише масштабами фінансування, а й здатністю зменшувати територіальні диспропорції та створювати умови для продуктивної реалізації людського потенціалу на місцевому рівні. Авторське бачення полягає в позиціонуванні держави як інтегратора політик і ресурсів у межах єдиної екосистеми відтворення людського капіталу громади.

6. Узагальнено, що сучасна модель державної політики у сфері розвитку людського капіталу має еволюціонувати від патерналістської до партнерсько-інноваційної, поєднуючи мультисекторальну координацію (освіта – охорона здоров'я – зайнятість – цифровізація – соціальна інтеграція), децентралізацію управління та адресну підтримку вразливих груп населення (молоді, жінок, внутрішньо переміщених осіб, ветеранів). В авторефератному форматі акцентовано авторську пропозицію впровадження індикативного управління на основі системного моніторингу людського капіталу громад (зокрема, із

застосуванням інтегральних індексів) і посилення локального лідерства, як механізму підвищення стійкості та повоєнного відновлення, що забезпечує перехід від реактивної підтримки до довгострокового управління розвитком людського потенціалу сільських територій.

За результатами дослідження, отриманими у розділі 1, опубліковано праці автора [27, 28, 56, 69, 70, 71, 96, 97, 98], що наведені у списку використаних джерел.

Список використаних джерел до розділу 1

1. Арістотель. Політика / пер. з давньогрец. О. Кислюка. Харків: Фоліо, 2000. 448 с.
2. Сміт А. Дослідження про природу і причини багатства народів: пер. з англ. Київ: Port-Royal, 2001. 598 с.
3. Ковальчук В. Я. Політична економія Жана-Батиста Сея. *Вісник Економіки*. 2013. №1. 175-182.
4. Malthus T. R. *An Essay on the Principle of Population*. London: J. Johnson, 1798. 396 p.
5. Ricardo D. *On the Principles of Political Economy and Taxation*. London: John Murray, 1817. 576 p.
6. Глуха Г. Я., Лимонова Е. М. Фіктивний капітал: природа, сутнісні характеристики та основні тенденції розвитку. *Європейський вектор економічного розвитку*. 2009. № 2. 31-38.
7. Schultz Theodore. *Economic Growth and Agriculture*. New York: MacGraw-Hill, 1968.
8. Becker G. S. *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education*. New York: National Bureau of Economic Research, 1964. 135 p.
9. Mincer J. *Schooling, Experience, and Earnings*. New York: National Bureau of Economic Research, 1974. 150 p.
10. North D. C. *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990. 152 p.
11. Williamson O. E. *The Economic Institutions of Capitalism: Firms, Markets, Relational Contracting*. New York: Free Press, 1985. 450 p.
12. Bourdieu P. Richardson J. *The Forms of Capital. Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York: Greenwood, 1986. P. 241–258.
13. Залознова Ю., Азьмук Н. Людський капітал України в умовах війни:

втрата та здобутки. *Економіка та суспільство*. 2022. № 38.

DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-38-59>

14. Бикова А., Чабан Л., Алексєєв А. Інвестування в людський капітал у військовий період. *Економіка та суспільство*. 2023. № 54.

DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-54-74>

15. Галушка З. Людський капітал економіки України: вплив війни та потенціал післявоєнного відновлення. *Herald of Khmelnytskyi National University. Economic Sciences*. 2024. № 328(2). P. 100-108.

16. Васильців, Т. Г., Мульска, О. П., Лупак, Р. Л., & Бідак, В. Я. Збереження людського капіталу України в умовах війни (чинник соціальної вразливості населення): постановка проблеми. *Вісник ЛТЕУ. Економічні науки*. 2022. №67. 43-48.

17. Сакун Л., Бутурлим Т., Павлуша Т. Проблеми та перспективи інвестування в людський капітал в умовах воєнного часу. *Development Service Industry Management*. 2025. № 1. 46-52.

18. Theodore W. Schultz Investment in Human Capital. *The American Economic Review* Vol. 51. № 1, Mar., 1961. P.1-17.
URL: <https://www.jstor.org/stable/1818907> (last accessed: 12.10.2025).

19. Українська Л. О., Шифріна Н. І. Людський капітал: проблеми ефективності інвестицій. *Вісник економіки транспорту і промисловості*. 2025. № 89. С. 262-269.

20. Fink S. *Crisis Management: Planning for the Inevitable*. New York: AMACOM, 1986. 235 p

21. Хандій О. О., Кобцева Д. А. Людський капітал та його роль у забезпеченні економічного зростання. *Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. 2023. № 4. С. 55-63.

22. Лібанова Е. М. Людський капітал України: втрати внаслідок війни і перспективи повоєнного відродження (стенограма доповіді на засіданні Президії НАН України 5 лютого 2025 р.). *Вісник Національної академії наук України*. 2025. № 4. С. 39-46.

23. Федорова Ю. В., Лазько К. В., Стешкін С. В. Людський капітал: проблеми та перспективи розвитку. *Адаптивне управління: теорія і практика. Серія: Економіка*. 2023. Вип. 15. DOI: [https://doi.org/10.33296/2707-0654-15\(30\)-18](https://doi.org/10.33296/2707-0654-15(30)-18)
24. Мостовенко О. О., Зінченко М. М. Людський капітал – основний актив України: проблеми та механізми повернення після війни. *Просторовий розвиток*. 2024. Вип. 10. С. 582-592.
25. Дружиніна В. В. Поняття «ринок праці»: ретроспектива і сучасність. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки*. 2014. № 3(2). С. 263-268.
26. Онищенко В. П. Людський і соціальний капітал України в період її післявоєнного відновлення. *Економіка України*. 2023. № 1. С. 3-19.
27. Пронько Л.М. Економічна сутність і зміст категорії «людський капітал». *Economic Analysis*. 2022. Volume 32. № 4. Р. 31-38. DOI: <https://doi.org/10.35774/econa2022.04.031>
28. Самборська О.Ю., Колесник Т.В., Пронько Л.М. Ретроспектива дефініції сутності людського капіталу і його змісту. *Інноваційна економіка*. 2021. № 5–6. С. 43–50. DOI: <https://doi.org/10.37332/2309-1533.2021.5-6.6>
29. Schady, Norbert; Holla, Alaka; Sabarwal, Shwetlena; Silva, Joana; Yi Chang, Andres. Collapse and Recovery: How the COVID-19 Pandemic Eroded Human Capital and What to Do about It. Washington, DC: World Bank. 1. 2023. 169 p. URL: <http://hdl.handle.net/10986/39403> (last accessed: 15.11.2024)
30. How's Life? 2013, 2015, 2020 URL: https://read.oecd-ilibrary.org/economics/how-s-life-2013_9789264201392-en#page186 URL: https://www.oecd-ilibrary.org/economics/how-s-life-2015_how_life-2015-en URL: <https://www.oecd-ilibrary.org/sites/bd51f603-en/index.html?itemId=/content/component/bd51f603-en> Productivity, human capital and educational policies URL: <https://www.oecd.org/economy/human-capital> (last accessed: 15.11.2024)
31. Грішнова О.А. Людський капітал: формування в системі освіти і

професійної підготовки. Знання. К., 2001. 254 с

32. Андріанова В. В. Розрахунок людського капіталу підприємств. *Економіка і управління*. 1998. № 2. С. 4-6.

33. Schulz T. Capital Formation bi Edukathion. *Journal of Politikal Economy*. 1960, p. 25

34. Яловий Г. К. Теорія людського капіталу як методологія формування інноваційної системи. *Економічний вісник НТУУ «КПІ»*. 2015. Вип. 12. С. 20-28.

35. Шахно А.Ю. Людський капітал в умовах глобалізації: оцінювання, розвиток та державне регулювання. Кривий Ріг: Видавництво ФОП Чернявський Д. О., 2019. 360 с.

36. Thurow L. Investment in Human Capital. Belmont, 1970. P. 104.

37. Юхименко П. І., Паска І. М., Загурський О. М. Економічний підхід щодо формування людського капіталу в системі управління сільськими територіями. *Економіка АПК*. 2019. № 3. С. 71-78. DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.201903071>

38. Мішин Ю. Р. Людський капітал у системі капіталу постіндустріального суспільства. *Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво*. 2013. № 5. С. 34-37

39. Мельничук Д. П. «Людський капітал»: теоретичні аспекти дослідження. *Демографія та соціальна економіка*. 2013. № 2. С. 50-59.

40. North D. C. (1990). *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge University Press.

41. Freeman C. (1995). *The 'National System of Innovation' in Historical Perspective*. *Cambridge Journal of Economics*, 19(1), 5–24.

42. Bourdieu, P. (1986). *The Forms of Capital* In: Richardson, J. (Ed.) *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York: Greenwood Press, pp. 241–258.

43. Бистрицький Є. Ідентичність, спільнота і політичне судження. *Філософська думка*. 2013. № 4. С. 41-61.

44. Heckman J. J., Rubinstein Y. The Importance of Noncognitive Skills: Lessons from the GED Testing Program. *American Economic Review*. 2001. Vol. 91, № 2. P. 145–149.
45. Heckman J. J., Lochner L. J. Rethinking Myths about Education and Training: Understanding the Sources of Skill Formation in a Modern Economy. *Securing the Future: Investing in Children from Birth to College*. New York: Russell Sage Foundation, 2000. P. 47–83.
46. Cunha F., Heckman J. J., Lochner L., Masterov D. V. Interpreting the Evidence on Life Cycle Skill Formation. *Handbook of the Economics of Education*. Amsterdam: Elsevier, 2006. Vol. 1. P. 697–812.
47. Нагара М. Б. Циркулярна економіка: генезис, структура, особливості. *Економіка та держава*. 2021. №10. С. 68-73.
48. Маркозова О. О. Навчання впродовж життя – необхідна передумова досягнення життєвого успіху людини. *Вісник Національного університету Юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Серія: Політологія*. 2016. № 2. 198-205.
49. Сен А. Розвиток як свобода. пер. з англ. О. Коваленка. К.: Основи, 2003. 376 с.
50. Heckman J. J., Lochner L. Rethinking Myths About Education and Training: Understanding the Sources of Skill Formation in a Modern Economy. *Securing the Future: Investing in Children from Birth to College*. New York: Russell Sage Foundation. 2000. P. 47–83.
51. Кравченко Т. О. Генезис наукових поглядів на поняття «людський капітал» в економічній теорії. *Збірник наукових праць Уманського національного університету садівництва*. 2013. Вип. 83. С. 261-269
52. Адам О. Ю. Поняття «людський капітал» в контексті розвитку теорії громадянського суспільства. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Державне управління*. 2014. Вип. 1. С. 5-7.
53. Волошина С. В. Композиційна побудова поняття «людський

капітал». *Торгівля і ринок України*. 2018. № 1. С. 51-61.

54. Ткачук І. І., Немашкалова А. А. Підходи до вивчення поняття «людський капітал». *Молодий вчений*. 2017. № 10. С. 1071-1074.

55. Утеченко Д. М. Методичні підходи до трактування поняття «людський капітал». *Агросвіт*. 2018. № 11. С. 68-72.

56. Пронько Л.М. Особливості відтворення людського капіталу сільських територій. *Продовольчі ресурси*. 2022. Том 10. № 18. С. 266-275.
DOI: <https://doi.org/10.31073/foodresources2022-18-26>

57. Крупін В. Є., Злидник Ю. Р. Людський капітал в інноваційному розвитку сільських територій України: ментальні аспекти. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку*. 2013. № 778. С. 238-244.

58. Проценко Н. М. Людський капітал сільських територій в контексті інноваційного розвитку сільського господарства. *Вісник ХНАУ. Серія: Економічні науки*. 2013. № 11. С. 193-200.

59. Калетнік Г. М., Мазур А. Г. Науково-теоретичні засади формування та розвитку людського капіталу в сільських територіях. *Економіка, фінанси, менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2016. № 10. С. 7-25.

60. Татомир І. Л. Перспективні напрями венчурного інвестування освітніх стартапів. *Фінанси України*. 2017. № 7. С. 43-55.

61. Кондратюк Ю. Ф. Дослідження чинників впливу на продуктивність праці у людському аспекті. *Збірник наукових праць ВНАУ*. 2013. №2. С.38-49.

62. Яремко Л. Національна інноваційна система та її формування в Україні. *Формування ринкових відносин в Україні*. 2007. №1. С. 68-75.

63. Ручка А., Скокова Л. Культурний капітал та його реалізація в сучасному українському соціумі. *Вісник Маріупольського державного університету. Сер.: Філософія, культурологія, соціологія*. 2012. № 3. С. 114-122.

64. Вініченко І. І. Роль та значення інститутів у формуванні

конку rentних відносин. *Економіка та держава*. 2012. №5. С.8-10.

65. Коломієць В. М. Освіта як форма інвестицій в людський капітал національної економіки. *Інтелект XXI*. 2018. №2. С.139-144.

66. Кравченко С. В. Громадське здоров'я: поняття і сутність, роль інформаційно-аналітичного супроводу. *Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я України*. 2022. № 1. С.70-74.

67. Залознова Ю., Азьмук Н. Людський капітал України в умовах війни: втрати та здобутки. *Економіка та суспільство*. 2022. № 38. С.55-63

68. Должикова А. П. Людський капітал підприємства: зміст та особливості економічної категорії. *Економічний форум*. 2013. № 3. С. 119-125.

69. Bereziuk S., Pronko L., Samborska O. The Phenomenon of Political Power in Ukraine. *European Journal of Sustainable Development*. 2020. № 9 (2). P. 488-500.

70. Pronko L., Bereziuk S. Theoretical aspects of efficiency of management activity of administrative service. In: *Scientific and practical principles of development of territorial communities in the conditions of decentralization of power: Monograph*. Primedia eLaunch, Boston, USA, 2022. P. 116-148. DOI: 10.46299/979-8-88680-820-9.6

71. Пронько Л.М. Становлення та розвиток місцевої влади в Україні. *Економіка, фінанси, менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2016. № 3 (7). С. 88-96.

72. Людський капітал: формування та розвиток сільських територій: монографія. Желавський О. Б., Свиноус І.В., Нянько В. М. та ін.; за ред. О. Б. Желавського. Київ: ТОВ «ТРОПЕА», 2023. 480 с. URL: <https://library.megu.edu.ua:9443/jspui/handle/123456789/4353>

73. Шумілін А. Формування людського капіталу у сільській місцевості засобами освіти. *Економічний дискурс*. 2024. №3-4. С.142-150.

74. Syrotiuk H., Boltianska L. Роль людського капіталу у впровадженні інновацій в аграрному секторі. *Bulletin of Lviv National Environmental University. Series «AIC Economics»*. 2024. № 31. С. 129-134.

75. Годнюк І. В., Тріпак М. М., Гуменюк І. Л. Людський капітал країни – основа інклюзивності розвитку. *Інклюзивна економіка*. 2024. №1 (03). С. 18-25.
76. Абрамова І. В. Стан та перспективи фінансового забезпечення сільського розвитку. *Наукові горизонти*. 2018. № 5. С. 44-51.
77. Юрченко О. Б. Мотивація як істотний чинник формування людського капіталу. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2010. №20 (4). С. 156-160.
78. Конституція України від 01.01.2020.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
79. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» (21 травня 1997 р., № 280/97-ВР) <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр>
80. Закон України «Про освіту» (05 вересня 2017 р., № 2145-VIII) <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>
81. Закон України «Про повну загальну середню освіту» (16 січня 2020 р., № 463-IX) <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20>
82. Основи законодавства України про охорону здоров'я (19 листопада 1992 р., № 2801-XII) <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12>
83. Закон України «Про зайнятість населення» (05 липня 2012 р., № 5067-VI) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5067-17>
84. Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію» (21 липня 2020 р., № 819-IX). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/819-20>
85. Концепція розвитку сільських територій (Розпорядження КМУ) (23 вересня 2015 р., № 995-р). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995-2015-р>
86. Терещенко Д. А. Зарубіжний досвід державного управління процесами формування людського капіталу. *Інвестиції: практика та досвід*. 2020. № 3. С. 128-134.
87. Дмитрук, С. М. Формування соціально-економічного механізму збереження людського капіталу України в умовах кризи. *Бізнес Інформ*. 2015.

№5. С.59-64.

88. Мойсіяха А. В. Державне управління розвитком людського капіталу в поствоєнний період. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Сер.: Публічне управління та адміністрування*, 2022. №33(72). С.52-57.

89. Sen A. *The Idea of Justice*. Cambridge (Mass.): Belknap Press of Harvard University Press. 2009. 496 p.

90. Samuelson P. A. The Pure Theory of Public Expenditure. *Review of Economics and Statistics*. 1954. Vol. 36. №. 4. P. 387–389.

91. Сопов А. К. Чинник розвитку людського капіталу в процесі формування та діяльності спроможних об'єднаних територіальних громад. *Scientific Bulletin of Kherson State University. Series Economic Sciences*. 2020. № 38. 46-50.

92. Ушенко Н. В., Кожем'якіна С. М., Тупіка А. С. Соціальні інновації та соціальна відповідальність: як людський чинник впливає на сталий розвиток міста. *Європейський науковий журнал Економічних та Фінансових інновацій*. 2024. № 2 (14). С. 439-447.

93. Савіцька І. М. Відтворення людського капіталу сільської місцевості: сучасний стан та тенденції розвитку. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2016. № 8 (2). С. 75-78.

94. Гоголь Т. В. Соціальна політика розвитку сільських територій. *Ефективність державного управління*. 2012. № 32. С. 203-209.

95. Цвігун І. Основні завдання та принципи сталого розвитку сільських територій України в умовах війни. *Економічний дискурс*. 2024. №3-4. С. 132-141.

96. Berezyuk S., Pronko L., Zelenchuk N. Prospects of implementation of abroad experience of cooperation of territorial communities in Ukraine. *In: Strategic imperatives for the development of local self-government in the conditions of European integration processes in Ukraine: Monograph*. Primedia eLaunch,

Boston, USA, 2023. P. 83-113. DOI: 10.46299/979-8-88992-679-5.4

97. Pronko L., Kolesnik T., Samborska O. Activities of united territorial communities as a body of local government in the conditions of power decentralization in Ukraine. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2018. Vol. 4 (2). P. 184-190. DOI: 10.30525/2256-0742/2018-4-2-184-190

98. Patyka N., Khodakivska O., Pronko L., Kolesnyk T., Klymchuk O., Kamenschuk B., Zayed N. Approaches To Evaluation Of The Agriculture Competitiveness Level: Empirical Evidense in Ukraine. *Academy of Strategic Management Journal*. 2021. Vol. 20 (1). P. 1-15. URL: <https://r.donnu.edu.ua/handle/123456789/1534>

99. Хомюк Н. Л. Особливості управління сталим розвитком сільських територій в умовах воєнного стану. *Актуальні проблеми управління соціально-економічними системами*. 2023. № 1. С. 121-135.

100. Варченко О. М. Свиноус. І. В., Понедільчук Т. В. Розвиток підприємництва на базі особистих селянських господарств як засіб покращення якісної складової людського капіталу сільських територій *Актуальні проблеми розвитку економіки регіону*. 2020. Вип. 16(2). С. 114-126.

101. Попело О. В. Сучасні тенденції інфраструктурного розвитку сільських територій на державному рівні. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Економіка»*. 2023. №1 (61). С. 32-38.

102. Головня О. М. Роль партисипативного бюджетування в процесі публічного управління. *Актуальні проблеми менеджменту, фінансів та публічного управління в сучасних глобалізаційних процесах [Електронний ресурс]: зб. матеріалів VII Міжнарод. наук.-практ. інтернет-конф. (19 берез. 2020 р.)*. Ірпінь. 2020. С. 414-416.

103. Human Development Index (HDI). URL: <https://hdr.undp.org/data-center/human-development-index#/indicies/HDI> (дата звернення 15.11.2024).

104. Bryukhovetska N. Ye., Buleev I. P., Chorna O. A., Bryl, I. V. and Korytko T. Yu. Formation of Human Capital in Enterprises Amidst Digitalization and Artificial Intelligence Advancement. *Science and Innovation*. 2025. №21(2).

P. 16-27. DOI: <https://doi.org/10.15407/scine21.02.015>

105. Баєва О. Державне регулювання людського капіталу як визначальний фактор розвитку економіки. *Економіка та суспільство*. 2023.

№ 47. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-47-30>

РОЗДІЛ 2

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВІДТВОРЕННЯ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ.

2.1. Особливості відтворення людського капіталу сільських територій

У сучасній економічній науці людський капітал трактується як інтегральна економічна категорія, що охоплює комплекс знань, умінь, професійного досвіду, інтелектуальних здібностей, а також фізичного та психологічного здоров'я людини, які можуть бути використані для створення економічної, соціальної та культурної цінності. Він розглядається не лише як індивідуальний ресурс, а й як колективний потенціал спільноти, який формує конкурентоспроможність економіки та стійкість суспільства до викликів.

Як зазначали Т. Шульц, Г. Бекер, інвестиції в людину – в освіту, професійну підготовку, охорону здоров'я – є не менш важливими, ніж капіталовкладення у фізичні активи, оскільки вони забезпечують зростання продуктивності праці, підвищення доходів та розширення можливостей для самореалізації [106-107]. На їхню думку, розвиток людського капіталу є ключовим чинником економічного зростання, особливо в умовах переходу до економіки знань.

Дж. Мінсер розвивав цю концепцію, доводячи, що відмінності в рівні доходів значною мірою зумовлені відмінностями у тривалості та якості освіти, а також у професійному досвіді [108].

А. Сен доповнив економічне трактування соціальним виміром, розглядаючи людський капітал у контексті розширення людських можливостей (capabilities) та свободи вибору, підкреслюючи, що освіта і здоров'я є не лише інструментами економічного зростання, а й самостійними цінностями [109].

В українській науковій традиції, зокрема, у працях Т. Давидюк,

людський капітал визначається як сукупність якостей та здібностей людини, які формуються та розвиваються впродовж життя й використовуються в економічній діяльності, забезпечуючи дохід не лише окремій особі, а й суспільству загалом. Вона наголошує на взаємозв'язку людського капіталу з інституційним середовищем, рівнем розвитку соціальної інфраструктури та культурними факторами [110].

Сучасні дослідження Е. Lucas підкреслюють роль креативного та інноваційного потенціалу як невіддільного складника людського капіталу, здатної формувати нові ринки, продукти та технології [111]. Особливо це актуально в умовах цифровізації та глобалізації, коли якість людського капіталу стає головною конкурентною перевагою держави.

Таким чином, у сучасному розумінні людський капітал є багатовимірним активом, що поєднує економічні, соціальні, культурні та психологічні складники. Його розвиток вимагає системних інвестицій на всіх рівнях - від індивідуального до державного – та тісного взаємозв'язку з політикою у сфері освіти, охорони здоров'я, зайнятості, науки та інновацій [112].

На нашу думку, у вітчизняних умовах визначення людського капіталу має враховувати не лише економічно вимірювані параметри, а й культурно-ціннісні та соціальні аспекти, що визначають здатність громади до самоорганізації й адаптації [113]. Для сільських територій особливе значення має «локалізований людський капітал» – знання, компетенції та цінності, інтегровані у місцевий соціокультурний простір, які забезпечують не тільки економічну, але й культурну та демографічну стійкість громади.

Відтворення людського капіталу – це багатофазовий, безперервний процес формування, розвитку, використання та оновлення знань і здібностей людини впродовж життя та поколінь [114]. Науковці виокремлюють три основні фази цього процесу: формування, що охоплює освіту, виховання, професійну підготовку та збереження здоров'я дітей і молоді; розподіл та використання, який передбачає залучення людей до продуктивної діяльності

та раціональне застосування набутих знань і умінь; розвиток, що включає підвищення кваліфікації, навчання протягом життя, підтримання працездатності, а також народження і виховання нового покоління [115].

Вважаємо, що у сільських громадах ключовим викликом є обмеженість ресурсів на кожному етапі цього циклу, що вимагає створення «змішаних траєкторій розвитку» – поєднання збережених традиційних навичок із новими компетенціями (цифровими, управлінськими, екологічними), які відкривають вихід на нові ринки та забезпечують більшу зайнятість населення.

Людський капітал у сільській місцевості має подвійний характер. Із одного боку, він ґрунтується на унікальних знаннях та навичках, пов'язаних із сільським господарством, місцевими промислами та екосистемним управлінням. З іншого боку, його якість часто знижується через обмежений доступ до освіти, медичних послуг, сучасної інформації та культурних ресурсів. Дослідження вітчизняних науковців свідчать, що однією з найсерйозніших проблем є вплив молоді («brain drain») із сіл до міст і за кордон, що розриває міжпоколінний ланцюг передачі знань [116]. На нашу думку, найбільш небезпечним наслідком цього процесу є втрата «кореневих компетенцій» – глибинних знань і умінь, що визначають не лише економічну самодостатність, а й культурну ідентичність села. Їх збереження та осучаснення повинно стати елементом державної та місцевої політики, адже вони є базою для створення нових форм економічної активності, включно з креативними та екологічними бізнес-моделями.

У глобальному контексті людський капітал визнається визначальним чинником конкурентоспроможності економіки. За оцінками Світового банку, його частка у світовому багатстві становить близько 65%, у США – 76%, тоді як в Україні на початку 2014 року – лише 39,7% [117]. Зниження показників пов'язане з демографічною кризою, трудовою міграцією та погіршенням доступу до якісних соціальних послуг.

Переконані, що для сільських територій підвищення частки людського капіталу в структурі національного багатства можливе лише за умови

одночасної реалізації трьох взаємопов'язаних напрямів: освітньої інтеграції через розширення доступу до сучасної освіти (у тому числі дистанційної), медичної модернізації, шляхом розвитку мобільних і телемедичних сервісів, а також економічної диверсифікації, орієнтованої на створення робочих місць поза традиційними аграрними видами діяльності – у сфері зеленого туризму, переробної промисловості та цифрових послуг.

Отже, людський капітал є стратегічним ресурсом розвитку як країни загалом, так і сільських територій зокрема. Його відтворення в умовах села потребує збалансованої стратегії, що поєднує збереження традицій та впровадження інновацій. На відміну від міських територій, тут ключовим завданням є не лише накопичення нових знань, але й запобігання їх втраті через міграційні процеси та деградацію соціальної інфраструктури.

Вважаємо, що без пріоритетного розвитку людського капіталу неможливо забезпечити довгострокову стійкість сільських громад, а його відновлення та примноження має стати основою для інтеграції сільських територій у глобальні економічні та інноваційні процеси.

Дослідження процесу відтворення людського капіталу в сільських територіях ґрунтується на широкому спектрі наукових теорій, які відображають еволюцію поглядів на природу цього феномена, його структуру та механізми підтримки. Кожна з них робить свій внесок у розуміння того, як створюється, зберігається та передається людський потенціал, і пропонує власні інструменти для його розвитку.

Класична теорія людського капіталу, започаткована Т. Шульцом та Г. Беккером, визначає людський капітал як сукупність продуктивних здібностей людини, сформованих завдяки інвестиціям у освіту, професійну підготовку та охорону здоров'я.

Дж. Мінцер доповнив її концепцією «інвестицій у навчання протягом життя» (lifelong learning), що дозволяє підвищувати кваліфікацію та адаптивність працівників [118].

Таблиця 2.1

Теорії відтворення людського капіталу сільських територій з урахуванням впливу війни

Теорія / Концепція	Ключові положення	Представники	Значення для сільських територій	Вплив війни
Класична теорія	Інвестиції в освіту, професійну підготовку та охорону здоров'я підвищують продуктивність праці та доходи.	Т. Шульц, Г. Беккер, Дж. Мінцер	Необхідність розширення доступу до освіти та медицини у громадах, розвиток неформальних форм навчання.	Знищення та пошкодження освітніх і медичних закладів; скорочення інвестицій у людський капітал через перенаправлення ресурсів на оборону.
Ендогенна теорія	Людський капітал є рушієм інновацій та економічного зростання; знання накопичуються та створюють ефект мультиплікації.	Р. Лукас, П. Ромер, Г. Барро, С. Ребело	Створення інноваційних аграрних хабів, впровадження технологій, навчання впродовж життя.	Вимушена релокація підприємств і кадрів; уповільнення інноваційних процесів у сільському господарстві; втрата доступу до технологій.
Соціально-культурна концепція	Людський капітал взаємодіє з культурним та соціальним капіталом; важлива передача традицій і цінностей.	П. Бурдьє, А. Сен, М. Грановеттер	Поєднання модернізації економіки з підтримкою культурної спадщини та локальної ідентичності.	Розрив міжпоколінної передачі культурних і професійних знань через вимушену міграцію та загибель носіїв традицій.
Теорія соціального капіталу	Соціальні мережі, довіра та кооперація забезпечують ефективне використання та поширення знань.	Дж. Коулман, Р. Патнем, Ф. Фукуяма	Розвиток кооперативів і місцевих ініціатив як інструментів утримання молоді та стимулювання економічної активності.	Ослаблення соціальних зв'язків через переміщення населення та руйнування місцевих громадських структур.
Інституційна теорія	Якість інституцій, інфраструктури та правил визначає ефективність відтворення людського капіталу.	Д. Норт, О. Вільямсон, М. Олсон	Посилення місцевого самоврядування, інституційна підтримка інвестицій у людський потенціал.	Зниження ефективності інституцій через військові ризики, бюрократичні затримки та втрату управлінського потенціалу на місцях.
Демографічно-економічна концепція	Демографічні процеси (народжуваність, міграція, старіння) безпосередньо впливають на обсяги та структуру людського капіталу.	Е. Хансен, С. Кузнець, Л. Черенько	Комплексні програми підтримки молодих сімей, розвиток соціальної інфраструктури та транспортної інтеграції.	Різне зростання депопуляції внаслідок міграції, втрат населення та зниження народжуваності; посилення гендерних та вікових дисбалансів.

Джерело: систематизовано автором на основі [106-111].

У сільському контексті цей підхід акцентує необхідність збільшення ресурсів на освіту та медичні послуги в громадах, оскільки дефіцит інвестицій призводить до відтоку молоді та деградації місцевого трудового потенціалу.

В умовах функціонування вітчизняної поселенської сільської мережі варто підсилити класичний підхід неформальними моделями навчання – короткостроковими програмами, мікрокурсами та аграрними школами, орієнтованими на місцеві виробничі потреби.

Ендогенна теорія економічного зростання, яку розвинули Р. Лукас та П. Ромер, виводить людський капітал у центр економічної динаміки. Вона пояснює, що знання та навички, накопичуючись, створюють ефект мультиплікатора, стимулюючи інновації та підвищуючи продуктивність усієї економіки. Для сільських територій ця теорія підкреслює важливість безперервного підвищення кваліфікації, освоєння нових технологій у сільському господарстві та впровадження цифрових сервісів. Зокрема, у працях К. Барроу і С. Ребело наголошується, що економічне зростання безпосередньо корелює з інтенсивністю інвестицій у людський капітал [119-120].

Вважаємо, що для вітчизняних сільських територій це означає необхідність створення «інноваційних аграрних хабів» – центрів, де місцеві жителі зможуть здобувати нові знання, тестувати технології та отримувати консультації для розвитку бізнесу.

На думку М. Грановеттера, саме «слабкі соціальні зв'язки» (weak ties) можуть відкривати сільським мешканцям доступ до нових ресурсів та ідей [121].

У сільському контексті цей підхід допомагає зрозуміти, чому відтворення людського капіталу неможливе без збереження локальної ідентичності. Це означає, що програми розвитку повинні поєднувати модернізацію економіки з підтримкою культурної спадщини.

У працях Ф. Фукуями підкреслюється, що країни та регіони з високим рівнем довіри розвиваються швидше навіть за обмежених матеріальних

ресурсів [122].

Для українських сіл це означає, що розвиток кооперативного руху, громадських ініціатив і місцевих лідерських шкіл може стати ключем до утримання людського капіталу.

Інституційна теорія Д. Норта та О. Вільямсона розглядає якість інституційного середовища, як головний детермінант розвитку людського капіталу. Наявність чітких правил гри, прозорих механізмів підтримки підприємництва, доступу до фінансів та інфраструктури визначає можливості для формування й утримання людських ресурсів. Дослідження М. Олсона показують, що слабкі інституції призводять до втрати людського капіталу через міграцію [123].

Децентралізація в Україні створила передумови для зміцнення місцевих інституцій, однак без цільових програм інвестування в людський капітал цей потенціал залишиться нереалізованим.

Демографічно-економічна концепція Е. Хансена і С. Кузнеця акцентує увагу на взаємозв'язку демографічних процесів і економічного розвитку. Зменшення чисельності працездатного населення, старіння сільських громад та міграція молоді створюють ризики для відтворення людського капіталу. Дослідження вітчизняних науковців підтверджують, що демографічна деградація є однією з основних загроз сталому розвитку села [124].

Для подолання цієї тенденції потрібні довгострокові демографічні програми, орієнтовані на підтримку молодих сімей, створення робочих місць і розбудову соціальної інфраструктури. Вважаємо, що всі зазначені теорії – від класичної та ендогенної до соціально-культурної, інституційної та демографічної – у комплексі формують багатовимірну концепцію відтворення людського капіталу. У сільських територіях України ефективна стратегія повинна інтегрувати елементи кожної з них, поєднуючи економічні інвестиції, інноваційні рішення, культурну ідентичність, соціальну згуртованість і сильну інституційну підтримку.

Війна радикально змінила умови функціонування системи відтворення

людського капіталу, особливо у сільських громадах, де ресурси завжди були обмеженими. Якщо до 2022 року теоретичні підходи до цього процесу ґрунтувалися переважно на інвестиційно-економічних, інноваційних, соціокультурних та інституційних аспектах, то нині кожна з концепцій зазнала глибокої трансформації, обумовленої викликами воєнного часу.

Класична теорія людського капіталу, що передбачає зростання людського капіталу через інвестиції в освіту, підготовку та охорону здоров'я, у воєнних умовах зіткнулася з руйнуванням матеріальної бази цих сфер. Багато сільських шкіл і медичних закладів були пошкоджені або зруйновані, частина педагогів і лікарів залишили регіони. Це призвело до зниження доступності базових послуг і переривання циклу накопичення знань і навичок. У нинішніх умовах класична модель має доповнюватися мобільними та дистанційними формами навчання й медицини, здатними діяти навіть у кризових обставинах. Саме така гнучка інфраструктура може забезпечити базову безперервність відтворення людського капіталу.

Ендогенна теорія економічного зростання акцентує увагу на знаннях та інноваціях як основному джерелі розвитку. Війна обмежила інноваційну активність, зменшила інвестиції у дослідження та впровадження нових технологій у сільському господарстві, а також спричинила втрату кадрів. Порушення логістичних ланцюгів і доступу до ресурсів уповільнило технологічне оновлення. Вважаємо, що для сільських територій виходом із кризи економічної нестабільності може стати створення «центрів стійких інновацій», які функціонуватимуть як майданчики для впровадження технологій з урахуванням воєнних ризиків і можливості швидкої адаптації до нових умов.

Соціально-культурна концепція розглядає відтворення людського капіталу як процес, що включає передачу культурних цінностей, традиційних знань і соціальних норм. Війна порушила міжпоколінну спадковість: багато носіїв локальних традицій виїхали або загинули, культурні центри були зруйновані, а комунікаційні зв'язки ослабли.

На нашу думку, збереження і відновлення культурного капіталу має стати одним із елементів політики розвитку села, адже він є не лише частиною ідентичності громади, а й ресурсом для нових видів економічної активності (етнотуризм, ремісниче виробництво).

Теорія соціального капіталу підкреслює роль довіри, кооперації та горизонтальних зв'язків у розвитку людського капіталу. У воєнний період сільські громади часто демонстрували високий рівень солідарності та взаємодопомоги, однак вимушена міграція і втрати населення підірвали сталі соціальні мережі.

Вважаємо, що після завершення бойових дій ключовим завданням стане відновлення локальних спільнот і розвиток громадських структур, які зміцнюють соціальний капітал і забезпечують внутрішню стійкість громади.

Інституційна теорія вказує, що якість інституцій та інфраструктури визначає ефективність відтворення людського капіталу. Війна посилила інституційні дисфункції: у багатьох громадах було втрачено управлінський потенціал, частину адміністративних структур знищено або паралізовано.

На нашу думку, необхідно створювати інституційні механізми кризового управління на місцях, які дозволять зберігати управлінську спроможність навіть за умов воєнних ризиків.

Демографічно-економічна концепція пояснює, що демографічні процеси прямо впливають на обсяг і якість людського капіталу. Війна призвела до масштабної депопуляції сіл, мобілізації працездатного населення, зростання смертності та різкого зниження народжуваності.

Післявоєнне відновлення потребуватиме комплексних демографічних програм – від пільг і житлових ініціатив для молодих сімей до створення сприятливого середовища для повернення вимушених переселенців.

Узагальнюючи, можна сказати, що війна не просто уповільнила процеси відтворення людського капіталу – вона змінила саму логіку застосування існуючих теорій, поставивши на перший план безпековий, адаптаційний і відновлювальний компоненти. Післявоєнна модель відтворення людського

капіталу для сільських територій повинна стати гібридом класичних економічних концепцій та сучасних кризових підходів, орієнтованих на мобільність, гнучкість і здатність швидко відновлюватися після шоків (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

**Схема екосистемної моделі відтворення людського капіталу
(ЛК) ТГ в умовах воєнного стану та після воєнного відновлення**

Рівень	Основні суб'єкти	Ключові функції	Зв'язок
I. Ядро (об'єкт розвитку)	Індивід громада (ТГ)	Самоорганізація, адаптація, збереження «корневих компетенцій» та локалізованого ЛК.	Потреби: захист, ресурси, відновлення інфраструктури. На вихід: соціальний капітал, ініціативи.
II. Операційний рівень (адаптивна підтримка)	Інституції (ОТГ, НУО, Освіта, медицина) ↔ Бізнес (агрохаби, інновації)	Відновлення функціональних ланок (мобільні/дистанційні послуги). Економічна диверсифікація та «змішані траєкторії розвитку».	Надходження: Нормативне підґрунтя, фінанси, технології. На вихід: лобювання потреб, дані (ІЛК-ТГ).
III. Стратегічний рівень (управління та ресурси)	Держава та глобальні партнери	Стратегічне управління, координація міжсекторальної взаємодії, нормативне підґрунтя (для адаптивної політики). Фінансова та експертна підтримка.	Надходження: потреби громад, звітність. На виході: сільські програми розвитку, інвестиції, соціальна справедливість.

Джерело: авторська розробка

Нова модель відтворення людського капіталу в умовах війни трактується як екосистема, в якій процес розвитку людського потенціалу здійснюється через багаторівневу та адаптивну взаємодію між ключовими суб'єктами в умовах невизначеності та воєнних ризиків. У центрі цієї системи знаходиться громада (ТГ) та індивіди як основні носії та об'єкти інвестицій, які потребують захисту та адаптації; їх оточує операційний рівень (інституції, бізнес, наука), що забезпечує мобільне відновлення функціональних ланок (освіти, медицини) та економічну диверсифікацію; зовнішній стратегічний рівень формується державою (як центральною інституційною ланкою, що забезпечує стратегічне управління, координацію та нормативне підґрунтя) та

глобальними партнерами (які надають фінансові ресурси та експертизу), при цьому вся система керується принципами партнерства, адаптивності та людиноцентричності, спрямовуючись на трансформаційний характер політики для створення якісно нових умов для життя та розвитку на селі.

Сучасний стан людського капіталу сільських територій України є результатом багаторічних структурних проблем, на які у 2022–2025 рр. наклалися масштабні руйнівні наслідки повномасштабної війни. На початок 2022 року в селах проживало близько 30% населення країни (приблизно 12,5 млн осіб), але вже у перший рік війни ця цифра зменшилася через вимушену евакуацію з територій активних бойових дій, депортації, загибель цивільних і посилення трудової міграції [125].

Демографічний аспект у воєнний період набув додаткових ризиків. До вже наявної тенденції старіння населення та природного спаду додалися прямі людські втрати серед цивільних і мобілізованих, а також масштабне переміщення населення. Частина сіл у зонах бойових дій або прифронтових районах була зруйнована або повністю обезлюднена. Дослідження науковців підкреслюють, що вражені війною громади у 2022-2023 рр. втратили до 20–40% працездатного населення, причому чоловіки молодого та середнього віку становлять найбільшу частку загиблих і поранених [126]. Це створює додатковий дефіцит трудових ресурсів і знижує потенціал відтворення людського капіталу.

Освітня сфера теж зазнала значних втрат. Руйнування шкільної та професійно-технічної інфраструктури, евакуація вчителів і учнів, перехід на дистанційне навчання в умовах перебоїв із електропостачанням та інтернетом суттєво знизили якість освіти у сільській місцевості. Як зазначає У. Михайлишин, війна загострила регіональні диспропорції в освітньому доступі: діти з сіл у прифронтових і деокупованих територіях мають суттєві прогалини в знаннях, що ускладнить їхню інтеграцію у сучасний ринок праці [127].

Стан здоров'я сільських мешканців ускладнився не лише через

скорочення медичної інфраструктури, а й через стрес, психологічні травми, відсутність стабільного доступу до ліків та спеціалізованої допомоги. У багатьох громадах, особливо на сході та півдні, лікарні були пошкоджені або зруйновані, а лікарі виїхали. Як свідчать дані WHO, в 2024 році сільські регіони, що пережили бойові дії, фіксують зростання захворюваності на серцево-судинні та психосоматичні недуги, а також значне збільшення кількості випадків ПТСР серед цивільного населення [128].

Трудова активність та ринок праці під впливом війни зазнали різкого скорочення можливостей. Багато підприємств агросектору зупинили або скоротили діяльність через знищення посівів, мінування земель, розрив логістичних ланцюгів [129]. Це призвело до зростання прихованого безробіття та вимушеної неповної зайнятості. Значна частина працездатних чоловіків була мобілізована, а жінки і молодь часто змушені були виїхати з регіону, щоб знайти роботу та забезпечити сім'ю.

Міграційні процеси посилюються: якщо до війни села втрачали молодь переважно через економічні причини, то після 2022 року домінуючим чинником стали питання безпеки [130]. При цьому у багатьох прикордонних громадах відбувається так зване «асиметричне обезлюднення» – виїжджають не лише молоді та активні, а й ті, хто був зайнятий у стратегічно важливих сферах (медицина, освіта, агровиробництво).

З позиції вчених, війна значно прискорила процеси деградації людського капіталу села, зробивши їх не лише соціально-економічною, а й безпековою проблемою. Втрата освічених і працездатних громадян знижує здатність територій до повоєнного відновлення, а збереження демографічних і трудових дисбалансів загрожує перетворити багато сільських регіонів на «демографічні пустелі» [131]. Вважаємо, що відновлення людського капіталу сільських територій після війни потребує не лише повернення людей, а й глибокої трансформації умов життя і праці. Це має включати: цільові програми реінтеграції ВПО у сільські громади, інвестиції в освіту та медицину, створення нових робочих місць із акцентом на несільськогосподарські види

діяльності, розвиток цифрової інфраструктури та підтримку молодих сімей. Лише системний і комплексний підхід дасть змогу уникнути незворотної втрати людського потенціалу, який є ключовим ресурсом для відродження українського села в післявоєнний період.

Відтворення людського капіталу на сільських територіях України є багатовимірним і складним процесом, який значною мірою залежить від поєднання демографічних, соціально-економічних, інституційних і культурних чинників. Аналіз сучасного стану сільського середовища, доповнений міжнародним досвідом, дає змогу виокремити головні обмеження та бар'єри, що стримують розвиток і відновлення людського потенціалу. Їхня природа поділяється на:

- об'єктивну, пов'язану з історичною спадщиною, демографічними трендами, глобальними трансформаціями ринку праці;
- суб'єктивну, що впливає з недосконалості державної політики, інституційної слабкості та управлінських прорахунків на місцевому рівні.

Сучасний стан людського капіталу сільських територій України характеризується комплексом взаємопов'язаних проблем, які формують стійкі бар'єри для його відтворення та ефективного використання. Ці бар'єри мають демографічну, економічну, освітню, медичну, інституційну та технологічну природу, а їх взаємодія створює ефект взаємного підсилення негативних тенденцій (табл. 2.3).

Однією з найбільш загрозливих проблем є демографічна криза та депопуляція сіл. Старіння населення набуло критичного масштабу: коефіцієнт смертності у сільських громадах стабільно перевищує коефіцієнт народжуваності, а міграційний відтік посилює втрати населення. За даними Державної служби статистики, щороку в Україні зникає 20–30 сіл, що означає безповоротну втрату носіїв знань, культурних практик і професійних компетенцій. Як зазначають науковці, демографічна деградація запускає «ефект доміно», коли зменшення чисельності населення призводить до скорочення економічної активності, згорання соціальної інфраструктури та

зростання соціальної ізолюваності [132]. На нашу думку, без упровадження цілеспрямованої демографічної політики, яка б включала програми підтримки народжуваності та механізми стимулювання повернення молоді, значна частина депресивних сільських територій втратить критичну масу людського капіталу для відновлення.

Ситуацію ускладнює міграція та «відтік мізків». Молодь і висококваліфіковані спеціалісти залишають сільську місцевість, орієнтуючись на міські центри та закордонні ринки праці. За концепцією Роберта Патнема, така міграція руйнує соціальний капітал і знижує здатність громади до самоорганізації та інноваційного розвитку [133].

Поколінневий характер відтоку людських ресурсів розриває ланцюг передачі культурних і професійних традицій. Для вирішення цієї проблеми необхідна регіональна політика «локальних магнітів» – створення освітніх, виробничих і культурних кластерів, здатних утримати молодь та спеціалістів на місцях.

Ще одним критичним бар'єром є освітній розрив і дефіцит сучасних компетенцій. Якість освіти в сільських школах часто поступається міським, а можливості здобути вищу освіту залишаються обмеженими.

Гері Беккер підкреслює, що без постійного оновлення знань людський капітал швидко знецінюється [134]. У сільській місцевості домінує робоча сила із застарілими компетенціями, що гальмує впровадження інновацій в аграрному секторі економіки та несільськогосподарських сферах. Для цього доцільно розгорнути системи дистанційної професійної освіти, створити регіональні освітні хаби та інкубатори підприємництва, орієнтовані на агроінновації та креативні індустрії.

Не менш важливою є проблема поганого стану здоров'я та недостатнього доступу до медичних послуг. Для цього доцільно розгорнути системи дистанційної професійної освіти, створити регіональні освітні хаби та інкубатори підприємництва, орієнтовані на агроінновації та креативні індустрії.

Таблиця 2.3

Проблеми - Причини - Наслідки - Рішення відтворення людського капіталу сільських територій

Проблема	Причини	Наслідки	Рішення
Демографічна криза та депопуляція	Старіння населення, міграційний відтік, низька народжуваність	Втрата трудового потенціалу, зниження економічної активності, згорання соціальної інфраструктури	Демографічна політика: підтримка народжуваності, стимули для повернення молоді
Міграція та «відтік мізків»	Відсутність робочих місць, низький рівень доходів, відсутність перспектив	Втрата кваліфікованих кадрів, розрив передачі знань і традицій	Створення локальних економічних і культурних «магнітів»
Освітній розрив і дефіцит компетенцій	Низька якість освіти, відсутність доступу до вищої освіти, застарілі програми	Зниження конкурентоспроможності, гальмування інновацій	Дистанційна освіта, регіональні хаби, оновлення навчальних програм
Поганий стан здоров'я та медичних послуг	Нестача лікарів, погана інфраструктура, низький рівень профілактики	Скорочення тривалості життя, зростання захворюваності	Мобільні медичні команди, телемедицина, інвестиції в охорону здоров'я
Безробіття і вузька структура зайнятості	Автоматизація виробництва, відсутність альтернативних секторів	Міграція, зниження рівня життя	Диверсифікація економіки, розвиток несільськогосподарських секторів
Бідність і низькі доходи	Низька продуктивність праці, обмежені інвестиції в людину	Погіршення якості життя, зниження інвестицій у освіту та здоров'я	Програми соціального контракту, підтримка підприємництва
Занепад соціальної інфраструктури	Закриття шкіл, клубів, бібліотек через нестачу фінансування	Погіршення соціалізації, культурна деградація	Відновлення багатофункціональних центрів громади
Цифровий розрив	Відсутність інтернету, низькі цифрові навички	Ізоляція від економіки знань, обмежені можливості для роботи	Програма «Цифрове село», навчання цифровій грамотності
Недостатня державна підтримка	Відсутність системної стратегії, фрагментарні програми	Неефективність політики, втрата людського потенціалу	Національна програма розвитку людського капіталу сільських територій

Джерело: власна розробка автора

Не менш важливою є проблема поганого стану здоров'я та недостатнього доступу до медичних послуг жителів сільських територій. Сільські мешканці мають нижчу тривалість життя, вищі показники хронічних захворювань та обмежений доступ до сучасної медицини. В. Близнюк справедливо відзначає, що здоров'я є не лише соціальним, але й виробничим активом, який прямо визначає економічну стійкість громади [135]. Для вирішення цієї проблеми необхідно впровадження мобільних медичних бригад та телемедицини може частково компенсувати дефіцит лікарів і медичних закладів.

Високий рівень безробіття та вузька структура зайнятості також створює значні ризики. Науковці підкреслюють, що автоматизація агровиробництва скорочує потребу в робочій силі, а відсутність альтернативних секторів економіки стимулює міграційний відтік [136]. Для вирішення проблеми безробіття необхідна диверсифікація економіки села через розвиток переробної промисловості, аквакультури, зеленого туризму та відновлюваної енергетики.

Бідність і низькі доходи формують замкнене коло відтворення соціально-економічних нерівностей, обмежуючи інвестиції в освіту, здоров'я та розвиток навичок. Теодор Шульц зазначає, що інвестиції в людину у бідних регіонах дають мультиплікативний ефект, однак їх реалізація потребує базових соціальних гарантій [137]. З метою вирішення вищезазначеної проблеми необхідне впровадження програм соціального контракту, коли державна підтримка надається в обмін на навчання або започаткування бізнесу.

Ще одним бар'єром є занепад соціальної інфраструктури. Закриття шкіл, дитсадків, клубів і бібліотек послаблює соціалізацію та культурний розвиток сільського населення. У термінах теорії соціального капіталу це означає руйнування інституційних вузлів, що підтримують людський ресурс [138].

На нашу думку, відновлення інфраструктури сільських територій слід проводити на основі багатофункціональних центрів громади, які поєднують

освітні, культурні та адміністративні функції.

Особливо відчутним стає цифровий розрив. Недостатній доступ до швидкісного інтернету та низький рівень цифрової грамотності ізолюють сільське населення від сучасної економіки знань і можливостей дистанційної роботи. Нині нагальною проблемою постає запуск державної програми «Цифрове село» з повним інтернет-покриттям і навчанням цифровим навичкам усіх вікових груп.

Суттєвою проблемою є недостатня державна підтримка та відсутність системної стратегії розвитку людського капіталу села. Як наголошують науковці, що орієнтація виключно на виробничі показники без урахування людського виміру призводить до фрагментарності заходів і низької ефективності [139]. Для вирішення цієї проблеми необхідне створення Національної програми розвитку людського капіталу сільських територій, як складника стратегії продовольчої безпеки та регіонального розвитку.

Збройна агресія російської федерації проти України стала безпрецедентним шоком для соціально-економічної системи держави, особливо для сільських територій, де людський капітал і до початку війни перебував під тиском структурних дисбалансів. Воєнні дії не лише загострили існуючі проблеми, а й сформували нові, складніші ризики, що без комплексного реагування можуть мати довготривалі та руйнівні наслідки.

Одним із найгостріших викликів стало руйнування критичної соціальної інфраструктури. Масовані обстріли, окупація та бойові дії призвели до фізичного знищення або пошкодження значної частини шкіл, дитячих садків, закладів охорони здоров'я, культурних центрів та спортивних об'єктів. За даними Міністерства освіти і науки України, за період з 2022 по 2023 роки понад 3000 освітніх закладів зазнали руйнувань або потребують капітального ремонту [140].

Це призвело до переривання або значного ускладнення процесів формування знань, навичок та культурного капіталу у багатьох громадах.

Другим ключовим чинником є вимушене переселення та депопуляція.

Мільйони громадян, у тому числі мешканці прифронтових та окупованих сіл, були змушені залишити свої домівки. Згідно з оцінками Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (далі – УВКБ ООН), значна частка внутрішньо переміщених осіб – це молоді сім'ї з дітьми, які складають найбільш перспективну і продуктивну частину людського капіталу [141]. Тривале перебування за межами рідних територій суттєво знижує ймовірність їхнього повернення, що поглиблює демографічний дефіцит.

Не менш важливим є аспект психологічної травматизації та соціальної фрагментації. Війна супроводжується високим рівнем стресу, втратою близьких, почуттям небезпеки та невизначеності майбутнього. Як наголошують у Всесвітній організації охорони здоров'я, такі фактори підривають соціальну згуртованість і довіру – ключові складники соціального та людського капіталу [142]. Без належної психологічної підтримки та програм соціальної інтеграції наслідки психотравм можуть негативно позначитися на здатності до навчання, працевлаштування та участі у громадському житті.

Війна також призвела до падіння інвестиційної привабливості та економічної стагнації. Знищення виробничих об'єктів, порушення логістики, дефіцит робочої сили та високі воєнні ризики зменшують інтерес інвесторів до сільських регіонів. Без цілеспрямованих інвестицій у створення робочих місць, модернізацію інфраструктури та розвиток інновацій неможливо забезпечити повноцінний цикл відтворення людського капіталу.

Додатковим ризиком у процесі відтворення людського капіталу є загроза втрати культурної та ідентифікаційної спадщини. Окупація та активні бойові дії призвели до руйнування культурних пам'яток, втрати локальних традицій і спільнотних практик. Це загрожує не лише зменшенням культурного капіталу, а й ослабленням соціальних зв'язків, які є важливим ресурсом для сталого розвитку.

У світовій практиці відновлення людського капіталу після масштабних криз базується на комплексних підходах. Зокрема, Програма розвитку ООН пропонує модель реінтеграції, що включає: економічні стимули для

повернення населення (податкові пільги, пільгові кредити, гранти на започаткування бізнесу), масштабні інвестиції в освіту, охорону здоров'я та соціальну інфраструктуру, програми психологічної реабілітації та відновлення соціальної згуртованості, а також інституційні реформи, спрямовані на зміцнення довіри до місцевої влади [143].

Авторське бачення полягає в тому, що війна стала своєрідним «стрес-тестом» для української моделі відтворення людського капіталу, оголивши її структурну вразливість, надмірну залежність від централізованих ресурсів та недостатній рівень автономії місцевих громад. Повоєнне відновлення потребує переходу від фрагментарних і реактивних заходів до інтегрованої багаторівневої стратегії, яка: поєднуватиме демографічну, освітню, економічну та інституційну політику в єдиному стратегічному просторі; буде орієнтована не лише на фізичну відбудову, але й на відновлення соціального капіталу шляхом широкого залучення громадян до планування та реалізації проєктів; забезпечуватиме баланс між відновленням і модернізацією для створення привабливих умов життя та роботи, особливо для молоді й фахівців; застосовуватиме принципи сталого розвитку та цифрової трансформації для прискорення адаптації сільських територій до глобальних викликів.

Без такої системної трансформації ризику депопуляції, економічної стагнації та соціальної деградації значної частини сільських територій збережуться навіть у післявоєнний період.

Аналіз міжнародного досвіду показує, що ефективне відтворення людського капіталу в сільській місцевості можливе лише за умов поєднання державної політики, інституційної підтримки та інвестицій у людей і громади. Приклади Польщі, Німеччини та Канади демонструють різні, але водночас, взаємодоповнювальні підходи, які можуть бути адаптовані до українських умов (табл. 2.4).

Досвід Польщі підтверджує важливість інтеграції регіонального розвитку у ширший міжнародний контекст. Після вступу до ЄС (2004 р.) країна отримала доступ до фінансових інструментів Спільної аграрної

політики (далі – CAP) та структурних фондів, що дало змогу модернізувати агросектор, диверсифікувати економіку сіл та покращити інфраструктуру.

Таблиця 2.4

Міжнародний досвід ефективного відтворення людського капіталу

Країна	Ключові інструменти	Цільові групи	Очікувані результати
Польща	Фінансування з фондів ЄС (CAP, структурні фонди), програми розвитку сільських територій, підтримка малого бізнесу, модернізація фермерських господарств, розвиток сільського туризму, реформа місцевого самоврядування.	Молодь, фермери, трудові мігранти, малі підприємці.	Зростання зайнятості, зниження відтоку молоді, підвищення якості інфраструктури, розвиток підприємництва.
Німеччина	Конституційний принцип «рівноцінних умов життя», підтримка сільських шкіл і медицини, розвиток інфраструктури, дуальна освіта, підтримка фермерів за соціальні й екологічні результати, розвиток ІТ-ініціатив у селах.	Сільські громади, фермери, молоді спеціалісти, міські переселенці.	Скорочення розриву між містом і селом, стабільна чисельність населення, збереження соціальної згуртованості.
Канада	Розвиток інфраструктури у віддалених регіонах, широкосмуговий інтернет, програми залучення іммігрантів, підтримка підприємництва, розвиток кооперативів, підтримка корінних народів.	Молодь, іммігранти, корінні народи, місцеві підприємці.	Стабілізація чисельності населення у віддалених регіонах, зростання зайнятості, диверсифікація економіки.
Україна (потенційна модель)	Інтеграція міжнародної допомоги та внутрішніх ресурсів, розвиток місцевого самоврядування, підтримка молоді та ветеранів, цифровізація сільських громад, інвестиції в освіту та медицину.	Молодь, ветерани, внутрішньо переміщені особи, фермери, місцеві підприємці.	Відновлення та зростання людського капіталу, скорочення міграції, зростання економічної активності у громадах.

Джерело: авторська розробка

Як відзначають польські дослідники, успіх багато в чому зумовлений гнучким регіональним підходом, коли воєводства та гміни розробляли власні програми з урахуванням місцевих потреб [144].

Для України цінним є урок про роль децентралізації, комплексної підтримки підприємництва, освіти та доступу до інфраструктури, а також ефективного використання міжнародної допомоги.

Німеччина демонструє соціально орієнтовану модель, засновану на

конституційному принципі забезпечення «рівноцінних умов життя» в усіх регіонах. Науковці підкреслюють, що ключовим є не лише розвиток аграрного сектору економіки, а й створення багатофункціональної економіки села: від IT-послуг до туризму.

Інвестиції в транспорт, освіту, охорону здоров'я та цифрову інфраструктуру формують середовище, в якому людський капітал не втрачається, а перетворюється на ресурс місцевого розвитку [145].

Для України актуальним є впровадження інструментів, що зменшують розрив між містом і селом у доступі до послуг і можливостей, а також розвиток дуальної освіти, яка забезпечує закріплення молоді у сільській місцевості.

Канада пропонує підхід, орієнтований на розріджені та віддалені громади, з особливим акцентом на цифрову інтеграцію, інфраструктурну доступність та залучення нових жителів через імміграційні програми. Як відзначають канадські дослідники, саме розширення широкосмугового інтернету та створення локальних стратегій розвитку у партнерстві з громадами дозволили зупинити депопуляцію у ряді регіонів [146]. Важливим елементом є підтримка підприємництва і створення робочих місць безпосередньо у селах, що підвищує привабливість життя у віддалених районах. Для України цей досвід цінний у контексті відновлення сіл, що постраждали від війни, та формування умов для дистанційної роботи і навчання.

Вважаємо, що в умовах післявоєнної відбудови Україна потребує системного та довгострокового підходу до відтворення людського капіталу сільських територій, який має базуватися на інтеграції найкращих міжнародних практик із урахуванням національних особливостей і специфічних викликів, зумовлених війною.

З польського досвіду доцільно запозичити модель комплексної інтеграції державних і міжнародних програм, що поєднують модернізацію агросектору з розвитком несільськогосподарської економіки села, інвестиціями в освіту, охорону здоров'я та інфраструктуру. Польська практика

показує ефективність поєднання підтримки місцевого самоврядування з активним залученням міжнародних ресурсів і грантів, а також необхідність регіональної диференціації політик залежно від проблем та потенціалу окремих територій.

Німецький підхід може стати орієнтиром для України завдяки акценту на забезпеченні соціальної рівності у доступі до базових послуг, незалежно від розміру громади чи її розташування, та на розвитку мультифункціональної економіки села. Така модель дозволяє не лише зберігати, але й підвищувати якість людського капіталу шляхом диверсифікації джерел доходу, створення нових робочих місць і підтримки молодих спеціалістів.

Канадський досвід особливо цінний у контексті технологічної інтеграції, цифровізації та розвитку дистанційної зайнятості й освіти, що набуває особливого значення для віддалених або малонаселених регіонів. Канадська практика також демонструє ефективність залучення нових мешканців – внутрішніх переселенців, іммігрантів та молодих фахівців – через систему економічних, соціальних та житлових стимулів.

Для України в умовах війни та повоєнного відновлення стратегія відтворення людського капіталу сільських територій повинна поєднувати відновлювальний, модернізаційний та інноваційний вектори розвитку. Це означає перехід від точкових рішень до інтегрованої, багаторівневої стратегії, що охоплюватиме демографічну політику (стимулювання народжуваності, повернення переселенців, залучення нових мешканців), освітню та кадрову стратегію (розвиток цифрових компетенцій, дуальної освіти, перепідготовки кадрів), економічну диверсифікацію (підтримка малого та середнього підприємництва, кооперації, інновацій), інституційне зміцнення (посилення ролі місцевого самоврядування, партнерства з міжнародними організаціями), а також соціальну згуртованість і психологічну реабілітацію громад.

У підсумку післявоєнна модель відтворення людського капіталу на сільських територіях України має бути інклюзивною, технологічно розвиненою, орієнтованою на сталий розвиток і здатною швидко адаптуватися

до глобальних змін та внутрішніх викликів.

Виходячи з проведеного аналізу, вдосконалення механізмів відтворення людського капіталу сільських територій України вимагає системного, багатовекторного підходу, що охоплює державну політику, освіту, охорону здоров'я, інфраструктуру, економічний розвиток громад та зміцнення соціального капіталу. Метою має стати створення середовища, сприятливого для життя, навчання та продуктивної праці на селі.

На основі цих підходів пропонується реалізувати такі стратегічні напрями:

1. Пріоритизація розвитку людського капіталу у державній політиці – ухвалення національної програми відродження сільських територій із чіткими кількісними цілями (скорочення відтоку молоді, збільшення охоплення дошкільною освітою, підвищення частки молоді з вищою освітою), створення урядового координаційного центру з питань розвитку села.

2. Демографічне відродження – спеціальні програми підтримки народжуваності в селі, пільгове кредитування молодих сімей, програми «першого робочого місця» для молодих фахівців, залучення трудових мігрантів і переселенців до малонаселених громад, підтримка літніх людей у громадах.

3. Освітня реформа та розвиток навичок – зміцнення мережі опорних шкіл, розвиток дистанційного навчання, створення гуртків і центрів дозвілля, переорієнтація ПТУ на потреби сучасного села, розвиток аграрних дорадчих служб, програми перекваліфікації дорослого населення, забезпечення цифрової інклюзії.

4. Охорона здоров'я та медичні послуги – будівництво сучасних амбулаторій, стимули для лікарів працювати в селі, телемедицина, профілактичні програми та мобільні медичні бригади, розвиток спорту та охорони здоров'я матері й дитини.

5. Економічна активність і зайнятість – підтримка малого бізнесу та кооперативів, розвиток агропереробки та несільськогосподарських секторів

(зелений туризм, ремесла, відновлювана енергетика), стимулювання роботодавців до інвестицій у людський капітал, створення робочих місць через інфраструктурні проєкти.

6. Інфраструктура та житлові умови – ремонт доріг і налагодження транспортного сполучення, будівництво та реконструкція житла, забезпечення базових комунальних послуг, розвиток громадського простору та повне інтернет-покриття територій.

7. Посилення місцевого самоврядування та участі громади – підвищення компетентності лідерів ОТГ, створення молодіжних рад і кооперативів, прозорість діяльності місцевої влади, залучення міжнародних грантів.

В умовах війни зазначені заходи набувають подвійного значення. Як свідчить досвід постконфліктних відбудов у Хорватії, Польщі, Боснії та Герцеговині, відновлення людського капіталу має бути одночасно відновлювальним і модернізаційним процесом. Необхідно враховувати фактори міграційних втрат, руйнування інфраструктури, психологічних травм населення, а також можливості міжнародної допомоги.

Вважаємо, що у повоєнний період головним пріоритетом має стати молоде покоління – доступ до якісної освіти, робочих місць та можливостей для підприємництва. Ключовими інструментами є модернізована шкільна мережа, цифрова інфраструктура, програми підтримки бізнесу та житла для молодих сімей. Паралельно необхідно зміцнювати соціальний капітал через активне залучення громад, розвиток культури, спорту і громадських ініціатив. Держава повинна виступати каталізатором, але драйвером змін мають бути самі громади, які отримують гнучкі фінансові інструменти та можливість реалізувати власні пріоритети.

Таким чином, інвестиції у відтворення людського капіталу села є стратегічним вкладом у сталий розвиток України, здатним забезпечити зростання економіки, зміцнення соціальної стабільності та підвищення конкурентоспроможності держави в глобальному вимірі.

Аналіз проведеного дослідження дозволяє зробити низку узагальнень.

Людський капітал сільських територій є визначальним фактором конкурентоспроможності аграрного сектору економіки, соціальної стабільності та загальної життєздатності громад. Його стан в Україні перебуває під загрозою деградації внаслідок поєднання демографічних, соціально-економічних, інституційних та інфраструктурних викликів, які значною мірою загострилися у зв'язку з війною.

Міжнародний досвід Польщі, Німеччини та Канади підтверджує, що навіть в умовах зростання урбанізації можна забезпечити стале відтворення людського капіталу сільських територій шляхом: стратегічних інвестицій у розвиток людини; створення рівних можливостей у доступі до базових послуг; підтримки місцевих ініціатив; диверсифікації економіки села; активної участі громад у плануванні та реалізації проєктів. Ці країни демонструють, що інтегрований підхід із залученням держави, місцевого самоврядування та приватного сектору здатен забезпечити баланс між економічним розвитком і збереженням соціальної та культурної цінності сільського простору.

Для України стратегічним пріоритетом є подолання ключових бар'єрів розвитку людського капіталу: демографічного старіння, масового відтоку молоді, низької якості освіти і медицини, обмеженої економічної бази для зайнятості. Запропонована «дорожня карта» відтворення людського капіталу сільських територій, яка передбачає:

- стимулювання молоді через пільгові програми кредитування житла, гранти на розвиток підприємництва, проєкти підтримки першого робочого місця;
- реформування освіти та медицини з акцентом на цифровізацію, дистанційні формати, інноваційні освітні та медичні технології;
- розширення можливостей зайнятості завдяки розвитку агропереробки, туризму, зеленої енергетики, аквакультури та креативних індустрій;
- покращення якості життя через модернізацію соціальної та інженерної інфраструктури, повне інтернет-покриття, розвиток громадських просторів та

культурних центрів.

Реалізація зазначених заходів потребує координації дій держави, місцевих органів влади, бізнесу, міжнародних партнерів і активної участі громад, а також суттєвих фінансових інвестицій. Водночас, світовий досвід переконує, що інвестиції в людський капітал – найефективніші та найбільш довгострокові за результатами, оскільки формують базу для сталого економічного зростання та соціальної згуртованості.

На нашу думку, в умовах війни та майбутнього повоєнного відновлення політика у сфері людського капіталу сільських територій повинна набути трансформаційного характеру. Йдеться не лише про відновлення втрачених ресурсів, а й про створення якісно нових умов, у яких село перестане сприйматися як периферія і стане рівноправним простором можливостей для життя, навчання, підприємництва та культурного розвитку. Інтеграція найкращих світових практик, створення багаторівневої системи підтримки людського потенціалу та максимальне залучення місцевих громад до процесу прийняття рішень мають стати основою цієї стратегії. Сформований у такий спосіб життєздатний, освічений, здоровий та економічно активний людський капітал українського села буде не лише фундаментом продовольчої безпеки, а й важливим чинником збереження національної культурної спадщини та частиною сталого розвитку України в XXI столітті.

2.2. Методологічні підходи дослідження людського капіталу сільських територій

Людський капітал є багатовимірною економічною, соціальною та культурною категорією, що охоплює сукупність накопичених індивідом знань, навичок, професійних компетентностей, здоров'я, творчого потенціалу, ціннісних орієнтацій, соціальних зв'язків та інших характеристик, які визначають його здатність до продуктивної діяльності та створення

економічного, соціального й культурного ефекту для суспільства. Він є не лише індивідуальним ресурсом, але й фундаментальною основою суспільного розвитку, економічного зростання та інноваційного поступу. У сучасній науковій літературі людський капітал розглядається як ключовий чинник конкурентоспроможності економіки та соціальної стабільності [147].

В науковому дискурсі виокремлюють кілька теоретичних підходів до розуміння сутності людського капіталу, які відрізняються своїми акцентами та методологічними інструментами: економічний, соціальний, інституціональний і системний (табл. 2.5). Кожен із них пропонує власну концептуальну рамку аналізу, а їх інтеграція дозволяє отримати комплексне бачення процесів формування, накопичення та використання людського капіталу.

Економічний підхід трактує людський капітал як специфічний вид капіталу, подібний до фізичного, що вимагає інвестицій та приносить дохід. У межах неокласичної теорії, знання та навички людини розглядаються як результат цілеспрямованих витрат на освіту, професійну підготовку та охорону здоров'я, що забезпечують зростання майбутніх доходів та продуктивності праці. Г. Бекер, зокрема, сформулював концепцію безперервного навчання (lifelong learning), доводячи, що інвестиції у підвищення кваліфікації протягом життя є економічно доцільними та здатними приносити віддачу, порівнянну з доходністю інших видів капіталу [147]. Економічний підхід забезпечує кількісні методи вимірювання вартості людського капіталу – витратний метод (на основі обліку сукупних інвестицій у людину) та доходний метод (через розрахунок дисконтованих потоків майбутніх доходів). У цій парадигмі людський капітал є, насамперед, фактором виробництва, який безпосередньо впливає на обсяги ВВП та рівень добробуту населення [148]. Проте обмеженням такого підходу є недостатнє врахування нематеріальних аспектів – ціннісних орієнтацій, соціальної взаємодії та культурного середовища, які значною мірою визначають ефективність використання людського потенціалу.

Таблиця 2.5.

Порівняльна характеристика підходів до відтворення людського капіталу

Підхід	Характеристика	Методологічні інструменти	Приклади для України	Переваги та обмеження
Економічний	Розглядає людський капітал як економічний ресурс, подібний до фізичного капіталу; акцент на здатності приносити дохід та впливати на виробництво.	Витратний та доходний методи оцінки, економетричний аналіз, розрахунок норми віддачі інвестицій в освіту і здоров'я.	Розрахунки впливу рівня освіти на зростання ВВП; дослідження Мінекономіки щодо впливу людського капіталу на продуктивність праці.	Переваги: чіткі кількісні орієнтири, економічна вимірюваність; Обмеження: ігнорує соціокультурні аспекти та нематеріальні фактори.
Соціальний	Інтерпретує людський капітал як суспільний ресурс, тісно пов'язаний із соціальним капіталом, довірою та нормами співжиття.	Соціологічні опитування, індекси якості життя, показники рівня довіри та соціальної інтеграції, аналіз впливу соціальних інвестицій.	Досвід ОТГ, де інвестиції у школи та інфраструктуру підвищили зайнятість і соціальну згуртованість у громадах після воєнних руйнувань.	Переваги: підкреслює суспільну цінність, соціальну згуртованість; Обмеження: потребує інтеграції з економічними показниками.
Інституціональний	Фокусується на ролі формальних і неформальних інститутів у формуванні, накопиченні та використанні людського капіталу.	Аналіз законодавства, оцінка якості інституцій, політики у сфері освіти, науки, ринку праці; інституційний аудит.	Запровадження ЗНО для підвищення прозорості доступу до вищої освіти; проблеми інтеграції випускників у ринок праці та відтік кадрів.	Переваги: пояснює вплив інститутів; Обмеження: відсутність універсальних методів кількісної оцінки, залежність від якості інституцій.
Системний	Розглядає людський капітал як складову інтегрованої соціально-економічної системи, у взаємозв'язку з усіма елементами розвитку.	Міжсекторальні дослідження, системне моделювання, сценарний аналіз, прогнозування взаємодії секторів розвитку.	Державні стратегії цифрової трансформації освіти і медицини, що одночасно покращують доступ до послуг та розвивають цифрові компетенції.	Переваги: цілісність і комплексність аналізу; Обмеження: складність координації та потреба у значних ресурсах.

Джерело: власна розробка автора

Соціальний підхід розширює економічне трактування, підкреслюючи, що людський капітал має не лише приватну, а й суспільну цінність. Він розглядає його у взаємозв'язку з соціальним капіталом – мережею соціальних відносин, норм та рівнем довіри у суспільстві, які полегшують кооперацію та сприяють спільному добробуту. Як показують дослідження ОЕСР, інвестиції в освіту і здоров'я не лише підвищують продуктивність окремих працівників, але й зміцнюють соціальну інтеграцію, зменшують нерівність, підвищують згуртованість суспільства [149].

Соціальний підхід ураховує вплив сімейного виховання, культурних норм, ціннісних орієнтацій та соціального середовища на накопичення і реалізацію здібностей людини. Він акцентує увагу на необхідності суспільних інвестицій – у громади, культурний розвиток, соціальний захист – які забезпечують колективний ефект у вигляді соціального прогресу. У сучасних українських реаліях цей підхід особливо важливий у контексті війни та повоєнного відновлення, коли людський капітал виступає основою мобілізаційної спроможності та соціальної стійкості громад.

Інституціональний підхід фокусується на ролі суспільних інститутів – формальних (законодавство, державні програми, освітні стандарти) та неформальних (традиції, культурні норми, суспільні очікування) – у формуванні, відтворенні та використанні людського капіталу.

Згідно з позицією Д. Норта та інших учених, якість інституцій визначає стимули до інвестування в людський капітал і ефективність його реалізації [150].

В українській науці цю проблематику досліджували, зокрема, К.І. Якуба, який підкреслював роль державних, бізнесових і громадських інститутів у відтворенні людського потенціалу [151]. У межах цього підходу зазначається, що навіть значні обсяги інвестицій у людський капітал не принесуть очікуваної віддачі за умови низької якості інституційного середовища. Прикладами впливу інституцій є якість шкільної освіти, що залежить від державних стандартів і фінансування; мотивація до підвищення кваліфікації,

яка визначається корпоративною культурою та трудовим законодавством; або відтік кадрів за кордон, що пов'язаний з інституційними умовами на внутрішньому ринку праці.

Системний підхід пропонує інтегрований погляд на людський капітал, розглядаючи його як динамічну підсистему соціально-економічного комплексу. Він передбачає комплексний аналіз усіх складників людського капіталу у взаємозв'язку з іншими елементами розвитку – економічними, соціальними, технологічними, демографічними, культурними. О. В. Романова визначає системний підхід як такий, що охоплює всі елементи явища, їхні зв'язки та вплив на загальний прогрес [152]. У його основі лежать принципи цілісності (інтеграція політики у сфері людського капіталу в загальну стратегію розвитку держави), комплексності (врахування всіх компонентів – освіти, навичок, здоров'я, мотивації, культурного рівня, соціальних зв'язків), адаптивності (здатності до гнучкої реакції на зміни технологічного, економічного та соціального середовища) та інтеграції ресурсів (синергійне використання фінансових, інформаційних та організаційних ресурсів держави, бізнесу і громад). Цей підхід дозволяє не лише оцінити стан людського капіталу, але й передбачати наслідки управлінських рішень у суміжних сферах, зокрема, вплив підвищення рівня освіти на інноваційний розвиток економіки або взаємозв'язок стану здоров'я населення з демографічними тенденціями та продуктивністю праці.

Таким чином, кожен із підходів до розуміння людського капіталу має власні переваги та обмеження. Економічний підхід дає можливість здійснювати кількісну оцінку та обґрунтовувати доцільність інвестицій, але не завжди враховує соціокультурні чинники. Соціальний підхід розкриває роль людського капіталу як суспільного блага, проте потребує інтеграції з економічними індикаторами для повної оцінки ефективності інвестицій. Інституціональний підхід пояснює вплив середовища та «правил гри» на розвиток людського капіталу, але не завжди пропонує універсальні інструменти вимірювання. Системний підхід надає цілісну картину та орієнтує

на узгодженість політики в усіх сферах, однак вимагає високого рівня координації та ресурсного забезпечення.

З позиції автора, найбільш результативною, у сучасних умовах, є синергія цих підходів, що передбачає поєднання кількісних економічних оцінок із урахуванням соціокультурних детермінант, зміцнення інституційного середовища та реалізацію інтегрованих стратегій розвитку людського капіталу, які охоплюють усі елементи соціально-економічної системи.

Аналіз теоретичних підходів до інтерпретації людського капіталу дозволяє виявити як спільні, так і відмінні риси їхнього методологічного підґрунтя, інструментарію оцінювання та практичного застосування. Розглянемо детальніше кожен підхід у порівняльному аспекті, з урахуванням прикладів для України.

Економічний підхід визначає людський капітал передусім як економічний ресурс, що здатний прямо впливати на обсяг виробництва та дохід. Його ключова характеристика – можливість кількісної оцінки у вартісному вираженні. Методологія ґрунтується на двох основних способах вимірювання: витратному методі (облік сукупних інвестицій у людину, включаючи витрати на освіту, професійну підготовку, охорону здоров'я) та доходному методі (розрахунок дисконтованих потоків майбутніх доходів). Прикладом для України є розрахунки Міністерства економіки, довілля та сільського господарства України щодо впливу рівня освіти на приріст ВВП: підвищення частки працівників із вищою освітою на 1% у середньому збільшує продуктивність праці на 0,6–0,8 %. Водночас обмеженням цього підходу є недостатня увага до нематеріальних факторів – цінностей, соціальної взаємодії, культурних норм, які у вітчизняних реаліях істотно впливають на ефективність використання людського капіталу.

Соціальний підхід розглядає людський капітал у взаємозв'язку з соціальним капіталом, тобто мережею довіри, норм і відносин, що полегшують кооперацію. Він підкреслює суспільну цінність людського

капіталу та його роль у підвищенні соціальної згуртованості, зниженні бідності, формуванні солідарності. Методологічно цей підхід базується на соціологічних опитуваннях, індексах якості життя, рівня довіри та соціальної інтеграції. Для України актуальним прикладом є досвід об'єднаних територіальних громад, де інвестиції у шкільну освіту та місцеву інфраструктуру призвели до зростання рівня зайнятості та покращення показників соціальної згуртованості, навіть у регіонах, що зазнали воєнних руйнувань [153]. Однак, соціальний підхід часто потребує поєднання з економічними індикаторами, щоб оцінка ефективності інвестицій була більш обґрунтованою.

Інституціональний підхід акцентує увагу на визначальній ролі формальних і неформальних інститутів у формуванні та реалізації людського капіталу. Його методологія включає аналіз законодавства, державної політики, інституційної якості, ефективності ринку праці, освітньої та наукової системи. Український приклад – запровадження зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО), яке підвищило прозорість доступу до вищої освіти та стало інституційним фактором підвищення якості людського капіталу. Водночас, слабкість інститутів у сфері наукових досліджень і нерегульованість механізмів інтеграції випускників у ринок праці призводять до відтоку кадрів за кордон. Перевагою цього підходу є пояснення, чому схожі за масштабом інвестиції в людський капітал дають різні результати в різних інституційних середовищах; обмеженням – відсутність універсальних методів кількісної оцінки.

Системний підхід передбачає інтегрований аналіз людського капіталу, як складника єдиної соціально-економічної системи. Він враховує взаємозв'язки між усіма компонентами розвитку людського капіталу: освітою, здоров'ям, мотивацією, культурним рівнем, технологічними інноваціями, демографією, інституційними умовами. Методологія базується на міжсекторальних дослідженнях, системному моделюванні, сценарному прогнозуванні. Прикладом для України є державні стратегії цифрової

трансформації освіти та охорони здоров'я, що одночасно спрямовані на підвищення якості освіти, доступу до медичних послуг і розвиток цифрових компетенцій громадян [154]. Перевага системного підходу полягає у створенні цілісної картини та забезпеченні узгодженості політик, а недолік – у складності координації великої кількості зацікавлених сторін і потребі в значних ресурсах.

Узагальнюючи, можна зазначити, що економічний підхід забезпечує чіткі кількісні орієнтири, соціальний – відображає суспільну цінність людського капіталу, інституціональний – пояснює вплив середовища та «правил гри», а системний – інтегрує всі фактори у єдину аналітичну модель. Для України, з огляду на сучасні виклики, оптимальною є комбінація цих підходів: використання економічних методів оцінки, посилення соціальної частини, вдосконалення інституцій та реалізація інтегрованих стратегій, що забезпечують гармонійний розвиток людського капіталу в умовах глобальної та внутрішньої нестабільності.

Таким чином, комплексне поєднання економічних, соціальних та інституційних підходів формує підґрунтя для ефективного розвитку людського капіталу, особливо в умовах зростаючих ризиків та викликів. Водночас, важливо враховувати регіональну специфіку, адже універсальні рішення не завжди є ефективними в різних соціально-економічних контекстах. Особливої уваги потребують сільські громади, де рівень доступу до освітніх, медичних, культурних та інфраструктурних послуг значно нижчий порівняно з містами. У цьому контексті слід визнати, що сільські території України мають специфічні соціально-економічні, демографічні та культурні характеристики, що суттєво відрізняють їх від міського середовища. Тому застосування класичних теоретичних підходів до аналізу людського капіталу потребує адаптації з урахуванням просторової диференціації, структури економіки, рівня доступу до базових послуг, особливостей соціальної взаємодії та інституційного середовища (табл.2.6).

У світовій науковій літературі цей феномен визначається як *rural human capital*

– людський капітал сільських місцевостей, що формується, накопичується та реалізується у специфічному контексті, відмінному від міського.

Таблиця 2.6

Порівняння підходів до аналізу людського капіталу в сільських територіях

Підхід	Характеристика в сільських територіях	Приклади для України	Специфічні індикатори для оцінки
Економічний	Фокусується на впливі людського капіталу на продуктивність аграрного сектору економіки, дрібного підприємництва та диверсифікацію економіки села.	Програми підвищення кваліфікації фермерів; впровадження сучасних агротехнологій у громадах; підтримка несільськогосподарських бізнесів на селі.	Рівень доходів сільського населення за рівнем освіти; продуктивність праці в аграрному секторі економіки; частка несільськогосподарських робочих місць.
Соціальний	Підкреслює роль соціальної згуртованості, місцевих традицій, довіри та горизонтальних мереж взаємодопомоги для розвитку людського потенціалу.	Ініціативи громад зі створення шкільних гуртків, волонтерських медичних пунктів; культурні фестивалі для збереження локальної ідентичності.	Рівень довіри у громаді; кількість соціальних та культурних заходів; охоплення молоді позашкільною освітою; індекс соціальної згуртованості.
Інституціональний	Аналізує якість місцевих інститутів (освіта, медицина, ринок праці, місцеве самоврядування) та їх здатність підтримувати людський капітал.	Створення опорних шкіл та ЦНАПів у громадах; запровадження сімейної медицини; гранти для місцевих бізнес-проектів.	Частка сільських шкіл, що відповідають сучасним стандартам; доступність медичних послуг; наявність місцевих програм підтримки бізнесу; інституційний індекс громади.
Системний	Розглядає людський капітал як частину інтегрованої системи сільського розвитку з урахуванням демографічних, економічних, культурних та екологічних факторів.	Комплексні стратегії розвитку ОТГ, що поєднують інвестиції в освіту, медицину, інфраструктуру, екологічні проекти та демографічну політику.	Частка населення віком 65+; рівень міграційного відтоку; індекс якості життя у сільських громадах; доступ до інфраструктури та екологічних ресурсів.

Джерело: власна розробка автора [155-158].

У дослідженнях таких науковців, як С. Flora, J. Flora, S. Gasteye наголошується, що відмінності у структурі зайнятості, якості інфраструктури

та рівні соціальної інтеграції зумовлюють специфічні виклики та можливості для розвитку людського капіталу села [159].

З економічного погляду, людський капітал сільських територій тісно пов'язаний із продуктивністю аграрного сектору, ефективністю дрібного підприємництва та здатністю економіки села до диверсифікації. Значна частка зайнятості в селах припадає на особисті селянські та фермерські господарства, які часто функціонують у низькопродуктивному сегменті та мають обмежений доступ до інновацій. Науковці підкреслюють, що інвестиції в освіту аграріїв, поширення сучасних знань про агротехнології, підготовку підприємців для несільськогосподарських напрямів (сільський туризм, переробка сільгосппродукції, зелена енергетика) здатні підвищити економічну віддачу людського капіталу села [160]. Проте слід враховувати, що ефект від таких інвестицій часто має відстрочений характер і може бути менш відчутним через обмежену кількість економічних можливостей та міграційний відтік працездатної молоді до міст або за кордон. Авторська позиція полягає в тому, що економічна оцінка людського капіталу села повинна базуватися не лише на доходах та продуктивності, але й на показниках економічної стійкості громад та рівні диверсифікації джерел доходів домогосподарств.

Для сільських територій соціальний вимір людського капіталу є критично важливим. Як відзначають П. Бурдье та Р. Патнем, високий рівень соціального капіталу (довіри, кооперації, громадської активності) створює передумови для ефективного використання індивідуальних компетенцій [161-162]. Село відзначається більш тісними міжособистісними зв'язками та сильнішими горизонтальними мережами взаємодопомоги, що часто компенсують брак інституційних ресурсів. Однак недорозвинена соціальна інфраструктура (школи, заклади культури, спортивні об'єкти, доступ до інтернету) обмежує можливості для розвитку здібностей і талантів. Дослідження OECD підтверджують, що у 2020 році відсутність культурно-освітніх можливостей призводить до зниження освітньої мотивації молоді та звуження її життєвих горизонтів [163]. З позиції автора, ключовим завданням

у межах соціального підходу є збереження та оновлення соціальної інфраструктури, розвиток місцевих освітніх і культурних традицій, підтримка громадських ініціатив, спрямованих на подолання соціальної ізоляції в селах.

Інституційна слабкість сільських територій є одним із головних бар'єрів для розвитку людського капіталу. Як зазначає Д. Норт, якість інституцій визначає стимули та можливості для інвестування в людський потенціал [164].

В українському контексті це проявляється у недостатньому забезпеченні сільських шкіл сучасними ресурсами, нерівному доступі до медичних послуг, відсутності розвинених ринкових і громадських інститутів. Децентралізація відкрила нові можливості для управління розвитком села, але рівень інституційного потенціалу ОТГ є нерівномірним. Прикладом інституційних зрушень є створення опорних шкіл та центрів надання адміністративних послуг у громадах, однак не всі громади змогли забезпечити комплексний розвиток освітньої, культурної та соціальної інфраструктури [165]. Авторська позиція передбачає, що інституціональний аналіз людського капіталу сільських територій має бути спрямований на виявлення «вузьких місць» – нестачі кадрів у школах і лікарнях, обмеженого доступу до фінансування для місцевого бізнесу, слабкої спроможності громадських організацій. Лише усунення цих інституційних диспропорцій дозволить зупинити деградацію людського потенціалу села.

Системний підхід, у розумінні Ю. Мішина та інших експертів із регіонального розвитку, передбачає аналіз людського капіталу як елементу комплексної моделі сільського розвитку, що взаємодіє з демографією, економікою, соціальною інфраструктурою, культурою та екологією [166].

Для України це особливо актуально через поєднання демографічної кризи (відтік молоді, старіння населення) з економічними і просторовими диспропорціями. За даними Державної служби статистики України, у 2024 році частка населення віком 65+ у багатьох сільських громадах перевищує 18–20%, що свідчить про старіння людського капіталу і ускладнює його відтворення. Системний підхід ураховує й просторові відмінності: приміські

села з доступом до інфраструктури та ринків праці мають вищий людський потенціал, ніж віддалені депресивні громади. До цього додається екологічний вимір – стан довкілля (наприклад, території, забруднені після Чорнобильської аварії) безпосередньо впливає на здоров'я населення і, відповідно, на якість людського капіталу. Автор вважає, що без системного бачення, яке інтегрує всі ці чинники, розробити дієву стратегію розвитку села неможливо.

На нашу думку, що кожен із теоретичних підходів надає унікальну перспективу для дослідження людського капіталу сільських територій: економічний – забезпечує кількісну оцінку ефекту інвестицій; соціальний – пояснює роль громади та соціальної інфраструктури; інституціональний – виявляє системні бар'єри; системний – інтегрує всі чинники в цілісну модель. З позиції автора, для адекватного аналізу та формування політики у цій сфері необхідна синергія підходів, що дозволить створити науково обґрунтовану та практично застосовну методику оцінювання людського капіталу села, здатну відображати реалії та потенціал розвитку українських сільських територій.

Дослідження людського капіталу у сільських територіях потребує адаптованої методології, що враховує як загальноекономічні закономірності, так і специфічні риси села. Як зазначає у своїх працях Н. Константюк, формування та використання людського капіталу визначається середовищем, у якому він розвивається [167]. Для сільської місцевості це означає врахування просторової неоднорідності, соціально-інституційних відмінностей і демографічних викликів.

Відповідно до наукових підходів і авторського бачення, методика дослідження має ґрунтуватися на таких принципах і засадах, зокрема:

1. Принцип цілісності та комплексності. Як підкреслює Ю. Танасійчук, людський капітал є інтегрованою категорією, де окремі компоненти – освіта, здоров'я, професійна кваліфікація, культурний розвиток і соціальні зв'язки – взаємодіють у системі [168].

Ігнорування хоча б одного з них призводить до заниженої оцінки потенціалу. У сільських умовах це особливо актуально, адже, наприклад,

навіть високий рівень освіти може не реалізуватись у виробничу продуктивність через поганий стан здоров'я чи відсутність місць прикладання праці. Вважаємо, що дослідження повинно охоплювати весь спектр показників, у тому числі соціокультурні, оскільки у селі саме вони часто формують основу для збереження та розвитку людського потенціалу. Індикатори: рівень охоплення освітою (дошкільною, середньою, професійною, вищою); частка населення з певним рівнем освіти; очікувана тривалість життя; кількість закладів культури і спорту на 1000 мешканців; рівень участі у програмах підвищення кваліфікації; індекс доступу до медичних послуг.

2. Принцип порівняльності (бенчмаркінгу). Науковці зазначають, що системне порівняння показників між «село – місто» та між громадами дає змогу виявити диспропорції й визначити орієнтири для розвитку [169]. Це дозволяє визначати як відставання, так і кращі практики. На нашу думку, що у контексті України бенчмаркінг слід проводити не лише за соціально-економічними параметрами, а й за якістю інституційних механізмів підтримки людського капіталу, щоб розуміти, які управлінські моделі працюють краще. Індикатори: різниця у середній тривалості життя між селом і містом; різниця у частці молоді з вищою освітою; розрив у середньомісячних доходах; рівень цифрової грамотності та доступу до інтернету; індекс соціальної згуртованості громади.

3. Принцип динамічності (аналізу в часі). Як наголошують у своїх дослідженнях UNDP та Світовий банк, розуміння змін у часовій перспективі є необхідною умовою ефективного планування політики [170]. Людський капітал змінюється під впливом реформ, криз і технологічних трансформацій. Вважаємо, що для українського села аналіз має включати періоди до і після ключових реформ (зокрема, децентралізації) та подій (війни), а також моделювання сценаріїв післявоєнного розвитку, враховуючи можливий міграційний ефект. Індикатори: зміна частки населення з вищою освітою за 5–10 років; динаміка рівня зайнятості та безробіття; тенденції смертності та захворюваності; міграційний відтік молоді; прогноз чисельності та вікової

структури населення.

4. Принцип урахування просторових факторів. На думку М. Woods, географічне розташування, транспортна доступність та екологічний стан безпосередньо впливають на можливості реалізації людського капіталу. У сільській місцевості різниця між приміськими селами і віддаленими депресивними районами може бути більшою, ніж між окремими регіонами [171]. На нашу думку, методика має враховувати геопросторові дані, проводити картографічний та кластерний аналіз, щоб не лише описувати відмінності, а й виявляти стратегічні зони для пріоритетних інвестицій. Індикатори: відстань до найближчого економічного центру; якість транспортної інфраструктури; індекс доступу до соціальних послуг; рівень екологічного забруднення; частка домогосподарств із доступом до питної води та каналізації.

5. Принцип наукової валідності та надійності даних. Як зазначає UNDP, валідність методики визначається використанням перевірених джерел і міжнародно визнаних індикаторів, адаптованих до локального контексту [172]. Деякі показники, релевантні на національному рівні, не підходять для громад, і це потребує коригування. Вважаємо, що у методиці необхідно поєднувати міжнародні стандарти (ІЛР, індекс здоров'я) з локальними індикаторами, щоб дані були одночасно науково обґрунтованими і практично застосовними. *Індикатори:* частка оновлених статистичних даних за останні два роки; використання міжнародних індексів; деталізація статистики до рівня громади; регулярність збору даних; наявність відкритих методичних описів.

6. Принцип участі та врахування локального контексту. Е. Остром та D. Chambers доводять, що залучення стейкхолдерів до процесу дослідження підвищує його якість і релевантність [173]. Для сільських територій це означає інтеграцію кількісних і якісних методів, включаючи опитування, фокус-групи, інтерв'ю. На нашу думку, для підвищення якості дослідження потрібно системно залучати мешканців, місцевих лідерів, освітян та медиків на всіх етапах – від збору даних до обговорення результатів. Індикатори: кількість

проведених опитувань та інтерв'ю; частка рішень, ухвалених після громадських консультацій; рівень задоволеності доступом до базових послуг; кількість громадських ініціатив; наявність дорадчих органів при місцевій владі.

Запропонований набір принципів із відповідними індикаторами, підкріплений авторським баченням і науковими позиціями, формує фундамент для науково обґрунтованої, комплексної та практично застосованої методики оцінки людського капіталу сільських територій. Така методика дозволяє не лише проводити статичний аналіз поточного стану, а й відстежувати динаміку змін у коротко-, середньо- та довгостроковій перспективі, що підвищує її прогностичний потенціал. Поєднання кількісних та якісних даних, включно з результатами соціологічних опитувань, статистичними показниками, експертними оцінками та геоінформаційними даними, забезпечує багатовимірність оцінювання. Аналіз у динаміці та з урахуванням просторових чинників дозволяє виявляти як проблемні зони, що потребують термінового втручання, так і точки зростання з високим потенціалом розвитку. Це створює можливість для формування адресних стратегій розвитку, адаптованих до конкретних умов територіальних громад, а також для більш ефективного планування державної та місцевої політики у сфері підтримки людського капіталу.

Таким чином, результати такого підходу не лише окреслюють загальну картину стану людського капіталу, а й дають змогу побачити приховані тенденції та взаємозв'язки між окремими його складниками. Важливим є й те, що комплексність аналізу дозволяє поєднувати соціально-економічні, демографічні, культурні та інфраструктурні аспекти, формуючи цілісне бачення ситуації. Такий підхід сприяє більш глибокому розумінню причин і наслідків виявлених дисбалансів, що є ключовим для розробки дієвих управлінських рішень.

Людський капітал не можна звести лише до статистичних показників чи фінансової оцінки – він охоплює соціальні, культурні, демографічні,

інституційні та психологічні аспекти. Науковці підкреслюють необхідність поєднання кількісних і якісних методів, що дозволяє досягти балансу між точністю вимірювань та врахуванням локального контексту [174]. Враховуючи поставлені завдання дослідження, методи можна згрупувати за функціональною ознакою.

Статистичні методи оцінювання людського капіталу ґрунтуються на використанні економіко-статистичного інструментарію для кількісного вимірювання його параметрів. Згідно з підходами OECD, такий аналіз є базовим рівнем дослідження, що забезпечує об'єктивність оцінки. Вітчизняні науковці, наголошують, що у сільських умовах особливого значення набуває робота з деталізованими даними на рівні окремих територіальних громад, адже середні по регіону показники часто маскують глибокі диспропорції. Прикладами практичного застосування цих методів в Україні можуть бути регресійний аналіз залежності рівня доходів сільського населення від рівня освіти чи стажу роботи, кореляційний аналіз між охопленням дошкільною освітою та результатами зовнішнього незалежного оцінювання у сільських школах, а також порівняння темпів зміни демографічних показників у різних громадах. На авторську думку, статистичні методи є необхідною основою для дослідження, проте у сільській місцевості їх слід поєднувати з вибірковими локальними обстеженнями, оскільки офіційні статистичні бази часто не відображають ситуацію в малих громадах.

Індексні методи передбачають агрегування багатовимірної інформації у єдиний інтегральний показник, що дає змогу узагальнено оцінювати стан людського капіталу. Міжнародна практика, зокрема індекс людського розвитку ПРООН (HDI) та індекс людського капіталу Світового банку (HCI), демонструє ефективність цього підходу для міжрегіональних та міжнародних порівнянь. В Україні значний внесок у розвиток індексного підходу зробив Р.О. Кулинич, який розробив модель інтегральної оцінки людського капіталу сільських територій, що включає чотири блоки: освіту, здоров'я, професійні навички та вік [175].

Серед прикладів застосування цього методу можна назвати побудову індексу розвитку сільського людського капіталу на основі даних Державної служби статистик України та вибірових обстежень домогосподарств, а також ранжування територіальних громад за рівнем цього індексу для визначення пріоритетних зон підтримки. Авторське бачення полягає в тому, що індексний метод є надзвичайно зручним та наочним для управлінців, а його інтеграція в інтерактивні онлайн-панелі моніторингу сільського розвитку може значно підвищити ефективність управлінських рішень. Водночас він потребує чіткого та прозорого обґрунтування вибору індикаторів і ваг, щоб уникнути ризику маніпуляцій результатами.

Аналітичні (економічні) методи ґрунтуються на положеннях економічної теорії та інструментах моделювання, що дають змогу оцінити вплив людського капіталу на соціально-економічні результати. Одним із поширених підходів є використання виробничих функцій (зокрема, Cobb–Douglas та рівняння Мінцера), які дозволяють кількісно визначити внесок людського капіталу в економічне зростання. Світовий економічний форум рекомендує застосування ROI-аналізу для оцінки економічної віддачі від інвестицій у розвиток компетенцій. В українських умовах прикладами реалізації цього підходу можуть бути моделювання впливу охоплення дошкільною освітою на майбутній рівень продуктивності праці у сільському господарстві чи проведення SWOT-аналізу людського капіталу громади з метою розроблення стратегії її розвитку. На думку автора, в сільському контексті аналітичні методи особливо цінні для сценарного прогнозування післявоєнного відновлення та обґрунтування економічної доцільності інвестицій у соціальну інфраструктуру.

Просторові методи, зокрема інструменти геоінформаційних систем (далі – ГІС) та картографічного аналізу, спрямовані на вивчення територіального розподілу та просторових диспропорцій людського капіталу. Дослідження М. Вудс і результати програми OECD Rural Policy Reviews підтверджують значущість ГІС, як ключового інструменту для адресного планування

політики розвитку. В Україні просторовий аналіз активно застосовувався у проєктах ПРООН, зокрема, для ідентифікації територій із низьким рівнем доступу до базових послуг. Прикладами є картографування доступності медичних закладів у громадах Полтавської та Чернігівської областей чи виявлення кластерів із високим і низьким рівнем освіченості населення. Отже, на нашу думку, впровадження геоаналітики на рівні об'єднаних територіальних громад створює умови для обґрунтованого розміщення шкіл, амбулаторій або центрів зайнятості.

Соціологічні методи дають змогу глибше зрозуміти мотивацію, цінності, очікування та соціальні установки жителів сільських територій. Е. Остром та Д. Чемберс наголошували, що інтерпретація лише кількісних показників без урахування локальної культури та специфіки може призвести до хибних управлінських рішень [176-177].

Українські дослідники, зокрема, підкреслюють важливість оцінювання якості соціального капіталу та рівня довіри в громадах [178].

У практиці це може проявлятися у проведенні опитувань випускників сільських шкіл щодо намірів залишитися чи повернутися до громади або організації фокус-груп із фермерами для виявлення бар'єрів до підвищення кваліфікації. Автор вважає, що соціологічні методи дозволяють «почути голос громади» і мають бути невіддільним доповненням до статистичних та економічних підходів.

Експертні методи передбачають залучення фахових оцінок для визначення параметрів людського капіталу у випадках, коли статистична інформація є обмеженою або відсутньою. Ефективним інструментом у цьому контексті є метод Делфі, що дає змогу досягти узгодженої позиції між експертами, а у рекомендаціях FAO особлива увага приділяється використанню бальних оцінок для швидкої діагностики слабких місць у розвитку громад. Для України прикладами можуть бути залучення педагогів, медичних працівників та керівників агропідприємств до оцінювання якості людського потенціалу громади чи використання експертних суджень для

визначення вагових коефіцієнтів у сільському індексі людського капіталу. На авторську думку, експертні методи є незамінними на початковому етапі формування індикаторних систем, однак їх результати необхідно обов'язково перевіряти за допомогою статистичних та соціологічних методів, щоб забезпечити об'єктивність і надійність оцінювання.

На думку автора, найбільш ефективним підходом до дослідження людського капіталу сільських територій є використання комбінованої методики, яка поєднує різні наукові підходи та інструменти аналізу. Її основу становлять статистичні та індексні розрахунки, що забезпечують об'єктивне кількісне вимірювання основних параметрів людського капіталу та дають змогу відстежувати їх динаміку у часі. Важливим доповненням до цього є застосування просторових методів і геоінформаційного аналізу, що дозволяють виявляти територіальні диспропорції та визначати зони з найбільшими ризиками чи, навпаки, високим потенціалом розвитку. Не менш значущим є використання соціологічних методів, завдяки яким можна зрозуміти мотиваційні установки, цінності та очікування населення, а також виявити приховані соціальні проблеми, які не відображаються у статистичних даних.

Інтеграція експертних оцінок у процес дослідження забезпечує можливість коригування та уточнення отриманих результатів, особливо у випадках, коли офіційна статистика є неповною або застарілою. Такий комплексний підхід ураховує як часову динаміку, так і просторову неоднорідність розвитку людського капіталу, що є ключовою умовою для побудови ефективних управлінських стратегій. У результаті застосування цієї методики формується всебічна, багатовимірна та адаптивна картина стану людського капіталу, яка дозволяє розробляти адресні політики розвитку, максимально наближені до реальних потреб та можливостей конкретних сільських громад. Це підвищує ефективність використання ресурсів, сприяє сталому розвитку та зміцненню соціально-економічної стійкості сільських територій.

Таким чином, комплексний підхід до оцінювання людського капіталу дозволяє поєднати об'єктивні кількісні показники з глибинним розумінням соціальних процесів, що відбуваються у громадах. Така інтеграція різних методів і підходів створює надійну основу для формування доказової бази управлінських рішень. Водночас ефективність реалізації цих підходів значною мірою залежить від повноти, достовірності та актуальності інформації, яка використовується в дослідженнях. У цьому контексті комплексний аналіз людського капіталу сільських територій України потребує використання широкого спектра джерел даних, які забезпечують як кількісну, так і якісну інформацію.

Комплексний аналіз людського капіталу сільських територій України потребує використання широкого спектра джерел даних, здатних забезпечити як кількісну, так і якісну інформацію для глибокого та об'єктивного дослідження. До таких джерел належать офіційна статистика, результати соціологічних опитувань, адміністративні реєстри, дані геоінформаційних систем, результати наукових досліджень, а також матеріали локальних обстежень і громадських ініціатив (табл. 2.7).

Кожна з цих груп джерел має власні сильні сторони: статистичні дані відзначаються репрезентативністю та можливістю аналізу у динаміці, соціологічна інформація дозволяє виявити мотиваційні та ціннісні установки, адміністративні реєстри забезпечують деталізацію по конкретних об'єктах і послугах, а ГІС-дані дають змогу просторово візуалізувати ключові показники.

Водночас кожне джерело має і певні обмеження, зокрема часові лаги у статистиці, суб'єктивність у соціологічних оцінках, фрагментарність або закритість адміністративних баз, а також технічні та ресурсні бар'єри у використанні геоінформаційних систем. Саме тому для досягнення повноти та достовірності оцінки доцільно поєднувати різні джерела у єдиній методологічній рамці, що передбачає їх взаємне доповнення та перехресну верифікацію даних. Такий підхід не лише підвищує точність аналітичних

висновків, але й забезпечує їх більшу практичну релевантність для формування політик і програм розвитку сільських територій.

Таблиця 2.7

Джерела інформації для оцінки людського капіталу сільських територій

Джерело	Ключові індикатори	Приклади для України	Переваги та обмеження
Офіційна статистика (Державна служба статистики, міністерства, відомства, офіційні сайти)	Демографія (чисельність, народжуваність, смертність), освіта (охоплення, ЗНО), здоров'я (тривалість життя, смертність), зайнятість, доходи, інфраструктура	Скорочення чисельності сільського населення на ~7% (2010–2021рр.), охоплення дошкільною освітою у селах ~40%	Репрезентативність, динамічні ряди; обмеження – відсутність детальних даних по громадах, застарілість перепису
Вибіркові обстеження та соціологічні опитування	Освіта, самооцінка здоров'я, умови життя, цифрові навички, плани міграції	Опитування ПРООН: цифрові навички у селах нижчі, ніж у містах	Деталізовані якісні дані; обмеження – репрезентативність вибірки, висока вартість
Адміністративні дані на місцевому рівні (ОТГ, райони)	Кількість учнів і шкіл, медичних працівників, випускників, які повернулись у громаду	Реєстр випускників у громаді для оцінки «відтоку мізків»	Локальна точність; обмеження – фрагментарність, недоступність без запиту
Нормативні та програмні документи	Цільові показники розвитку освіти, охорони здоров'я, зайнятості	Стратегія людського розвитку України – ціль збільшити охоплення садочками до 90% до 2027 р.	Містять аналіз і орієнтири; обмеження – часто декларативний характер
Міжнародні джерела (Світовий банк, ПРООН, ОЕСР, ЮНІСЕФ)	HDI, Human Capital Index, PISA, індекс очікуваних років навчання	HDI України – 0,773 (2024 р.), нижче середнього по Європі	Порівнянність між країнами; обмеження – не завжди є дані на рівні села
Академічні дослідження, монографії та статті	Розраховані індекси розвитку регіонів, авторські методики	Монографії та статті	Методична глибина; обмеження – обмежена актуальність даних

Джерело: власна розробка автора

Комплексний аналіз людського капіталу сільських територій України потребує системного використання широкого кола джерел інформації, які забезпечують як кількісну, так і якісну оцінку ключових параметрів цього явища. Враховуючи складність і багатовимірність людського капіталу, окремі джерела даних не можуть дати повної картини, адже кожне з них має свої

переваги й обмеження. Тому доцільно інтегрувати їх у єдину методологічну рамку, що дозволяє поєднувати офіційні статистичні показники з результатами соціологічних досліджень, адміністративними записами, даними нормативно-програмних документів та міжнародними базами, забезпечуючи їх взаємне доповнення і перехресну верифікацію.

Офіційна статистика є основою будь-якого кількісного аналізу. Вона формується Державною службою статистики України та профільними міністерствами та відомствами за уніфікованими методологічними стандартами, що гарантує її репрезентативність та порівнянність у часі. Цей масив даних охоплює демографічні, освітні, медичні, соціально-економічні та інфраструктурні показники, які дозволяють ідентифікувати основні тенденції розвитку сільських територій. Зокрема, статистика фіксує, що за період з 2010 по 2021 рр відбулися наступні зміни: чисельності сільського населення зменшилась на 7%., частка осіб віком 65+ має негативну тенденцію зростання і дорівнює 17%, питома вага забезпечення дошкільною освітою також знизилась і сягала рівня 40%. Також прослідковуємо нижчий рівень доступності медичних послуг та значні диспропорції у доходах і рівні бідності. Однак, незважаючи на високий рівень стандартизації, офіційна статистика має й обмеження – часові лаги у публікації, недостатню деталізацію на рівні громад і відсутність інформації про суб'єктивні оцінки населення.

Вибіркові обстеження та соціологічні опитування дають змогу отримати більш гнучку й актуальну інформацію, зокрема, про якісні аспекти людського капіталу. Вони проводяться як державними органами (наприклад, Державною службою статистики України у межах обстеження умов життя домогосподарств або економічної активності населення), так і незалежними дослідницькими структурами та міжнародними організаціями (KMIC, Rating Group, ПРООН, ЮНІСЕФ тощо) [179]. Ці дані дозволяють вимірювати рівень задоволеності мешканців послугами, причини міграції, наявність цифрових компетенцій, ставлення до реформ та розвиткових стратегій. Їх перевага – можливість швидкої адаптації дослідницького інструментарію до нових

викликів; обмеження – ризик нерепрезентативності вибірки та вплив суб'єктивних відповідей.

Адміністративні дані місцевого рівня від органів місцевого самоврядування (ОТГ, районних та обласних адміністрацій) є цінним інструментом для оперативного моніторингу. Вони містять детальну інформацію про кількість учнів і педагогічних ставок, кадрове забезпечення медичних закладів, рівень безробіття та наявні вакансії, потребу у спеціалістах. Окремо фіксуються показники мобільності населення, зокрема повернення випускників після навчання, що дозволяє оцінити масштаби «відтоку» або «притоку» людського капіталу. Ці дані мають високу деталізацію та актуальність, однак можуть бути неповними або відрізнятися за форматом подання в різних громадах.

Нормативно-програмні документи – державні стратегії, закони, регіональні програми розвитку та офіційні звіти – містять не лише статистичні дані, а й цільові орієнтири, які можна використовувати як еталон для вимірювання прогресу. Наприклад, Стратегія людського розвитку України до 2027 року передбачає підвищення охоплення дошкільною освітою у сільських місцевостях та встановлює конкретні кількісні показники, що дозволяє оцінювати ефективність політики [180].

Міжнародні джерела (Світовий банк, ПРООН, ОЕСР, ЮНІСЕФ, UNESCO, WHO, Eurostat) забезпечують можливість порівняння українських показників із глобальними стандартами та кращими практиками інших країн. До таких джерел належать Human Capital Index Світового банку, Індекс людського розвитку ПРООН, результати PISA, а також індикатори ВООЗ щодо здоров'я населення. Вони дозволяють оцінювати позицію України у міжнародному контексті та ідентифікувати структурні проблеми або конкурентні переваги.

Інтеграція всіх зазначених джерел у єдину інформаційно-аналітичну систему дозволяє отримати повноцінну, багатовимірну й адаптивну картину стану та динаміки розвитку людського капіталу сільських територій. Це

забезпечує не лише наукову достовірність оцінок, а й високу прикладну цінність результатів для формування ефективних, адресних і територіально чутливих стратегій розвитку.

Важливим джерелом інформації для комплексного аналізу людського капіталу сільських територій є наукові дослідження та локальні проєкти, результати яких поєднують глибину академічного підходу з практичною спрямованістю. Монографії, наукові статті, аналітичні доповіді та звіти профільних наукових установ – зокрема Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, Інституту економіки та прогнозування НАН України, Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки» НААН України – містять розроблені й апробовані методики оцінки людського капіталу, адаптовані до соціально-економічних і культурних особливостей України.

У цих роботах, як правило, пропонуються готові системи індикаторів, інтегральні індекси та комплексні моделі, що охоплюють освітню, демографічну, економічну, медичну та інфраструктурну складники людського капіталу. Значна їхня цінність полягає в тому, що вони базуються не лише на офіційних статистичних матеріалах, але й на результатах власних емпіричних досліджень – польових обстежень, соціологічних опитувань, фокус-груп та експертних інтерв'ю.

Окрему увагу заслуговують локальні проєкти, реалізовані на рівні окремих громад або регіонів за участю університетів, громадських організацій та міжнародних партнерів (наприклад, проєкти ПРООН, ЄС, USAID, Фонду Східна Європа). Вони часто мають пілотний характер і тестують нові підходи до збору та аналізу даних, що дозволяє враховувати специфіку конкретної території. Такі ініціативи можуть зосереджуватися на вимірюванні якості освіти, оцінці доступності медичних послуг, вивченні міграційних настроїв чи аналізі ефективності місцевих програм зайнятості.

Таким чином, наукові дослідження та локальні проєкти виконують подвійну роль: із одного боку, вони генерують інноваційні методичні підходи

та глибокі теоретичні узагальнення, а з іншого – забезпечують практичну апробацію інструментів оцінювання, що підвищує їхню прикладну цінність для органів державної влади та місцевого самоврядування. Їх інтеграція у загальну систему джерел інформації дозволяє підвищити точність і релевантність оцінок, а також формувати більш ефективні та адресні стратегії розвитку людського капіталу у сільських громадах.

Науковий підхід до оцінки людського капіталу сільських територій, представлений у працях дослідників, передбачає обов'язкове поєднання кількісних і якісних показників із урахуванням регіональних відмінностей, історико-культурних чинників та соціально-економічного контексту розвитку [181]. Використання лише офіційної статистики, хоча й забезпечує стандартизованість та порівнюваність даних, водночас, створює ризик усереднення результатів, що призводить до ігнорування локальних особливостей і приховування глибинних структурних проблем окремих громад.

На думку автора, ефективна система моніторингу людського капіталу сільських територій має ґрунтуватися на трикомпонентній інформаційній моделі, яка забезпечує комплексність, достовірність та релевантність результатів. Перший компонент – базовий рівень – включає офіційну статистику, доповнену міжнародними індикаторами, що дозволяє інтегрувати українські показники у світовий контекст і проводити міжкраїнові порівняння. Другий компонент – локальний рівень – охоплює адміністративні дані органів місцевого самоврядування та результати цільових соціологічних опитувань, які відображають реальний стан соціальної інфраструктури, кадрового забезпечення, рівня задоволеності послугами, міграційних настроїв та очікувань мешканців. Третій компонент – аналітичний рівень – передбачає побудову інтегральних індексів і комплексних оцінок, що поєднують матеріальні показники (рівень доходів, доступ до базових послуг, інфраструктурну забезпеченість) та нематеріальні аспекти (довіра, соціальна згуртованість, можливості соціальної мобільності).

Особливе значення у воєнний та післявоєнний періоди має актуальність і оперативність даних, оскільки масові міграційні процеси, зміни у віковій та гендерній структурі, трансформації соціально-економічної ситуації радикально вплинули на стан людського капіталу. Ці зміни особливо відчутні в регіонах, які зазнали тимчасової окупації, бойових дій чи масштабних руйнувань інфраструктури. За таких умов традиційні джерела статистичної інформації часто не встигають фіксувати реальний масштаб змін, тому необхідно впроваджувати оперативні та територіально чутливі механізми збору й аналізу даних. Це передбачає активне використання локальних досліджень, експрес-опитувань, інструментів геоінформаційного аналізу та інтеграцію адміністративних реєстрів різних відомств у єдину інформаційно-аналітичну систему, що дозволить своєчасно реагувати на виклики та приймати обґрунтовані управлінські рішення.

Таким чином, створення ефективної системи моніторингу потребує поєднання різних джерел даних і методів їхнього аналізу, щоб забезпечити комплексне бачення стану та динаміки розвитку людського капіталу. Особливо важливо, щоб ця система враховувала не лише поточні показники, а й здатність прогнозувати зміни в умовах швидкоплинних соціально-економічних процесів. У цьому контексті ключовим завданням є отримання максимально повної та достовірної інформації, яка відображає реальну ситуацію як на національному, так і на локальному рівнях. Саме тому всеукраїнський перепис населення є ключовим інструментом для отримання повної, репрезентативної та актуальної інформації про кількість, структуру та характеристики населення України, включно з мешканцями сільських територій [182]. Його проведення є критично важливим із кількох причин. По-перше, необхідна актуалізація даних: із 2001 року демографічна ситуація в країні зазнала докорінних змін через масштабні міграційні процеси, депопуляцію, зниження народжуваності, старіння сільського населення та втрату людського потенціалу внаслідок війни. За відсутності перепису ці процеси оцінюються лише приблизно, що суттєво знижує точність прогнозів

та ефективність стратегічного планування. По-друге, перепис населення гарантує повноту охоплення, включаючи віддалені села, які часто залишаються поза вибірковими обстеженнями. По-третє, він забезпечує багатовимірність інформації, охоплюючи не лише демографічні, а й соціально-економічні, освітні та міграційні характеристики, які безпосередньо впливають на розвиток людського капіталу. По-четверте, проведення перепису населення відповідає міжнародним стандартам і рекомендаціям ООН, а також гармонізує національні статистичні дані з методиками ЄС, сприяючи інтеграції України у світову статистичну систему.

З погляду автора, відсутність актуального перепису населення протягом більш ніж двох десятиліть перетворилася на системну інформаційну кризу. У сучасних умовах війни, коли демографічні та соціальні зміни відбуваються надзвичайно швидко, державні органи змушені ухвалювати рішення в умовах «статистичної темряви», базуючись на застарілих та неповних даних. Це особливо небезпечно для сільських територій, де процеси вимирання сіл, відтоку молоді та втрати трудового потенціалу набувають незворотного характеру. Проведення перепису населення повинно стати не політичним символом, а інструментом виживання та відновлення аграрного й соціального секторів.

Сільськогосподарський перепис населення є унікальним засобом збору деталізованої інформації про виробничу, економічну та соціальну структуру аграрного сектору економіки, охоплюючи як великі підприємства, так і особисті селянські господарства. Його необхідність зумовлена кількома факторами.

По-перше, він заповнює значні інформаційні прогалини: з 2001 року не проводилося повного сільськогосподарського перепису населення, тоді як за цей час аграрний сектор зазнав масштабної реструктуризації, збільшилася роль сімейного фермерства, змінилися моделі землекористування та виробництва.

По-друге, сільськогосподарського перепису населення дозволяє оцінити

«невидимий сегмент» економіки – домогосподарства, що виробляють значну частину аграрної продукції, але часто залишаються поза увагою офіційної звітності.

По-третє, він надає дані для аналізу людського капіталу в аграрному секторі економіки, включно з рівнем кваліфікації працівників, ступенем механізації виробництва, доступом до інновацій та технологій.

По-четверте, результати сільськогосподарського перепису населення є основою для розробки цільових програм підтримки фермерів, планування навчальних і консультаційних проєктів, а також стратегій розвитку інфраструктури сільських територій [183]. На думку автора, відсутність сільськогосподарського перепису означає, що держава фактично не володіє повною картиною економічної основи людського капіталу села. Не існує точних даних про кількість діючих фермерських господарств, рівень їхньої професійної підготовки, структуру виробництва та використовувані технології. Це робить аграрну політику реактивною та ситуативною, а не стратегічно орієнтованою. В умовах війни та майбутнього повоєнного відновлення такий перепис має стати не просто статистичною процедурою, а своєрідним «рентгеном» економічного потенціалу країни, без якого неможливо обґрунтувати ефективні заходи підтримки аграрного сектору економіки.

Поєднання даних Всеукраїнського та сільськогосподарського переписів створює потужний аналітичний ресурс, який дозволяє отримати повний соціально-економічний портрет сільських територій України, оцінити взаємозв'язки між демографічною структурою та економічною активністю, розробити інтегральні індекси людського капіталу села та визначити територіальні пріоритети інвестицій і соціальних програм. Автор розглядає ці два переписи як взаємодоповнюючі елементи єдиної інформаційної системи, без якої неможливо створити науково обґрунтовану та ефективну стратегію розвитку сільських територій у повоєнний період. Їхня відсутність прирівнюється до управління державою «наосліп», особливо в умовах, коли

людський капітал є ключовим ресурсом не лише для відновлення, а й для довгострокового економічного зростання України.

В умовах повномасштабної війни процес формування інформаційної бази про людський капітал сільських територій характеризується складністю, багаторівневістю та високою динамічністю. Воєнні дії, масові переміщення населення, руйнування інфраструктури та дестабілізація соціально-економічних процесів зумовлюють потребу у перегляді підходів до збору, обробки та аналізу даних (табл. 2.8).

Таблиця 2.8.

Вплив війни на джерела та якість інформації про людський капітал сільських територій

Джерело інформації	Вплив війни	Адаптивні рішення
Офіційна статистика	Неповнота даних, значні часові лаги, втрата доступу до окремих територій	Інтеграція з міжнародними базами, використання супутникових та ГІС-даних для верифікації
Адміністративні реєстри громад	Руйнування інфраструктури збору даних, нерегулярне оновлення інформації	Цифровізація реєстрів, створення віддалених пунктів збору даних
Соціологічні опитування	Складнощі проведення через безпекові та логістичні ризики	Перехід на телефонні та онлайн-опитування, мобільні додатки для самозвіттування
Міжнародні організації	Фокус на гуманітарних аспектах, неповне охоплення економічних показників	Розширення співпраці для збору багатoproфільних даних
Відкриті джерела (OSINT)	Відсутність уніфікації, потреба у верифікації	Розробка алгоритмів перевірки даних та інтеграція з офіційними базами

Джерело: власна розробка автора.

Традиційні статистичні інструменти, ефективні у мирний час, часто втрачають свою оперативність і точність, що обумовлює необхідність запровадження нових, гнучких, технологічно підтриманих та територіально чутливих механізмів моніторингу.

По-перше, спостерігається дестабілізація джерел даних. Руйнування адміністративної інфраструктури, втрата контролю над окремими територіями та обмежений доступ до низки громад призводять до неповноти або повної відсутності офіційної статистики. У багатьох випадках дані надходять із

суттєвими часовими затримками або у фрагментарному вигляді, що знижує їхню аналітичну цінність та ускладнює прийняття своєчасних управлінських рішень.

По-друге, демографічні процеси відзначаються безпрецедентною динамічністю. Масові внутрішні та зовнішні міграції, відтік молоді й кваліфікованих кадрів, зростання частки людей похилого віку та тимчасове збільшення чисельності населення окремих громад за рахунок внутрішньо переміщених осіб формують швидкоплинні та нестійкі зміни, які важко піддаються прогнозуванню.

По-третє, традиційні методи збору інформації мають суттєві обмеження. Проблеми безпеки, фізична недосяжність деяких населених пунктів та зниження рівня довіри до зовнішніх дослідників ускладнюють проведення вибірових обстежень і соціологічних опитувань. Це спричиняє необхідність розвитку дистанційних інструментів збору даних – телефонних та онлайн-опитувань, мобільних додатків для самозвітування, які, однак, потребують адаптації до умов обмеженого доступу до інтернету та цифрових технологій у сільській місцевості.

По-четверте, значно зростає роль альтернативних джерел інформації. Дані гуманітарних і волонтерських організацій, міжнародних агенцій (ПРООН, FAO, UNICEF, UNHCR), відкритих джерел (OSINT) та геоінформаційних систем частково компенсують дефіцит офіційної статистики та дозволяють швидше виявляти зміни у стані людського капіталу.

По-п'яте, нагальною є потреба в інтеграції даних. Фрагментарність і розрізненість інформаційних потоків вимагають створення єдиної інтегрованої аналітичної платформи, яка об'єднуватиме офіційні статистичні бази, адміністративні реєстри, результати локальних досліджень та дані міжнародних моніторингів, що дозволить підвищити точність, повноту та актуальність оцінок.

По-шосте, відбувається зміна пріоритетів у моніторингу. Фокус аналізу переноситься з довгострокових трендів на короткотермінові та оперативні

показники, що безпосередньо впливають на життєздатність громад у кризових умовах. До них належать доступність базових послуг (освіта, охорона здоров'я, транспорт), стан місцевого ринку праці, рівень соціальної згуртованості, ступінь адаптації внутрішньо переміщених осіб та наявність інфраструктури для відновлення економічної активності.

Таким чином, війна радикально змінює як базу джерел інформації, так і підходи до збору та обробки інформації про людський капітал сільських територій. Ефективна система моніторингу у цих умовах має бути адаптивною, багатоканальною та технологічно підтриманою, поєднувати офіційні, локальні, міжнародні та альтернативні джерела даних. Її ключовими характеристиками мають бути актуальність, перевірка достовірності та детальний територіальний розріз, що забезпечить можливість формування обґрунтованих управлінських рішень у воєнний і післявоєнний періоди.

В умовах війни процес формування інформаційної бази про людський капітал сільських територій має спиратися на гнучку, багатоканальну та технологічно підтриману модель збору даних, здатну швидко адаптуватися до змін середовища. Така модель повинна інтегрувати кілька взаємодоповнюючих джерел інформації: офіційні статистичні дані, локальні адміністративні реєстри громад, результати оперативних соціологічних опитувань, аналітику міжнародних організацій, а також ресурси геоінформаційного та просторового аналізу.

Ключовими вимогами до цієї системи є забезпечення максимальної актуальності даних, їх чітка територіальна деталізація, можливість швидкого оновлення та багатоетапної верифікації для підтвердження достовірності. Такий підхід дозволяє зменшити ризик використання застарілої або неповної інформації, що особливо важливо в умовах швидких демографічних, економічних і соціальних змін, спричинених воєнними діями.

Комплексна інтеграція різних джерел та методів збору даних створює підґрунтя для формування цілісної, об'єктивної та багатовимірної картини стану людського капіталу. Це відкриває можливості для обґрунтованого

планування заходів із відновлення та розвитку сільських територій, дозволяє розробляти адресні програми підтримки, враховувати регіональні особливості та швидко реагувати на нові виклики як у воєнний, так і в післявоєнний періоди.

Ефективність дослідження людського капіталу сільських територій безпосередньо визначається якістю, повнотою та актуальністю інформаційної бази. На сучасному етапі українська статистична система демонструє фрагментарність, нерегулярність оновлення даних і недостатню деталізацію показників для сільської місцевості. Відсутність в

сеукраїнського перепису населення та сільськогосподарського перепису протягом тривалого часу призвела до суттєвих прогалин у демографічній та економічній інформації, що значно ускладнює підготовку науково обґрунтованих рішень для розвитку сільських територій [184].

По-перше, пріоритетним завданням є відновлення та модернізація національних переписів. Всеукраїнський перепис населення та сільськогосподарський перепис мають проводитися із застосуванням сучасних цифрових технологій, геоінформаційних систем та онлайн-опитувань. Це забезпечить комплексне збирання даних про чисельність і структуру населення, рівень освіти, професійні навички, умови життя та виробничу базу аграрного сектору. Доцільним є також запровадження регулярних міжпереписних обстежень кожні 3–5 років для підтримання актуальності ключових індикаторів.

По-друге, важливим напрямом є поглиблення деталізації офіційної статистики. Держстат та профільні міністерства повинні розширити публікацію даних у розрізі «місто/село» з деталізацією до рівня територіальних громад, охоплюючи показники освіти, охорони здоров'я, міграційних процесів, зайнятості та доходів населення. Створення динамічних відкритих статистичних панелей (open data) сприятиме їх використанню у наукових дослідженнях та стратегічному плануванні.

По-третє, слід розвивати локальну статистику. У громадах необхідно

створювати уніфіковані інформаційні системи для збору даних про стан людського капіталу: рівень освіти, кваліфікацію кадрів, демографічні характеристики, показники здоров'я. Окремий акцент має бути на моніторингу відтоку молоді та кваліфікованих працівників, що є одним із ключових ризиків для розвитку сільських територій.

По-четверте, необхідно активізувати вибіркові опитування та соціологічні дослідження, стратифіковані за типом поселення. Вони мають охоплювати питання задоволеності умовами життя, доступності послуг, намірів щодо міграції, участі у програмах підвищення кваліфікації. Мобільні платформи для експрес-опитувань у громадах можуть стати дієвим інструментом оперативного збору інформації.

По-п'яте, важливим є інтегрування міжнародних індикаторів та методик (Human Capital Index Світового банку, HDI ПРООН, оцінки PISA та Skills Outlook ОЕСР, показники сталого розвитку ООН) із локальними даними. Це дасть змогу забезпечити міжнародну порівнянність та виявляти сильні й слабкі сторони розвитку людського капіталу села.

По-шосте, слід здійснювати цифровізацію та автоматизацію збору й обробки даних. Створення єдиного національного аналітичного порталу людського капіталу сільських територій, який інтегруватиме офіційну статистику, результати опитувань, дані реєстрів освіти, охорони здоров'я та зайнятості, є стратегічним завданням. Використання Big Data та супутникових технологій дозволить відстежувати стан інфраструктури та демографічну мобільність майже у реальному часі.

По-сьоме, потрібно підвищити якість і достовірність даних. Запровадження системи міжвідомчої перевірки показників, їх перехресного звіряння з адміністративними та соціологічними джерелами допоможе мінімізувати похибки. Регулярна незалежна експертиза методик збору даних сприятиме формуванню надійних статистичних масивів.

На нашу думку, головним викликом є не стільки відсутність інформації, скільки її розпорошеність та відсутність уніфікованих стандартів.

Попри наявність розвиненої системи збору статистики на різних рівнях – від національного до локального – дані залишаються фрагментованими й часто несумісними. Це призводить до того, що управлінські рішення приймаються на основі неповних або застарілих відомостей. Виходом із цієї ситуації є створення інтегрованої національної платформи з єдиними стандартами збору, обробки та оновлення інформації. Ключові індикатори для сільських територій мають оновлюватися щонайменше раз на рік, а найкритичніші – щокварталу. Така система дозволить не лише оцінювати поточний стан, але й здійснювати прогнозування та моделювання сценаріїв розвитку людського капіталу на 5–10 років наперед, що є необхідною передумовою для формування ефективних державних і регіональних стратегій.

Моніторинг людського капіталу сільських територій виступає ключовим інструментом системного та безперервного відстеження кількісних і якісних характеристик цього ресурсу, що дає змогу своєчасно виявляти негативні тенденції та приймати обґрунтовані управлінські рішення [185].

Запропонована концепція побудована на принципах комплексності, багаторівневості, цифрової інтеграції та міжнародної порівнянності, що відповідає сучасним викликам і завданням державної та регіональної політики у сфері розвитку сільських територій (табл. 2.9).

Метою створення системи моніторингу є забезпечення регулярного збору, обробки, аналізу та поширення достовірних даних про стан і динаміку людського капіталу у сільській місцевості, надання органам влади, громадам і бізнесу актуальної інформації для формування ефективних стратегій розвитку, а також виявлення кризових явищ – депопуляції, трудової міграції, старіння населення, зниження освітнього та професійного потенціалу – на ранніх етапах із метою оперативного реагування.

Принципи функціонування системи включають комплексність, що передбачає охоплення демографічних, освітніх, економічних, соціальних та культурних аспектів людського капіталу; багаторівневість, яка забезпечує збір

та аналіз даних на рівнях громади, регіону та держави; цифрову інтегрованість – створення єдиної національної інформаційно-аналітичної платформи з доступом до даних у режимі онлайн; регулярність, що означає щорічне оновлення ключових показників і щоквартальне – критично важливих; міжнародну порівнянність, яка базується на застосуванні гармонізованих індикаторів (HDI, HCI, SDG) для зіставлення з даними інших країн.

Таблиця 2.9

Архітектура системи моніторингу стану людського капіталу сільських територій

Блок моніторингу	Ключові індикатори	Джерела даних
Демографічний блок	Чисельність населення; статеві-вікова структура; коефіцієнти народжуваності та смертності; міграційні потоки; частка осіб віком 65+; середній вік населення	Державна служба статистики України; Всеукраїнський перепис населення; адміністративні дані громад
Освітній блок	Частка дітей у дошкільних закладах; середній бал НМТ/ЗНО; частка молоді з вищою освітою; кількість шкіл та наповнюваність; доступ до цифрових технологій	МОН України; Український центр оцінювання якості освіти; обстеження домогосподарств; опитування
Блок здоров'я та добробуту	Очікувана тривалість життя; дитяча та материнська смертність; рівень захворюваності; кількість лікарів на 10 тис. осіб; рівень вакцинації; доступність медичних закладів	МОЗ України; Державна служба статистики України; місцеві медичні заклади; соціологічні опитування
Економічний блок	Рівень зайнятості та безробіття; структура зайнятості; середньомісячний дохід; частка самозайнятих; підприємницька активність	Державна служба статистики України (обстеження робочої сили, обстеження домогосподарств); Мінекономіки; місцеві органи влади
Соціальна інфраструктура та якість життя	Доступ до інтернету; частка домогосподарств з централізованим водопостачанням; транспортна доступність; стан житлового фонду; культурна та спортивна інфраструктура	Державна служба статистики України; адміністративні дані ОТГ; соціологічні опитування
Прогностичний блок	Сценарії розвитку людського капіталу на 5–10 років; інтегральний індекс людського капіталу громади; рейтинг громад за рівнем розвитку людського капіталу	Аналітичні розрахунки на основі всіх попередніх блоків; моделі прогнозування; міжнародні бенчмарки (HCI, HDI)

Джерело: власна розробка автора

Структура моніторингу стану людського капіталу охоплює п'ять основних блоків: демографічний (чисельність та структура населення, коефіцієнти народжуваності й смертності, міграційні потоки, рівень старіння); освітній (охоплення освітою, якість підготовки, доступ до цифрових технологій, навчання протягом життя); блок здоров'я та добробуту (тривалість життя, захворюваність, доступ до медичних послуг, фізичне й психологічне здоров'я); економічний (зайнятість, безробіття, доходи, підприємницька активність, кваліфікаційна структура трудових ресурсів); соціальна інфраструктура та якість життя (доступність транспортної, цифрової, комунальної, культурної та спортивної інфраструктури, житлові умови).

Джерела даних формуються на основі офіційних даних Державної служби статистики України та галузевих міністерств, результатів переписів населення та сільськогосподарського перепису, адміністративних даних органів місцевого самоврядування, вибіркового соціологічного опитування, а також міжнародних баз даних Світового банку, ПРООН та ОЕСР.

Механізм реалізації системи моніторингу стану людського капіталу передбачає інтеграцію збору даних з електронними реєстрами, щорічні звіти громад та репрезентативні опитування населення, подальший аналіз через розрахунок інтегральних індексів та порівняння з міжнародними стандартами, візуалізацію результатів на відкритому онлайн-порталі з інтерактивними картами та аналітичними панелями, а також організацію постійного зворотного зв'язку з громадами для оперативного коригування програм розвитку.

З позиції автора, така система моніторингу має виконувати не лише функцію збору та збереження статистичних даних, а й бути активним аналітичним інструментом, здатним інтегрувати інформаційні потоки різних відомств, наукових установ і місцевих громад. У воєнний та післявоєнний періоди вона повинна забезпечувати не лише описовий, але й прогностичний аналіз, формувати сценарії можливих змін у структурі та якості людського капіталу, оцінювати ризики й пропонувати шляхи їх мінімізації. Таким чином,

моніторинг має трансформуватися з формальної звітності у гнучкий, адаптивний і стратегічно орієнтований механізм управління розвитком сільських територій.

На нашу думку, система моніторингу людського капіталу сільських територій повинна бути не лише інструментом фіксації поточного стану, а й потужним аналітичним комплексом, що має у своєму складі прогностичний модуль. Такий модуль має забезпечувати моделювання різних сценаріїв розвитку людського капіталу на середньострокову (5 років) та довгострокову (10 років) перспективу з урахуванням демографічних тенденцій, економічної динаміки, рівня освітнього та професійного потенціалу, стану соціальної інфраструктури, а також впливу зовнішніх і внутрішніх факторів, зокрема воєнних, кліматичних та економічних криз.

Ключовою інновацією системи моніторингу може стати інтерактивний рейтинг громад, що ранжуватиме їх за інтегральними показниками людського капіталу. Такий рейтинг виконуватиме не лише інформаційну, а й мотиваційну функцію – стимулюватиме органи місцевого самоврядування та місцеві громади до впровадження кращих практик розвитку, створюватиме підґрунтя для конструктивної конкуренції та поширення успішного досвіду.

Особливе значення матиме впровадження механізму швидкого реагування на критично низькі значення індикаторів. Це може передбачати автоматичне ініціювання цільових програм підтримки, які включатимуть фінансову допомогу, експертну підтримку, розробку планів відновлення та мобілізацію ресурсів держави, донорів і міжнародних організацій. Такий підхід дозволить не лише фіксувати проблеми, а й оперативно запускати заходи їх подолання, що є критично важливим у кризових умовах.

Не менш важливим елементом ефективної системи є прозорість даних - відкритий доступ до всіх ключових показників через публічну онлайн-платформу з інтерактивними візуалізаціями, аналітичними звітами та можливістю для користувачів формувати власні вибірки та аналітику. Це сприятиме підвищенню довіри до системи, а також створить умови для

активної участі громадськості, науковців, журналістів та представників бізнесу у процесі інтерпретації та використання даних.

На думку автора, залучення громадськості до обговорення результатів моніторингу та формування рекомендацій не лише зміцнить соціальний капітал, а й сприятиме виробленню рішень, які будуть більш адаптованими до реальних потреб сільських територій. Таким чином, запропонована система набуде характеристик відкритої, гнучкої та інтерактивної екосистеми управління розвитком людського капіталу.

Узагальнення результатів проведеного аналізу методологічних підходів до вивчення людського капіталу сільських територій демонструє необхідність застосування комплексного, багатовимірного та контекстно адаптованого підходу до його оцінювання. Людський капітал сільських громад доцільно розглядати не лише як сукупність освітніх, професійних, демографічних і медико-санітарних характеристик населення, а й як багатокомпонентну соціально-економічну систему, тісно пов'язану з просторовими, культурними та інституційними чинниками розвитку.

Методологічне підґрунтя дослідження повинно базуватися на принципах цілісності та комплексності, порівняльності, динамічності, врахування просторової специфіки, наукової обґрунтованості та залучення місцевих стейкхолдерів. Реалізація цих принципів дає змогу забезпечити репрезентативну та глибоку оцінку стану людського капіталу з урахуванням не лише кількісних, але й якісних параметрів.

Особливого значення набуває адаптація міжнародно визнаних індикаторів – зокрема, компонентів Індексу людського розвитку ПРООН та Індексу людського капіталу Світового банку – до умов сільських територій України. Такий процес передбачає урахування особливостей соціально-економічної структури села, рівня доступу до інфраструктури, наявності трудових і освітніх можливостей, а також специфіки соціокультурного середовища.

Проведений аналіз засвідчує, що традиційні методики, орієнтовані

переважно на національний чи регіональний рівень, не завжди відображають реальні тенденції та виклики на рівні окремих громад. Це обумовлює необхідність використання багатоджерельного інформаційного забезпечення, яке включає офіційну статистику, вибіркові обстеження, адміністративні дані, локальні системи моніторингу та міжнародні бази даних. Ключовими інструментами оновлення та деталізації такої бази залишаються проведення всеукраїнського перепису населення та сільськогосподарського перепису.

В результаті проведеного дослідження розроблена авторська методологія відтворення людського капіталу сільських територій – це системний та інтегральний підхід, що базується на багатовимірній концептуалізації людського капіталу як економічної, соціальної та культурної категорії (таблиця 2.10).

Центральним елементом методології є розроблений інтегральний індекс людського капіталу ТГ, який виходить за межі класичних економічних показників, охоплюючи п'ять ключових блоків: освіта, охорона здоров'я, зайнятість, цифрові навички та соціальні навички.

Методологія відтворення людського капіталу сільських територій реалізується через послідовний алгоритм, який починається з теоретичної інтеграції та визначення принципів територіальної чутливості, переходить до багатоджерельного збору даних (включно з потребою оновлення через переписи), розрахунку ІЛК-ТГ для виявлення диспропорцій, і завершується формуванням адаптивних, людиноцентричних управлінських рішень та інституціоналізацією моніторингу для забезпечення довгострокової стійкості розвитку сільських громад.

Авторська методологія суттєво відрізняється від класичних підходів (як-от ІЛР ООН) тим, що вона є територіально чутливою і цілеспрямовано адаптована для вимірювання людського капіталу на мікрорівні (рівні ТГ), на відміну від орієнтації класики на макрорівень.

Головна відмінність полягає у розширеній структурі вимірювання, яка інтегрує не лише традиційні показники (освіта, здоров'я, зайнятість), але й

критично важливі для стійкості села елементи: цифрові навички та соціальні навички (кооперація, участь у громаді), а також якісні категорії «локалізованого людського капіталу» та «кореневих компетенцій».

Таблиця 2.10

**Систематизований алгоритм системно-адаптивної методології
дослідження людського капіталу сільських територій в умовах
невизначеності**

№ етапу	Назва етапу	Мета етапу	Ключові дії / Інструменти	Очікуваний результат
1	Концептуалізація та теоретичне обґрунтування	Сформувати багатовимірне розуміння людського капіталу, адаптованого до сільських умов.	Інтеграція економічного, соціального, інституціонального та системного підходів. Фокус на концепціях «Локалізованого людського капіталу» та «Кореневих компетенцій»	Визначення авторської концептуальної рамки дослідження.
2	Формування методологічної бази	Визначити принципи та підходи, що забезпечують територіальну чутливість оцінки.	Застосування принципів системності, багатовимірності, територіальної чутливості та адаптації міжнародних індикаторів.	Набір методологічних принципів для коректного збору даних на рівні ТГ.
3	Інструментальне забезпечення (вимірювання)	Розробити інтегральний інструментарій для моніторингу на локальному рівні.	Розробка Індексу людського капіталу ТГ (ІЛК-ТГ) на основі середньо-геометричного п'яти блоків (освіта, здоров'я, зайнятість, цифрові та соціальні навички)	Функціональна формула та структура ІЛК-ТГ для кількісної оцінки.
4	Збір та аналіз багатоджерельної інформації	Забезпечити повний та достовірний інформаційний масив, що відображає локальну специфіку	Використання багатоджерельного забезпечення: офіційна статистика, адміністративні дані ТГ, вибіркові обстеження та актуалізація через переписи населення/ сільського господарства	Інформаційна база з нормалізованими показниками для розрахунку ІЛК-ТГ.
5	Розрахунок та моніторинг ІЛК-ТГ	Визначити фактичний стан ІЛК та виявити диспропорції між громадами.	Нормалізація показників (0–1), обчислення часткових індексів та інтегрального ІЛК-ТГ. Проведення динамічного та порівняльного аналізу.	Кількісне значення ІЛК-ТГ та ранжування громад за рівнем людського капіталу.
6	Формування адаптивних управлінських рішень	Розробити територіально чутливі, людиноцентричні та трансформаційні рекомендації.	Розробка «змішаних траєкторій розвитку» (традиції + нові компетенції) та механізмів адаптивної політики (наприклад, мобільні сервіси).	Обґрунтовані рекомендації для державної та місцевої політики, спрямовані на повоєнне відновлення
7	Інституціоналізація моніторингу	Забезпечити довгострокову сталість та безперервність процесу дослідження.	Створення національної системи моніторингу ІЛК сільських територій, інтегрованої з регіональними інформаційними платформами.	Інституційна основа для постійного відстеження змін ІЛК у режимі реального часу.

Джерело: авторська розробка

Крім того, методологія є адаптивною, оскільки інтегрує вплив воєнних ризиків та вимагає формування «гібридної моделі» відтворення і трансформаційних управлінських рішень (наприклад, мобільних сервісів) для подолання кризових викликів, чого класичні підходи не передбачають (табл. 2.11).

Таблиця 2.11

**Системно-адаптивна методологія дослідження людського капіталу
сільських територій в умовах невизначеності: порівняння з класичними
підходами**

Критерій Порівняння	Авторська методологія (ІЛК-ТГ)	Класичні підходи (ІЛР ООН, економічна класика)
1. Рівень дослідження	Мікрорівень (територіальна громада, ТГ): націлена на виявлення диспропорцій та потреб локальних громад.	Макро- / Мезорівень: орієнтація на країну чи регіон загалом, ігнорування внутрішніх диспропорцій на рівні села.
2. Концептуальна база	Інтегральний підхід: поєднує економічний, соціальний, інституціональний та системний підходи.	Обмежений підхід: переважно економічний (інвестиції-віддача, продуктивність) або соціально-економічний (як ІЛР).
3. Структура Вимірювання	Розширений індекс (ІЛК-ТГ): Включає 5 ключових блоків: освіта, здоров'я, зайнятість, цифрові навички та соціальні навички.	Обмежений індекс (ІЛР): Включає 3 основні блоки: довголіття (здоров'я), знання (освіта), дохід (ВНД).
4. Специфіка показників	Введення якісних показників: «локалізований людський капітал», «кореневі компетенції», соціальний капітал (кооперація, участь у громадах).	Базується на агрегованих кількісних показниках (наприклад, роки навчання, ВНД на душу населення).
5. Адаптивність до криз	Висока адаптивність: вимагає створення «гібридної моделі» відтворення та мобільних форм надання послуг (телемедицина, дистанційна освіта) як реакція на воєнні ризики.	Низька адаптивність: створені для стабільних умов. Не мають механізмів оцінки впливу руйнування інфраструктури чи масової міграції на місцях.
6. Мета та результат	Трансформаційна політика: формування територіально чутливих рішень та «змішаних траєкторій розвитку» для створення рівноправного простору можливостей.	Моніторинг та ранжування: порівняння прогресу та рівня розвитку між країнами/регіонами.
7. Інформаційна база	Вимога багатоджерельного забезпечення (включаючи адміністративні дані ТГ) та оновлення через переписи для деталізації.	Базується переважно на офіційних національних статистичних збірниках.

Джерело: авторська розробка

На переконання автора, повноцінне та ефективне дослідження людського капіталу сільських територій вимагає створення національної системи моніторингу, інтегрованої з регіональними інформаційними

платформами, що забезпечить відстеження ключових змін у режимі реального часу та сприятиме формуванню обґрунтованих управлінських рішень.

2.3. Методичні підходи до оцінки людського капіталу сільських територій

У сучасній економічній науці категорія *«людський капітал»* визначається як сукупність нагромаджених індивідом знань, умінь, навичок, інтелектуальних і творчих здібностей, стану здоров'я, соціальних компетенцій і мотивацій, які забезпечують його здатність створювати економічну та соціальну цінність як для себе, так і для суспільства загалом. Таким чином, людський капітал відображає якісний потенціал трудових ресурсів, що формується в результаті цілеспрямованих інвестицій у освіту, професійну підготовку, охорону здоров'я, мобільність та інші напрями розвитку людини.

Класичні концепції (Т. Шульц, Г. Бекер, Е. Денісон) розглядають людський капітал як результат раціональних вкладень у «людські ресурси», спрямованих на підвищення продуктивності праці та забезпечення економічного зростання. У пізніших інтерпретаціях поняття розширюється, охоплюючи не лише формальні освітні й професійні характеристики, але й такі параметри, як фізичне та психічне здоров'я, культурний рівень, креативність, здатність до інновацій, рівень соціальної довіри та комунікативні навички. На думку автора, таке розширення категорії є закономірним, оскільки в умовах глобалізації та технологічних трансформацій цінність людини, як економічного агента, визначається не лише обсягом накопичених знань, але й здатністю їх творчо використовувати та адаптувати до динамічних змін середовища. Водночас, сучасні соціально-економічні процеси вимагають від індивіда високого рівня мобільності, креативності та міждисциплінарних компетенцій, що дозволяють інтегруватися у глобальні виробничі й інформаційні мережі. Саме ці характеристики роблять людський капітал не

просто фактором виробництва, а ключовим рушієм інноваційного розвитку.

З переходом до економіки знань і становленням інформаційного суспільства роль людського капіталу зростає до рівня провідного чинника конкурентоспроможності. Наявність у працівників високого рівня компетенцій, здатності генерувати та впроваджувати інновації стає ключовою передумовою технологічного прориву і довгострокової економічної стабільності. Світова практика переконливо доводить, що інвестиції в людський капітал є ключовим чинником довгострокової конкурентоспроможності та соціальної стабільності.

Досвід Швеції, Фінляндії та Південної Кореї показує, що навіть за обмежених природних ресурсів країни з високим рівнем розвитку людського капіталу здатні забезпечувати стійке економічне зростання. Україна, згідно з Національною економічною стратегією до 2030 року, також визначила розвиток людського капіталу як один із стратегічних пріоритетів, поставивши за мету підвищення своїх позицій у провідних глобальних рейтингах - Індексі людського розвитку (HDI) та Індексі людського капіталу Світового банку (HCI). Водночас успішна реалізація цього завдання потребує врахування значних внутрішніх відмінностей у потенціалі людського капіталу між регіонами, зокрема між міськими та сільськими територіями.

На відміну від великих міст, сільські території України характеризуються обмеженими можливостями як для накопичення, так і для ефективного використання людського капіталу. Науковці наголошують, що ключовими об'єктивними бар'єрами розвитку людського капіталу на селі є нижча доступність якісної освітньої та медичної інфраструктури, значні часові та фінансові витрати на отримання базових соціальних послуг, обмежені можливості для культурного та професійного розвитку, а також нерівномірний розвиток цифрової інфраструктури [187].

Статистичні дані підтверджують, що регіони з високою часткою міського населення (м. Київ, Дніпропетровська область) демонструють вищі середні показники тривалості навчання, очікуваної тривалості життя та

доходів порівняно з переважно сільськими регіонами, такими як Чернігівська чи Кіровоградська області. Дослідження Світового банку [188] та Програми розвитку ООН [189] підкреслюють, що така нерівність посилюється міграцією молодого працездатного населення з села до міста або за кордон, що призводить до втрати найбільш активної та освіченої частини людського капіталу - явища, відомого як «відтік мізків».

Додатковим викликом ефективного розвитку людського капіталу, про який зазначає, зокрема, Р. Теслюк, є демографічне старіння сільського населення, що поєднується з від'ємним природним і міграційним приростом [190]. Просторовий фактор також відіграє суттєву роль: віддаленість від адміністративних центрів, низька якість транспортної та цифрової інфраструктури, обмежений доступ до сучасних комунікаційних технологій істотно знижують можливості для накопичення та реалізації людського капіталу на селі.

На думку автора, існуючі індексні методики оцінки людського капіталу, що однаково застосовуються як для міських, так і для сільських територій, не повною мірою відображають реальний стан розвитку людського капіталу в аграрних громадах. Як зазначають О. Вільямсон та Д. Норт, ефективність будь-якої оцінки зростає, коли вона враховує інституційні, просторові та інфраструктурні особливості території [191-192]. Саме тому оцінювання людського капіталу сільських територій повинно базуватися на таких принципах:

1. **Адаптивність** – включення показників, що зважають на просторові та інфраструктурні умови (доступність освіти, медицини, інтернету, транспортних послуг).

2. **Динамічність** – відстеження змін у віковій та професійній структурі населення, а також моніторинг міграційних трендів.

3. **Комплексність** – урахування якісних індикаторів, що відображають рівень соціальної згуртованості, культурної активності та участі в громадських ініціативах.

У подальшій науково-методичній роботі доцільно розробити **інтегральний індекс людського капіталу сільських територій**, який би поєднував кількісні та якісні характеристики і дозволяв би відстежувати не лише поточний рівень, а й динаміку змін. Такий індекс, на думку автора, стане потужним інструментом для цільового планування інвестицій у розвиток сільських громад, що узгоджується з підходами, запропонованими у працях Р. Патнема та в рекомендаціях OECD щодо розвитку сільських територій. Реалізація подібного підходу дозволить ефективніше формувати державну регіональну політику, спрямовану на зміцнення людського потенціалу села, як основи його стійкого соціально-економічного розвитку. Водночас успішне впровадження такої політики неможливе без науково обґрунтованої системи моніторингу та вимірювання ключових параметрів людського капіталу. Саме тому розробка методичних підходів до його оцінювання потребує не лише формальної побудови системи показників, але й дотримання ключових наукових принципів, які забезпечують валідність, об'єктивність та прикладну цінність отриманих результатів.

У сучасній економічній науці, починаючи з фундаментальних праць Т. Шульца, Г. Бекера та Р. Барро, наголошується, що ефективність оцінювання визначається не стільки кількістю чи формальним набором індикаторів, скільки якістю концептуальної рамки, у межах якої ці індикатори інтерпретуються та використовуються для формування державної політики зміцнення людського потенціалу села [193].

З урахуванням особливостей сільських територій, доцільно виокремити чотири засадничі принципи:

1. Комплексність — охоплення максимально широкого кола економічних, соціальних, демографічних, інфраструктурних та культурних характеристик людського капіталу. Це передбачає поєднання кількісних (тривалість навчання, рівень доходів, демографічні показники) та якісних (задоволеність послугами, рівень соціальної довіри, громадська активність) індикаторів.

2. Динамічність – можливість відстежувати зміни в часі, аналізувати тренди, а також прогнозувати перспективи розвитку людського капіталу за різних сценаріїв.

3. Просторовість – урахування територіальних диспропорцій та просторової нерівності у доступі до ресурсів розвитку (освіта, медицина, цифрова інфраструктура).

4. Адаптивність – гнучкість методики до нових соціально-економічних викликів і технологічних змін, включно з можливістю оновлювати набір показників залежно від стратегічних пріоритетів держави та регіонів (табл. 2.12).

Таблиця 2.12

Реалізація принципів оцінки людського капіталу у міжнародних та національних методиках

Принцип	UNDP HDI	World Bank HCI	OECD Better Life Index	Національні методики України
Комплексність	Охоплює три ключові виміри: здоров'я, освіта, рівень життя.	Фокус на освіті, здоров'ї та виживаності дітей; менш комплексний за HDI.	Включає 11 вимірів добробуту, що охоплюють і соціальні, і економічні аспекти	Часто обмежуються освітою і демографією; потребують розширення спектра індикаторів.
Динамічність	Дані оновлюються щороку; можливість відстеження довгострокових трендів.	Щорічне оновлення з акцентом на прогрес у розвитку людського капіталу.	Періодичні оновлення, що дозволяють відстежувати зміни за окремими вимірами.	Залежить від доступності офіційної статистики; часто оновлення нерегулярне.
Просторовість	Дозволяє порівнювати країни, іноді – регіони (за наявності даних).	Міжкраїнове порівняння; регіональна деталізація обмежена.	Можливість регіональних профілів у країнах-членах OECD.	Міжрегіональні порівняння є, але з обмеженою деталізацією для сільських територій.
Адаптивність	Методологія рідко змінюється; оновлення індикаторів повільне.	Певна гнучкість у включенні нових показників (наприклад, наслідки COVID-19)	Може адаптуватися до пріоритетів країн-членів.	Потребує гнучкості для врахування специфіки сільських територій та кризових умов.

Джерело: власна розробка автора

Принцип адаптивності найкраще реалізований у методиках ОЕСР із

оцінки навичок та компетенцій населення (PIAAC), які постійно оновлюють інструментарій тестування та опитувальники, адаптуючи їх до технологічних змін і нових потреб ринку праці.

На думку автора, для ефективного вимірювання людського капіталу сільських територій в Україні необхідно інтегрувати підходи, що поєднують переваги міжнародних стандартів (порівнянність, концептуальна чіткість) та національних розробок (локальна деталізація, врахування просторової специфіки). Це дозволить не лише адекватно оцінювати стан і динаміку розвитку людського капіталу, але й формувати адресну регіональну політику з урахуванням реальних потреб сільських громад.

Реалізації принципів оцінювання людського капіталу є необхідним етапом у побудові науково обґрунтованої методики, здатної відображати реальні соціально-економічні процеси в сільських територіях.

Принципи – це своєрідні «правила гри», які визначають логіку відбору показників, спосіб їх інтерпретації та інтеграції у загальну модель. Вони забезпечують узгодженість між теоретичними засадами та практичними результатами, а також гарантують порівнянність отриманих даних у часовому та просторовому вимірах.

Міжнародна практика показує, що навіть схожі за структурою індекси можуть давати різну аналітичну цінність залежно від того, наскільки чітко дотримано методологічних принципів (наприклад, у випадку Human Development Index (HDI) чи Human Capital Index (HCI) Світового банку). У вітчизняних підходах дотримання принципів часто ускладнюється недостатньою деталізацією статистики, нерегулярністю збору даних та обмеженим урахуванням якісних характеристик.

З урахуванням специфіки сільських територій, у межах даного дослідження виділено чотири ключові принципи: комплексність, динамічність, просторовість та адаптивність. Подальший аналіз дозволить оцінити, наскільки ці принципи реалізуються в міжнародних і національних методиках, та визначити напрями їх удосконалення для потреб регіональної

політики України:

Принцип комплексності. Людський капітал – багатовимірне явище, що охоплює освітні, професійні, здоров'язберігаючі, культурні, інноваційні та соціальні компоненти. Науковці наголошують, що вузький підхід до його оцінки - наприклад, лише за показниками тривалості навчання або доходу – призводить до спотвореної картини, особливо у сільській місцевості, де деякі формальні індикатори можуть виглядати відносно непогано, але приховувати значні якісні проблеми (наприклад, низьку якість освіти чи недоступність медичних послуг) [194].

Комплексність означає: включення кількісних показників (рівень освіти, тривалість життя, частка зайнятих у високопродуктивних секторах); урахування якісних характеристик (якість навчання, доступність культурних послуг, соціальна активність); розгляд взаємозв'язків між компонентами (наприклад, як стан здоров'я впливає на продуктивність праці, а якість освіти - на інноваційний потенціал громади).

На нашу думку, для сільських територій України комплексність доцільно доповнити блоком інфраструктурних характеристик (доступність інтернету, транспортна доступність до освітніх і медичних закладів), оскільки саме вони часто є стримуючим фактором розвитку людського капіталу.

Принцип динамічності. За своєю природою людський капітал не є статичною величиною. Він змінюється під впливом реформ у сфері освіти та охорони здоров'я, міграційних процесів, технологічних інновацій і навіть кризових явищ (епідемії, війна, економічні спади). Згідно з підходом OECD у 2018 році, оцінювання має бути регулярним і порівнюваним у часі, щоб можна було: виявляти тренди (наприклад, зростання цифрової грамотності серед сільської молоді); оцінювати ефективність інвестицій (чи зростає віддача від витрат на освіту і охорону здоров'я); прогнозувати майбутні зміни.

Для цього необхідно використовувати методи аналізу часових рядів та індексного аналізу, що дозволяє порівнювати як абсолютні, так і відносні зміни.

Вважаємо, що для українських сіл динамічний аналіз особливо важливий у зв'язку з наслідками війни – необхідно окремо фіксувати втрати людського капіталу (міграція, демографічне старіння) і темпи відновлення (повернення переміщених осіб, відновлення роботи шкіл і лікарень).

Принцип просторовості. Дослідження ПРООН демонструють, що територіальна диференціація є одним із головних факторів нерівності в розвитку людського капіталу [195]. Принцип просторовості передбачає: оцінку на різних рівнях: громада, район, область, країна; можливість порівняння між регіонами та між міськими й сільськими територіями; врахування географічних та інфраструктурних умов (віддаленість від великих міст, транспортна доступність, рівень урбанізації).

У міжнародній практиці цей принцип реалізується через використання ГІС-технологій і створення «карт людського капіталу», які дозволяють наочно ідентифікувати «гарячі точки» (hotspots) та «проблемні зони».

На нашу думку, в Україні доцільно впроваджувати регіоналізовані індекси людського капіталу, які враховують, унікальні, для певних областей фактори – наприклад, у гірських регіонах важливим показником може бути доступність медичних пунктів, а у прифронтових зонах – рівень безпеки та міграційні ризики.

Принцип адаптивності. Сучасні виклики – від цифрової трансформації до пандемій і воєнних конфліктів – вимагають, щоб методика не була застиглою, а могла гнучко змінюватися: оновлення набору індикаторів у разі появи нових вимог (наприклад, оцінка цифрових навичок або психологічної стійкості населення); гнучкість вагових коефіцієнтів – для окремих регіонів можна підвищувати значущість певних компонентів; урахування форс-мажорів – наприклад, у прифронтових громадах важливо фіксувати вплив бойових дій на здоров'я, зайнятість і доступ до освіти.

Вважаємо, що методика для українських сільських територій має передбачати швидке інтегрування нових показників, пов'язаних із післявоєнним відновленням – зокрема, рівень повернення населення,

відновлення соціальної інфраструктури, залучення міжнародної допомоги.

Дотримання принципів комплексності, динамічності, просторовості та адаптивності створює передумови для формування реалістичної, надійної та гнучкої методики оцінки людського капіталу сільських територій. Така методика не лише дозволяє визначити поточний стан, а й виявити пріоритети розвитку та сформувати адресну політику підтримки з урахуванням територіальних і часових особливостей. Така методика не лише дозволяє визначити поточний стан людського капіталу, а й виявити ключові пріоритети його розвитку, сформувати адресну політику підтримки з урахуванням територіальних і часових особливостей, а також оцінити ефективність уже реалізованих заходів. Вона виступає основою для розробки стратегічних документів у сфері регіонального розвитку, соціальної політики, освіти та охорони здоров'я, що особливо важливо для сільських територій, які мають свою специфіку накопичення та використання людського капіталу.

У науковій та аналітичній практиці сформовано низку усталених методичних підходів та інтегральних індексів, призначених для вимірювання людського розвитку та людського капіталу на міжнародному, національному і регіональному рівнях.

До найбільш відомих і визнаних у світі інструментів вимірювання людського розвитку належать Індекс людського розвитку (Human Development Index, HDI) Програми розвитку ООН, Індекс людського капіталу (Human Capital Index, HCI) Світового банку, Індекс кращого життя (Better Life Index, BLI) Організації економічного співробітництва та розвитку (OECD), а також низка спеціалізованих показників, що відображають окремі виміри людського капіталу – зокрема здоров'я, освіти, зайнятість та інноваційну активність. В Україні, поряд із застосуванням зазначених міжнародних індексів (насамперед, HDI), розробляються і власні методики, адаптовані до національних умов, наприклад, Індекс регіонального людського розвитку (ІРЛР), який враховує комплекс соціально-економічних та демографічних показників і використовується для моніторингу стану розвитку регіонів.

Індекс людського розвитку (HDI) є одним із найбільш відомих інтегральних індикаторів, що дозволяє порівнювати рівень розвитку країн за трьома ключовими вимірами: довголіття та здоров'я (очікувана тривалість життя при народженні), знання та освіта (середня та очікувана тривалість навчання) і гідний рівень життя (ВНД на душу населення за паритетом купівельної спроможності). Методика розрахунку HDI базується на нормуванні вихідних показників і розрахунку геометричного середнього. Його перевагами є простота інтерпретації та універсальність, а недоліками – неврахування нерівності та регіональних диспропорцій, зокрема, між міськими і сільськими територіями. Як зазначають С. Сен та К. Ананд, HDI відіграв ключову роль у зміщенні акцентів міжнародної статистики з виключно економічних показників на добробут та розвиток людського потенціалу, проте потребує постійного вдосконалення з урахуванням сучасних викликів [196]. На думку автора, у контексті сільських територій України HDI в класичній формі є надто агрегованим і не враховує специфіки доступності базових послуг, стану інфраструктури та рівня цифровізації.

Індекс людського капіталу (HCI), запроваджений Світовим банком у 2018 році, вимірює очікувану продуктивність нинішнього покоління дітей порівняно з максимально можливим рівнем продуктивності за ідеальних умов здоров'я та освіти. Він охоплює п'ять метрик: виживаність дітей до 5 років, очікувані роки навчання, скориговані на якість навчання роки освіти, ймовірність дожиття до 60 років та частку дітей без затримки росту. Його перевага полягає в чіткому акценті на ранніх етапах формування людського капіталу, що має прямий зв'язок із майбутньою економічною продуктивністю, тоді як основним недоліком є обмежене охоплення дорослого населення, його професійних навичок та можливостей для перекваліфікації. Як зазначають Д. Крей HCI корисний для формування освітньої та медичної політики, однак потребує інтеграції з ширшими індикаторами розвитку людського потенціалу [197]. На переконання автора, у контексті сільських територій цей індекс може бути корисним для моніторингу дитячого здоров'я та освіти, але

для комплексного вимірювання потенціалу громади його варто доповнювати оцінкою дорослого населення.

Індекс кращого життя (BLI), розроблений OECD, вимірює якість життя за 11 сферами: житло, доходи, зайнятість, спільнота, освіта, довкілля, громадянська активність, здоров'я, суб'єктивне благополуччя, безпека та баланс роботи і життя. Методика дозволяє користувачам індивідуально зважувати показники, що робить BLI інструментом публічної комунікації та залучення громадськості. Його перевага – комплексне охоплення економічних і соціальних аспектів життя, тоді як недолік полягає у недостатній придатності для аналізу специфіки сільських територій та високій залежності від якості статистичних даних. Дослідники як Б. Боаріні та ін. відзначають, що BLI є радше індикатором для візуалізації та обговорення, ніж строгим інструментом наукового аналізу [198]. На думку автора, для сільських територій BLI може бути корисним у контексті візуалізації даних і підвищення громадської активності, однак його аналітична цінність є обмеженою без регіональної деталізації.

Індекс регіонального людського розвитку (ІРЛР), який застосовується в Україні, включає дев'ять компонентів: демографічний розвиток, ринок праці, добробут, житлові умови, освіту, здоров'я, соціальне середовище, безпеку та екологію. Він дає змогу враховувати регіональні особливості й порівнювати області за рівнем розвитку. Його перевагою є регіональна деталізація, тоді як основним недоліком виступає складність збору актуальних даних на рівні громад і нерегулярність оновлення показників. Як зазначають науковці, ІРЛР має високу прикладну цінність для регіональної політики, проте потребує актуалізації та доповнення показниками, що відображають якість освіти, рівень цифрової доступності та інноваційної активності [199].

На переконання автора, ІРЛР є найбільш релевантною основою для створення окремого Індексу людського капіталу сільських територій, який би поєднував кількісні та якісні індикатори і дозволяв вимірювати не лише поточний рівень, а й динаміку змін.

Порівняльний аналіз компонентів міжнародних та національних індексів свідчить, що глобальні показники (HDI, HCI, BLI) переважно орієнтовані на узагальнену оцінку людського розвитку та мають високий рівень універсальності, що полегшує міжнародні порівняння, але знижує чутливість до локальних особливостей (табл.2.13).

Таблиця 2.13

Порівняльна характеристика компонентів міжнародних і національних індексів

Методика (індекс)	Основні складники індексу
Індекс людського розвитку (HDI) – ООН (UNDP)	1. Очікувана тривалість життя; 2. Тривалість навчання; 3. ВНД на душу населення
Індекс людського капіталу (HCI) – Світовий банк	1. Виживаність до 5 років; 2. Роки навчання; 3. Якість освіти; 4. Дожиття до 60 років; 5. Без затримки росту
OECD Better Life Index (BLI)	11 сфер: житло, доходи, зайнятість, спільнота, освіта, довкілля, громадянська активність, здоров'я, благополуччя, безпека, баланс роботи і життя
Індекс регіонального людського розвитку (ІРЛР) – Україна	9 компонентів: демографія, ринок праці, добробут, житлові умови, освіта, здоров'я, соціальне середовище, безпека, екологія

Джерело: власна розробка автора

HDI концентрується на трьох базових вимірах – здоров'ї, освіті та доходах, тоді як HCI робить акцент на дитячому здоров'ї та освіті, як чинниках майбутньої продуктивності. BLI має найширший набір сфер оцінювання, включаючи соціальні, екологічні та суб'єктивні аспекти якості життя, проте не завжди придатний для аналізу сільських територій через брак детальних даних. Національний Індекс регіонального людського розвитку (ІРЛР) враховує регіональну специфіку, включаючи демографію, ринок праці, житлові умови та екологію, але потребує більшої деталізації показників, пов'язаних із цифровою доступністю та соціальною активністю. Таким чином, оптимальна методика оцінювання людського капіталу сільських територій має поєднувати структурну логіку міжнародних індексів із урахуванням детальних

регіональних показників, притаманних національним методикам.

Отже, міжнародні методики, зокрема, Індекс людського розвитку (HDI) та Індекс людського капіталу (HCI), зосереджуються переважно на базових вимірах людського капіталу, таких як тривалість життя, рівень освіти, доходи, здоров'я та продуктивність майбутніх поколінь. Водночас, Індекс кращого життя (BLI) Організації економічного співробітництва та розвитку охоплює значно ширший спектр показників, які виходять за межі традиційних демографічних та освітніх індикаторів і включають такі аспекти, як екологія, соціальна згуртованість, громадянська активність та баланс між роботою і особистим життям. Національний Індекс регіонального людського розвитку (ІРЛР) поєднує соціально-економічні, демографічні та екологічні характеристики, враховуючи специфіку українських регіонів, що робить його більш адаптованим до внутрішніх умов, але водночас, обмежує його порівнянність на міжнародному рівні.

З огляду на особливості сільських територій України, доцільно розробити комбіновану методику, яка інтегруватиме переваги міжнародних індикаторів із локальними вимірниками, здатними відобразити специфіку села. Така методика повинна охоплювати додаткові показники, що фіксують демографічне старіння, інтенсивність міграційних процесів, доступність і якість освітньої, медичної та цифрової інфраструктури, рівень громадської активності та соціальної інтеграції. Крім того, вона має передбачати детальну регіональну розбивку, що дозволить виявляти території з найбільшими диспропорціями, та бути адаптивною – здатною оновлюватися залежно від змін соціально-економічних умов і державних пріоритетів. Реалізація такого підходу забезпечить не лише більш точну діагностику стану людського капіталу села, але й створить основу для адресної політики розвитку, спрямованої на збереження та зміцнення трудового і демографічного потенціалу сільських громад.

У науковій літературі та практиці державного управління вимірювання людського капіталу здійснюється за допомогою широкого спектра

методичних підходів, які суттєво відрізняються за своїми теоретичними засадами, набором індикаторів, процедурою збору та обробки даних, рівнем просторової деталізації та глибиною аналітичного опрацювання [200].

Кожен із них відображає певну дослідницьку традицію та концептуальну рамку - від класичних економічних теорій людського капіталу до сучасних інтегральних індексів сталого розвитку та добробуту.

Як слушно зазначають D. Jorgenson, B. Fraumeni, R. Lipsey, H. Tice, жоден окремо взятий метод не можна вважати універсальним, адже він неминуче має як сильні сторони (наприклад, точність у межах певної галузі вимірювання чи зручність для порівняння між територіями), так і обмеження (зокрема, ігнорування локального контексту, часові лаги у зборі даних, недостатнє охоплення якісних параметрів) [201-202]. Унаслідок цього постає потреба в інтегративному підході, який здатен звести воєдино кількісні та якісні виміри, формальні статистичні дані та експертні судження, об'єктивні макроекономічні показники та суб'єктивні оцінки якості життя.

Практика міжнародних досліджень підтверджує ефективність *комбінування* методів. Наприклад, поєднання офіційної статистики з результатами соціологічних опитувань дає змогу не лише зафіксувати рівень освіти чи доходів населення, але й зрозуміти мотиваційні установки, очікування та ступінь задоволеності життям. Інтегральні індекси, доповнені економетричним моделюванням, дозволяють не тільки констатувати поточний стан, а й прогнозувати тенденції розвитку людського капіталу в умовах структурних змін чи кризових ситуацій.

З позиції автора, саме *синтетичний, або гібридний підхід* є найбільш перспективним для оцінювання людського капіталу сільських територій України. Він повинен включати базові статистичні індикатори (демографія, освіта, здоров'я, зайнятість), міжнародні інтегральні показники для забезпечення порівнянності, результати локальних соціологічних досліджень та експертних оцінок, що враховують унікальні соціокультурні та інфраструктурні особливості конкретних громад. Така методологія дозволить

отримати багатовимірну картину стану людського капіталу та сформувати обґрунтовані рекомендації для державної та регіональної політики.

На основі напрацювань провідних науковців здійснено узагальнення основних методів оцінки людського капіталу, що активно застосовуються як у теоретичних дослідженнях, так і в практиці державного управління та бізнес-аналітики (табл. 2.14).

Таблиця 2.14

Порівняння основних методів оцінки людського капіталу

Метод оцінки	Суть методу	Переваги	Недоліки
Метод монетарної оцінки (доходний підхід)	Вартість людського капіталу визначається як дисконтована сума очікуваних майбутніх доходів людини/населення	Простота інтерпретації в грошовому виразі. Дас змогу порівнювати з іншими видами капіталу. Використовується у міжнародних дослідженнях	Ігнорує нефінансові аспекти (здоров'я, соціальні навички). Чутливий до коливань доходів та інфляції. Потребує точних прогнозів
Метод витрат на відтворення	Оцінка людського капіталу через сумарні витрати на освіту, охорону здоров'я, професійну підготовку	Добре відображає інвестиційний підхід. Можна використовувати дані витрат фінансової звітності.	Не враховує якість та ефективність витрат. Може недооцінювати капітал, сформований неформально
Індексний метод (інтегральні показники)	Використання комплексного індексу (HDI, HSI, національні індекси), що поєднує кілька вимірів (освіта, здоров'я, доходи)	Комплексність оцінки. Можливість міжнародних порівнянь. Врахування як кількісних, так і якісних показників	Результат залежить від вибору показників і ваг. Потребує повних та порівнянних даних
Метод анкетування та експертної оцінки	Збір суб'єктивних оцінок від населення або експертів щодо стану людського капіталу	Враховує суб'єктивні аспекти (мотивація, задоволеність). Може швидко реагувати на зміни	Суб'єктивність і можлива упередженість відповідей. Потребує ретельної організації вибірки
Метод продуктивності	Оцінка людського капіталу через продуктивність праці (виробіток, додана вартість на працівника)	Прямо пов'язаний з економічними результатами. Порівняння між секторами та регіонами	Не враховує соціальні й культурні аспекти. Може спотворюватися зовнішніми факторами (технології, капітал)

Джерело: власна розробка автора

До них належать як класичні підходи (монетарний, витратний), так і сучасні індексні, економетричні та соціологічні методи, кожен із яких має власні переваги та обмеження. Їх критичний аналіз дозволяє виявити методи,

найбільш адаптовані до умов сільських територій, де важливими є не лише кількісні, а й якісні показники. Такий підхід забезпечує більш обґрунтований вибір оптимального інструментарію для комплексної оцінки та моніторингу людського капіталу у сільській місцевості.

У науковій та прикладній практиці оцінювання людського капіталу формується розгалужена система методичних підходів, кожен із яких відображає певний вимір цього складного феномену та орієнтований на вирішення специфічних завдань. Різниця між ними полягає не лише у використаних показниках та алгоритмах обробки даних, але й у теоретичних засадах, що визначають логіку побудови методики, а також у ступені врахування якісних характеристик і контекстних чинників розвитку. Як зазначають Д. Джоргенсон та Б. Фраумені, уніфікованого, абсолютно універсального методу оцінювання людського капіталу не існує [202]. Навпаки, комплексне розуміння цього явища вимагає застосування комбінацій різних інструментів, які взаємодоповнюють один одного, мінімізуючи недоліки та підсилюючи сильні сторони. Систематизація підходів дозволяє виокремити п'ять ключових груп: статистичні, індексні (інтегральні), економетричні, експертні та соціологічні методи.

Статистичні методи – це класичний інструмент кількісного вимірювання, який, за визначенням науковців, слугує базою для подальших розрахунків і порівнянь. Вони дозволяють аналізувати демографічну структуру, рівень освіти, охоплення формальним і неформальним навчанням, витрати на охорону здоров'я та освіту [203]. Їхня сила полягає у високій об'єктивності, відтворюваності та придатності для міжнародних і міжрегіональних зіставлень. Однак обмеження – фрагментарність і брак інтегральної оцінки взаємозв'язків між компонентами людського капіталу. У випадку сільських територій України статистичний метод особливо цінний як база для створення територіально диференційованих профілів, але потребує деталізації даних за типами населених пунктів, що нині не завжди забезпечується офіційною статистикою.

Індексні (інтегральні) методи дають змогу агрегувати різномірні показники в один інтегральний індекс, що значно спрощує оцінку, рейтингування та моніторинг. Класичними прикладами є Індекс людського розвитку (HDI) та Індекс людського капіталу (HCI). Як зазначають Stiglitz, Sen та Fitoussi (2009), індексні методи особливо ефективні при супроводженні їх компонентним аналізом, що дозволяє виявляти «слабкі ланки» розвитку. Переваги цього підходу полягають у наочності та можливості відстежувати динаміку, але недоліком є суб'єктивність вибору індикаторів і вагових коефіцієнтів, а також втрата деталей через усереднення. Для сільських територій доцільно створювати адаптовані індекси, доповнюючи міжнародні показники локальними індикаторами – наприклад, рівнем доступності амбулаторій, цифрової інфраструктури чи транспортної мобільності.

Економетричні методи зосереджені на виявленні та кількісній оцінці взаємозв'язків між рівнем людського капіталу та економічними результатами. На мікрорівні це, зокрема, модель Мінцера, що оцінює вплив освіти на доходи, а на макрорівні - виробничі функції Cobb-Douglas, які дають змогу визначити внесок людського капіталу в економічне зростання [204]. Їхня сила – у здатності до прогнозування та встановлення причинно-наслідкових зв'язків; слабкість – у високій чутливості до якості та повноти вихідних даних, а також до коректності закладених припущень. У випадку сільських територій економетричний підхід може бути використаний для моделювання «економічної віддачі» від інвестицій у підвищення кваліфікації, розвиток системи охорони здоров'я чи цифрових компетенцій сільського населення.

Експертні методи орієнтовані на оцінку нематеріальних, «невидимих» у статистиці аспектів – мотивації, креативності, соціальної згуртованості. Найпоширеніші з них – метод Делфі, парні порівняння, бальна оцінка. Девід Роу та Роберт Райт наголошують, що достовірність експертних оцінок безпосередньо залежить від ретельності відбору експертів, визначення їх компетентності та забезпечення узгодженості думок [205]. Перевага – можливість швидко отримати інформацію там, де офіційні дані відсутні або

застарілі; недолік – суб'єктивність та залежність від складу експертної групи. У сільських громадах експертні оцінки можуть бути ключовим інструментом у період післякризового відновлення, коли оперативність даних є важливішою за їх абсолютну точність.

Соціологічні методи базуються на опитуваннях, інтерв'ю та фокус-групах, що дозволяє отримати первинну інформацію про рівень навичок, стан здоров'я, міграційні настрої та інноваційні наміри населення. Їхня перевага – глибина та локальна деталізація; недолік – значні часові та фінансові витрати. В українській практиці прикладом є опитування Державної служби статистики України щодо самооцінки стану здоров'я, що доповнює офіційні медичні показники та дозволяє краще зрозуміти реальний стан людського капіталу. У сільських громадах соціологічні дослідження є чи не єдиним джерелом інформації про цифрову грамотність, соціальну мобільність та готовність молоді залишатися у громаді.

На нашу думку, для об'єктивного вимірювання людського капіталу, особливо у сільських територіях, доцільно застосовувати гібридну модель, яка поєднує кількісні (статистичні, індексні, економетричні) та якісні (експертні, соціологічні) методи. Такий багатоканальний підхід дозволяє: мінімізувати похибки та обмеження окремих методів; здійснювати перехресну перевірку даних; урахувати як економічні, так і соціально-культурні чинники; створювати адаптивні інструменти для регіональної політики.

На думку автора, саме інтеграція різних підходів, адаптованих до умов сільських територій, може забезпечити побудову реалістичної та практично корисної картини людського капіталу, що стане основою для формування ефективних стратегій його розвитку та збереження.

Інтеграція різних підходів передбачає не лише поєднання кількісних та якісних методів, але й врахування територіальної специфіки, що дозволяє точніше відобразити реальні умови функціонування сільських громад. Такий підхід дає змогу виявляти неочевидні взаємозв'язки між освітою, здоров'ям, зайнятістю та соціальною активністю населення, що є критично важливим для

розробки адресних програм підтримки. Він також сприяє підвищенню достовірності та порівнюваності даних у часовій та просторовій динаміці, що особливо актуально в умовах швидких соціально-економічних змін. Усе це підводить до необхідності створення комплексної системи інформаційного забезпечення як ключового елементу ефективної методики оцінювання людського капіталу сільських територій.

Розробка дієвої методики оцінювання людського капіталу сільських територій неможлива без створення надійної та комплексної системи інформаційного забезпечення, яка поєднувала б репрезентативність, точність, актуальність і доступність даних для всіх зацікавлених сторін – від дослідників і органів влади до місцевих громад та інвесторів.

Науковці підкреслюють, що вивчення людського капіталу є складним багаторівневим процесом, який вимагає не лише регулярного та системного збору інформації, але й інтеграції різномірних джерел даних [206]. До таких джерел належать офіційна державна статистика, яка забезпечує базову кількісну картину; результати соціологічних досліджень, що розкривають суб'єктивні оцінки та поведінкові аспекти; міжнародні порівняльні індикатори (HDI, HCI, BLI тощо), які дозволяють оцінити конкурентоспроможність країни чи регіону у глобальному контексті.

Водночас, ефективне інформаційне забезпечення передбачає врахування специфіки сільських територій: необхідність деталізації даних на рівні громад, виявлення локальних демографічних та економічних трендів, а також моніторинг як кількісних, так і якісних характеристик людського капіталу - від рівня освітніх та цифрових компетенцій до показників соціальної згуртованості та інноваційної активності [207-208]. На думку автора, лише комплексна інтеграція цих джерел із застосуванням сучасних методів обробки даних та аналітики здатна забезпечити створення методики оцінювання, яка буде одночасно науково обґрунтованою, адаптивною та практично корисною для формування ефективної державної й регіональної політики розвитку сільських територій.

У вітчизняній практиці основним постачальником офіційної статистичної інформації щодо стану та динаміки людського капіталу є Державна служба статистики України разом із регіональними підрозділами (табл. 2.15).

Таблиця 2.15

Порівняльна характеристика джерел даних для оцінювання людського капіталу

Тип джерела даних	Приклади	Переваги	Обмеження / недоліки	Особливості для сільських територій
Офіційні національні	Держстат України, регіональні управління статистики; МОН; МОЗ; портал відкритих даних data.gov.ua	Висока надійність і стандартизованість даних. Репрезентативність на національному та регіональному рівнях. Можливість порівнянь у динаміці	Часовий лаг у публікації даних (6–18 міс.). Обмежена деталізація на рівні громад. Недостатнє охоплення якісних характеристик (мотивація, інноваційність)	Дозволяє відокремити міське і сільське населення. Потребує більшої деталізації за типами населених пунктів
Міжнародні	World Bank (WDI, HCI), UNDP (HDI, IHDI), UNICEF, UNESCO, WHO, OECD	Можливість міжнародних порівнянь. Уніфіковані методології. Доступ до макро- та мезорівневих показників	Агрегованість даних, відсутність локальної деталізації. Можлива невідповідність національним класифікаціям. Орієнтація на середні значення	Використовуються для бенчмаркінгу. Не завжди враховують специфіку сільських регіонів
Локальні / регіональні	Соціологічні опитування (Держстат, НАНУ, громадські організації), дослідження місцевих адміністрацій, проєктів технічної допомоги	Висока деталізація. Охоплення якісних аспектів (цифрова грамотність, коопераційна активність, міграційні наміри). Можливість швидкого оновлення даних	Висока вартість збору. Залежність від методології і вибірки. Обмежена порівнюваність між регіонами	Дає унікальну інформацію про стан та перспективи людського капіталу саме у сільських громадах

Джерело: розробка автора

У статистичних щорічниках, бюлетенях та на онлайн-платформах публікується широкий спектр даних, що охоплює ключові складники

людського капіталу: демографічні показники (чисельність і структура населення, міграційні потоки, очікувана тривалість життя), характеристики ринку праці (рівень зайнятості та безробіття, структура зайнятості за галузями), показники освіти (охоплення навчанням, чисельність випускників, якість шкільної освіти), дані про охорону здоров'я (захворюваність, смертність, забезпеченість медичними працівниками), а також показники доходів та умов життя (середньомісячні доходи, рівень бідності, обсяги соціального захисту).

Особливо важливим для дослідження сільських територій є розподіл статистичних даних на міське та сільське населення, що дозволяє виявляти просторові диспропорції, зокрема відставання тривалості життя у сільській місцевості, яке зазвичай становить 2-3 роки порівняно з міськими громадами. На думку українських дослідників, така деталізація є критичною для формування адресної регіональної політики. Додаткові дані можуть надаватися профільними міністерствами, зокрема Міністерством освіти і науки України (МОН) та Міністерством охорони здоров'я України (МОЗ), а також порталом відкритих даних України (data.gov.ua), що забезпечує відкритий і швидкий доступ до статистичної інформації для наукових і управлінських цілей.

Міжнародний вимір дослідження людського капіталу базується на використанні глобальних баз даних та індикаторів, зокрема World Development Indicators Світового банку (для макрорівневих показників у сфері освіти та охорони здоров'я), Human Capital Index (HCI) Світового банку (для міжнародних порівнянь), Human Development Index (HDI) та його модифікацій Програми розвитку ООН, а також тематичних баз UNICEF, UNESCO, WHO, які надають регіональні дані про освіту, здоров'я та розвиток дітей [209].

Закордонні науковці підкреслюють, що адекватна оцінка людського капіталу потребує багаторівневого збору даних – від національних агрегованих показників до локальних вибірових обстежень, оскільки саме регіональна диференціація часто визначає реальну картину стану людських

ресурсів [210].

Процес збору даних у межах методики оцінювання передбачає формування чіткої системи індикаторів, визначення часових меж та застосування принципу «останнього повного року» для уникнення змішування різних періодів у розрахунках. У разі відсутності частини показників допускається їх побічна оцінка (інтерполяція) або проведення цільових опитувань. Обробка та очищення даних здійснюється відповідно до методологічних підходів UNDP та OECD і включає перевірку достовірності (виявлення аномалій, пропусків), приведення показників до порівнянного вигляду (розрахунок відносних величин, побудова індексів), нормування за прямими або зворотними формулами залежно від напрямку впливу показника, а також визначення порогових значень для індексації.

На нашу думку, для сільських територій України доцільно доповнювати систему оцінки специфічними локальними індикаторами, які не відображені у загальнонаціональних індексах, зокрема забезпеченістю фельдшерсько-акушерськими пунктами, доступністю швидкісного інтернету та цифрових сервісів, часткою зайнятих у високотехнологічних видах діяльності аграрного сектору. Агрегування та розрахунок інтегрального індексу людського капіталу може здійснюватися за принципом рівних ваг (середнє арифметичне), за методикою HDI (геометричне середнє ключових компонент) або за адаптованою моделлю, у якій більша вага надається показникам здоров'я та доступу до освіти як критичним для відтворення людського капіталу у сільській місцевості.

Інтерпретація результатів, згідно з підходами Psacharopoulos та Patrinos, має поєднувати кількісний і якісний аналіз. Автор пропонує використовувати трирівневу схему інтерпретації: порівняльний аналіз (виявлення регіонів-лідерів і аутсайдерів), динамічний аналіз (відстеження змін і трендів за останні 5–10 років) та причинно-наслідковий аналіз (визначення впливу політики, інвестицій і соціально-економічних програм на стан людського капіталу). Комплексне поєднання національних, міжнародних та локальних джерел

інформації дозволяє сформувати багатовимірну та точну картину людського капіталу сільських територій, що відповідає світовим науковим рекомендаціям і може стати основою для розробки ефективних стратегій його збереження та розвитку.

На думку автора, методика збору та аналізу даних для оцінки людського капіталу сільських територій повинна поєднувати кілька ключових принципів, що забезпечать її наукову обґрунтованість і практичну цінність.

По-перше, відкритість передбачає орієнтацію на використання максимальної кількості публічних даних, що гарантує прозорість оцінки, можливість незалежної верифікації результатів і залучення широкого кола зацікавлених сторін - від дослідників і органів влади до місцевих громад та інвесторів.

По-друге, мультиджерельність означає комбінування офіційної статистики, міжнародних баз даних і результатів польових досліджень, що дозволяє зменшити ризик однобічності та отримати більш повну картину як кількісних, так і якісних характеристик людського капіталу.

По-третє, територіальна деталізація має бути зосереджена на рівні об'єднаних територіальних громад (ОТГ) або навіть окремих населених пунктів, оскільки середньорегіональні показники часто маскують значні внутрішні відмінності у доступі до освіти, медичних послуг, цифрової інфраструктури чи можливостей працевлаштування.

По-четверте, адаптивність методики передбачає регулярне оновлення набору індикаторів та вагових коефіцієнтів залежно від соціально-економічної динаміки, демографічних змін та нових викликів (наприклад, наслідків війни, міграційних процесів, кліматичних ризиків).

З огляду на це, автор погоджується з позицією науковців, зокрема Psacharopoulos & Patrinos, що методологія оцінки людського капіталу має бути інтегрованою та адаптивною, поєднувати традиційні та інноваційні джерела даних, а також враховувати контекст кожної конкретної території [211].

Таким чином, якісно вибудований процес збору, обробки та

інтерпретації даних стає не лише технічним етапом дослідження, а й стратегічною основою для об'єктивної оцінки людського капіталу, формування дієвої регіональної політики та системного моніторингу її результативності. Це створює передумови для більш ефективного планування соціально-економічного розвитку сільських територій та зміцнення їхньої стійкості в умовах глобальних і локальних викликів.

Враховуючи результати аналізу існуючих теоретичних і методичних підходів, автором пропонується власна методика інтегральної оцінки людського капіталу, спеціально адаптована до умов сільських територій. Її ключова мета – сформувати комплексний індикатор, який відображатиме рівень розвитку людського капіталу з урахуванням соціально-економічних, демографічних та інфраструктурних особливостей сільської місцевості, а також рівня доступу населення до ресурсів, необхідних для відтворення якісного трудового потенціалу.

Згідно з класичними науковими підходами, представленими у працях Т. Шульца, Г. Бекера та Дж. Кендрика, а також у сучасних концепціях Світового банку та Програми розвитку ООН (ПРООН), ефективне оцінювання людського капіталу має ґрунтуватися на урахуванні його багатокомпонентної структури. Науковці підкреслюють, що людський капітал неможливо адекватно оцінити за одним-двома показниками, оскільки він включає взаємопов'язані освітню, медико-демографічну та економічну складники, які в сукупності визначають конкурентоспроможність і стійкість територій [212].

У межах авторської методики, спираючись на принцип комплексності та міжнародний досвід, пропонується включити три базові блоки індикаторів.

1. Освітній компонент. Основний індикатор: *середня кількість років навчання* серед населення віком 25 років і старше в сільській місцевості (табл. 2.16). Цей показник використовується у глобальних індексах (зокрема, Індекс людського розвитку – HDI) і визнаний ЮНЕСКО як універсальний для оцінки освітнього потенціалу. Науковий контекст свідчить, що тривалість навчання прямо корелює з продуктивністю праці, здатністю до сприйняття інновацій та

адаптацією до технологічних змін. Автор пропонує додатково враховувати частку осіб з вищою освітою у структурі сільського населення, що дозволить відобразити якісні аспекти освітнього рівня.

Таблиця. 2.16

Перелік індикаторів інтегральної оцінки людського капіталу сільських територій

Індикатор	Метод розрахунку	Джерело даних	Пояснення
Середня кількість років навчання серед населення 25+ років	Сума років формальної освіти / кількість осіб віком 25+	Державна служба статистики України, UNESCO Institute for Statistics	Відображає середній рівень освіти, є ключовим компонентом HDI
Частка осіб з вищою освітою	Кількість осіб з вищою освітою / загальна чисельність населення $\times 100\%$	Державна служба статистики України, МОН	Показує якісний компонент освітнього рівня
Очікувана тривалість життя при народженні	Середній прогнозований вік смерті новонародженого	Державна служба статистики України, WHO	Відображає загальний стан здоров'я населення
Коефіцієнт смертності працездатного населення	Кількість смертей працездатних / чисельність працездатного населення $\times 1000$	Державна служба статистики України, МОЗ	Показник втрат людського капіталу у найбільш продуктивному віці
Середньомісячний дохід на 1 жителя села	Сума доходів домогосподарств / середньомісячна чисельність населення	Державна служба статистики України, обстеження умов життя домогосподарств	Характеризує економічні можливості та рівень добробуту
Середньомісячна заробітна плата працівників с/г	Сума нарахованої зарплати / кількість працівників	Державна служба статистики України,	Відображає вартість реалізованого трудового потенціалу
Коефіцієнт міграційного приросту	(Кількість прибулих – кількість вибулих) / середньорічна чисельність населення $\times 1000$	Державна служба статистики України,	Відображає міграційні процеси та привабливість території
Частка молоді працездатного віку	Кількість осіб 15–34 років / чисельність населення $\times 100\%$	Державна служба статистики України,	Визначає демографічний потенціал відтворення людського капіталу

Джерело: власна розробка автора

2. Медико-демографічний компонент. Основний індикатор: *очікувана тривалість життя при народженні* для сільського населення, що відображає

загальний рівень здоров'я, доступ до медичних послуг та якість життя. Додатковий індикатор – коефіцієнт смертності працездатного населення, який дозволяє оцінити втрати людського капіталу у найбільш продуктивному віці. ВООЗ та ОЕСР визнають ці показники ключовими для вимірювання соціального добробуту та ефективності системи охорони здоров'я.

3. Економічно-дохідний компонент. Основний індикатор: *середньомісячний дохід на одного жителя села* або *середньомісячні витрати домогосподарств*. Альтернативно може використовуватися *середньомісячна заробітна плата працівників сільського господарства*. Як підкреслюють Barro & Lee, цей показник є індикатором як економічної активності, так і рівня реалізації трудового потенціалу [213]. Автор наголошує, що низький дохід при достатньому рівні освіти та здоров'я може сигналізувати про явище «недовикористаного людського капіталу».

4. Додатковий демографічний компонент (опційно). Доцільно враховувати *коефіцієнт міграційного приросту* або *частку молоді працездатного віку*. Хоча цей показник не включається безпосередньо до базової формули, він суттєво збагачує інтерпретацію результатів, адже відображає динаміку відтворення людського капіталу та мобільність населення.

Проведене дослідження охопило як теоретичні засади, так і прикладні аспекти оцінювання людського капіталу сільських територій, підтвердивши, що ця категорія має складну, багатокомпонентну структуру та потребує системного, багатовимірного підходу до вимірювання. Як підкреслюють науковці, універсального методу, здатного однаково точно відобразити рівень людського капіталу в різних соціально-економічних умовах, не існує [214].

Тому найбільш ефективною стратегією є комбінування підходів – від аналізу офіційної статистики до розрахунку інтегральних індексів та застосування економетричного моделювання, особливо з урахуванням специфіки сільських територій.

Серед переваг наявних методик варто відзначити міжнародні індекси,

зокрема Human Development Index (HDI) та Human Capital Index (HCI), які забезпечують високу порівнянність результатів і концептуальну зрозумілість. Їхня сильна сторона полягає у здатності формувати цілісне уявлення про стан людського капіталу та концентрувати увагу політики на ключових сферах – освіті та охороні здоров'я. Поряд із цим національні розробки, такі як Індекс регіонального людського розвитку (ІРЛР-2012), створений українськими дослідниками, більш детально враховують локальну специфіку, інтегруючи демографічні, інфраструктурні та екологічні чинники.

Водночас існуючі підходи мають і суттєві обмеження. По-перше, недостатньо охоплюється мезорівень (міжрегіональний та місько-сільський розріз). По-друге, склад індикаторів у стандартних індексах часто є неповним: вони фіксують тривалість навчання, але не відображають рівень засвоєних знань; враховують базові параметри здоров'я, проте ігнорують м'які навички, креативність і підприємницький потенціал. По-третє, в Україні відсутній системний регіональний моніторинг - офіційний ІРЛР востаннє обчислювався у 2012 році. Для сільських територій додатковими викликами є дефіцит статистичних даних на рівні громад та складність у вимірюванні нематеріальних компонентів людського капіталу.

Підсумовуючи результати проведеного дослідження, можна чітко визначити коло стратегічних пріоритетів, спрямованих на забезпечення якісного відтворення, всебічного зміцнення та максимально ефективного використання людського капіталу сільських територій (табл.2.17). Ці пріоритети формують багатовимірну рамку дій, яка охоплює соціальну, економічну, освітню, медико-демографічну та інфраструктурну площини розвитку, а також передбачає комплексну інтеграцію екологічних та цифрових чинників.

Особливе значення має те, що вони враховують не лише загальнонаціональні стратегічні орієнтири, а й регіональну специфіку, відмінності у ресурсному забезпеченні та соціально-економічних умовах окремих громад. Таким чином, формування пріоритетів ґрунтується на

принципах адаптивності, інклюзивності та орієнтації на сталий розвиток, що відповідає сучасним вимогам глобальної та національної політики в аграрному та соціальному секторах.

Таблиця 2.17

Стратегічні пріоритети розвитку людського капіталу сільських територій

Стратегічний пріоритет	Опис пріоритету	Очікуваний результат
Покращення доступу до якісної освіти	Розвиток сільських шкіл, дистанційного навчання, програм підвищення кваліфікації	Зростання рівня освіти та професійної підготовки населення
Підвищення якості медичних послуг	Модернізація ФАПів, залучення медичних кадрів, розвиток телемедицини	Покращення стану здоров'я та збільшення тривалості життя
Розвиток інфраструктури та цифрової доступності	Будівництво доріг, розширення доступу до інтернету, розвиток громадських просторів	Підвищення мобільності, економічної активності та соціальної інтеграції
Підтримка підприємництва та інновацій	Фінансова підтримка малого бізнесу, агростартапів, створення кластерів	Зростання зайнятості та доходів, розвиток економіки села
Зміцнення соціального капіталу	Сприяння розвитку громадських організацій, волонтерських рухів та кооперативів	Підвищення рівня довіри, співпраці та самоврядування в громадах

Джерело: власна розробка автора [215-219].

Реалізація цих напрямів передбачає поєднання державних, регіональних та місцевих ініціатив, ефективне використання міжнародної технічної допомоги та активну участь місцевих громад у процесі прийняття рішень. Це дозволить не лише підвищити рівень життя у сільській місцевості, а й зміцнити її демографічний, трудовий і культурний потенціал, забезпечивши довгострокову конкурентоспроможність країни в умовах глобальних викликів.

Отже, з управлінської та політичного погляду, розвиток людського капіталу сільських територій має стати пріоритетним напрямом державної стратегії регіонального розвитку, інтегрованим у всі ключові секторальні політики – від аграрної та освітньої до соціальної та інноваційної.

Необхідно запровадити постійний національний моніторинг людського

капіталу з деталізацією на рівень громад, що забезпечить об'єктивний аналіз динаміки та своєчасну корекцію програм розвитку. Ефективність управлінських рішень значною мірою залежатиме від здатності держави та місцевого самоврядування забезпечити адресність підтримки, сприяти розвитку інфраструктури, підвищенню цифрової доступності та створенню умов для інноваційної активності населення.

Ключовим елементом має стати партнерство між органами влади, бізнесом, громадськими організаціями та міжнародними донорами, що дозволить мобілізувати фінансові та інтелектуальні ресурси для реалізації комплексних програм відтворення людського капіталу. Такий підхід сприятиме формуванню соціально згуртованих, економічно конкурентоспроможних і екологічно стійких сільських громад, здатних успішно адаптуватися до глобальних викликів і використовувати нові можливості розвитку.

Людський капітал сільських територій водночас постає як одна з найскладніших соціально-економічних проблем і як потужний стратегічний резерв розвитку України. Якість його формування, відтворення та використання визначає не лише рівень добробуту й соціальної стабільності у сільській місцевості, а й конкурентоспроможність національної економіки на глобальному ринку. Результати проведеного дослідження засвідчили, що жоден із наявних індикаторів або методичних підходів не здатен самостійно забезпечити всеосяжну та комплексну оцінку цього явища. Саме тому особливого значення набуває інтегрований підхід, який поєднує кількісні та якісні показники, адаптовані до специфіки функціонування сільських громад та їх соціально-економічного середовища.

Запропонований у межах роботи авторський інтегральний індекс людського капіталу є прикладним інструментом, що дозволяє не лише фіксувати рівень розвитку та територіальні відмінності, а й виявляти «вузькі місця», які стримують прогрес. Його практична цінність полягає у здатності забезпечити об'єктивну діагностику проблем та надати базу для формування

адресних управлінських рішень, спрямованих на зміцнення людського потенціалу. Перспективи вдосконалення індексу передбачають розширення переліку показників, зокрема за рахунок включення індикаторів цифрової компетентності, інноваційної активності, якості та доступності соціальних послуг, а також гнучке налаштування вагових коефіцієнтів відповідно до актуальних завдань державної регіональної та соціальної політики.

На переконання автора, одним із ключових напрямів подальшої роботи має стати перехід від фрагментарних та епізодичних досліджень до системного, регулярного моніторингу людського капіталу сільських територій на загальнодержавному рівні. Такий підхід забезпечить безперервний інформаційний зворотний зв'язок між аналітичними оцінками та процесом прийняття управлінських рішень, дозволить своєчасно реагувати на негативні тенденції та формувати ефективні програми розвитку. Наявність актуальної, деталізованої та зіставної інформації стане підґрунтям для визначення чітких орієнтирів як для центральних органів влади, так і для місцевого самоврядування.

Розвиток і зміцнення людського капіталу сільських територій означає не лише підвищення якості життя мільйонів жителів, але й збереження демографічного, трудового, культурного та інтелектуального потенціалу нації. Це також створення сприятливого середовища для інновацій, технологічного оновлення та розвитку підприємництва в аграрному секторі. Інвестування у людський капітал села є стратегічно важливим напрямом, здатним забезпечити Україні довгострокові конкурентні переваги, соціальну згуртованість та підвищену стійкість до глобальних викликів і кризових ситуацій.

Висновки до 2 розділу

1. Обґрунтовано, що відтворення людського капіталу сільських територій характеризується багатофазовістю та багатовимірністю, оскільки охоплює процеси формування, використання й розвитку людського потенціалу впродовж життєвого циклу та міжпоколінної спадкоємності, а також поєднує економічні, соціальні, культурні, психологічні та інституційні складові. Виявлено специфіку сільського середовища, зумовлену домінуванням локалізованого людського капіталу та підвищеними ризиками втрати «кореневих компетенцій» унаслідок депопуляції, міграційного відтоку й деградації соціальної інфраструктури, що обґрунтовує необхідність реалізації змішаних траєкторій розвитку, заснованих на поєднанні традиційних знань і навичок із цифровими, управлінськими та екологічно орієнтованими компетентностями.

2. Запропоновано теоретико-концептуальну основу дослідження відтворення людського капіталу сільських територій шляхом систематизації ключових наукових теорій з урахуванням воєнного чинника. Показано, що війна трансформує логіку класичних, ендегенних, соціокультурних, інституційних і демографічних підходів, зміщуючи аналітичний фокус у бік адаптивності, безпековості та відновлюваності. У цьому контексті сформовано авторське бачення екосистемної моделі відтворення людського капіталу територіальних громад як багаторівневої взаємодії індивіда й громади, операційних інституцій, а також стратегічної ролі держави та міжнародних партнерів, орієнтованої на подолання освітніх, медичних, цифрових і зайнятісних розривів та зміцнення стійкості громад у воєнний і повоєнний періоди.

3. Систематизація методологічного підґрунтя засвідчила доцільність дослідження людського капіталу сільських територій на основі синергії економічного, соціального, інституційного та системного підходів, кожен із яких висвітлює окремі аспекти формування, накопичення й реалізації

людського потенціалу. Економічний підхід забезпечує кількісну оцінку ефектів інвестицій у освіту, здоров'я та навички; соціальний – розкриває суспільну цінність людського капіталу й роль соціальної згуртованості; інституційний - пояснює вплив якості «правил гри» та інститутів на віддачу інвестицій; системний – інтегрує взаємозв'язки демографічних, економічних, інфраструктурних і культурних детермінант. У підсумку обґрунтовано необхідність комплексної, територіально чутливої методології, здатної відображати специфіку сільської місцевості (просторову неоднорідність, обмежений доступ до послуг, міграційний відтік, старіння населення), а також виклики війни та післявоєнного відновлення.

4. Доведено, що методичний інструментарій і інформаційна база оцінювання людського капіталу сільських територій мають формуватися як багатоджерельна та багаторівнева система, яка поєднує статистичні й індексні методи (динамічний аналіз, інтегральні показники), економіко-математичне моделювання (оцінювання впливів і сценаріїв), просторовий аналіз (ГІС та картографування диспропорцій), а також соціологічні й експертні методи (дослідження мотивацій, міграційних очікувань, інституційних обмежень). Обґрунтовано, що в умовах війни ключового значення набувають оперативність і верифікація даних, що підсилює роль адміністративних реєстрів громад, міжнародних моніторингових баз та альтернативних джерел інформації, а також актуалізує потребу оновлення переписних даних. Відповідно, аргументовано доцільність інституціоналізації національної системи моніторингу людського капіталу сільських територій, інтегрованої з регіональними платформами та зорієнтованої на підтримку управлінських рішень у воєнний і повоєнний періоди.

5. Систематизовано наукові підходи до вимірювання людського капіталу (статистичні, індексні, економетричні, соціологічні та експертні) і доведено, що для сільських територій України їх застосування має ґрунтуватися на принципах комплексності, динамічності, просторової диференціації та адаптивності. Показано, що міжнародні індекси (HDI, HCI,

BLI) забезпечують концептуальну узгодженість і міжкраїнну порівнянність, однак характеризуються обмеженою чутливістю до локальної специфіки сільських громад; водночас національні методики (зокрема індекс регіонального людського розвитку) є більш релевантними до внутрішніх умов, проте потребують актуалізації та розширення індикаторів, пов'язаних із цифровою доступністю, інфраструктурними бар'єрами та якісними характеристиками людського потенціалу.

6. Обґрунтовано доцільність переходу від фрагментарних оцінок до комбінованої методики вимірювання людського капіталу, яка інтегрує офіційну статистику, індексні розрахунки, просторовий аналіз, соціологічні опитування та експертні оцінки. Такий підхід дає змогу одночасно відображати кількісні параметри стану й динаміки людського капіталу та якісні детермінанти його відтворення з урахуванням територіальних диспропорцій і кризових умов. Запропоновано структуру індикаторної бази інтегральної оцінки людського капіталу сільських територій (освітній, медико-демографічний, економіко-дохідний і демографічно-міграційний блоки), що формує методичне підґрунтя для регулярного моніторингу на рівні громад і підвищення адресності державної та регіональної політики розвитку людського потенціалу села.

За результатами дослідження, отриманими у розділі 2, опубліковано праці автора [114, 155, 156, 157, 158, 215, 216, 217, 218, 219], що наведені у списку використаних джерел.

Список використаних джерел до розділу 2

106. Schultz T. W. *Transforming Traditional Agriculture*. New Haven: Yale University Press, 1964. 220 p.
107. Becker G. S. *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education*. Chicago: University of Chicago Press, 1964. 187 p.
108. Mincer J. *Human Capital and Economic Growth*. *Economics of Education Review*, 1984, vol. 3, no. 3, pp. 195–205.
109. Sen A. *The Idea of Justice*. Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press, 2009. 468 p.
110. Давидюк Т. В. Еволюція поняття «людський капітал». *Проблеми теорії та методології бухгалтерського обліку, контролю і аналізу*. 2008. № 3 (12). С. 175-182.
111. Lucas, R. E. *The Industrial Revolution: Past and Future*. In: *Lectures on Economic Growth*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2002. P. 109–188.
112. Брюховецька Н.Ю., Ієвлєв В.В. Людські ресурси підприємств: механізм планування стратегічного розвитку у повоєнному відновленні. *Modern engineering and innovative technologies*. 2025. Issue 41. Part 3, P. 119-132. DOI: <https://doi.org/10.30890/2567-5273.2025-41-03-063>
113. Брюховецька Н.Ю., Приходько О.В. Наукові підходи до визначення суті та змісту людського потенціалу підприємств. *Бізнес Інформ*. 2025. № 5. С. 18–26. DOI: <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2025-5-18-26>
114. Пронько, Л. М. Особливості відтворення людського капіталу сільських територій. *Продовольчі ресурси*. 2022. Т. 10. № 18. С. 266-275. DOI: <https://doi.org/10.31073/foodresources2022-18-26> (2022)
115. Лєх Т. А. Концепція формування та відтворення людського капіталу. *Ефективна економіка*. 2012. № 2. С.76-81
116. Васильців Т. Г., Лупак Р. Л., Левицька О. О. Сучасні детермінанти актуалізації міграції молоді України та її регулювання: превосенний

контекст. *Академічні візії*. 2023. №24. С. 89-96

117. World Bank. *World Development Report 2019: The Changing Nature of Work*. Washington, DC: World Bank, 2019. 145 p.

118. Mincer J. *The Distribution of Labor Incomes: A Survey with Special Reference to the Human Capital Approach*. *Journal of Economic Literature*. 8(1). 1970. P. 1–26.

119. Barro R. J. *Economic Growth in a Cross Section of Countries*. *Quarterly Journal of Economics*. №106(2). 1991p. P. 407–443,

120. Rebelo S. *Long-Run Policy Analysis and Long-Run Growth*. *Journal of Political Economy*. 1991. № 99(3). P. 500–521.

121. Granovetter M. S. *Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness*. *American Journal of Sociology*. 1985. vol. 91. № 3. P. 481–510.

122. Fukuyama F. *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*. New York: Free Press, 1995. 457 p.

123. Olson M. *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups*. Cambridge, MA: Harvard University Press. 1965. 186 p.

124. Савицька О. П., Філоненко О. С. Демографічна ситуація та міграційні процеси в сільській місцевості. *Продуктивність агропромислового виробництва. економічні науки*. 2014. № 25. С. 45-53.

125. Андрейцева, І. Людський капітал України за умов війни: виклики та загрози. *Проблеми, пріоритети та перспективи сталого розвитку в ххІ столітті. Матеріали XVI міжнародної науково-практичної конференції*. 2024. С.106-109.

126. Дослідження періоду повномасштабної війни: 2022-23pp. Соціальна політика. *Національний інститут стратегічних досліджень*. URL: <https://niss.gov.ua> › node.

127. Михайлишин У. Б., Сухан В. С., Анталовці О. В. Психологічний стан здобувачів вищої освіти в період воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія*. 2023. № 2. С. 27-33.

128. World Health Organization. *World Health Statistics 2024: Monitoring Health for the SDGs, Sustainable Development Goals*. Geneva: WHO, 2024. 164 p.
129. Олійник Т., Жураковська А. Ринок праці в Україні під час війни. *Молодий вчений*. 2024. №1 (125). С. 121-125.
130. Черненко Н. І. Міграційні процеси в умовах війни: шляхи розв'язання проблем. *Таврійський науковий вісник. Серія: Економіка*. 2023. №16. С. 229-235.
131. Войналович І. Завдання соціально-гуманітарної політики збереження людського капіталу України в умовах війни. *Modeling the Development of the Economic Systems*. 2023. №1. С. 226-232.
132. Цимбалюк І. О., Павліха, Н. В., Цимбалюк, С. М. Динаміка ринку праці в Україні під час війни: аналіз міграційних тенденцій та показників безробіття. *Інноваційна економіка*. 2023. №2-2023. С. 101-109.
133. Putnam R. D. *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster, 2000. 541 p.
134. Becker G. S. *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education*. Chicago: University of Chicago Press, 1964. 412 p.
135. Близнюк В. В. Людський капітал як фактор економічного розвитку. *Економіка і прогнозування*. 2005. №2. С. 64-78.
136. Юхименко П. І. Зміна парадигми розвитку агропідприємств на основі технологій Індустрії 5.0. *Економіка та управління АПК*. 2024. № 1. С. 110-118.
137. Schultz T. W. *Investment in Human Capital: The Role of Education and of Research*. New York: The Free Press, 1971. 272 p.
138. Кузьменко О. В. Вплив війни на інституційне середовище сільських територій. *Регіональна економіка*. 2023. № 2. С. 45–56.
139. Виборна В. Д. Удосконалення інструментів державної підтримки розвитку фермерських господарств, як складової соціального капіталу сільських територій. *Економіка та управління АПК*. 2022. № 1. С.109-119.
140. Захарін С. В. Освіта під час воєнного стану: виклики та сучасний

стан. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2023. №6(12). С. 521-530.

141. United Nations High Commissioner for Refugees. *Global Trends: Forced Displacement in 2023*. Geneva: UNHCR, 2024. 96 p.

142. World Health Organization. *World Health Statistics 2024: Monitoring Health for the SDGs*. Geneva: WHO, 2024. 136 p.

143. United Nations Development Programme. *Human Development Report 2024: Breaking the Gridlock – Reimagining Cooperation in a Polarized World*. New York: UNDP, 2024. 276 p.

144. Wilkin J. *Rural Development in Poland: The Role of Agriculture and Rural Areas in the Socio-Economic Transformation*. Warsaw: Scholar Publishing House, 2018. 230 p.

145. Bock B. B. «Rural Marginalisation and the Role of Social Innovation: A Turn Towards the Social?» *Sociologia Ruralis*, 2016, vol. 56, no. 4, pp. 552–573.

146. Bollman R. D., Clemenson, H. A. *Structure and Change in Canada's Rural Demography: An Update to 2006*. Ottawa: Statistics Canada, 2008. 112 p.

147. Becker G. S., & Murphy, K. M. *Social Economics: Market Behavior in a Social Environment*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2000. 192 p.

148. Москаленко О. М. Людський капітал як інституціональний ресурс моделі випереджаючого економічного розвитку. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: *Економічна теорія та право*. 2013. № 2. С. 304-306

149. OECD. *Rural Development Policy Review: Enhancing Rural Innovation*. Paris: OECD Publishing, 2020. 198 p.

150. North D. C., Wallis J. J., Weingast B. R. *Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009. 308 p.

151. Якуба К. І. Особливості інвестицій у людський капітал: методологічний аспект. *Проблеми інноваційно-інвестиційного розвитку*. 2013. № 5. С. 180-185.

152. Романова О. В. Людський капітал як соціально-економічна та

облікова категорії: аналіз наукових джерел. *Вісник Житомирського державного технологічного університету. Серія: Економічні науки*. 2013. № 2. С. 153-160.

153. Бенівська Л. Я. Проблеми бюджетного забезпечення освіти в контексті децентралізації управління. *Регіональна економіка*. 2016. № 1. С. 121-129.

154. Разумей Г. Ю., Разумей М. М. Діджиталізація публічного управління як складник цифрової трансформації України. *Публічне управління та митне адміністрування*. 2020. №2 (25). С. 139-145.

155. Pronko L., Puzyrova P., Sobchyshyn V., Varava L., Zakharov D., Vynogradova O. Innovative management of labour potential in the digitalization system of financial and economic security of the smart economy. *Financial and Credit Activity: Problems of Theory and Practice*. 2025. Vol. 1, Issue 60. P. 554-569. DOI: <https://doi.org/10.55643/fcaptp.1.60.2025.4694>.

156. Patyka N., Khodakivska O., Pronko L., Kolesnyk T., Klymchuk O., Kamenschuk B., Zayed N. Approaches To Evaluation Of The Agriculture Competitiveness Level: Empirical Evidence in Ukraine. *Academy of Strategic Management Journal*. 2021. Vol. 20 (1). P. 1-15. URL: <https://r.donnu.edu.ua/handle/123456789/1534>

157. Пронько Л.М. Соціальна політика об'єднаних територіальних громад як засіб відтворення людського капіталу сільських територій. *Економічний дискурс*. 2022. Вип. 1-2. С. 74-81. DOI: 10.36742/2410-0919-2022-1-8

158. Пронько Л.М. Організаційні особливості формування людського капіталу сільських територій. *Економічний дискурс*. 2022. Вип. 3-4. С. 61-70. DOI: 10.36742/2410-0919-2022-2-6

159. Flora C. B., Flora, J. L., Gasteyer, S. P. *Rural Communities: Legacy and Change*. Boulder: Westview Press, 2015. 352 p.

160. Левкіна Р., Левкін А., Ряснянська А. Сучасна освіта у структурі сталого розвитку підприємств аграрного бізнесу. *Новий колегіум*. 2018. № 1.

С. 45-47.

161. Бурдьє П. Форми капіталу. Соціологія політики. К.: Основи, 2002. С. 120–149.

162. Патнем Р. Творення демократії: традиції громадської активності в сучасній Італії. К.: Основи, 2001. 302 с.

163. OECD. *Rural Development Policy Review: Enhancing Rural Innovation*. Paris: OECD Publishing, 2020. 198 p.

164. North D. C. *Economic Performance through Time*. The American Economic Review, 1994, vol. 84, no. 3, p. 359–368.

165. Дзвінчук Д. І. Основні вектори розробки та реалізації освітньої політики в контексті реформи децентралізації в Україні. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2018. № 72. С. 125-136.

166. Мішин Ю. Р. Людський капітал у системі капіталу постіндустріального суспільства. *Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво*. 2013. № 5. С. 34-37.

167. Константюк Н. І. Фінансове забезпечення охорони здоров'я як важливий компонент інвестицій у людський капітал. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: Економіка. 2013. Вип. 24. С. 179-183.

168. Танасійчук Ю. В. Теоретичні аспекти інвестування в людський капітал. *Збірник наукових праць Уманського національного університету садівництва*. 2012. Вип. 81(2). С. 342-348.

169. Крупін В. Є., Злидник Ю. Р. Людський капітал в інноваційному розвитку сільських територій України: ментальні аспекти. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку. 2013. № 778. С. 238-244

170. United Nations Development Programme. *Human Development Report 2015: Work for Human Development*. New York: UNDP, 2015. 288 p.

171. Woods, M. *Rural Geography: Processes, Responses and Experiences in*

Rural Restructuring. 2nd ed. London: SAGE Publications, 2010. 320 p.

172. United Nations Development Programme. *Human Development Report 2019: Beyond Income, Beyond Averages, Beyond Today – Inequalities in Human Development in the 21st Century*. New York: UNDP, 2019. 352 p.

173. Ostrom, E. *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990. 280 p. Chambers, R. *Whose Reality Counts? Putting the First Last*. London: Intermediate Technology Publications, 1997. 297 p.

174. Мякотіна Н. А. Людський капітал: індикатори та модель оцінювання. *Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво*. 2014. № 1. С. 85-89.

175. Кулинич Р. О. Використання індексного аналізу при прогнозуванні економічних явищ. «Вісник ЖДТУ»: *Економіка, управління та адміністрування*. 2008. №2 (44). С.324-327.

176. Ostrom E. *A General Framework for Analyzing Sustainability of Social-Ecological Systems*. Science, 2009, Vol. 325. № 5939. P. 419–422.

177. Chambers R. *Rural Development: Progress and Prospects in a Changing World*. World Development, 1994, Vol. 22. № 9, P. 1435–1444.

178. Dyakonenko O. Соціальний капітал територіальних громад України в умовах війни: сучасні трансформації та прогнозні зрушення. *Demography and social economy*. 2023. №52 (2). С.54-71.

179. Соціологічні дослідження. URL: https://imdata.com.ua/poslugy/sotsiologichnidoslidzhennya/?gad_source=1&gad_campaignid=18973501832&gbraid=0AAAAABtZl4y0r8vZuxuxm96zq2aWfh8&gclid=CjwKCAiAncvMBhBEEiwA9GU_fpNYj5TuDEKOKrFkYlxWYfeVTgiWSoLC4qZrGEe6Z5TarpRFuemHQhoCX30QAvD_BwE.

180. Про затвердження плану заходів з реалізації Стратегії людського розвитку на 2025-2026 роки. Розпорядження КМУ від 21 березня 2025 р. № 246-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzh-spriyannia-rozvytku-hromadianskoho-suspilstva-v-ukraini-na-20212026-roky-i-246>

181. Антонов А.П. Економічна сутність і концептуальне значення категорії «людський капітал». *Формування ринкових відносин в Україні*. 2013. № 11. С. 233-238.

182. Чугаєвська С., Франовський А., Сарана О. Проведення всеукраїнського перепису населення: виклики, перспективи, досвід європейських країн. Матеріали Міжнародної науковопрактичної конференції, м. Житомир, 15 грудня 2020 року / за загальною редакцією О.А. Сарани, С.В Чугаєвської. Житомир: Видавництво ЖДУ ім. Івана Франка. С. 89-94.

183. Остапчук Ю. М., Сікачина О. В. Організаційно-правові засади проведення органами державної статистики Всеукраїнського сільськогосподарського перепису. *Статистика України*. 2009. № 1. С. 104-109.

184. Каленська, В. П. Актуальні проблеми розвитку державної статистики. *Scientific notes of Lviv University of Business and Law*. 2022. № 34. С. 30-34.

185. Пивовар, П. В. Методичні підходи до оцінки людського капіталу сільських територій. *Агросвіт*. 2022. №5-6. С. 24-32.

186. Левицька, О. Сутність, генезис та еволюція поняття людські ресурси: системно-концептуальний підхід. *Україна: аспекти праці*. 2010. № 1. С. 37-42.

187. Дронова Т. С. Інвестиції – важливий вклад у людський капітал сільськогосподарських підприємств Полтавської області. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер.: Економічні науки*. 2014. Вип. 7(4). С. 79-81.

188. World Bank. *Human Capital for a Resilient Recovery: The Role of Education, Skills, and Health*. Washington, DC: World Bank, 2021. 88 p.

189. United Nations Development Programme. *Human Development Report 2023/24: Uncertain Times, Unsettled Lives – Shaping Our Future in a Transforming World*. New York: UNDP, 2023. 282 p

190. Теслюк Р., Бідак В. Старіння населення України та соціальна

вразливість людей похилого віку. *Економіка та суспільство*. 2023. № 56. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-56-14>

191. Williamson O. E. *Markets and Hierarchies: Analysis and Antitrust Implications*. New York: Free Press, 1975. 286 p.,

192. North D. C. *Structure and Change in Economic History*. New York: W. W. Norton & Company, 1981. 240 p.

193. Кудренко Н. В. Теоретико-методичні підходи щодо оцінювання економічної ефективності функціонування підприємств. *Науковий часопис НПУ імені МП Драгоманова. Серія 18: Економіка і право*. 2014. № 24. С. 61-67.

194. Мазіна О. Оцінка та чинники розвитку людського капіталу. *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету*. 2012. № 6. С. 16-26.

195. OECD. *Education at a Glance 2023: OECD Indicators*. Paris: OECD Publishing, 2023. 500 p. URL: https://idss.org.ua/ukr_index/irlr_2014

196. Anand S., Sen A. *Sustainable Human Development: Concepts and Priorities*. New York: United Nations Development Programme, 1995. 25 p.

197. Krey D. Strategic Human Resource Development in Rural Communities. *Rural Sociology*. №64(4). P. 563–585

198. Boarini B., Kolev A., McGregor A. *Measuring Well-being and Progress in Countries at Different Stages of Development: Towards a More Universal Conceptual Framework*. OECD Development Centre. 2014. № 325. P.16-18.

199. Откидач М. В. Методичні підходи до побудови субіндексів регіонального людського розвитку. *Демографія та соціальна економіка* 1 2016. С. 145-157.

200. Ночка М. Підходи до оцінки людського капіталу. *Bulletin of Sumy National Agrarian University*. 2021. №1(87). С. 51-57.

201. Jorgenson D. W., Fraumeni B. M., Lipsey R. E., Tice H. S. *The Accumulation of Human and Nonhuman Capital, 1948–1984. The Measurement of Saving, Investment, and Wealth*. Chicago: University of Chicago Press. 1989.

P. 227–282.

202. Jorgenson D. W., Fraumeni B. M. *The Role of Education in U.S. Economic Growth. American Economic Review*. 1992. Vol. 82. № 2. P.127–132.

203. Близнюк В. В. Вартість людського життя: теорія та практика вимірювання. *Український соціум*. 2014. № 3. С. 101-112.

204. Ляховець О. О. Порівняльний аналіз методологічних підходів до оцінки людського капіталу. *Бюлетень Міжнародного Нобелівського економічного форуму*. 2010. №1. С. 199-206

205. Rowe, D., & Wright, R. *Human Capital and Economic Growth: A Regional Analysis. Journal of Regional Science*. 1997. vol. 37. no. 2. P. 217–235.

206. Пірен М. Людський капітал – важлива суспільна цінність. *Релігія та соціум*. 2015. № 3. С. 108-112.

207. Свиноус І.В., Желавський О.Б., Нянько В.М., Гаврик О.Ю. та ін: Людський капітал: формування та розвиток сільських територій: Монографія Київ: ТОВ «ТРОПЕА», 2023. 480 с. URL: <http://rep.btsau.edu.ua/handle/BNAU/9731>

208. Popova T, Makarenko P., Trusova N., Karpenko A., Pilyavsky V. and Svynous I. Activation of Business Processes in Service Cooperation of Rural Territories of Ukraine. *RIVA* Vol. 10. № 29. P. 99-120. URL: <https://doi.org/10.35588/rivar.v10i29.5726>.

209. Йолтуховська О. Ю. Людський капітал в контексті стратегічного вимірювання бізнесу. *Науковий вісник Ужгородського Університету*. 2019. Вип. 2 (54). С. 122-128.

210. Hanushek E. A., Woessmann L. The Knowledge Capital of Nations: Education and the Economics of Growth. *Cambridge: MIT Press*. 2015. 306 p.

211. Psacharopoulos G., Patrinos H. A. Returns to Investment in Education: A Decennial Review of the Global Literature. *Education Economics*. 2018. Vol. 26. № 5. P. 445–458.

212. Сахненко О. І. Методи оцінки людського капіталу. *Економіка та суспільство*. 2017. № 10. С. 24-27.

213. Barro R. J., Lee J. W. A New Data Set of Educational Attainment in the World, 1950–2010. *Journal of Development Economics*. 2013, Vol. 104. P.184–198.
214. Сиротюк Г., Петришин Л. Сутність і методика оцінки людського капіталу. *Аграрна економіка*. 2015. № 3-4. С. 9-17.
215. Пронько Л.М., Затайдух К.Ю., Чорний Я.І. Економічний розвиток територіальних громад: сутність, особливості та стратегічні перспективи. *Економіка та суспільство*. 2024. Вип. 59. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/3428/3356> DOI: 10.32782/2524-0072/2024-59-65.
216. Berezyuk S., Bereziuk Yu., Pronko L. Factors of formation of human behavior in society. *Економіка та суспільство*. 2024. Вип. 63. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/4148/4082> DOI: 10.32782/2524-0072/2024-63-72.
217. Пронько Л.М., Колесник Т.В., Гуцол М.В. Вплив децентралізації на ефективність управління в об'єднаних територіальних громадах України. *Економіка та суспільство*. 2024. Вип. 65. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/4441/4378> DOI: 10.32782/2524-0072/2024-65-62
218. Пронько Л. Державна політика як складова організаційно-економічного механізму відтворення людського капіталу села. *Інноваційна економіка*. 2025. № 4.
219. Pronko L., Kolesnik T., Samborska O. Essence and Concept of Capitalization of Enterprises its Types and Methods of Evaluation. *European Journal of Sustainable Development*. 2021. Vol. 10 (1). P. 551-560. DOI: 10.14207/ejsd.2021.v10n1p551.

РОЗДІЛ 3

ЕКОНОМІЧНА ОЦІНКА ВІДТВОРЕННЯ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ В УКРАЇНІ

3.1. Сучасний стан та тенденції відтворення сільського населення України

Відтворення сільського населення є ключовим чинником стабільності аграрного сектору, розвитку сільських територій та формування продовольчої безпеки держави. Воно забезпечує відновлення трудових ресурсів, збереження соціокультурного середовища та підтримку економічної активності в сільській місцевості. Демографічні процеси у сільському просторі України мають специфічний характер, оскільки поєднують довготривалі тенденції депопуляції, що розпочалися ще у 1990-х роках, з новими викликами воєнного та соціально-економічного характеру.

Серед основних проблем слід виокремити низький рівень народжуваності, високу смертність населення працездатного віку, значні масштаби внутрішньої та зовнішньої міграції, а також старіння демографічної структури села. Війна 2022–2025 рр. посилила ці процеси, адже мільйони сільських жителів були змушені залишити свої домівки, а значна частина чоловічого населення мобілізована. Це створює не лише прямі демографічні втрати, але й опосередковані ефекти у вигляді зниження одруженості, відкладеної народжуваності, зростання соціальної напруги та погіршення якості людського капіталу.

Водночас трансформація економічних відносин у сільському господарстві, механізація та цифровізація виробництва знижують потребу в традиційних трудових ресурсах, що поглиблює відтік молоді у міста та за кордон. Така ситуація призводить до дисбалансу між економічним потенціалом аграрного сектору і людськими ресурсами, необхідними для його сталого розвитку.

Отже, сучасне відтворення сільського населення в Україні характеризується як складний багатовимірний процес, у якому переплітаються демографічні, економічні, соціальні та воєнні фактори. Він потребує комплексного аналізу та державної політики, спрямованої на збереження й розвиток людського потенціалу сільських територій, адже саме це є передумовою відновлення економіки та забезпечення продовольчої безпеки країни в умовах глобальних і внутрішніх викликів.

Таким чином, сучасні демографічні тенденції в українському селі не можна розглядати ізольовано від ширших економічних і соціальних процесів. Вони є результатом поєднання природних і міграційних чинників, які формують складну картину відтворення населення. Саме тому постає потреба у теоретичному осмисленні динаміки чисельності сільського населення як багатовимірного явища, що поєднує демографічні, економічні та інституційні аспекти.

У теоретичному аспекті динаміка чисельності сільського населення розглядається як результат взаємодії природного та міграційного відтворення, де вирішальне значення мають соціально-економічні умови життєдіяльності. Теорія демографічного переходу пояснює скорочення сільського населення зменшенням рівня народжуваності при збереженні високої смертності, що характерно для країн з нестабільним розвитком [220].

Міграційні концепції (зокрема теорія «push-pull») підкреслюють, що урбанізація та відтік молоді з села у міста зумовлені структурними диспропорціями ринку праці й нерівним доступом до соціальних благ [221].

Інституційна економічна теорія акцентує, що слабкість державної політики у сфері розвитку сільських територій лише поглиблює процес депопуляції [222]. Крім того, сучасні підходи трактують сільське населення як стратегічний ресурс продовольчої безпеки та відтворення людського капіталу, що потребує захисту й підтримки. Таким чином, у теоретичному вимірі динаміка сільського населення є не лише статистичним явищем, а й відображенням глибших соціально-економічних і політичних трансформацій.

Демографічна структура населення України за останні два десятиліття зазнала суттєвих змін, що відображають як довготривалі урбанізаційні процеси, так і специфічні внутрішні виклики, пов'язані з економічними кризами, війною та активними міграційними потоками. Відбувається поступове зменшення чисельності як міського, так і сільського населення, проте темпи скорочення у селах є більш відчутними, що підсилює асиметрію між містом і селом. Важливим є те, що зміни відбуваються не лише в абсолютних показниках чисельності, але й у структурних співвідношеннях, які формують нову модель розселення населення в країні.

Приведені дані в таблиці 3.1. відображають динаміку демографічних показників за період 2010–2023 років, демонструючи глибоку та прискорену кризу депопуляції в Україні, яка набула катастрофічного характеру після 2022 року.

Таблиця 3.1

Динаміка демографічних індикаторів України за 2010-2023 рр.

Роки	Загальна чисельність населення, млн осіб	Чоловіче населення, млн осіб	Жіноче населення, млн осіб	Щільність населення (осіб на квадратний км)	Природний приріст	Зміна чисельності населення (тис.)	Темпи приросту населення (відсотки)	Народження (тис.)	Чисельність мігрантів (тис.)	Коефіцієнт чистої міграції (на 1000 населення)
2010	46,5	21,6	24,9	80,2	-180	-164	-0,35	507	16	0,3
2011	46,3	21,5	24,8	79,9	-158	-132	-0,29	512	26	0,6
2012	46,2	21,5	24,7	79,8	-130	-64	-0,14	528	67	1,4
2013	46,1	21,5	24,7	79,6	-130	-103	-0,22	515	27	0,6
2014	46	21,4	24,6	79,4	-140	-206	-0,45	489	-66	-1,4
2015	45,8	21,3	24,5	79	-147	-169	-0,37	449	-22	-0,5
2016	45,6	21,3	24,4	78,7	-136	-167	-0,37	439	-31	-0,7
2017	45,4	21,2	24,3	78,4	-158	-195	-0,43	399	-36	-0,8
2018	45,2	21,1	24,1	78	-227	-260	-0,57	367	-32	-0,7
2019	45	21	24	77,6	-236	-243	-0,54	352	-7	-0,2
2020	44,7	20,8	23,9	77,1	-308	-312	-0,7	338	-4	-0,1
2021	44,3	20,6	23,7	76,5	-450	-451	-1,02	309	-1	0
2022	41	19,1	21,9	70,9	-349	-6 049	-14,76	233	-5 699	-138,8
2023	37,7	17,5	20,2	65,1	-283	-583	-1,55	212	-300	-8
Відхилення, +, -	-8,8	-4,1	-4,7	-15,1	-103	-419	-1,2	-295	-316	-8,3

Джерело систематизовано автором на основі [223]

Загальна чисельність населення неухильно зменшувалась ще з 2010 року (з 46.5 млн до 44.3 млн у 2021 році) переважно за рахунок природного спаду, який постійно посилювався (кількість народжень впала з 507 тис. до 309 тис. до 2021 року, а природний приріст став 450 тис.). Однак у 2022 році відбувся критичний злам: чисельність населення різко скоротилася на 3.3 млн осіб (до 41 млн), при цьому основним чинником став не природний спад (-349 тис.), а міграційні втрати (-5699 тис.), які становили понад 94% від загального зменшення чисельності; коефіцієнт чистої міграції сягнув безпрецедентного рівня 138.8 на 1000 населення. Ця тенденція продовжилася у 2023 році, коли чисельність населення впала до 37.7 млн осіб, а народжуваність досягла історичного мінімуму (212 тис. осіб), що свідчить про руйнівний вплив війни на людський капітал нації.

Аналіз таблиці 3.2 відображає динаміку чисельності населення України за 2010–2023 роки, дозволяє зробити висновок про загальне стійке скорочення як наявного, так і постійного населення за вказаний період.

У 2010 році чисельність наявного населення становила 46 мільйонів осіб, з яких міське населення складало 31,5 млн, а сільське – 14,4 млн. До 2023 року загальна чисельність наявного населення скоротилася на 8,3 мільйона і досягла 37,7 мільйона осіб. При цьому чисельність міського населення зменшилася на 5,5 млн (до 26 млн), а сільського – на 2,7 млн (до 11,7 млн).

Якщо розглядати чисельність постійного населення, то у 2010 році вона дорівнювала 45,8 мільйона осіб, з розподілом на 21,1 млн чоловіків та 24,7 млн жінок. До 2023 року ця категорія зазнала значно більшого відносного падіння, скоротившись на 16,1 мільйона і склавши лише 29,7 мільйона осіб. Кількість чоловіків зменшилася на 3,6 млн (до 17,5 млн), а кількість жінок – на 12,5 млн (до 12,2 млн). Слід зазначити, що у 2023 році в даних про постійне населення спостерігається нетипово велике скорочення жіночого населення та значна розбіжність із загальним наявним населенням, що може бути пов'язано зі зміною методології обліку або впливом зовнішніх факторів.

Протягом 2010–2014 років скорочення чисельності населення було

відносно невеликим і поступовим. Однак, починаючи з 2015 року, відбулося різке зниження показників, коли наявне населення одразу зменшилося з 45,4 млн у 2014 році до 42,9 млн у 2015 році. Подальше скорочення продовжувалося щороку, а у 2023 році зафіксовано найбільш різке падіння чисельності наявного населення за весь період.

Таблиця 3.2

**Динаміка чисельності міського і сільського населення України
(2010-2023 рр.)**

	Чисельність наявного населення			Чисельність постійного населення		
	всього	у тому числі		всього	у тому числі	
		міське	сільське		чоловіки	жінки
2010	46	31,5	14,4	45,8	21,1	24,7
2011	45,8	31,4	14,3	45,6	21	24,6
2012	45,6	31,4	14,3	45,5	21	24,5
2013	45,6	31,4	14,2	45,4	21	24,4
2014	45,4	31,3	14,1	45,2	20,9	24,3
2015 ¹	42,9	29,7	13,3	42,8	19,8	23
2016 ¹	42,8	29,6	13,2	42,6	19,7	22,9
2017 ¹	42,6	29,5	13,1	42,4	19,6	22,8
2018 ¹	42,4	29,4	13	42,2	19,6	22,7
2019 ¹	42,2	29,3	12,9	42	19,5	22,5
2020 ¹	41,9	29,1	12,8	41,7	19,3	22,4
2021 ¹	41,6	29	12,6	41,4	19,2	22,2
2022 ¹	41,2	28,7	12,5	41	19	22
2023 ¹	37,7	26	11,7	29,7	17,5	12,2
Відхилення, +,-	-8,3	-5,5	-2,7	-16,1	-3,6	-12,5

¹ Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя.

Джерело: складено за даними [223].

Отримані дані свідчать, що впродовж 2010–2023 рр. Україна рухалася шляхом посилення урбанізації, проте цей процес обумовлений не стільки зростанням чисельності міських жителів, скільки швидким зменшенням сільського населення. Саме села втрачають людський потенціал найшвидшими темпами, що створює додаткові загрози для аграрного виробництва, соціальної інфраструктури та збереження локальних громад. У перспективі без належних заходів державної демографічної та регіональної політики існує високий ризик подальшого посилення дисбалансу між містом і селом та фактичного збезлюднення значної кількості малих поселень.

Скорочення чисельності сільського населення в Україні зумовлене низкою взаємопов'язаних чинників. Першочерговим виступає низький рівень народжуваності у поєднанні зі стійкою високою смертністю, що формує негативний природний приріст. Попри те, що сумарний коефіцієнт народжуваності у сільській місцевості традиційно є вищим, ніж у містах, цього недостатньо для простого відтворення поколінь, а темпи скорочення народжень у селах навіть швидші. Вагомим чинником є також міграція: за даними науковців у 2000–2018 роках чисельність сільських жителів зменшилася з 16,9 млн до 13,0 млн осіб, тобто майже на 23%, тоді як у містах втрати становили лише близько 16% [224]. Це свідчить про глибші демографічні проблеми саме у сільській місцевості, де відтік молоді та жінок репродуктивного віку спричиняє прискорене старіння населення. Важливу роль відіграли й адміністративно-територіальні зміни: починаючи з 2014 року, статистика не враховує мешканців тимчасово окупованих територій Криму та частини Донбасу, де значна частина населення проживала саме у сільських поселеннях.

У науковій літературі зазначається, що процеси депопуляції села в Україні відображають глобальні урбанізаційні тенденції, але водночас мають національну специфіку. Українське село характеризується надмірно високими темпами скорочення чисельності населення та особливо інтенсивним процесом старіння демографічної структури. Вчені підкреслюють, що збереження людського потенціалу сільських територій має стратегічне значення не лише для підтримки аграрного виробництва, а й для соціально-економічної стабільності держави загалом. Оскільки, діяльність сучасних підприємств вимагає розробки нових підходів та форм стимулювання інтелектуалізації людського капіталу в умовах цифровізації [225].

Додатковим каталізатором негативних тенденцій стали воєнні події. Масовий виїзд значної кількості сільських жителів за кордон, переміщення всередині країни, мобілізація працездатного населення та підвищена смертність у прифронтових регіонах призвели до нової хвилі скорочення.

Війна посилила традиційні демографічні проблеми, сформувавши не лише втрату чисельності, а й масштабну втрату репродуктивного потенціалу, що ускладнює перспективи природного відтворення населення.

З метою отримання інформації щодо перспективи відтворення людського капіталу в сільській місцевості, нами було проведено ряд опитувань за участі 200 респондентів Вінницької, Київської та Тернопільської областей (Додатки Б–З).

Результати опитувань автора, проведених у 2022–2023 роках серед 200 домогосподарств у селах Київщини, Тернопільщини та Вінниччини, підтверджують ці висновки. Близько 56% респондентів заявили, що розглядають можливість виїзду з села через відсутність робочих місць та слабку інфраструктуру. При цьому 28% зазначили, що готові залишитися за умов належної підтримки держави, а ще 16% висловили намір повернутися із-за кордону після завершення війни, але лише за наявності можливостей для зайнятості.

Авторський аналіз показує, що стабілізація чисельності сільського населення можлива лише за умов комплексних державних заходів. Серед них ключовими мають стати стимулююча соціальна політика для молодих сімей, створення нових робочих місць і диверсифікація зайнятості не лише в аграрному секторі, але й у сфері послуг, зеленого туризму та переробної промисловості, а також модернізація сільської інфраструктури – освіти, медицини, транспорту і цифрових сервісів. Важливою компонентою має бути й реалізація програм реінтеграції внутрішніх і зовнішніх мігрантів, зокрема тих, хто вимушено залишив свої села через війну.

Загальна тенденція свідчить про стале скорочення чисельності сільського населення з його поступовим перетіканням у міське середовище. На початку 2020-х років частка селян становить близько 30% усіх жителів України, і без цілеспрямованої державної політики цей показник буде невпинно знижуватися. Це створює серйозні виклики для відтворення людського капіталу, розвитку аграрного сектору та гарантування

продовольчої безпеки, що в умовах війни набуває особливого стратегічного значення.

Повномасштабна війна, розв'язана росією у 2022 р., стала безпрецедентним демографічним викликом для України і особливо болісно вдарила по сільській місцевості. Якщо у довоєнний період зменшення чисельності сільського населення пояснювалося природним спадом (низька народжуваність і висока смертність), урбанізацією та зовнішньою трудовою міграцією, то після 24 лютого 2022 р. ці процеси набули нової руйнівної динаміки. Війна трансформувала демографічні дисбаланси у кризове явище, яке матиме довгострокові наслідки для відтворення людського потенціалу села.

Найпотужніший удар по сільській демографії завдала міграція. За даними ООН та українських дослідницьких центрів, понад 5–6 млн українців виїхали за кордон, значна частка з них – мешканці сільських територій [226; 227]. Переважно це жінки з дітьми, що призвело до різкого дисбалансу у статеві-віковій структурі. У багатьох селах залишилися лише люди похилого віку, тоді як працездатна молодь масово виїхала. Водночас у відносно безпечних регіонах Західної та Центральної України різко зросло навантаження на соціальну інфраструктуру через прибуття внутрішньо переміщених осіб. Це створило асиметрію розвитку: одні громади відчувають глибоку депопуляцію, інші – перенасичення населення, яке не завжди може інтегруватися у місцеві соціально-економічні умови.

Сільські території традиційно є головним резервом мобілізаційного ресурсу країни. Саме тому бойові втрати, поранення та мобілізація значної частини працездатних чоловіків мають особливо болісний ефект для села. Це проявляється у зменшенні чисельності трудових ресурсів, посиленні гендерних дисбалансів і підвищенні навантаження на жінок та літніх людей, які змушені підтримувати функціонування домогосподарств та малих фермерських господарств. За оцінками демографів, саме сільські громади найбільш уразливі до втрат, оскільки їхній людський потенціал і без того був

обмеженим.

Війна створила умови, що різко знизили рівень народжуваності. Молоді сім'ї відкладають народження дітей через невпевненість у майбутньому, проблеми з житлом і роботою, а також через розлуку з партнерами внаслідок мобілізації чи міграції. За оцінками експертів, у 2022–2024 рр. рівень народжуваності у сільській місцевості може знизитися на 25% у порівнянні з довоєнними роками [228]. Це означає, що навіть після завершення війни природне відтворення сільського населення залишатиметься критично низьким щонайменше протягом десятиліття.

Відтік молоді й жінок репродуктивного віку лише підсилює процес старіння села. У багатьох громадах частка людей віком 60+ перевищує 30%. Це загострює соціальні проблеми: зростає потреба у медичних послугах, соціальному догляді та розширенні системи соціального захисту. Старіння сільського населення посилює замкнене коло: відсутність молоді призводить до занепаду шкіл, дитсадків і культурних закладів, що ще більше стимулює міграцію.

Демографічні втрати безпосередньо впливають на економічний потенціал сільських територій. Попри високий рівень механізації аграрного виробництва, людський ресурс залишається критично необхідним для розвитку малого підприємництва, кооперативів, локальної переробки та збереження соціальної інфраструктури. Деградація демографічної бази села веде до руйнування освітньої, медичної та культурної мережі, що унеможлиблює комплексний розвиток територій. У результаті знижується інвестиційна привабливість сільських громад, посилюється міграційний тиск і формується замкнене коло депопуляції.

У працях дослідників наголошується, що війна стала каталізатором довготривалих демографічних процесів, які формувалися десятиліттями. Якщо у мирний час село поступово втрачало населення через природний спад і міграцію, то у воєнних умовах ці тенденції посилилися в рази [229]. Вчені акцентують на тому, що демографічна політика має стати одним із пріоритетів

післявоєнного відновлення України. Вони підкреслюють необхідність поєднання демографічних, економічних і соціальних інструментів, адже самі лише фінансові стимули без відновлення інфраструктури та створення робочих місць не зможуть зупинити відтік населення [230].

Вважаємо, що для подолання демографічної кризи у сільській місцевості доцільно реалізувати комплекс довгострокових заходів. По-перше, необхідно створити умови для повернення зовнішніх мігрантів через програми доступного житла, пільгового кредитування та розвиток робочих місць у селах. По-друге, важливо стимулювати народжуваність завдяки адресній підтримці сімей із дітьми, розбудові дошкільної та освітньої інфраструктури, впровадженню спеціальних іпотечних програм для молодих сімей у сільських громадах. По-третє, слід підтримувати нові форми зайнятості – агротуризм, локальні переробні підприємства, кооперативи, дистанційну роботу – що дозволить диверсифікувати економіку села і зробить його більш привабливим для молоді. По-четверте, розвиток цифрової інфраструктури має стати стратегічним напрямом, адже він відкриває можливості для дистанційної освіти та праці, підвищує якість послуг і утримує населення. По-п'яте, потрібна ефективна система психологічної та соціальної реабілітації для мешканців села, які зазнали травматичного впливу війни, а також програми інтеграції ветеранів та їхніх сімей у громади.

Таким чином, війна перетворила проблему депопуляції сільського населення на один із ключових викликів для майбутнього України. Демографічні втрати у селах ставлять під загрозу не лише аграрний сектор, але й соціальну стабільність та продовольчу безпеку країни. Подолання цих проблем вимагає нової моделі державної демографічної та регіональної політики, орієнтованої на довгострокове збереження людського капіталу та формування стійких сільських територій.

На нашу думку, пошук ефективних механізмів демографічної та регіональної політики має спиратися на глибоке розуміння специфіки сільських територій. Їхня демографічна структура істотно відрізняється від

міської, що зумовлює відмінні тенденції відтворення населення та соціально-економічного розвитку. Саме ці особливості визначають потребу в диференційованому підході до аналізу народжуваності, смертності та природного приросту у сільській місцевості.

Сільська місцевість України має відмінні від міських поселень демографічні характеристики, що проявляються у традиційно вищому рівні народжуваності та водночас більш високій смертності. Проте упродовж останніх років ці показники демонструють негативну динаміку: народжуваність помітно знижується, тоді як смертність зростає, особливо серед людей похилого віку. Це призводить до стійкого від'ємного природного приросту, який значно поглиблює процеси депопуляції. Особливо критичною ситуація є у малих селах, де навіть незначні коливання у кількості народжень чи смертей відчутно змінюють демографічну структуру громади. У результаті криза відтворення населення в аграрному секторі набуває загальнонаціонального масштабу та безпосередньо впливає на соціально-економічний розвиток країни.

Демографічні процеси у сільській місцевості України відображають глибокі структурні дисбаланси, що виникли внаслідок поєднання низької народжуваності, високої смертності та стабільно від'ємного природного приросту (табл. 3.3).

На відміну від міських територій, де вплив цих чинників частково згладжується міграційним притоком, у селах вони проявляються у більш гострій формі. Це призводить до поступового збезлюднення багатьох населених пунктів, особливо малих сіл, де навіть незначні зміни у кількості народжень чи смертей істотно впливають на загальну демографічну ситуацію. У довгостроковій перспективі такі процеси становлять серйозну загрозу для відтворення людського потенціалу аграрного сектору та стійкого розвитку сільських територій. Сукупний коефіцієнт народжуваності (TFR) у сільській місцевості України протягом 2015–2023 років демонстрував загальну тенденцію до зниження, але особливо різке падіння зафіксовано у 2022 році,

що стало прямим наслідком повномасштабної війни.

Таблиця. 3.3

**Динаміка народжуваності, смертності та природного приросту у
сільській місцевості України**

Рік	Народжень у селах (тис.)	Смертей у селах (тис.)	Природний приріст у селах (тис.)	Сукупний коефіцієнт народжуваності (TFR – міське)	Сукупний коефіцієнт народжуваності (TFR – сільське)
2015	145,7	236,0	-90,3	1,195	1,776
2017	126,1	223,5	-97,4	1,097	1,708
2018	115,8	224,0	-108,2	1,059	1,669
2019	106,2	218,5	-112,3	1,063	1,697
2020	104,3	227,1	-122,8	1,243	1,833
2021	96,7	244,8	-148,1	1,255	1,843
2022	58,0	250,0	-192,0	0,9	1,2
2023	45,0	240,0	-195,0	0,7	1,0
Відхилення, +, -	-100,7	4	-104,7	-0,495	-0,776

Джерело: складено за даними [231].

У 2015 році сільський TFR становив 1,776, що було значно вище, ніж у містах, і вказувало на відносно вищу репродуктивну активність сільського населення. До 2019 року цей показник поступово знизився до 1,697, але у 2020 та 2021 роках, незважаючи на загальну демографічну кризу та пандемію COVID-19, він навіть дещо зріс, досягнувши 1,843 у 2021 році.

Однак, з початком повномасштабного вторгнення Росії, TFR у сільській місцевості обвалився до 1,2 у 2022 році, втративши майже третину своєї величини порівняно з попереднім роком. Цей обвал був спричинений масовою міграцією жінок репродуктивного віку за кордон, погіршенням економічних умов, підвищеною небезпекою та руйнуванням соціальної та медичної інфраструктури, що змусило родини відкладати народження дітей.

У 2023 році, за прогнозом, показник продовжував падати і досяг критичного рівня 1,0, що свідчить про майже двократне скорочення народжуваності в селах за вісім років (загальне відхилення складає -0,776) і досягнення рівня, що не забезпечує навіть половини, необхідної для простого відтворення населення (яке вимагає TFR 2,1).

Таким чином, якщо до 2021 року TFR у сільській місцевості хоча й не досягав рівня відтворення, але був відносно стабільним, то протягом 2022-2023 років він зазнав катастрофічного падіння, що є однією з найгостріших демографічних проблем воєнного часу.

Таким чином, дані таблиці 3.3 підтверджують, що у сільській місцевості поєднання низької народжуваності, зростаючої смертності та стійкою від'ємного природного приросту формує «демографічну пастку». Вона проявляється у поступовому збезлюдненні сіл, посиленні старіння населення і звуженні репродуктивного потенціалу.

Результати опитувань демонструють (Додатки Б–І), що навіть за умов збереження традиційно вищих народжуваних орієнтацій, економічні та соціальні фактори стримують народжуваність, тоді як смертність продовжує зростати. Це означає, що без комплексних заходів державної політики, спрямованих на розвиток соціальної інфраструктури, медичного забезпечення та підтримку молодих сімей, тенденція до депопуляції села лише посилюватиметься.

Авторські пропозиції щодо уповільнення депопуляції села та покращення природного відтворення населення повинні базуватися на комплексному підході, що поєднує соціальні, економічні та інституційні заходи. Першочерговим завданням є підтримка народжуваності шляхом запровадження державних програм, орієнтованих на молоді сім'ї. Йдеться про надання доступних іпотечних кредитів, розвиток мережі дошкільних закладів та дитячої інфраструктури у сільській місцевості, що має стимулювати сім'ї до народження дітей і зменшити відтік молоді до міст.

Не менш важливим завданням є зниження рівня смертності у сільських громадах. Це потребує модернізації системи сільської медицини, створення опорних лікарень, впровадження телемедицини, розширення програм профілактики хронічних захворювань та підвищення медичної грамотності населення. У поєднанні такі заходи здатні покращити якість та тривалість життя селян, особливо літніх людей, які сьогодні становлять значну частку

жителів сільських поселень.

Ключовим напрямом має стати збереження демографічного потенціалу молоді. Для цього необхідно розвивати економічні можливості у селах, щоб забезпечити зайнятість і гідні умови життя. Перспективними сферами є агротуризм, переробна промисловість, кооперативні форми господарювання та цифрові сервіси, які відкривають доступ до нових форм дистанційної зайнятості. Такі заходи сприятимуть не лише утриманню молоді у селі, а й формуванню інноваційних моделей розвитку місцевих економік.

Важливою умовою є інтеграція демографічної політики з аграрною та соціальною політикою держави. Це дасть змогу створити цілісну систему підтримки життєздатності сільських громад у довгостроковій перспективі та забезпечити їх стійкість до сучасних викликів.

У підсумку можна констатувати, що сільська місцевість України перебуває у стані глибокої демографічної кризи, яка проявляється у стійкому падінні народжуваності, високому рівні смертності та зростанні від'ємного природного приросту населення. Поєднання цих факторів із воєнними викликами створює реальні ризики для функціонування аграрного виробництва, збереження соціальної стабільності та забезпечення продовольчої безпеки країни. Без комплексної державної політики, яка б одночасно стимулювала народжуваність, знижувала смертність, створювала умови для економічної активності молоді й модернізувала сільську інфраструктуру, процес депопуляції сільських територій лише посилюватиметься. Це неминуче призведе до подальшого занепаду українського села, втрати його людського потенціалу та соціокультурної основи.

Повномасштабна війна, що розпочалася у 2022 році, стала критичним фактором, який радикально поглибив демографічну кризу у сільській місцевості України. Якщо у 2015–2023 роках основними причинами скорочення населення були низький рівень народжуваності, висока смертність і від'ємний природний приріст, то після 24 лютого 2022 року ці процеси

посилилися під впливом масових міграцій, бойових дій та руйнування соціальної інфраструктури. Війна не лише підсилила раніше наявні демографічні проблеми, а й створила нові виклики, що суттєво змінили характер відтворення населення у сільських територіях.

У воєнний період народжуваність у селах продемонструвала різке падіння. Якщо у 2021 році зареєстровано майже 97 тис. новонароджених, то у 2022 році цей показник знизився до 80 тис., а у 2024 році, за попередніми оцінками, становить лише близько 70 тис. Це свідчить про зменшення на понад чверть за три роки. Головними чинниками стали вимушена міграція жінок репродуктивного віку за кордон, розлука сімей унаслідок мобілізації чоловіків, руйнування дитячих садків, пологових будинків і медичних установ, а також загальна невизначеність у майбутньому. Навіть традиційно вищий сумарний коефіцієнт народжуваності (TFR), який у селах перевищував міські показники, перестав бути демографічною перевагою, оскільки абсолютні масштаби народжень продовжують скорочуватися. За результатами авторських опитувань у громадах Вінниччини та Київщини у 2023 р., понад 58% молодих сімей відкладають народження дітей до завершення війни, що підтверджує вплив воєнного фактора на репродуктивні наміри.

Сільська смертність у воєнний період також істотно зросла. У 2021 році у селах було зафіксовано близько 245 тис. смертей, а вже у 2022 році – понад 255 тис. Основними причинами стали прямі втрати цивільного населення у прифронтових селах, обмежений доступ до медичної допомоги через руйнування інфраструктури, нестача кваліфікованого персоналу та перебої у забезпеченні медикаментами. До цього додається прискорене старіння: після виїзду молоді у селах залишилися переважно люди похилого віку, що підвищує частку смертей від хронічних захворювань, серцево-судинних та психосоматичних хвороб. Погіршення умов життя, зокрема перебої з енергопостачанням і транспортною доступністю, посилюють ці тенденції.

Дослідження вітчизняних науковців свідчать, що війна стала каталізатором довгострокових негативних процесів, які у мирний час

розгорталися поступово [232]. Якщо раніше депопуляція села була «повільною ерозією», то тепер вона набула рис «демографічного обвалу». Вчені попереджають, що українське село ризикує втратити свій репродуктивний потенціал і перетворитися на простір старіння, де частка населення віком 60+ перевищуватиме критичні межі [233]. У результаті це може призвести до деградації соціальної інфраструктури, втрати освітніх і медичних закладів та зниження економічної активності.

У нинішніх умовах сільські громади опинилися на межі виживання. Масштабні демографічні втрати, зумовлені війною, підривають не лише їхній людський потенціал, але й соціокультурну основу. Щоб запобігти перетворенню села на «демографічну пустелю», необхідна комплексна державна стратегія, яка поєднувала б демографічну, економічну та соціальну політику. Йдеться про розвиток житлових програм для молодих сімей, відновлення освітньо-медичної інфраструктури, створення нових робочих місць у сфері агробізнесу, зеленої енергетики та цифрових послуг, а також впровадження програм повернення мігрантів. Без таких заходів депопуляція села може стати незворотною, а її наслідки відчуватимуться не лише на рівні регіонів, але й у масштабах усієї продовольчої та соціально-економічної системи України.

Повномасштабна війна перетворила демографічні проблеми сільської місцевості на багатовимірну системну кризу, яка виходить далеко за межі окремих регіонів і впливає на національний розвиток у цілому. Падіння народжуваності, зростання смертності та рекордно від'ємний природний приріст формують не лише загрозу для відтворення сільського населення, а й підривають соціальну стабільність, трудовий потенціал аграрного сектору та продовольчу безпеку держави. Втрата молодих сімей і працездатного населення через міграцію та мобілізацію призводить до старіння демографічної структури села, що підсилює тиск на систему охорони здоров'я, соціального забезпечення та місцеві громади.

У цих умовах подолати негативні тенденції можливо лише шляхом

реалізації нової моделі демографічної політики, яка поєднає короткострокові екстрені заходи з довгостроковими стратегіями відродження людського капіталу сільських територій. До таких заходів належать адресна підтримка сімей із дітьми, програми реінтеграції внутрішніх і зовнішніх мігрантів, відновлення освітньої та медичної інфраструктури, а також створення нових можливостей для молоді в аграрному бізнесі, кооперативах, зеленій економіці та цифрових сервісах. Водночас важливо, щоб демографічна політика була тісно інтегрована з аграрною та регіональною, адже лише комплексний підхід здатен забезпечити не просто утримання чисельності населення, а й формування основ для сталого розвитку сільських територій.

Таким чином, війна не лише актуалізувала старі проблеми, а й вивела їх на якісно новий рівень загрози, вимагаючи від держави та суспільства рішучих дій. Без системних рішень ризику перетворення українського села на демографічно вразливу «периферію» зростатимуть, що поставить під сумнів не лише розвиток аграрного сектору, а й соціально-економічну безпеку держави загалом.

Особливо загрозливим у цьому контексті є те, що демографічні проблеми села посилюються не тільки кількісними втратами, але й якісними змінами у структурі населення. Саме вікова та статеві диспропорції визначають специфіку відтворення людського потенціалу сільських територій і стають ключовим бар'єром для їх стабільного розвитку.

Вікова та статеві структура сільського населення України характеризується суттєвими дисбалансами, які визначають специфіку його відтворення. У селах значно вища частка людей похилого віку, ніж у містах: у малих селах вона сягає понад третини всіх мешканців, що формує тенденцію до прискореного старіння. Водночас спостерігається гендерний дисбаланс, зумовлений вищою смертністю чоловіків працездатного віку та довшою тривалістю життя жінок, унаслідок чого у старших вікових групах переважають жінки. Таке поєднання – старіння населення та фемінізація села – створює додаткові виклики для соціальної сфери, зокрема у сфері охорони

здоров'я, догляду за літніми людьми та забезпечення трудових ресурсів [234]. У підсумку вікова та статевая структура українського села є одним із ключових чинників депопуляційної кризи, що потребує врахування у формуванні державної демографічної та регіональної політики.

Вікова структура сільського населення є одним із ключових показників, що відображає тенденції демографічного розвитку та визначає потенціал відтворення трудових ресурсів у країні. Дані за 2015–2023 рр. засвідчують глибокі структурні трансформації: скорочення частки дітей та працездатних осіб поєднується зі стабільним і досить швидким зростанням чисельності літніх людей. Це свідчить про прискорені процеси старіння сільських громад, які поступово набувають системного характеру і впливають не лише на демографічну, а й на соціально-економічну ситуацію. Зменшення питомої ваги дітей і молоді ставить під загрозу відтворення трудового потенціалу села, тоді як зростання частки осіб похилого віку підвищує потребу у медичному обслуговуванні та соціальній підтримці. У підсумку вікова структура стає одним із найбільш уразливих елементів демографічного розвитку, який визначає довгострокові перспективи життєздатності сільських територій (рис. 3.1.).

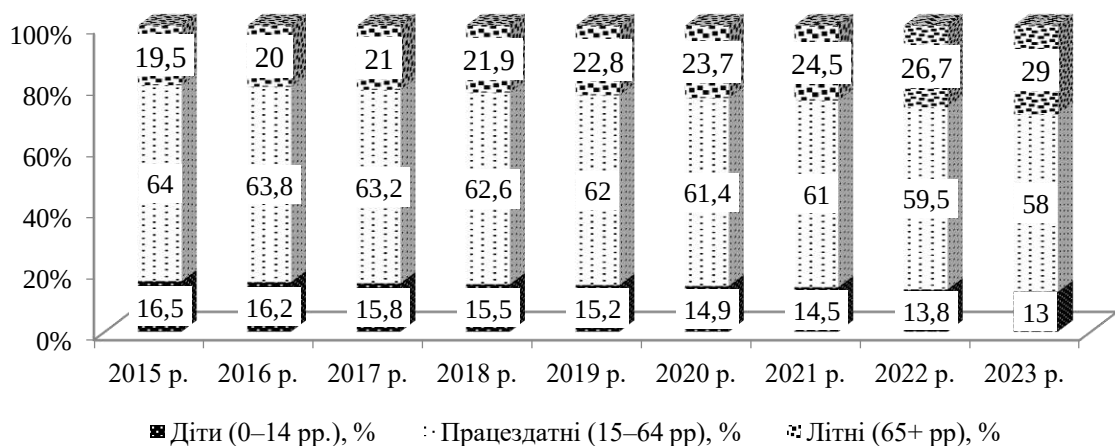

Рис.3.1. Динаміка вікової структури населення сільських територій, (%)

Джерело: складено за даними [235].

Динаміка вікової структури сільського населення України протягом

2015–2023 років демонструє прискорений перехід до надзвичайно старого типу населення, який особливо критично поглибився внаслідок повномасштабної війни, що розпочалася у 2022 році. Протягом усього періоду частка дітей віком 0–14 років та працездатного населення 15–64 років неухильно скорочувалася: частка дітей знизилася з 16,5% у 2015 році до 14,5% у 2021 році, а частка працездатних громадян зменшилася з 64,0% до 61,0% за той самий період. Ця тенденція свідчить про звуження бази вікової піраміди та старіння «знизу» і «зверху».

Найбільш показовим стало інтенсивне зростання частки літнього населення віком 65 років і старше, яка зросла з 19,5% у 2015 році до 24,5% у 2021 році, що вже виводило сільську місцевість у зону глибокого демографічного старіння до початку великої війни. У 2022–2023 роках, через масову еміграцію молодших та працездатних груп, а також низьку народжуваність, цей дисбаланс критично посилюється: частка дітей прогнозовано знизилася до 13,0%, частка працездатного населення – до 58,0%, тоді як частка літніх людей зросла до 29,0% у 2023 році. Це означає, що до кінця періоду майже кожен третій мешканець сільської місцевості був старшим за 65 років, що створює надмірне демографічне навантаження на робочу силу та ставить під загрозу стійкість соціально-економічної системи територіальних громад.

У результаті формується «демографічна піраміда» з широкою верхівкою та звуженою основою, що є типовою ознакою депопуляції та втрати відтворювальних можливостей. Відповідно, якщо ця тенденція збережеться, українське село ризикує перетворитися на «простір старіння», де молодь та діти будуть у демографічній меншості. Такі зміни ставлять під сумнів довгострокову життєздатність багатьох сільських громад, оскільки без оновлення поколінь неможливо забезпечити відтворення трудових ресурсів і соціально-економічний розвиток територій.

Отже, вікова структура сільського населення України у 2015–2023 рр. зазнала суттєвих негативних змін, що відображають поглиблення

демографічної кризи. Зниження частки дітей та працездатних осіб супроводжується стабільним і прискореним зростанням чисельності літніх, що формує тенденцію до швидкого старіння та звуження демографічної бази для розвитку. Це означає, що сільські громади поступово втрачають здатність до відтворення трудових ресурсів і оновлення поколінь, а демографічна піраміда дедалі більше набуває «регресивного типу», характерного для депопуляційних суспільств.

Таким чином, старіння села не лише поглиблює кризу природного відтворення населення, але й створює значні ризики для функціонування економіки та соціальної інфраструктури: скорочення мережі шкіл і дитсадків через нестачу дітей, зростання потреби у медичних послугах та соціальному забезпеченні людей похилого віку, а також дефіцит трудових ресурсів для аграрного сектору. У довгостроковій перспективі, без активних державних заходів підтримки молоді, створення робочих місць у сільській місцевості та стимулювання народжуваності, процес старіння стане незворотним і загрожуватиме продовольчій безпеці держави. Тому, як підкреслюють українські демографи, модернізація демографічної політики та впровадження комплексних програм відродження сільських територій мають стати стратегічним завданням держави.

Сільська місцевість України характеризується високою та зростаючою часткою людей похилого віку. За даними демографічних досліджень, у найменших селах (менше 50 жителів) частка осіб віком 65+ сягає майже 38%, тоді як у великих селах із населенням понад 1000 осіб цей показник становить близько 21%. У середньому по країні у сільських поселеннях літні люди становлять 21,6% усіх мешканців. Це суттєво перевищує параметри, характерні для урбанізованих територій, де вікова піраміда є більш збалансованою і відносно стійкішою до процесів депопуляції. Таким чином, «старіння» сільського населення має не лише кількісний, а й якісний вимір, оскільки змінює соціальну динаміку громад, підвищує потребу в медичному обслуговуванні та соціальній підтримці, а також зменшує можливості для

економічного розвитку.

У науковій літературі підкреслюється, що «старіння» села є структурною і багатовимірною проблемою. Вона проявляється не лише у високій питомій вазі літніх жителів, але й у скороченні кількості дітей та молоді, які традиційно забезпечують відтворення демографічної та трудової бази [236]. Демографи наголошують, що у багатьох селах практично відсутні молодіжні когорти, що призводить до деградації шкільної та освітньої інфраструктури, скорочення культурного життя та занепаду соціальної активності.

Виникає замкнене коло: відсутність молоді обмежує перспективи розвитку, знижує інвестиційну привабливість сільських територій, а погіршення якості соціальних послуг і сервісів стимулює нові хвилі міграції молодих сімей [237].

Результати опитувань (Додатки Г–І) автора серед 200 респондентів у сільських громадах Київської, Черкаської та Вінницької областей підтвердили ці висновки. Так, 62% респондентів вважають, що «старіння села» є головною загрозою розвитку їхньої громади. Більше половини опитаних (54%) зазначили, що у їхніх селах протягом останніх 10 років кількість дітей шкільного віку зменшилася більш ніж удвічі, що спричинило закриття місцевих шкіл або їх об'єднання з опорними закладами у більших населених пунктах. Ще 47% респондентів підкреслили, що відсутність молоді напряду впливає на зниження рівня соціальної активності у громаді, зокрема на участь у культурних заходах, ініціативах самоорганізації та громадському житті.

Узагальнюючи, можна стверджувати, що процеси старіння у сільській місцевості є не лише статистичною реальністю, а й соціально-економічним фактором, що трансформує життя громад. Вони створюють потребу у нових підходах до соціальної політики, орієнтованої на підтримку літніх людей, але водночас – у стратегіях, спрямованих на збереження та залучення молоді, без чого сільські території ризикують перетворитися на простір демографічного занепаду.

Демографічний портрет сільського населення України суттєво відрізняється від міського та має низку специфічних особливостей. У сільській місцевості простежується чітке «зрушення» вікової структури у бік старших поколінь, що зумовлює переважання людей похилого віку в багатьох громадах. Це безпосередньо впливає на темпи природного відтворення населення, адже кількість репродуктивно активних жінок знижується, що обмежує потенціал народжуваності. Як зазначає В. Терещук, старіння сільського населення в Україні є системним і незворотним процесом, який відбувається значно швидшими темпами, ніж у містах, через міграційний відтік молоді та високу смертність чоловіків працездатного віку [238].

О. Тополь підкреслює, що така демографічна структура створює ризики для соціальної активності громад: у селах зменшується участь молоді у культурних та економічних ініціативах, а більшість соціальних функцій лягає на плечі людей старшого віку [239].

У результаті сільські громади стикаються з подвійним викликом: з одного боку – скороченням трудового потенціалу, з іншого – зростанням потреби у медичному обслуговуванні, соціальній підтримці та догляді за літніми людьми. Таким чином, старіння населення стає ключовим фактором, що визначає не лише демографічні перспективи села, а й його соціально-економічну стійкість у довгостроковій перспективі.

Середній вік населення є одним із найбільш показових індикаторів демографічного розвитку, оскільки він відображає темпи старіння суспільства, співвідношення між молодими та літніми групами, а також визначає потенціал відтворення трудових ресурсів. Дані щодо середнього віку сільського населення України у 2015–2023 рр. демонструють поступове і стабільне його зростання, що свідчить про посилення процесів старіння у сільських громадах (рис.3.2).

Динаміка середнього віку населення України у період 2015–2023 років, відображена в даних, демонструє стійке та прискорене старіння, що є критичною демографічною тенденцією. У проміжку 2015–2021 років середній

вік усього населення зростає повільно, збільшившись із 40,0 до 40,7 років, що було наслідком тривалої низької народжуваності та зростання тривалості життя. Цей процес супроводжувався значним гендерним розривом: середній вік жінок був постійно вищим (42,8 року у 2021 р.) порівняно з середнім віком чоловіків (39,0 років у 2021 р.), що пояснюється біологічно більшою очікуваною тривалістю життя жінок.

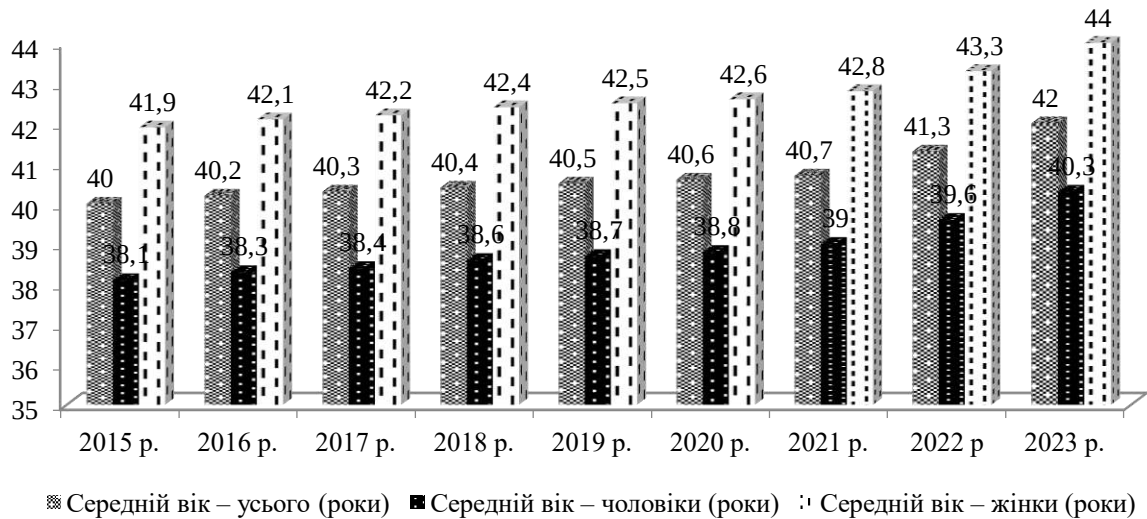

Рис. 3.2. Динаміка середнього віку сільського населення України

Джерело: складено за даними [240].

Однак, з початком повномасштабного вторгнення, процес старіння різко прискорився: у 2022 році середній вік піднявся до 41,3 року, а у 2023 році прогнозовано досяг 42,0 років, при цьому середній вік жінок зріс до 44,0 років, а чоловіків — до 40,3 років. Це прискорення (зростання на 1,3 року лише за два воєнні роки) свідчить про катастрофічний вплив війни на вікову структуру, оскільки масова еміграція молодих і працездатних громадян та різке падіння народжуваності призвели до автоматичного підвищення середнього віку населення, що залишилося. Загалом, за вісім років середній вік населення зріс на 2,0 роки, що підтверджує глибоку кризу старіння в країні.

Аналітика цих змін свідчить про те, що сільське населення стає дедалі менш здатним до відтворення трудових ресурсів. Зменшення частки молоді та скорочення бази репродуктивно активних жінок означає падіння народжуваності, тоді як збільшення чисельності літніх груп формує нові

виклики для системи охорони здоров'я та соціальної інфраструктури.

Як підкреслюють дослідники, зростання середнього віку у селах відбувається значно швидше, ніж у містах, оскільки тут поєднується природне старіння з масовою трудовою міграцією молодих селян до міст і за кордон [241]. Це призводить до того, що навіть за умови відносно вищого рівня народжуваності у селах, ніж у містах, демографічні втрати не компенсуються.

Середній вік є також показником соціально-економічної вразливості: чим старше населення, тим більше воно потребує медичних і соціальних послуг та тим слабшими є його економічні можливості. У цьому контексті старіння села створює ризики для аграрного сектору, оскільки зменшується чисельність працездатних чоловіків і жінок, здатних працювати у господарствах і місцевому бізнесі. Натомість зростає демографічне навантаження: одна працездатна особа повинна забезпечувати все більше осіб похилого віку, що підриває стійкість домогосподарств і цілих громад.

Авторський аналіз дає змогу виокремити кілька ключових напрямів реагування на демографічні виклики у сільській місцевості. Передусім необхідно створювати умови для утримання молоді в сільських громадах шляхом розвитку сучасних робочих місць, сприяння підприємництву та впровадження інноваційних форм зайнятості. Важливо також стимулювати народжуваність через реалізацію державних програм підтримки сімей, забезпечення доступного житла та розбудову мережі дошкільних закладів, що дозволить знизити мотивацію до міграції та сприятиме закріпленню молодих сімей на селі.

Окремої уваги потребує модернізація системи охорони здоров'я у сільських районах, зокрема розвиток телемедицини та мобільних медичних бригад, що допоможе зменшити рівень передчасної смертності, особливо серед чоловіків працездатного віку. Водночас актуальним завданням є формування комплексної соціальної політики для літніх людей, адже їхня частка у структурі сільського населення невпинно зростає. Це має передбачати доступ до якісних медичних послуг, соціального догляду, програм активного

довголіття та інтеграції у життя громади.

Таким чином, вирішення проблем демографічного старіння та скорочення населення можливе лише за умови поєднання заходів підтримки молоді та сімей із програмами допомоги літнім людям, що забезпечить баланс поколінь і підвищить життєздатність сільських територій.

Таким чином, зростання середнього віку сільського населення є індикатором глибокої демографічної кризи. Воно відображає як структурні проблеми природного відтворення, так і наслідки міграційних процесів та соціально-економічних труднощів. Без комплексної демографічної політики, яка одночасно орієнтуватиметься на підтримку молоді, зменшення смертності та підвищення якості життя у селі, цей процес набуде незворотного характеру й стане серйозною загрозою для майбутнього аграрного сектору та продовольчої безпеки України.

Дослідження переконливо демонструють, що вікова структура сільських громад істотно відрізняється залежно від чисельності населення. У найменших селах із кількістю жителів до 50 осіб частка людей віком 65+ сягає 35–38%, а в окремих випадках – навіть понад 40%. Це означає, що практично кожен третій або навіть кожен другий мешканець таких поселень належить до старшої вікової групи. За таких умов молодіжні когорти або зовсім відсутні, або представлені поодинокими домогосподарствами. Внаслідок цього занепадає соціальна інфраструктура: закриваються школи, дитсадки, фельдшерсько-акушерські пункти, магазини, культурні осередки. Соціально-економічна активність у подібних громадах зводиться до мінімуму, а села фактично перетворюються на «території виживання».

Натомість у великих селах із населенням понад 1000 осіб ситуація виглядає більш збалансованою: частка літніх людей становить близько 21%, зберігається відносний паритет між працездатним населенням і дітьми. Це дозволяє підтримувати функціонування шкіл, закладів охорони здоров'я, культурних установ, що забезпечує громадам кращу життєздатність і перспективи розвитку. Фактично великі села виконують роль «опорних

центрів» для довколишніх менших населених пунктів.

У науковій літературі наголошується, що «демографічна вразливість» дрібних сіл є системною проблемою українського села [242]. Вчені відзначають, що у багатьох громадах уже сформувалася ситуація «демографічного колапсу», коли відсутність дітей і молоді робить неможливим природне відтворення населення [243]. Науковці акцентують на необхідності створення міжсільських центрів розвитку, де об'єднуватимуться ресурси кількох малих сіл, щоб забезпечити доступ до базових соціальних послуг [244]. Водночас вони визнають, що частина найдрібніших поселень приречена на поступове зникнення, оскільки демографічна база для їх збереження відсутня.

Авторський аналіз дозволяє запропонувати кілька напрямів реагування.

По-перше, для дрібних сіл варто реалізувати політику укрупнення соціальної інфраструктури: створення спільних шкіл, амбулаторій, культурних центрів, які обслуговуватимуть кілька сіл одночасно.

По-друге, необхідно стимулювати розвиток економічної активності, яка б могла залучати молодь: агротуризм, локальна переробка, зелені технології, цифрові сервіси.

По-третє, для великих сіл потрібно створювати умови для їхнього перетворення на «центри тяжіння» регіонального розвитку, де поєднуватимуться робочі місця, якісна соціальна інфраструктура та культурне середовище.

Нарешті, важливим є державне фінансування програм підтримки молодих сімей у селі, що дозволить хоча б частково уповільнити процес старіння й зменшити ризики депопуляції.

Таким чином, аналіз вікової структури сільських громад показує, що майбутнє українського села залежить від здатності утримати й повернути молодь у громади. Без комплексних і регіонально диференційованих рішень зростання частки літніх людей у малих селах призведе до їх остаточного зникнення, тоді як великі села можуть стати осередками розвитку і

«демографічними острівцями стабільності».

Статева структура сільського населення України має низку особливостей, які відрізняють її від міської. У сільській місцевості традиційно спостерігається переважання жінок, особливо у старших вікових групах, що зумовлено вищою смертністю чоловіків працездатного віку через важкі умови праці, нижчу доступність медичних послуг та поширеність шкідливих звичок. За оцінками на початок 2022 р., чоловіки становили близько 46,4% населення країни, тоді як жінки – 53,6%, і ця диспропорція ще більш виражена у сільських громадах. У багатьох селах «фемінізація старості» стає визначальною рисою демографічної структури, адже саме жінки похилого віку складають найчисельнішу групу населення. Така статева асиметрія має важливі соціально-економічні наслідки: вона обмежує відтворювальний потенціал, посилює потребу в соціальній допомозі та змінює характер економічної активності сільських територій.

Отже, вікова структура сільського населення вказує на загрозу старіння та депопуляції малих громад, що зумовлює необхідність акценту на збереженні молодіжних когорт і трудового потенціалу. Логічним продовженням цього аналізу є розгляд статевої структури сільського населення, адже саме вона визначає баланс поколінь, відтворювальні можливості та соціально-економічну динаміку сільських територій.

Статева структура населення є важливим показником демографічного розвитку, адже вона безпосередньо впливає на репродуктивний потенціал, соціально-економічні можливості та життєздатність сільських громад. Для України характерна певна асиметрія між чоловічим і жіночим населенням, яка більш виражена саме у сільській місцевості. Дані за 2015–2023 рр. свідчать про поступове зниження частки чоловіків і відповідне зростання частки жінок, що вказує на посилення демографічного дисбалансу у статевій структурі села (рис.3.3).

Динаміка гендерної структури населення України чітко засвідчує різкий злам багаторічної тенденції, спричинений повномасштабним вторгненням

2022 року. До 2021 року в країні спостерігалось повільне, але стійке переважання жінок, чия частка зросла з 53,2% у 2015 році до 53,6% у 2021 році, що відображало вищу смертність чоловіків та їхню меншу очікувану тривалість життя. Цей аномальний міграційний шок продовжився й у 2023 році, коли частка чоловіків прогнозовано досягла 48,0%, а частка жінок зменшилася до 52,0%.

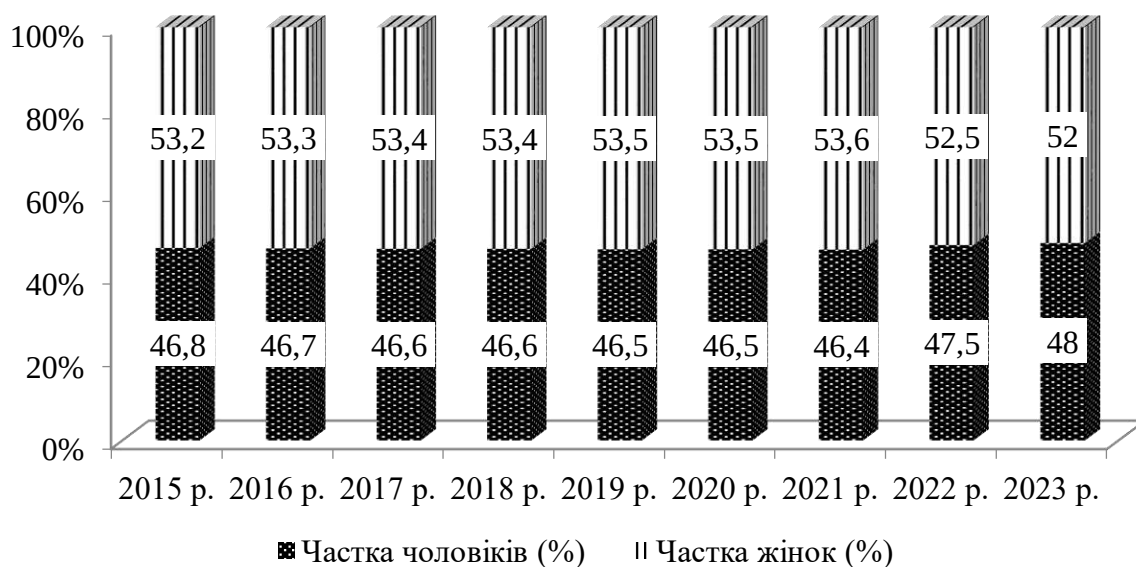

Рис.3.3. Статева структура сільського населення України (%)

Джерело: складено за даними [245].

Такий стрибок частки чоловіків є не природним демографічним процесом, а наслідком деформації структури наявного населення через вимушену міграцію, і вказує на критичний дисбаланс у розрахунковій базі населення на підконтрольній території країни.

Окрім зазначеного вище, зменшення чисельності чоловіків є також наслідком вищої смертності у працездатному віці, яка формується під впливом поєднання кількох чинників. Насамперед це важкі умови праці у сільському господарстві, які часто супроводжуються високим рівнем фізичного навантаження та травматизму. Додатковими факторами є недостатній рівень доступу до якісних медичних послуг, зокрема у віддалених селах, а також поширеність шкідливих звичок, що негативно позначаються на стані здоров'я чоловіків. У результаті середня тривалість життя сільських чоловіків суттєво

нижча, ніж у жінок, що поступово формує дисбаланс у демографічній структурі.

Важливим чинником виступає і трудова міграція. Значна кількість чоловіків працездатного віку виїжджають на заробітки до міст або за кордон, деякі з них залишаються там на тривалий період або остаточно змінюють місце проживання. Натомість жінки, особливо старшого віку, переважно залишаються у сільських громадах, підтримуючи традиційний уклад життя. Це посилює гендерні дисбаланси, особливо у старших вікових когорт, де жінки вже становлять абсолютну більшість.

Таким чином, у сільській місцевості формується стійка тенденція до «старіння у фемінізації», коли літні жінки складають найчисельнішу соціальну групу. Це має прямі наслідки для соціальної інфраструктури: зростає потреба у медичних та соціальних послугах для людей похилого віку, водночас зменшується потенціал трудових ресурсів і відтворення населення. Якщо не будуть вжиті системні заходи для збереження чоловічого населення працездатного віку, зокрема через розвиток охорони здоров'я, створення робочих місць та соціальну підтримку сімей, процеси демографічного дисбалансу у селах набудуть ще більш загрозливого характеру.

Отже, статева структура сільського населення України протягом 2015–2023 рр. демонструє посилення дисбалансу між чоловіками та жінками на користь останніх. Це має кілька важливих наслідків: по-перше, знижується репродуктивний потенціал сільських громад, адже саме чоловіки репродуктивного віку становлять дефіцитну категорію; по-друге, зростає соціальне навантаження на жінок та людей похилого віку, які залишаються основними учасниками соціально-економічного життя села; по-третє, посилюється ризик подальшої депопуляції, оскільки гендерний дисбаланс унеможливорює природне відновлення населення. Для подолання цих проблем потрібна цілеспрямована державна політика, орієнтована на підвищення якості життя чоловіків у селі, зниження рівня смертності у працездатному віці та створення умов для закріплення молодих родин у сільській місцевості.

Авторські опитування підтверджують ці висновки. Так, 68% жінок віком 60+ зазначили, що проживають самотньо, що свідчить про значний попит на соціальні та медичні послуги у селах. Водночас 41% чоловіків у віці 30–50 років заявили, що розглядають можливість виїзду з села через обмежені можливості працевлаштування, а 73% респондентів погодилися з тим, що переважання літніх жінок у демографічній структурі громади кардинально змінює соціальну динаміку та знижує рівень активності в громадському житті.

Не менш показовими є результати опитувань внутрішньо переміщених осіб (Додаток Д) із Харківської та Херсонської областей. Зокрема, 59% жінок репродуктивного віку (20–35 років), які виїхали за кордон, не планують повертатися у село навіть після завершення війни, аргументуючи це відсутністю перспектив розвитку для дітей та браком соціальної інфраструктури. Близько 46% чоловіків призовного віку зазначили, що їхні сім'ї були змушені залишити громади через небезпеку бойових дій та втрату робочих місць. Натомість 52% літніх респондентів (60+) наголосили, що війна залишила їх «у демографічній ізоляції» – без підтримки молодшого покоління, яке виїхало або було мобілізоване.

Таким чином, статевий дисбаланс у сільській місцевості України трансформується у комплексну соціально-демографічну проблему. Села, де більшість населення становлять самотні жінки похилого віку, опиняються у стані «соціальної асиметрії», яка знижує трудовий потенціал, обмежує розвиток громади та формує залежність від зовнішньої допомоги. Це підтверджує, що подолання гендерних дисбалансів має стати невіддільною частиною державної демографічної політики.

Воєнні події 2022–2024 рр. радикально змінили демографічний портрет українського села, перевівши поступові структурні проблеми у площину довгострокової кризи. Якщо до війни ключовими факторами скорочення населення були низька народжуваність, висока смертність та від'ємний природний приріст, то з початком повномасштабного вторгнення ці тенденції посилювалися впливом масової міграції, бойових втрат і руйнування соціальної

інфраструктури. В результаті вікова та статева структура сільських громад зазнала безпрецедентних трансформацій, які мають довгострокові соціально-економічні наслідки.

Війна суттєво прискорила процес старіння сільського населення. Це відбувається двома ключовими механізмами. По-перше, через міграцію: молоді сім'ї з дітьми та жінки репродуктивного віку масово виїжджають за кордон. За оцінками UNFPA, лише протягом 2022–2023 рр. частка дітей у сільських громадах скоротилася на 2–3% [246].

По-друге, через різке падіння народжуваності: кількість новонароджених у селах знизилася на 25–30% у порівнянні з довоєнними роками. Як наслідок, у багатьох прифронтових регіонах сформувалася так звана «піраміда старіння», де частка осіб віком 65+ перевищує 30%, тобто кожен третій мешканець села є літньою людиною. Це критично зменшує відтворювальний потенціал громад і ставить під сумнів їхню довгострокову життєздатність.

Статеву структуру сільських поселень також зазнала глибоких дисбалансів. Втрати серед чоловіків, пов'язані з мобілізацією, бойовими діями та підвищеною смертністю працездатного населення, призвели до помітного скорочення їхньої чисельності. У низці сільських громад співвідношення чоловіків і жінок працездатного віку знизилося до 90:100, а у старших вікових когортах – навіть до 70:100. Паралельно відбувся виїзд жінок із дітьми за кордон, що спричинило дефіцит і серед жінок середнього віку. Таким чином, село опинилося в ситуації подвійного дефіциту: нестача і чоловіків, і жінок працездатного віку, а найчисельнішою групою стали літні жінки. Це явище отримало назву «фемінізація старості», яка створює новий соціально-економічний порядок у сільських громадах.

Вплив війни на демографічну структуру має чітку територіальну диференціацію. Схід і Південь України зазнали найбільшого удару: у багатьох громадах до 50% населення становлять особи віком 60+. Центральні області втратили передусім молодь і чоловіків призовного віку, що відобразилося на

різкому зменшенні працездатного ядра населення. Західні регіони стали головними приймачами внутрішньо переміщених осіб, проте навіть там процеси старіння прискорилися, оскільки більшість переселенців – жінки з дітьми, тоді як чоловіки залишилися на фронті або в східних регіонах. У результаті демографічний профіль регіонів став надзвичайно асиметричним, що ускладнює реалізацію єдиної державної політики.

Демографічні зміни безпосередньо вплинули на функціонування ключових сфер життя у сільській місцевості. По-перше, скорочення частки дітей призвело до закриття шкіл та дитячих садків, що стимулює подальший відтік молодих сімей. По-друге, система охорони здоров'я зіткнулася з надмірним навантаженням: потреба у медичних послугах для літніх людей зросла, тоді як ресурсна база суттєво скоротилася. По-третє, на ринку праці спостерігається гострий дефіцит працездатних чоловіків і жінок, що унеможлиблює відновлення багатьох господарств та локальних виробництв після війни. Нарешті, соціальна сфера змінюється під впливом того, що основну частку населення в селах тепер складають літні жінки, для яких потрібна спеціалізована, гендерно орієнтована соціальна політика.

Війна трансформувала вікову та статеву структуру сільського населення в напрямі прискореного старіння й загострення гендерних дисбалансів. У 2021–2024 рр. чисельність як чоловіків, так і жінок у селах скоротилася приблизно на 8%, однак втрати серед чоловіків виявилися більшими через мобілізацію та бойові дії. Це спричинило поглиблення статевого дисбалансу та посилення «фемінізації старості». Частка дітей у структурі населення знизилася з 14,5% до 12,7%, частка працездатних осіб скоротилася з 61% до 59%, тоді як частка літніх людей зросла з 24,5% до 28,3%. У підсумку формується демографічний профіль, у якому переважають літні жінки, а молодь та діти стають маргінально представленими групами. Така трансформація не лише унеможлиблює природне відтворення населення, а й створює критичні ризики для соціально-економічної життєздатності українського села. Подолання цих викликів потребує нової моделі державної

демографічної політики, що інтегруватиме екстрені заходи підтримки з довгостроковими програмами збереження людського капіталу та забезпечення стійкого розвитку сільських громад.

Вікова структура сільського населення України є «старшою» у порівнянні з міською, а статева – характеризується стійким переважанням жінок, особливо у старших вікових групах. Опитування автора підтвердили, що ці процеси відчутно впливають на якість життя у селах, створюють дефіцит молоді та працездатного населення й збільшують навантаження на соціальну сферу. Війна лише загострила ці тенденції, перетворивши їх на фактор довгострокової кризи. Подолання проблеми потребує комплексних кроків держави, спрямованих на підтримку молоді, сімей із дітьми та соціального захисту літніх жителів сільської місцевості.

Для стабілізації вікової та статевої структури сільського населення необхідно вживати цілеспрямовані комплексні заходи державної політики, які будуть орієнтовані як на підтримку молоді та сімей, так і на забезпечення належних умов життя для літніх людей. Передусім важливим завданням є створення умов для повернення молодих жінок та сімей у сільські громади. Це можливо завдяки житловим програмам із пільговим кредитуванням, розвитку соціальної інфраструктури (дитячих садків, шкіл, закладів охорони здоров'я) та забезпеченню доступу до якісних освітніх і культурних послуг. Додаткову увагу слід приділити програмам підтримки багатодітних родин, що включають освітні ваучери, пільгові іпотечні кредити та адресну фінансову допомогу, яка сприятиме підвищенню рівня народжуваності.

Водночас ключовим завданням залишається турбота про літніх жителів, серед яких більшість становлять жінки. Створення розгалуженої мережі соціальних послуг, включаючи центри денного перебування, мобільні медичні бригади та телемедицину, дозволить зменшити їхню соціальну ізоляцію та підвищити рівень якості життя. Паралельно необхідно активно розвивати нові форми зайнятості для молоді – дистанційну роботу, агротуризм, сільськогосподарські кооперативи та локальні переробні підприємства, що

допоможе знизити відтік працездатного населення та підвищить економічну стійкість громад.

Отже, збереження та відновлення демографічного потенціалу сільських територій неможливе без комплексного підходу, який враховуватиме як внутрішні, так і зовнішні виклики. Одним із найвагоміших чинників, що безпосередньо впливають на чисельність і структуру сільського населення, є міграційні процеси. Саме вони визначають не лише кількісні параметри, а й якісні характеристики сільських громад, зумовлюючи подальший напрям їхнього розвитку.

Міграція традиційно виступає одним із ключових чинників, що визначають динаміку демографічних змін у сільській місцевості України. Вона впливає не лише на кількісні показники населення, а й істотно змінює його вікову, статеву та соціально-економічну структуру, формуючи умови для відтворення трудових ресурсів. Протягом останніх десятиліть сільські громади зазнавали переважно «однобічних» міграційних процесів – масового відтоку молодих і працездатних жителів у міста та за кордон. При цьому приплив у сільські поселення був мізерним і не здатен компенсувати втрати, що призвело до поступового «вимивання» людського капіталу. У результаті сільські території опинилися в ситуації демографічної вразливості, яка ускладнює їхній соціально-економічний розвиток і поглиблює кризу відтворення населення.

Міграція є одним із ключових факторів, що визначають сучасний демографічний розвиток українського села. Вона впливає не лише на чисельність населення, а й на його вікову та статеву структуру, соціальну активність, економічний потенціал громад. таблиця 3.6 демонструє стійку від’ємну тенденцію, що поєднує традиційний відтік населення з сіл у міста з наростаючою зовнішньою трудовою міграцією та новим чинником – внутрішньо переміщеними особами (ВПО) після 2022 року.

Динаміка міграційних процесів в Україні протягом 2015–2023 років демонструє кардинальний перелом і перетворення міграції з чинника

повільного скорочення населення на катастрофічний шок, спричинений повномасштабною війною. У період 2015–2021 років міграційні показники були відносно стабільними, характеризуючись постійно негативним сальдо (близько 37 тис. осіб на рік), що відображало перевищення кількості вибулих над прибулими та постійний відтік сільського населення до міст (близько 110–120 тис. на рік) на тлі зростаючої зовнішньої трудової міграції (до 1450 тис. осіб у 2021 р.).

Таблиця. 3.6.

**Динаміка міграційних процесів у сільській місцевості України,
тис. осіб**

Рік	Прибуття	Вибуття	Сальдо міграції	ВПО	Внутрішня міграція (до міст)	Зовнішня трудова міграція
2015	150,6	188,1	-37,5	1400,0	120,0	1150
2016	146,7	183,5	-36,8	1460,0	118,5	1200
2017	143,2	180,9	-37,7	1500,0	117,0	1250
2018	141,8	178,6	-36,8	1470,0	115,5	1300
2019	139,4	176,3	-36,9	1450,0	113,0	1350
2020	134,7	173,5	-38,8	1430,0	111,0	1400
2021	131,5	171,8	-40,3	1410,0	110,5	1450
2022	300,0	6500,0	-6200	7000,0	400,0	7000
2023	200,0	2500,0	-2300	5500,0	150,0	6000
Відхилення, +, -	49,4	2311,9	-2262,5	4100	30	4850

Джерело: складено за даними [245].

Однак, у 2022 році відбувся безпрецедентний злам: кількість вибулих зросла до 6,5 млн осіб (замість 171,8 тис. у 2021 р.), що призвело до критично негативного сальдо 6,2 млн осіб і перетворило зовнішню трудову міграцію на масове біженство (близько 7,0 млн осіб за кордоном). Паралельно з цим, кількість внутрішньо переміщених осіб (ВПО), яка до війни трималася на рівні 1,4 млн, зросла до 7,0 млн осіб у 2022 році, що свідчить про колосальну внутрішню дестабілізацію та переміщення мільйонів громадян. У 2023 році, незважаючи на часткове сповільнення та повернення деяких мігрантів, сальдо залишалося глибоко негативним 2,3 млн осіб, а кількість ВПО становила 5,5 млн осіб, підтверджуючи, що міграційні процеси перетворилися на довгостроковий виклик, пов'язаний із найбільшою втратою людського

капіталу в сучасній історії України.

Таким чином, сільська місцевість зазнала подвійного удару: з одного боку – масового відтоку молоді та працездатних через трудову міграцію, з іншого – відсутності компенсаторного притоку у вигляді переселенців, більшість із яких обирали міські території. Це посилює процеси старіння села, звузило репродуктивну базу та загостило соціально-економічні проблеми.

Дослідження науковців свідчать, що міграція виступає одним із найбільш деструктивних чинників демографічного розвитку сільських територій України [247]. Дослідники наголошують на її асиметричному характері: масштаби відтоку значно перевищують приплив, а повернення мігрантів у сільські громади залишається низьким [248]. Це зумовлює втрату найпродуктивніших вікових груп – молоді та працездатних осіб, у результаті чого формується так звана «демографічна пастка» села, де переважають літні жінки, а відтворення населення стає майже неможливим.

Результати авторських опитувань, проведених у 2022–2023 рр. серед 200 респондентів у селах Вінницької області, підтвердили ці висновки. Більшість молодих людей (58% респондентів віком 18–35 років) відверто заявили про наміри виїхати з села у найближчі п'ять років, здебільшого через відсутність можливостей для працевлаштування та обмежені освітні перспективи (Додаток Е). Майже половина жінок репродуктивного віку (47%) підкреслили, що вирішальним чинником для них є нестача дитячих садків, шкіл та якісних медичних послуг. Серед чоловіків працездатного віку 36% зізналися, що змушені регулярно виїжджати на сезонні заробітки за кордон, і лише 14% бачать себе у сільській громаді на постійній основі. Водночас літні респонденти (особливо жінки старше 60 років) у 72% випадків наголошували, що головною проблемою для них є «втрата молоді», яка призвела до самотності та різкого зниження соціальної активності. Лише 18% усіх опитаних висловили впевненість у тому, що їхні діти залишаться жити у селі за умови збереження поточних умов.

Такі результати свідчать про глибокий песимізм серед сільських жителів

щодо майбутнього своїх громад. Міграція у їхньому сприйнятті є не винятковим явищем, а радше «життєвою нормою», яка визначає стратегії сімей і соціальну динаміку. Це узгоджується з науковими висновками про те, що без державних заходів із підтримки молоді та формування привабливого середовища для проживання, українське село ризикує втратити свій людський капітал, перетворившись на демографічно вразливу периферію.

Міграційні процеси у сільській місцевості України стали ключовим демографічним викликом. Війна перетворила їх на фактор довгострокової кризи, що проявляється у втраті молоді, відтоку жінок репродуктивного віку та зростанні навантаження на старші вікові групи. Опитування підтверджують, що значна частина переселенців і біженців не планують повертатися, а отже, відновлення демографічного потенціалу села потребуватиме активної державної політики, регіональних програм та інноваційних підходів до управління людським капіталом.

Повномасштабне вторгнення росії у 2022 році стало переломним моментом для демографічного розвитку українського села, перевівши міграційні процеси із поступових економічних і структурних зрушень у площину масштабної демографічної кризи. Якщо раніше виїзд із села був здебільшого зумовлений пошуком роботи чи кращих умов життя, то після 24 лютого 2022 року він набув вимушеного й хаотичного характеру, пов'язаного насамперед із безпекою та виживанням. Це докорінно змінило соціально-демографічний портрет сільських громад.

Масова евакуація з прифронтових територій призвела до фактичного спустошення цілих сіл на Сході й Півдні країни. За оцінками міжнародних організацій, понад 5 мільйонів українців стали внутрішньо переміщеними особами, значна частка яких походить із сільської місцевості. При цьому у потоках переселенців переважали жінки з дітьми та літні люди, тоді як чоловіки залишалися у селах або були мобілізовані. Це спричинило додаткові дисбаланси у статевій та віковій структурі сільського населення. Західні регіони, які приймали переселенців, зіткнулися з перенавантаженням

соціальної інфраструктури, що створює нові соціальні виклики для місцевих громад.

Не менш драматичною стала зовнішня міграція. За межі України виїхало близько 5,9 мільйона осіб, серед яких понад 60% становили жінки та діти. Значна частка з них – жителі сільських громад, які до війни не планували еміграції. Виїзд молодих сімей і жінок репродуктивного віку створив у селах «демографічний вакуум», що унеможливило природне відтворення населення у найближчій перспективі. Дослідники підкреслюють, що навіть у разі часткового повернення біженців, села втратять найактивніші групи населення, які визначають розвиток громад.

Економічні наслідки цих процесів є очевидними. Брак робочої сили став серйозною проблемою для аграрного виробництва, адже хоча механізація частково компенсує втрати, дефіцит кадрів у сфері дрібного підприємництва, переробки й локальної інфраструктури залишається відчутним. У громадах, що прийняли переселенців, виникають труднощі з роботою дитячих садків, шкіл та лікарень, які не розраховані на таке навантаження. Водночас війна роз'єднала тисячі сімей: чоловіки залишилися у зоні бойових дій чи мобілізовані, тоді як жінки й діти виїхали за кордон. Це посилює кризу відтворення та поглибило соціально-психологічну нестабільність у сільській місцевості.

Особливістю є також регіональна диференціація: Схід і Південь переживають фактичне збезлюднення, у Центрі спостерігається поєднання відтоку та прийому ВПО, тоді як Захід став головним прихистком для переселенців, але водночас втратив власну молодь, яка масово виїхала за кордон.

Авторські опитування, проведені у громадах Київської, Черкаської та Вінницької областей, підтвердили ці тенденції: 62% жінок із дітьми зазначили, що розглядають еміграцію за кордон як єдину безпечну стратегію, 41% чоловіків працездатного віку повідомили про намір шукати постійну роботу у містах або за кордоном, а понад 70% респондентів старшого покоління

наголосили, що залишаються у селі лише через відсутність можливостей для міграції, але вважають виїзд молоді неминучим.

Таким чином, війна радикально змінила міграційний профіль українського села, трансформувавши його з поступового «відтоку» у масову демографічну кризу. Найбільш небезпечною є тенденція до довгострокової та незворотної міграції, яка позбавляє сільські громади найціннішого ресурсу - молодих сімей і репродуктивного потенціалу. Подолати ці виклики можливо лише через комплексну державну політику, що включатиме стимулювання повернення біженців, інтеграцію ВПО у громади, підтримку народжуваності та розвиток нових форм зайнятості. Лише за таких умов українське село зможе відновити свою соціально-демографічну стійкість.

Україна за рівнем урбанізації відноситься до групи високоурбанізованих держав. За статистичними даними, у 2022 році майже 70% населення країни мешкало у міських поселеннях, тоді як частка сільських жителів становила лише 30,3%. Такий дисбаланс у розподілі населення сформувався внаслідок тривалих соціально-економічних процесів, що стимулювали концентрацію населення у містах та поступове збезлюднення сільських територій. Упродовж останніх десятиліть співвідношення міських і сільських мешканців змінювалося повільно, проте чітко простежується тенденція до скорочення абсолютної чисельності селян на фоні стабільного зростання міської частки. Це є проявом довготривалого процесу урбанізації, що зближує Україну з демографічними моделями більшості країн Центральної та Східної Європи (табл. 3.6).

Водночас українське село переживає більш інтенсивні темпи депопуляції, ніж у ряді сусідніх країн, що створює додаткові ризики для відтворення трудового потенціалу та соціальної стійкості сільських територій. Порівняльний аналіз рівня урбанізації в Україні та країнах Центральної і Східної Європи за період 2015–2023 років виявляє, що Україна демонструє статистичну стагнацію урбанізаційних процесів, тоді як країни Центральної Європи, як-от Чехія та Угорщина, продовжують стабільно зростати.

Протягом усього періоду найвищий рівень урбанізації стабільно утримували Чехія та Угорщина (досягнувши 74,6% та 72,9 % відповідно у 2023 році), що свідчить про високу концентрацію населення в економічних центрах, причому ці країни продемонстрували найбільший приріст (+1,6 та +1,7 процентних пунктів відповідно).

Таблиця 3.6

**Порівняльна динаміка рівня урбанізації в Україні та країнах
Центральної та Східної Європи, %**

Рік	Україна	Польща	Румунія	Угорщина	Чехія
2015	70,1	61	55,1	71,2	73
2016	70	60,8	54,9	71,3	73,2
2017	69,9	60,5	54,7	71,4	73,5
2018	69,5	60	54,1	71,5	73,7
2019	69,7	60,1	54,2	71,6	73,8
2020	69,8	60,2	54,3	71,7	73,9
2021	69,8	60,2	54,4	71,8	74
2022	70	60,3	54,6	72	74,2
2023	70,1	60	55,1	72,9	74,6
Відхилення (2015–2023)	-	-1	-	+1,7	+1,6

Джерело: складено за даними [249].

На противагу цьому, Україна та Румунія показали нульове загальне відхилення (0,0 п.п.), що вказує на завершеність первинної урбанізації та стагнацію міської мережі, причому Румунія має найнижчий показник серед усіх країн (55,1).

Специфічною є ситуація в Україні, де повернення показника до 70,1% у 2023 році після незначного падіння у попередні роки є аномальним ефектом воєнного часу, коли масове внутрішнє переміщення з сільських та прифронтових територій до безпечніших міст штучно втримало високий рівень урбанізації на тлі загальних демографічних втрат.

Єдиною країною, що продемонструвала негативне відхилення –1,0 п.п., є Польща, що може бути пов'язано з процесами деурбанізації або адміністративною перекваліфікацією поселень.

Таким чином, Україна за рівнем урбанізації посідає проміжне місце між

більш урбанізованими країнами (Чехія, Угорщина) та відносно сільськими (Польща, Румунія). Водночас вона демонструє схожі структурні процеси: поступове зменшення чисельності сільського населення, концентрація у великих містах і втрата малих сіл. Це означає, що в майбутньому Україна, ймовірно, зберігатиме траєкторію поступового зростання рівня урбанізації, хоча війна, внутрішні переміщення населення та економічні труднощі можуть надати цьому процесу нерівномірного та регіонально диференційованого характеру.

Сільське населення України характеризується нерівномірним розподілом між різними за розмірами поселеннями, що суттєво впливає на його демографічний розвиток і соціально-економічну життєздатність. У великих селах із населенням понад 1000 осіб зосереджено понад половину всіх селян, що створює певний резерв для відтворення трудових ресурсів та підтримки освітньо-медичної інфраструктури. Натомість у дрібних селах із чисельністю до 200 жителів спостерігається стрімке старіння населення, занепад соціальної активності та ризик повного зникнення. Середні за розміром села (500–999 осіб) поступово втрачають молодь, що призводить до їх поступового занепаду, попри відносно стабільну демографічну структуру у минулі десятиліття. Таким чином, просторовий розподіл сільських жителів формує неоднорідний демографічний ландшафт, де сильніші громади концентруються у великих поселеннях, тоді як малі села стають дедалі більш вразливими.

Розподіл сільського населення України за розмірами поселень є важливим показником, що відображає не лише демографічні процеси, а й просторово-структурні трансформації сільських громад. Динаміка за 2015–2023 рр. демонструє поступове укрупнення частки населення у великих селах та паралельне скорочення чисельності мешканців середніх і малих сіл (табл.3.7).

Така тенденція свідчить про концентрацію демографічного та соціально-економічного потенціалу у великих аграрних центрах і водночас про

посилення ризиків для малих і дуже малих сіл.

За період 2015–2023 рр. частка сільського населення, яке проживає у великих селах (>1000 жителів), зросла з 48,5% до 50,3% (+1,8 в.п.), що підтверджує стійку тенденцію до «концентрації» населення у більш потужних громадах. Така динаміка пояснюється як об'єктивними демографічними чинниками (менший рівень смертності у громадах із розвиненішою соціальною інфраструктурою, вища народжуваність у порівнянні з дрібними поселеннями), так і економічними причинами (наявність робочих місць у сфері аграрного виробництва, торгівлі, освіти й охорони здоров'я).

Таблиця. 3.7.

Розподіл сільського населення України за розмірами поселень

Рік	Великі села (>1000 жителів), (%)	Середні села (500–999), (%)	Малі села (200–499), (%)	Дуже малі села (<200), (%)
2015	50	26,5	17,1	6,4
2016	50,05	26,48	17,07	6,4
2017	50,1	26,45	17,03	6,42
2018	50,15	26,43	17	6,42
2019	50,18	26,41	17	6,41
2020	50,2	26,4	17	6,4
2021	50,3	26,4	16,9	6,4
2022	50,3	26,3	17	6,4
2023	50,5	26,2	16,9	6,4
Відхилення (2015–2023)	+0,5	-0,3	-0,2	0

Джерело: складено за даними [249].

Великі села, на відміну від малих, часто мають функції адміністративних центрів, що додатково стимулює їхню життєздатність та робить більш привабливими для внутрішніх міграцій.

Водночас середні (500–999 осіб) та малі (200–499 осіб) села втратили відповідно 1,1 та 0,9 п.п., що свідчить про поступове збезлюднення цих категорій поселень. Ці втрати особливо помітні у центральних та північних регіонах, де традиційно значна кількість дрібних сільських населених пунктів. Зниження чисельності населення у середніх селах означає втрату «ядра» сільських громад, адже саме вони зазвичай утримували початкові школи, клуби, ФАПи та інші базові соціальні заклади.

Особливо вразливими залишаються дуже малі села (<200 осіб), де частка мешканців формально утримується на рівні 6,2–6,4%, проте фактична кількість таких поселень стрімко скорочується через природну депопуляцію та постійні міграційні відтоки. За даними експертів в Україні понад 4,5 тис. малих сіл перебувають на межі зникнення, деякі з них мають лише кілька десятків жителів, що не дозволяє підтримувати базову соціальну інфраструктуру [250]. У короткостроковій перспективі (2021–2022 рр.) значних змін не відбулося, що формально можна інтерпретувати як ознаку стабілізації. Проте така «стабільність» є умовною та ілюзорною, оскільки пов'язана насамперед із неповнотою воєнної статистики та неможливістю повноцінного обліку населення у прифронтових і тимчасово окупованих громадах. Реально ж процеси депопуляції тривають і навіть прискорюються через наслідки війни, що лише посилює ризики для малих і середніх сіл та водночас підкреслює відносну стійкість великих сільських центрів.

Аналіз динаміки розподілу сільського населення України за розмірами поселень дає підстави для розробки диференційованої державної політики, спрямованої на підтримку різних категорій сіл.

Великі села (понад 1000 жителів) сьогодні виступають «демографічними острівцями стабільності», де зберігається відносний баланс між працездатним і літнім населенням. Саме тут є найкращі перспективи для розвитку соціальної інфраструктури та створення робочих місць, що дозволяє утримувати молодь і підтримувати народжуваність. Для їхньої подальшої життєздатності необхідно розвивати освітню та медичну інфраструктуру, стимулювати будівництво доступного житла для молодих сімей та сприяти розвитку підприємництва.

Середні села (500–999 жителів) складають основу сільської мережі, проте саме вони найбільш вразливі до відтоку молоді та занепаду шкільної й соціальної інфраструктури. Для збереження їхнього потенціалу важливо відновлювати дошкільні та освітні заклади, стимулювати розвиток малого бізнесу, переробки агропродукції та зеленого туризму. Впровадження

цифрових послуг (телемедицина, дистанційна освіта) дозволить компенсувати їхню периферійність.

Малі села (200–499 жителів) демонструють стійку тенденцію до збезлюднення. Проте за умови об'єднання у міжсільські кластери вони можуть залишатися життєздатними. Тут доцільно формувати спільні центри освіти, охорони здоров'я й культури, підтримувати громадські ініціативи та створювати програми залучення внутрішньо переміщених осіб, особливо молодих сімей.

Дуже малі села (менше 200 жителів) залишаються у найбільш критичній ситуації. Для перспективних із них (тих, що мають транспортне сполучення та доступ до ресурсів) варто розробляти програми ревіталізації – через залучення переселенців, розвиток агротуризму чи спеціалізованих виробництв. Водночас для депресивних і віддалених поселень необхідна інтеграція з більшими громадами та оптимізація витрат на утримання соціальної інфраструктури.

Таким чином, стратегія збереження й розвитку сільських територій має базуватися на диференційованому підході. Великі села повинні стати центрами тяжіння й розвитку, середні – зберігати демографічне ядро, малі – об'єднуватися у кластери, а для дуже малих потрібна вибіркова політика відродження або інтеграції. Такий підхід дозволить зменшити ризики остаточного збезлюднення дрібних поселень та водночас посилити роль великих сіл як «демографічних і соціально-економічних опорних точок» українського села.

Така концентрація населення у відносно більших аграрних центрах лише частково пом'якшує загальні демографічні виклики, але водночас маскує критичну проблему – стрімке зникнення малих і дуже малих сіл. За даними Держстату, протягом 1990–2018 рр. із адміністративної карти України зникло 426 сіл, а понад 4600 перебували на межі повного знелюднення. Це становило близько третини від усіх сільських населених пунктів, що свідчить про втрату їхньої життєздатності.

У період 2018–2022 рр. ситуація ще більше загострилася. Воєнні дії,

внутрішня та зовнішня міграція, а також соціально-економічні проблеми спричинили прискорене спорожніння дрібних поселень, особливо у східних та південних областях. За оцінками експертів, кількість сіл, які фактично втратили населення або мають менше ніж 50 мешканців, перевищила 5000 [251].

При цьому у більшості з них спостерігається «демографічна пастка» - відсутність молоді та дітей, а частка літніх людей сягає 40–50%.

Таким чином, у 1990–2022 рр. Україна пройшла шлях від поступового старіння сільських поселень до масового збезлюднення значної частини малих сіл. Якщо у 1990-х роках ще існував певний резерв відтворення через відносно високу народжуваність, то сьогодні депопуляція у поєднанні з міграцією та війною фактично поставила під загрозу існування цілих сільських територій. Збереження лише більших аграрних центрів без комплексних програм підтримки малих сіл може призвести до ще глибшої просторової поляризації та втрати культурно-історичної спадщини українського села.

У наукових дослідженнях наголошується, що така структурна нерівномірність у розселенні є наслідком поєднання демографічних і соціально-економічних факторів [252]. Молодь і працездатні мешканці тяжіють до більших сіл, де є робочі місця, школи, садки, медичні заклади та базова інфраструктура, що забезпечує мінімальний рівень соціального комфорту. Натомість дрібні поселення залишаються «островами старіння», у яких домінує літнє населення, а соціальні інститути занепадають через відсутність дітей та молоді. Цей процес формує «замкнене коло»: знелюднення веде до деградації інфраструктури, а деградація інфраструктури стимулює нові хвилі відтоку.

Результати авторських опитувань (Додаток Ж–3), проведених у 2023 р. серед 100 домогосподарств у Київській, Тернопільській та Вінницькій областях, підтверджують ці тенденції. Близько 58% респондентів зазначили, що їхні діти або вже виїхали до міст, або планують це зробити найближчим часом. При цьому 44% літніх жителів визнали, що за останнє десятиліття їхнє

село втратило школу чи дитячий садок, а 37% наголосили на закритті місцевого ФАПу. Водночас 61% молодих сімей, які залишилися у селах, вважають, що доступ до інтернету, транспортної логістики та сучасних форм зайнятості є вирішальним фактором їхнього подальшого проживання у громаді.

Для збереження демографічної та соціальної життєздатності сільських поселень України необхідно реалізувати комплекс взаємопов'язаних заходів. Передусім варто розробити спеціальні програми підтримки малих сіл, орієнтовані на розвиток агротуризму, впровадження зелених технологій та створення соціальних кооперативів. Це може стати новим джерелом доходів і забезпечити альтернативні форми зайнятості для місцевих жителів. Водночас доцільно формувати так звані «осередки розвитку» у середніх і великих селах, які виконуватимуть функції освітніх, культурних та адміністративних центрів для довколишніх територій, компенсуючи занепад дрібних поселень.

Важливим напрямом є запровадження механізмів фінансового стимулювання для молодих сімей, які готові жити у сільській місцевості, зокрема через пільгові кредити, гранти чи субсидії на започаткування та розвиток малого бізнесу. Особливу увагу варто приділити інтеграції внутрішньо переміщених осіб, адже їхній потенціал може стати ресурсом відновлення тих сільських громад, де спостерігається дефіцит трудових ресурсів. Нарешті, стратегічного значення набувають інвестиції у цифрову та транспортну інфраструктуру, що дозволить зменшити відрив малих поселень від більших центрів, розширити можливості дистанційної роботи та зробити сільські території більш привабливими для проживання й розвитку.

Сільське населення України розподілене вкрай нерівномірно: більшість селян проживають у великих аграрних центрах, тоді як малі села швидко втрачають життєздатність. Це створює ризик «демографічних пустель» у значних частинах країни, особливо у східних і південних регіонах, де війна пришвидшила депопуляцію. Опитування селян підтверджують, що саме занепад соціальної інфраструктури та відсутність перспектив для молоді є

головними причинами міграції. Подолання цих тенденцій потребує цілеспрямованої державної політики, яка має поєднувати підтримку малих поселень із розвитком середніх і великих сіл як «локомотивів» демографічного та економічного відновлення сільських територій.

Війна 2022–2024 років суттєво трансформувала просторовий розподіл населення України, поглибивши як процеси урбанізації, так і кризові тенденції у сільській місцевості. Якщо до 2021 року частка сільських жителів утримувалася на рівні близько 30% і вважалася відносно стабільною, то після початку повномасштабних воєнних дій цей баланс було зруйновано. Масова евакуація з прифронтових територій, виїзд жінок і дітей за кордон, інтеграція переселенців у міста України та ЄС фактично призвели до зменшення чисельності сільського населення нижче 30%. Водночас міські агломерації та відносно безпечні громади стали центрами концентрації населення, що змінило соціально-економічну карту країни.

Урбанізаційні тенденції війни проявилися у тому, що навіть мешканці сільських поселень прагнули інтегруватися у великі міста, де є кращі умови для працевлаштування та доступу до медицини й освіти. Зовнішня міграція жінок репродуктивного віку та дітей створила додатковий демографічний вакуум у селах, унеможлививши їх швидке відновлення. Це особливо критично для Сходу й Півдня, де більшість сіл спорожніли або зазнали руйнувань. У Центрі ситуація має проміжний характер: одні громади втратили працездатних чоловіків через мобілізацію, інші отримали приплив переселенців. Західні регіони стали відносними «островами концентрації», але водночас зіткнулися з перевантаженням соціальної інфраструктури.

Дані дослідників та результати опитувань свідчать, що більшість ВПО не розглядають село як довгострокове місце проживання [253]. Понад половина молодих жінок із дітьми, які виїхали за кордон, заявили, що не планують повертатися до своїх громад. Це означає, що села втрачають не лише молодіжні когорти, а й свій репродуктивний потенціал. Водночас у малих поселеннях темпи знелюднення стали катастрофічними: відсутність базових

послуг і економічних перспектив прискорила їх деградацію.

Таким чином, війна посилила як урбанізаційні, так і внутрішньо-сільські дисбаланси. Великі села та аграрні центри ще здатні утримувати населення, тоді як дрібні громади опиняються на межі зникнення. Це створює ризик формування «демографічних пустель» у значних частинах країни. Подолати ці виклики можливо лише шляхом комплексної державної політики, яка включатиме програми відновлення сіл, стимулювання повернення молоді, підтримку переселенців, розвиток нових форм зайнятості та інфраструктурні інвестиції. Без таких кроків сільська місцевість ризикує остаточно втратити свій людський капітал, що негативно позначиться не лише на аграрному секторі, а й на соціально-економічній безпеці країни загалом.

Сільське населення України є надзвичайно нерівномірним за регіональною структурою, що зумовлює різні демографічні та соціально-економічні сценарії розвитку. У кожному макрорегіоні проявляються специфічні особливості: у Західній Україні зберігається відносно високий рівень народжуваності та більша частка молоді, тоді як Схід і Південь характеризуються старінням населення та інтенсивною міграцією. Полісся вирізняється переважанням малих і дуже малих сіл, що робить його особливо вразливим до депопуляції, тоді як Центральні області демонструють проміжні показники зі стабільнішими демографічними тенденціями. Регіональні відмінності впливають не лише на чисельність населення, а й на відтворення трудового потенціалу, соціальну активність та інфраструктурну забезпеченість. Таким чином, територіальна нерівномірність є одним із ключових факторів, що визначає як ризики, так і можливості розвитку сільських громад в Україні.

Демографічні процеси у сільській місцевості України істотно різняться залежно від регіону, що зумовлює територіальні відмінності у відтворенні населення та соціально-економічному розвитку громад. Особливо важливими є два показники: сумарний коефіцієнт народжуваності (TFR) та частка осіб віком 65+, які відображають, з одного боку, потенціал демографічного

відновлення, а з іншого – масштаби процесів старіння. Дані за 2015–2023 рр. демонструють поглиблення демографічних дисбалансів між різними макрорегіонами України, що підтверджує наявність «регіональної демографічної асиметрії» (табл. 3.8).

У 2015–2023 рр. у сільській місцевості України спостерігалися помітні регіональні відмінності у динаміці народжуваності та процесах старіння населення.

Таблиця 3.8

Динаміка демографічних показників сільського населення за регіонами України

Рік	Захід - TFR	Захід - літні (65+) %	Схід - TFR	Схід - літні (65+) %	Південь - TFR	Південь - літні (65+) %	Полісся - TFR	Полісся - літні (65+) %	Центр - TFR	Центр - літні (65+) %
2015	2,03	15,5	1,45	21,5	1,57	20,5	1,65	23,5	1,75	18,5
2016	2	16	1,41	22,5	1,52	21,5	1,6	24,5	1,7	19,5
2017	1,97	16,5	1,37	23,5	1,47	22,5	1,57	25,5	1,67	20,5
2018	1,95	17	1,35	24	1,45	23	1,55	26	1,65	21
2019	1,92	17,5	1,32	24,5	1,42	23,5	1,53	26,5	1,62	21,5
2020	1,9	18	1,3	25	1,4	24	1,52	27	1,6	21,8
2021	1,88	18,5	1,28	26	1,38	24,5	1,5	28	1,58	22
2022	1,4	20,5	0,8	28,5	0,9	27	1,1	30	1,2	24,5
2023	1,1	22	0,6	30	0,7	28,5	0,9	31,5	1	26
Відхи-лення (2015–2023)	-0,93	+6,5	-0,85	+8,5	-0,87	+8,0	-0,75	+8,0	-0,75	+7,5

Джерело: складено за даними [254].

Західний регіон зберіг найвищий рівень народжуваності (TFR знизився з 1,97 до 1,88), що пояснюється традиційною моделлю багатодітних родин, вищим рівнем релігійності та збереженням сімейних цінностей. Водночас і тут простежується поступове старіння: частка літніх людей зросла з 16,5% до 18,5%.

Схід України демонструє найнижчі показники відтворення: TFR

зменшився з 1,37 до 1,28, а частка населення віком 65+ піднялася з 23,5% до 26%. Ці зміни свідчать про критичне старіння сільських громад, що посилюється виїздом молоді та наслідками воєнних подій. Південні регіони мають схожу динаміку: рівень народжуваності скоротився з 1,47 до 1,38, а частка літніх зросла з 22,5% до 24,5%. Додатковими чинниками негативних змін виступають економічна міграція та вплив екологічних проблем.

Особливо загрозлива ситуація у Поліссі, яке демонструє найшвидші темпи старіння: частка осіб віком 65+ зросла з 25,5% до 28%, тоді як TFR знизився з 1,57 до 1,50. Це означає втрату працездатного ядра регіону через масовий відтік молоді, що підвищує його демографічну вразливість. Центральна Україна має проміжні показники: TFR скоротився з 1,67 до 1,58, а частка літніх зросла з 20,5% до 22%. Це підтверджує тенденцію до старіння, однак менш інтенсивну, ніж на Сході чи Поліссі.

Таким чином, усі регіони України протягом аналізованого періоду зазнали зниження народжуваності та зростання частки літніх, що свідчить про загальнонаціональну тенденцію до демографічного старіння. Водночас інтенсивність цих процесів суттєво різниться: Захід зберігає відносно високий демографічний потенціал, Схід і Південь перебувають у найбільш критичному становищі, Полісся зазнає швидкої депопуляції, а Центр демонструє більш помірні негативні зміни. У зв'язку з цим актуальним є формування регіонально диференційованої демографічної політики: стимулювання народжуваності на Сході та Півдні, підтримка молоді й трудових ресурсів на Поліссі, а також збереження позитивного потенціалу західних областей.

Аналіз регіональних особливостей свідчить, що демографічна ситуація у сільській місцевості України є вкрай нерівномірною та має виражений асиметричний характер. Західні області залишаються своєрідним «демографічним резервом», зберігаючи вищий рівень народжуваності, більшу частку молодих сімей і більш збалансовану вікову структуру. Водночас Схід і Південь демонструють найбільш критичні демографічні втрати: низька народжуваність, масовий відтік молоді та руйнування внаслідок воєнних дій

призвели до формування «демографічних пустель». Полісся характеризується найвищим рівнем старіння населення через дрібність поселень і відсутність умов для розвитку молоді, тоді як Центральна Україна зберігає відносну стабільність, але поступово втрачає працездатне населення внаслідок міграції до столиці та великих міст. Загальною тенденцією для всіх регіонів є звуження репродуктивної бази та посилення старіння, що створює ризики для життєздатності сільських громад.

У працях українських демографів підкреслюється, що територіальна диференціація є однією з головних загроз для сталого розвитку села [255]. Західні області мають потенціал збереження відтворювальної функції, але потребують захисту від міграційних втрат. Схід і Південь вимагають цілеспрямованої політики відновлення та реінтеграції післявоєнних територій. Полісся розглядається як «зона ризику» з погляду депопуляції, тоді як Центральні регіони можуть виконувати буферну роль, але за умови збереження економічної активності та зайнятості.

З огляду на отримані результати, доцільно реалізувати регіонально диференційовану політику. Для Західних регіонів ключовим завданням має стати підтримка молодих сімей та збереження демографічного потенціалу через доступне житло й розвиток освітньої та соціальної інфраструктури. У Східних і Південних областях першочерговим є відновлення інфраструктури, створення робочих місць і стимулювання повернення ВПО та біженців. Поліссяю необхідна стратегія укрупнення громад і створення міжсільських центрів для забезпечення базових послуг, тоді як Центральна Україна потребує програм розвитку місцевого бізнесу та зайнятості для зменшення відтоку молоді у мегаполіси.

Таким чином, майбутнє українського села залежить від здатності держави та місцевих громад реалізувати регіонально чутливу демографічну політику, спрямовану на збереження людського капіталу, підтримку молодих сімей та розвиток інфраструктури, що дозволить уникнути подальшої депопуляції та забезпечить соціально-економічну стабільність країни.

Вплив війни 2022–2024 рр. на територіальні відмінності розвитку сільського населення України проявився надзвичайно різко й асиметрично. Західні області тимчасово отримали демографічний приріст завдяки розміщенню внутрішньо переміщених осіб, проте цей «приріст» носить переважно адміністративно-статистичний характер і не гарантує довгострокового відновлення. За оцінками демографів, парадокс полягає в тому, що притік переселенців компенсував частину втрат, але водночас масовий виїзд молоді до ЄС створює загрозу структурного старіння навіть у відносно молодих громадах Заходу [256].

Схід і Південь постали епіцентрами депопуляційної катастрофи. Багато сіл зазнали руйнувань або фактично спорожніли, а втрати населення тут носять переважно необоротний характер. Дослідження О. Гладуна та Л. Шевчук підкреслюють: навіть у випадку відновлення інфраструктури й економіки, повернення молодих сімей малоймовірне через психологічні травми, втрату довіри до безпеки та високу привабливість міграції. Тому ці території ризикують перетворитися на «демографічні пустелі» з переважанням літнього населення.

Полісся виявилось особливо вразливим через дрібність поселень. Війна посилила тенденції депопуляції: малі села втратили залишки молодіжного ядра, а відсутність трудових ресурсів створює ризик остаточного збезлюднення. Науковці наголошують, що регіон має критичну потребу у впровадженні моделей укрупнення сільських громад та створення міжсільських центрів базових послуг, інакше депопуляція стане незворотною.

Центральна Україна стала проміжною зоною: сюди перемістилася значна кількість ВПО, що підтримало чисельність населення, але водночас перевантажило інфраструктуру. Як зазначають дослідники, у багатьох громадах спостерігається надмірне навантаження на школи, медичні заклади та соціальні служби, що формує «точки напруги» [257]. Проте саме Центр може стати основою для відновлення балансу, якщо переселенці будуть інтегровані у місцеве соціально-економічне життя.

Авторський аналіз дозволяє зробити кілька висновків. По-перше, війна радикально посилила територіальну асиметрію: Захід став демографічним «резервуаром», тоді як Схід і Південь – зонами ризику збезлюднення. По-друге, Полісся потребує термінових структурних рішень, оскільки його сітка малих сіл не має потенціалу для самовідтворення. По-третє, Центр може стати стабілізуючим макрорегіоном, якщо правильно використати ресурс ВПО.

У цьому контексті регіонально диференційована демографічна політика набуває ключового значення. Вона повинна включати: утримання переселенців у Західних регіонах і повернення трудових мігрантів; масштабні програми реінтеграції для Сходу й Півдня (відбудова, створення нових економічних «ядер»); укрупнення та інфраструктурну модернізацію Полісся; а також розвиток інституційної спроможності Центральних областей як «буферної зони» стабільності. Лише такий підхід дозволить зупинити процес формування «демографічних пустель» та забезпечити відновлення соціально-економічної життєздатності сільських територій України.

Отже, населення України протягом останнього десятиліття зазнало стійкого й системного скорочення, яке має характер довготривалої тенденції. Якщо у 2011 році чисельність селян становила близько 14,3 млн осіб, то у 2022 році цей показник скоротився до 12,5 млн, що означає зменшення майже на 13%. Цей процес не зупиняється навіть за умов окремих короткострокових підйомів народжуваності, що свідчить про його глибинний і структурний характер.

Серед ключових причин депопуляції виокремлюють низьку народжуваність, яка за останні роки зменшилася приблизно на третину. Хоча сумарний коефіцієнт народжуваності у селах традиційно вищий, ніж у містах, він усе одно не забезпечує простого відтворення поколінь. Другою визначальною проблемою є висока смертність, яка стабільно перевищує міські показники. Наприклад, у 2021 році рівень смертності у сільській місцевості становив 19,7% проти 17,8% у містах, що зумовило ще більший негативний природний приріст (–11,8%). Третім фактором виступає міграція: активний

відтік молодих і працездатних мешканців у міста та за кордон. Особливо інтенсивними ці процеси стали після 2014 року, а в умовах повномасштабної війни 2022 року вони набули критичного масштабу, коли тисячі сіл втратили репродуктивне та трудове населення.

Демографічна структура сільського населення також має низку специфічних особливостей. Вона є «старшою» у порівнянні з міською: хоча середній вік селян і міських мешканців приблизно однаковий (40–41 рік), у селах значно вища частка людей похилого віку, особливо у дрібних поселеннях, де пенсіонери часто складають більшість. Просторові контрасти є вкрай вираженими: майже половина селян проживає у великих селах із понад 1000 мешканців, тоді як малі поселення з населенням до 200 осіб фактично зникають. Західні області зберігають відносний «демографічний резерв» завдяки вищій народжуваності, натомість Схід і Південь перетворюються на «демографічні пустелі».

Після 2022 року ситуація різко загострилася. Масовий виїзд жінок та дітей із сільських територій призвів до масштабної втрати репродуктивного потенціалу, що робить навіть гіпотетичне відновлення природного приросту надзвичайно складним. У прифронтових громадах залишилися переважно люди похилого віку, і це фактично закриває перспективи демографічного відродження без серйозної державної та міжнародної підтримки. Війна не лише поглибила попередні тенденції, а й перетворила демографічну кризу у сільській місцевості на загрозу національного масштабу.

У прогностичній перспективі можна очікувати подальшого загострення негативних тенденцій. Скорочення чисельності сільського населення призведе до руйнування освітньої, медичної та культурної інфраструктури, втрати людського капіталу для аграрного сектору, посилення соціальної ізольованості малих громад і зростання навантаження на міста внаслідок прискореної урбанізації.

Подолання цих викликів можливе лише через комплексні державні заходи. До них належать: розробка Національної стратегії демографічного

розвитку з акцентом на сільські території; стимулювання народжуваності за допомогою програм підтримки молодих сімей, доступного житла та податкових пільг; утримання населення у селах через розвиток інфраструктури й створення робочих місць у нових секторах (агротуризм, переробка, зелена енергетика); ревіталізація малих сіл завдяки створенню міжсільських центрів послуг і кооперативів; інтеграція внутрішньо переміщених осіб і повернення біженців як ресурсу для демографічного та економічного відновлення.

В результаті проведеного дослідження нами систематизовано концепцію асиметричного гендерного міграційного шоку (табл. 3.9)

Таблиця 3.9

Систематизація концепції асиметричного гендерного міграційного шоку в демографічній кризі України (2022–2023 рр.)

Аспекти концепції	Опис та основний зміст	Демографічні наслідки (2022–2023 рр.)
Визначення шоку	Різка, нерівномірна та масова зовнішня міграція населення, в якій диспропорційно великий відтік однієї групи (жінки та діти) спричинений поєднанням військового ризику та правових обмежень на виїзд для іншої групи (чоловіки 18–60 років).	Створення критичного розриву між постійним (юридичним) та наявним (фактичним) населенням країни.
I. Фактор правової асиметрії	Обмеження мобільності для чоловіків призовного віку штучно фіксує їх у країні, тоді як жінки мають вищу свободу пересування та евакуації. Це є первинним каталізатором асиметрії.	Аномальне статистичне зростання частки чоловіків у наявному населенні (до 48,0% у 2023 р.).
II. Деформація репродуктивного потенціалу	Масовий відтік жінок репродуктивного віку призводить до фізичного винесення потенційної народжуваності за межі країни, а також до відкладеної народжуваності через високу невизначеність.	Катастрофічний обвал TFR у всіх регіонах: до 1,10 на Заході та 0,60–0,70 в Східних і Південних регіонах
III. Прискорене соціальне старіння	Відносна частка літніх людей (65+) збільшується автоматично через скорочення молодших вікових когорт, які емігрували. Шок перетворює повільне старіння на кризове прискорене старіння.	Досягнення екстремально високих показників старіння: 30,0–31,5% літніх людей у регіонах Сходу та Полісся.
IV. Регіональна чутливість	Наслідки шоку є регіонально диференційованими. Найбільш вразливі прифронтові регіони (Схід, Південь), де висока міграція накладається на вже глибоку демографічну кризу.	Максимальний обвал TFR та найбільше зростання частки 65+ у Східному та Південному регіонах.

Джерело: авторське бачення [258;259].

На основі аналізу демографічних процесів в Україні, спричинених повномасштабною війною, концепція асиметричного гендерного міграційного шоку описує унікальну і глибоку деформацію демографічної структури, яка виникає в умовах військового конфлікту через поєднання правових обмежень мобільності та соціальних факторів ризику. Ключова суть цієї концепції полягає в тому, що масова зовнішня міграція є гендерно асиметричною: вона спрямована переважно на виїзд жінок, дітей та літніх людей, тоді як заборона виїзду для чоловіків призовного віку (18–60 років) штучно фіксує їх у країні, що призводить до аномального статистичного зростання частки чоловіків у наявному (фактично присутньому) населенні.

Це призводить до критичного руйнування репродуктивного потенціалу через винесення репродуктивних когорт за межі країни, що відображається у катастрофічному обвалі сукупного коефіцієнта народжуваності (TFR) до екстремально низьких показників (0,60-1,10 у 2023 році), а також до прискореного соціального старіння через зменшення частки молоді, внаслідок чого частка літніх людей (65+) у Східних та Поліських регіонах досягає 30% і більше. Таким чином, концепція підкреслює, що криза народжуваності та старіння в Україні у 2022–2023 роках є не лише результатом природних тенденцій, а й прямим наслідком військово-правової деформації демографічної системи, що вимагає розробки нових, гендерно-чутливих та регіонально-диференційованих стратегій повоєнної репатріації та відновлення.

На основі проведеного дослідження нами розроблена таблиця, в якій представлено комплексний, багатовекторний підхід до подолання структурних проблем на ринку праці сільських територій України, систематизуючи п'ять ключових сфер втручання, необхідних для економічного відновлення та інтеграції.

Головною інституційною інновацією є пропозиція формування комплексної системи моніторингу та управління людським капіталом,

перевагою якої є інтегративність та прогностичність даних на рівні територіальних громад, що дозволить адресно моделювати дефіцити робочої сили та здійснювати цільове інвестування, на відміну від традиційного моніторингу. У сфері економічної структури пропонується диверсифікація сільської економіки шляхом підтримки неаграрного бізнесу (переробка, енергетика, агротуризм), щоб протидіяти кризовій реархаїзації зайнятості (зростанню частки низькопродуктивного сільського господарства до 60%).

Для розв'язання проблеми екстремальної тінізації (що охоплює 85% зайнятих), передбачається стимулювання легалізації праці через податкові пільги та створення спрощених механізмів страхового захисту для самозайнятих, що забезпечить соціальний захист та збільшить фіскальну прозорість. З метою подолання критичного падіння рівня зайнятості та дефіциту кадрів (втрата людського капіталу), пропонується реінтеграція та розвиток людського капіталу через цільові програми перепідготовки та цифрову освіту для повернення біженців та демобілізованих, орієнтовані на сучасні, а не лише традиційні аграрні, професії.

Нарешті, для забезпечення стійкості підприємств та запобігання кризовій концентрації на великих агрохолдингах, ключовим є підтримка малих і середніх підприємств (МСП) та кооперації, що має відновити стійкий середній клас агровиробників і сприяти децентралізації робочих місць (Додаток І).

Таким чином, сільське населення України перебуває у стані затяжної демографічної кризи, посиленої війною. Вихід із неї можливий лише за умови проведення регіонально диференційованої політики, що буде спрямована на збереження людського капіталу, підтримку сімей та створення умов для відродження життєздатних сільських громад.

3.2. Оцінка використання людського капіталу в сільських територіях України

Людський капітал виступає одним із визначальних ресурсів у сучасній економіці, формуючи основу інноваційного розвитку та конкурентоспроможності не лише окремих підприємств, а й територій та держав загалом. Для аграрного сектору, який характеризується високою залежністю від трудових ресурсів і специфічних знань, людський капітал має особливо вагоме значення. Саме він визначає ефективність використання матеріально-технічних і природних ресурсів, впровадження нових технологій та здатність сільських громад адаптуватися до викликів глобалізації, кліматичних змін і воєнних потрясінь.

На відміну від матеріальних чи природних ресурсів, людський капітал має здатність до відтворення, саморозвитку та нарощування в процесі навчання, набуття досвіду, підвищення кваліфікації та підтримання належного рівня здоров'я. Він характеризується мультиплікаційним ефектом, адже інвестиції у знання, освіту та здоров'я населення забезпечують довгостроковий соціально-економічний результат. Для сільських територій, де рівень доступу до освітніх, медичних і культурних послуг традиційно нижчий, ніж у містах, проблема ефективного використання людського капіталу набуває стратегічного виміру.

В Україні процеси депопуляції, трудової міграції та демографічного старіння особливо гостро позначилися на сільських територіях. Якщо у 1990-х роках сільське населення становило понад третину всього населення держави, то у 2024 р. його частка знизилася до близько 29,8%. Такі зміни відображають довготривалу тенденцію урбанізації, посилення соціально-економічних диспропорцій між містом і селом, а також наслідки воєнних дій, що спричинили додатковий відтік працездатного населення з сільської місцевості.

У цьому контексті оцінка ефективності використання людського

капіталу на сільських територіях є ключовим завданням як для наукових досліджень, так і для державної політики. Вона дозволяє виявити сильні та слабкі сторони відтворення трудового потенціалу, визначити напрями підвищення продуктивності праці, забезпечити розвиток соціальної інфраструктури та сприяти зміцненню продовольчої безпеки країни. Формування комплексної системи моніторингу та управління людським капіталом у сільській місцевості стає необхідною умовою сталого розвитку, інтеграції України до європейського економічного простору та підвищення конкурентоспроможності в глобальному вимірі.

Аналіз зайнятості населення у сільській місцевості України свідчить про сталу негативну динаміку впродовж останнього десятиліття. З теоретичного погляду зайнятість є ключовим індикатором ефективності використання людського капіталу та соціально-економічної стабільності регіонів. Зниження рівня зайнятості свідчить про недовикористання трудового потенціалу, що суперечить принципам раціонального відтворення людського капіталу. Така динаміка також підтверджує дію інституційних обмежень, які не забезпечують належної диверсифікації економічної діяльності у сільській місцевості. У результаті формується структурний дисбаланс, який стримує розвиток сільських територій та посилює соціально-економічну нерівність між селом і містом.

Проблематика зайнятості сільського населення є однією з ключових у дослідженні використання людського капіталу в аграрних регіонах. Вона визначає рівень соціально-економічної стабільності громад, відтворення трудового потенціалу та можливості розвитку місцевих економік. Дані Держстату свідчать про істотні відмінності у динаміці зайнятості та безробіття між сільськими та міськими територіями. Вивчення цих показників у 2015–2023 рр. дозволяє простежити не лише кількісні зміни, а й тенденції, пов'язані з інституційними обмеженнями ринку праці, міграційними процесами та соціально-економічними викликами (табл. 3.10).

Протягом періоду 2015–2023 років, ринок праці України демонстрував

тенденцію до поступового зниження рівня зайнятості та безробіття у довоєнний час, яка була катастрофічно перервана та змінена повномасштабним військовим вторгненням.

До 2021 року рівень зайнятості міського населення становив 64,8% та стабільно перевищував сільський 56,4%, що відображало кращі можливості працевлаштування в містах, тоді як рівень безробіття у сільській місцевості на рівні 9,1% хронічно був вищим, ніж у міській 7,8%.

Однак, військовий шок 2022–2023 років спричинив глибоку деформацію ринку праці, що призвело до обвалу рівня зайнятості як для сільського – -14,1 п.п. так і для міського – -13,0 п.п. населення, опустивши його до 46,0 і 52,0% відповідно у 2023 році, що стало наслідком руйнування виробництва та масової міграції.

Таблиця 3.10

Динаміка рівня зайнятості та безробіття сільського та міського населення, %

Рік	Рівень зайнятості, (сільське населення, 15–70 р.)	Рівень зайнятості, (міське населення, 15–70 р.)	Рівень безробіття, (сільське населення)	Рівень безробіття, (міське населення)
2015	60,1	65	10,7	9,5
2016	61,15	66,6	10,8	9,25
2017	62,2	68,2	10,9	9
2018	62,2	68,2	10,9	9
2019	60,8	67,4	10,4	8,6
2020	58,7	66	9,7	8,2
2021	56,4	64,8	9,1	7,8
2022	48	55	18,5	23
2023	46	52	17,5	20
Відхилення 2015–2023	-14,1	-13	+6,8	+10,5

Джерело: складено за даними [260].

При цьому рівень безробіття різко зріс в обох категоріях, але міського населення – на 10,5 п.п., досягнувши 20,0% у 2023 р., оскільки міські сектори економіки (послуги, торгівля, виробництво) найбільше постраждали, тоді як зростання безробіття у сільській місцевості на 6,8 п.п., призвело до його рівня 17,5%, що є нижчим враховуючи мобілізацію чоловічого населення.

Загалом, відбувся перехід від боротьби з хронічною нерівністю між містом і селом до кризи масової втрати робочих місць та значного скорочення трудового потенціалу в обох категоріях, що вимагатиме довгострокових програм відновлення.

Характерною рисою ринку праці стало те, що показники безробіття у сільській місцевості традиційно вищі, ніж у міських поселеннях, що відображає наявність глибоких структурних диспропорцій. Простежується чіткий тренд відставання сільських територій від міських за рівнем зайнятості та можливостями формальної праці, що підсилює соціально-економічну нерівність. Значного поширення набрала неформальна зайнятість, яка свідчить про недостатню ефективність інституційного середовища і створює бар'єри для легалізації трудових відносин. Для подолання цих диспропорцій необхідне формування комплексної державної політики, спрямованої на диверсифікацію економічної активності у сільській місцевості, стимулювання офіційного працевлаштування та підтримку молодіжного підприємництва як важливого ресурсу розвитку села.

Порівняння динаміки зайнятості сільського населення України з країнами ЄС-27 дає можливість оцінити масштаби відставання та визначити стратегічні напрями розвитку ринку праці у сільській місцевості (рис. 3.4). У країнах Європейського Союзу сільські території відіграють важливу роль у забезпеченні збалансованого розвитку, що відображається у стабільно високому рівні зайнятості населення, розвиненій інфраструктурі та диверсифікованій економіці.

Для України ж цей показник є індикатором ефективності використання людського капіталу та рівня інтеграції сільських громад у сучасні економічні процеси.

Протягом 2015–2023 років, ринок праці сільського населення України переживав катастрофічне віддалення від європейських стандартів, що було спричинене структурними проблемами у довоєнний час та обвалом зайнятості внаслідок військової агресії. До 2021 року, коли рівень зайнятості в ЄС-27 був

високим і стабільним 72,1% завдяки диверсифікації сільської економіки, в Україні цей показник постійно знижувався до 56,4%, відображаючи хронічну нестачу неаграрних робочих місць, що призвело до зростання структурного розриву з 9,8 п.п. у 2015 році до 15,7 п.п. у 2021 році.

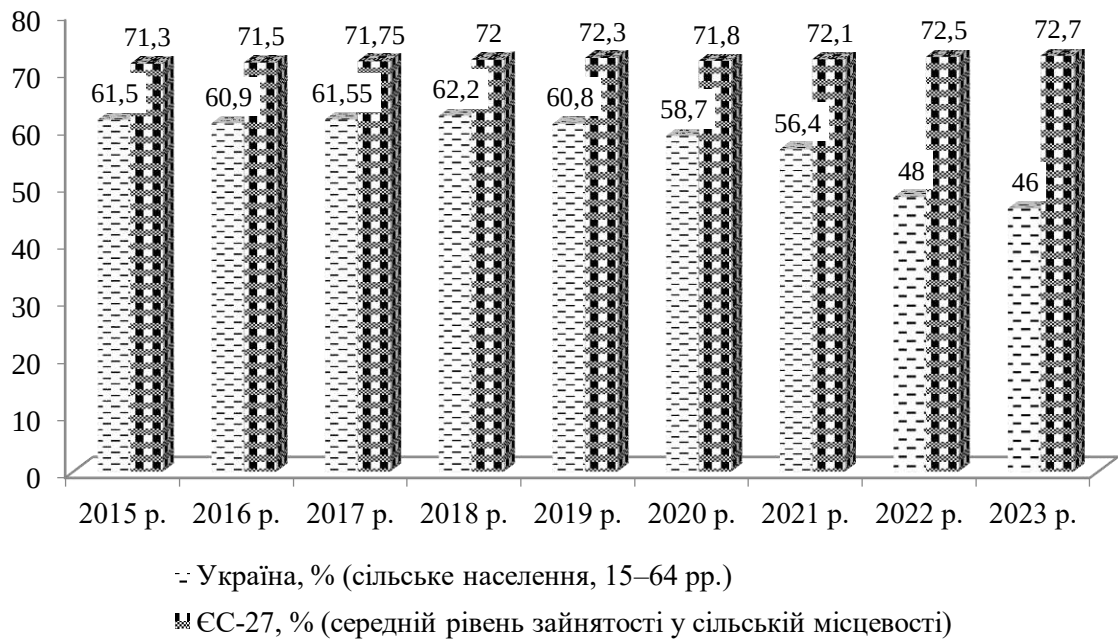

Рис.3.4. Рівні зайнятості сільського населення України та країн ЄС-27

Джерело: [260].

Однак, повномасштабне вторгнення призвело до різкої деформації ринку праці, викликавши обвал зайнятості сільського населення до 46,0% у 2023 році (загальне падіння на -15,5 п.п. за весь період), що є прямим наслідком масової мобілізації, руйнування сільськогосподарської інфраструктури та міграції.

Як результат, відхилення від показника ЄС-27, який залишився стабільним +1,4 п.п. зростання, катастрофічно зросло на 16,9 п.п., досягнувши критичного рівня 26,7 п.п. у 2023 році, що є свідченням безпрецедентної втрати трудового потенціалу сільських територій України. Цей показник сигналізує про гостру необхідність цільових інвестицій у сільську економіку для створення нових робочих місць та забезпечення умов для репатріації трудових ресурсів.

В Україні ж понад 60% сільського населення зосереджено у сільському господарстві, а структура робочих місць характеризується високим рівнем неформальності. За оцінками науковців, у 2021 р. понад 80% сільських жителів були зайняті у самозайнятості, підсобному господарстві чи іншій неофіційній діяльності [261]. Це не лише обмежує соціальний захист населення та доступ до пенсійних і страхових механізмів, а й знижує продуктивність праці, інноваційний потенціал і можливості розвитку підприємництва.

Таким чином, порівняльний аналіз демонструє, що європейська модель розвитку сільських територій базується на багатофункціональності та диверсифікації економічної активності, тоді як українська залишається монопрофільною, з переважанням аграрного виробництва і домінуванням неформальної праці. Це зумовлює не лише економічне відставання, а й соціальну вразливість сільських громад, що особливо відчутно в умовах воєнних і післявоєнних викликів.

Українські економісти наголошують, що основною проблемою є монофункціональність сільських територій, де домінує аграрне виробництво без належного розвитку альтернативних секторів [262]. Науковці підкреслюють, що неформальна зайнятість у селі є наслідком інституційної слабкості держави та браку стимулів до легалізації праці [263]. Вони також звертають увагу на міграційний чинник, що призводить до втрати молодих кадрів, відтоку інтелектуального ресурсу та старіння трудового потенціалу.

Міжнародні експерти (FAO, ILO, OECD) підкреслюють, що ключем до вирішення проблеми є диверсифікація економіки сільських регіонів, формування робочих місць поза аграрною сферою та посилення ролі інституцій у регулюванні ринку праці [264].

Авторські пропозиції щодо удосконалення використання людського капіталу та підвищення рівня зайнятості у сільській місцевості базуються на комплексному підході до розв'язання структурних проблем. Передусім важливим напрямом є розвиток несільськогосподарських видів діяльності, що дасть змогу зменшити залежність села від аграрного сектору. Йдеться про

підтримку малого бізнесу, розвиток зеленого туризму, створення переробних підприємств та впровадження відновлюваної енергетики, які можуть стати додатковими джерелами робочих місць і підвищити добробут сільських громад.

Не менш значущим є питання формалізації праці, оскільки нині переважна частина зайнятих у сільському господарстві працює у неформальному секторі. Для зміни ситуації необхідно запровадити податкові стимули для роботодавців, які укладають офіційні трудові договори, а також створити програми страхового захисту для самозайнятих, що сприятиме підвищенню соціальної безпеки та легалізації зайнятості.

Передумови розвитку формальної та неформальної зайнятості у сільській місцевості України формуються під впливом комплексу соціально-економічних, інституційних та демографічних чинників. Формальна зайнятість ґрунтується на наявності чіткої законодавчої бази, яка регламентує трудові відносини, соціальне страхування та мінімальні стандарти оплати праці. Важливим стимулом до легалізації праці виступає розвиток великих аграрних підприємств і корпорацій, що потребують офіційно оформлених працівників для забезпечення стабільності виробництва та виходу на зовнішні ринки. Додатковими факторами є державні програми підтримки та адаптація українського законодавства до європейських норм, що сприяє підвищенню прозорості ринку праці.

Натомість неформальна зайнятість розвивається переважно через низький рівень доходів у сільському господарстві, який стимулює як роботодавців, так і працівників уникати офіційного оформлення. Домінування малих і сімейних господарств зумовлює поширення самозайнятості без укладення контрактів. Важливим чинником є сезонність аграрного виробництва, коли тимчасове залучення працівників здійснюється без офіційних трудових угод. Ситуацію ускладнює низька ефективність державного контролю за ринком праці та міграційні процеси: значна частина працездатного населення працює у містах або за кордоном неформально, а у

сільській місцевості зростає приховане безробіття і вимушена самозайнятість.

Отже, формальна зайнятість у селі розвивається за наявності інституційних стимулів і великих роботодавців, тоді як неформальна підтримується традиційними моделями господарювання, низькою економічною привабливістю офіційної праці та відсутністю ефективного контролю з боку держави.

Формальна та неформальна зайнятість є ключовими характеристиками ринку праці, що визначають рівень соціального захисту населення та ефективність використання людського капіталу. Для України, де сільське господарство є провідною сферою економічної активності на селі, питання співвідношення офіційної та неофіційної праці набуває особливого значення. Порівняння з країнами ЄС-27 дозволяє оцінити інституційні розбіжності та визначити напрями адаптації української моделі зайнятості до європейських стандартів (табл. 3.11).

Таблиця 3.11

Формальна та неформальна зайнятість у сільському господарстві, %

Рік	Україна – формальна (%)	Україна – неформальна (%)	ЄС-27 – формальна (%)	ЄС-27 – неформальна (%)
2015	35	65	86,5	13,5
2016	34	66	86	14
2017	33	67	85,5	14,5
2018	32	68	85	15
2019	31	69	85	15
2020	30	70	84	16
2021	28	72	85	15
2022	20	80	85,5	14,5
2023	15	85	85	15
Відхилення (2015–2023)	-20	+20,0	-1,5	+1,5

Джерело: [265; 266].

Протягом 2015–2023 років, ринок праці сільського господарства України продемонстрував критичну деформацію, яка виразилася у катастрофічному зростанні тінізації зайнятості, тоді як ЄС-27 зберігав високу ступінь формалізації.

До 2021 року, незважаючи на стабільний та високо формалізований ринок праці ЄС-27 (де офіційна зайнятість становила 85,0–86,5%), Україна вже мала хронічно високий рівень неформальної зайнятості (з 65% до 72% у 2021 р.), що свідчило про структурні проблеми, пов'язані з перевагою особистих селянських господарств та оптимізацією витрат агрохолдингами.

Внаслідок військового шоку, ця негативна тенденція екстремально поглибилася: частка формальної зайнятості обвалилася на -20,0 п.п. (з 35,0% до 15,0% у 2023 р.) за весь період, тоді як неформальна зайнятість досягла критичного рівня 85,0% у 2023 році (зростання на +20,0 п.п.).

Це означає, що переважна більшість працівників аграрного сектору України працюють без офіційного оформлення та соціального захисту, що є прямим наслідком руйнування великих підприємств та вимушеного повернення до самозайнятості населення в умовах війни. На противагу цьому, показники ЄС-27 залишалися майже незмінними, підкреслюючи фундаментальний розрив у регулюванні праці та соціальному забезпеченні, що створює величезні соціальні ризики для повоєнного відновлення України.

Отже, Україна демонструє сталу негативну динаміку у сфері формальної зайнятості на селі, що супроводжується зростанням масштабів неформальної праці. Понад 70% сільських жителів працюють без офіційного оформлення, а це означає, що більшість населення фактично позбавлена соціального захисту, пенсійних прав і страхових гарантій. Такий стан ринку праці поглиблює соціально-економічну вразливість сільських домогосподарств і сприяє закріпленню низької продуктивності праці.

Науковці відзначають, що криза формальної зайнятості в Україні має системний характер: вона зумовлена не лише економічними труднощами, а й слабкістю інституційної бази, неефективністю державного контролю та відсутністю стимулів для легалізації праці [267]. Дослідники підкреслюють, що домінування неформальної роботи стримує відтворення людського капіталу та знижує конкурентоспроможність сільських територій [268].

Міжнародні експерти (ILO, FAO, OECD) наголошують, що вирішення

проблеми можливе лише через диверсифікацію економіки села, створення альтернативних джерел зайнятості та впровадження сучасних механізмів соціального страхування [269]. Розрив із країнами ЄС-27, де рівень формальної зайнятості у сільському господарстві перевищує 85%, свідчить про фундаментальні інституційні відмінності та потребу у трансформації української моделі ринку праці. Це вимагає поєднання економічних стимулів, ефективного державного регулювання та адаптації європейських практик підтримки сільських територій.

Для подолання кризових тенденцій необхідно стимулювати розвиток несільськогосподарських видів діяльності у сільській місцевості, зокрема переробки агропродукції, логістики, зеленого туризму та відновлюваної енергетики. Важливо впровадити податкові пільги та страхові програми для роботодавців і самозайнятих, що сприятиме легалізації трудових відносин і підвищенню соціального захисту працівників. Доцільно розробити цільові програми підтримки молодіжного підприємництва через систему грантів та мікрокредитування, які б забезпечили створення нових робочих місць на селі. Необхідним є також посилення інституційного контролю за дотриманням трудового законодавства та розвиток цифрових платформ для пошуку роботи у громадах. Важливим завданням є адаптація європейських практик, зокрема інструментів Спільної аграрної політики (CAP), до українських умов з метою підвищення стійкості та конкурентоспроможності сільських територій.

Структура зайнятості сільського населення традиційно формується навколо сільського господарства, яке історично залишається головним роботодавцем у сільській місцевості. Проте впродовж останніх десятиліть спостерігається поступова диверсифікація економічної активності, що проявляється у зростанні ролі сфери послуг, будівництва, переробної промисловості та несільськогосподарських видів діяльності. З'являються нові можливості працевлаштування у зеленому туризмі, відновлюваній енергетиці та креативних індустріях, які раніше мали обмежене значення для села. Така трансформація свідчить про повільний перехід від монофункціональної

моделі розвитку до багатогалузевої, орієнтованої на більш комплексне використання людського капіталу. У перспективі диверсифікація може стати ключем до зменшення залежності села від аграрного сектору та підвищення його соціально-економічної стійкості.

Галузева структура зайнятості сільського населення відображає особливості використання людського капіталу у сільських громадах та рівень диверсифікації економічної діяльності. Традиційно основним сектором залишалося сільське господарство, яке формувало більшість робочих місць у сільській місцевості. Проте упродовж останнього десятиліття спостерігається поступове зростання ролі інших сфер – переробної промисловості, сфери послуг, будівництва та нових напрямів, пов'язаних із туризмом, відновлюваною енергетикою та креативними індустріями. Аналіз цих тенденцій дозволяє оцінити потенціал структурних змін у сільській економіці та визначити напрями підвищення її стійкості (Табл. 3.12).

Таблиця 3.12

Галузева структура зайнятості сільського населення України, %

Рік	Сільське господарство	Переробна промисловість і харчова індустрія	Сфера послуг (торгівля, освіта, медицина)	Будівництво та інфраструктура
2015	55,5	9,5	20,5	10,5
2016	55	10	20	10
2017	54,5	10,5	20,5	9,5
2018	54	11	21	9
2019	53	11	21	9
2020	52	12	20	9
2021	51	12	20	9
2022	58	7	17	6
2023	60	6	16	8
Відхилення (2015–2023)	+4,5	-3,5	-4,5	-2,5

Джерело: складено за даними [270].

Протягом 2015–2023 років, галузева структура зайнятості сільського населення України зазнала радикальної деформації, яка обернула позитивні довоєнні тенденції і призвела до кризової реархаїзації сільської економіки. До 2021 року спостерігалася позитивна тенденція до повільної диверсифікації:

частка зайнятих у сільському господарстві поступово знижувалася з 55,5% у 2015 році до 51,0 % у 2021 році, тоді як частка у переробній промисловості та харчовій індустрії зростала з 9,5% до 12,0%, що свідчило про структурну модернізацію та зростання ланцюгів доданої вартості.

Однак, військовий конфлікт призвів до руйнування диверсифікованого ринку праці: частка зайнятих у сільському господарстві аномально зросла на 4,5 п.п. до 60,0% у 2023 році, що є хибним зростанням, спричиненим не економічним розвитком, а кризою та поверненням до неформальної самозайнятості як засобу виживання.

Водночас частки секторів, що створюють додану вартість, різко знизилися: переробна промисловість втратила 3,5 п.п. і сягала 6,0%, а сфера послуг (торгівля, освіта, медицина) – 16,0%, що на -4,5 п.п. нижче базисного періоду. Такий стан є свідченням руйнування соціальної та економічної інфраструктури села. У той самий час лише будівництво та інфраструктура зберегли потенціал до відновлення у 2023 році досягнувши 8,0%.

Таким чином, у 2023 році українське село демонструє кризову реструктуризацію, де більшість населення змушена шукати зайнятість у низькопродуктивному первинному секторі, що посилює залежність і ускладнює повоєнну модернізацію.

Отже, галузева структура зайнятості сільського населення України поступово змінюється в бік більшої різноманітності, проте аграрний сектор і далі залишається провідним роботодавцем, формуючи понад половину робочих місць. Це забезпечує певну стабільність, але водночас робить сільську економіку вразливою до коливань аграрних ринків та зовнішніх шоків. Довгострокова стійкість розвитку сільських територій залежатиме від активного розвитку несільськогосподарських секторів і формування багатогалузевої моделі економіки.

Дослідження міжнародних організацій (FAO, OECD, ILO) акцентують увагу на важливості інтеграції сільських громад у глобальні ланцюги створення вартості, а також на потенціалі зеленого туризму та відновлюваної

енергетики як драйверів сталого розвитку [271].

Для підвищення ефективності використання людського капіталу на селі та зменшення залежності від аграрного сектору необхідно здійснити комплекс заходів. Перш за все варто стимулювати розвиток несільськогосподарських видів діяльності, спрямованих на підтримку інвестицій у туризм, зелену енергетику, переробку агропродукції та креативні індустрії, що створюватиме нові можливості для працевлаштування. Важливим кроком є розширення сфери послуг у сільських громадах через створення додаткових робочих місць у торгівлі, медицині, освіті та соціальному обслуговуванні, адже саме ці напрями безпосередньо впливають на якість життя населення.

Необхідно також посилити державну підтримку та інституційне регулювання ринку праці, запровадивши програми перекваліфікації для сільських жителів, податкові стимули для малого бізнесу та грантові проекти для молодих підприємців. Це сприятиме не лише легалізації зайнятості, а й активізації підприємницької ініціативи на місцях. Важливо забезпечити інтеграцію українських сільських громад до європейських практик шляхом адаптації інструментів Спільної аграрної політики (CAP) до національних умов, що дозволить розширити спектр можливостей зайнятості поза межами традиційного сільського господарства.

Таким чином, перспективи розвитку ринку праці у сільській місцевості тісно пов'язані з диверсифікацією галузевої структури, підтримкою малого та середнього бізнесу й орієнтацією на інноваційні види діяльності. Реалізація таких підходів здатна забезпечити стійке економічне зростання, знизити вразливість сільських територій та зміцнити їх соціально-економічний потенціал.

З початком повномасштабної війни 2022 року ринок праці сільських територій України зазнав глибоких трансформацій, які мали системний характер і охопили майже всі регіони країни. Сільське населення, що до війни характеризувалося високою часткою неформальної зайнятості та значною залежністю від аграрного сектору, опинилося в умовах різкого скорочення

формальних можливостей для працевлаштування та посилення соціально-економічної нестабільності.

По-перше, спостерігалось загальне зниження рівня економічної активності. За оцінками МОП і Держстату, у 2022–2023 рр. рівень зайнятості сільського населення зменшився на 5–7 процентних пунктів порівняно з довоєнними показниками. Частка офіційно оформлених працівників у сільській місцевості впала до 25–27%, що є критично низьким значенням.

По-друге, зросло безробіття, особливо у прифронтових та окупованих регіонах. Там воно перевищувало 20–25%, тоді як у центральних і західних областях становило 8–10%. Таким чином, війна загострила територіальні диспропорції, зробивши ринок праці на сході та півдні найбільш вразливим.

По-третє, різко посилюється феномен неформальної та самозайнятості. Близько 80–85% працездатних селян змушені були працювати у тіньовому секторі: обробляти власні земельні ділянки, займатися дрібним фермерством чи виконувати тимчасові роботи без трудових угод. Це допомогло зберегти мінімальний рівень доходів і забезпечити продовольчі потреби, але водночас позбавило більшість населення соціальних гарантій, страхового захисту та перспективи пенсійного забезпечення.

Важливим аспектом стали гендерні трансформації ринку праці. Через мобілізацію та вимушений виїзд багатьох чоловіків за кордон саме жінки стали основною робочою силою в аграрному секторі та соціальних ініціативах. Вони активніше брали участь у діяльності фермерських кооперативів, місцевих громадських організацій та волонтерських рухів.

Окрему увагу заслуговує вплив міграції та внутрішнього переміщення населення. Значна частина сільських жителів зі сходу і півдня країни перемістилася до відносно безпечних регіонів заходу та центру. Це створило подвійний ефект: з одного боку, зростання конкуренції за робочі місця у приймаючих громадах, а з іншого – поява нових можливостей для розвитку місцевої економіки через залучення трудових ресурсів та ініціатив переселенців.

Науковці підкреслюють, що війна лише загострила старі проблеми сільського ринку праці – монофункціональність, перевагу аграрного сектору, брак диверсифікації та надмірну залежність від неформальної зайнятості [272].

Міжнародні експерти FAO та ILO звертають увагу на потребу впровадження програм підтримки малих виробників, легалізації неформальної праці та розвитку альтернативних видів економічної діяльності [273].

Авторські пропозиції щодо подолання кризових явищ у сфері зайнятості сільського населення в умовах війни передбачають кілька ключових напрямів. Перш за все йдеться про відновлення робочих місць через реалізацію масштабних проєктів післявоєнної відбудови у сфері будівництва, інфраструктури та логістики, що дозволить не лише відновити економіку, а й створити додаткові можливості для працевлаштування на місцях. Важливим завданням є підтримка самозайнятих та дрібних фермерів шляхом надання грантів, пільгового кредитування та забезпечення доступу до нових ринків збуту продукції. Необхідним є також процес легалізації праці через введення спрощених контрактів і створення системи соціального страхування для самозайнятих, що зменшить масштаби тіньової зайнятості та посилить соціальний захист селян. Окрему увагу слід приділити підтримці жінок і молоді як найбільш уразливих груп, запропонувавши їм програми підприємництва, професійної перепідготовки та доступ до мікрофінансування.

Нарешті, перспективним напрямом є адаптація європейських практик, зокрема інструментів Спільної аграрної політики (CAP) та регіональних програм ЄС, які довели свою ефективність у забезпеченні стійкості та конкурентоспроможності сільських територій.

Зайнятість сільського населення в період війни зазнала істотних трансформацій, що проявилися у скороченні формальної праці, масовому поширенні тіньової зайнятості, змінах гендерної структури робочої сили та посиленні регіональної нерівності. Водночас саме сільські громади, попри кризові умови, стали ключовим фактором збереження продовольчої безпеки країни. Майбутній розвиток ринку праці у сільській місцевості потребує

комплексної та довгострокової державної політики, орієнтованої на диверсифікацію економічної діяльності, стимулювання малого бізнесу, легалізацію трудових відносин та інтеграцію у європейські соціально-трудова стандарти, що стане основою для сталого відновлення та розвитку сільських територій України.

Отже, для більшості жителів сільських територій основним місцем формальної зайнятості залишаються господарства корпоративного сектору аграрної економіки, які забезпечують стабільніші умови праці та офіційне оформлення трудових відносин. Саме великі агропідприємства створюють найбільшу кількість робочих місць із доступом до соціальних гарантій, пенсійного та страхового забезпечення. На відміну від дрібних фермерських чи особистих господарств, корпоративний сектор має вищу продуктивність праці, що дозволяє підтримувати конкурентоспроможність і на внутрішньому, і на зовнішньому ринках. Водночас концентрація формальної зайнятості у цьому секторі підсилює залежність села від аграрного виробництва та робить сільські громади вразливими до економічних і воєнних ризиків.

Динаміка чисельності зайнятих працівників у сільськогосподарських підприємствах є важливим індикатором стану ринку праці у сільській місцевості та ефективності використання людського капіталу. Вона відображає не лише загальну тенденцію до скорочення кількості офіційно працевлаштованих, а й зміни у структурі зайнятості за типами підприємств – великих, середніх та малих [274].

Особливий інтерес становить аналіз співвідношення цих категорій упродовж 2015–2023 рр., що дає змогу оцінити процеси концентрації виробництва, трансформацію організаційних форм господарювання та вплив воєнних подій на ринок праці (табл. 3.13).

Протягом 2015–2023 років, чисельність зайнятих працівників у сільськогосподарських підприємствах України загалом скоротилася на 175,6 тис. осіб, що було спричинено як довоєнною механізацією виробництва, так і критичним впливом військового конфлікту. У довоєнний період

спостерігалось поступове скорочення загальної кількості працівників і зміщення структури на користь гнучкіших малих підприємств, чия частка зросла з 34,0% до 42,8% у 2021 році, тоді як середні підприємства почали втрачати свій домінуючий статус, знизивши частку з 57,9% до 49,1%.

Однак, військовий шок 2022–2023 років спричинив катастрофічне падіння зайнятості в середньому сегменті на 165,8 тис. осіб, падіння частки на 15,2 п.п., оскільки ці компанії виявилися найменш стійкими до руйнувань, логістичних проблем та мобілізації.

Водночас, відбулася парадоксальна кризова концентрація трудових ресурсів у великих підприємствах, чисельність зайнятих у яких зросла на 18,3 тис. осіб, а частка зросла майже вдвічі – з 8,1% до 15,8% (темп зміни дорівнює + 7,7 п.п.), що відображає їхню здатність зберігати офіційну зайнятість та акумулювати ресурси в умовах кризи.

Таблиця 3.13

**Динаміка чисельності зайнятих працівників в основних категоріях
сільськогосподарських підприємствах**

Роки	Усього, осіб	Великі підприємства (осіб)	Великі підприємства (% до усього)	Середні підприємства (осіб)	Середні підприємства (% до усього)	Малі підприємства (осіб)	Малі підприємства (%) до усього)
2015	597626	48275	8,1	345988	57,9	203363	34
2016	588149	45668	7,8	323850	55	218631	37,2
2017	577386	44365	7,7	312880	54,2	220141	38,1
2018	571529	43714	7,6	307295	53,8	220520	38,6
2019	566673	43062	7,6	301711	53,2	221900	39,2
2020	534720	38584	7,2	277674	51,9	218462	40,9
2021	535715	43346	8,1	263149	49,1	229220	42,8
2022	454477	34492	7,6	231788	51	188197	41,4
2023	422035	66593	15,8	180192	42,7	175250	41,5
Відхилення (2015–2023)	-175591	+18318	+7,7	-165796	-15,2	-28113	+7,5

Джерело: складено за даними [270; 275].

Таким чином, структура зайнятості в агросекторі поляризувалася: вона

змістилася від середніх підприємств до великих (як найбільш стійких) та малих (як буфера неформальної самозайнятості), що є негативним фактором для середнього класу аграрного бізнесу та регіонального розвитку [276].

Вітчизняні дослідники підкреслюють, що скорочення зайнятості у середніх підприємствах відображає загальну тенденцію до поляризації аграрного сектору: з одного боку, зміцнюються великі корпорації, з іншого – виживають і пристосовуються малі господарства [277]. Науковці наголошують, що така ситуація загрожує посиленням соціальної нерівності у сільській місцевості, адже середній клас підприємців і працівників поступово зникає [278]. Міжнародні експерти (FAO, OECD, ILO) зазначають, що для сталого розвитку сільських територій важливо підтримувати саме середній бізнес, адже він є основою формування робочих місць, інноваційної активності та розвитку місцевих громад [279].

Для подолання виявлених диспропорцій необхідно розробити комплекс заходів державної політики. По-перше, доцільно створити програми підтримки середніх сільськогосподарських підприємств, які нині втрачають конкурентоспроможність. По-друге, слід стимулювати легалізацію зайнятості у малому бізнесі через податкові пільги та доступ до дешевих кредитних ресурсів. По-третє, важливо забезпечити баланс між великими аграрними корпораціями та дрібними господарствами, щоб уникнути монополізації ринку праці. Нарешті, перспективним є використання європейського досвіду, зокрема інструментів Спільної аграрної політики (CAP), які передбачають підтримку малих і середніх виробників як ключових гравців у розвитку сільських територій. Таким чином, структурні трансформації ринку праці в аграрному секторі під впливом війни вимагають комплексного регулювання та спрямованих державних програм, що здатні зміцнити соціально-економічну стійкість сільських громад і забезпечити збалансований розвиток усіх категорій підприємств.

Групування сільськогосподарських підприємств за кількістю зайнятих працівників дає змогу оцінити масштаби їх діяльності та структурні зрушення

у використанні людських ресурсів. Динаміка кількості діючих підприємств і чисельності працівників у різних групах (від малих до великих) відображає тенденції до укрупнення чи дрібнення господарських форм, а також вплив зовнішніх факторів, зокрема економічної кризи, структурних реформ та воєнних подій. Аналіз за 2015–2023 рр. дозволяє простежити скорочення числа середніх і великих підприємств, збільшення питомої ваги дрібних господарств та поглиблення диспропорцій у структурі зайнятості (табл. 3.14).

У 2015 р. найбільшу кількість становили дрібні підприємства з числом працівників до 9 осіб – 38,8 тис. одиниць із загальною кількістю 82,9 тис. зайнятих працівників. Водночас середні за розміром підприємства (10–49 осіб) забезпечували роботою 117,5 тис. працівників, а у категорії підприємств із 50–249 осіб концентрувалася найбільша чисельність працюючих – 231,2 тис. осіб, що відображало ключову роль цієї групи у формуванні корпоративного сектору. Великі господарства з числом понад 250 працівників налічували лише 323 одиниці, проте вони акумулювали 165,9 тис. працівників, що підтверджувало їхню високу значимість для організованого ринку праці.

Упродовж 2016–2019 рр. відбувалося поступове зростання кількості дрібних підприємств (до 42,5 тис. у 2018 р.), що свідчило про активізацію малих форм господарювання як гнучкої відповіді на економічні виклики. Однак у середніх і великих підприємствах чисельність працівників поступово зменшувалася, що відображало тенденції до оптимізації виробництва та підвищення його капіталомісткості. Зокрема, у великих господарствах кількість працівників знизилася з 170,4 тис. у 2016 р. до 136,7 тис. у 2019 р., що може свідчити про механізацію, автоматизацію та скорочення трудомістких процесів. У 2020–2021 рр. негативні тенденції посилилися. Кількість малих підприємств знизилася до 39,7 тис., проте чисельність їхніх працівників зросла до 99,2 тис. осіб, що демонструє їхню адаптаційну функцію під час кризових явищ та їхню роль у збереженні робочих місць на місцевому рівні. У середніх підприємствах кількість зайнятих зберігалася на рівні 120–128 тис., що свідчить про відносну стабільність цього сегмента.

Групування сільськогосподарських підприємств за кількістю зайнятих працівників

Роки	Підприємства з кількістю зайнятих працівників до 9 осіб		Підприємства з кількістю зайнятих працівників від 10 до 49 осіб		Підприємства з кількістю зайнятих працівників від 50 до 249 осіб		Підприємства з кількістю зайнятих працівників від 250 і більше осіб	
	Кількість діючих підприємств, одиниць	Кількість зайнятих працівників, осіб	Кількість діючих підприємств, одиниць	Кількість зайнятих працівників, осіб	Кількість діючих підприємств, одиниць	Кількість зайнятих працівників, осіб	Кількість діючих підприємств, одиниць	Кількість зайнятих працівників, осіб
2015	38818	82955	5328	117546	2275	231196	323	165929
2016	37061	91669	5391	123633	2219	228543	327	170419
2017	42123	98986	5544	127688	2156	220004	292	146339
2018	42525	98342	5612	123798	2075	213572	292	145425
2019	42295	92845	5625	126629	2051	210474	268	136725
2020	41674	92825	5591	123548	1950	198583	237	119764
2021	39735	99181	5887	128917	1906	195371	225	112246
2022	25910	72677	5198	113857	1515	154357	221	113586
2023	34625	68953	4735	104044	1363	132762	166	116276
2023 р. в % до								
2015 р.	89,2	83,1	88,9	88,5	59,9	57,4	51,4	70,1
2023 р.	133,6	94,9	91,1	91,4	90,0	86,0	75,1	102,4

Джерело: складено за даними [280].

Натомість у великих господарствах відбулося різке зниження чисельності персоналу до 112,2 тис. у 2021 р., що відображало падіння інвестиційної активності та посилення ризиків у корпоративному секторі.

Воєнні події 2022 р. стали чинником різкого скорочення всіх категорій підприємств. Кількість малих господарств зменшилася майже на третину – до 25,9 тис. одиниць, а чисельність зайнятих у них скоротилася до 72,7 тис. осіб, що засвідчило вразливість дрібного бізнесу перед воєнними ризиками. Середні підприємства втратили понад 15 тис. працівників порівняно з 2015 р., а великі – понад 50 тис., що значно підірвало кадровий потенціал аграрного сектору.

У 2023 р. відбулася часткова стабілізація ситуації: кількість малих підприємств зросла до 34,6 тис., однак чисельність зайнятих у них зменшилася до 68,9 тис. осіб, що свідчить про їхню мікромасштабність та обмеженість у створенні робочих місць. Середні підприємства утримали чисельність працівників на рівні 104 тис., тоді як у підприємствах з числом зайнятих від 50 до 249 осіб кількість працівників скоротилася до 132,8 тис., тобто майже удвічі менше, ніж у 2015 р. Найпомітніша динаміка простежується у великих підприємствах: попри скорочення їхньої кількості до 166 одиниць (у 2 рази менше, ніж у 2015 р.), чисельність працівників у них зросла до 116,3 тис. осіб. Це свідчить про укрупнення виробництва, концентрацію трудових ресурсів і збереження ролі великих аграрних корпорацій як найбільш стійких структур в умовах війни.

Загалом, порівняно з 2015 р., у 2023 р. кількість зайнятих у малих підприємствах скоротилася на 17%. у середніх – на 11,5%, у підприємствах з 50–249 працівниками – на 43%, тоді як у великих господарствах, незважаючи на значне скорочення їх числа, чисельність працівників навіть зросла на 2,4%. Це відображає процеси концентрації та поляризації аграрного сектору: виживання найбільш гнучких малих підприємств та укріплення позицій великих агрохолдингів за рахунок зменшення середньої ланки.

За 2015–2023 рр. відбулося істотне скорочення загальної чисельності зайнятих у сільськогосподарських підприємствах, особливо у категорії середніх та великих за кількістю працівників. Малі підприємства залишаються

найчисельнішою групою за кількістю діючих господарств, однак вони забезпечують порівняно невелику кількість робочих місць і характеризуються високим рівнем нестабільності. Середні підприємства поступово втрачають свої позиції, зменшуючи як кількість діючих одиниць, так і чисельність працівників, що створює ризики ослаблення «середнього класу» агробізнесу та його ролі у формуванні соціально-економічної стійкості сільських територій. Найбільш різкою є трансформація великих підприємств: скорочення їх числа майже удвічі супроводжується зростанням чисельності працівників, що свідчить про процеси укрупнення виробництва та концентрацію трудових ресурсів у корпоративних аграрних структурах. Війна посилила процеси поляризації: дрібні підприємства виживають завдяки гнучкості, великі – завдяки концентрації, тоді як середні виявилися найбільш уразливими.

За оцінками міжнародних організацій, надмірна концентрація трудових ресурсів у великих корпораціях призводить до монополізації ринку праці, поглиблення соціальної нерівності та зниження можливостей для сталого розвитку громад. Міжнародні організації (FAO, OECD, ILO) звертають увагу на необхідність підтримки малих і середніх підприємств як ключових елементів агропродовольчої системи, здатних забезпечити зайнятість, інноваційність та розвиток локальних економік навіть у кризових умовах [281].

Для забезпечення стабільного розвитку сільських територій та подолання структурних дисбалансів на ринку праці необхідно реалізувати низку цільових заходів. Перш за все важливо підтримати середні підприємства шляхом упровадження програм фінансування, пільгового кредитування та інвестицій у модернізацію виробництва, що дозволить відновити їхню роль у структурі агробізнесу та зміцнити їх конкурентоспроможність. Не менш значущим є стимулювання зайнятості у малих господарствах через розвиток кооперативних форм, грантові програми для сімейного фермерства та використання спрощених систем оподаткування, які сприятимуть офіційному працевлаштуванню та легалізації праці.

Водночас слід приділити увагу регулюванню впливу великих аграрних

корпорацій, щоб уникнути монополізації ринку праці, забезпечити їхню соціальну відповідальність і спрямувати частину інвестицій у розвиток місцевих громад. Перспективним напрямом є розвиток диверсифікованої економічної діяльності на селі, що передбачає створення нових робочих місць у сферах переробки, логістики, туризму, відновлюваної енергетики та креативних індустрій. Важливою умовою є також імплементація європейських практик підтримки сільських територій – зокрема інструментів CAP, LEADER і регіональних програм ЄС, які спрямовані на зміцнення «середнього класу» аграрного бізнесу та розширення можливостей для зайнятості сільського населення.

У комплексі такі заходи здатні підвищити стійкість сільських громад, диверсифікувати економічну структуру та забезпечити ефективніше використання людського капіталу у сільській місцевості.

Важливим елементом ринку праці у сільській місцевості є самозайнятість у формальному секторі, зокрема у сфері сільського господарства. Така форма діяльності дозволяє селянам легалізувати власну працю, отримувати офіційний дохід і користуватися системою соціального страхування та пенсійного забезпечення. Самозайнятість стимулює розвиток фермерських господарств і малого агробізнесу, сприяє збереженню робочих місць у кризових умовах та підвищує рівень продовольчої безпеки. Вона також створює можливості для інноваційного розвитку та диверсифікації економічної діяльності на селі, зокрема через переробку продукції, органічне виробництво чи розвиток агротуризму. Таким чином, підтримка формальної самозайнятості є стратегічним завданням державної політики, спрямованої на зміцнення соціально-економічної стійкості сільських територій.

Фізичні особи-підприємці (ФОП) у сільському господарстві є важливим інститутом розвитку підприємництва на сільських територіях. Вони забезпечують гнучкі форми господарювання, створюють робочі місця, сприяють диверсифікації економіки села та виступають одним із ключових чинників формальної самозайнятості. Динаміка кількості ФОП та їхня частка у структурі суб'єктів господарювання відображає особливості розвитку малого бізнесу в аграрному

секторі, а також реакцію підприємницького середовища на соціально-економічні й політичні виклики останніх років, включно з воєнними подіями.

У 2015 р. у сільському господарстві України функціонувало 32,5 тис. фізичних осіб-підприємців. Упродовж 2016–2021 рр. відбулося поступове зниження кількості ФОП – із 32,5 тис. до 23,1 тис., а їхня частка скоротилася з 39,7% до 32,6%. Така динаміка є індикатором гальмування розвитку дрібного бізнесу на селі, що зумовлювалося кількома факторами: податковим навантаженням, низькою доступністю кредитних ресурсів, слабкою державною підтримкою малого агробізнесу та посиленням домінування великих аграрних корпорацій, які акумулювали фінансові та земельні ресурси. Цей процес виявив кризовий стан малого підприємництва, що втратило конкурентоспроможність без належної інституційної підтримки (рис. 3.5).

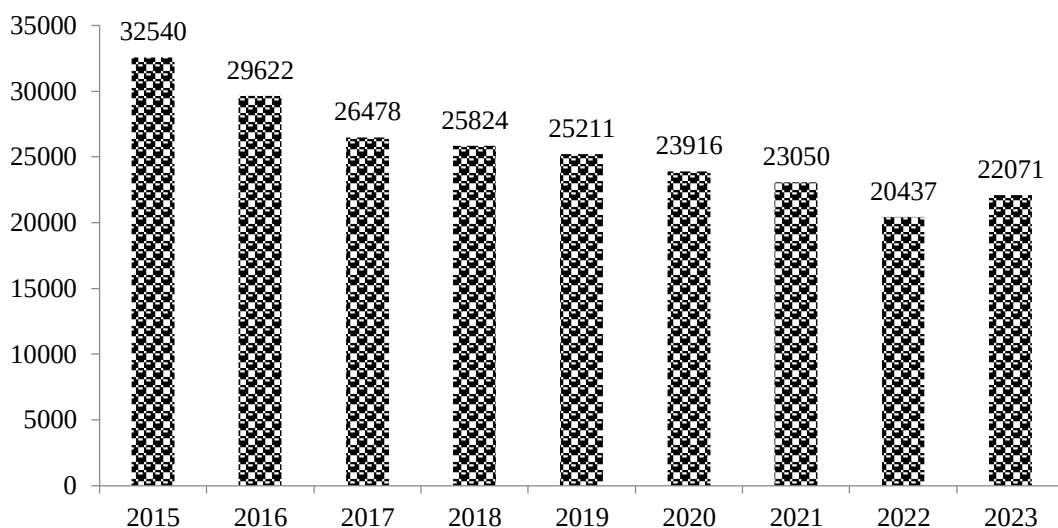

Рис. 3.5. Динаміка підприємців – фізичних осіб зайнятих в сільському господарстві

Джерело: складено за даними [280].

Воєнні події 2022 р. стали каталізатором чергової хвилі трансформацій. Хоча кількість ФОП зменшилась до 20,4 тис. одиниць, їхня частка у структурі зросла до 38,4%. Це пояснюється тим, що багато середніх і великих підприємств призупинили діяльність через бойові дії та окупацію, тоді як саме дрібні форми господарювання забезпечували виробництво та постачання продуктів харчування,

зберігаючи базовий рівень продовольчої безпеки країни. ФОП у цей період стали своєрідним «амортизатором» кризи, виконуючи соціально-економічну функцію підтримки сільських громад.

У 2023 р. простежується часткова стабілізація: кількість ФОП зросла до 22,1 тис., що відповідало 35,1% усіх суб'єктів господарювання. Проте ці показники залишаються нижчими за довоєнний рівень, а зростання є радше відновлювальним, ніж інноваційним. Дрібні підприємці продовжують виконувати роль основних носіїв формальної самозайнятості на селі, але їхній розвиток обмежується відсутністю доступу до фінансування, слабкою інтеграцією у ланцюги доданої вартості та високим рівнем ризиків.

Таким чином, кількісні показники ФОП демонструють стійку тенденцію до зменшення у довгостроковій перспективі, тоді як їхня частка у структурі агробізнесу коливається залежно від кризових і воєнних факторів. Це свідчить про високу адаптивність ФОП до нестабільності та водночас про їхню системну вразливість без належної державної підтримки. У майбутньому саме розвиток малого підприємництва на селі може стати основою для диверсифікації зайнятості та забезпечення стійкості сільських територій.

Упродовж 2015–2023 рр. кількість фізичних осіб-підприємців (ФОП) у сільському господарстві скоротилася майже на чверть (з 29,7 тис. до 22,1 тис.), що свідчить про звуження можливостей для розвитку дрібного агробізнесу та формальної самозайнятості на селі. Найбільша частка ФОП у структурі суб'єктів господарювання була зафіксована у 2015 р. (41%), що пояснюється кризовими явищами й пошуком населенням альтернативних джерел доходів. Поступове скорочення кількості ФОП у 2016–2021 рр. відображало зростання податкових та інституційних бар'єрів, а також посилення домінування великих аграрних підприємств. Воєнні події 2022–2023 рр. зумовили нове зростання питомої ваги ФОП, що підтверджує їхню адаптивність у кризових умовах і водночас підкреслює їхнє ключове значення для продовольчої безпеки. Підтримка ФОП через доступ до фінансування, спрощення адміністративних процедур і стимулювання кооперації є стратегічним завданням державної політики розвитку сільських територій.

Дослідники аграрної економіки наголошують, що розвиток малого підприємництва у сільському господарстві є необхідною умовою збереження соціальної стабільності та економічної різноманітності села [282]. Науковці вказують, що ФОП виконують не лише економічну, а й соціальну функцію – знижують рівень безробіття, підтримують місцеві громади та стимулюють інноваційність у виробництві [283]. Водночас вони відзначають високий рівень вразливості ФОП до податкових змін, відсутності доступу до дешевих кредитних ресурсів і нерівних умов конкуренції з великими агрохолдингами. Міжнародні організації (FAO, OECD, ILO) підкреслюють важливість формальної самозайнятості у сільських регіонах як основи стійкого розвитку агропродовольчих систем та інтеграції малих виробників у глобальні ланцюги доданої вартості [284].

З метою підвищення ефективності діяльності фізичних осіб-підприємців у сільському господарстві та забезпечення їхньої стійкості в умовах економічної і воєнної нестабільності доцільним є впровадження комплексу заходів. Передусім необхідно забезпечити фінансову підтримку ФОП шляхом запровадження пільгових кредитних програм, мікрофінансування та грантів для дрібних фермерів і підприємців, що дозволить їм отримати доступ до обігових коштів та інвестувати у розвиток виробництва.

Не менш важливим є спрощення регуляторних процедур, зокрема зниження адміністративного тиску, удосконалення податкових механізмів та спрощення процедур реєстрації господарської діяльності, що стимулюватиме легалізацію праці та зменшить тіньовий сегмент. Особливе значення має кооперація та інтеграція ФОП через створення фермерських кооперативів, які надають можливість об'єднувати ресурси, знижувати виробничі витрати та ефективніше конкурувати з великими агрокорпораціями.

Важливим стратегічним напрямом є підтримка інновацій та диверсифікації діяльності, що передбачає розвиток органічного виробництва, агротуризму, переробки сировини, відновлюваної енергетики та креативних індустрій, які сприятимуть підвищенню доходів і зменшенню залежності від традиційного агровиробництва. Водночас значний потенціал має використання європейського

досвіду, зокрема адаптація інструментів Спільної аграрної політики (CAP), програм LEADER та інших ініціатив ЄС до українських умов. Це дозволить не лише розширити можливості зайнятості, але й зміцнити «середній клас» аграрного бізнесу, підвищивши стійкість та конкурентоспроможність сільських громад.

Таким чином, реалізація цих заходів забезпечить стабільний розвиток малого аграрного підприємництва, зростання зайнятості та посилення соціально-економічного потенціалу сільських територій України.

Фріланс поступово перетворюється на один із найбільш перспективних напрямів самозайнятості у сільській місцевості України. На відміну від традиційних форм зайнятості, що орієнтуються переважно на аграрне виробництво, фріланс забезпечує можливість залучення жителів села до новітніх секторів економіки – цифрових послуг, ІТ, креативних індустрій. У контексті війни та глибоких структурних змін сільський фріланс виступає не лише альтернативним джерелом доходів, але й інструментом збереження людського капіталу та зниження трудової міграції.

Фріланс у сільській місцевості – це гнучка модель організації праці, яка дозволяє виконувати завдання для клієнтів з інших регіонів і країн, використовуючи цифрові платформи (UpWork, Fiverr, Freelancehunt тощо) [285].

Для молоді та жінок він стає реальною альтернативою виїзду до міст чи за кордон, адже забезпечує можливість поєднання трудової активності з доглядом за дітьми або веденням домашнього господарства. Важливою відмінністю є зменшення залежності від сезонних коливань аграрного виробництва та створення умов для інтеграції у глобальний ринок праці.

Сучасні дослідження підтверджують, що фріланс поступово стає значущим елементом самозайнятості у сільських громадах України. За даними Payoneer (2021), країна увійшла до ТОП-5 у світі за темпами зростання доходів фрілансерів (+36% у 2020 р.), при цьому близько 10–12% з них мешкали у малих містах і селах, що свідчить про поступове вирівнювання можливостей між містом і селом [286].

Війна стала додатковим каталізатором цього процесу: за дослідженням Київської школи економіки, майже 18% сільських домогосподарств зазначили, що

члени їхніх сімей почали займатися віддаленою роботою або фрілансом після 2022 р., і найчастіше це були молоді жінки віком 20–40 років, які втратили роботу у торгівлі чи освіті [287].

Важливим чинником зростання є й освітні можливості: за даними Міністерства цифрової трансформації, лише у 2022–2023 рр. понад 120 тис. жителів сіл пройшли навчання на платформі «Дія. Цифрова освіта», що створює базу для формування цифрових компетенцій і подальшого розвитку самозайнятості. Соціальний запит також є очевидним: опитування ГО «Електронна демократія» показало, що понад половина жителів сільських територій розглядають фріланс як альтернативу трудовій міграції, а 62% молоді зацікавлені у здобутті знань для роботи у цифрових професіях [288].

Практика підтверджує ці тенденції: за даними Freelancehunt (2023), близько 21% зареєстрованих користувачів проживають у сільських громадах та малих містах, і для 68% з них фріланс є основним джерелом доходу [289].

Попри позитивні тенденції, розвиток фрілансу в сільській місцевості стикається з низкою суттєвих обмежень. Насамперед це інфраструктурні проблеми: стабільний доступ до інтернету забезпечено лише у близько 65% сільських громад, що обмежує можливості підключення до цифрової економіки. Другою важливою перешкодою є недостатній рівень цифрових компетенцій: за даними експертів, лише 36% сільської молоді мають належну підготовку для роботи у форматі фрілансу [290].

Інституційна слабкість проявляється у відсутності спеціалізованих програм підтримки дистанційної самозайнятості у громадах, що знижує рівень легалізації цієї форми праці. Додатковим бар'єром є фінансові ризики, пов'язані з нестабільністю доходів фрілансерів і слабкою інтеграцією у систему соціального захисту. У сукупності ці проблеми уповільнюють розвиток цифрової зайнятості на селі, але водночас підкреслюють стратегічну важливість її підтримки з боку держави та місцевого самоврядування.

Для стимулювання розвитку фрілансу в сільській місцевості України доцільно реалізувати низку комплексних заходів. Насамперед варто зосередитися

на розбудові цифрової інфраструктури, що передбачає повне інтернет-покриття сільських територій, створення локальних коворкінгів і цифрових просторів у громадах. Важливим напрямом є освітні ініціативи, зокрема організація курсів цифрових компетенцій, програм із вивчення ІТ-технологій та англійської мови, орієнтованих передусім на молодь і жінок, які найбільш активно включаються у сферу дистанційної праці. Необхідною умовою є й державна підтримка, що може включати податкові пільги для сільських фрілансерів, їх інтеграцію у систему соціального страхування та надання мікрокредитів для облаштування робочих місць.

Важливо також розвивати національні онлайн-платформи, які сприятимуть просуванню послуг українських фрілансерів на внутрішньому та міжнародному ринках і забезпечуватимуть їх інтеграцію у глобальні системи праці. Ще одним стратегічним кроком є диверсифікація видів діяльності, що передбачає підтримку суміжних напрямів – агромаркетингу, агротуризму, дистанційних освітніх і консультаційних послуг. Це дозволить не лише розширити спектр можливостей для самозайнятості, а й створити додаткові джерела доходів для сільських домогосподарств.

Фріланс у сільській місцевості України є перспективним напрямом розвитку самозайнятості та модернізації ринку праці. Незважаючи на наявні проблеми, пов'язані з інфраструктурними обмеженнями та низьким рівнем цифрових компетенцій, статистичні дані й результати соціологічних опитувань свідчать про зростання інтересу до цієї форми діяльності: від 10–12% у 2020 р. до понад 20% у 2023 р. серед усіх українських фрілансерів. Війна стала каталізатором цих змін, змусивши сільських жителів активніше шукати нові цифрові форми праці, здатні забезпечити фінансову стабільність та гнучкість. У цих умовах комплексна державна політика, що поєднує інфраструктурні інвестиції, освітні програми, фінансову підтримку та інтеграцію у міжнародні платформи, може перетворити фріланс на потужний інструмент економічної стійкості та соціальної інтеграції сільських територій.

Отже, аналіз динаміки зайнятості в сільській місцевості України за 2015–2023

рр. свідчить про сталу тенденцію до зниження частки економічно активного населення. Навіть у періоди економічного зростання зафіксовані лише незначні покращення, тоді як кризові явища незмінно призводили до різкого падіння показників. Особливо відчутним є скорочення чисельності робочої сили: лише протягом 2014–2021 рр. кількість селян віком 15–70 років зменшилася з 9,4 млн до 9,1 млн осіб. Такі процеси зумовлені поєднанням депопуляції, активної міграції молоді до міст та за кордон, а також старінням сільського населення.

Водночас відбувається структурна трансформація ринку праці: частка зайнятих у сільському, лісовому та рибному господарстві знизилася з приблизно 42,5% у 2014 р. до 38% у 2021 р. При цьому зростає роль торгівлі, промисловості, будівництва та сфери послуг, що свідчить про поступове звуження аграрного сегмента праці. Характерною особливістю залишається домінування самозайнятості та низькокваліфікованої праці: близько 80% селян у сільському господарстві є самозайнятими або працюють безоплатно. Це свідчить про обмежену місткість офіційного ринку праці, поширення тіньових практик і низьку продуктивність праці у дрібних господарствах.

Вагомим чинником є трудова міграція: за експертними оцінками, до 2 млн сільських мешканців нині працюють за кордоном або в інших регіонах України. З одного боку, це створює додаткові фінансові надходження у вигляді грошових переказів, а з іншого – посилює дефіцит робочої сили на місцях та поглиблює структурні дисбаланси на ринку праці.

Ситуація суттєво ускладнилася після початку повномасштабної війни у 2022 р. Військова мобілізація, евакуація жителів із прифронтових територій та руйнування аграрної інфраструктури різко зменшили чисельність трудових ресурсів у сільській місцевості. Це посилює міграційну кризу й загострило кадровий дефіцит у господарствах, що й без того тривалий час відчували демографічний та економічний тиск. У сукупності всі ці процеси засвідчують системну кризу ринку праці на селі, яка вимагає цілеспрямованих заходів державної політики для її подолання.

Продуктивність праці є одним із ключових показників оцінки ефективності

використання людського капіталу у сільському господарстві. Вона відображає здатність працівників створювати економічну вартість за одиницю часу та безпосередньо пов'язана з рівнем технологічного розвитку, організацією виробничих процесів, доступом до знань і навичок, а також мотиваційними та інституційними умовами. У сучасних умовах, коли чисельність сільського населення скорочується, а ринок праці переживає кризові явища, підвищення продуктивності стає одним із ключових чинників раціонального використання трудових ресурсів.

Аналіз динаміки за 2015–2023 рр. показує значні коливання продуктивності праці, зумовлені як внутрішніми факторами (структура виробництва, рівень інвестицій, організація праці), так і зовнішніми (економічні кризи, воєнні події, кліматичні ризики) (рис. 3.6).

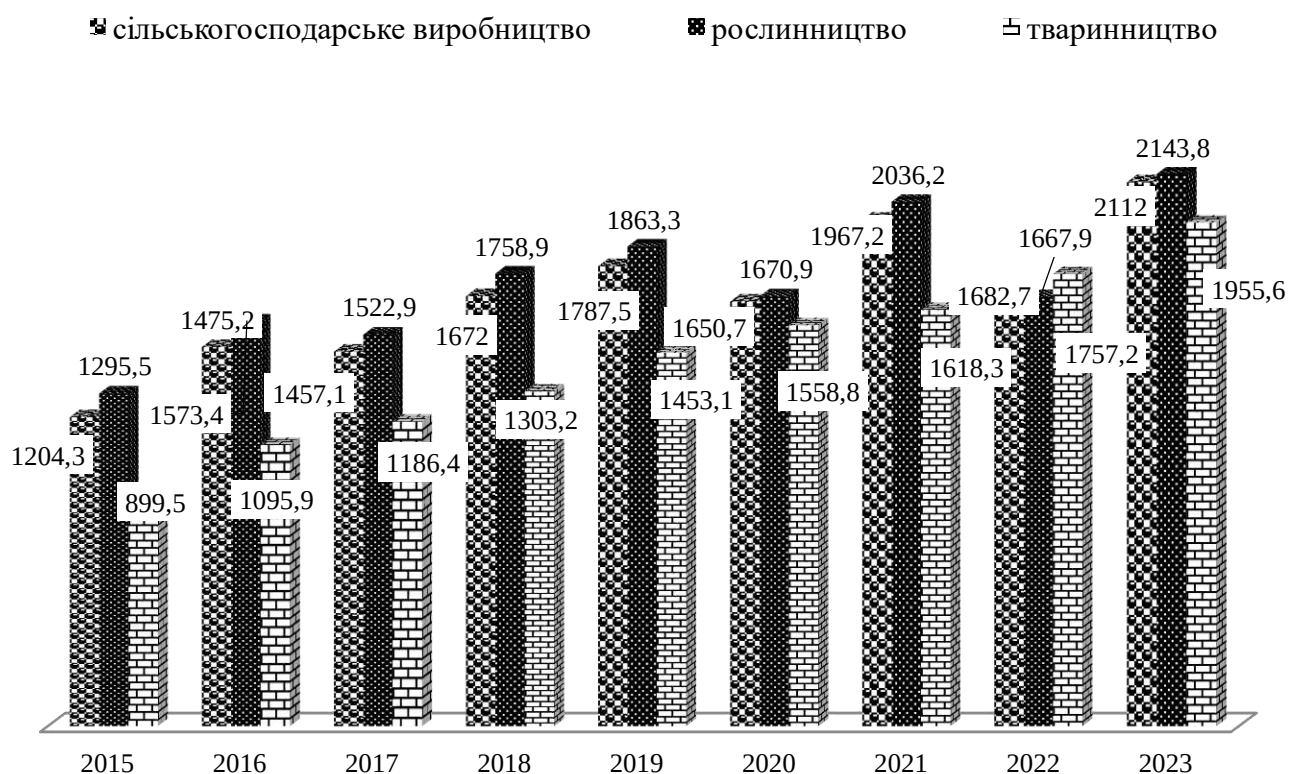

Рис. 3.6. Продуктивність праці в підприємствах, які здійснювали сільськогосподарську діяльність

Джерело: складено за даними [291].

Аналіз динаміки продуктивності праці у сільськогосподарських

підприємствах України у 2015–2023 рр. свідчить про суттєві зміни в ефективності використання людського капіталу. У 2015 р. цей показник становив 1204,2 тис. грн на одного зайнятого, причому найбільший внесок забезпечувало рослинництво – 1295,5 тис. грн, тоді як у тваринництві продуктивність була майже в півтора раза нижчою – лише 899,5 тис. грн.

Новий етап розвитку розпочався з 2016 р., коли продуктивність сільського господарства сягнула 1475,2 тис. грн, а до 2019 р. зросла до 1787,5 тис. грн. Цей період характеризувався активною концентрацією виробництва у великих аграрних підприємствах, широким використанням механізації та цифрових технологій, що особливо позитивно вплинуло на рослинництво. Продуктивність у цій сфері перевищила 1,8 млн грн на одного зайнятого, тоді як у тваринництві показники зростали повільніше, але у 2019 р. також досягли відчутного рівня – 1453,1 тис. грн, що свідчить про ефект від часткової модернізації та оптимізації виробництва.

2020 р. став кризовим через пандемію COVID-19 та несприятливі кліматичні умови. У результаті продуктивність скоротилася до 1650,7 тис. грн, однак у тваринництві зафіксовано зростання до 1558,8 тис. грн, що демонструє його відносну стійкість. У 2021 р. відбулося відновлення з виходом на новий максимум: 1967,2 тис. грн загалом, із рекордом у рослинництві – 2036,2 тис. грн.

Ситуація різко погіршилася у 2022 р. внаслідок воєнної агресії. Продуктивність скоротилася до 1682,7 тис. грн, особливо у рослинництві (1667,9 тис. грн), тоді як тваринництво, завдяки більшій локалізованості виробництва і меншій залежності від експортної логістики, навіть продемонструвало приріст – 1757,2 тис. грн. Проте вже у 2023 р. аграрний сектор продемонстрував дивовижну адаптаційну здатність: продуктивність досягла історичного максимуму – 2112,0 тис. грн на одного зайнятого, у тому числі в рослинництві 2143,8 тис. грн, а у тваринництві – 1955,6 тис. грн. Це стало можливим завдяки мобілізації внутрішніх ресурсів, переорієнтації експортних потоків через альтернативні маршрути та інтенсивнішому використанню технологічного потенціалу.

Упродовж 2015–2023 рр. продуктивність праці в сільському господарстві України зросла майже утричі, що свідчить про істотне підвищення ефективності

використання людського капіталу. Лідером зростання було рослинництво, яке завдяки інтенсивному впровадженню механізації, технологій точного землеробства та орієнтації на експорт досягало найвищих показників. Тваринництво, хоча поступалося за рівнем продуктивності, проявляло більшу стабільність у кризові періоди, зокрема під час пандемії та війни. Воєнні дії 2022 р. стали серйозним випробуванням для аграрного сектору, проте швидке відновлення у 2023 р. засвідчило його високу гнучкість і здатність до адаптації. Подальше зростання продуктивності залежатиме від інвестицій у людський капітал, розвиток інноваційних технологій, вдосконалення логістики та інституційної підтримки аграрних підприємств, що дозволить не лише утримати нинішні позиції, а й підвищити конкурентоспроможність українського сільського господарства на глобальному ринку.

Українські науковці підкреслюють, що продуктивність праці в аграрному секторі є не лише економічним, але й соціальним індикатором [292].

Вона визначає конкурентоспроможність на світових ринках і водночас відображає рівень ефективності використання людського капіталу у сільській місцевості. Дослідники наголошують, що підвищення продуктивності неможливе без інвестицій у розвиток людського потенціалу – освіту, професійну підготовку, цифровізацію виробничих процесів [293].

При цьому вони звертають увагу на небезпеку «технологічного розриву» між великими агрохолдингами з високою продуктивністю та дрібними господарствами, де рівень ефективності залишається низьким.

Автор вважає, що подальше зростання продуктивності праці у сільському господарстві України має спиратися на три ключові засади. По-перше, людський капітал повинен розглядатися як стратегічний ресурс. Це вимагає розширення програм професійної підготовки та перекваліфікації кадрів, особливо у сфері цифрових технологій, агроінженерії та менеджменту. Такий підхід сприятиме формуванню конкурентоспроможної робочої сили, здатної ефективно використовувати сучасну техніку, інноваційні підходи та технології точного землеробства.

По-друге, важливо забезпечити інституційну підтримку розвитку ринку праці. Насамперед йдеться про створення стимулів для легалізації зайнятості у сільському господарстві, оскільки висока частка тіньової праці знижує реальні показники продуктивності та обмежує доступ працівників до системи соціального захисту. Інституційні механізми повинні бути спрямовані на формування прозорого, захищеного й справедливого ринку праці.

По-третє, необхідно дотримуватися балансу між економічними результатами та соціальною справедливістю. Зростання продуктивності праці має супроводжуватися адекватним підвищенням рівня заробітної плати, що дозволить зменшити відтік кадрів із сільської місцевості та підвищить привабливість праці у аграрному секторі. Це стане важливим фактором соціальної стабільності та збереження людського капіталу на селі.

Упродовж 2015–2023 рр. продуктивність праці у сільськогосподарських підприємствах України зросла майже утричі, що підтверджує тенденцію до підвищення ефективності використання людського капіталу. Вирішальну роль у цьому процесі відіграло рослинництво, яке завдяки механізації, інноваційним технологіям та орієнтації на зовнішні ринки забезпечувало найвищі показники. Тваринництво хоча й поступалося за рівнем продуктивності, однак демонструвало більшу стійкість у кризові періоди, зокрема під час пандемії та воєнних викликів. Події 2022 р. стали серйозним випробуванням для аграрного сектору, проте швидке відновлення у 2023 р. підтвердило його гнучкість та адаптаційні можливості. Подальший розвиток галузі вимагає інвестицій у людський капітал, впровадження інноваційних технологій, модернізації інфраструктури та цільової державної підтримки фермерських і середніх підприємств. Це дозволить зменшити диспропорції у рівнях продуктивності та забезпечити стале відтворення трудових ресурсів у сільській місцевості.

Продуктивність праці є одним із ключових показників ефективності використання людського капіталу у сільському господарстві. Вона визначає обсяг виробленої доданої вартості на одного зайнятого та виступає індикатором конкурентоспроможності аграрного сектору на національному та міжнародному

рівнях. Порівняння України з країнами Європейського Союзу дозволяє оцінити масштаби відставання та визначити стратегічні орієнтири для розвитку.

Протягом 2015–2023 років, динаміка продуктивності праці в сільському господарстві України демонструвала позитивну довоєнну тенденцію, але в результаті військового конфлікту – зазнала негативних змін, що призвело до значного збільшення економічного розриву з Європейським Союзом (рис. 3.7).

До 2021 року, завдяки механізації та укрупненню виробництва, Україна досягла найвищого показника 32,5 тис. євро на 1 працівника, що на понад 10 тис. євро більше порівняно з 2015 роком.

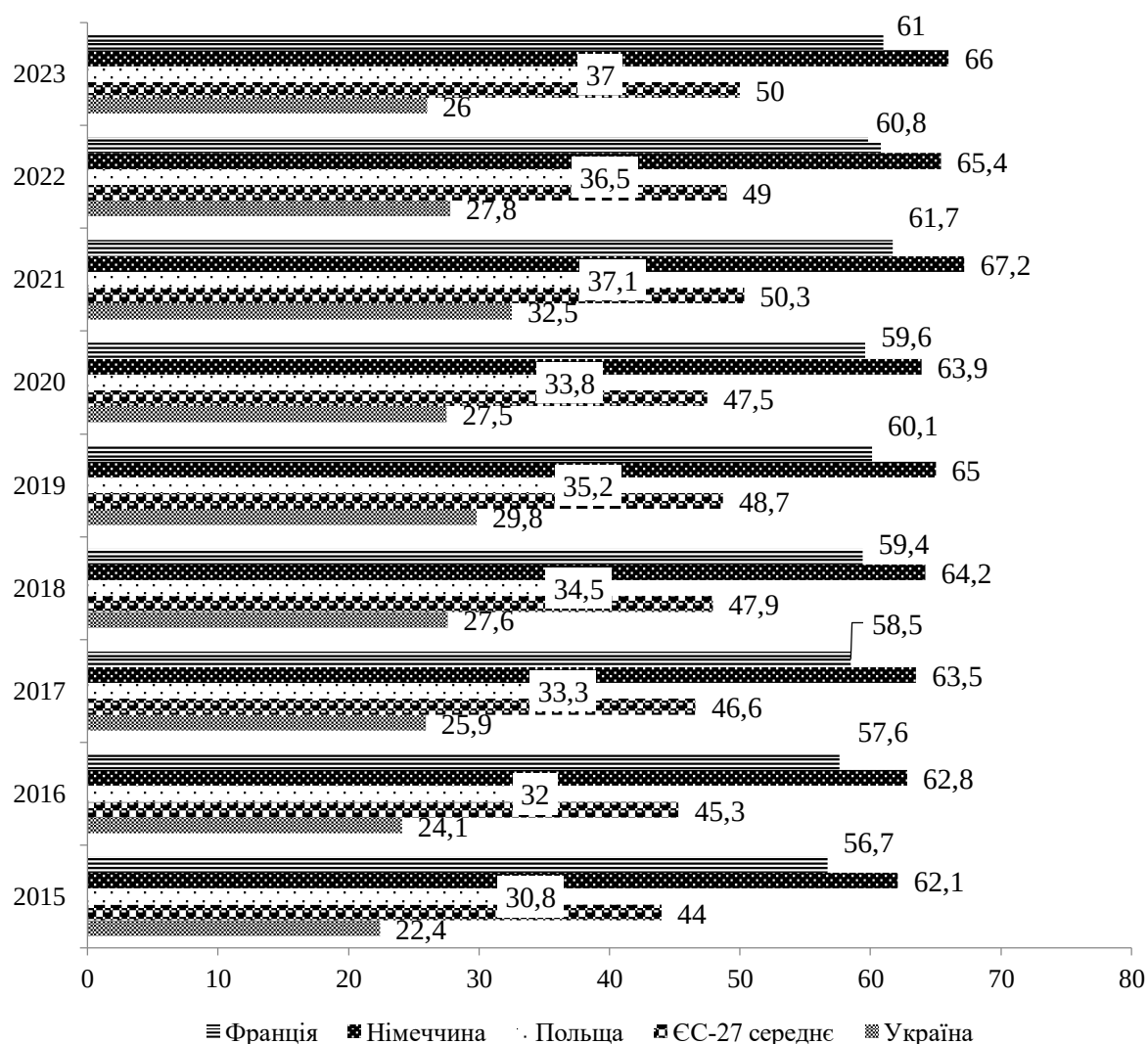

Рис. 3.7. Продуктивність праці в сільському господарстві України та ЄС (тис. євро/зайнятого, у цінах 2021 р.)

Джерело: розраховано за даними [294].

Однак цей показник залишається вдвічі нижчим за середній рівень ЄС-27 – 50,3 тис. євро та на 4,9 тис. євро менший від сусідньої Польщі – 37,1 тис. євро, що свідчить про низьку додану вартості та високу частку неформальної зайнятості.

Внаслідок повномасштабного вторгнення, продуктивність праці в Україні різко зменшилася у 2022 році до 27,8 тис. євро, і, становила 26,0 тис. євро у 2023 році, що є прямим наслідком руйнування виробничих активів, логістичних обмежень та скорочення трудового потенціалу. На відміну від України, країни ЄС, такі як Німеччина (66,0 тис. євро) та Франція (61,0 тис. євро), демонстрували стабільність та незначне зростання, в результаті чого у 2023 році український показник став в 1,9 рази нижчим за польський та в 2,3 рази нижчим за середній рівень ЄС-27. Таким чином, війна не лише зупинила структурну модернізацію агросектору, але й критично поглибила його економічне відставання від Європи, що створює серйозні виклики для повоєнного відновлення.

Воєнні події 2022 р. стали серйозним ударом по ефективності використання людського капіталу в Україні, зумовивши падіння продуктивності до рівня 2018–2019 рр., але водночас виявили стійкість сектора, що швидко адаптувався завдяки концентрації ресурсів та технологій.

Українські дослідники наголошують, що зростання продуктивності праці повинно відбуватися не лише через технологічну модернізацію, а й через розвиток людського капіталу як базового ресурсу [295]. Вони підкреслюють, що низька оплата праці та високий рівень тіньової зайнятості у сільському господарстві стримують ефективність використання трудових ресурсів, а без державної політики, орієнтованої на легалізацію та соціальний захист, підвищення продуктивності матиме обмежений характер. Європейські дослідження (OECD, Eurostat) підтверджують, що стійке зростання продуктивності можливе лише у поєднанні з інституційною підтримкою сільських громад, доступом до освіти та цифрових технологій [296].

Подальше зростання ефективності використання людського капіталу у сільському господарстві має включати кілька ключових напрямів.

По-перше, це інвестиції у людський капітал, зокрема підготовка кадрів нової

генерації, здатних працювати в умовах цифрового та біоорієнтованого сільського господарства. По-друге, необхідна підтримка середніх і малих господарств, які у країнах ЄС відіграють провідну роль у поширенні інновацій і забезпеченні зайнятості у сільських громадах. По-третє, важливим завданням є адаптація інструментів Спільної аграрної політики ЄС (CAP) до українських реалій, з акцентом на стійкість, екологізацію виробництва та соціальну інтеграцію. По-четверте, розвиток продуктивності має супроводжуватися балансом між економічними результатами та добробутом працівників, щоб підвищення ефективності безпосередньо відображалось у зростанні доходів сільського населення.

Таким чином, підвищення продуктивності праці у сільському господарстві України варто розглядати як багатовимірний процес, у якому технічний прогрес поєднується з розвитком людського капіталу, інституційною модернізацією та забезпеченням соціальної справедливості. Це дозволить не лише підвищити конкурентоспроможність аграрного сектору, а й зміцнити соціально-економічний потенціал сільських територій.

Заробітна плата у сільському господарстві розглядається як ключовий елемент вартості робочої сили, що відображає рівень відтворення людського капіталу та його конкурентоспроможність. Вона виконує не лише функцію винагороди за працю, а й забезпечує соціальний захист, стабільність життя сільських домогосподарств та мотивацію до підвищення продуктивності. Упродовж останніх років заробітна плата в аграрному секторі України зростала, проте її рівень залишається нижчим, ніж у промисловості чи сфері послуг, що зумовлює відтік кадрів і посилює проблему трудової міграції. Вартість робочої сили визначається співвідношенням між економічною віддачею працівника та його фактичними витратами на життя, включаючи освіту, охорону здоров'я й соціальну інфраструктуру. Тому підвищення заробітної плати у сільському господарстві є необхідною умовою для утримання трудових ресурсів, стимулювання інновацій та забезпечення стійкого розвитку сільських територій.

Заробітна плата у сільському господарстві є базовим індикатором вартості робочої

сили та одним із головних факторів відтворення людського капіталу у сільських територіях. Її рівень визначає привабливість аграрного сектору для працівників, формує можливості соціального розвитку сільських громад і безпосередньо впливає на продуктивність праці. Аналіз динаміки заробітної плати у 2015–2024 рр. дозволяє оцінити тенденції зміни вартості робочої сили в аграрному секторі порівняно із середніми показниками по економіці (рис.3.8).

У 2015 р. середня зарплата у сільському господарстві сягнула 3309 грн при 4195 грн у середньому по економіці, і різниця між ними зменшилася до 21%.

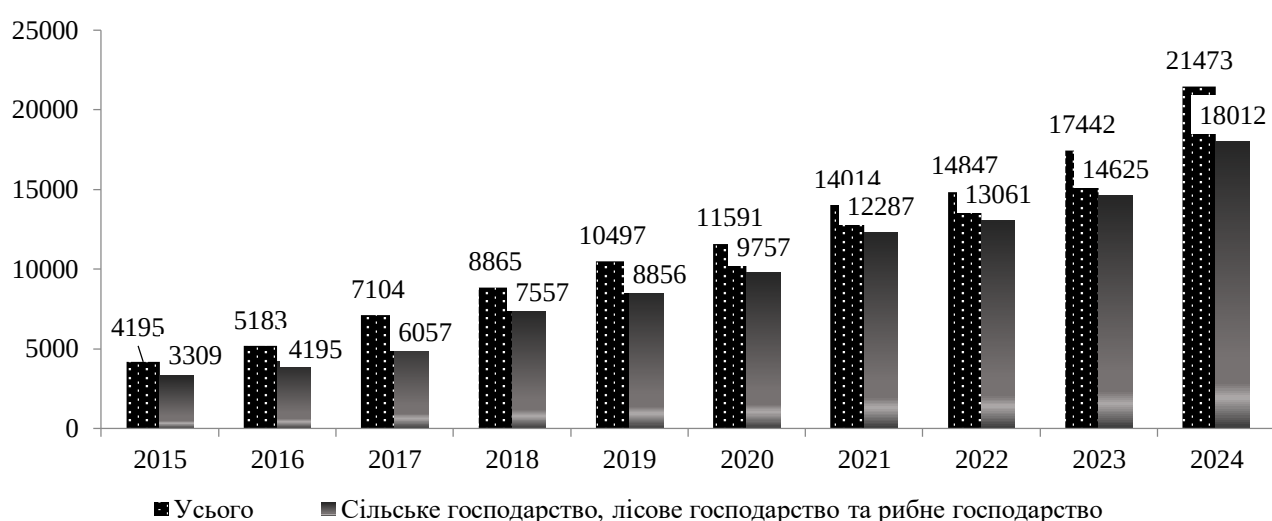

Рис. 3.8. Динаміка середньомісячної заробітної плати в цілому по народному господарстві та сільському господарстві, грн

Джерело: складено за даними [294].

У 2016–2019 рр. відбулося особливо швидке зростання доходів: середня зарплата у агросекторі зросла більш ніж удвічі – з 4195 грн у 2016 р. до 8856 грн у 2019 р., що відповідало 84% середнього рівня по економіці. У 2020–2021 рр., попри пандемічну кризу та несприятливі макроекономічні умови, зарплати продовжували зростати й перевищили 12 тис. грн у 2021 р. (88% від середнього рівня по країні).

Навіть у період війни у 2022–2023 рр. динаміка залишалася позитивною, хоча й помірнішою. У 2022 р. середня зарплата в агросекторі становила 13061 грн (88% від середнього рівня по економіці), у 2023 р. – 14625 грн, а у 2024 р. досягла 18012 грн. Це підтверджує відносну стійкість галузі та її важливу роль як одного з

ключових секторів національної економіки.

Таким чином, упродовж 2015–2024 рр. заробітна плата у сільському господарстві України зросла більш ніж у 5 разів, що свідчить про суттєве підвищення вартості робочої сили й зростання соціальних стандартів у сільській місцевості. Найвищі темпи зростання відзначалися у 2016–2019 рр., коли аграрний сектор активно інтегрував сучасні технології та розширював експортні можливості. Пандемія 2020 р. та війна 2022 р. не змогли зупинити зростання зарплат, хоча й дещо його уповільнили, що доводить стійкість аграрної галузі. Подальший розвиток вимагає збереження балансу між економічним зростанням та соціальною справедливістю: підвищення заробітної плати має супроводжуватися поліпшенням умов праці, легалізацією зайнятості та розширенням соціальних гарантій для працівників сільського господарства.

Українські дослідники наголошують, що заробітна плата у сільському господарстві є не лише економічним показником, а й соціальним індикатором відтворення людського капіталу [297].

Вони підкреслюють, що низький рівень доходів протягом тривалого часу спричиняв відтік молоді з сільських територій та трудову міграцію. На думку науковців, підвищення зарплат у сільському господарстві має бути поєднане з інституційними змінами – легалізацією зайнятості, розвитком соціальної інфраструктури та впровадженням програм соціального страхування. Європейський досвід показує, що стабільне зростання заробітної плати можливе за умови системної державної підтримки фермерів і малих господарств, а також інтеграції сільського населення у програми розвитку людського капіталу.

На думку автора, для підвищення ефективності використання людського капіталу у сільському господарстві України необхідно реалізувати низку стратегічних напрямів. Передусім варто стимулювати легалізацію праці через запровадження податкових і фінансових стимулів для роботодавців і працівників, що дозволить зменшити масштаби тіньової зайнятості. Важливим завданням є інвестування у людський капітал шляхом розширення системи професійної освіти, програм перекваліфікації та цифрової підготовки сільських кадрів, що відповідає

сучасним викликам ринку праці. Середні та малі господарства, які створюють значну кількість робочих місць у сільській місцевості, потребують державної підтримки через грантові програми та доступне кредитування. Водночас важливо забезпечити баланс між продуктивністю та добробутом працівників, щоб економічне зростання безпосередньо відображалось у підвищенні заробітної плати й покращенні якості життя селян. Не менш значущим є адаптування європейських практик, зокрема інструментів CAP та ініціативи LEADER, що сприятиме підвищенню соціальної стійкості сільських територій і скороченню розриву у рівні доходів між містом і селом.

Індекс вартості робочої сили (ІВРС) є важливим показником оцінки стану ринку праці та рівня соціально-економічного розвитку галузей економіки, у тому числі сільського господарства. Він відображає динаміку витрат роботодавців на оплату праці, включаючи заробітну плату, премії, соціальні внески та інші обов'язкові нарахування.

Для аграрного сектору ІВРС має особливе значення з кількох причин. По-перше, він дозволяє оцінити конкурентоспроможність праці у сільському господарстві порівняно з іншими галузями. Традиційно аграрна праця є менш оплачуваною, і низький рівень вартості робочої сили пояснює відтік кадрів у промисловість, сферу послуг чи за кордон. По-друге, індекс є індикатором інвестиційної привабливості галузі: стабільне зростання вартості робочої сили свідчить про формування формального ринку праці та підвищення соціальних гарантій, що позитивно впливає на довіру працівників і здатність аграрних підприємств утримувати кваліфіковані кадри.

По-третє, ІВРС дозволяє оцінити трудові витрати у структурі собівартості сільськогосподарської продукції. Оскільки праця у багатьох господарствах становить вагомий частку витрат, коливання індексу безпосередньо впливають на економічну ефективність виробництва. В умовах високої конкуренції на глобальних аграрних ринках важливим є баланс між справедливою оплатою праці та рентабельністю підприємств.

По-четверте, цей показник відображає рівень соціальної захищеності

працівників сільського господарства. Якщо індекс вартості робочої сили зростає повільніше, ніж у середньому по економіці, це означає поглиблення соціальних диспропорцій і збереження низького рівня добробуту сільського населення.

Таким чином, ІВРС у сільському господарстві виступає важливим інструментом макроекономічного та галузевого аналізу. Він дозволяє державі формувати політику оплати праці, підприємствам – оцінювати ефективність використання трудових ресурсів, а науковцям – вивчати тенденції розвитку ринку праці та його вплив на продовольчу безпеку.

Індекс вартості робочої сили є узагальненим показником, що відображає зміну рівня витрат на оплату праці з урахуванням усіх додаткових соціальних нарахувань. Він характеризує вартість людського капіталу та є ключовим індикатором конкурентоспроможності національної економіки й окремих галузей. Порівняння динаміки індексу у сільському господарстві та в інших секторах дає змогу оцінити особливості розвитку аграрної сфери та її місце в структурі українського ринку праці (табл. 3.15).

Таблиця 3.15

Динаміка індексу вартості робочої сили у сільському господарстві та економіці України (у % до 2015 р.).

Рік	Сільське господарство	Промисловість	Послуги	Усього по економіці	Сільське господарство у % до економіки
2015	100	100	100	100	100
2016	147,9	155	151,2	152,4	97,1
2017	166,3	173,8	169,6	170,7	97,4
2018	184,7	192,6	187,9	189	97,7
2019	201,5	212,3	207,8	209,4	96,2
2020	217,6	230,1	221,4	225,2	96,6
2021	244,3	263,4	252,1	255,7	95,5
2022	262,8	276,5	263,7	268,9	97,7
2023	279,4	294,7	283,5	287,6	97,1
Відхилення (2015–2023)	+179,4	+194,7	+183,5	+187,6	-2,9

Джерела: розраховано автором за даними [298].

Протягом 2015–2023 років, в Україні відбулося значне інфляційне зростання вартості робочої сили (ВРС) у всіх секторах, проте сільське господарство постійно

відставало від середнього рівня по економіці, що поглиблювало структурну проблему низької привабливості праці в аграрному секторі. Загалом, індекс ВРС по економіці зріс на 187,6 п.п. (до 287,6% від рівня 2015 р.), тоді як індекс ВРС сільського господарства зріс на 179,4 п.п., залишаючись хронічно нижчим, ніж у промисловості (194,7 п.п.) та послугах (183,5 п.п.). Промисловість постійно демонструвала найвищий індекс ВРС, що, ймовірно, пов'язано з більшою потребою у кваліфікованих і дефіцитних кадрах. Відставання сільського господарства підтверджується і відносним показником: ВРС у сільському господарстві, виражена у % до економіки, постійно перебувала нижче 100% і за весь період втратила 2,9 п.п. (опустившись з 100% до 97,1%), що свідчить про меншу оплачуваність праці в аграрному секторі порівняно з іншими галузями. Ця тенденція є ключовим фактором відтоку кадрів та зниження трудового потенціалу села. У воєнні роки (2022–2023), незважаючи на різке зростання індексу ВРС у всіх секторах (через інфляцію та дефіцит кадрів), сільське господарство все одно не змогло вийти на середній рівень по економіці, закріпивши свою позицію як сектор із відносно низькою привабливістю оплати праці.

Українські дослідники відзначають, що індекс вартості робочої сили є не лише індикатором динаміки заробітної плати, а й важливим показником ефективності використання людського капіталу [299]. Вони підкреслюють, що у сільському господарстві вартість робочої сили зростає повільніше, ніж у промисловості, через переважання низькопродуктивної праці, високу частку неформальної зайнятості та недостатню диверсифікацію економічної активності. Науковці наголошують, що збереження розриву між аграрним сектором і рештою економіки знижує конкурентоспроможність села як місця роботи та проживання, провокує відтік молоді й робочої сили за кордон.

Водночас міжнародні експерти (FAO, ILO, OECD) звертають увагу, що вирівнювання вартості робочої сили у сільському господарстві з іншими секторами можливе лише за умови модернізації аграрної економіки, підвищення продуктивності та зміцнення інституційної підтримки працівників [300].

В ЄС саме через інструменти Спільної аграрної політики (CAP)

забезпечується не лише стабільність доходів фермерів, а й соціальний захист сільських працівників, що варто враховувати у вітчизняній політиці.

На думку автора, для скорочення розриву між сільським господарством та іншими секторами економіки за рівнем вартості робочої сили необхідно реалізувати низку комплексних заходів. Передусім важливо зосередитися на легалізації праці шляхом запровадження ефективних податкових стимулів та спрощених механізмів оформлення трудових відносин, що дозволить знизити масштаби неформальної зайнятості та забезпечити прозорість ринку праці. Другим напрямом мають стати інвестиції у людський капітал, які передбачають розширення програм професійної освіти, перекваліфікації та цифрової підготовки сільських кадрів, що сприятиме підвищенню їх продуктивності й конкурентоспроможності.

Важливим чинником є технологічна модернізація, яка має ґрунтуватися на впровадженні інноваційних технологій у виробничі процеси та системи управління, що дозволить збільшити віддачу від праці та підвищити її вартість. Не менш значущим завданням є посилення соціальних гарантій – удосконалення системи соціального страхування, охорони праці та пенсійного забезпечення для сільських працівників, що наблизить умови праці до європейських стандартів. Завершальним напрямом є адаптація європейського досвіду, зокрема інтеграція інструментів Спільної аграрної політики (CAP) та програм розвитку сільських територій ЄС (LEADER), що сприятиме комплексній підтримці доходів селян та підвищенню соціально-економічної стійкості українських сільських громад.

Використання трудового потенціалу у сільській місцевості України супроводжується низкою системних проблем і бар'єрів. Передусім слід відзначити низьку місткість ринку праці, адже кількість формальних робочих місць на селі є обмеженою. Пропозиція робочої сили значно перевищує попит, що підтримує високий рівень безробіття та поширює явище неповної зайнятості.

Другою важливою проблемою є неформальність та низька продуктивність праці. Більшість селян працюють у приватних особистих господарствах, які відзначаються низьким рівнем технологічності та відсутністю соціальних гарантій.

Це призводить до збереження низької продуктивності праці та, відповідно, обмежених доходів населення. Як наголошують дослідники, спостерігається одночасно процес «деформалізації» зайнятості та збереження «низькопродуктивної зайнятості у дрібнотоварному господарстві».

Серйозним бар'єром виступає стан соціальної інфраструктури. У багатьох сільських громадах бракує якісних доріг, шкіл, медичних закладів та стабільного інтернет-зв'язку. За останні роки ситуація лише погіршилася, що ускладнює залучення та утримання кадрів. Низька якість життя породжує бідність та знижує мотивацію селян залишатися і працювати у рідних громадах.

До того ж сільські території стикаються із серйозними демографічними викликами. Старіння населення (понад половина жителів пенсійного віку) та відтік молоді призводять до втрати найактивнішої частини робочої сили. Зниження народжуваності й постійний міграційний вплив ще більше обмежують майбутній трудовий потенціал села.

Додатковим чинником є трудова міграція та мобілізація. Відтік робочої сили за кордон, а також мобілізація у воєнний період істотно скоротили наявні трудові ресурси. Ця проблема особливо відчутна в регіонах, що вже раніше стикалися з дефіцитом кадрів, і тепер зіткнулися з посиленням соціально-економічної нерівності між містом і селом.

Окрему загрозу становить надмірна концентрація земельних і матеріальних ресурсів у великих агрохолдингах. Це призводить до послаблення позицій малих фермерських господарств, скорочення можливостей для їх розвитку та зменшення кількості робочих місць у сільській місцевості. У результаті відбувається зростання безробіття та соціальна напруга в аграрному секторі.

Підвищення ефективності використання людського капіталу у сільській місцевості України потребує реалізації комплексу стратегічних заходів, спрямованих на усунення інституційних бар'єрів та створення сприятливих умов для праці й життя.

Насамперед важливим є розвиток інфраструктури та соціальних послуг. Йдеться про будівництво й ремонт доріг, забезпечення якісного інтернет-зв'язку,

модернізацію амбулаторій, шкіл і дитячих садків. Поліпшення доступу до базових послуг не лише підвищить якість життя селян, а й створить стимули для утримання молоді в сільських громадах.

Другим напрямом є підтримка сільського підприємництва та кооперації. Важливими інструментами виступають податкові пільги, мікрокредитні програми та грантові конкурси для малих фермерів і підприємців. Розвиток кооперативів у сфері переробки та збуту агропродукції, а також у напрямках із доданою вартістю (сушіння, пакування, онлайн-торгівля) сприятиме створенню нових робочих місць і підвищенню конкурентоспроможності дрібних господарств.

Важливе місце належить розвитку агротуризму та альтернативної економіки. За підтримки держави й органів місцевого самоврядування можливим є активне поширення проєктів зеленого туризму та ремісничих ініціатив, які можуть стати додатковим джерелом доходів і підвищити зайнятість у сільській місцевості. Як свідчать дослідження, одним із перспективних напрямів є залучення туристів та формування нових видів малого бізнесу на селі.

Особливого значення набуває навчання й підготовка кадрів. Необхідним є запровадження спеціальних програм професійно-технічної освіти та перепідготовки для сільського населення – агрономів, механізаторів, ветеринарів, аграрних менеджерів. Поряд із цим актуальною стає підготовка кадрів у сфері цифрових і дистанційних професій (ІТ, електронна комерція), що здатні залучити молодь і створити додаткові можливості для розвитку сільських громад.

Необхідним є також удосконалення ринку праці та його легалізація. Запровадження прозорих механізмів трудового законодавства, гнучких форм зайнятості та ефективного контролю допоможе скоротити масштаби тіньової праці. Це сприятиме не лише покращенню соціального захисту селян, але й збільшенню надходжень до місцевих бюджетів.

Значні можливості відкриває залучення міжнародної підтримки. Використання програм ЄС (зокрема IPARD, IPA, CAP) дозволить фінансувати модернізацію малих господарств, організовувати навчальні курси та проєкти професійної орієнтації для молоді. Наприклад, програма IPA III (2021–2027 pp.)

передбачає цільові кошти для підвищення зайнятості та підтримки молодих фермерів.

Нарешті, вагомим напрямом є інституційна підтримка та партнерство. Створення публічно-приватних партнерств для розвитку сільських територій, а також стимулювання бізнесу та громад до участі у спільних проєктах (наприклад, формування кластерів агротехнологій) дозволить забезпечити комплексний ефект. Як відзначають дослідники, «інституціоналізація сільського розвитку» у поєднанні з проєктним підходом та державно-приватним партнерством здатна ефективно подолати проблему нестачі робочих місць на селі.

Аналіз свідчить, що людський капітал сільських територій України використовується вкрай неефективно. На це вказують системні проблеми – демографічне скорочення населення, відтік працездатної молоді до міст та за кордон, а також надмірна трудова міграція, яка з одного боку забезпечує додаткові грошові надходження у вигляді переказів, але з іншого – посилює дефіцит робочої сили на місцях. Ситуацію ускладнює нестача якісних і формальних робочих місць, що змушує значну частину селян працювати у неформальному секторі, часто з низьким рівнем продуктивності та соціальних гарантій.

Запропоновані заходи державної та регіональної політики здатні змінити цю ситуацію. Зокрема, інфраструктурні інвестиції у дороги, школи, медичні заклади та цифрові мережі створюють базові умови для підвищення якості життя та утримання молоді на селі. Підтримка агропідприємництва та кооперації забезпечить нові можливості для зайнятості у сферах із доданою вартістю, що підвищить доходи селян і конкурентоспроможність місцевих виробників. Важливим є і розвиток людського капіталу через систему освіти, професійної перепідготовки та цифрових навичок, які відкривають доступ до сучасних форм праці, включно з фрілансом та дистанційною зайнятістю. Нарешті, інституційне партнерство між державою, громадами та бізнесом створює умови для комплексного розвитку, інтеграції європейського досвіду та стійкого відтворення трудового потенціалу.

Таким чином, поєднання зазначених заходів здатне не лише підвищити

рівень зайнятості сільського населення, але й суттєво покращити соціально-економічну ситуацію у сільських громадах, зміцнивши їхню стійкість до внутрішніх і зовнішніх викликів.

3.3. Соціально-економічні умови відтворення людського капіталу сільських територій України

Відтворення людського капіталу сільських територій є одним із ключових чинників забезпечення продовольчої безпеки держави, стабільності аграрного виробництва та довгострокової конкурентоспроможності національної економіки. Людський капітал у сільській місцевості охоплює не лише демографічний ресурс, але й рівень освіти, здоров'я, кваліфікації, підприємницької активності та здатності до інноваційної діяльності. Саме його якісні параметри визначають продуктивність праці, ефективність використання природних ресурсів і потенціал для розвитку соціально-економічної інфраструктури.

Соціально-економічні умови формують базове середовище для збереження та примноження людських ресурсів. До таких умов належать: рівень зайнятості, доступність освітніх і медичних послуг, якість соціальної інфраструктури, рівень доходів та соціальної захищеності населення. Від їхньої динаміки та збалансованості безпосередньо залежить демографічна стійкість, мотивація молоді залишатися у сільських громадах, а також здатність селян інтегруватися в сучасні виробничі й ринкові процеси.

В Україні процес відтворення людського капіталу в сільських територіях має складний і суперечливий характер. Він поєднує в собі тривалі демографічні кризові тенденції (депопуляція, старіння, трудова міграція) з обмеженими можливостями економічного розвитку та низьким рівнем інфраструктурної забезпеченості. Ситуацію ускладнюють також недостатня якість освітніх і медичних послуг, низька інвестиційна привабливість сільських територій, нерівність у доступі до цифрових технологій і культурних благ.

Особливу актуальність проблема відтворення людського капіталу набула у зв'язку з воєнними викликами. Руйнування інфраструктури, переміщення населення, зростання соціальної вразливості та зниження рівня життя у багатьох регіонах суттєво обмежили можливості для сталого відновлення людських ресурсів. У цих умовах надзвичайно важливим є розроблення ефективної політики, що поєднувала б державні, регіональні та локальні механізми підтримки людського капіталу й сприяла б формуванню якісного соціально-економічного середовища для сільського населення.

Економічна база сільських територій України ґрунтується насамперед на аграрному виробництві, яке має переважно сировинний характер [301]. Така модель розвитку зумовлює низку обмежень для формування стійкого та конкурентоспроможного середовища. По-перше, вона не забезпечує достатніх можливостей для створення високопродуктивних робочих місць, оскільки більшість зайнятості зосереджена у традиційних галузях із невисоким рівнем доданої вартості. По-друге, структура зайнятості у сільських територіях характеризується низьким рівнем диверсифікації: домінують рослинництво та тваринництво, тоді як сфери переробки, послуг чи інноваційної діяльності розвинені недостатньо. По-третє, спостерігається суттєвий розрив між рівнем заробітної плати у містах і селах, що посилює трудову міграцію та відтік молоді до урбанізованих центрів. Нарешті, доходи більшості сільських домогосподарств істотно залежать від сезонності виробництва, що робить їх вразливими до погодних умов, цінових коливань і ринкових ризиків. У сукупності ці фактори обмежують можливості повноцінного відтворення людського капіталу в сільських громадах.

У 2018–2021 рр. аграрний сектор України демонстрував відносно стабільну динаміку розвитку, забезпечуючи вагомий внесок на рівні 10–11 % у формуванні ВВП країни та створюючи понад 40 % валютної виручки від експорту. Україна посідала провідні позиції серед світових експортерів зернових і олійних культур, що стало одним із ключових факторів макроекономічної стабільності. Головними рушіями цього зростання були виробництво зернових культур (пшениця, кукурудза, ячмінь) та олійних (соняшник, ріпак, соя). Натомість тваринницький

сектор залишався у стані тривалої стагнації, що було спричинено скороченням поголів'я великої рогатої худоби, низькою рентабельністю виробництва молока й м'яса, а також обмеженими інвестиціями у модернізацію галузі.

Починаючи з 2022 року ситуація зазнала різкої трансформації під впливом повномасштабної війни. Сільське господарство опинилося перед безпрецедентними викликами. Руйнування інфраструктури – елеваторів, доріг, енергетичних об'єктів – унеможливило належне зберігання та транспортування врожаю. Блокада чорноморських портів, що забезпечували до 70 % довоєнного агроекспорту, різко знизила можливості зовнішніх поставок. Логістичні витрати зросли у два-три рази внаслідок необхідності використовувати залізницю, автотранспорт і дунайські порти. Додатковим ударом стала окупація частини земель та мінування територій, що призвело до скорочення площ під посівами майже на п'яту частину. За оцінками Київської школи економіки (KSE), прямі збитки аграрного сектору у 2022 р. перевищили 8 млрд доларів США, а втрати у логістиці та переробці сягнули понад 30 млрд доларів [302].

У 2023 р. аграрний сектор почав поступово адаптовуватися до нових реалій. Було відновлено альтернативні логістичні маршрути через країни ЄС (так звані «шляхи солідарності»), активізовано перевезення через дунайські порти, що частково компенсувало втрати чорноморського напрямку. Фермери зменшили площі під енергоємними культурами, такими як кукурудза та соняшник, і зробили ставку на менш затратні – горох, жито, просо, що дозволило зберегти експортний потенціал [303]. Зростання обсягів експорту через кордони з Польщею, Румунією та Словаччиною підтвердило гнучкість українських виробників і їхню здатність адаптуватися до надзвичайних обставин.

Науковці підкреслюють важливість якісної трансформації галузі. Так, Г. Кузьменко відзначає, що війна лише загострила проблеми сировинної моделі: надмірну орієнтацію на експорт зернових та олійних культур і слабкість внутрішнього споживчого ринку [304].

О. Гривківська наголошує на необхідності переходу до виробництва з більшою доданою вартістю, розвитку переробки, логістики та інноваційних

ланцюгів створення вартості [305]. Експерти FAO звертають увагу, що Україна має потенціал стати не лише постачальником сировини, а й конкурентоспроможним експортером готової продукції – олії, борошна, біоенергетики, – але для цього потрібна цілеспрямована інвестиційна політика [306].

Виходячи з викликів і можливостей, доцільно реалізувати низку заходів. По-перше, варто диверсифікувати аграрне виробництво, стимулюючи вирощування нішевих культур – нуту, сочевиці, амаранту, органічної продукції, а також розвивати аквакультуру та агротуризм. По-друге, необхідно підтримувати внутрішній ринок переробки шляхом державних стимулів для будівництва млинів, олійних і молокопереробних заводів, що зменшить залежність від експорту сировини. По-третє, потребує пріоритетного розвитку логістична інфраструктура – модернізація залізниць та автошляхів, розширення дунайських портів і сховищ для врожаю. По-четверте, актуальним є впровадження цифрових технологій у сільське господарство: AgriTech-платформ, Smart-логістики, ERP-систем, які підвищують ефективність управління ресурсами. Нарешті, необхідним є створення спеціалізованого фонду відновлення аграрного сектору за участі міжнародних донорів для компенсації збитків фермерам, кредитування та страхування ризиків.

Загальний огляд індексів обсягу продукції сільського господарства України у постійних цінах, представлений у відсотках до попереднього року за період 2015–2023 років, показує значну волатильність загального виробництва, яке переважно визначається результатами рослинництва у секторі підприємств табл. 3.17.

Загальний обсяг продукції для всіх категорій господарств мав періоди як суттєвого зростання, так і значних спадів, при цьому найглибше падіння зафіксовано у 2022 році. Виробництво продукції сільського господарства за весь період характеризувалася яскраво вираженою нерівномірністю темпів зростання, що типово для галузей, залежних від погодних умов.

Продукція рослинництва була визначальною у загальній динаміці, демонструючи найбільш різкі коливання, що свідчить про її високу чутливість до кліматичних та макроекономічних факторів. Найвищий приріст у рослинництві було досягнуто у 2021 році 22,2 %, тоді як найбільше падіння відбулося у 2022 році

-27,9 % внаслідок повномасштабного вторгнення та зниження врожаю у 2020 році -12,0 % через несприятливі погодні умови.

Продукція тваринництва була набагато стабільнішою та інерційною, з індексами, які у більшості років коливалися в межах 5 %, за винятком значного спаду у 2022 році -19,5 %, що відображає руйнівний вплив війни на виробничі цикли, логістику та кормову базу.

Таблиця 3.17

Індекси сільськогосподарської продукції у постійних цінах 2021р.; % до попереднього року

Роки	Господарства усіх категорій /			У тому числі					
				підприємства			господарства населення		
	продукція сільського господарства	з них		продукція сільського господарства	з них :		продукція сільського господарства	з них:	
		продукція рослинництва	продукція тваринництва		продукція рослинництва	продукція тваринництва		продукція рослинництва	продукція тваринництва
2015	95,2	94,8	96,4	94,9	94,5	96,5	95,8	95,5	96,3
2016	106,3	109,0	97,2	109,6	112,1	97,4	100,7	102,5	97,1
2017	97,8	97,1	100,3	97,0	96,3	101,0	99,3	99,1	99,6
2018	108,2	110,1	101,2	111,9	113,3	104,5	101,5	103,1	98,2
2019	101,4	101,7	100,1	102,6	102,4	103,7	99,0	100,1	96,6
2020	89,9	88,0	97,6	88,0	86,0	99,5	93,8	93,0	95,7
2021	116,4	122,3	95,1	122,2	127,3	97,8	105,1	110,8	92,3
2022 ¹	74,7	71,8	88,2	72,1	69,0	92,0	80,5	79,2	83,9
2023 ¹	111,1	113,9	100,4	116,4	118,8	105,0	100,2	102,4	94,8

¹ Дані наведено без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Джерела: розраховано автором за даними [307].

Динаміка за категоріями господарств підприємства продемонстрували більш високу амплітуду коливань порівняно з господарствами населення, що підкреслює їхню орієнтацію на великотоварне виробництво, особливо у рослинництві. Успіхи підприємств у 2021 році +22,3% та 2018 році +10,1% були ключовими для загальногалузових показників зростання, але саме цей сектор зазнав найглибшого спаду у 2022 році -28,2%. Господарства населення характеризувалися вищою

стійкістю та менш різкими змінами, хоча також зазнали значного падіння у 2022 році – 19,5%. Водночас, у 2023 році їхнє зростання було набагато скромнішим 0,2% порівняно з підприємствами 13,9%.

Вторгнення російської федерації у лютому 2022 року мало критичний вплив на сільське господарство, що проявилось у рекордному падінні обсягу продукції у 2022 році до -25,3%. При цьому рослинництво зазнало скорочення на 27,9%, а тваринництво – на 19,5%. 2023 рік став роком суттєвого відновлення виробництва 11,1%, що стало можливим завдяки надзвичайному приросту у рослинництві підприємств 18,8%, частково компенсуючи втрати попереднього періоду.

Тваринництво є важливим сегментом аграрного сектору України, який забезпечує внутрішні потреби у м'ясі, молоці та яйцях, створює робочі місця та підтримує продовольчу безпеку. Саме ця галузь є більш соціально орієнтованою, адже вона забезпечує цілорічну зайнятість сільського населення та формує додаткові доходи домогосподарств. Динаміка поголів'я та виробничих показників упродовж 2015–2023 рр. свідчить про поступове зниження потенціалу галузі, що посилює ризики занепаду сільських територій (табл. 3.18).

Протягом дев'ятирічного періоду відбулося значне зменшення поголів'я у всіх ключових категоріях, що свідчить про системну деградацію виробничої бази: загальне поголів'я великої рогатої худоби (ВРХ) скоротилося на 1576,9 тис. голів (приблизно на 40,6%), а кількість корів, що є критичним показником для молочної галузі, зменшилася на 909,9 тис. голів (на 40,2%). Поголів'я свиней на 2402,4 тис. голів (на 32,7%) менше, що відображає структурні проблеми, не пов'язані виключно з військовими діями, тоді як поголів'я овець та кіз зменшилося на 429,7 тис. голів (на 31,3%). Навіть поголів'я птиці, яке є найбільш індустріалізованим і має найшвидші цикли відтворення, скоротилося на 32,8 млн. голів (на 15,4%).

Цей спад поголів'я прямо відобразився на виробництві продукції, особливо у тих галузях, де відсутня висока інтенсифікація: виробництво молока зазнало найбільшого кількісного падіння, скоротившись на 3185 тис. тонн (приблизно на 30%), що є прямим наслідком скорочення кількості корів. Виробництво яєць також різко зменшилося на 5403,5 млн. штук (на 32,2%), а обсяг виробництва вовни

скоротився майже вдвічі – на 1083 тонни (на 47,7%), що вказує на критичний стан вівчарства.

Таблиця 3.18

Загальний аналіз розвитку галузі тваринництва в Україні, 2015–2023рр.

	Кількість сільськогосподарських тварин на 1 січня, тис. голів					Виробництво основних видів продукції тваринництва			
	велика рогата худоба		свині	вівці та кози	птиця, млн. голів	м'ясо ВРХ, тис.т	молоко, тис.т	яйця, млн.шт	вовна, т
	усього	у т. ч. корови							
2015 ¹	3884,0	2262,7	7350,7	1371,1	213,3	2322,6	10615,4	16782,9	2270
2016 ¹	3750,3	2166,6	7079,0	1325,3	204,0	2323,6	10381,5	15100,4	2072
2017 ¹	3682,3	2108,9	6669,1	1314,8	201,7	2318,2	10280,5	15505,8	1967
2018 ¹	3530,8	2017,8	6109,9	1309,3	204,8	2354,9	10064,0	16132,0	1908
2019 ¹	3332,9	1919,4	6025,3	1268,6	211,7	2492,4	9663,2	16677,5	1734
2020 ¹	3092,0	1788,5	5727,4	1204,5	220,5	2477,5	9263,6	16167,2	1573
2021 ¹	2874,0	1673,0	5876,2	1140,4	200,7	2438,3	8713,9	14071,3	1497
2022 ¹	2644,0	1544,0	5608,8	1094,3	202,2	2206,7	7767,7	11921,8	1237
2023 ^{2,3}	2307,1	1352,8	4948,3	941,4	180,5	2239,5	7430,4	11379,4	1187
Відхилення, +,-	-1576,9	-909,9	-2402,4	-429,7	-32,8	-83,1	-3185	-5403,5	-1083

¹ Дані наведено без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

² Дані наведено без урахування тимчасово окупованих російською федерацією територій та частини територій, на яких ведуться (велися) бойові дії.

Джерела: розраховано автором за даними [307].

На відміну від цього, виробництво м'яса (у забійній масі) демонструвало найбільшу стійкість і відносну стабілізацію протягом більшої частини періоду, скоротившись лише на 83,1 тис. тонн (на 3,6%). Така незначна різниця між початковим і кінцевим показниками, попри значне скорочення поголів'я, свідчить про високу ступінь інтенсифікації та технологізації промислових виробництв м'яса (переважно свинарства та птахівництва), де виробничі цикли були скорочені, а середня вага однієї забитої тварини зросла, частково компенсуючи загальне зменшення кількості тварин.

Таким чином, період 2015–2023 років став для українського тваринництва періодом поступової деградації екстенсивних галузей (молоко, вовна), прихованої відносною стійкістю інтенсивного м'ясного виробництва, причому руйнівний вплив 2022–2023 років посилив ці негативні процеси, особливо вдаривши по всіх

ланках виробництва, що вимагає впровадження системних заходів для відновлення і розвитку галузі.

Варто зазначити, що навіть за умов кризи тваринництво зберігає своє соціальне значення. Особисті селянські господарства й невеликі ферми продовжують утримувати худобу для самозабезпечення, що дозволяє багатьом сільським сім'ям зберегти мінімальний рівень продовольчої безпеки та доходів. Це підтверджує, що галузь виконує не лише економічну, а й соціальну функцію, знижуючи ризики занепаду сільських громад.

Таким чином, сучасний стан тваринництва характеризується суперечливістю: з одного боку – стале скорочення виробничих потужностей і поголів'я, з іншого – прояви адаптаційних процесів, які свідчать про потенційну здатність галузі до відновлення за умови комплексної підтримки. Подальші перспективи розвитку наряду залежатимуть від інвестицій у модернізацію, стимулювання кооперації, створення сучасної інфраструктури переробки та реалізації довгострокової стратегії державної політики у сфері тваринництва.

На думку академіка М. Брика, тваринництво виконує не лише економічну, а й соціальну функцію, оскільки забезпечує сталість доходів сільських домогосподарств і цілорічну зайнятість [308]. Н. Шиян наголошує, що особливої підтримки потребує молочне скотарство, адже воно є стратегічною галуззю для відтворення людського капіталу на селі [309]. Дослідники з FAO та OECD вказують, що розвиток тваринництва в Україні повинен бути пов'язаний із модернізацією виробничих потужностей, впровадженням біотехнологій і підвищенням стандартів якості відповідно до вимог ринку ЄС [310].

На нашу думку, передусім важливим є посилення фінансової підтримки через запровадження цільових грантів та пільгового кредитування, що дасть змогу відновлювати зруйновані тваринницькі комплекси й оновлювати техніко-технологічну базу, включно із закупівлею сучасного обладнання.

Важливим напрямом є розвиток кооперації, адже створення сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів дозволить дрібним і середнім виробникам об'єднувати ресурси, знижувати витрати та ефективніше виходити на

ринки збуту. Це сприятиме підвищенню конкурентоспроможності локальних господарств.

Окремої уваги потребує підтримка молочного сектору, зокрема компенсація частини витрат на утримання племінного поголів'я, розвиток локальних молокопереробних підприємств і створення мережі міні-сироварень у громадах. Це не лише збереже виробництво молока, але й сприятиме зростанню доданої вартості на місцевому рівні.

Значний потенціал має технологічна модернізація, що передбачає впровадження систем точного тваринництва, застосування біотехнологій у годівлі та утриманні тварин, а також використання цифрових платформ для управління фермами. Це дозволить підвищити продуктивність, скоротити витрати та забезпечити відповідність європейським стандартам якості.

Не менш важливим завданням є захист внутрішнього ринку через удосконалення митної та санітарної політики, що має зменшити негативний вплив імпоротної продукції та забезпечити рівні умови для українських виробників.

Нарешті, перспективним напрямом виступає інтеграція до європейських ланцюгів вартості. Це передбачає сертифікацію продукції відповідно до вимог ЄС та розвиток експортного потенціалу не лише у сегменті сировини, а й готової продукції – молочних і м'ясних виробів з високою доданою вартістю.

Аналіз динаміки свідчить, що аграрний сектор України у довоєнний період демонстрував позитивні тенденції зростання виробництва та врожайності, що забезпечувало рекордні експортні результати та стабільні валютні надходження. Це створювало певні можливості для підтримки зайнятості сільського населення, але водночас зберігало сировинний характер виробництва, який обмежував розвиток високотехнологічних робочих місць і не сприяв повноцінному відтворенню людського капіталу.

Війна зумовила глибоку кризу 2022 року, яка проявилася не лише у падінні виробництва та експорту, а й у погіршенні соціально-економічних умов життя на селі. Руйнування виробничої та соціальної інфраструктури, скорочення робочих місць, вимушена міграція та депопуляція посилили ризики втрати трудового і

демографічного потенціалу сільських територій. Найбільших втрат зазнали молодь і працездатні групи населення, що поглибило дисбаланси у структурі людського капіталу.

У 2023 році галузь продемонструвала певну здатність до адаптації: відбулося часткове відновлення виробництва, стабілізація врожайності, утримання високої частки агропродукції у структурі експорту. Це свідчить про потенціал аграрного сектору стати основою для відродження сільських громад і збереження людського капіталу. Саме розвиток локальної переробки, диверсифікація виробництва та інвестиції у сучасну логістичну інфраструктуру здатні створити нові робочі місця, підвищити рівень доходів і забезпечити сталість сільських громад.

Надалі ключовим завданням є подолання сировинної залежності та перехід до моделі аграрного виробництва з високою доданою вартістю. Це дозволить розширити можливості зайнятості у переробній промисловості, логістиці, сфері послуг і цифрових технологій, підвищити кваліфікаційний рівень сільського населення, збільшити інвестиційні ресурси громад і створити стимули для молоді залишатися на селі. Одночасно це сприятиме покращенню якості життя, відновленню соціальної інфраструктури та зміцненню демографічного потенціалу.

Таким чином, відтворення людського капіталу сільських територій прямо залежить від трансформації аграрного сектору: чим швидше він відійде від сировинної моделі та перейде до інноваційної, тим ефективніше відбуватиметься збереження й примноження людських ресурсів у сільській місцевості.

Соціальні умови відтворення людського капіталу на селі значною мірою визначаються рівнем розвитку інфраструктури, яка забезпечує доступ населення до базових послуг, освіти, медицини та культурних ресурсів. Саме якісна інфраструктура формує середовище для особистісного зростання, професійної реалізації та підвищення конкурентоспроможності сільського населення [311]. Водночас нинішній стан інфраструктури в Україні характеризується численними проблемами – від занепаду шкіл і медичних закладів до слабкого розвитку транспортних мереж та цифрових технологій. Такі обмеження гальмують відновлення людського потенціалу, посилюють соціальну нерівність і сприяють

відтоку працездатного населення з сільських територій.

Якість та доступність освіти є базовим чинником формування людського капіталу, адже саме від неї залежить рівень професійної підготовки молоді, її здатність залишатися конкурентоспроможною та реалізовуватися у сільських громадах. Дані про скорочення шкільної мережі в Україні за останні роки свідчать про структурну кризу: з 2020/21 до 2023/24 навчальних років кількість сільських шкіл зменшилася на 20 %, тоді як загалом по країні – на 14 %. Це означає, що сільська місцевість втрачає освітні ресурси швидшими темпами, ніж міста, що поглиблює дисбаланс у доступі до знань.

Скорочення дошкільних закладів освіти є не менш небезпечним явищем: за 5 років їхня кількість зменшилася на 20 %, і це напряду впливає на виховання дітей раннього віку. Для багатьох молодих сімей відсутність садка у громаді стає вагомою причиною міграції в міста чи за кордон, що ще більше посилює демографічну кризу села.

Якість навчання у сільських школах істотно поступається міським, що підтверджують результати міжнародного дослідження PISA-2022. Середній бал з математики у селах становить 414 проти 506 у містах, а з читання – 392 проти 490. Цей розрив у 80–100 балів еквівалентний відставанню на 4–5 років навчання. Це означає, що випускники сільських шкіл менш підготовлені до вступу у вищі навчальні заклади та досягнення високих результатів у професійній сфері. Таким чином, освітні диспропорції трансформуються у нерівність соціальних можливостей: сільська молодь опиняється в менш конкурентних умовах на ринку праці та частіше змушена мігрувати.

Причинами цих відмінностей є дефіцит кваліфікованих педагогів, низька цифровізація шкіл, обмежений доступ до сучасних навчальних матеріалів і технологій. У багатьох сільських громадах школи залишаються не лише освітнім, а й соціальним центром, однак скорочення їхньої кількості фактично руйнує локальну інфраструктуру та послаблює соціальний капітал [312].

Освіта в сільській місцевості є ключовим чинником відтворення людського капіталу, адже вона визначає рівень підготовки молоді, її конкурентоспроможність

та здатність забезпечувати розвиток місцевих громад. Динаміка показників за 2015–2023 рр. відображає як кількісні зміни освітньої інфраструктури, так і якісні характеристики навчального процесу (табл. 3.19). Аналіз цих даних дозволяє виявити масштаби скорочення освітньої мережі, розриви між містом і селом та соціальні ризики, пов’язані з доступом до знань у сільських громадах.

Таблиця 3.19

Динаміка показники освіти у сільській місцевості України

Рік	Кількість сільських шкіл, од.	Кількість дитсадків, од.	Учні сільських шкіл, тис.	Середній бал з математики (PISA)	Середній бал з читання (PISA)
2015	11668	15500	1200	н.д.	н.д.
2016	11243	14958	1184	н.д.	н.д.
2017	10954	14620	1241	н.д.	н.д.
2018	10600	14317	1480	420,6	420,6
2019	9900	14200	1580	-	-
2020	9293	13800	1520	-	-
2021	8800	13500	1480	-	-
2022	7800	12500	1350	414	392
2023	7439	12000	1300	414	392
Відхилення, +,-	-4229	-3500	100	н.д.	н.д.

Джерело: складено за даними [313].

Аналіз динаміки показників освіти у сільській місцевості України за період 2015–2023 років виявляє глибоку системну кризу, що характеризується різким скороченням мережі освітніх закладів на тлі складної та суперечливої динаміки контингенту учнів, а також значним освітнім відставанням, підтвердженим міжнародними дослідженнями.

Протягом усього періоду спостерігається невпинна оптимізація мережі: кількість сільських шкіл скоротилася з 11668 одиниць у 2015 році до 7439 одиниць у 2023 році, що становить падіння на 4229 закладів (приблизно 36%), а кількість дитячих садків зменшилася на 3500 одиниць (приблизно на 22,6%), фіксуючи, що процес скорочення освітньої інфраструктури, розпочатий у рамках реформи децентралізації та укрупнення шкіл, був прискорений внаслідок військового конфлікту, особливо після 2022 року, коли втрата мережі набула критичного характеру.

Попри значне скорочення мережі, загальна кількість учнів сільських шкіл

демонструє нелінійну динаміку: після падіння з 1200 тис. осіб у 2015 році до мінімуму у 2016 році (1184 тис.), контингент почав зростати, досягнувши піку у 2019 році (1580 тис. осіб), що, ймовірно, було пов'язано з включенням до сільської статистики учнів нових об'єднаних територіальних громад, проте після 2019 року чисельність учнів почала стійко зменшуватися, досягнувши 1300 тис. осіб у 2023 році, відображаючи як демографічні проблеми, так і хвилю внутрішнього та зовнішнього переміщення населення через війну.

Найбільш тривожним показником є якість освіти, оцінена за результатами міжнародного дослідження PISA: показники учнів із сільської місцевості значно відстають від загальнонаціонального рівня та демонструють тенденцію до погіршення. Середній бал з математики знизився з 420,6 балів у 2018 році до 414 балів у 2022 році, а з читання – з 420,6 балів у 2018 році до 392 балів у 2022 році, що вказує на поглиблення освітньої нерівності та недостатню ефективність освітніх послуг, особливо в умовах масового закриття шкіл та необхідності підвезення учнів, а також впливу дистанційного навчання в період військових дій.

Загалом, розвиток сільської освіти за аналізований період характеризується значною інфраструктурною редукацією, коли скорочення кількості закладів відбувається значно швидше, ніж зменшення контингенту, що має на меті підвищити ефективність використання ресурсів, але супроводжується критичним падінням якості засвоєння знань, що створює серйозні виклики для соціальної та економічної стійкості сільських територій у майбутньому.

Отже, освітня система у сільській місцевості стикається з подвійним викликом: з одного боку – зменшенням доступності через скорочення мережі закладів, з іншого – хронічно низькою якістю навчання. Це формує ситуацію освітньої нерівності, яка посилює соціально-економічну відсталість сільських громад та стимулює подальший відтік молоді.

Подолання цих тенденцій вимагає комплексної державної політики. Необхідно зберегти базову мережу сільських шкіл і садків, модернізувати їх матеріально-технічну базу та розширити застосування дистанційних освітніх технологій. Важливим завданням є стимулювання роботи педагогів у сільській

місцевості шляхом надання додаткових виплат, житла та соціальних гарантій. Паралельно слід розвивати транспортну інфраструктуру, щоб забезпечити дітям із віддалених населених пунктів доступ до опорних шкіл.

Таким чином, аналіз динаміки освітніх показників свідчить про системні ризики для відтворення людського капіталу у сільській місцевості. Без цілеспрямованих інвестицій в освіту, кадрове забезпечення та цифровізацію село ризикує втратити значну частину молодого покоління, що у перспективі матиме негативні наслідки як для розвитку аграрного сектору, так і для соціально-економічної стабільності держави загалом.

Науковці акцентують на стратегічній важливості освіти для розвитку сільських територій. Т. Пушкарьова вказує, що скорочення освітньої мережі веде до маргіналізації молоді та поглиблює соціальну нерівність [314].

В. Чигрин підкреслює, що освіта є інвестицією в людський капітал села і його економічне відродження, [315] тоді як А. Шумілін звертає увагу на прямий зв'язок між якістю освіти і міграцією молоді [316].

Міжнародні організації (ОЕСД, ЮНЕСКО, Світовий банк) також наголошують, що подолання розриву між міською та сільською освітою є критичним завданням для забезпечення рівності можливостей і конкурентоспроможності країни [317; 318; 319].

Таким чином, у 2015–2023 рр. освіта в сільській місцевості України перебувала у кризовому стані, що проявлялося як у скороченні мережі закладів, так і у зниженні якості навчання. Водночас наявні ознаки стабілізації та міжнародна підтримка свідчать про потенціал відновлення. Системні інвестиції в інфраструктуру, цифровізацію, стимулювання роботи вчителів на селі та інтеграція освітніх закладів із культурними й соціальними центрами можуть стати запорукою підвищення якості освіти й відтворення людського капіталу в сільських громадах.

Авторські пропозиції щодо розвитку освіти в сільській місцевості мають на меті не лише стабілізувати ситуацію, а й створити умови для якісного відтворення людського капіталу. Насамперед важливим є відновлення та підтримка шкільної мережі, що передбачає збереження малокомплектних закладів у віддалених селах

завдяки гнучкому фінансуванню та державним субсидіям, а також розширення мережі опорних шкіл із сучасним обладнанням і забезпеченням шкільним транспортом.

Особливої уваги потребує дошкільна освіта, оскільки саме вона закладає фундамент майбутнього розвитку дитини. Необхідно відновлювати дитячі садки в громадах, де вони були закриті, а також упроваджувати інноваційні форми організації, зокрема мобільні дитсадки та інклюзивні простори для дітей із особливими потребами.

Ключовим напрямом є підвищення привабливості роботи педагогів у селі. Це передбачає запровадження додаткових надбавок до заробітної плати, забезпечення житлом, надання соціальних пільг, а також розвиток програм наставництва й системи підвищення кваліфікації у співпраці з університетами.

Не менш важливим завданням є цифровізація сільської освіти. Для цього потрібно забезпечити всі школи швидкісним інтернетом, створити сучасні комп'ютерні класи з інтерактивними засобами навчання та розширити використання онлайн-платформ, що допоможе компенсувати брак кадрів і підвищити якість навчання.

Для покращення якості навчального процесу варто створювати освітньо-культурні кластери, які об'єднуватимуть школи, бібліотеки, спортивні та соціальні центри. Важливо розвивати профільну освіту у старших класах, зокрема орієнтовану на аграрні інновації, підприємництво та цифрові технології.

Водночас необхідно забезпечувати соціальну підтримку учнів і сімей, впроваджуючи цільові стипендії для дітей із сільських шкіл, які демонструють високі результати, організовувати шкільне харчування та надавати допомогу сім'ям у кризових умовах.

Реалізація цих заходів сприятиме забезпеченню рівного доступу дітей у сільській місцевості до якісної освіти, підвищенню конкурентоспроможності молоді на ринку праці та у вищій школі, зменшенню міграційного відтоку сімей і, головне, збереженню та примноженню людського капіталу як основи соціально-економічного відродження села.

Не менш актуальною є проблема обмеженого доступу до медичних послуг у сільській місцевості, яка безпосередньо впливає на відтворення людського капіталу та якість життя населення. Більшість сільських амбулаторій і фельдшерсько-акушерських пунктів працюють із постійним кадровим дефіцитом, особливо гостро відчувається нестача лікарів загальної практики, педіатрів, терапевтів, а також вузькопрофільних спеціалістів. Молоді медики неохоче залишаються працювати в селі через нижчі зарплати, відсутність житла та обмежені можливості для професійного розвитку.

Оснащеність медичних закладів обладнанням і сучасними технологіями залишається на низькому рівні: бракує лабораторної бази, діагностичної техніки, систем телемедицини, а також необхідних медикаментів. Це значно зменшує ефективність надання медичної допомоги, збільшує ризики несвоєчасної діагностики та лікування, що негативно позначається на рівні здоров'я сільського населення.

Особливо загострилася проблема під час війни: руйнування медичних закладів, евакуація частини кадрів і зростання потреби у невідкладній допомозі створили додаткове навантаження на систему охорони здоров'я. У багатьох громадах саме ФАПи залишаються єдиними пунктами доступу до медицини, проте їхні можливості обмежені, а робота здебільшого зводиться до базових процедур.

Стан медицини у сільській місцевості є одним із ключових факторів відтворення людського капіталу, адже саме доступ до якісних медичних послуг визначає рівень здоров'я населення, його працездатність та соціальну активність. Аналіз динаміки 2015–2023 рр. дозволяє простежити системні тенденції у розвитку сільської охорони здоров'я, виявити основні проблеми та оцінити їх вплив на соціально-економічний розвиток села (табл. 3.20).

Проведення порівняльного аналізу динаміки тривалості життя та смертності у сільській та міській місцевостях України вимагає використання додаткових даних, оскільки надана таблиця містить показники лише для села, але навіть на основі цієї інформації можна зробити важливі висновки щодо поглиблення демографічної нерівності.

На основі даних, що відображають зниження середньої тривалості життя у селі на 1,8 року (з 71,4 до 69,6) та зростання смертності на 2,3 тис. осіб за період 2015–2023 років, можна стверджувати, що демографічна ситуація у сільській місцевості є кризовою.

Загальновідомо, що міське населення України традиційно має вищу середню тривалість життя та нижчий рівень смертності порівняно з сільським, що обумовлено кращим доступом до спеціалізованої медичної допомоги, вищим рівнем життя та меншою часткою населення похилого віку.

Таблиця 3.20

Основні показники забезпечення та розвитку закладів охорони здоров'я у сільській місцевості України у 2015–2023 рр.

Рік	Кількість сільських амбулаторій та ФАПів, од.	Забезпеченість лікарями (на 10 тис. сільських жителів)	Частка закладів з дефіцитом кадрів, %	Оснащеність сучасним обладнанням, %	Середня тривалість життя у селі, років	Смертність у селі (на 1 тис. осіб)
2015	12500	23	25	38	71,4	14,5
2016	12300	23	26	39	71,3	14,7
2017	12100	22	26	40	71,2	14,8
2018	12000	22	27	41	71,1	14,9
2019	11900	22	27	41	71,1	15
2020	11700	22	29	42	70,8	15,6
2021	11500	21	30	43	70,5	16
2022	11000	19	34	38	69,4	17,2
2023	10500	18	36	37	69,6	16,8
Відхилення, +, -	-2000	-5	11	-1	-1,8	2,3

Джерело: Джерело: складено за даними [320].

Динаміка, продемонстрована у таблиці, показує, що сільські показники невпинно погіршувалися навіть до 2022 року, коли вплив COVID-19 та військової агресії різко прискорив негативні процеси, особливо вплинувши на різке зниження тривалості життя (на 1,1 рік лише у 2022 році). Оскільки міське населення також постраждало від цих факторів, але, як правило, має кращі ресурси для адаптації (працюючі госпіталі, лікарі, укриття), абсолютний розрив у показниках смертності та тривалості життя між містом та селом, ймовірно, підвищився після 2022 року, поглиблюючи нерівність у сфері охорони здоров'я.

Отже, погіршення демографічних показників у сільській місцевості є значно

більш вираженим та критичним, ніж у міській, що створює серйозні соціальні та економічні виклики для майбутнього сільських громад.

Соціологічні опитування підтверджують критичність ситуації. За даними Центру Разумкова (2023 р.), 41 % селян зазначили, що доступ до медицини у їхніх громадах став критично обмеженим, а понад третина (36 %) повідомили, що відмовлялися від отримання медичних послуг через відсутність лікарів або високу вартість транспортування до міста [321]. Опитування групи «Рейтинг» (2023 р.) показало, що 57 % мешканців села оцінюють якість медичних послуг як «низьку» або «дуже низьку», а лише 8 % вважають її задовільною [322].

Особливо гостро проблему відчувають літні люди: понад половина респондентів віком 60+ заявили, що вони не мають постійного доступу до лікаря.

Таким чином, слабкість сільської медицини має системний характер. Науковці підкреслюють, що вона зумовлена не лише браком фінансування, а й інституційними проблемами управління. Молоді лікарі уникають роботи у селі через нижчу зарплату та відсутність соціальних гарантій. Експерти ВООЗ і Світового банку зазначають, що якісна первинна медицина є критичним чинником для збереження демографічного потенціалу села.

Подолання цих проблем можливе лише через комплексні заходи: відновлення мережі амбулаторій на основі державно-громадського партнерства, впровадження програми «сільський лікар» із фінансовими стимулами та житловим забезпеченням, розвиток телемедицини й створення мобільних аптек. Лише за таких умов можна підвищити якість медичних послуг, зменшити смертність і забезпечити відтворення людського капіталу у сільській місцевості.

Війна лише посилила ці проблеми: зруйновані медичні заклади, евакуація персоналу, перебої з постачанням ліків і зростання потреби у невідкладній допомозі суттєво ускладнили ситуацію. У багатьох громадах саме фельдшерсько-акушерські пункти залишаються єдиними доступними закладами, проте їхні можливості вкрай обмежені.

Науковці неодноразово підкреслювали, що медицина у сільській місцевості є не лише сферою соціальної політики, а й важливим чинником демографічної та

економічної стабільності. Зокрема, І. Чкан наголошує, що якість медичних послуг прямо впливає на соціальну стійкість сільських громад [323]. Т. Заєць пов'язує слабкість інфраструктури охорони здоров'я з депопуляцією та відтоком молоді [324], тоді як міжнародні експерти ВООЗ відзначають, що у регіонах із низьким доступом до медицини рівень смертності стабільно вищий, а продуктивність праці – нижча [325].

З огляду на це, подолання негативних тенденцій потребує комплексних дій. По-перше, необхідні державні інвестиції у відновлення та модернізацію амбулаторій і ФАПів, а також створення спеціальних фондів підтримки сільської медицини у післявоєнний період. По-друге, важливо змінити кадрову політику: забезпечити лікарів житлом, соціальними пільгами та надбавками, а також розвивати програми підтримки молодих спеціалістів, які погоджуються працювати у сільській місцевості. По-третє, потрібно здійснити технологічну модернізацію: надати закладам сучасне діагностичне обладнання, впровадити телемедицину й цифрові системи управління. Нарешті, необхідно активізувати міжнародну співпрацю, залучаючи гранти та ресурси ВООЗ, Світового банку та ЄС для відновлення й розвитку сільської охорони здоров'я.

Таким чином, розвиток медицини на селі має стати не лише завданням соціальної політики, а й стратегічним напрямом державної безпеки. Забезпечення доступу до якісних медичних послуг дозволить зберегти людський капітал, підвищити якість життя населення, уповільнити міграційні процеси та закласти основу для відродження сільських територій у післявоєнний період.

Соціально-культурна інфраструктура сільських територій є важливим чинником формування людського капіталу, адже саме вона забезпечує можливості для розвитку особистості, підвищення соціальної інтеграції та збереження ідентичності сільських громад. Упродовж останніх десятиліть стан цієї інфраструктури в Україні зазнав суттєвого погіршення: значна частина клубів, бібліотек і спортивних об'єктів була закрита або функціонує у вкрай обмеженому режимі.

Соціально-культурна інфраструктура села є важливим елементом

відтворення людського капіталу, адже саме вона формує умови для розвитку особистості, підтримки культурної ідентичності та соціальної інтеграції сільських громад. Наявність клубів, бібліотек і спортивних об'єктів забезпечує можливості для освіти, дозвілля та здорового способу життя населення. Динаміка показників за 2015–2023 рр. відображає глибокі структурні зміни у соціальній сфері села та демонструє рівень занепаду цієї інфраструктури (табл. 3.21).

Таблиця 3.21

Динаміка об'єктів соціально-культурної інфраструктури у сільській місцевості України

Рік	Заклади клубного типу, од.	Бібліотеки, од.	Спортивні споруди (зали, стадіони), од.
2015	14205	16540	7508
2016	13954	15869	7402
2017	13127	15486	7289
2018	12684	14555	7100
2019	12156	13884	7009
2020	11540	13245	6840
2021	11008	12801	6612
2022	10203	12163	6240
2023	9808	11514	6009
Відхилення, +, -	-4397	-5026	-1499

Джерело: складено за даними [326].

Проведений аналіз за період з 2015 по 2023 рік демонструє стійку негативну тенденцію щодо кількості всіх представлених об'єктів. Протягом зазначених років спостерігається постійне щорічне зменшення кількості як закладів клубного типу, так і бібліотек та спортивних споруд у сільській місцевості. Найбільш помітним є скорочення кількості бібліотек, яке становить найбільше абсолютне відхилення – -5026 одиниць, зменшившись з 16540 у 2015 році до 11514 у 2023 році. Також значне зменшення відбулося у категорії закладів клубного типу, їхня кількість скоротилася на 4397 одиниць, і дорівнювала 9808. Найменше, хоча й суттєво зменшилась кількість спортивних споруд (темп зміни становить 1499 одиниць) і становить 6009 у 2023 році.

Отже загальне зменшення кількості об'єктів соціально-культурної інфраструктури сягає -10922 одиниці за 9 років, що свідчить про погіршення

доступу сільського населення до культурних, освітніх та спортивних послуг, що може бути спричинене низкою факторів, включаючи демографічні зміни, оптимізацію мережі закладів, недофінансування та, особливо в останні роки, наслідки повномасштабної військової агресії, і підкреслює необхідність розробки програм для підтримки та розвитку сільської соціальної інфраструктури.

Війна з 2022 р. ще більше загострила цю проблему: значна частина клубів, бібліотек і спорткомплексів була пошкоджена чи зруйнована, а частина перепрофільована під гуманітарні центри, склади або прихистки для переселенців. Це різко зменшило можливості для соціалізації та культурного розвитку населення, особливо молоді, яка й без того перебуває у вразливому становищі через міграцію, депопуляцію та зниження доступу до базових послуг.

У підсумку соціально-культурна інфраструктура сільських територій України виявилася однією з найбільш вразливих сфер, а її деградація прямо впливає на якість життя селян, рівень їхньої освіченості, культурної інтеграції та здоров'я. Подальше відновлення та модернізація цієї сфери має розглядатися як стратегічний напрям соціально-економічної політики держави, адже без розвиненої культурної інфраструктури село втрачає перспективи розвитку та стає менш привабливим для молодих поколінь.

У 2015–2023 рр. соціально-культурна інфраструктура сільських територій України перебувала у стані тривалого занепаду, що проявилось у масштабному скороченні кількості клубних закладів, бібліотек і спортивних споруд.

Занепад культурних і спортивних закладів суттєво обмежує можливості сільського населення для саморозвитку, дозвілля та підтримки здорового способу життя. Особливо гостро ці процеси впливають на молодь, яка, не маючи належних умов для культурної і соціальної інтеграції, змушена шукати кращі можливості у містах або за кордоном. Це стимулює відтік населення і посилює депопуляційні тенденції. Війна лише загострила проблему: значна кількість клубів, бібліотек і спорткомплексів була зруйнована або перепрофільована під гуманітарні центри, що ще більше скоротило доступ селян до культурних послуг.

Науковці наголошують, що відновлення і розвиток соціально-культурної

інфраструктури є передумовою збереження людського капіталу на селі [327]. Зокрема, І. Ажаман підкреслює, що занепад клубів і бібліотек знижує привабливість села для молоді та стимулює її відтік [328], а О. Крот розглядає культурні центри як потенційні точки зростання громад, здатні інтегрувати освітні, соціальні та економічні ініціативи [329]. В. Орбей вважає, що інвестиції у бібліотечну та спортивну мережу є не лише соціальною, а й економічною необхідністю, оскільки вони прямо впливають на якість людського капіталу [330]. Міжнародні експерти ЮНЕСКО підкреслюють: доступ до культурних і спортивних ресурсів є частиною сталого розвитку й фактором зниження міграційного відтоку з периферійних територій [331].

Подолання негативних тенденцій вимагає системних заходів. По-перше, необхідне відновлення та модернізація культурних закладів за рахунок державного і міжнародного фінансування. По-друге, бібліотеки слід трансформувати у сучасні мультимедійні центри з доступом до інтернету, цифрових ресурсів і навчальних платформ. По-третє, варто створювати культурно-освітні кластери, які поєднуюватимуть школу, бібліотеку, клуб і спортивні об'єкти в єдиному просторі громади. По-четверте, слід стимулювати молодіжні ініціативи та підтримувати громадські проекти у сфері культури й спорту. Нарешті, важливим напрямом є цифровізація культурних послуг та активна міжнародна співпраця для відновлення зруйнованої інфраструктури.

Таким чином, розвиток соціально-культурної інфраструктури має стати одним із стратегічних напрямів державної політики відтворення людського капіталу у сільській місцевості. Вона визначає не лише якість життя населення, а й майбутнє соціально-економічного розвитку села та його привабливість для молодих поколінь.

Розвинена транспортна та цифрова інфраструктура є не лише технічною передумовою функціонування сільських територій, а й визначальним чинником їхнього соціально-економічного розвитку та відтворення людського капіталу. Вона формує базу для доступу населення до освіти, охорони здоров'я, ринку праці, культурних і соціальних послуг, а також забезпечує інтеграцію сільських громад у

ширший економічний і суспільний простір країни.

Якісні дороги та регулярне транспортне сполучення дозволяють сільським жителям швидко діставатися до шкіл, лікарень, адміністративних центрів і робочих місць, тим самим зменшуючи соціальну ізоляцію та підвищуючи мобільність населення. Цифрова інфраструктура відкриває доступ до дистанційної освіти, телемедицини, електронних державних послуг, електронної комерції та сучасних платформ комунікації. У сільській місцевості саме інтернет і мобільні технології дедалі частіше стають інструментом, який компенсує слабкий розвиток інших елементів інфраструктури.

Упродовж останніх років, попри окремі позитивні зрушення, транспортно-цифрова інфраструктура сільських територій України залишається суттєво відсталою порівняно з міськими центрами. Це створює системні дисбаланси у доступі до базових послуг і безпосередньо впливає на можливості відтворення людського капіталу.

Транспортна сфера характеризується критичним станом доріг місцевого значення. За оцінками Укравтодору, ще до війни понад половина таких доріг перебувала у незадовільному стані, що ускладнювало пересування, підвищувало транспортні витрати і зменшувало доступність лікарень, шкіл та адміністративних центрів [332]. Війна 2022–2023 рр. лише поглибила проблему, адже значна частина автошляхів була пошкоджена або зруйнована. Як наслідок, кількість регулярних автобусних маршрутів між селами та містами скоротилася майже на третину, що підвищило ізольованість багатьох громад.

Цифрова інфраструктура зазнала певних покращень завдяки державним програмам, однак розрив між містом і селом залишається відчутним. Якщо у 2018 р. лише 62 % сіл мали доступ до широкосмугового інтернету, то у 2023 р. цей показник зріс до 88 %. Водночас майже кожне восьме село все ще залишається «білою плямою» на цифровій карті. Проблемою є й якість підключення: швидкість та стабільність сигналу у віддалених регіонах значно поступається міським стандартам. Аналогічно, хоча покриття 4G у сільській місцевості досягло 85 % території, стабільність зв'язку нерідко низька.

Соціальні наслідки цих дисбалансів очевидні. Відсутність якісних доріг і транспорту змушує школярів долати великі відстані до опорних шкіл, що знижує рівень охоплення освітою. Недостатня цифровізація не дозволяє повною мірою реалізувати потенціал дистанційного навчання чи телемедицини, які могли б компенсувати кадровий дефіцит у сільській освіті та охороні здоров'я. Обмежений доступ до інтернету гальмує розвиток електронної комерції та використання сучасних аграрних платформ, що зменшує конкурентоспроможність сільських підприємств.

Таким чином, транспортна та цифрова нерівність між селом і містом створює «замкнене коло відсталості»: відсутність якісної інфраструктури обмежує доступ до базових послуг, знижує рівень людського капіталу, стимулює відтік населення і призводить до подальшої деградації інфраструктури. Подолати цю тенденцію можливо лише через системні інвестиції у дороги та цифрові мережі, інтеграцію сільських територій у державні та міжнародні програми розвитку, а також через пріоритетне забезпечення рівного доступу сільських жителів до освіти, медицини й ринку праці.

Транспортно-цифрова інфраструктура є ключовою умовою розвитку сільських територій та відтворення людського капіталу. Вона визначає можливості доступу сільського населення до освіти, медицини, ринку праці, соціальних та культурних послуг. Аналіз динаміки за 2015–2023 рр. дозволяє оцінити, наскільки вдалося просунутися у напрямі подолання інфраструктурної відсталості села та які проблеми залишаються актуальними (табл. 3.22).

Аналіз таблиці демонструє змішану, але загалом позитивну динаміку у сфері цифрової інфраструктури та негативну тенденцію у сфері транспортного забезпечення. Найбільш значне зростання зафіксовано у цифрових показниках: частка сіл із доступом до широкосмугового інтернету збільшилася більш ніж у два з половиною рази, досягнувши 88% у 2023 році порівняно з 30% у 2015 році, забезпечивши найбільше абсолютне відхилення – 58 відсоткових пунктів. Покриття території мобільними мережами (3G/4G) також стабільно зростало, збільшившись на 30 відсоткових пунктів з 55% до 85%, а відсоток шкіл із

підключенням до швидкісного інтернету зріс на 56 відсоткових пунктів з 25% до 81%, що свідчить про успішну реалізацію програм цифровізації. Показник доріг місцевого значення в доброму стані демонструє помірне зростання на 27 відсоткових пунктів, піднявшись з 10% до 37%, хоча після пікового значення у 2021 році (43%) спостерігалось невелике падіння у 2022 році, через воєнні дії, з подальшою незначною корекцією у 2023 році.

Таблиця 3.22

Ключові показники транспортно-цифрової інфраструктури у сільській місцевості України

Рік	Дороги місцевого значення в доброму стані, %	Частка сіл із доступом до широкосмугового інтернету, %	Кількість сільських автобусних маршрутів, од.	Покриття мобільними мережами (3G/4G), % території	Кількість шкіл із підключенням до швидкісного інтернету, %
2015	10	30	5805	55	25
2016	15	40	5506	60	35
2017	20	50	5240	65	45
2018	25	60	5067	68	50
2019	39	68	4750	70	58
2020	41	74	4608	75	64
2021	43	80	4405	82	72
2022	35	85	3209	83	78
2023	37	88	3437	85	81
Відхилення, +,-	+27	+58	-2368	+30	+56

Джерело: орієнтовні дані, з урахуванням статистики [333].

Водночас, кількість сільських автобусних маршрутів демонструє стійку негативну тенденцію, скоротившись на 2368 одиниць (з 5805 до 3437), що є найбільшим абсолютним падінням серед усіх показників та вказує на суттєве погіршення транспортної доступності для мешканців сільської місцевості, особливо різке скорочення відбулося у 2022 році.

У цілому поєднання протилежних тенденцій свідчить про нерівномірність розвитку: транспортна сфера зазнала регресу під впливом війни, тоді як цифровізація продовжувала розвиватися й стала важливим компенсатором для сільського населення. Це підтверджує стратегічне значення інфраструктури для збереження людського капіталу: дороги і транспорт формують фізичну мобільність, тоді як інтернет і мобільні мережі забезпечують інтелектуальну та

професійну мобільність, інтегруючи село у сучасний економічний і соціальний простір.

Науковці підкреслюють, що транспортна доступність є критичним чинником соціальної інтеграції: ізольовані громади швидко втрачають населення через міграцію [334]. У той самий час інвестиції у цифрову інфраструктуру створюють мультиплікативний ефект для розвитку підприємництва та агробізнесу [335] І. Дульська зазначає, що цифрові технології здатні частково компенсувати слабкість традиційної інфраструктури, але їх ефективність можлива лише за умов паралельного розвитку транспортної мережі [336]. OECD наголошує: поєднання транспортної модернізації й цифровізації є базою для формування «смарт-сіл» та ефективного відтворення людського капіталу [337].

Подолати інфраструктурні дисбаланси можна через системні кроки. Насамперед необхідно відновити місцеві дороги та маршрути, забезпечивши надійний зв'язок віддалених громад із адміністративними центрами. Водночас слід завершити підключення всіх сіл до широкосмугового інтернету та розширити покриття 4G/5G, а також розвивати цифрові послуги в освіті, медицині та підприємстві. Важливо інтегрувати транспортні й цифрові рішення, впроваджуючи розумні системи управління перевезеннями й онлайн-розклади. Окрему роль має відігравати міжнародна підтримка (ЄС, Світовий банк, USAID), що сприятиме інтеграції українських сіл у європейські транспортні та цифрові мережі.

Таким чином, інвестиції у транспортно-цифрову інфраструктуру повинні розглядатися не лише як технічні проєкти, а як стратегічний інструмент збереження та розвитку людського капіталу села. Вони здатні підвищити якість життя, уповільнити міграцію, забезпечити рівний доступ до освіти, медицини й ринку праці та створити передумови для сталого розвитку сільських територій.

Умови війни докорінно змінили соціально-економічне середовище сільських територій України, створивши серйозні бар'єри для відтворення людського капіталу. Якщо у довоєнний період основними проблемами вважалися низькі доходи, демографічне старіння та відставання у розвитку інфраструктури, то після

2022 року на перший план вийшли питання безпеки, міграції та доступу до базових послуг.

Аналітичні дані свідчать, що аграрний сектор, як базова економічна основа села, зазнав значних втрат. За оцінками Світового банку, у 2022 році рівень виробництва знизився більш ніж на 40 %, а понад 20 % земель стали непридатними для обробітку через окупацію та мінування. Це призвело до падіння зайнятості: чисельність працюючих у сільському господарстві у 2023 р. була на 17 % нижчою, ніж у 2021 р. Київська школа економіки повідомляє, що доходи сільських домогосподарств у 2022 році скоротилися більш ніж на чверть, і лише частково стабілізувалися у 2023 р. завдяки гуманітарній допомозі. За даними МОЗ, понад 30 % сільських громад залишилися без достатньої кількості медичних працівників унаслідок евакуації чи мобілізації.

Результати соціологічних досліджень підтверджують ці тенденції. Опитування групи «Рейтинг» (червень 2023 р.) показало, що 62 % сільських жителів вважають своє матеріальне становище значно гіршим, ніж до війни, а 48 % втратили стабільні джерела доходів [338]. Третина респондентів (37 %) повідомила про скорочення можливостей працевлаштування у своїй громаді. За даними Центру Разумкова, 41 % селян заявили про критичне погіршення доступу до медицини, 34 % – про зниження якості освіти через дистанційне навчання та відсутність стабільного інтернету, а понад 50 % вважають головною загрозою для розвитку громад відтік молоді [339]. Експерти FAO у 2023 році підкреслили, що кожне четверте мале фермерське господарство скоротило виробництво або тимчасово призупинило роботу, що призвело до втрати робочих місць і підвищення рівня бідності на селі [340].

Таким чином, війна стала каталізатором системної кризи у відтворенні людського капіталу сільських територій. Вона поєднала демографічні втрати з економічним спадом, деградацією інфраструктури та обмеженням доступу до медицини й освіти. Найбільш уразливими групами виявилися молодь, яка не має перспектив для навчання і працевлаштування; жінки, на яких лягло подвійне соціальне навантаження і які часто виїжджають за кордон; та літні люди, які

залишаються без належної медичної допомоги. Це підтверджує, що без цілеспрямованих державних і міжнародних програм відновлення сільські громади ризикують втратити значну частину свого людського потенціалу.

Умови війни поставили сільські території України перед безпрецедентними викликами, що безпосередньо вплинули на можливості відтворення людського капіталу. Для подолання цих наслідків потрібні системні заходи державної та міжнародної політики, спрямовані на демографічне відновлення, економічну стабілізацію, розвиток освіти, медицини й інфраструктури.

Насамперед важливим завданням є демографічна підтримка сільського населення. Доцільно впроваджувати програми повернення внутрішньо переміщених осіб та трудових мігрантів шляхом житлових сертифікатів, пільгових кредитів і грантів для започаткування власної справи. Додаткові стимули для молодих сімей, зокрема фінансова підтримка при народженні дітей, сприятимуть зміцненню демографічної бази села.

Другою стратегічною лінією має стати відновлення економічної основи села. Необхідно надати малим і середнім фермерам доступ до дешевих кредитів і системи страхування ризиків, стимулювати розвиток виробництва з доданою вартістю – молокопереробки, локальних харчових кластерів, міні-цехів переробки. Перспективним напрямом також є аквакультура, зелена енергетика та агротуризм, що забезпечать диверсифікацію джерел доходів.

Важливим чинником відновлення людського потенціалу є освіта і цифрові компетенції. Усі сільські школи повинні отримати доступ до швидкісного інтернету та сучасного обладнання. Для педагогів слід запровадити програми підтримки – житло, надбавки, соціальні пакети. У бібліотеках і клубах варто створити центри цифрової грамотності, що забезпечать підвищення освітнього рівня дорослого населення та його інтеграцію у сучасну економіку.

Не менш актуальною є сфера охорони здоров'я. Запровадження телемедицини допоможе частково вирішити проблему дефіциту кадрів. Програма «сільський лікар» із фінансовими стимулами і житлом має стати механізмом залучення молодих спеціалістів у громади. Для жителів села необхідні й послуги

психологічної допомоги – особливо для дітей, жінок та ветеранів.

Важливим завданням є і відновлення соціально-культурної інфраструктури. Клуби, бібліотеки й спортивні споруди, зруйновані війною, потребують відновлення за підтримки міжнародних грантів. Бібліотеки можуть трансформуватися у сучасні мультимедійні центри, а клуби – у простори громадської активності та молодіжних програм.

Ключовим фактором залишається транспортно-цифрова інфраструктура. Відновлення доріг місцевого значення, автобусних маршрутів та завершення підключення всіх сіл до інтернету має стати пріоритетом державної політики. Розвиток 4G/5G та цифрових сервісів у сфері освіти, медицини й врядування забезпечить рівний доступ сільського населення до базових послуг.

Нарешті, важливою є міжнародна підтримка та інтеграція. Українські села мають стати учасниками європейських програм розвитку «Smart Villages», а залучення допомоги ЄС, Світового банку та FAO дозволить відбудувати інфраструктуру і створити сучасне середовище для життя та праці.

Таким чином, інвестиції у людський капітал сільських територій повинні розглядатися не лише як соціальна політика, а як стратегічна основа економічного відновлення та продовольчої безпеки України. Їх реалізація сприятиме збереженню населення на селі, створенню робочих місць, покращенню якості життя та інтеграції українських громад у сучасний глобальний простір.

Аналіз дає підстави стверджувати, що відтворення людського капіталу в сільській місцевості можливе лише за умови комплексного покращення умов життя та праці населення. Передусім необхідно враховувати демографічний чинник: без заходів зі стимулювання народжуваності та повернення молоді на село проблема старіння населення лише загострюватиметься. Створення нових можливостей для працевлаштування та соціальної підтримки родин із дітьми, включно з розвитком дитячих садків і молодіжних програм, має стати одним із ключових пріоритетів.

Освітня сфера вимагає збереження та модернізації мережі шкіл і дошкільних закладів у селах, а також упровадження дистанційних технологій і розбудови транспортної логістики для учнів із віддалених громад. Важливим завданням є

підвищення мотивації педагогів працювати в сільській місцевості шляхом додаткових виплат, пільг і соціальних гарантій.

У галузі охорони здоров'я пріоритетом має стати відновлення первинної ланки – ФАПів та амбулаторій. Це потребує поєднання державних субвенцій на модернізацію з ресурсами місцевих бюджетів на утримання. Доцільним є розвиток телемедицини, розширення програм підготовки медичних кадрів для села та забезпечення доступності ліків за допомогою мобільних аптек і онлайн-замовлень.

Інфраструктура сільських територій потребує прискореної модернізації. Ремонт місцевих доріг, особливо у регіонах із високим аграрним потенціалом, дозволить зменшити транспортну ізолюваність. Інвестиції у широкосмуговий інтернет повинні стати складником державних програм підтримки, а житлова політика має передбачати доступні іпотечні кредити та державні стимули для будівництва житла для молодих сімей.

Соціальна сфера також вимагає уваги: необхідно зберегти мережу дитсадків навіть за умов низької наповнюваності через консервацію приміщень, а також перетворювати закриті школи й клуби на багатофункціональні центри освіти та дозвілля. Це дозволить забезпечити культурну активність громад і створити сучасний соціальний простір.

Державна підтримка має бути скоординованою та ефективною. Необхідно забезпечити належне фінансування стратегій розвитку села, адаптувати програми до потреб конкретних громад і посилити діяльність аграрних консультаційних служб, щоб дрібні фермери могли скористатися державними грантами та підтримкою.

Підвищення добробуту населення потребує удосконалення системи соціальних гарантій – прожиткового мінімуму, субсидій, допомоги на дітей - із урахуванням особливостей сільського способу життя. Водночас слід створювати сприятливі умови для розвитку малого й середнього бізнесу в сільських територіях, не лише аграрного, завдяки пільговому оподаткуванню та спеціальним фінансовим механізмам.

Комплексна реалізація цих заходів дозволить підвищити народжуваність,

зменшити міграційний відтік молоді, покращити здоров'я та освітній рівень населення, а також сформувати довіру громадян до сільського середовища як до перспективного місця для життя й праці. Це стане основою для сталого розвитку українського села в майбутньому.

Отже, вдосконалення управління соціальним розвитком сільських територіальних громад, передбачає трансформацію сільських шкіл і клубів у багатофункціональні центри, є практичним втіленням концепцій розвитку громад і вимагає чітких кроків на рівні інфраструктури, управління та наповнення послугами (табл. 3.23).

Таблиця 3.23

Концептуальні основи та етапи реалізації трансформації соціально-культурної інфраструктури сільських територій

Компонент реалізації	Теоретична основа	Практичні кроки реалізації	Очікуваний результат
Інфраструктурна трансформація	Концепція «Третього місця» / Принцип «Центру громади»	Реконструкція будівель, створення модульних просторів (наприклад, зал-кінотеатр-спортзал), облаштування сучасних IT-зон, забезпечення Wi-Fi.	Ефективне використання муніципальних активів, створення сучасного, комфортного та інклюзивного соціального простору.
Освіта та професійний розвиток	Інвестиції в людський капітал	Запуск постійних курсів професійної перепідготовки, мовних та IT-курсів, організація профорієнтаційних програм для молоді.	Підвищення рівня кваліфікації населення, зменшення функціональної неграмотності, стимулювання розвитку місцевого неаграрного бізнесу.
Соціально-культурна активність	Принцип «Центру громади»	Організація гуртків (творчих, спортивних), проведення культурних фестивалів, створення місцевих музеїв чи архівів, розміщення пунктів надання соціальних та адміністративних послуг.	Забезпечення культурної активності громад, збереження місцевої ідентичності, подолання соціальної ізоляції та підвищення доступності державних послуг.
Демографічна та міграційна політика	Теорія стійкого розвитку громад	Комплексне поєднання якісної інфраструктури та послуг (освіта, дозвілля, спорт) у єдиному центрі.	Зменшення міграційного відтоку молоді (зокрема кваліфікованої), підвищення довіри громадян до сільського середовища, стабілізація демографічної ситуації.

Джерело: авторська розробка [341; 342; 343; 344; 345; 346; 347].

На етапі інфраструктурної реалізації має відбуватися реконцептуалізація фізичного простору колишніх закладів: порожні класи та зали перетворюються на модульні та багатофункціональні зони, де одна кімната може виконувати кілька функцій залежно від часу доби, наприклад, вранці це може бути простір для проведення електронних адміністративних послуг, а ввечері – студія для творчих гуртків. Обов'язковою умовою є забезпечення швидкісного широкосмугового доступу до Інтернету та модернізація технічного обладнання для створення сучасного цифрового простору, що підтримує дистанційне навчання та телемедицину.

Якісний розвиток людського капіталу забезпечать освітні програми для всіх вікових груп, зокрема курси ІТ-грамотності та підприємництва для дорослого населення, що сприятиме підвищенню їхньої конкурентоспроможності та стимулюватиме розвиток неаграрного малого бізнесу.

Шляхом залучення місцевих фахівців та грантових коштів, ці центри пропонуватимуть інтегровані соціальні та культурні послуги: від консультацій психолога та юриста до організації спортивних секцій і культурних заходів, тим самим активізуючи культурне життя громад і протидіючи соціальній ізоляції.

В результаті комплексна реалізація цих заходів поєднає модернізацію об'єкта з якісним наповненням та ефективним управлінням з боку територіальних громад, створить відчуття перспективи та стабільності у сільському середовищі, що зменшить міграційний відтік молоді, забезпечить вищий освітній рівень і сприятиме зростанню довіри населення до своєї громади та держави, що є основою для покращення демографічної ситуації.

Висновки до 3 розділу

1. Установлено, що сучасні процеси відтворення сільського населення України характеризуються стійкою депопуляційною динамікою, зумовленою поєднанням тривалого природного скорочення, прискореного старіння демографічної структури та масштабних міграційних втрат. У період повномасштабної війни 2022–2024 рр. ці процеси набула ознак системної демографічної кризи сільських територій. За даними Державної служби статистики України та оцінками міжнародних організацій, у 2022–2024 рр. чисельність сільського населення скоротилася орієнтовно на 8–10 %, водночас зросла частка осіб старших вікових груп, що супроводжувалося падінням народжуваності та звуженням репродуктивного потенціалу. Особливо критичними є втрати молоді та населення репродуктивного віку: у низці регіонів міграційний відтік працездатного населення перевищив 15 %, що порушує міжпоколінну спадковість людського капіталу та істотно обмежує можливості його довгострокового відтворення. Сукупність зазначених тенденцій формує глибокі структурні демографічні дисбаланси, подолання яких неможливе виключно за рахунок короткострокових соціальних або міграційних заходів.

2. Доведено, що війна виступила потужним каталізатором асиметричних демографічних процесів у сільській місцевості, зокрема гендерно й віково диференційованої міграції, що призвела до різкого зниження народжуваності, прискореного соціального старіння та формування територій із критично ослабленим демографічним потенціалом. За результатами аналізу встановлено, що у 2022–2023 рр. рівень економічної активності сільського населення скоротився більш ніж на 12 %, а значна частка жінок репродуктивного віку та молоді залишила громади або країну, що посилює дисбаланси статево-вікової структури. Найбільш уразливими виявилися прифронтові, деокуповані та периферійні громади, де демографічні втрати поєднуються з руйнуванням соціальної інфраструктури та звуженням економічної бази. Це формує довгострокові ризики для життєздатності аграрного виробництва, соціальної стабільності територіальних громад і

національної продовольчої безпеки, що обґрунтовує необхідність переходу до активної демографічно орієнтованої політики відновлення та підтримки відтворення людського капіталу сільських територій.

3. Встановлено, що використання людського капіталу сільських територій України характеризується стійкою системною неефективністю, зумовленою депопуляційними процесами, масштабною трудовою міграцією, високим рівнем неформальної зайнятості та обмеженою місткістю формального ринку праці. За даними Державної служби статистики України, у 2022–2024 рр. частка неформально зайнятого населення у сільській місцевості становила понад 35–40 %, тоді як рівень економічної активності селян знизився більш ніж на 12 % порівняно з довоєнним періодом. Доведено, що воєнні події 2022–2023 рр. суттєво загострили наявні диспропорції: скоротилася чисельність зайнятих у сільському господарстві, доходи сільських домогосподарств у 2022 р. зменшилися більш ніж на чверть, а міграційні втрати працездатного населення в окремих регіонах перевищили 15 %, що створює безпосередню загрозу відтворенню людського капіталу та соціально-економічній стійкості сільських громад. Обґрунтовано, що за відсутності цілеспрямованої державної й регіональної політики зазначені процеси набуватимуть довгострокового кумулятивного характеру та поглиблюватимуть територіальну нерівність.

4. Обґрунтовано, що підвищення ефективності використання людського капіталу сільських територій потребує переходу від монопрофільної аграрної моделі зайнятості до диверсифікованої, яка поєднує розвиток несільськогосподарських видів діяльності, формалізацію трудових відносин, підтримку малого й середнього підприємництва, цифрову самозайнятість, а також інвестиції в освіту й інфраструктуру. Підтверджено, що поширення дистанційної зайнятості, фрілансу та платформної самозайнятості у 2022–2024 рр. сприяло збереженню або відновленню економічної активності 10–15 % працездатного сільського населення, забезпечивши альтернативні джерела доходів в умовах скорочення традиційних робочих місць. Доведено, що саме диверсифікована модель зайнятості формує передумови зростання продуктивності праці, зменшення

міграційних втрат і накопичення довгострокового потенціалу відтворення людського капіталу в умовах воєнного стану та післявоєнного відновлення, а її реалізація потребує інтеграції національних інструментів розвитку сільських територій з європейськими практиками підтримки зайнятості, формалізації праці та розвитку людського потенціалу.

5. Доведено, що соціально-економічні умови відтворення людського капіталу сільських територій України формуються під впливом взаємодії економічної бази аграрного виробництва, стану інфраструктури та доступності базових соціальних послуг – освіти, охорони здоров'я, соціально-культурних сервісів, транспортних і цифрових комунікацій. Встановлено, що волатильність сільськогосподарського виробництва безпосередньо транслюється у нестабільність зайнятості та доходів населення: у 2022 р. індекс продукції сільського господарства знизився до 74,7 % (до попереднього року), зокрема у рослинництві – до 71,8 %, у тваринництві – до 88,2 %, тоді як у 2023 р. зафіксовано часткове відновлення до 111,1 %, що свідчить про високу чутливість соціально-економічного середовища села до воєнних і логістичних шоків. Водночас тривале скорочення потенціалу тваринництва як більш соціально орієнтованої галузі, що забезпечує цілорічну зайнятість і стабільні доходи домогосподарств, поглиблює ризики звуження трудового потенціалу та послаблення продовольчої стійкості на локальному рівні.

6. Встановлено, що одним із ключових обмежень відтворення людського капіталу є інфраструктурна та сервісна нерівність між селом і містом. У 2015–2023 рр. спостерігалось скорочення мережі сільських закладів освіти та дошкільного виховання, а якісні розриви в освітніх результатах посилюють міграційні настрої молоді. У сфері охорони здоров'я зросла кадрова незабезпеченість і погіршилися демографічні показники, що безпосередньо знижує працездатність населення та соціальну стійкість громад. Паралельно деградація соціально-культурної інфраструктури обмежує можливості соціалізації й розвитку, тоді як транспортна доступність погіршується внаслідок воєнних дій. Водночас цифровізація демонструє значний компенсаторний потенціал (розширення доступу до широкопasmового інтернету, підключення закладів освіти), однак її ефект є

максимальним лише за умови поєднання з відновленням транспортної інфраструктури, маршрутної мережі та розвитком «центрів громади» як багатофункціональних просторів освіти, цифрових сервісів, соціальної підтримки та культурної активності.

За результатами дослідження, отриманими у розділі 3, опубліковано праці автора [236, 258, 267, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347], що наведені у списку використаних джерел.

Список використаних джерел до розділу 3

221. Синковець Н. І. Аналіз основних теорій міжнародної міграції в сучасному економічному просторі. *International relations, part «Economic sciences»*. 2016. № 35. Р. 277-287. DOI: 10.35619/ucpmk.v35i0.399.
222. Рудяк М. О. Концептуалізація структурно-змістових складових міграційних теорій. *Економіка та держава*. 2020. №12. С. 125-133.
223. Офіційний портал «Перспективи світового населення 2024 року». URL:<https://population.un.org/dataportal/countryProfiles/t/1/topics/5/core.Themes/1/locations/804?classId=reg&palette=Blues&secpalette=alphabet2>
224. Шандар А. М. Зовнішня трудова міграція сільського населення України. *Соціально-трудова сфера в умовах інформаційної економіки: сучасний стан, проблеми та стратегічні напрями розвитку*: [Електронний ресурс]: зб. тез доп. учасників Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф., 26–29 листоп. 2018 р. / М-во освіти і науки України, ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана». Київ: КНЕУ, 2018. 177 с. URL: <https://ir.kneu.edu.ua:443/handle/2010/26728>
225. Buleev I., Bryukhovetska N., Korytko T., Piletska S., Patlachuk V. Evaluation of the level of personnel adaptation to enterprises intellectualization in termes of the economy digitalization. *Management Theory and Studies for Rural Business and Infrastructure Development*. 2023. №1. Vol 45. С. 94-104. DOI: <https://doi.org/10.15544/mts.2023.10>.
226. UNHCR. Global Trends: Forced Displacement in 2023. Geneva: United Nations High Commissioner for Refugees, 2024. 104 p.
227. Київська школа економіки. Вплив війни на демографічну ситуацію та ринок праці в Україні: аналітичний звіт. Київ: KSE Institute, 2023. 48 с.
228. Жолонко Т. Народжуваність в Україні: сучасний стан та основні тенденції. *The 24th International scientific and practical conference «Technologies of scientists and implementation of modern methods» (June 18–21, 2024) Copenhagen, Denmark. International Science Group*. 2024. 431 p.
229. Гладун О. М. Вплив російсько-української війни на демографічну

ситуацію в Україні: Стенограма виступу на сесії Загальних зборів НАН України 24 квітня 2024 р. *Visnik Nacional noi akademii nauk Ukraini*. 2024. №5. С. 50-54.

230. Шушпанов Д. Г. Демографічна політика України у повоєнний період: виклики, пріоритети та стратегічні напрями. *Міжнародна науково-практична конференція «Відновлення України у повоєнні часи: виклики, стратегічні пріоритети, ресурсне забезпечення, потенціал майбутнього розвитку»*. 2024. С. 258-261.

231. Офіційний портал «Перспективи світового населення 2024 року». URL:<https://population.un.org/dataportal/countryProfiles/t/1/topics/5/core.Themes/1/locations/804?classId=reg&palette=Blues&secpalette=alphabet2>

232. Булавка О. Г. Концептуальні засади розбудови сільських територій у воєнний та повоєнний періоди. *Всеукраїнська науково-практична онлайн-конференція «Капіталізація аграрних підприємств та їх інвестиційне забезпечення»*. 2022. С. 127-134.

233. Kohatko Y., Poliakova S. Вплив «сільських» поведінкових стратегій населення України на якість життя в умовах війни. *Demography and social economy*. 2024. №55(1). P.78-93.

234. Чайка І. М. Природний приріст та статеві-вікова структура сільського населення України: регіональні тенденції взаємовпливів. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Географічні науки»*. 2021. № 14. С. 19-29.

235. Офіційний портал «Перспективи світового населення 2024 року». URL:<https://population.un.org/dataportal/countryProfiles/t/1/topics/5/core.Themes/1/locations/804?classId=reg&palette=Blues&secpalette=alphabet2>

236. Пронько Л. М. Економічні аспекти відтворення людського капіталу сільських територій. *Агросвіт*. 2022. № 9-10. С. 62-68.

237. Гудзеляк І., Дністрянська І. Демографічна ситуація в сільській місцевості України: тенденції розвитку та регіональні особливості. *Вісник Львівського університету. Серія географічна*. 2018. № 52. С.79-88.

238. Терещук В. М. Депопуляція та старіння населення у соціально-

економічному контексті. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2009. №1. С.92-97.

239. Тополь О.В. Соціально-економічні наслідки демографічного старіння населення. *Чернігівський науковий часопис. Серія 1: Економіка і управління*. 2015 №1. С.5-10.

240. Офіційний портал «Перспективи світового населення 2024 року». URL:<https://population.un.org/dataportal/countryProfiles/t/1/topics/5/core.Themes/1/locations/804?classId=reg&palette=Blues&secpalette=alphabet2>

241. Теслюк Р., Бідак В. Старіння населення України та соціальна вразливість людей похилого віку. *Економіка та суспільство*. 2023. № 56. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-56-14>

242. Колмогорова І. В. Вплив економічних та політичних криз на демографічний стан сільських територій Одеської області. *Аграрний вісник Причорномор'я. Економічні науки*. 2014. Вип. 75. С. 142-152.

243. Довгаль О. В. Демографічний потенціал сільських територій: стан, перспективи відтворення та розвитку. *Ефективна економіка*. 2019. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2019_2_37.

244. Колмогорова, І. В. Вплив економічних та політичних криз на демографічний стан сільських територій Одеської області. *Аграрний вісник Причорномор'я. Економічні науки*. 2014. № 75. С. 142-152.

245. Офіційний портал «Перспективи світового населення 2024 року». URL:<https://population.un.org/dataportal/countryProfiles/t/1/topics/5/core.Themes/1/locations/804?classId=reg&palette=Blues&secpalette=alphabet2>

246. Фонд ООН у галузі народонаселення (UNFPA). Демографічні виклики в Україні в умовах війни: аналітичний звіт. Київ: UNFPA Ukraine, 2023. 44 с.

247. Саблук Г. І. Виклики та можливі шляхи розв'язання проблем трудової міграції сільського населення. *Економіка АПК*. 2021. № 3. С. 111-118.

248. Жибак М. М. Вплив міграційних процесів на відтворення сільського населення в західному регіоні. *Економіка АПК*. 2009. № 5. С. 139-142.

249. Офіційний портал «Перспективи світового населення 2024 року».

URL:<https://population.un.org/dataportal/countryProfiles/t/1/topics/5/core.Themes/1/locations/804?classId=reg&palette=Blues&secpalette=alphabet2>

250. Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України. Демографічні перспективи та виклики відтворення сільського населення: науково-аналітична доповідь. Київ: НАН України, 2022. 56 с.

251. Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України. *Сільське населення України: тенденції та перспективи розвитку*. Науково-аналітична доповідь. Київ: НАН України, 2023. 64 с.

252. Мезенцев, К., Олійник, Я., Мезенцева, Н. Урбаністична Україна: в епіцентрі просторових змін. Київ: «Фенікс». *Urban Ukraine: at the epicenter of spatial change*. Kyiv: Phoenix, 2017.

253. Міжнародна організація з міграції (ІОМ). *Звіт про ситуацію з внутрішньо переміщеними особами в Україні: результати опитування*. Київ: ІОМ Ukraine, 2023. 52 с.

254. Офіційний портал «Перспективи світового населення 2024 року». URL:<https://population.un.org/dataportal/countryProfiles/t/1/topics/5/core.Themes/1/locations/804?classId=reg&palette=Blues&secpalette=alphabet2>

255. Жаховська, В. Л. Соціальний розвиток сільських поселень на основі муніципальної власності в умовах децентралізації. *Демографія та соціальна економіка*. 2018. № 2. С.140-153.

256. Лібанова Е. Цимбал О. Масштаби та наслідки вимушеної міграції населення України внаслідок збройної агресії російської федерації. *Demography and social economy*. 2022. № 48. С. 37-57.

257. Бурик З. Сучасні виклики реалізації соціальної політики в умовах війни та післявоєнного відновлення та в контексті сталого розвитку. *Аспекти публічного управління*. 2025. №13 (2). С. 33-43.

258. Пронько Л.М., Токарчук Д.М., Березюк Ю.Б. Соціальна відповідальність політикуму як основа ефективності публічного управління. *Економіка, фінанси, менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2024. № 3 (69). С. 162-177. DOI: 10.37128/2411-4413-2024-3-10.

259. Пронько Л. Людський капітал сільських територій як об'єкт економічного відтворення: інституційний та управлінський вимір. *Економічний аналіз*. 2025. № 3.

260. Офіційний портал «Перспективи світового населення 2024 року». URL: <https://population.un.org/dataportal/countryProfiles/t/1/topics/5/core.Themes/1/locations/804?classId=reg&palette=Blues&secpalette=alphabet2>

261. Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України. *Неофіційна зайнятість у сільській місцевості: масштаби та соціально-економічні наслідки*. Київ: НАН України, 2022. 48 с.

262. Малік М. Й. Підприємництво і розвиток сільських територій. *Економіка АПК*. 2016. № 6. С.97-103.

263. Фурман І. В., Дмитрик О. В. Формування стратегічних напрямів розвитку сільських територій. *Таврійський науковий вісник. Серія: Економіка*. 2022. № 13. С.46-53.

264. Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO). *The State of Food and Agriculture 2022: Leveraging Agricultural Diversity for Economic Resilience*. Rome: FAO, 2022. 188 p.

265. Офіційний портал «Перспективи світового населення 2024 року». URL: <https://population.un.org/dataportal/countryProfiles/t/1/topics/5/core.Themes/1/locations/804?classId=reg&palette=Blues&secpalette=alphabet2>

266. Державна служба статистики України. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/>

267. Пронько Л. М. Соціально-економічні аспекти формування зайнятості сільського населення. *Інвестиції: практика та досвід*. 2022. №9-10. С.50-54.

268. Ланченко Є. О. Ринок праці на селі в умовах глобалізації економіки. *Розвиток національних фінансово-економічних систем в умовах глобальних викликів*. 2018. С.305-308.

269. International Labour Organization (ILO). *Rural Employment and Decent Work: Policy Guide for Diversification of Rural Economies*. Geneva: ILO, 2021. 96p.

270. Державна служба статистики України. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua>

271. International Labour Organization (ILO). *Decent Work and the Sustainable Development of Rural Areas: The Role of Green Jobs*. Geneva: ILO, 2022. 104 p.

272. Черьомухіна О., Чалюк Ю. Ринок праці під час війни: стан та перспективи. *Економіка та суспільство*. 2022. №46.

273. International Labour Organization (ILO). *Employment and Livelihoods in Ukraine during the War: Policy Priorities for Supporting Rural Areas*. Geneva: ILO, 2023. 61 p.

274. Свиноус І.В. Відтворення людського капіталу сільських територій як передумова стійкості продовольчої системи. *Інноваційна економіка*. 2025. № 4. С. 12-21.

275. Офіційний портал «Перспективи світового населення 2024 року». URL:<https://population.un.org/dataportal/countryProfiles/t/1/topics/5/core.Themes/1/locations/804?classId=reg&palette=Blues&secpalette=alphabet2>

276. Свиноус І.В. Відтворення людського капіталу сільських територій у контексті «зеленої» трансформації продовольчих систем. *Економічний аналіз*. 2025. № 3. С.45-52.

277. Бондаревська К. Зайнятість сільського населення в сучасних умовах. *Науковий вісник Одеського національного економічного університету*. 2015. №10. С.19-32.

278. Патики Н. І., Нартюк О. В. Стан і шляхи забезпечення зайнятості сільського населення в Україні. *Економіка АПК*. 2020. № 9. С. 42-52.

279. Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). *The Future of Rural Business: Supporting SMEs and Entrepreneurship for Sustainable Communities*. Paris: OECD Publishing, 2021. 176 p.

280. Державна служба статистики України. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua>

281. Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO). *Small and Medium Agrifood Enterprises: Building Resilience for Food Systems*. Rome: FAO, 2022. 124 p.

282. Афендікова Н. О. Сучасні підходи щодо розвитку підприємництва в сільському господарстві України. *Агросвіт*. 2018. № 10. С. 8-11.

283. Іванченко В. О. Посилення державного впливу на забезпечення сталого розвитку підприємництва в сільському господарстві. *Економіка АПК*. 2020. № 10.

C. 36-46.

284. Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). *Rural Employment and Self-Employment: Policy Approaches for Inclusive Growth*. Paris: OECD Publishing, 2020. 144 p.

285. Немченко Т., Коваленко С. Вдосконалення цифрових компетенцій як чинник розвитку соціально-трудового потенціалу в умовах інноваційних трансформацій економіки. *Економіка та суспільство*. 2024. № 70. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-70-11>

286. Payoneer. *Freelancing in 2021: Global Gig-Economy Index*. New York: Payoneer, 2021. 42 p.

287. Київська школа економіки (KSE Institute). *Вплив війни на зайнятість та доходи сільських домогосподарств: результати соціологічного опитування*. Київ: KSE Institute, 2023. 58 с.

288. Громадська організація «Електронна демократія». *Цифрові можливості для сільських громад: результати соціологічного опитування*. Київ: ГО «Електронна демократія», 2021. 44 с.

289. Freelancehunt. *Звіт про розвиток ринку фрілансу в Україні у 2023 році*. Київ: Freelancehunt, 2023. 36 с.

290. Рекурн Г. П., Богуш А. С., Ключка А. Ю. Інститут позаштатної зайнятості в сучасній моделі ринку праці України. *Соціальна економіка*. 2016. № 2. С. 39-45.

291. Державна служба статистики України. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua>

292. Бабич М. М., Загребаленко Ю. Ю. Продуктивність праці в сільському господарстві як фактор забезпечення продовольчої безпеки. *Агросвіт*. 2016. № 13-14. С. 24-29.

293. Кожем'якіна С. М., Патики Н. І. Процеси підвищення продуктивності праці в сільському господарстві. *Ефективна економіка*. 2014. №10.

294. Державна служба статистики України. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua>

295. Онегіна В. М. Інвестиції і продуктивність праці в сільському господарстві. *Актуальні проблеми інноваційної економіки*. 2016. № 2. С. 55-60.

296. Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). *Rural*

Innovation for Sustainable Development: Enhancing Productivity and Well-being. Paris: OECD Publishing, 2020. 224 p.

297. Бабич М. М., Загребаленко Ю. Ю. Продуктивність праці в сільському господарстві як фактор забезпечення продовольчої безпеки. *Агросвіт*. 2016. № 13-14. С. 24-29.

298. Державна служба статистики України. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua>

299. Куліков Г. Вартість робочої сили і витрати роботодавця на її утримання. *Україна: аспекти праці*. 2014. № 7. С. 26-33.

300. Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). *Employment and Productivity in Agriculture: Policy Lessons for Inclusive Growth*. Paris: OECD Publishing, 2019. 132 p.

301. Могильний О. М., Козак М. І. Сировинна орієнтація аграрного сектору та її соціально-економічні наслідки для України. *Економіка АПК*. 2021. №3. С.19-32.

302. Київська школа економіки (KSE Institute). *Agricultural War Damages and Losses in Ukraine in 2022*. Київ: KSE Institute, 2023. 64 с.

303. Petrova M., Koval V., Tepavicharova M., Zerkal A., Radchenko A., Bondarchuk N. The interaction between the human resources motivation and the commitment to the organization. *Journal of Security and Sustainability Issues*. 2020. № 9(3). P. 897-907. URL: [https://doi.org/10.9770/jssi.2020.9.3\(15\)](https://doi.org/10.9770/jssi.2020.9.3(15)).

304. Кузьменко Г. О., Телендій А. А. Вплив війни на аграрний сектор України: виклики та роль державного управління у відновленні галузі. *Вчені записки*. 2024. Том 35(74). С. 22-29.

305. Гривківська О. В., Карпінський Р. М. Розвиток аграрних підприємств України в умовах війни. *Київський економічний науковий журнал*. 2024. № 6. С. 24-28.

306. Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO). *Ukraine: Rapid Response Plan and Medium-Term Needs for the Agricultural Sector*. Rome: FAO, 2022. 72 p.

307. Державна служба статистики України. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua>

308. Брик М. М. Сучасний стан та перспективи розвитку галузі тваринництва

в Україні. *Економічний аналіз*. 2018. Том 28. № 4. С. 331-337.

309. Шиян Н. І. Парадигма визначення закономірностей розвитку молочного скотарства. *Економіка АПК*. 2014. № 9. С. 57-63.

310. Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). *Agricultural Policy Monitoring and Evaluation: Ukraine 2021*. Paris: OECD Publishing, 2021. 154 p.

311. Месель-Веселяк В. Тенденції розвитку соціальної інфраструктури села. *Економічний аналіз*. 2010. № 28. С. 121-133.

312. Леган І. М. Освіта сільської молоді як чинник конкурентоспроможності робочої сили України. *Вісник Житомирського національного агроекологічного університету*. 2012. №1 (2). С. 389-397.

313. Державна служба статистики України. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua>

314. Пушкарьова Т., Коваль М. Освітній простір сільської громади в умовах реформування національної системи освіти: нагальні виклики та оперативні заходи. *Український Педагогічний журнал*. 2025. № 2. С. 19-26.

315. Чигрин В. О. Сільська молодь і освіта: Соціологічний аспект. *Нова парадигма: Журнал наукових праць*. Вип. 68. С. 213-220.

316. Шумілін А. Формування людського капіталу у сільській місцевості засобами освіти. *Економічний дискурс*. 2024. № 3-4. С. 142-150.

317. Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). *Education Policy Outlook: Ukraine*. Paris: OECD Publishing, 2021. 132 p.

318. UNESCO. *Education for Rural Development: Towards New Policy Responses*. Paris: UNESCO Publishing, 2020. 148 p.

319. World Bank. *Ukraine: Strengthening Education for Results and Equity (SERE) Report*. Washington, DC: World Bank, 2021. 116 p.

320. Державна служба статистики України. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua>

321. Центр Разумкова. *Соціально-економічне становище сільського населення України в умовах війни: результати загальнонаціонального опитування*. Київ: Центр Разумкова, 2023. 52 с.

322. Соціологічна група «Рейтинг». *Оцінка доступу та якості медичних*

послуг у сільській місцевості: результати всеукраїнського опитування. Київ: Група «Рейтинг», 2023. 28 с.

323. Чкан І. О. Стратегічні реформи України – медицина в селі. *Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки)*. 2013. №1(1). С.383-388.

324. Заяць Т. А., Краєвська Г. О. Сільська інфраструктура охорони здоров'я України: проблеми збереження і розвитку. *Економіка і регіон*. 2014. № 3. С. 57-61.

325. World Health Organization (WHO). *Closing the Health Gap: Improving Health Equity through Access to Services*. Geneva: WHO, 2021. 102 p.

326. Державна служба статистики України. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua>

327. Бойко В. І. Рівень та ефективність розвитку соціально-культурної сфери сільських територій. *Бізнес-навігатор*. 2013. № 3. С. 11-15.

328. Ажаман І. А. Розвиток соціальної інфраструктури сучасного села. *Економічний аналіз*. 2013. № 1 (14). С. 17-24.

329. Крот О. М. Сучасні тенденції розвитку соціально-культурної інфраструктури сільських територій Львівської області. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. 2013. № 6. С. 272-280.

330. Оробей В. Аналіз сучасного стану здійснення публічного управління соціально-культурною складовою інфраструктури сільських територій в Україні. *Аспекти публічного управління*. 2023. №11 (2). С. 111-119.

331. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO). *Culture 2030 Indicators: Linking Culture and Sustainable Development*. Paris: UNESCO Publishing, 2020. 176 p.

332. Державне агентство автомобільних доріг України (Укравтодор). *Звіт про стан та утримання автомобільних доріг загального користування України у 2020–2021 рр.* Київ: Укравтодор, 2021. 84 с.

333. Державна служба статистики України. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua>

334. Гнесь Л. Вплив транспортних мереж на розвиток сільських територій як пріоритет соціально-економічної стратегії держави. *Вісник Львівського національного аграрного університету. Архітектура і сільськогосподарське*

будівництво. 2018. № 19. С.136-139

335. Єрмак С. О. Розвиток цифрової інфраструктури як необхідної умови підвищення інноваційної сприйнятливості регіонів України. *Регіональна економіка та управління*. 2019. №2 (24). С. 86-90.

336. Дульська І. В. Можливості діджиталізації територіальних громад і смартспеціалізації їх розвитку в умовах реформи децентралізації в Україні. *Економіка України*. 2021. № 4. С. 68-87.

337. Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). *Smart Villages and Rural Policy: Digitalisation, Transport and the Future of Rural Communities*. Paris: OECD Publishing, 2020. 164 p.

338. Соціологічна група «Рейтинг». *Соціально-економічні настрої населення України: результати всеукраїнського опитування (червень 2023 р.)*. Київ: Група «Рейтинг», 2023. 34 с.

339. Центр Разумкова. *Соціально-економічні проблеми та пріоритети розвитку сільських територій України: результати загальнонаціонального опитування*. Київ: Центр Разумкова, 2023. 60 с.

340. Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO). *Ukraine: Impact of the War on Smallholder Farmers and Rural Households. Assessment Report 2023*. Rome: FAO, 2023. 72 p.

341. Furman I., Germaniuk N., Hontaruk Y., Mazur A., Pidvalna O., Krasnyak O., Kubai O., Kvaterniuk A., Lohosha R., Semchuk I., Mazur K., Kolesnyk T., Babyna O., Babyn I., Pronko L., Harbar Z., Skichko N. Management of enterprises of the agro-industrial complex of the economy in the conditions of globalization transformations: Monograph. Boston: Primedia eLaunch, 2021. 354 p. DOI: 10.46299/ 978-1-68564-5106

342. Vasylchak S., Pronko L., Vykliuk M. Synergetic effects of enterprise potential management system in the knowledge economy, taking into account globalization challenges and financial security. *In: Security management of the XXI century: national and geopolitical aspects*. Issue 4. Monograph. Nemoros s.r.o. Prague, 2022. P. 118-123.

343. Pronko L., Kolesnik T. Decentralization of public and local authorities in Ukraine. *Baltic Journal of Economics Studies*. 2016. Vol. 2 (1). P. 96-100. DOI:

10.30525/2256-0742/2016-2-1-96-100

344. Pryshliak N., Pronko L., Mazur K., Palamarenko Ya. The development of the state strategy for biofuel production from agrobiomass in Ukraine. *Polityka Energetyczna – Energy Policy Journal*. 2022. Vol. 25 (2). P. 163–178. DOI: 10.33223/epj/15009.

345. Колесник Т.В. Пронько Л.М. Ефективність використання власності в сільськогосподарських підприємствах. *Економіка, фінанси, менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2017. № 6 (22). С. 52–69.

346. Пронько Л.М. Інструменти розвитку малого підприємництва в сільській місцевості Вінницької області. *Економіка, фінанси, менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2018. № 5 (33). С. 64-74.

347. Фурман І. В., Пронько Л. М. Формування державної програми підтримки підприємств-агровиробників України з урахуванням світового досвіду. *Економіка АПК*. 2019. № 11. С. 85-95. DOI: 10.32317/2221-1055.201911085.

РОЗДІЛ 4

ОЦІНКА ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО ВІДТВОРЕННЯ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ.

4.1. Вплив адміністративно-фінансової децентралізації на відтворення людського капіталу сільських територій.

У сучасних умовах трансформації національної економіки України особливого значення набуває формування ефективного механізму відтворення людського капіталу на сільських територіях. Людський капітал, який охоплює знання, навички, компетентності, здоров'я, культурні цінності та соціальну активність населення, стає ключовим чинником стійкого розвитку держави. Саме він визначає здатність суспільства до адаптації, інновацій та відтворення економічного потенціалу в умовах глобальних викликів.

Одним із визначальних каталізаторів цього процесу виступає адміністративно-фінансова децентралізація, започаткована в Україні у 2014–2015 роках. Вона докорінно змінила принципи управління публічними фінансами, перерозподіл повноважень між центральною та місцевою владою, сприяла посиленню фінансової самостійності територіальних громад. Її практична реалізація перетворила громади на активних суб'єктів місцевого розвитку, здатних самостійно визначати стратегічні пріоритети, у тому числі в частині формування, збереження та розвитку людського капіталу.

Відтворення людського капіталу у сільській місцевості включає комплекс взаємопов'язаних процесів – від формування освітнього й професійного потенціалу до створення умов для гідного життя, зайнятості, доступу до медичних послуг і соціального забезпечення. Ефективність цих процесів значною мірою залежить від рівня фінансової автономії громад, якості управління, інвестицій у соціальну інфраструктуру, а також від сформованого інституційного середовища. Тому адміністративно-фінансова децентралізація є не лише інструментом перерозподілу ресурсів, а й фундаментальним чинником підвищення якості людського

потенціалу.

Адміністративно-фінансова децентралізація, запроваджена в Україні з 2015 року, стала стратегічним напрямом зміцнення фінансової автономії територіальних громад і формування інституційної спроможності місцевого самоврядування. Згідно з концепцією реформи, її метою було не лише підвищення ефективності управління публічними фінансами, а й створення економічної бази для розвитку людського капіталу – через розширення повноважень у сфері освіти, охорони здоров'я, соціального захисту та місцевої інфраструктури.

Як зазначає Б. М. Данилишин, реформа децентралізації стала системною трансформацією фінансових відносин між державою та громадами, що сприяла формуванню нової моделі територіального управління, орієнтованої на принцип «гроші йдуть за послугою» [348]. Водночас, на думку Т. В. Сало, саме фінансовий аспект реформи є ключовим у зміцненні людського потенціалу, адже лише наявність власних ресурсів дозволяє громадам реалізовувати соціальні ініціативи та інвестиційні програми [349].

З погляду ОЕСР, рівень фінансової децентралізації визначається не тільки обсягом власних доходів, а й ступенем самостійності у використанні бюджетних ресурсів [350]. У більшості країн Європейського Союзу частка місцевих бюджетів у консолідованому становить 45–60 %. Україна наблизилася до нижньої межі цього показника після 2018 року, що свідчить про позитивну динаміку та зростання ролі місцевого самоврядування у фінансовій системі держави.

Для оцінки результативності фінансової децентралізації проаналізовано зміни структури доходів місцевих бюджетів України у 2018–2022 роках. Вибір цього періоду пояснюється активною фазою реформування системи міжбюджетних відносин, розширенням фінансових повноважень органів місцевого самоврядування та формуванням об'єднаних територіальних громад (ОТГ). Саме в ці роки закладалися основи нової моделі бюджетної автономії громад, спрямованої на підвищення їхньої самодостатності, стимулювання розвитку соціальної інфраструктури та посилення інвестиційного потенціалу на місцевому рівні.

У таблиці 4.1 подано динаміку доходів бюджетів сільських територіальних

громад за основними складниками – власними доходами та державними трансфертами, що дозволяє простежити тенденції у зміні фінансової спроможності територіальних громад.

Таблиця 4.1

Динаміка доходів бюджетів сільських територіальних громад України, млрд грн

Рік	Усього доходів, млрд грн	Власні доходи, млрд грн	Державні трансферти, млрд грн	Частка власних, %
2015	10	5,5	4,5	55
2016	15,2	9,1	6,1	59,9
2017	20,5	13	7,5	63,4
2018	25,8	17,2	8,6	66,7
2019	30,5	20,4	10,1	66,9
2020	35	23	12	65,7
2021	41,5	27,5	14	66,3
2022	46	32,5	13,5	70,7
2023	48	34,5	13,5	71,9
Відхилення, +, -	+38,0	+29,0	+9,0	+16,9

Джерело: систематизовано автором на основі даних [351].

Проведений аналіз таблиці демонструє стійку та значну позитивну динаміку, що є ключовим індикатором успішної фінансової децентралізації. Загальний обсяг доходів сільських громад зріс майже у п'ять разів, збільшившись на 38,0 млрд грн – з 10,0 млрд грн у 2015 році до 48,0 млрд грн у 2023 році, що свідчить про суттєве зміцнення їхньої фінансової бази. Найбільш показовим є зростання власних доходів, обсяг яких збільшився на 29,0 млрд грн – з 5,5 млрд грн до 34,5 млрд грн, що відображає прямий ефект від передачі місцевим громадам значної частки податкових надходжень, зокрема ПДФО та плати за землю. Цей процес призвів до суттєвого підвищення фінансової самодостатності: частка власних доходів у загальній структурі зросла з 55% у 2015 році до 71,9% у 2023 році, підтверджуючи, що сільські громади стали менш залежними від державних трансфертів. Хоча обсяг державних трансфертів також зріс на 9,0 млрд грн (з 4,5 млрд грн до 13,5 млрд грн), їхня відносна роль у фінансуванні бюджетів зменшилася. Варто зазначити, що навіть в умовах повномасштабного вторгнення (2022-2023 роки) власні доходи продовжували зростати, хоча й більш помірними темпами, а частка власних

доходів досягла свого піку, що вказує на здатність сільських громад зберігати економічну стійкість в кризових умовах завдяки ефективному використанню місцевих податків.

Ці тенденції підтверджують, що до 2021 року Україна досягла фази стабільного фінансового зміцнення місцевого самоврядування. За концепцією У. Оутса, такий рівень децентралізації дозволяє громадам ефективніше розподіляти ресурси відповідно до локальних потреб, що є важливою умовою для розвитку людського капіталу [352].

Початок повномасштабної війни у 2022 році суттєво змінив тенденції розвитку місцевих фінансів. По-перше, відбулося зниження частки власних доходів що пов'язано з падінням економічної активності, скороченням бази оподаткування та міграцією населення. Зокрема, за даними KSE Institute, понад 20 % підприємств малого бізнесу, які були платниками єдиного податку, припинили діяльність у 2022 р., що спричинило втрату частини доходів місцевих бюджетів [353].

По-друге, війна спричинила централізацію фінансових ресурсів на рівні державного бюджету для забезпечення оборонних потреб, що тимчасово обмежило інвестиційні можливості місцевих органів влади. Частина інфраструктурних субвенцій була перерозподілена на воєнні цілі, а обсяги міжбюджетних трансфертів зросли переважно за рахунок цільових дотацій гуманітарного та соціального спрямування.

По-третє, фінансові ресурси багатьох громад були перенаправлені на гуманітарну допомогу, соціальні виплати, підтримку внутрішньо переміщених осіб (ВПО) та ліквідацію наслідків бойових дій. За оцінками UNDP, до 30 % місцевих бюджетів у прифронтових регіонах у 2022 р. використовувалося на цілі соціального забезпечення та кризового реагування, а не на розвиток [354].

Разом із тим, попри ці виклики, система фінансової децентралізації виявила інституційну стійкість: громади продовжили виконувати соціальні зобов'язання, забезпечувати функціонування шкіл, лікарень і систем життєзабезпечення, часто – за рахунок внутрішньої мобілізації ресурсів і міжнародної допомоги.

Як наголошує Т. Гладка, «саме децентралізована модель управління

дозволила зберегти соціальну стабільність у період воєнної турбулентності», адже місцеві громади взяли на себе значну частину функцій держави – від забезпечення житлом ВПО до організації базових медичних і освітніх послуг у прифронтових зонах [355].

Таким чином, фінансова децентралізація в Україні у 2017–2022 роках продемонструвала подвійний ефект:

1. у довоєнний період – суттєве зміцнення бюджетної автономії громад і розширення можливостей інвестування у людський капітал;

2. у період війни – часткове послаблення фіскальної самостійності через об'єктивні макроекономічні обмеження, але водночас посилення соціальної ролі місцевого самоврядування.

Досвід останніх років підтверджує, що саме децентралізована фінансова модель забезпечує гнучкість управління, здатність швидко адаптувати ресурси до кризових умов і підтримувати процеси відтворення людського капіталу навіть у періоди глибоких соціально-економічних потрясінь.

Фінансова децентралізація в Україні суттєво змінила не лише структуру доходів, але й підходи до формування та використання видаткової частини місцевих бюджетів. Одним із її основних результатів стало зміцнення соціальної спрямованості фінансування - переорієнтація місцевих видатків на потреби людини, підвищення якості життя, розвиток освіти, охорони здоров'я, культури, спорту та соціального захисту.

Згідно з концепцією людського розвитку Програми ООН, саме ці напрями формують базову інфраструктуру відтворення людського капіталу [356]. Їхня ефективна підтримка визначає рівень доступу населення до базових соціальних послуг і є головною умовою збереження людського потенціалу сільських територій.

Як зазначають науковці, видатки місцевих бюджетів на соціальну сферу є не просто споживчими витратами, а стратегічними інвестиціями у людський капітал, які забезпечують зростання продуктивності праці, розвиток людських компетенцій і стійкість територіальних громад [357]. Подібну позицію висловлюють і

закордонні дослідники - Т. Шульц та Г. Бекер, наголошуючи, що витрати на освіту, охорону здоров'я та соціальний добробут є найефективнішою формою капіталовкладень у майбутнє економічне зростання [358; 359].

Для оцінки ефективності бюджетної політики у сфері розвитку людського капіталу проаналізовано структуру видатків місцевих бюджетів України у 2015–2023 роках. Цей період є показовим, оскільки охоплює як етап активного розгортання децентралізаційної реформи (2015–2023 рр.), так і її адаптацію до умов воєнного стану у 2022 році. Саме через призму цих років можна простежити, як трансформація фінансових повноважень органів місцевого самоврядування вплинула на здатність громад інвестувати у людський розвиток - освіту, охорону здоров'я, соціальний захист, культуру та спорт.

У процесі децентралізації громади отримали право самостійно формувати і реалізовувати бюджетні пріоритети у межах власних доходів. Це дало змогу перерозподіляти ресурси на користь соціальних потреб населення, підвищувати якість базових послуг і розширювати фінансування програм розвитку людського потенціалу. У таблиці 4.2 наведено дані щодо обсягів видатків місцевих бюджетів на основні напрями соціальної сфери у 2015–2023 роках.

Таблиця 4.2

Видатки бюджетів сільських територіальних громад України на соціальну сферу, млрд грн

Рік	Освіта	Охорона здоров'я	Соціальний захист	Культура й спорт	Разом
2015	4	1,5	1	0,5	7
2016	6,5	2	1,5	0,8	10,8
2017	9	2,5	2	1	14,5
2018	12	3	2,5	1,2	18,7
2019	15,5	3,5	3	1,5	23,5
2020	18	4	3,5	1,8	27,3
2021	21	5	4	2	32
2022	23	5,5	5,5	1,5	35,5
2023	24,5	6	6,5	1,8	38,8
Відхилення, +,-	+20,5	+4,5	+5,5	+1,3	+31,8

Джерело: розраховано за даними [360].

Отже, як бачимо спостерігаємо значне абсолютне зростання фінансування усіх соціальних статей, що відображає збільшення фінансових можливостей та

відповідальності громад в рамках децентралізації. Загальний обсяг видатків на соціальну сферу зріс на 31,8 млрд грн, збільшившись з 7,0 млрд грн у 2015 році до 38,8 млрд грн у 2023 році, що підкреслює пріоритетність соціальної сфери у діяльності сільських громад. Освіта залишається найбільш динамічною статтею видатків, її фінансування зросло на 20,5 млрд грн, досягнувши 24,5 млрд грн у 2023 році, що є необхідним для утримання освітньої мережі, хоча й відбувається на тлі зменшення кількості самих освітніх закладів, як було зазначено у першому запиті. Видатки на охорону здоров'я та соціальний захист також продемонстрували суттєве зростання: соціальний захист збільшився на 5,5 млрд грн, досягнувши 6,5 млрд грн, що особливо помітно після 2022 року, коли громади були змушені різко наростити підтримку населення через наслідки військової агресії та потреби внутрішньо переміщених осіб. Фінансування культури і спорту зросло найменше — на 1,3 млрд грн, склавши 1,8 млрд грн у 2023 році, що підтверджує залишкову природу цих видатків і пояснює негативну динаміку кількості об'єктів соціально-культурної інфраструктури, що вимагає впровадження ефективних методів, таких як трансформація закритих клубів у багатофункціональні центри. Загалом, зростання видатків на соціальну сферу свідчить про підвищення якості та доступності соціальних послуг, незважаючи на економічні виклики.

Повномасштабна війна 2022 року призвела до кардинального зсуву пріоритетів у бюджетній політиці місцевих органів влади. Згідно з оцінками KSE Institute, близько 40 % громад зазнали суттєвих фінансових втрат через падіння економічної активності, евакуацію населення та руйнування інфраструктури [361].

За даними Міністерства фінансів України, понад 30 % місцевих бюджетів у 2022 році були використані на цілі, не пов'язані з традиційними статтями витрат - передусім на територіальну оборону, евакуацію населення, гуманітарну логістику. У прифронтових областях (Сумська, Чернігівська, Харківська, Миколаївська) обсяг фінансування освіти скоротився до 70–80 % від довоєнного рівня, а в окремих громадах — до 50 %.

Як підкреслює UNDP, децентралізована структура управління дозволила уникнути соціального колапсу: громади продовжили виконувати функції

утримання шкіл, лікарень, дитячих садків і соціальних служб, часто за рахунок міжнародної допомоги (USAID, UNICEF, GIZ) та внутрішньої мобілізації ресурсів [362].

Війна також стимулювала переорієнтацію бюджетної політики – від стабільного фінансування соціальної сфери до кризового управління людським капіталом. На перший план вийшли питання психологічної підтримки, освіти в умовах воєнного стану, дистанційного навчання, медичної реабілітації, забезпечення зайнятості та соціальної згуртованості.

На думку науковців, такі зміни є свідченням адаптивності місцевих фінансових систем, що виступають фундаментом відновлення людського потенціалу в післявоєнний період [363].

Таким чином, у 2015–2023 роках структура місцевих видатків в Україні свідчила про поступове посилення соціальної орієнтації бюджетної політики, що є одним із ключових досягнень фінансової децентралізації. Освіта та охорона здоров'я стабільно займали понад дві третини видаткової частини місцевих бюджетів, підтверджуючи пріоритетність розвитку людського капіталу.

Водночас 2022 рік став періодом випробування стійкості цієї моделі: війна призвела до зменшення фінансування соціальних програм, але водночас підкреслила інституційну спроможність децентралізованої системи утримувати базові соціальні функції навіть у кризових умовах. Збереження освітніх, медичних і культурних послуг під час війни є доказом того, що децентралізація створила реальні механізми гуманітарної стабільності та відтворення людського капіталу у надзвичайних обставинах.

Фінансова децентралізація стала визначальним етапом реформування системи місцевого самоврядування в Україні, спрямованим на створення фінансово самостійних, економічно спроможних територіальних громад. Її запровадження дало змогу забезпечити реальну бюджетну незалежність місцевої влади, підвищити ефективність використання ресурсів та активізувати інвестиційну діяльність на рівні громад. Для сільських територій ця реформа набула особливого значення, оскільки дала можливість зменшити залежність від державних субвенцій і створити

власні джерела фінансування розвитку людського капіталу.

На думку С. О. Осипенка, фінансова децентралізація виступає головним чинником формування економічної самостійності сільських територій, адже забезпечує не лише розширення джерел доходів, а й розвиток управлінської культури громад [364]. Зі свого боку, дослідники наголошують, що фінансова автономія громад є важливою передумовою створення інноваційних моделей місцевого розвитку, які ґрунтуються на залученні людського капіталу, соціальної відповідальності та партнерстві між державою і громадянами [365].

Аналіз динаміки доходів громад упродовж 2015–2023 років засвідчує поступове зростання обсягів власних надходжень і зниження частки дотаційних коштів. Проте фінансова децентралізація супроводжується поглибленням міжрегіональних відмінностей у рівнях бюджетної спроможності. Громади, розташовані у промислово розвинених регіонах (Київська, Дніпропетровська, Полтавська області), мають суттєво вищі доходи на одного мешканця, ніж громади переважно аграрного профілю (Чернігівська, Херсонська, Тернопільська, Волинська області).

Для наочності тенденцій бюджетної децентралізації проаналізовано середні доходи об'єднаних територіальних громад (ОТГ) на одного мешканця за 2015–2023 роки. Саме цей показник найповніше відображає рівень фінансової спроможності громад, ефективність використання наданих їм податкових і майнових ресурсів, а також здатність органів місцевого самоврядування забезпечувати належну якість життя населення (табл. 4.3).

Період 2015–2023 рр. став ключовим етапом становлення фінансової автономії місцевого самоврядування: саме тоді громади отримали значні джерела власних доходів – частину податку на доходи фізичних осіб (ПДФО), плату за землю, єдиний податок, податок на нерухомість та акцизний збір. Це дало змогу не лише покривати поточні витрати, а й інвестувати у розвиток соціальної інфраструктури, освітні програми, охорону здоров'я та місцеве підприємництво. Аналіз таблиці показує загальнонаціональне зростання фінансової спроможності сільських громад, що є ключовим результатом фіскальної децентралізації, хоча й

має виражені регіональні та кризові особливості.

Таблиця 4.3

**Середні доходи сільських територіальних громад в розрахунку
на одного мешканця, грн**

Рік	Київська обл.	Вінницька обл.	Полтавська обл.	Черкаська обл.	Тернопільська обл.	Херсонська обл.	Україна (середнє)
2015	3500	3300	3800	3100	2800	3200	3300
2016	5000	4800	5400	4500	4200	4600	4700
2017	7100	6900	6950	6100	5500	5200	6300
2018	9110	7580	7240	6710	5980	5640	7140
2019	10230	8490	8310	7420	6450	6070	8090
2020	11580	9550	9120	8050	6910	6380	8920
2021	13040	10620	10160	8770	7330	6640	9790
2022	11470	9100	9240	7980	6450	5280	8480
2023	12500	10000	10200	8500	7000	4500	9500
Відхилення, +, -	9000	6700	6400	5400	4200	1300	6200

Джерело: розраховано за даними [366].

Загалом по Україні середні доходи на одного мешканця зросли на 6200 грн, збільшившись з 3300 грн у 2015 році до 9500 грн у 2023 році, що свідчить про значне зміцнення фінансової самостійності сільських громад. Київська область є беззаперечним лідером за абсолютним приростом, демонструючи найбільшу зміну +9000 грн (з 3500 до 12500 грн), що пояснюється високою діловою активністю та близькістю до столиці. У той самий час Вінницька – темп зміни становить +6700 грн, Полтавська – +6400 грн також займають лідерські позиції, підтверджуючи високий економічний потенціал центральних регіонів.

Кризові явища, пов'язані з повномасштабним вторгненням, чітко простежуються у динаміці, особливо у 2022 році, коли в більшості регіонів, включно із загальноукраїнським середнім показником (з 9790 до 8480 грн), було зафіксовано падіння доходів на душу населення порівняно з піковим 2021 роком. Херсонська область є єдиною, де зростання за весь період було мінімальним (+1300 грн), а сам показник у 2023 році дорівнював 4500 грн, що є нижчим, ніж до початку повномасштабної війни і прямим наслідком російської окупації, припинення економічної діяльності та відтоку населення.

У 2023 році більшість областей (за винятком Херсонської) продемонстрували

зростання, що свідчить про адаптацію економіки тилкових регіонів до умов воєнного часу та важливу роль внутрішнього бізнесу та військового ПДФО у наповненні місцевих бюджетів, але рівень фінансової спроможності, як правило, ще не досяг пікового значення 2021 року з урахуванням інфляції.

За оцінками KSE Institute (2023), загальні втрати місцевих бюджетів у 2022 році становили близько 140 млрд грн, а понад третина громад перейшла у стан дефіцитного фінансування [366]. Проте, навіть у таких умовах, завдяки наявності власних бюджетів та гнучких механізмів управління, громади змогли забезпечити базові соціальні функції - утримання медичних і освітніх закладів, соціальну допомогу внутрішньо переміщеним особам, підтримку волонтерських ініціатив.

Як зазначає В. Рябоконя, децентралізація стала чинником гуманітарної стійкості держави, оскільки дозволила громадам оперативно перерозподіляти ресурси відповідно до потреб воєнного часу [367]. У цьому контексті Київська, Полтавська та Черкаська області стали осередками прийому переселенців, перерозподілу гуманітарної допомоги та створення робочих місць для мігрантів із зон бойових дій.

Таким чином, фінансова децентралізація довела свою ефективність як інституційна основа стійкості сільських громад, забезпечивши гнучкість і адаптивність місцевого самоврядування у кризових умовах. Подальше вдосконалення механізмів бюджетного вирівнювання, залучення інвестицій у сільську економіку та підтримка людського капіталу є ключовими передумовами сталого розвитку післявоєнної України.

Одним із найвагоміших результатів адміністративно-фінансової децентралізації стало формування нової моделі управління освітньою системою, що передбачає передачу повноважень із фінансування, утримання та розвитку закладів загальної середньої освіти до компетенції місцевих органів влади. Починаючи з 2017 року, громади отримали право оптимізувати шкільні мережі, створювати опорні школи та визначати пріоритети у розвитку освітньої інфраструктури.

Як зазначає Т. Заяць, децентралізація дозволила перетворити освітні заклади

на активних суб'єктів розвитку громад, створивши умови для підвищення ефективності використання фінансових ресурсів і адаптації навчальних програм до потреб місцевих економік [368].

У сільських територіях особливого значення набули опорні школи, які забезпечують рівний доступ учнів до якісної освіти через концентрацію ресурсів, сучасну матеріально-технічну базу та кадровий потенціал.

Розвиток освітньої інфраструктури є ключовим напрямом децентралізаційної політики, оскільки саме освіта формує основу людського капіталу, забезпечуючи соціальну мобільність, професійну адаптивність та інноваційний потенціал сільського населення. Після 2017 року, в межах адміністративно-фінансової децентралізації, місцеві громади отримали розширені повноваження щодо управління закладами освіти, планування розвитку освітньої мережі та розпорядження бюджетними ресурсами. Це дозволило створити умови для гнучкого прийняття рішень на локальному рівні – від оптимізації кількості шкіл і філій до покращення матеріально-технічної бази, цифровізації навчального процесу та організації підвезення учнів із віддалених населених пунктів.

Відчутного прогресу реформа досягла у 2015–2023 рр., коли було суттєво посилено фінансову спроможність громад завдяки зростанню частки освітньої субвенції, впровадженню державної програми «Нова українська школа», а також реалізації проєктів ЄС і міжнародних партнерів, спрямованих на модернізацію сільських шкіл. Саме у цей період розпочалося масштабне створення опорних закладів освіти, які стали центрами якісного навчання у сільських громадах (табл. 4.4).

Як бачимо з таблиці, протягом аналізованого періоду відбувається успішний, але нерівномірний, процес оптимізації та модернізації шкільної мережі в межах децентралізації, спрямований на підвищення якості освіти. Кількість опорних шкіл зросла майже у 138 разів і на кінець 2023 року дорівнювала 1380 одиниць, що є яскравим підтвердженням інтенсивності реформи, а частка учнів, що навчаються в опорних школах, зросла з мінімальних 0,5% у 2015 році до 17,0% у 2023 р..

Водночас, динаміка філій опорних шкіл є суперечливою: після стрімкого

зростання до 2260 одиниць у 2021 році, у 2022 та 2023 роках зафіксовано значне зменшення їхньої кількості до 1530 філій, що, ймовірно, пов'язано як з оптимізацією мережі (закриттям малокомплектних шкіл, які ставали філіями), так і з наслідками повномасштабного вторгнення, включаючи руйнування, окупацію та міграцію населення.

Таблиця 4.4

**Основні показники розвитку освітньої інфраструктури
сільських територій**

Показник	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	Відхилення, +, -
Опорні школи, од.	10	50	300	730	980	1130	1240	1320	1380	+1370
Філії опорних шкіл, од.	20	100	700	1950	2120	2210	2260	2190	1530	+1510
Шкільні автобуси, од.	7910	8260	8610	8960	9320	9750	10120	10360	10800	+2890
Частка учнів, що навчаються в опорних школах, %	0,5	2	5	10,7	13,9	16,2	18	17,4	17	+16,5

Джерело: розраховано за даними [369].

Позитивною тенденцією є постійне зростання кількості шкільних автобусів (темп зміни становить +2890 одиниць). Таким чином, у 2023 році на балансі шкіл рахувалось 10800 од. шкільних автобусів, що є критично важливим для забезпечення підвезення учнів до укрупнених опорних закладів, підвищуючи доступність та безпеку освітнього процесу в сільських громадах. Таким чином, основною рисою динаміки є цілеспрямоване укрупнення шкіл та суттєве покращення транспортної інфраструктури, тоді як кількість філій свідчить про триваючий процес адаптації мережі до нових демографічних та воєнних реалій.

Загалом динаміка розвитку освітньої інфраструктури у 2015–2023 роках підтверджує, що реформа шкільної освіти в сільських громадах успішно реалізується навіть за умов обмежених ресурсів і зовнішніх викликів. Вона стала одним із найпомітніших результатів децентралізації, адже дала змогу громадам не лише виконувати делеговані державні функції, а й формувати власну освітню політику, виходячи з місцевих потреб та пріоритетів розвитку людського

потенціалу.

У післявоєнний період головним завданням стане відновлення освітньої інфраструктури, модернізація навчальних програм, розширення цифрових можливостей шкіл, підготовка кваліфікованих педагогічних кадрів і забезпечення рівного доступу до якісної освіти для всіх дітей незалежно від місця проживання. Розвиток освіти залишатиметься базовим елементом зміцнення людського капіталу сільських територій і важливим чинником відновлення соціальної стійкості України.

Отже, розвиток освітньої інфраструктури сільських територій у період 2015–2023 рр. характеризується стійким зростанням інституційних спроможностей громад. Успішна реалізація освітньої реформи, створення опорних шкіл і модернізація транспортного забезпечення забезпечили підвищення якості освіти, розширення доступу до навчання та формування освітнього потенціалу людського капіталу села. Водночас воєнні події 2022 р. засвідчили вразливість освітньої системи до зовнішніх шоків, що потребує розроблення механізмів відновлення зруйнованої інфраструктури, підтримки цифрової освіти та зміцнення кадрового потенціалу на місцях.

Розвиток освітніх послуг у сільських громадах у період децентралізації набув нових ознак, що свідчить про перехід до більш збалансованої моделі фінансування освіти. У 2022 році, незважаючи на складні умови воєнного часу, більшість громад продовжили інвестувати в освіту як ключову частину людського капіталу. Освітні видатки стали не лише інструментом підтримки функціонування навчальних закладів, але й важливим елементом соціальної стабільності села.

Показники, наведені на рисунку 4.1, відображають структуру фінансування освітніх послуг у сільських громадах у 2023 році. Вони демонструють, як громади розподіляли ресурси між базовими освітніми напрямками - шкільною, дошкільною, позашкільною та цифровою освітою, а також підвищенням кваліфікації педагогічних кадрів.

Найбільшу частку в структурі освітніх послуг становлять опорні школи та їх філії (45 %).

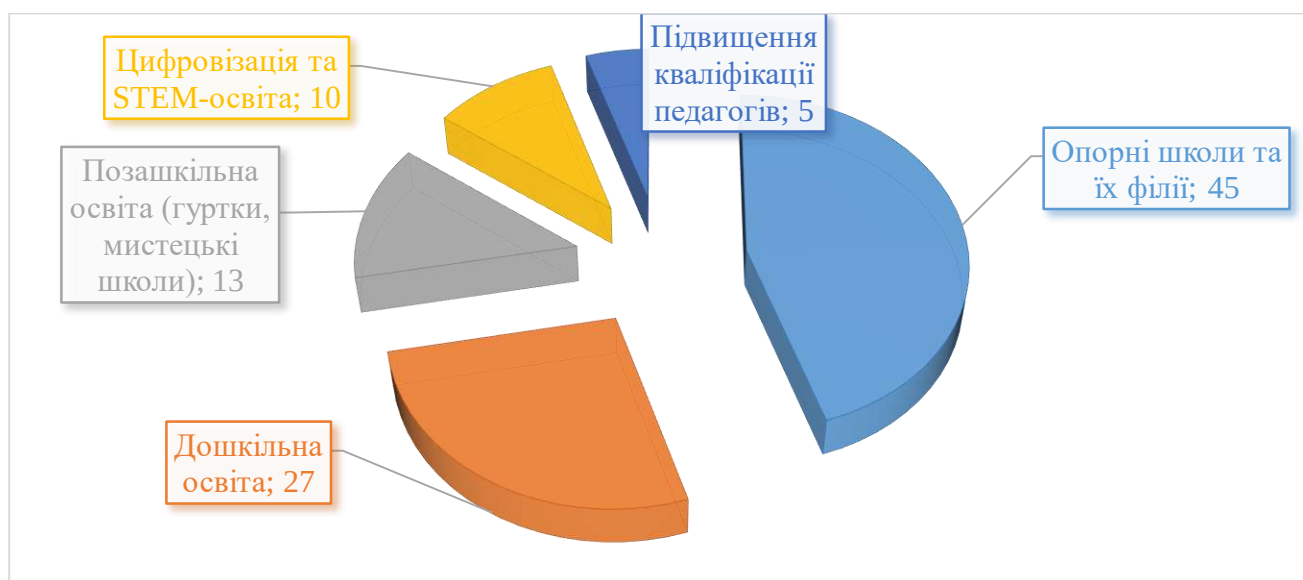

Рис.4.1. Структура освітніх послуг у сільських громадах у 2023 році, %

Джерело: [369; 370].

Це свідчить про те, що головним пріоритетом освітньої політики сільських громад залишається забезпечення доступу до базової середньої освіти. Опорні школи стали центрами інтеграції навчальних процесів, цифрової трансформації й розвитку інклюзивного навчання. Завдяки децентралізації громади отримали змогу самостійно фінансувати ремонти, оновлення обладнання та навчально-методичне забезпечення, що підвищило якість освітніх послуг.

Друга за значенням стаття фінансування – дошкільна освіта (27 %). Інвестиції у цей напрям свідчать про розуміння громадами важливості раннього розвитку дітей. Розвиток мережі дитячих садків і створення умов для інклюзивного навчання забезпечують не лише виховний ефект, але й сприяють зайнятості молодих батьків у сільських громадах.

Позашкільна освіта (13 %), представлена гуртками, спортивними секціями та мистецькими школами, відіграє важливу соціокультурну роль. Вона підтримує збереження місцевих традицій, формує креативні здібності молоді та зменшує соціальні ризики серед дітей і підлітків, особливо у громадах, що зазнали наслідків війни.

Суттєвою інноваційною компонентою є цифровізація та STEM-освіта (10 %). Громади інвестують у комп'ютерне обладнання, навчальні платформи,

інтерактивні класи та онлайн-курси. Цей напрям набув особливого значення в умовах дистанційного навчання під час воєнного стану. Високий рівень цифрової готовності шкіл дозволив підтримати безперервність навчання навіть у зонах ризику.

Найменшу, але стратегічно важливу частку – 5 % становлять видатки на підвищення кваліфікації педагогів. Цей напрям є критично важливим для підтримання професійного рівня вчителів, адаптації до нових освітніх технологій і методик навчання. Проте його низька частка у структурі фінансування свідчить про потребу у розширенні державних і донорських програм підтримки педагогічного розвитку.

Узагальнюючи, можна констатувати, що навіть у складних умовах війни громади зберегли освітній пріоритет як ключовий напрям соціальних інвестицій. Понад 80 % коштів спрямовуються на базову, дошкільну та позашкільну освіту, що забезпечує відтворення людського капіталу. Водночас тенденція до зростання частки цифровізації та STEM-напрямів свідчить про поступовий перехід до інноваційної моделі освітнього простору, де головну роль відіграють технології, компетентні педагоги та міжрегіональна співпраця у сфері освіти.

Таким чином, структура фінансування освітніх послуг у 2022 році демонструє збалансоване поєднання базових і модернізаційних пріоритетів. Вона відображає нову якість освітньої політики сільських громад, спрямовану на формування конкурентоспроможного людського капіталу, здатного забезпечити розвиток села навіть у кризових умовах.

Повномасштабна війна 2022 року стала безпрецедентним викликом для освітньої системи України, особливо для сільських громад, де школи часто є центрами суспільного життя, культурної інтеграції та комунікації. За даними МОН України (2023), станом на кінець року було пошкоджено або зруйновано понад 2700 закладів освіти, з яких близько 40 % розташовані в сільській місцевості [369]. Найбільших втрат зазнали громади Харківської, Херсонської, Запорізької, Миколаївської та Чернігівської областей.

Унаслідок військової агресії понад 1 млн дітей шкільного віку були змушені

змінити місце проживання. Це призвело до нерівномірного розподілу освітнього навантаження: у західних регіонах (Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська області) кількість учнів збільшилася на 20–30 %, тоді як у східних і південних регіонах вона скоротилася майже наполовину.

Близько 30 % шкіл працювали у дистанційному форматі, ще 15 % – у змішаному, що ускладнювало навчальний процес у громадах із низьким рівнем цифрової інфраструктури. За оцінками UNICEF, близько 400 тис. дітей не мали стабільного доступу до інтернету чи відповідного обладнання [371].

Особливо гострою стала проблема нестачі педагогічних кадрів: частина вчителів евакуювалася або була мобілізована, інші втратили робочі місця через руйнування закладів. У 2023 році понад 6 % вакансій у сільських школах залишалися незаповненими, а в окремих громадах – до 12 %.

Попри це, децентралізована система управління освітою продемонструвала високий рівень резильєнтності. Громади самостійно ухвалювали рішення про форми навчання, забезпечували функціонування шкіл у дистанційному форматі, створювали гуманітарні та освітні хаби. Завдяки підтримці міжнародних партнерів (UNICEF, USAID, GIZ, Save the Children, EU4Skills) понад 400 сільських громад отримали допомогу у відновленні навчального процесу, цифровізації шкіл і закупівлі генераторів.

У 2022 році війна завдала системі сільської освіти України безпрецедентних збитків, торкнувшись усіх рівнів освітньої інфраструктури - від шкільних будівель до кадрового забезпечення та організації навчального процесу. За даними Міністерства освіти і науки України, UNICEF та KSE Institute, понад 2,7 тис. закладів освіти по всій країні були зруйновані або пошкоджені, причому близько 40 % із них розташовані у сільській місцевості [372; 373; 374].

Це означає, що значна частина сільських дітей втратила можливість відвідувати школу у звичному форматі, а місцеві громади – важливий соціальний центр.

Попри масштабні руйнування, система освіти продемонструвала певну адаптивність. Приблизно 30 % сільських шкіл перейшли на дистанційне або

змішане навчання, використовуючи цифрові платформи та інтернет-ресурси. Рівень переходу залежав від регіону: у центральних і західних областях цифровізація освіти була значно вищою завдяки наявності технічної бази та стабільнішої безпекової ситуації.

Водночас серйозною проблемою став кадровий дефіцит у сільських школах. Частка вакантних посад учителів становила від 6 до 12 %, причому найвищі показники спостерігалися у східних регіонах, де через небезпеку для життя або евакуацію значна кількість педагогів залишила свої місця роботи. Це негативно вплинуло на якість навчального процесу, особливо в початковій і середній школі.

Крім того, війна зумовила масштабне вимушене переміщення дітей: близько 1 мільйона учнів змінили місце проживання, переїхавши в інші області або за кордон. Таке переміщення спричинило серйозні виклики для інтеграції дітей у нові колективи, узгодження навчальних програм і забезпечення психологічної підтримки.

Водночас відзначається помітний прогрес у розвитку цифрової інфраструктури: 70 % шкіл у сільській місцевості підключено до швидкісного інтернету, переважно в центральних і західних регіонах. Це стало важливим чинником підтримання безперервності навчання, особливо в умовах дистанційної освіти.

Завдяки співпраці з міжнародними організаціями, зокрема UNICEF, USAID, Save the Children та UNDP, близько 35 % громад створили гуманітарні освітні хаби. Такі центри стали просторами безпечного навчання, соціалізації та психологічної допомоги для дітей, що втратили доступ до своїх шкіл. Освітні хаби виконують роль тимчасових шкіл, місць для позакласного розвитку та центрів підтримки педагогів, забезпечуючи неперервність освіти навіть у найскладніших умовах.

Отже, у 2022 році українська сільська освіта одночасно пережила глибоку кризу та продемонструвала потенціал для відновлення. Масштабні руйнування та втрати компенсувалися розвитком цифрових технологій, активністю місцевих громад і міжнародною підтримкою. Незважаючи на значні труднощі, сільська освіта залишилася важливою частиною системи формування людського капіталу, а

її стійкість стала одним із прикладів соціальної адаптації України в умовах війни.

Попри колосальні втрати, сільські громади продемонстрували соціальну стійкість і здатність забезпечувати освітній процес навіть у найскладніших умовах. Освітня децентралізація стала чинником адаптації до надзвичайних ситуацій, адже дозволила громадам самостійно приймати рішення, залучати зовнішню допомогу та відновлювати навчання у гнучких формах.

Децентралізація в освітній сфері сільських територій забезпечила розширення доступу до якісної освіти, модернізацію інфраструктури та розвиток цифрових компетентностей. Водночас війна показала, що освітня система може виступати не лише інструментом розвитку, а й механізмом соціальної стабільності.

Сільська школа нині виконує багатофункціональну роль – це не лише освітній осередок, а й центр комунікації, підтримки та гуманітарної допомоги, що сприяє відтворенню людського капіталу і стійкості сільських територій у період війни та відновлення.

У результаті проведення адміністративно-фінансової децентралізації та паралельної медичної реформи в Україні відбулися суттєві зрушення у сфері управління охороною здоров'я, особливо на рівні сільських територій. Передача фінансових та адміністративних повноважень місцевим громадам надала їм можливість самостійно формувати політику у сфері медичного обслуговування, створювати мережу первинної медико-санітарної допомоги (ПМСД) та розвивати інфраструктуру сільських амбулаторій.

Реформа фінансування первинної ланки, розпочата у 2018 році, базувалася на принципі «гроші йдуть за пацієнтом», який реалізується через діяльність Національної служби здоров'я України (НСЗУ). Це забезпечило пряме фінансування закладів ПМСД залежно від кількості підписаних декларацій із пацієнтами, стимулюючи лікарів до підвищення якості послуг і залучення нових пацієнтів.

Як зазначає Є. Кульгінський, децентралізація у сфері охорони здоров'я «створила передумови для підвищення фінансової спроможності медичних закладів та їх більшої інтеграції в соціально-економічний розвиток громад» [375].

У результаті зросла кількість амбулаторій сімейного типу, поліпшилася матеріально-технічна база, підвищився рівень заробітної плати медичного персоналу.

Реформа системи охорони здоров'я в Україні стала одним із ключових напрямів децентралізаційних перетворень, оскільки саме якісна і доступна медична допомога визначає рівень соціального добробуту, трудового потенціалу та демографічної стабільності сільських територій. У межах медичної реформи, що стартувала у 2018 році, було запроваджено нову модель фінансування первинної медичної допомоги (ПМСД) за принципом «гроші йдуть за пацієнтом», створено Національну службу здоров'я України (НСЗУ) та сформовано мережу закладів, спроможних надавати послуги сімейної медицини в межах територіальних громад.

Для сільських територій ці зміни мали стратегічне значення: вони дозволили підвищити рівень доступності медичних послуг, оптимізувати структуру закладів, залучити молодих спеціалістів і розпочати модернізацію матеріально-технічної бази. Зокрема, у громадах почали активно створюватися нові центри ПМСД, будувалися сучасні амбулаторії, запроваджувалися електронні медичні картки, телемедичні сервіси та дистанційне консультування (табл. 4.5)

Таблиця 4.5.

Основні показники розвитку інфраструктури первинної медичної допомоги у сільських територіальних громадах

Показник	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	Відхилення, +, -
Центри ПМСД, од.	780	850	890	920	1030	1110	1190	1245	1280	+500
Амбулаторії, од.	5100	5180	5200	5230	5440	5580	5650	5680	5700	+600
ФАПи, од.	11800	11500	11400	11200	10860	10590	10420	10120	9500	-2300
Лікарі на 10 тис. населення	20,5	21	21,5	22	23,5	24,3	24,9	23,1	22,5	+2,0
Пацієнтів на 1 лікаря, осіб	2200	2150	2080	1920	1780	1720	1680	1500	1650	-550

Джерело: складено за даними [376].

Отже, протягом аналізованого періоду спостерігаємо структурну

трансформацію системи охорони здоров'я в сільській місцевості, що є наслідком медичної реформи. Цей процес характеризувався переходом від малоефективних закладів до більших функціональних одиниць: кількість Центрів ПМСД зросла на 500 одиниць (з 780 до 1280), а кількість амбулаторій збільшилася на 600 одиниць (з 5100 до 5700). Паралельно з цим відбувалася планова оптимізація мережі з скороченням кількості ФАПів (фельдшерсько-акушерських пунктів) на 2300 одиниць (з 11800 до 9500), оскільки їхні функції були перерозподілені на користь більш сучасних амбулаторій та центрів. Ця трансформація мала позитивний вплив на доступність медичних послуг: кількість пацієнтів на одного лікаря постійно зменшувалася, знизившись на 550 осіб за період, і досягла мінімуму у 2022 році (1500 осіб), що прямо вказує на покращення співвідношення між лікарем та населенням та підвищення потенційної якості допомоги. Однак, незважаючи на загальне зростання показника лікарів на 10 тис. населення на +2,0 за весь період (з 20,5 до 22,5), у 2022–2023 роках фіксується падіння цього показника (з пікових 24,9 у 2021 році до 22,5 у 2023 році), що свідчить про кадрові втрати та міграцію медичних працівників як прямий наслідок повномасштабного вторгнення та пов'язаних із ним ризиків і викликів. Таким чином, реформа успішно модернізувала інфраструктуру та покращила доступність лікаря до 2021 року, але її подальший розвиток та кадрове забезпечення ускладнюються військовими умовами.

Запровадження принципу фінансування «гроші йдуть за пацієнтом» через діяльність Національної служби здоров'я України (НСЗУ) дало громадам можливість самостійно планувати розвиток медичної інфраструктури, укладати договори із сімейними лікарями, залучати додаткові ресурси та впроваджувати інноваційні форми надання послуг. У результаті цього зросла кількість центрів первинної медико-санітарної допомоги (ПМСД), амбулаторій сімейної медицини, покращилося кадрове забезпечення та матеріально-технічна база закладів охорони здоров'я.

Період 2018–2021 років став етапом структурного оновлення первинної медичної допомоги у сільській місцевості. Збільшення кількості центрів ПМСД та

амбулаторій сприяло підвищенню доступності медичних послуг, ефективності фінансування й зміцненню матеріально-технічної бази. Оптимізація мережі ФАПів забезпечила перехід до сучасної інтегрованої моделі медичного обслуговування з використанням цифрових технологій і телемедицини.

Водночас війна 2022 року суттєво вплинула на функціонування системи охорони здоров'я, спричинивши пошкодження медичних закладів, скорочення персоналу та міграцію кадрів. Однак децентралізована модель управління довела свою ефективність навіть у кризових умовах – завдяки фінансовій автономії та локальним механізмам ухвалення рішень громади змогли зберегти базову доступність медичних послуг.

Фінансова автономія громад забезпечила можливість посилити кадровий потенціал сільської медицини. За рахунок державних програм «Сільський лікар» і «Доступна медицина» було запроваджено систему цільових контрактів і житлових компенсацій, що стимулювало молодих фахівців до роботи у громадах.

Паралельно відбулася модернізація інфраструктури: закупівля сучасного діагностичного обладнання, медичних автомобілів, комп'ютерів, впровадження систем електронного документообігу.

Як зазначає А. Янчук, реформа первинної ланки «змінила парадигму управління людським капіталом у медицині, перетворивши громади на активних суб'єктів розвитку охорони здоров'я» [377].

Повномасштабна війна 2022 року завдала потужного удару по системі охорони здоров'я, особливо на рівні первинної ланки, яка стала головною опорою надання базових медичних послуг у кризових умовах.

За даними НСЗУ, зруйновано або пошкоджено понад 1 100 медичних закладів, серед яких близько 40 % – у сільській місцевості [378].

Найбільших втрат зазнали громади Харківської, Херсонської, Запорізької, Миколаївської, Чернігівської та Донецької областей.

Близько 25 % лікарів первинної ланки змушені були евакуюватися або втратили робочі місця. Ще 10 % медиків мобілізовано до лав Збройних Сил України. Як наслідок, у низці районів спостерігалось різке скорочення доступності

медичних послуг, особливо для літніх людей та осіб з хронічними захворюваннями.

У багатьох громадах амбулаторії перетворилися на гуманітарні хаби, де здійснювалися базова медична допомога, психологічна підтримка, вакцинація, видача ліків та евакуація поранених.

Завдяки децентралізованій структурі управління громади змогли швидко реагувати на кризові виклики, залучаючи допомогу міжнародних партнерів – UNDP, WHO, USAID, Red Cross, UNICEF. За їх підтримки понад 60 % пошкоджених закладів було відновлено частково або повністю протягом 2022–2023 рр.

Одночасно війна стимулювала цифровізацію медицини. Понад 600 амбулаторій упровадили телемедичні сервіси, електронні рецепти, дистанційні консультації. Це забезпечило обслуговування понад 1,5 млн пацієнтів навіть у зонах з обмеженим доступом до медичних закладів.

Як зазначає Д. Гавриченко, «сільська медицина в умовах війни стала не лише інструментом лікування, а й елементом соціальної згуртованості – медики виконують роль посередників між владою, громадою і державою» [379].

Соціально-економічні наслідки війни проявилися у декількох вимірах – інфраструктурному, кадровому, фінансовому, організаційному та психологічному. Руйнування медичних закладів, особливо амбулаторій і фельдшерсько-акушерських пунктів у прифронтових регіонах, призвело до скорочення мережі первинної допомоги. Значна частина медичного персоналу була евакуйована або мобілізована, що спричинило гострий дефіцит кадрів у громадах.

Одночасно відбулося переосмислення ролі медичної системи на місцях: амбулаторії почали виконувати функції соціальної підтримки, гуманітарної допомоги та кризового реагування. Зросло навантаження на лікарів, які часто працювали у складних умовах без належного забезпечення. Водночас, попри кризові обставини, війна стала каталізатором інноваційних рішень – поширення телемедицини, дистанційних консультацій і цифрових реєстрів пацієнтів.

Завдяки міжнародній підтримці (програми BOO3, UNDP, UNICEF, USAID, KSE Institute) вдалося частково відновити пошкоджену інфраструктуру,

забезпечити медиків обладнанням і генераторами, налагодити постачання ліків. Таким чином, війна, попри катастрофічні наслідки, стимулювала розвиток нових форм медичного управління та співпраці на рівні місцевих громад.

Таблиця 4.6

**Соціально-економічні наслідки війни для системи охорони здоров'я
сільських територій України**

Показник / наслідок	Характер впливу	Орієнтовні масштаби (2022р.)	Короткий аналітичний коментар
Руйнування медичної інфраструктури	Прямі фізичні втрати будівель і обладнання	Понад 1 100 закладів охорони здоров'я зруйновано або пошкоджено (40 % - у сільській місцевості)	Значне скорочення мережі первинної допомоги; частина ФАПів і амбулаторій припинила діяльність
Кадрові втрати та евакуація персоналу	Втрата лікарів і середнього персоналу	Евакуйовано 25 % медпрацівників; мобілізовано 10 %	Дефіцит кадрів у віддалених громадах; перевантаження медиків
Зниження доступності медичних послуг	Погіршення якості обслуговування	Близько 3,2 млн осіб тимчасово втратили доступ до медичних послуг	Найбільше постраждали прифронтові регіони
Зростання соціального навантаження на первинну ланку	Розширення функцій амбулаторій	400 пунктів гуманітарної допомоги	Медики виконують функції соціальних працівників і кризових психологів
Фінансові наслідки	Зменшення бюджетного фінансування	Скорочення видатків розвитку на 30–40 %	Кошти спрямовуються на оборонні та екстрені потреби
Цифровізація та інноваційна адаптація	Розвиток телемедицини	Понад 600 сільських амбулаторій запровадили телемедичні сервіси	Позитивний ефект - розширення доступу до медичних консультацій
Психологічні наслідки	Зростання стресу серед персоналу	40 % медиків потребують психологічної підтримки	Необхідне розширення кризових служб
Міжнародна допомога	Мобілізація зовнішніх ресурсів	60 % пошкоджених закладів відновлено	Донорські програми стали джерелом модернізації та енергозабезпечення

Джерело: узагальнено за даними [380; 381].

Узагальнемо основні соціально-економічні наслідки війни для системи охорони здоров'я сільських територій України, визначаючи ключові напрями

впливу, масштаби втрат і напрями адаптації медичної інфраструктури в умовах воєнного стану.

Війна 2022 року справила глибокий соціально-економічний вплив на систему охорони здоров'я України, особливо в сільській місцевості, де мережа медичних закладів і кадровий потенціал традиційно є обмеженими. У результаті збройної агресії було зруйновано значну частину медичної інфраструктури, порушено функціонування первинної медичної допомоги (ПМСД) і суттєво ускладнено доступ населення до базових послуг. Таблиця 4.6 відображає основні соціально-економічні наслідки війни для сільської медицини, визначаючи ключові напрями впливу, масштаби втрат і адаптаційні механізми системи охорони здоров'я.

Наймасштабнішим викликом стало руйнування медичної інфраструктури. За даними МОЗ, ВООЗ і KSE Institute, понад 1100 закладів охорони здоров'я було знищено або пошкоджено, з них близько 40 % – у сільській місцевості [380; 381; 382].

Це призвело до скорочення мережі первинної медичної допомоги, втрати фельдшерсько-акушерських пунктів і амбулаторій, особливо в прифронтових та окупованих регіонах. Частина закладів продовжує функціонувати у форматі мобільних медичних пунктів або виїзних бригад, що лише частково компенсує втрату доступу до стаціонарних послуг.

Суттєво знизилася доступність медичних послуг. За оцінками НСЗУ, близько 3,2 млн осіб тимчасово втратили можливість отримувати первинну або спеціалізовану допомогу. Найбільше постраждали прифронтові регіони – Харківська, Луганська, Донецька, Херсонська та Запорізька області, де значна частина амбулаторій була пошкоджена або закрита. У багатьох громадах медичні послуги надаються в польових умовах або за допомогою мобільних клінік. Це створило ризики для здоров'я сільського населення, зокрема зросла кількість ускладнень від хронічних хвороб через неможливість отримання планового лікування.

Разом із цим, первинна медична ланка зазнала трансформації свого функціонального призначення. У багатьох громадах амбулаторії та центри ПМСД

стали осередками гуманітарної допомоги, кризової підтримки та соціальної роботи. Станом на кінець 2022 року понад 400 пунктів гуманітарної допомоги функціонували на базі медичних закладів. Медики виконують не лише професійні обов'язки, а й ролі соціальних працівників і психологів, допомагаючи населенню адаптуватися до стресових умов війни.

Фінансові наслідки також мають значний масштаб. Витрати розвитку у сфері охорони здоров'я скоротилися на 30–40 %, оскільки бюджетні ресурси були переорієнтовані на оборонні та екстрені потреби. Водночас механізм фінансування через НСЗУ дозволив зберегти мінімальну операційну спроможність системи: лікарі продовжували отримувати виплати, а медичні заклади – базові дотації на утримання. Проте інвестиційна частина була практично втрачена – призупинено програми модернізації, будівництва та закупівлі обладнання.

Водночас криза стимулювала цифровізацію медичних послуг. У 2022 році понад 600 сільських амбулаторій запровадили телемедичні сервіси, що дозволило частково компенсувати кадровий дефіцит і забезпечити дистанційні консультації для пацієнтів із віддалених або небезпечних регіонів. Це стало одним із небагатьох позитивних ефектів війни, оскільки телемедицина продемонструвала потенціал підвищення доступності та безперервності медичної допомоги навіть у кризових умовах.

Не менш важливим наслідком війни стало зростання психологічного навантаження на медичний персонал. За даними ВООЗ і UNDP, близько 40 % працівників охорони здоров'я потребують психологічної підтримки через перевтому, стрес і постійний ризик для життя [383]. Це свідчить про необхідність створення системи психологічної допомоги для медиків, яка має стати обов'язковим елементом відновлення галузі.

Попри масштабні втрати, суттєву роль у стабілізації системи відіграла міжнародна допомога. За рахунок програм ВООЗ, UNDP, USAID, UNICEF, ЄС та Світового банку вдалося відновити близько 60 % пошкоджених закладів охорони здоров'я, забезпечити їх генераторами, медикаментами, пересувними лабораторіями й мобільними клініками. Донорські програми стали основним

джерелом фінансування модернізації медичної інфраструктури сільських територій.

Узагальнюючи, можна зазначити, що війна завдала системі охорони здоров'я сільських територій масштабних матеріальних і кадрових втрат, але водночас прискорила адаптаційні процеси. Реформа децентралізації, реалізована у попередні роки, створила інституційну основу, яка дозволила системі залишатися функціональною навіть у кризових умовах. Подальше відновлення має ґрунтуватися на трьох стратегічних напрямках: фізичному відновленні зруйнованих об'єктів, розвитку кадрового потенціалу з урахуванням психологічної реабілітації медиків і поглибленні цифрової трансформації через телемедицину. У перспективі це забезпечить стійкість сільської медицини та підвищить роль охорони здоров'я як базового елемента людського капіталу і соціальної безпеки громад.

Людський капітал сільських територій виступає одним із найважливіших чинників забезпечення стійкого соціально-економічного розвитку громад. В умовах трансформаційних процесів, зумовлених війною, питання збереження, відтворення та ефективного використання людського потенціалу набуває стратегічного значення. Високий рівень освіченості, професійної підготовки, доступу до медичних і соціальних послуг є основою життєздатності сільських громад, їх здатності до відновлення та адаптації до нових викликів.

Метою даного підрозділу є оцінка рівня розвитку людського капіталу сільських територій України на основі інтегрального підходу, виявлення регіональних диспропорцій, визначення тенденцій і наслідків воєнних дій.

Для комплексної оцінки рівня розвитку людського капіталу сільських територій нами використано інтегральний індекс людського капіталу сільських територій (ІЛКСТ) розроблений в 1 розділі роботи, який є узагальнюючим показником, що враховує індекси освіти, охорони здоров'я, зайнятості, цифрових навичок та соціальних навичок. Методологічною основою розрахунку слугує підхід до індексного нормування, аналогічний до методики формування індексу людського розвитку (HDI), рекомендованої Програмою розвитку ООН (UNDP,

2022), адаптованої до українських реалій.

Інтегральний індекс людського капіталу сільських територій (ІЛК СТ) є узагальненим показником, який дозволяє комплексно оцінити стан і динаміку розвитку людського потенціалу в сільській місцевості з урахуванням трьох ключових складників – освітньої, трудової та соціальної. У період 2015–2023 рр. цей показник відображає вплив адміністративно-фінансової децентралізації на розвиток людського капіталу, а також наслідки воєнних дій 2022 року, які суттєво змінили соціально-економічні умови функціонування сільських громад.

Процес децентралізації, який активно реалізовувався після 2017 року, забезпечив громадам ширші фінансові можливості для інвестування в освіту, охорону здоров'я, соціальну інфраструктуру та місцеві програми зайнятості. Це сприяло зростанню якості людського потенціалу – збільшенню рівня освіченості населення, підвищенню зайнятості та покращенню соціального забезпечення. Проте війна 2022 року призвела до різкого погіршення окремих показників, зокрема трудових і демографічних, що відобразилося у зниженні загального рівня ІЛК.

Інтегральний індекс людського капіталу (ІЛК) є узагальненим показником, який дозволяє комплексно оцінити стан і динаміку розвитку людського потенціалу в сільській місцевості з урахуванням трьох ключових складників – освітньої, трудової та соціальної. У період 2018–2022 рр. цей показник відображає вплив адміністративно-фінансової децентралізації на розвиток людського капіталу, а також наслідки воєнних дій 2022 року, які суттєво змінили соціально-економічні умови функціонування сільських громад.

Процес децентралізації, який активно реалізовувався після 2017 року, забезпечив громадам ширші фінансові можливості для інвестування в освіту, охорону здоров'я, соціальну інфраструктуру та місцеві програми зайнятості. Це сприяло зростанню якості людського потенціалу – збільшенню рівня освіченості населення, підвищенню зайнятості та покращенню соціального забезпечення. Проте війна 2022 року призвела до різкого погіршення окремих показників, зокрема трудових і демографічних, що відобразилося у зниженні загального рівня

ІЛКСТ (4.7).

Таблиця 4.7

Динаміка інтегрального індексу людського капіталу сільських територій України (авторська методика)

Рік	ІЛКСТ	Індекс освіти (І _{Освіта})	Індекс охорони здоров'я (І _{Здоров'я})	Індекс зайнятості (І _{Зайнятість})	Індекс цифрових навичок (І _{Цифра})	Індекс соціальних навичок (І _{Соціум})
2015	0,42	0,6	0,55	0,25	0,2	0,4
2016	0,435	0,63	0,56	0,27	0,23	0,42
2017	0,45	0,66	0,57	0,29	0,26	0,44
2018	0,465	0,69	0,58	0,31	0,29	0,46
2019	0,48	0,72	0,59	0,33	0,32	0,48
2020	0,495	0,75	0,6	0,35	0,35	0,5
2021	0,51	0,78	0,61	0,37	0,38	0,52
2022	0,49	0,76	0,57	0,35	0,39	0,49
2023	0,505	0,77	0,58	0,38	0,41	0,5
Відхилення, +,-	+0,085	+0,170	+0,030	+0,130	+0,210	+0,100

Джерело: розраховано за даними [384;385].

Аналіз динаміки інтегрального індексу людського капіталу сільських територій України протягом аналізованого періоду, показує загальну позитивну тенденцію зростання людського капіталу, але виявляє критичну вразливість системи до зовнішніх шоків, спричинених війною.

Інтегральний індекс людського капіталу сільських територій (ІЛКСТ) зріс на +0,085 пункту, піднявшись з 0,420 у 2015 році до 0,505 у 2023 році, що свідчить про підвищення якості людського потенціалу сільських громад, переважно за рахунок розвитку освіти та цифровізації, причому найбільший внесок у зростання зробили Індекс цифрових навичок (+0,210 пункту) та Індекс освіти (+0,170 пункту), що корелює з реформою освіти та прискоренням цифровізації.

Водночас, найслабшою ланкою у структурі людського капіталу залишаються показники, пов'язані з якістю життя та здоров'ям, про що свідчить мінімальне зростання Індексу охорони здоров'я (+0,030 пункту), і вказує на відсутність суттєвого прориву у показниках тривалості життя та доступності якісної медичної допомоги.

ІЛКСТ у 2022 році знизився на 0,510 порівняно з 2021 роком і становив 0,490,

що є прямим наслідком падіння Індексу здоров'я та Індексу зайнятості через міграцію населення, руйнування інфраструктури та призупинення економічної діяльності. Хоча у 2023 році спостерігається часткове відновлення ІЛКСТ до 0,505 завдяки відновленню Індексу зайнятості та подальшому розвитку Індексу цифрових навичок, його значення все ще не досягло рівня 2021 року, що вказує на довгостроковий негативний вплив війни на ключові компоненти людського капіталу.

Однак у 2022 році війна суттєво вплинула на регіональні показники: відбулося скорочення трудових ресурсів, руйнування інфраструктури, евакуація населення та часткове призупинення діяльності освітніх і медичних закладів у прифронтових і окупованих областях. Це призвело до помітної диференціації регіонів за рівнем людського капіталу (табл. 4.8).

Таблиця 4.8

**Інтегральний індекс людського капіталу сільських територій за
регіонами у 2015-2023 рр.**

Регіон	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	Відхилення, +, -
Київська	0,47	0,5	0,52	0,55	0,58	0,61	0,64	0,61	0,63	+0,16
Львівська	0,45	0,47	0,49	0,51	0,54	0,56	0,58	0,58	0,6	+0,15
Вінницька	0,43	0,45	0,46	0,48	0,49	0,51	0,52	0,5	0,52	+0,09
Полтавська	0,44	0,46	0,48	0,5	0,52	0,54	0,56	0,53	0,55	+0,11
Хмельницька	0,41	0,43	0,44	0,46	0,47	0,49	0,5	0,48	0,49	+0,08
Харківська	0,4	0,42	0,43	0,44	0,46	0,47	0,48	0,4	0,42	+0,02
Дніпропетровська	0,39	0,41	0,42	0,44	0,45	0,47	0,48	0,42	0,44	+0,05
Чернігівська	0,42	0,43	0,44	0,45	0,47	0,48	0,49	0,45	0,47	+0,05
Одеська	0,41	0,42	0,43	0,44	0,45	0,46	0,47	0,43	0,45	+0,04
Середнє по Україні	0,42	0,44	0,45	0,47	0,48	0,5	0,51	0,49	0,51	+0,09

Джерело: [384;385].

Як бачимо з таблиці, за період з 2015 р. по 2023 р. виявлено значні регіональні диспропорції у розвитку людського капіталу в сільській місцевості, що підтверджує критичний вплив військової агресії на східні та південні регіони.

Загалом, ІЛКСТ в середньому по Україні зріс з 0,42 до 0,51 за вказаний період, що свідчить про позитивний ефект реформ децентралізації, спрямованих на розвиток освітньої, соціальної та цифрової інфраструктури села. Цьому зростанню передували стабільний ріст до пікового значення у 2021 році, після чого у 2022 році

відбувся кризовий спад до 0,49 через війну, але індекс знову відновився до 0,51 у 2023 році, демонструючи стійкість системи в тилкових регіонах. Київська (+0,16) та Львівська (+0,15) області є беззаперечними лідерами за абсолютним приростом ІЛКСТ та мають найвищі значення індексу у 2023 році (0,63 та 0,60 відповідно), що пояснюється їхнім високим економічним потенціалом, вигідним географічним розташуванням, меншою чутливістю до військових дій та більшою привабливістю для інвестицій. Найменший приріст ІЛКСТ зафіксовано у Харківській (+0,02) та Одеській (+0,04) областях, що відображає їхні базові структурні проблеми та значний вплив військових дій. Критичне падіння у 2022 році продемонстрували прифронтові Харківська (з 0,48 до 0,40) та Дніпропетровська (з 0,48 до 0,42) області, а їхній ІЛКСТ у 2023 році залишається на найнижчому рівні серед усіх областей, що підкреслює необхідність цільової державної підтримки для відновлення людського капіталу в постраждалих громадах.

Таким чином, повномасштабна війна не лише спричинила тимчасове падіння показників, але й суттєво поглибила регіональну нерівність, створюючи довгострокові виклики для відтворення людського капіталу у сільських територіях Півдня та Сходу України.

Як зазначалося раніше, війна 2022 року спричинила територіально нерівномірний вплив на людський капітал. Західні та центральні області зберегли відносну стабільність завдяки диверсифікації економічної структури, тоді як східні та південні регіони зазнали глибокого соціально-економічного спаду. Це посилює регіональні диспропорції у розвитку людського потенціалу, що потребує переосмислення державної політики післявоєнного відновлення.

У перспективі головними завданнями мають стати: реінтеграція трудових ресурсів, відновлення освітньої та медичної інфраструктури, зміцнення фінансової спроможності громад і формування регіональних кластерів людського розвитку на основі міжмуніципальної співпраці. Таким чином, децентралізація довела свою ефективність як системний стабілізатор у кризових умовах, а її подальше поглиблення стане ключовою передумовою відродження людського капіталу та підвищення соціальної стійкості сільських територій України.

Таблиця 4.9 демонструє, що війна мала багаторівневий вплив – не лише економічний чи соціальний, а й інституційний.

Таблиця 4.9

Основні наслідки війни для компонентів людського капіталу сільських територій у 2022 р.

Компонент	Основні прояви впливу війни	Економічні наслідки	Соціальні наслідки
Освітній	Руйнування шкіл, вимушене дистанційне навчання, брак педагогічних кадрів	Зниження інвестицій у людський капітал, регіональна нерівність	Освітні втрати, зниження якості навчання
Трудовий	Мобілізація, міграція, втрата робочих місць	Падіння зайнятості, скорочення доходів	Зростання безробіття, демографічний спад
Соціальний	Руйнування медзакладів, нестача лікарів	Зниження якості послуг, брак фінансування	Погіршення здоров'я, психологічні травми
Інституційний (додатково)	Зміна бюджетних пріоритетів, централізація видатків	Посилення диспропорцій між регіонами	Зниження довіри до місцевої влади

Джерело: узагальнено автором за матеріалами [386;387].

Освітня сфера зазнала найбільших втрат через руйнування шкільної інфраструктури, вимушене дистанційне навчання та кадровий дефіцит серед педагогів. Трудовий компонент постраждав унаслідок мобілізації, евакуації працездатного населення, руйнування аграрних підприємств та скорочення робочих місць. Соціальна частина, хоч і частково збережена, перебуває під тиском через руйнування медичних закладів, нестачу лікарів і обмежене фінансування системи охорони здоров'я.

Водночас на інституційному рівні простежується тенденція до де-факто децентралізації, коли громади, попри скорочення бюджетних надходжень і зростання навантаження, продовжували самостійно організовувати освітні, медичні й соціальні послуги.

Таким чином, війна оголила подвійність сучасної системи управління людським капіталом: із одного боку, спостерігається вимушена централізація ресурсів на рівні держави для фінансування оборони, а з іншого – посилення локальної відповідальності громад, які взяли на себе функції соціальної підтримки

населення, забезпечення евакуації, відновлення інфраструктури та гуманітарної допомоги.

В умовах війни децентралізація проявила себе як дієвий механізм збереження та підтримки людського капіталу сільських територій України. Її інституційні результати, закладені у попередні роки, дозволили громадам не лише адаптуватися до екстремальних умов, а й забезпечити безперервність основних соціально-економічних процесів.

Попри масштабні руйнування інфраструктури, втрати педагогічних кадрів і вимушений перехід на дистанційне навчання, громади продемонстрували високу адаптаційну спроможність. Завдяки досвіду децентралізованого управління освітою вдалося зберегти навчальний процес, переорієнтувавши його на локальні ініціативи, цифрові платформи та гуманітарну допомогу від міжнародних донорів – UNICEF, Save the Children, USAID. Це свідчить, що децентралізація створила гнучку управлінську основу, яка дозволила громадам самостійно забезпечувати функціонування системи освіти навіть у кризових умовах, без повної залежності від центральних органів влади.

Війна спричинила масштабну втрату робочих місць, мобілізацію працездатного населення та міграцію сільських жителів за кордон. Проте громади, які до війни мали розвинену систему місцевого підприємництва, кооперації та самозайнятості, продемонстрували більшу економічну стійкість. Децентралізовані економічні структури – фермерські господарства, соціальні підприємства, місцеві кооперативи – змогли утримати мінімальний рівень зайнятості та адаптувати свою діяльність до нових реалій. Завдяки цьому в окремих регіонах сільська економіка не лише збереглася, а й стала основою для локального виробництва товарів першої необхідності, що підтверджує ефективність децентралізованої моделі господарювання.

Децентралізація суттєво посилила спроможність територіальних громад до оперативного реагування на гуманітарні виклики. Місцеві органи влади стали першою лінією соціального захисту населення: вони організовували притулки для внутрішньо переміщених осіб, забезпечували доступ до базових медичних і

соціальних послуг, координували діяльність волонтерських організацій, благодійних фондів та гуманітарних місій. Така швидкість і гнучкість реагування стали можливою саме завдяки децентралізації, яка надала громадам фінансові ресурси, управлінську автономію та практичний досвід прийняття рішень на місцях.

Попри вимушену централізацію частини бюджетних видатків під час війни, місцеві органи влади залишилися ключовими виконавцями соціальної політики на територіальному рівні. Вони зберегли контроль над місцевими фінансами, координацією міжнародної допомоги, організацією відновлювальних робіт і соціальних проєктів. У результаті децентралізація стала потужним механізмом стабілізації управлінської системи, зменшивши ризики управлінського колапсу в громадах, що опинилися у зоні активних бойових дій або в умовах гуманітарної кризи.

Децентралізація довела свою життєздатність і стратегічну важливість не лише як реформа мирного розвитку, а й як інституційний щит у період війни. Вона забезпечила громадам фінансову та управлінську самостійність, здатність оперативно реагувати на виклики, підтримувати базові соціальні функції й мінімізувати гуманітарні ризики. Місцеве самоврядування стало реальним центром стійкості, зберігши системи освіти, охорони здоров'я та соціального захисту навіть у найскладніших умовах.

У післявоєнний період головним завданням державної політики має стати поєднання централізованого планування відновлення з децентралізованою реалізацією на місцях. Такий підхід дозволить ефективно відбудувати освітню, трудову та соціальну інфраструктуру, зміцнити людський капітал сільських територій і забезпечити довгострокову стійкість системи управління в умовах повоєнного відновлення України.

У 2018–2021 роках людський капітал сільських територій України розвивався стабільно, демонструючи поступове зростання освітнього, трудового та соціального потенціалу. Цьому сприяли інституційні переваги процесу децентралізації, розширення фінансових можливостей місцевих бюджетів, а також

системні реформи у сферах освіти, охорони здоров'я та соціального захисту. Війна 2022 року стала фактором різкого погіршення досягнутих результатів, призвівши до зниження інтегрального індексу людського капіталу (ІЛКСТ) і посилення регіональних диспропорцій.

Післявоєнне відновлення людського капіталу сільських територій вимагає реалізації комплексної політики, яка поєднуватиме відновлення соціальної інфраструктури, створення робочих місць, підтримку освітніх і медичних закладів, розвиток підприємництва, цифрових сервісів і систем професійної освіти. Інвестиції в людський капітал є ключовою умовою соціально-економічного відродження сільських громад і забезпечення їхньої стійкості у довгостроковій перспективі.

Розширення фінансової бази дозволило громадам збільшити інвестиції у людський капітал. Частка видатків на освіту, охорону здоров'я та соціальний захист стабільно перевищувала 65 % у структурі місцевих бюджетів. Це свідчить, що громади визначили людський капітал як стратегічний пріоритет свого розвитку. У більшості сільських територій саме освіта, медицина та соціальний захист стали головними напрямками фінансування, що сприяло підвищенню якості життя, зростанню рівня зайнятості та освіченості населення.

Протягом 2018–2021 років освітня інфраструктура зазнала якісних змін. Кількість опорних шкіл збільшилася більш ніж удвічі, зросла забезпеченість шкільними автобусами, а рівень цифровізації навчального процесу перевищив 60 %. Понад 70 % шкіл отримали доступ до швидкісного інтернету, що забезпечило рівні можливості для здобуття освіти незалежно від місця проживання. Це стало однією з найуспішніших реформ децентралізованого управління, яка зміцнила освітній потенціал сільських громад.

Реформа системи охорони здоров'я у поєднанні з процесом децентралізації сприяла створенню нової архітектури первинної медичної допомоги. Станом на 2022 рік функціонувало понад 1 240 центрів первинної медико-санітарної допомоги (ПМСД) і майже 5 700 амбулаторій, що значно підвищило доступність медичних послуг для сільського населення. Запровадження принципу «гроші йдуть за

пацієнтом» у межах роботи Національної служби здоров'я України підвищило ефективність використання фінансових ресурсів і якість обслуговування. Водночас війна спричинила суттєві втрати у цій сфері: понад 40 % пошкоджених або зруйнованих закладів охорони здоров'я розташовані саме у сільських громадах.

Демографічна ситуація у 2018–2022 роках залишалася складною. За цей період чисельність сільського населення скоротилася на 7,8 %, що пов'язано зі старінням населення, низьким рівнем народжуваності, трудовою міграцією та евакуацією з небезпечних регіонів під час війни. Для стабілізації демографічного потенціалу необхідно активізувати державні й місцеві програми підтримки молоді, розвивати житлове будівництво, створювати пільги для молодих сімей і стимулювати повернення трудових мігрантів.

Структура зайнятості сільського населення також зазнала трансформацій. Якщо у 2018 році частка зайнятих у сільському господарстві становила 44,7 %, то у 2023 році – 39,5 %. Натомість частка зайнятих у сфері послуг зросла з 19,8 % до 23,5 %. Це свідчить про поступову диверсифікацію економічної структури села, розвиток малого бізнесу, локального виробництва, зеленого туризму та соціального підприємництва.

Основними ризиками подальшого відтворення людського капіталу залишаються демографічне старіння, інтенсивна трудова міграція, нерівність фінансових можливостей між громадами та недосконалість системи міжбюджетного вирівнювання. Ці чинники створюють загрозу соціальній стабільності та спроможності громад до саморозвитку.

Загалом вплив децентралізації на розвиток людського капіталу сільських територій має довготривалий і накопичувальний характер. Накопичення ефектів у сферах освіти, охорони здоров'я, соціального захисту та зайнятості формує основу для стійкого розвитку сільських громад. У післявоєнний період необхідна тісна координація політики центральних і місцевих органів влади, спрямована на соціальне інвестування, підтримку людського потенціалу, розвиток інститутів місцевого самоврядування та посилення фінансової автономії громад.

Таким чином, децентралізація довела свою ключову роль у забезпеченні

соціальної стійкості сільських територій навіть в умовах воєнних викликів, ставши фундаментом для майбутнього відродження людського капіталу України.

Отже, дослідження підтвердило, що вплив адміністративно-фінансової децентралізації на розвиток людського капіталу сільських територій має довготривалий і накопичувальний характер, формуючи основу для стійкого розвитку громад. Проте, незважаючи на загальний позитивний тренд, основними ризиками подальшого відтворення людського капіталу залишаються демографічне старіння, інтенсивна трудова міграція та, що особливо критично в умовах війни, нерівність фінансових можливостей між громадами та недосконалість системи міжбюджетного вирівнювання. Саме ці чинники створюють пряму загрозу соціальній стабільності та спроможності громад до саморозвитку в післявоєнний період.

Отже, для забезпечення стійкого відновлення та подальшого розвитку людського потенціалу необхідна тісна координація політики центральних і місцевих органів влади, яка має бути не просто реактивною, а системно інтегрованою.

Зважаючи на це, на основі проведеного аналізу та ідентифікованих ризиків, пропонується комплексна післявоєнна модель відтворення людського капіталу, орієнтована на безпековий, адаптаційний та відновлювальний компоненти, а також удосконалення системи міжбюджетного вирівнювання, як ключового фінансового механізму зниження нерівності і забезпечення інституційної стійкості (табл. 4.10).

В результаті дослідження розроблені компоненти післявоєнної моделі відтворення людського капіталу сільських територій та механізми їх реалізації свідчать про комплексний, багатовекторний підхід до стратегічного планування в умовах відновлення, який зосереджується не лише на економічних аспектах, але й на безпеці, адаптації та інституційній стійкості громад. Модель пріоритетно виділяє безпековий компонент, стратегічна мета якого полягає у забезпеченні фізичної та соціальної безпеки як необхідного базису для повернення населення та інвестицій, а ключовим механізмом є інституціоналізація безпеки інфраструктури через принцип Build Back Better, що передбачає відновлення соціальних об'єктів,

таких як школи та медзаклади, з обов'язковою наявністю захисних споруд (укриттів), а також інтеграцію стандартів енергоефективності та інклюзії.

Таблиця 4.10

Стратегічні компоненти післявоєнної моделі відтворення людського капіталу сільських територій та механізми їх реалізації

Компонент моделі	Стратегічна мета	Заходи та механізми подальшого розвитку
1. Безпековий	Забезпечення фізичної та соціальної безпеки як базису для повернення населення та інвестицій.	Інституціоналізація безпеки інфраструктури (Build Back Better): відновлення та будівництво соціальних об'єктів (школи, медзаклади) з обов'язковою наявністю захисних споруд (укриттів), енергоефективністю та інклюзією.
2. Адаптаційний	Соціальна інтеграція ветеранів та внутрішньо переміщених осіб (ВПО), формування психологічної стійкості громади.	Трансформація соціальної інфраструктури: Перетворення закритих шкіл і клубів на багатофункціональні центри освіти, дозвілля та комунікації, які виконують роль просторів соціального згуртування та креативності.
3. Відновлювальний (економічний)	Стимулювання зайнятості, диверсифікація економіки та забезпечення якісного кадрового потенціалу.	Інституціоналізація сільського розвитку: Застосування проєктного підходу та державно-приватного партнерства для розвитку малого й середнього бізнесу (не лише аграрного), локального виробництва та зеленого туризму.
4. Інституційний (управлінський)	Підвищення компетентності місцевих лідерів та управлінців.	Формування системи інституційної освіти для підготовки управлінських кадрів (соціальних менеджерів, аналітиків) з фокусом на доказову політику та інноваційне мислення, створення мережі навчальних центрів.
5. Фінансовий (Міжбюджетне вирівнювання)	Зменшення нерівності фінансових можливостей між громадами як основного ризику відтворення людського капіталу.	Удосконалення системи міжбюджетного вирівнювання через: 1) посилення фінансової автономії громад; 2) цільове соціальне інвестування у громади з низьким ІЛКСТ; 3) використання ІЛК-ТГ як інструменту моніторингу для коригування фіскальної політики.

Джерело: авторська розробка [388; 389; 390; 391; 392]

Безпосередньо з цим пов'язаний адаптаційний компонент, який націлений на соціальну інтеграцію ветеранів та внутрішньо переміщених осіб (ВПО) і формування психологічної стійкості громади, що реалізується через трансформацію соціальної інфраструктури шляхом перетворення закритих шкіл і клубів на багатофункціональні центри освіти та комунікації, які виконуватимуть роль просторів соціального згуртування та креативності.

Економічне відновлення забезпечує відновлювальний (економічний) компонент, стратегічною метою якого є стимулювання зайнятості та диверсифікація економіки, що має бути досягнуто завдяки інституціоналізації сільського розвитку, застосуванню проєктного підходу та державно-приватного партнерства для розвитку малого й середнього бізнесу, локального виробництва та зеленого туризму.

Для забезпечення ефективності цього відновлення необхідний інституційний (управлінський) компонент, який ставить за мету підвищення компетентності місцевих лідерів та управлінців через формування системи інституційної освіти для підготовки кадрів, орієнтованих на доказову політику та інноваційне мислення.

Ключовим системним завданням є фінансовий компонент, який спрямований на зменшення нерівності фінансових можливостей між громадами як основного ризику відтворення людського капіталу, а удосконалення системи міжбюджетного вирівнювання пропонується через посилення фінансової автономії громад, цільове соціальне інвестування у громади з низьким ІЛКСТ та використання даного показника як інструменту моніторингу для своєчасного коригування фінансової політики, що є критично важливим для забезпечення справедливого розподілу ресурсів і стійкого розвитку.

4.2. Державна підтримка реалізації підприємницьких ініціатив населення сільських територій

Сільські території України відіграють надзвичайно важливу роль у соціально-економічному розвитку держави. Вони охоплюють близько третини населення країни: станом на 2022 рік у сільській місцевості проживало близько 12 млн осіб, що становить приблизно 30 % загальної чисельності населення. Попри значний людський і природний потенціал, підприємницька активність у сільській місцевості залишається нерівномірною та характеризується високим рівнем фрагментації.

В аграрному секторі функціонує велика кількість суб'єктів господарювання

– від дрібних фермерів до великих агрохолдингів. Проте переважну частку становлять саме малі виробники та особисті селянські господарства. За даними Державного аграрного реєстру, на початку 2023 року в Україні було зареєстровано понад 95 тис. агровиробників, із яких близько 75% – це селяни-одноосібники, що працюють у форматі індивідуального або сімейного господарства, і лише 25 % – юридичні особи чи фізичні особи-підприємці. Така структура аграрного бізнесу вказує на домінування мікроформ підприємництва, що обмежує масштаби інноваційної діяльності, рівень капіталізації та можливості інтеграції в ринкові ланцюги з високою доданою вартістю.

Водночас спостерігається діалектична динаміка процесів на селі. З одного боку, продовжуються негативні демографічні тенденції – скорочення населення, трудова міграція, старіння робочої сили, деградація соціальної інфраструктури. З іншого боку, унаслідок реформи децентралізації та зміцнення інституту місцевого самоврядування громади отримали більше інструментів для стимулювання розвитку підприємництва. Новостворені територіальні громади дедалі активніше впроваджують програми підтримки малого бізнесу, започатковують грантові конкурси, бізнес-інкубатори та локальні стратегії зайнятості. Це сприяє формуванню середовища, де підприємницька ініціатива стає не лише економічною, а й соціальною цінністю – фактором згуртованості, зайнятості та відродження села.

Позитивною тенденцією є диверсифікація напрямів сільського підприємництва. Якщо раніше воно асоціювалося переважно з вирощуванням сільськогосподарських культур або тваринництвом, то нині з'являються нові форми діяльності – переробка агропродукції, виробництво локальних і крафтових продуктів, зелений туризм, народні ремесла, біоенергетика, послуги з догляду за дітьми та людьми похилого віку. Така диверсифікація не лише розширює можливості працевлаштування, а й підвищує економічну стійкість сільських громад, зменшуючи залежність від коливань аграрного ринку. Проте аграрний сектор залишається базовою основою економіки села - саме він забезпечує понад 10 % валового внутрішнього продукту України та близько 40 % валютних надходжень від експорту.

Незважаючи на певні позитивні зміни, підприємницький потенціал сільських територій реалізується не повною мірою. Рівень ділової активності тут істотно нижчий, ніж у містах, що зумовлено низкою системних бар'єрів. Серед ключових проблем розвитку підприємництва на селі виділяють: обмежений доступ до фінансових ресурсів, що ускладнює започаткування або розширення бізнесу; слабку інфраструктуру (транспортну, цифрову, енергетичну), яка підвищує трансакційні витрати; дефіцит кваліфікованих кадрів і низький рівень підприємницьких компетенцій серед населення; регуляторні бар'єри та складність отримання дозволів; нерівні умови конкуренції, коли великі агрохолдинги мають більше можливостей скористатися державними програмами підтримки, ніж малі фермери чи мікропідприємці.

Вагомим викликом залишається фрагментарність державної підтримки. Існуючі програми часто орієнтовані на середні або великі підприємства, тоді як малі фермери, кооперативи та сімейні господарства мають обмежений доступ до грантів, кредитів чи компенсацій. Брак інформації, складність процедур подання заявок та недостатня консультативна підтримка додатково звужують можливості для сільських ініціатив.

Науковці наголошують, що така асиметрія у доступі до фінансових інструментів знижує ефективність державної політики розвитку сільських територій. Так, Ільчук О. вказувала на необхідність формування цілісної системи підтримки малих виробників, заснованої на принципах інклюзивності, адресності та прозорості [393]. О. Радченко підкреслює важливість переходу від фрагментарних дотацій до програмно-цільового фінансування, що передбачає комплексне стимулювання розвитку людського капіталу, інфраструктури та інновацій у селі [394]. Д. Міщенко зазначає, що низький рівень консультативного супроводу і відсутність системи дорадчих сервісів стримують реалізацію потенціалу сімейних господарств і кооперативів [395]. Загалом, учені сходяться на думці, що державна підтримка має бути інтегрована у ширшу модель соціально орієнтованої аграрної політики, де пріоритет надається не лише фінансовим субсидіям, а й розвитку знань, компетенцій, партнерств і довіри між учасниками

аграрного середовища.

Війна, розпочата Росією у 2022 році, суттєво загострила проблеми розвитку підприємництва на селі. У прифронтових і деокупованих регіонах зруйновано або пошкоджено значну кількість фермерських господарств, складів, логістичних хабів; велика частина орних земель замінована або непридатна для обробітку. Це призвело до втрати робочих місць, падіння доходів і скорочення інвестиційної активності. Водночас у більш безпечних областях саме сільські підприємства стали важливою опорою національної економіки: вони активно залучають внутрішньо переміщених осіб до праці, забезпечують продовольчу безпеку та підтримують місцеві громади через волонтерську діяльність.

Позитивним аспектом у цих складних умовах є підвищення ролі соціально орієнтованого та інноваційного підприємництва. Зростає кількість ініціатив, спрямованих на екологічне виробництво, кооперацію, створення доданої вартості на місцевому рівні. Поступово формується нова модель сільського підприємництва, що ґрунтується на принципах сталого розвитку, екологічної відповідальності, інклюзивності та партнерства між державою, громадами й бізнесом.

Таким чином, сучасний стан підприємницької ініціативи на сільських територіях України можна охарактеризувати як перехідний – від традиційного аграрного укладу до більш різноманітної, інноваційної та соціально спрямованої моделі. Для повноцінного розкриття цього потенціалу необхідні комплексні державні та регіональні політики, які б забезпечували доступ до фінансів, розвиток інфраструктури, цифровізацію, професійну освіту, спрощення регуляторних процедур та розширення можливостей локального самоврядування. Саме на цих засадах можливо сформувати нове підприємницьке середовище, здатне стати основою економічного відродження українського села.

Законодавче регулювання державної підтримки підприємництва на селі з урахуванням впливу війни.

Система державної підтримки підприємництва на сільських територіях України має достатньо розгалужену нормативно-правову базу, однак у сучасних

умовах воєнних викликів вона потребує суттєвого переосмислення та адаптації до нових реалій. Повномасштабна агресія російської федерації, що розпочалася у 2022 році, істотно змінила умови функціонування аграрного сектору та сільської економіки загалом. Руїнування виробничої інфраструктури, замінування земель, скорочення логістичних можливостей і зниження купівельної спроможності населення створили безпрецедентний тиск на підприємницьке середовище. Відтак законодавче регулювання державної підтримки підприємництва набуло нового значення – воно перетворюється з інструменту розвитку на інструмент виживання, відновлення та адаптації.

Базовим документом, який визначає засади державної політики у сфері малого і середнього підприємництва, залишається Закон України «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні» (2012 р.). Він встановлює основні принципи державного втручання - фінансову, консультаційну, інформаційну та освітню допомогу. Проте війна показала обмеженість традиційних підходів: значна частина інструментів, передбачених законом, виявилася малоефективною в умовах гуманітарної кризи. Саме тому уряд у 2022–2024 рр. ініціював низку змін і доповнень, які розширили спектр державної підтримки бізнесу, що постраждав від війни. Зокрема, були створені антикризові кредитні програми («5–7–9%»), запроваджено грантові механізми для релокованих підприємств, а також державні гарантії для аграріїв, що втратили доступ до обігового капіталу.

Для аграрного сектору ключовим залишається Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України» (2004 р.), який регулює фінансові механізми підтримки фермерів, включаючи субсидії, дотації, страхування ризиків і державні інтервенції. В умовах війни ці положення набули особливого значення: держава змінила логіку аграрної політики – від стимулювання експорту до забезпечення продовольчої безпеки та підтримки виробництва на вцілілих територіях. Уряд тимчасово зосередив допомогу на критично важливих напрямках – насінництві, тваринництві, зберіганні та переробці продукції, енергозбереженні. У 2023–2024 рр. діяли спеціальні програми компенсації витрат на пальне, добрива,

насіння, а також гранти на розвиток переробних потужностей у безпечних регіонах.

Розвиток сільського підприємництва в умовах війни 2022–2025 рр. відбувається в унікальному середовищі, де державна політика виконує не лише економічну, а й соціальну, гуманітарну та безпекову функції. Війна радикально змінила пріоритети аграрної та підприємницької політики, трансформувавши державну підтримку із суто стимулюючого інструменту на механізм адаптації, відновлення та стійкості. У цих умовах законодавче та програмне поле постійно оновлюється – запроваджуються нові форми фінансування, спрощуються процедури, активізується співпраця з міжнародними донорами (табл. 4.11).

Система нормативно-правових актів і державних програм, узагальнена в таблиці 4.11, відображає послідовну еволюцію політики підтримки підприємництва на селі – від розрізнених ініціатив початку 2010-х років до сучасної комплексної, міжвідомчої моделі, зорієнтованої на післявоєнне відновлення та стійкий розвиток сільських територій. Якщо в попередній період (до 2022 року) державна підтримка зосереджувалася переважно на стимулюванні аграрного експорту, нарощуванні виробництва та розширенні ринків збуту, то нині акценти змістилися в бік забезпечення продовольчої безпеки, збереження робочих місць, релокації підприємств, відновлення інфраструктури, цифровізації та розвитку людського потенціалу села.

Воєнні події 2022–2025 рр. оголили низку системних проблем законодавчої моделі, але водночас стали потужним каталізатором реформ і модернізації інструментів підтримки бізнесу. Під впливом кризових обставин держава розширила свій функціонал від традиційного регулятора до активного учасника процесу відбудови та фінансового партнера малого й середнього бізнесу.

Науковці розглядають цю трансформацію як перехід від нормативно-адміністративної до проактивної моделі державного управління. Так, Г. Пасемко та О. Таран підкреслюють, що в умовах воєнної економіки держава має виконувати роль антикризового інвестора, концентруючи ресурси на підтримці підприємницької активності та збереженні зайнятості [396].

Т. Мельник вважає, що війна стимулювала появу нової парадигми «держави-

партнера», де головним критерієм ефективності виступає не лише стабілізація, а й економічна стійкість громад і бізнесу [398].

Таблиця 4.11.

Законодавчі акти та урядові ініціативи державної підтримки підприємництва на селі в умовах війни (2022–2025 рр.)

Нормативно-правовий акт / програма	Ключовий зміст і напрями підтримки	Зміни та адаптації у зв'язку з війною	Основні результати та виклики
Закон України «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні» (2012)	Визначає інституційні засади розвитку МСП, фінансову, інформаційну та освітню підтримку	Удосконалено положення про грантові та антикризові механізми; запроваджені кредитні гарантії для бізнесу у постраждалих регіонах	Підвищено доступність фінансування; однак залишається бюрократичність процедур і нерівний доступ між регіонами
Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України» (2004)	Встановлює механізми фінансування фермерів, дотації, державні інтервенції, аграрні фонди	Фокус зміщено з експортного стимулювання на продовольчу безпеку; введено спецпрограми компенсацій і страхування ризиків	Забезпечено мінімальний рівень виробництва; потребує оновлення страхових інструментів
Стратегія розвитку сільського господарства та сільських територій до 2030 р. (2024)	Орієнтована на сталий розвиток, євроінтеграцію, екологічність і цифровізацію	Доповнено компонентами регіональної безпеки, демаркації земель, підтримки ВПО та ветеранів	Перетворюється на дорожню карту гуманітарного й економічного відновлення сільських громад
Програма «Нове село: відновлення та стійкість» (2022)	Модернізація інфраструктури сіл, створення мультифункціональних центрів послуг	Акцент на інтеграції ВПО, створенні робочих місць, розвитку сервісів	Реалізується у форматі державно-приватного партнерства; потребує стабільного фінансування
Антикризові кредитні програми («5–7–9 %»)	Компенсація відсоткової ставки для МСП, доступ до пільгового кредитування	Поширені на аграріїв і релокований бізнес; передбачають держгарантії	Збережено фінансову стійкість малого бізнесу; підвищено довіру до банківської системи
Грантові програми («ЄРобота», гранти для фермерів, ветеранів, садівництва)	Безповоротні гранти для започаткування чи розширення бізнесу	Розширено цільові напрями на ВПО, ветеранів, релоковані підприємства	>23 тис. грантів, 5,6 млрд грн; стимулюють самозайнятість і соціальну реінтеграцію
Міжнародні програми (USAID, ЄС, ФАО, ПРООН, GIZ)	Надання грантів, технічної допомоги, мікрокредитів аграріям	Фокус на постраждалих регіонах, переробку, кооперацію	Підтримано сотні господарств; посилено координацію через ДАР
План відбудови аграрного сектору (2023–2027 рр.)	Комплексна програма відновлення сільського господарства	Передбачає фінансування інфраструктури, енергетики, логістики, кадрів	Формує основу післявоєнної політики розвитку аграрного бізнесу

Джерело: узагальнено автором за даними [397].

Ю. Солоненко акцентує увагу на тому, що запровадження грантових програм, таких як «ЄРобота», «Власна справа» та «Сімейні ферми», засвідчило поступову інституційну переорієнтацію державної підтримки на підприємницький і людський капітал [399]. Водночас, як зазначає В. Галанець, реформування інструментів державної допомоги має супроводжуватися підвищенням прозорості, цифровізацією процедур і залученням недержавних партнерів - банків, громадських організацій, міжнародних донорів. Такий підхід формує екосистему державно-приватної взаємодії, у якій держава не лише компенсує втрати, а й створює передумови для інноваційного розвитку аграрного бізнесу в післявоєнний період [400].

Серед ключових кроків, що визначили новий етап державної політики, можна виокремити такі:

Модернізація Закону України «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва» (2012 р.), який доповнено положеннями про антикризові гранти, гарантії для бізнесу в постраждалих регіонах і програми компенсації відсоткових ставок. Це дозволило зробити фінансування більш доступним для підприємців і фермерів, які втратили виробничі потужності або були змушені релокувати бізнес.

Оновлення підходів до Закону «Про державну підтримку сільського господарства України» (2004 р.), у межах якого відбулося переорієнтування з політики експортного стимулювання на забезпечення внутрішнього ринку продовольством і формування стратегічних запасів.

Розроблення Стратегії розвитку сільського господарства та сільських територій до 2030 року (2024 р.), що стала першим документом, який системно поєднав економічні, соціальні, екологічні та безпекові компоненти аграрного розвитку, орієнтуючись на європейські стандарти «зеленого курсу».

Впровадження масштабних антикризових фінансових програм, таких як «Доступні кредити 5–7–9 %» та грантова програма «ЄРобота», які забезпечили фінансову стійкість тисяч малих підприємств і фермерських господарств, стали основою для створення нових робочих місць і сприяли активізації самозайнятості

в сільській місцевості.

Особливо важливими для повоєнного періоду стали інтеграційні програми відбудови, серед яких – урядова ініціатива «Нове село: відновлення та стійкість» і План відбудови аграрного сектору України на 2023–2027 роки. Вони поєднують зусилля держави, громад і міжнародних партнерів, спрямовуючи ресурси на реконструкцію критичної інфраструктури, розвиток кооперації, модернізацію логістичних ланцюгів, децентралізацію виробництва, розширення енергетичної автономії та цифрових сервісів у сільській місцевості. Такі програми поступово перетворюються на нову архітектуру відновлення українського села, де підприємництво розглядається як ключовий чинник соціально-економічної стабілізації.

Однак, попри очевидні позитивні зрушення, система державної підтримки продовжує стикатися з низкою суттєвих викликів. По-перше, зберігається асиметричний доступ до державних програм: громади з розвиненішою інституційною спроможністю й вищим рівнем цифровізації отримують значно більше можливостей, ніж периферійні або прифронтові території. По-друге, залишається нестача міжвідомчої координації між Міністерством економіки, Мінагрополітики, Мінрегіоном та місцевими органами влади, що ускладнює узгоджене планування. По-третє, більшість програм залежить від зовнішніх джерел фінансування (донорів, грантів, міжнародних фондів), що робить їхню реалізацію вразливою до геополітичних і макроекономічних змін. І, нарешті, надмірна бюрократизація процедур продовжує залишатися перешкодою для малих підприємців і фермерів, особливо для тих, хто не має юридичного або бухгалтерського супроводу.

Таким чином, нормативно-програмна архітектура державної підтримки підприємництва на селі нині перебуває у фазі глибокої модернізації. Вона поступово переходить від антикризової моделі до системи стратегічного розвитку, що передбачає сталість, ефективність і прозорість. У післявоєнний період головним завданням держави стане перетворення цієї системи з інструменту виживання на платформу економічного зростання, яка забезпечить інтеграцію українського села

в європейський економічний простір, розвиток людського капіталу й утвердження села як простору можливостей, інновацій і сталого добробуту.

Війна суттєво вплинула на реалізацію стратегічних документів, зокрема Державної цільової програми розвитку українського села (до 2015 р.) та новітньої Стратегії розвитку сільського господарства та сільських територій до 2030 р., ухваленої у 2024 р. Остання передбачає перехід до моделі сталого, безпечного й інклюзивного відновлення, орієнтованої на євроінтеграційні стандарти. У післявоєнний період вона має стати не лише економічним, а й гуманітарним документом, спрямованим на соціальну реінтеграцію населення та формування сучасної системи управління сільським розвитком.

Окремого значення набули антикризові урядові ініціативи. У 2020 р. започаткована президентська програма «Нове село» отримала оновлений формат – «Нове село: відновлення та стійкість». Її концепція передбачає створення багатофункціональних сільських центрів, де поєднуються адміністративні, соціальні та комерційні послуги. В умовах війни пріоритетами стали інтеграція внутрішньо переміщених осіб, створення робочих місць і розвиток місцевих сервісів. Програма реалізується на засадах державно-приватного партнерства, що дозволяє залучати приватний капітал до відбудови, мінімізуючи бюджетне навантаження.

Війна також сприяла переформатуванню державних пріоритетів у сфері підприємництва. Якщо до 2022 р. політика орієнтувалася переважно на стимулювання конкурентоспроможності, то нині її головними завданнями стали збереження людського капіталу, продовольча безпека, відновлення інфраструктури та підтримка соціальної стійкості громад. Це проявляється у створенні нових законодавчих ініціатив: законопроектів про Фонд розвитку сільських територій, стимулювання кооперації, підтримку релокованих підприємств і ветеранського бізнесу, що інтегрують економічну політику з гуманітарною.

В аналітичному вимірі більшість науковців підкреслюють, що воєнна криза виявила слабкі місця існуючої системи державної підтримки. Як зазначають науковці, основними проблемами залишаються короткостроковість програм,

надмірна бюрократизація, слабка регіональна адаптивність і недостатній контроль результатів [401].

На думку Г. Кузьменка та А. Телендій, сучасна система має перейти до інституційно-екосистемного підходу, який би об'єднав державу, громади, бізнес і міжнародних партнерів навколо спільних цілей - відбудови, зайнятості та розвитку людського капіталу [402].

З погляду автора, війна стала каталізатором глибокої трансформації законодавчої моделі підтримки підприємництва на селі. Традиційна система дотацій і компенсацій, що функціонувала до 2022 р., більше не відповідає викликам часу. Необхідно перейти до інвестиційно-результативної моделі, у якій державна підтримка виступає не просто фінансовим ресурсом, а платформою співфінансування відновлення, цифровізації та екологізації виробництва. Пріоритет мають отримувати підприємства, що створюють робочі місця, інтегрують ВПО, відновлюють виробничу інфраструктуру та сприяють соціальній згуртованості громад.

Вкрай важливим є формування єдиного інституційного центру координації політики, який інтегрував би діяльність міністерств, фондів і місцевих органів влади, забезпечуючи прозорість, ефективність і моніторинг використання коштів. На місцевому рівні доцільно створювати фонди підтримки підприємництва громад, що діятимуть за принципом державно-приватного партнерства, акумулюючи державні, муніципальні та донорські ресурси.

Таким чином, війна стала не лише чинником руйнування, а й імпульсом для переосмислення ролі законодавства у сфері підприємництва на селі. Законодавче регулювання державної підтримки має еволюціонувати від фрагментарної допомоги до системної політики економічної стійкості, соціальної інтеграції та інституційної модернізації. Лише за таких умов сільські території зможуть перетворитися з периферійного простору на осередки відновлення, інновацій і людського розвитку в повоєнній Україні.

Фінансово-кредитна підтримка є ключовою частиною державної політики розвитку підприємництва на сільських територіях. У сучасних умовах воєнного

стану вона виконує не лише функцію розвитку, а й стабілізаційну - забезпечує виживання бізнесу, збереження робочих місць і продовольчу безпеку держави. Повномасштабна війна спричинила значні втрати матеріально-технічної бази, скорочення платоспроможності населення та обмеження логістичних можливостей, тому фінансові інструменти стали головним каналом державного втручання для підтримки життєздатності сільських територій.

Провідною формою державної допомоги залишаються прямі бюджетні субсидії та дотації. Щороку в межах державного бюджету передбачаються видатки на програми підтримки агропромислового комплексу, які включають часткову компенсацію вартості сільськогосподарської техніки, виплати за утримання великої рогатої худоби, підтримку садівництва, виноградарства, бджільництва та виробництва нішевих культур. До початку війни діяли програми стимулювання органічного землеробства та розвитку переробки, проте в умовах воєнного стану акценти змістилися на забезпечення продовольчої безпеки та збереження базових видів виробництва. Основна частина бюджетних коштів у 2022–2024 роках спрямовувалася на підтримку тваринництва, виробництва зернових і овочів борщового набору, компенсацію втрат фермерів у постраждалих регіонах. Науковці підкреслюють, що дотаційна політика у воєнний період виконує переважно стабілізаційну функцію, зберігаючи зайнятість і продовольчу самодостатність країни [403]. Водночас її ефективність потребує підвищення через перехід від прямої допомоги до інвестиційної моделі підтримки, коли фінансування надається під досягнення конкретних результатів – підвищення продуктивності, створення робочих місць, впровадження інновацій чи розвиток переробки сільськогосподарської продукції.

Важливою формою державного втручання залишається пільгове кредитування. Програма «Доступні кредити 5–7–9 %» стала центральним антикризовим інструментом фінансової підтримки малого бізнесу, зокрема фермерських господарств. Держава компенсує частину відсоткової ставки банкам, що дозволяє підприємцям отримувати кредити на прийнятних умовах. Програма, започаткована у 2020 році, під час війни суттєво розширилася: лише у 2022–2024

роках було видано понад 60 тисяч кредитів на суму 237,5 млрд грн, з яких близько 40 млрд отримали аграрії. Завдяки цим коштам фермери змогли провести посівні кампанії, закупити техніку, відремонтувати виробничі приміщення та побудувати невеликі переробні цехи. Науковці відзначають, що ця програма стала фактично фінансовою основою відновлення аграрного виробництва у кризових умовах [404]. Водночас експерти звертають увагу, що система пільгового кредитування потребує подальшої диференціації – запровадження окремих кредитних продуктів для релокованих підприємств, ветеранського бізнесу, переробної промисловості та аграрних кооперативів [405]. Автор підтримує думку, що у післявоєнний період програма «5–7–9 %» має трансформуватися в довгостроковий інвестиційний інструмент, орієнтований на модернізацію сільського господарства та створення доданої вартості в межах громад.

Значну роль у розвитку сільського підприємництва відіграють грантові програми. З 2022 року в Україні діє масштабний проєкт «єРобота», який передбачає надання безповоротних грантів на створення або розширення власного бізнесу. Його найпопулярніший компонент – програма «Власна справа» – надає мікрогранти розміром від 50 до 250 тис. грн за умови створення одного або двох робочих місць. Ця програма стала не лише економічним, а й соціальним явищем: завдяки їй тисячі громадян, зокрема внутрішньо переміщені особи, жінки та ветерани, змогли започаткувати власну справу в сільській місцевості. За час дії «єРоботи» понад 23 тисячі підприємців отримали гранти на суму понад 5,6 млрд грн. Частина програм спрямована безпосередньо на аграрний сектор – це гранти на створення садів, теплиць, виноградників, тваринницьких ферм та мініпереробних підприємств. Науковці вважають, що грантова підтримка у воєнний період є дієвим інструментом соціально-економічної адаптації, оскільки сприяє формуванню нової культури самозайнятості та відновленню економічної активності громад [406]. Автор поділяє цю думку, підкреслюючи, що гранти мають виконувати не лише функцію допомоги, а й бути механізмом розвитку локальної економіки, зокрема шляхом залучення додаткових інвестицій і створення партнерств із громадами.

У воєнних умовах особливого значення набуває міжнародна фінансова

допомога. Програми від USAID, ЄС, ФАО, ПРООН, IFC, GIZ забезпечують додаткові ресурси для підтримки дрібних фермерів і кооперативів. Проєкт USAID “АГРО” фінансує відновлення зруйнованих господарств, модернізацію техніки, підтримку жіночого підприємництва, тоді як Європейський Союз через ініціативи EU4Business і COSME допомагає малим підприємцям інтегруватися у європейські ринки. Створений Державний аграрний реєстр (ДАР) став цифровою платформою, що спрощує доступ до державних і міжнародних програм підтримки через «єдине вікно». У період війни він виконує функцію обліку постраждалих господарств і прозорого розподілу фінансової допомоги, що знижує корупційні ризики та підвищує довіру до державних інституцій. Науковці наголошують, що міжнародна допомога відіграє роль «фінансового буфера», який забезпечує життєздатність аграрного сектору до моменту повного відновлення економіки.

Додатковими формами фінансової підтримки виступають компенсаційні та гарантійні механізми. Йдеться про відшкодування частини відсоткових ставок за кредитами, компенсацію витрат на електроенергію для зрошення, відшкодування вартості сертифікації органічної продукції та сплату єдиного соціального внеску за працевлаштованих безробітних. Фонд розвитку підприємництва виконує функцію державного гаранта для фермерських господарств, які не мають достатньої застави. У багатьох регіонах саме ці інструменти допомогли малим підприємствам зберегти ліквідність, продовжити виробництво та уникнути банкрутства. В умовах війни вони фактично стали механізмами виживання для малого бізнесу, забезпечуючи мінімальний рівень фінансової стабільності.

Період 2022–2025 рр. став одним із найскладніших для розвитку сільського підприємництва в новітній історії України. Повномасштабна війна не лише зруйнувала виробничу та логістичну інфраструктуру, а й призвела до втрати робочих місць, скорочення внутрішнього попиту, порушення фінансових ланцюгів і загального зниження інвестиційної активності. У цих умовах державна фінансова підтримка стала ключовим інструментом виживання й адаптації бізнесу в сільських громадах, виконуючи роль «фінансового щита» та стимулятора локальної економіки.

Водночас, фінансові інструменти державної та міжнародної допомоги набули нової структури й логіки дії. Якщо до 2022 року переважали програми класичних дотацій і компенсацій витрат, то нині формується модель багаторівневої підтримки, що поєднує бюджетні субсидії, кредитні механізми, грантове фінансування, міжнародні проєкти та місцеві ініціативи громад. Така система дозволяє забезпечити гнучкість і диверсифікацію фінансових потоків, а також залучити ресурси приватного сектору та донорів.

Таблиця 4.12 узагальнює основні форми фінансової підтримки підприємництва на селі в умовах війни, їх механізми реалізації, цільову аудиторію та результати. Аналіз цих інструментів свідчить про перехід від “реактивної” підтримки до стратегічної системи фінансування сталого розвитку сільської економіки.

У період війни фінансові інструменти державної підтримки підприємництва на селі стали ключовим чинником стабілізації аграрного сектору та збереження економічної активності в громадах. В умовах руйнування виробничої інфраструктури, скорочення ринків збуту й обмеженого доступу до капіталу, саме державне та міжнародне фінансування забезпечили базові умови для відновлення діяльності сільських підприємців і фермерів. Система підтримки набула багаторівневого характеру, поєднавши бюджетні дотації, пільгові кредити, грантові програми, міжнародну допомогу, компенсаційні інструменти та ініціативи громад.

Прямі бюджетні субсидії та дотації залишаються традиційним, хоча й не найефективнішим механізмом підтримки. Під час війни їх основна функція трансформувалася – з інструменту стимулювання виробництва вони стали засобом гарантування продовольчої стабільності, особливо у тваринництві, овочівництві, садівництві та насінництві. Вчені-економісти підкреслюють, що дотаційна модель має короточасний ефект, оскільки не сприяє структурним змінам і модернізації [407]. Відтак необхідний перехід від прямих субсидій до інвестиційно-результативних програм, які стимулюють впровадження інновацій, підвищення продуктивності та створення доданої вартості у сільському виробництві.

Основні форми фінансової підтримки підприємництва на селі в умовах війни (2022–2025 рр.)

Форма підтримки	Механізм реалізації	Цільова аудиторія / сектор	Обсяг або охоплення	Результати та виклики
1. Прямі бюджетні субсидії та дотації	Компенсація вартості техніки, дотації на ВРХ, садівництво, виноградарство, бджільництво	Фермерські господарства, особисті селянські господарства	~3,5–4,2 млрд грн щороку (2022–2024)	Забезпечують продовольчу стабільність, але ефект короткостроковий; потребують переходу до інвестиційних моделей
2. Програма «Доступні кредити 5–7–9 %»	Компенсація відсоткової ставки, державні гарантії для аграріїв	Малі підприємці, фермери, кооперативи	>60 тис. кредитів, 237,5 млрд грн	Найефективніший антикризовий інструмент; потребує розширення на релокований бізнес і переробку
3. Грантова програма «єРобота»	Безповоротні гранти (50–250 тис. грн) на створення/розвиток бізнесу	Самозайняті, ВПО, ветерани, жінки, аграрії	>23 тис. грантів, 5,6 млрд грн	Стимулює самозайнятість; формує нову культуру підприємництва на селі
4. Міжнародна допомога (USAID, ЄС, ФАО, ПРООН, GIZ)	Гранти, технічна допомога, пільгові кредити	Малі фермери, кооперативи, агростартапи	>500 млн євро (2022–2024)	Доповнює держпідтримку; потребує кращої координації через ДАР
5. Компенсаційні та гарантійні механізми	Відшкодування ЄСВ, часткове гарантування кредитів, компенсація енергозатрат	Малі фермери, роботодавці, агропідприємства	>15 тис. отримувачів щороку	Підтримують ліквідність; потребують розширення на нові категорії бізнесів
6. Місцеві ініціативи громад	Фонди розвитку підприємництва, співфінансування	Мікробізнес, кооперативи, креативні проєкти	>250 громад (2024)	Підсилюють самодостатність регіонів; потребують законодавчого унормування

Джерело: [408;409].

Програма «Доступні кредити 5–7–9 %» у 2022–2025 рр. стала найуспішнішим антикризовим інструментом. Завдяки компенсації відсоткової ставки та наданню державних гарантій понад 60 тисяч підприємців і фермерів змогли зберегти або відновити бізнес, а загальний обсяг профінансованих кредитів перевищив 237 млрд грн, із яких близько 40 млрд спрямовано саме в аграрний сектор. Як зазначає Фонд

розвитку підприємництва, головним результатом програми стало не лише поліпшення фінансової спроможності бізнесу, а й відновлення довіри підприємців до банківської системи. У післявоєнний період доцільно розширити програму на переробну промисловість і релоковані підприємства, які формують додану вартість і створюють робочі місця у громадах.

Грантова програма «єРобота» стала яскравим прикладом ефективного використання мікрофінансових інструментів. Вона спрямована на підтримку самозайнятості та розвитку мікробізнесу, що особливо важливо для жителів сільських територій, внутрішньо переміщених осіб, ветеранів і жінок-підприємниць. Простота подання заявок через портал «Дія» та прозорість процесу відбору зробили цю програму однією з найуспішніших: лише за два роки понад 23 тис. осіб отримали гранти загальною сумою 5,6 млрд грн. Економічний ефект полягає у створенні тисяч нових робочих місць і формуванні культури відповідального підприємництва у сільських громадах.

Вагому роль у стабілізації аграрного бізнесу відіграє міжнародна допомога, яку надають такі організації, як USAID, ЄС, ФАО, ПРООН, GIZ. Вона охоплює грантові програми, технічну підтримку, навчання та пільгове кредитування. Загальний обсяг фінансування у 2022–2024 рр. перевищив 500 млн євро, що свідчить про високий рівень довіри міжнародних партнерів до українського агросектору. Водночас, як зазначають науковці, необхідно забезпечити єдину координаційну платформу (через Державний аграрний реєстр – ДАР), аби уникнути дублювання програм і забезпечити рівний доступ до ресурсів для всіх регіонів [410].

Компенсаційні та гарантійні механізми – ще один важливий напрям фінансової підтримки. Програми часткового гарантування кредитів, компенсації енерговитрат і відшкодування ЄСВ спрямовані на збереження ліквідності дрібних виробників, допомагають утримувати оборотний капітал і запобігати банкрутствам. Проте ці інструменти поки що не охоплюють усі сектори – зокрема, креативні, ремісничі й сервісні напрями сільського бізнесу, які мають значний потенціал для зайнятості та локального розвитку.

Новим, але перспективним напрямом є місцеві ініціативи громад. У понад 250 громадах створено фонди підтримки підприємництва, що співфінансуються з місцевих бюджетів, донорських коштів і внесків бізнесу. Такі інструменти дозволяють швидко реагувати на потреби конкретних територій, підтримують кооперативні, туристичні та соціальні проєкти. Вони сприяють формуванню моделі «локальної самодостатності», коли громада стає активним суб'єктом економічного розвитку. Проте ці ініціативи потребують законодавчого врегулювання, щоб забезпечити сталість фінансування та прозорість використання коштів.

На думку автора, сучасна фінансова система підтримки сільського підприємництва має перейти від антикризової логіки виживання до інвестиційно-інноваційної моделі розвитку, у центрі якої – підприємницький капітал громади. Таке перетворення передбачає кілька ключових кроків.

По-перше, необхідно поєднати бюджетні, кредитні та донорські ресурси в єдину систему «смарт-фінансування», що базуватиметься на цифрових платформах (ДАР, «Дія.Бізнес») і розподілятиме кошти відповідно до результативності (KPI).

По-друге, доцільно створити Національний фонд розвитку сільських територій, який акумулюватиме частину податкових надходжень від аграрного сектору та міжнародної допомоги, забезпечуючи довгострокові інвестиції в розвиток підприємництва, інфраструктури та людського капіталу.

По-третє, слід запровадити механізми зеленого фінансування (Green Rural Bonds) для підтримки екологічно дружніх, енергоефективних і кліматично стійких проєктів на селі.

І нарешті, важливо інтегрувати фінансові інструменти з освітніми та дорадчими програмами, щоб підвищити фінансову грамотність підприємців і забезпечити ефективне використання наданих ресурсів.

У середньостроковій перспективі (2025–2030 рр.) фінансова підтримка має трансформуватися в системний драйвер повоєнного відродження українського села, сприяючи підвищенню зайнятості, розвитку малого бізнесу, формуванню нових ринкових ніш і зміцненню людського потенціалу сільських територій. Це стане основою соціально-економічної стабільності, продовольчої безпеки та

сталого зростання аграрної економіки України.

Під впливом війни фінансова політика держави щодо підприємництва на селі зазнала якісної трансформації. Якщо раніше її метою було стимулювання модернізації та підвищення конкурентоспроможності, то сьогодні вона зосереджена на збереженні людського капіталу, підтримці виробничої бази й створенні умов для відновлення. Учені підкреслюють, що головним завданням має стати побудова інтегрованої фінансової екосистеми, у якій державні, місцеві та міжнародні ресурси діють синхронно [411]. Автор поділяє цю позицію, вважаючи за необхідне створення єдиної національної платформи підтримки сільського бізнесу, яка б поєднувала програми кредитування, грантів і гарантій на базі Державного аграрного реєстру та порталу «Дія».

Таким чином, фінансово-кредитні механізми стали не лише інструментом економічної підтримки, а й основою соціальної стійкості українського села під час війни. Їх ефективна інтеграція у повоєнну політику розвитку дозволить перейти від етапу виживання до етапу сталого зростання, коли фінансова підтримка сприятиме не лише відновленню виробництва, а й зміцненню людського потенціалу, розвитку кооперації та підвищенню якості життя у сільських громадах.

Розвиток підприємництва на сільських територіях України неможливий без формування належного рівня знань, управлінських навичок та доступу до актуальної інформації. Освітня частина є базисом, який забезпечує трансформацію селянина з виробника-традиціоналіста у підприємця-інноватора, здатного працювати в ринковому, цифровому й конкурентному середовищі. В умовах війни вона набуває ще більшого значення, оскільки стає не лише інструментом професійного розвитку, а й засобом соціальної адаптації, реінтеграції внутрішньо переміщених осіб, ветеранів та осіб, які втратили роботу.

Важливу роль у розвитку підприємницьких компетентностей сільського населення відіграють державні структури. Державна служба зайнятості (ДСЗ) забезпечує професійне навчання безробітних, пропонуючи курси «Мале підприємництво на селі», «Основи фермерства», «Організація виробництва продукції тваринництва» тощо. Ці програми поєднують базову економічну освіту

з аграрною практикою, охоплюючи бізнес-планування, маркетинг, агротехнології, облік та юридичні питання реєстрації господарства. Особливе значення мають семінари та тренінги, на яких безробітним пояснюють механізми відкриття власної справи, вибору системи оподаткування, подання заявок на гранти або одноразову допомогу по безробіттю для започаткування бізнесу. На думку науковців, такі освітні заходи відіграють роль соціального амортизатора, який сприяє самозайнятості й запобігає депопуляції села [412]. Водночас, ці програми потребують більшої індивідуалізації та адаптації до профілю місцевих громад.

Значна увага приділяється інтеграції підприємництва в систему формальної освіти. У закладах загальної середньої освіти впроваджуються курси фінансової грамотності, економіки, підприємництва, створюються учнівські фермерські гуртки. Професійно-технічні училища сільськогосподарського профілю готують молодь не лише як працівників, а й як майбутніх підприємців, які здатні самостійно започаткувати власну справу - фермерське господарство, майстерню чи крафтове виробництво.

В аграрних університетах (НУБіП, ВНАУ, БНАУ та ін.) діють навчальні курси з аграрного менеджменту, управління фермерським господарством, грантового менеджменту, аграрного маркетингу. Вони формують у студентів комплекс сучасних компетентностей, що охоплюють бізнес-планування, екологічне підприємництво, кооперацію, цифрові технології в управлінні. Міжнародні програми, такі як Youth Enterprise або Erasmus+ Rural Entrepreneurship, доповнюють освітні ініціативи практичними кейсами, стартап-інкубаторами, симуляціями ринкових процесів. Як зазначають науковці, перехід від теоретичного навчання до компетентнісного підходу формує нове покоління сільських підприємців, здатних діяти інноваційно й соціально відповідально [413].

Ключову роль у формуванні підприємницької культури відіграє система сільськогосподарських дорадчих служб. Сільськогосподарська дорадча служба України – це офіційно визнана державою інституція, що діє відповідно до Закону України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність». Її місія полягає у наданні практичних консультацій, навчанні фермерів, розробці бізнес-планів і

популяризації сучасних технологій. У період війни дорадчі служби стали критично важливими центрами підтримки аграріїв. Вони допомагають фермерам адаптувати виробництво до воєнних умов, консультують щодо отримання грантів («Робота», програми для садівництва, теплиць), пільгових кредитів («5–7–9 %»), страхування ризиків і впровадження стандартів якості (НАССР, ISO, органічна сертифікація). Також дорадчі служби активно розвивають цифрові компетентності, навчають фермерів користуватися геоінформаційними системами, платформами для обліку врожайності, онлайн-продажів тощо.

Значну координаційну функцію виконує Асоціація сільськогосподарських дорадчих служб України (АСДСУ). Вона об'єднує регіональні дорадчі служби, розробляє стандарти їхньої діяльності, сертифікує дорадників і забезпечує обмін найкращими практиками між регіонами. Крім того, Асоціація інтегрує дорадчі структури у міжнародні ініціативи (FAO, USAID, GIZ, EU4Business), координує навчальні програми для фермерів, здійснює аналітичну підтримку органів влади. За даними АСДСУ, у 2023–2024 роках дорадчими структурами було проведено понад 3,5 тисячі навчальних заходів, у яких узяли участь близько 70 тисяч фермерів, підприємців і представників громад. Науковці підкреслюють, що дорадчі служби є містком між наукою, владою і бізнесом, забезпечуючи циркуляцію знань і підвищуючи рівень професійної культури сільського населення [414]. В умовах війни вони стали також інструментом психологічної підтримки та соціальної стабілізації в громадах.

Вагому роль у підвищенні компетентностей відіграють і неурядові організації, а також міжнародні партнери. Програми ULEAD з Європою, USAID («Мріємо та діємо», «Economic Resilience Activity», «АГРО»), ПРООН, FAO, GIZ навчають фахівців громад основам бізнес-планування, управління кооперативами, екологічного підприємництва. Для жінок діють програми підтримки підприємництва (зокрема, Бізнес-мережа сільських жінок), які допомагають започаткувати власну справу, розвинути навички фінансового менеджменту та маркетингу. Такі ініціативи особливо важливі у воєнний період, коли багато людей втратили роботу або змушені були переїхати у сільські райони. Освітні проєкти

сприяють не лише економічній активності, а й соціальній інтеграції внутрішньо переміщених осіб та ветеранів.

Важливим елементом сучасної системи розвитку підприємницьких компетентностей є цифрова та консультаційна підтримка. Платформа «Дія.Бізнес» стала універсальним ресурсом для підприємців: вона містить посібники, бізнес-плани, відеокурси, довідники з грантових програм, приклади успішних історій фермерів. Центри підтримки підприємництва при громадах і торгово-промислових палатах забезпечують консультації з реєстрації бізнесу, оподаткування, експорту продукції, доступу до фінансування. У воєнний період ці центри активізували роботу, проводячи онлайн-вебінари «Як відкрити бізнес у громаді» або «Власна справа з нуля».

Становлення підприємницьких компетентностей сільського населення є одним із ключових напрямів сучасної аграрної політики України, особливо в умовах воєнних викликів 2022–2025 рр. Втрата робочих місць, міграція населення, порушення ланцюгів збуту та руйнування інфраструктури поставили перед державою завдання не лише зберегти економічну активність на селі, а й створити нову модель самозайнятості, інноваційності та економічної мобільності сільського населення.

З огляду на це, з 2020 року формується багаторівнева система навчання, дорадництва та підтримки підприємницьких ініціатив, що охоплює як державні, так і громадські та міжнародні програми. Її мета – не просто навчити людей відкривати власну справу, а сформувати культуру підприємництва в сільських громадах, засновану на знаннях, партнерстві та соціальній відповідальності.

Таблиця 4.13 узагальнює основні напрями та програми розвитку підприємницьких компетентностей сільського населення України у 2020–2025 рр., які демонструють еволюцію від базових курсів зайнятості до комплексних освітньо-консультаційних екосистем, інтегрованих із міжнародними ініціативами.

Розвиток підприємницьких компетентностей серед сільського населення в Україні набув стратегічного значення, особливо в умовах війни, коли традиційні джерела зайнятості були підірвані, а громади змушені шукати нові шляхи

відновлення економічної активності.

Таблиця 4.13

**Основні напрями розвитку підприємницьких компетентностей
сільського населення України (2020–2025 рр.)**

Напрямок / програма	Основні виконавці	Цільова група	Форми навчання та підтримки	Ключові результати / ефекти
Програми ДСЗ з підприємництва («Мале підприємництво на селі», «Основи фермерства»)	Державна служба зайнятості, МОН	Безробітні, ВПО, молодь	Курси, семінари, практикуми, одноразові гранти	>10 тис. учасників щороку; близько 30% відкрили власну справу
Освітні курси аграрних ЗВО та ПТУ	НУБіП, БНАУ, ВНАУ, профтехосвіта	Студенти, випускники, молодь громад	Лекції, дуальна освіта, стажування, стартап-інкубатори	Розвиток soft skills, понад 300 студентських бізнес-проектів
Сільськогосподарська дорадча служба України	Мінагрополітики, обласні дорадчі центри	Фермери, підприємці, кооперативи	Тренінги, консультації, виїзні навчання, цифрові курси	3,5 тис. заходів, 70 тис. учасників; підвищення продуктивності господарств
Асоціація сільськогосподарських дорадчих служб (АСДСУ)	АСДСУ, міжнародні партнери	Дорадники, громади, аграрії	Координація, сертифікація, обмін досвідом, проекти FAO/USAID	Формування стандартів дорадництва, інтеграція у програми ЄС
Міжнародні програми (ULEAD, USAID, ПРООН, GIZ, FAO)	Міжнародні організації, громади	Молодь, ВПО, жінки, фермери	Бізнес-школи, конкурси, гранти, mentorship-програми	>15 тис. учасників, розвиток підприємництва у 400 громадах
Платформа Diia.Бізнес і ЦПП при громадах	Мінекономіки, ТПП, місцеві ради	Початківці, малі підприємці	Онлайн-навчання, консультації, вебінари, довідники	Понад 200 тис. відвідувачів порталу, створено 25 центрів підтримки

Джерело: узагальнено автором за даними [415; 416; 417].

Держава, освітні заклади, дорадчі служби та міжнародні партнери спільно формують нову систему підтримки, яка поєднує навчання, консультування, цифрові інструменти та фінансові стимули.

Одним із ключових механізмів залучення сільського населення до підприємницької діяльності стали програми Державної служби зайнятості (ДСЗ).

Вони охоплюють такі напрями, як курси «Мале підприємництво на селі», «Основи фермерства» та низку практичних тренінгів. Ці програми забезпечують підготовку безробітних, внутрішньо переміщених осіб і молоді до самозайнятості. Щороку навчання проходять понад 10 тисяч учасників, з яких близько 30 % відкривають власну справу. З 2022 року ДСЗ адаптувала свої програми до воєнних умов, доповнивши їх модулями щодо релокації бізнесу, використання цифрових платформ та участі в грантових програмах. Таким чином, служба трансформувалася з інституції пасивної підтримки безробітних у динамічний центр формування підприємницьких ініціатив на місцях.

Важливу роль у розвитку підприємницьких компетентностей відіграють аграрні заклади вищої та професійно-технічної освіти (НУБіП, ВНАУ, БНАУ тощо). Вони виконують функцію формування підприємницького мислення у студентів і випускників. Окрім традиційних навчальних курсів, університети запроваджують програми з агробізнесу, грант-менеджменту, кооперації, інноваційного менеджменту та сталого розвитку. Поширюється модель дуальної освіти, коли теоретичне навчання поєднується з практикою у фермерських господарствах і кооперативах. Особливого значення набули стартап-інкубатори, у межах яких студенти розробили понад 300 бізнес-проектів, частина з яких отримала фінансування від міжнародних програм USAID, Erasmus+ та ULEAD. У результаті формується покоління агроінноваторів, здатних поєднувати наукові знання з практичним підприємництвом.

Центральну позицію у системі формування підприємницьких знань посідає Сільськогосподарська дорадча служба України. Вона забезпечує трансфер знань до фермерів, підприємців і кооперативів, проводячи понад 3,5 тисячі тренінгів і консультацій на рік, охоплюючи близько 70 тисяч учасників. Основний акцент робиться на підвищенні продуктивності виробництва, ефективності управління, екологічній та цифровій модернізації господарств. У воєнний період дорадчі служби стали ключовим комунікаційним мостом між державними структурами, бізнесом і громадами, надаючи підтримку аграріям у питаннях сертифікації продукції, грантового фінансування, логістики та ринкової адаптації до

європейських стандартів.

Важливу координаційну й методологічну роль у цій системі відіграє Асоціація сільськогосподарських дорадчих служб України (АСДСУ). Її завдання полягає у сертифікації дорадників, стандартизації освітніх програм і впровадженні європейських підходів до дорадчої діяльності. Співпрацюючи з міжнародними організаціями – FAO, USAID, GIZ – АСДСУ бере участь у розбудові системи знань AKIS (Agricultural Knowledge and Innovation Systems), що інтегрує дорадництво, науку й освіту. Це сприяє формуванню єдиної інституційної основи сталого підприємництва, орієнтованого на знання, інновації та міжнародну конкурентоспроможність.

Потужним чинником розвитку компетентностей є міжнародні програми розвитку (ULEAD, USAID, ПРООН, GIZ, FAO). Вони створюють освітні бізнес-школи, менторські програми, конкурси ідей та грантові ініціативи, спрямовані на підтримку молоді, жінок, ветеранів і внутрішньо переміщених осіб. У понад 400 громадах такі програми охопили понад 15 тисяч учасників, сприяючи розвитку агротуризму, ремесел, зеленої енергетики та соціального підприємництва. Особливо значущим є те, що ці проєкти не лише забезпечують фінансову допомогу, а й формують мережеві спільноти підприємців, які обмінюються досвідом і розвивають партнерські зв'язки між громадами.

Інноваційним елементом системи є платформа «Дія. Бізнес» і Центри підтримки підприємництва (ЦПП) при громадах, створені за ініціативи Мінекономіки та Торгово-промислової палати. Вони забезпечують цифрову доступність знань – онлайн-курси, консультації, бізнес-калькулятори, зразки бізнес-планів, довідники та актуальні грантові пропозиції. Понад 200 тисяч користувачів уже скористалися можливостями платформи, а 25 центрів у регіонах надають консультаційну допомогу офлайн. У воєнний період вони виконують особливо важливу функцію – підтримують релокований бізнес і цифровізацію підприємницької діяльності, допомагаючи громадам зберігати економічну життєздатність.

На наше переконання, формування підприємницьких компетентностей

сільського населення є не лише елементом економічної політики, а й фундаментальною умовою соціальної стійкості та післявоєнного відродження села. Ефективна модель має спиратися на три взаємопов'язані складники.

1. Освітньо-дорадча частина – розвиток знань і навичок через системну взаємодію закладів освіти, дорадчих структур і цифрових платформ. Такий підхід забезпечує безперервне навчання протягом життя («lifelong learning») і формує гнучкість трудових ресурсів.

2. Інституційна частина – створення ефективної мережі підтримки підприємництва, що включає дорадчі служби, центри підтримки підприємництва, кооперативні об'єднання, бізнес-інкубатори та місцеві фонди розвитку. Ця мережа має діяти за принципом партнерства «державна – громада – бізнес».

3. Соціально-економічна частина – зосереджена на підвищенні людського капіталу села, підтримці молоді, жінок, ветеранів і внутрішньо переміщених осіб через програми навчання, гранти та менторську підтримку.

У перспективі система формування підприємницьких компетентностей має еволюціонувати в єдину національну платформу навчання, дорадництва та фінансування, яка об'єднає державні, місцеві та міжнародні ресурси. Це дозволить кожному сільському мешканцю отримати не лише знання, а й доступ до інструментів підтримки – грантів, кредитів, менторства, цифрових сервісів і ринкових можливостей.

Реалізація такої моделі сприятиме становленню нової культури підприємництва на селі, що базується на знаннях, інноваційності, самозайнятості та соціальній відповідальності. У поєднанні з євроінтеграційним курсом України це стане основою сталого розвитку сільських територій, підвищення добробуту населення та формування конкурентоспроможного сільського простору майбутнього.

Освітні програми та сільськогосподарські дорадчі служби сьогодні відіграють ключову роль у формуванні людського капіталу сільських територій. Їхня місія значно ширша, ніж просте навчання: вони забезпечують соціальну стабільність, економічну самодостатність, створюють передумови для

інноваційного та стійкого розвитку села. В умовах війни й післявоєнного відновлення освітня й дорадча інфраструктура стає одним із головних елементів інституційного відродження сільського середовища, забезпечуючи перехід від моделі виживання до моделі сталого зростання.

З урахуванням сучасних викликів, міжнародної практики та національного досвіду дорадчої діяльності, пропонується комплекс авторських рішень щодо вдосконалення освітньої, консультативної та підприємницької складової розвитку сільських територій України.

По-перше, необхідним кроком є формування Національної програми «Підприємницький лікнеп для села», яка має стати постійною частиною державної політики зайнятості, фінансової грамотності та сільського розвитку. Програма повинна об'єднати систему професійної освіти, центри зайнятості й дорадчі служби, забезпечивши навчання базовим підприємницьким знанням для сільського населення. Її структура має включати єдиний навчально-методичний стандарт, що охоплює фінансову грамотність, бізнес-планування, податкову культуру, цифрові компетентності та основи кооперації. Варто розробити гнучкі модулі для різних категорій населення - молоді, жінок, ветеранів, внутрішньо переміщених осіб і фермерів-початківців. Обов'язковим компонентом має бути сертифікація учасників, що дозволить отримувати пріоритет у грантових програмах («ЄРобота», «5-7-9 %» тощо), а також онлайн-платформа з інтерактивними курсами, тестуванням і цифровими симуляціями бізнес-процесів.

По-друге, доцільно створити мережу мобільних навчально-консультаційних хабів у найвіддаленіших громадах, де відсутня постійна освітня інфраструктура. Такі хаби можуть функціонувати на базі автомобільних класів, мобільних ІТ-лабораторій або центрів надання адміністративних послуг. Їхня діяльність передбачатиме виїзні консультації дорадників, тренінги для фермерів, мікропідприємців, доступ до грантових платформ, державних реєстрів і освітніх ресурсів. Мобільні хаби також можуть стати центрами менторства, де досвідчені підприємці допомагатимуть новачкам, а міжнародні партнери (FAO, USAID, GIZ, ULEAD) братимуть участь у навчальних турах і демонстраційних проєктах. Це

сприятиме вирівнюванню освітніх можливостей між розвиненими та периферійними громадами, а також зменшенню цифрового розриву між містом і селом.

По-третє, важливим завданням є посилення ролі та ресурсного потенціалу Асоціації сільськогосподарських дорадчих служб України (АСДСУ). Асоціація повинна стати національним координаційно-аналітичним центром у сфері дорадництва та підприємницької освіти. Для цього доцільно передати їй функції методичного забезпечення освітніх і консультаційних програм, розроблення стандартів навчання та моніторингу ефективності дорадчої діяльності. Варто створити в її структурі Національну школу дорадників, що готуватиме фахівців із агробізнесу, кооперації, цифровізації й сталого розвитку. Для стабільного функціонування необхідне фінансування за моделлю державно-приватного партнерства – за рахунок державного бюджету, донорських програм, коштів громад і бізнесу. Крім того, Асоціація має виконувати аналітичну функцію, готуючи щорічний «Звіт про стан підприємництва на селі» як інформаційну основу для рішень Мінагрополітики та Мінекономіки.

По-четверте, доцільно забезпечити інтеграцію дорадчих і освітніх платформ у єдину цифрову екосистему, що об'єднає Державний аграрний реєстр (ДАР), платформу «Diia.Бізнес», портал «АгроОсвіта» та грантові ресурси для МСП. Така система повинна працювати за принципом «єдиного вікна», забезпечуючи користувачам доступ до реєстрації бізнесу, пошуку грантів, подання бізнес-планів, навчальних матеріалів та консультацій. До її складу має увійти аналітичний модуль моніторингу ефективності програм за ключовими показниками (KPI): кількість створених бізнесів, рівень зайнятості, обсяги інвестицій, динаміка доходів. Цифрові «профілі підприємця» дадуть змогу об'єднати освітню історію, досвід участі у програмах та фінансові показники розвитку господарств.

По-п'яте, варто впровадити модель дуальної освіти «навчання + менторинг + фінансування», що поєднуватиме теоретичні знання з практичною реалізацією бізнес-ідей. На першому етапі учасники проходять короткі сертифіковані програми при ЗВО, ПТУ або дорадчих центрах; на другому – отримують індивідуальний

супровід менторів упродовж 6–12 місяців; на третьому – мають доступ до грантів, пільгових кредитів, лізингу чи державних гарантій. Така система дозволить перетворити освіту на інструмент реального економічного зростання, а не формальне підвищення кваліфікації.

По-шосте, особливу увагу слід приділяти розвитку підприємницької компетентності жінок, молоді та ветеранів. Для жінок варто створити програми «Women in Rural Business», що поєднують фінансову грамотність, маркетинг і лідерство; для молоді – ініціативи «AgroStart» або «Rural Youth Business Camp», спрямовані на розвиток підприємницького світогляду; для ветеранів і ВПО – програми перекваліфікації та соціального підприємництва («Veteran Business», «Робота для відновлення громад»). Такі заходи сприятимуть інклюзії, соціальній згуртованості та розвитку людського потенціалу на селі.

По-сьоме, необхідно розвивати партнерство між дорадництвом, громадами та бізнесом, переходячи від вертикальної моделі «держава – село» до горизонтальної «громада – дорадництво – бізнес». Для цього доцільно створювати Фонди підтримки підприємництва громад, які співфінансуватимуть навчання, стажування й мікрогранти. Важливо укласти тристоронні угоди між громадами, дорадчими службами та приватним сектором щодо підготовки кадрів, а також залучати аграрні компанії до ролі «корпоративних наставників», що забезпечуватимуть практичну підтримку місцевих стартапів.

По-восьме, система державного моніторингу ефективності освітніх програм має базуватися не на формальних показниках кількості тренінгів чи слухачів, а на результатах. Необхідно оцінювати частку випускників, які створили бізнес або розширили господарство, кількість нових робочих місць, частку жінок і молоді серед учасників, а також рівень виходу підприємств на маркетингові та експортні ринки. Ці показники (KPI) мають бути інтегровані в аналітичну систему Мінагрополітики й АСДСУ, що забезпечить гнучкість і адресність державної підтримки.

По-дев'яте, слід забезпечити науково-методичний супровід реформування дорадчої системи. Академічні установи (ННЦ «Інститут аграрної економіки»,

НУБіП, ВНАУ, БНАУ) мають брати активну участь у розробленні моделей оцінювання підприємницького потенціалу сільського населення, формуванні регіональних стратегій розвитку людського капіталу, інтеграції освіти, дорадництва й кластерної політики. Наукові напрацювання повинні стати підґрунтям нової «Концепції розвитку дорадчої діяльності до 2035 року».

По-десяте, стратегічною метою цих змін є створення системи безперервної освіти для підприємців у сільській місцевості, забезпечення рівного доступу до знань і ресурсів для всіх громад, формування нової культури підприємництва, заснованої на інноваціях, цифрових технологіях і соціальній відповідальності. У перспективі до 2030 року дорадча система України може трансформуватися з механізму консультування у повноцінну інституцію управління розвитком сільських територій, що поєднує освітню, фінансову, інформаційну та аналітичну функції.

Розвиток підприємництва у сільській місцевості неможливий без розвиненої інфраструктури – транспортної, енергетичної, цифрової та соціальної. Саме вона формує основу економічної активності, доступу до ринків, інвестиційної привабливості та добробуту населення. Унаслідок війни 2022 року Україна зазнала масштабних інфраструктурних втрат: зруйновано або пошкоджено понад 150 млрд дол. інвестицій у дороги, енергетику, соціальні об'єкти, зв'язок. Для села ці втрати є критичними, адже інфраструктура визначає можливість відновлення бізнесу, створення робочих місць і повернення населення.

До 2022 року реалізація державної програми «Велике будівництво» стала потужним імпульсом для розвитку транспортної системи України. Було модернізовано понад 7 тис. км автомобільних доріг, відновлено мости та створено нові опорні маршрути, що суттєво покращило сполучення сільських територій із містами та логістичними вузлами. Проте воєнні дії завдали серйозних руйнувань транспортній мережі, особливо у східних і південних областях. Порушення ланцюгів постачання призвело до зростання транспортних витрат, ускладнило реалізацію аграрної продукції та обмежило експортні можливості підприємців.

Науковці підкреслюють, що післявоєнне відновлення транспортної

інфраструктури має ґрунтуватися на принципах кластеризації, тобто створення агрологістичних хабів – комплексних логістичних центрів, де інтегруються фермерські господарства, переробні підприємства, трейдери та транспортні оператори [418].

Такий підхід дозволить знизити витрати на перевезення, підвищити ефективність управління товаропотоками та створити умови для формування регіональних логістичних кластерів.

Авторська аналітична позиція полягає в тому, що транспортна відбудова України повинна відбуватися не за старими лінійними підходами, а на основі моделі «логістичних екосистем», які поєднують технологічні, інституційні та організаційні інновації. Йдеться про створення інтегрованих платформ, де фізична інфраструктура (шляхи, склади, порти, термінали) взаємодіє з цифровими рішеннями управління потоками товарів, фінансів і даних. Такі екосистеми мають включати багаторівневі склади з автоматизованими системами обліку та сортування, холодильні комплекси для аграрної продукції, кооперативні транспортні парки, цифрові платформи моніторингу вантажопотоків та аналітичні центри логістичного планування.

Запровадження моделі логістичних екосистем дозволить оптимізувати витрати на перевезення, зменшити втрати продукції, прискорити обіг товарів і покращити доступ виробників до внутрішніх та зовнішніх ринків. Вона також сприятиме посиленню просторової інтеграції регіонів, зокрема віддалених і постраждалих від бойових дій, завдяки створенню локальних агрологістичних вузлів, які з'єднуюватимуть фермерів, переробників, трейдерів і дистриб'юторів у єдину інфраструктурну мережу.

Окрім того, така система відкриває можливості для залучення інвестицій у сферу «зеленої логістики», розвитку публічно-приватних партнерств і впровадження європейських стандартів транспортування та простежуваності вантажів (eFTI, eDelivery, TRACES). Зрештою, формування логістичних екосистем сприятиме створенню сталих ланцюгів поставок, підвищенню конкурентоспроможності українського сільського бізнесу, його інтеграції в

європейські та світові ринки, а також зміцненню продовольчої безпеки країни в умовах післявоєнного відновлення.

Розвиток цифрової інфраструктури став одним із визначальних чинників стійкості сільських територій під час війни. Доступ до швидкісного інтернету та онлайн-сервісів нині є не просто зручністю, а необхідною умовою ведення бізнесу, навчання і надання адміністративних послуг. Програма «Інтернет-субвенція» (2021–2022 рр.) дала змогу підключити понад 3000 сіл до оптичних мереж, що стало першим масштабним кроком у подоланні цифрової нерівності. Однак значна частина телекомунікаційної інфраструктури була пошкоджена внаслідок воєнних дій.

На даному етапі триває реалізація проєкту «Інтернет для відновлення», який здійснюється за підтримки USAID, GIZ та ЄС. Його метою є забезпечення підключення щонайменше 1,5 млн нових користувачів у деокупованих громадах та на територіях, що постраждали від бойових дій. Це дозволить активізувати підприємницьку діяльність, розширити доступ до онлайн-освіти, електронної комерції та державних послуг.

За визначеннями науковців, цифровізація є фундаментом інституційної стійкості села, оскільки саме вона створює можливість для дистанційної зайнятості, електронного документообігу, розвитку цифрових платформ збуту та залучення молоді до бізнесу в громадах [419].

На нашу думку, у післявоєнний період одним із ключових напрямів відновлення та модернізації сільських територій має стати створення інтегрованої національної цифрової платформи «SmartVillage Ukraine». Її концепція передбачає єдність інформаційного простору для всіх учасників аграрного та сільського розвитку, де державні, освітні, фінансові й дорадчі сервіси будуть зібрані в одному цифровому середовищі.

Ця платформа має стати центром координації економічних, освітніх та управлінських процесів, поєднавши ключові ресурси, такі як Державний аграрний реєстр (ДАР), «Diia.Бізнес», портал «АгроОсвіта», базу грантових і кредитних програм, а також мережу дорадчих та інноваційних сервісів. Така інтеграція

забезпечить створення єдиного цифрового профілю для кожного підприємця чи господарства, що дозволить автоматизувати отримання державних послуг, спростити подання заявок на фінансування, відстежувати ефективність діяльності та отримувати індивідуальні рекомендації на основі аналітики великих даних.

Крім того, «SmartVillage Ukraine» має виконувати функцію інтелектуального інструменту управління розвитком сільських територій, надаючи громадам і державним органам доступ до актуальних аналітичних панелей, які відображатимуть соціально-економічний стан, демографічні тенденції, рівень цифровізації та інноваційної активності. Завдяки цьому можлива персоналізація політики підтримки – від мікрогрантів для фермерів до програм модернізації інфраструктури.

Окреме значення має освітньо-дорадчий компонент платформи. Через інтеграцію з «АгроОсвітою» та системою дистанційного навчання передбачається формування цифрової екосистеми знань, у межах якої підприємці, фермери, студенти аграрних спеціальностей і представники громад отримуватимуть доступ до онлайн-курсів, вебінарів, консультацій і цифрових бібліотек. Це сприятиме підвищенню цифрової грамотності, професійної компетентності та інноваційного потенціалу сільського населення.

Таким чином, реалізація проєкту «SmartVillage Ukraine» створить підґрунтя для формування моделі «розумного села», у якій цифрові технології стануть каталізатором сталого розвитку, інноваційності, відкритості та прозорості економічних процесів. У перспективі це дозволить перетворити сільські території на осередки нової економіки знань, де інформаційно-аналітична взаємодія держави, громади та бізнесу забезпечить ефективне управління ресурсами, підвищення якості життя і соціально-економічну стійкість.

Після масованих ракетних і дронів атак 2022–2023 років енергетична система України зазнала безпрецедентних втрат: було зруйновано або пошкоджено понад 50% енергогенеруючих потужностей, а частина об'єктів високовольтної інфраструктури залишилася в зоні активних бойових дій. Особливо вразливими виявилися сільські громади, де електромережі, трансформаторні підстанції та

системи теплопостачання часто були збудовані ще у 1970–1980-х роках і не мали сучасних засобів резервування. Наслідком стали тривалі відключення електроенергії, перебої з водопостачанням, зупинка насосних станцій і сушильних комплексів, що унеможливило нормальну роботу фермерських господарств, молокопереробних і зернопереробних підприємств.

За оцінками науковців, локальна енергетика сьогодні є одним із найперспективніших напрямів відбудови сільської економіки [420]. Децентралізовані енергетичні системи дозволяють громадам зменшити залежність від централізованих постачальників, підвищити енергетичну безпеку та скоротити витрати на виробництво сільськогосподарської продукції. Саме тому розвиток локальних енергетичних кластерів, кооперативів і біоенергетичних підприємств повинен стати частиною державної стратегії «зеленого відновлення» України.

Доцільним є запровадження комплексної державної програми «Енергія для громад», яка має стати інституційною основою децентралізованої енергетичної політики держави. Її ключова мета полягає у створенні сучасної системи локальної енергетики сільських територій, що поєднає державні інструменти підтримки, грантові ресурси Європейського Союзу та міжнародних фінансових інституцій із приватними ініціативами громад і бізнесу. Реалізація такої програми сприятиме формуванню енергетично самодостатніх, економічно життєздатних і екологічно відповідальних сільських громад.

Передусім програма передбачає формування енергетичних кластерів на рівні територіальних громад. Це об'єднання підприємств, домогосподарств і комунальних служб, які спільно генерують, розподіляють і споживають енергію з відновлюваних джерел – сонячних, вітрових, біогазових чи малих гідроустановок. Створення таких кластерів дозволить забезпечити стабільне енергопостачання незалежно від зовнішніх ризиків, мінімізувати енергетичні втрати, а також розвивати місцевий енергетичний ринок. Енергетичні кластери виконуватимуть не лише виробничу, а й управлінську функцію, оскільки базуватимуться на використанні цифрових технологій і «розумних мереж» (Smart Grid), що дають змогу ефективно керувати потоками енергії, контролювати споживання та

прогнозувати навантаження.

Другим напрямом є підтримка біоенергетичних кооперативів, що спеціалізуються на виробництві біопалива з відходів аграрного виробництва – соломи, лушпиння, жому, гною, стебел кукурудзи та інших органічних решток. Такий підхід дозволить створити замкнуті енергетичні цикли, коли аграрні підприємства самостійно забезпечують себе паливом і тепловою енергією. Державна політика має стимулювати розвиток таких кооперативів через пільгове кредитування, компенсацію відсоткових ставок, податкові пільги та доступ до міжнародних грантових програм, зокрема EU4Energy Transition та Green Recovery Facility. Біоенергетичні кооперативи сприятимуть не лише енергетичній безпеці, а й створенню нових робочих місць, зменшенню обсягів відходів і формуванню екологічно дружнього виробництва.

Третій напрям передбачає впровадження агроенергетичних технологій, які поєднують аграрне виробництво з виробництвом енергії. Йдеться про будівництво мікроГЕС на малих річках, установку біогазових комплексів при тваринницьких фермах, розвиток сонячних та вітрових електростанцій на деградованих або непридатних для обробітку землях. Важливим компонентом цієї політики має стати впровадження енергозберігаючих технологій у системах зрошення, тепличному господарстві, елеваторному обладнанні та сушильних комплексах. Така інтеграція дозволить аграрним підприємствам суттєво знизити витрати на енергоресурси, підвищити конкурентоспроможність продукції та зменшити залежність від імпортованих джерел енергії.

Четвертим важливим елементом програми є створення муніципальних енергетичних хабів, які об'єднуюватимуть у межах громади виробників і споживачів енергії, координуватимуть енергопостачання та впроваджуватимуть сучасні технології моніторингу і балансування. Енергетичні хаби мають стати центрами компетенцій у сфері енергоефективності, забезпечуючи громадам доступ до консультацій, технічних сервісів і цифрових систем управління енергоресурсами. Вони виконуватимуть роль інтеграційних майданчиків для залучення приватних інвестицій і реалізації державно-приватних проєктів на умовах енергосервісних

контрактів (ESCO). Таким чином, муніципальні хаби можуть стати фундаментом нової моделі сільського управління, заснованої на принципах енергетичної демократії та прозорого розподілу ресурсів.

П'ятий напрям передбачає залучення міжнародної технічної допомоги та партнерств. Розвиток локальної енергетики неможливий без інтеграції глобальних технологічних і фінансових ресурсів. Програми UNDP Resilience Energy for Communities, NEFCO Green Recovery Program і USAID Energy Security Project уже передбачають інвестиції в модернізацію муніципальних енергетичних систем і розвиток відновлюваної енергетики в громадах. Україна має створити єдину цифрову платформу для управління енергетичними проєктами, де громади зможуть подавати заявки, отримувати консультації та звітувати про використання коштів. Це підвищить прозорість і ефективність міжнародного співробітництва, а також забезпечить доступність фінансування для малих населених пунктів.

Реалізація програми «Енергія для громад» дозволить створити на селі енергетичні екосистеми нового покоління, які поєднують економічну ефективність, екологічну збалансованість і соціальну відповідальність. Така модель стане рушієм «зеленого переходу» України до відновлюваних джерел енергії, сприятиме скороченню вуглецевих викидів, розвитку нових форм підприємництва та технологічної модернізації аграрного сектору. У стратегічній перспективі вона дозволить знизити залежність сільського господарства від імпорту енергоносіїв, підвищити конкурентоспроможність української продукції на міжнародних ринках і забезпечити енергетичну автономію територіальних громад.

Таким чином, реалізація програми «Енергія для громад» матиме мультиплікативний ефект: економічний – через зниження собівартості аграрної продукції; екологічний – через скорочення викидів і збереження природних ресурсів; соціальний – через підвищення зайнятості та якості життя в сільській місцевості; управлінський – через посилення ролі громад у прийнятті рішень щодо використання енергетичних ресурсів. Цей підхід забезпечить поступове перетворення українського села на енергетично стійку та кліматично нейтральну територію, що відповідає цілям Європейського зеленого курсу та Цілям сталого

розвитку ООН.

Війна завдала серйозної шкоди соціальній інфраструктурі села – було зруйновано або пошкоджено понад 1200 шкіл, 900 медичних закладів, сотні будинків культури й бібліотек. Проте саме соціальні інституції залишаються ключовими для збереження людського потенціалу, забезпечення базових потреб населення і створення умов для відтворення людського капіталу.

У межах програм «Нове село: відновлення та стійкість», ініціатив ПРООН, FAO, UNICEF та Мінагрополітики здійснюється модернізація соціальних об'єктів за принципами енергоефективності, інклюзивності та багатофункціональності. Нові модульні школи, амбулаторії та ЦНАПи оснащуються системами альтернативного енергозабезпечення, цифровими сервісами та безпечними укриттями.

Науковці підкреслюють, що соціальна інфраструктура є не лише середовищем надання послуг, а й інституційною основою довіри до держави, що прямо впливає на інвестиційну привабливість територій і розвиток підприємництва [421]. Там, де є сучасні школи, лікарні та культурні центри, громади зберігають населення, залучають молодь і формують креативний соціальний простір.

Відбудова соціальної інфраструктури сільських територій має спиратися на концепцію мультифункціональності, що передбачає інтеграцію освітніх, культурних, медичних, адміністративних і комунікаційних функцій у єдиний простір розвитку громади. Такий підхід дозволяє максимально ефективно використовувати наявні ресурси, підвищити якість життя населення, зміцнити соціальну згуртованість і забезпечити відтворення людського капіталу. Йдеться не лише про фізичне відновлення зруйнованих об'єктів, а про системне переосмислення їхньої ролі – перетворення на сучасні багатофункціональні центри, які поєднують освітні, інформаційні, медичні та культурні сервіси.

Передусім, школа у новій моделі має виконувати не лише навчальну функцію, а й стати осередком розвитку громади – платформою професійної орієнтації, підготовки кадрів для місцевої економіки, центром цифрової грамотності та громадянської освіти. Вона може діяти як навчально-практичний

простір, де учні, молодь і дорослі отримують прикладні знання з підприємництва, екології, аграрних технологій, енергозбереження тощо. Такі школи-трансформери сприятимуть появі аграрних стартапів, локальних освітніх проєктів, STEM-лабораторій і центрів неформального навчання. У такий спосіб освіта стає не лише інструментом соціалізації, а й важливим чинником економічної мобільності сільського населення.

Другим важливим компонентом є Центри надання адміністративних послуг (ЦНАПи), які мають еволюціонувати від традиційних бюрократичних установ до інтерактивних консультаційних майданчиків для підприємців і фермерів. У цих центрах доцільно створювати дорадчі відділи, що надаватимуть актуальну інформацію про гранти, державні програми, механізми мікрофінансування, можливості кооперації та навчальні ініціативи. У поєднанні з цифровими сервісами та платформами типу «Дія.Бізнес» ЦНАПи можуть перетворитися на аграрно-бізнесові хаби громади, які стимулюють підприємницьку активність, розширюють доступ до послуг і формують культуру економічної самостійності.

Особливе значення у післявоєнний період набуває трансформація сільських амбулаторій у центри телемедицини. Це дозволить значно підвищити якість та доступність медичних послуг, зменшити навантаження на районні лікарні й забезпечити жителям віддалених сіл можливість дистанційних консультацій зі спеціалістами. Такі заклади мають бути обладнані сучасними засобами комунікації, цифровими діагностичними системами та підключені до національної платформи *eHealth*. Амбулаторії нового типу виконуватимуть роль первинних хабів здоров'я, де поєднуються профілактика, діагностика, психологічна підтримка та санітарна просвіта. Це не лише покращує доступ до медицини, а й сприяє формуванню культури відповідального ставлення до власного здоров'я.

Будинки культури, які традиційно відігравали роль осередків дозвілля, мають перетворитися на хаби креативного підприємництва та громадських ініціатив. Їх простори можуть бути адаптовані для проведення тренінгів, майстер-класів, виставок, ремісничих ярмарків, мистецьких резиденцій, а також роботи молодіжних інкубаторів і соціальних стартапів. У цих просторах поєднуються

культурна діяльність, неформальна освіта й розвиток соціального капіталу. Вони мають стати центрами формування нової ідентичності українського села – відкритого, креативного, орієнтованого на інновації та партнерство.

Запровадження мультифункціональної моделі соціальної інфраструктури передбачає також цифрову інтеграцію послуг – створення єдиної платформи взаємодії громадян із місцевими органами влади, освітніми, медичними та культурними інституціями. Така система дозволить оптимізувати ресурси, скоротити адміністративні бар'єри, підвищити прозорість і залученість громадян до процесу управління розвитком території.

У результаті реалізації цих заходів формується синергійна модель сільського простору, у якій освіта, бізнес, культура та медицина взаємодіють як складники єдиного соціального організму. Це створює новий тип села - інноваційного та соціально згуртованого, де людський капітал виступає головним ресурсом економічного зростання та соціальної стійкості.

У довгостроковій перспективі така модель не лише відновлює соціальну сферу, а й забезпечує перехід до екосистеми сталого розвитку, що ґрунтується на людських цінностях, інноваціях, цифрових технологіях та участі громади у прийнятті рішень. Це відповідає ключовим орієнтирам Стратегії людського розвитку України до 2030 року, Державної стратегії регіонального розвитку до 2027 року, а також Цілям сталого розвитку ООН (№ 4, 8, 9, 11 та 17), які передбачають розвиток якісної освіти, гідної праці, інклюзивної інфраструктури й партнерства для сталого майбутнього.

Таким чином, відбудова соціальної інфраструктури на основі мультифункціональності – це не лише інженерно-архітектурний процес, а новий формат суспільного договору, у якому держава, громада та бізнес спільно формують простір можливостей для людини. Це - шлях до створення села нового покоління, яке поєднує інноваційність, соціальну відповідальність і духовну єдність українського суспільства.

Інфраструктурна підтримка підприємництва на селі є ключовим чинником відновлення економічної активності, забезпечення зайнятості та відтворення

людського капіталу у післявоєнний період. Війна 2022–2024 рр. спричинила масштабні руйнування транспортних шляхів, енергетичних об'єктів, соціальної та цифрової інфраструктури, що ускладнило функціонування малого й середнього бізнесу на сільських територіях. Разом з тим, саме інфраструктурні інвестиції стають базою для економічного перезапуску села, оскільки створюють умови для розвитку логістики, кооперації, торгівлі, інновацій і креативних ініціатив.

Відновлення інфраструктури нині здійснюється у співпраці держави, міжнародних партнерів, органів місцевого самоврядування та бізнесу. Програми «Велике відновлення», «Стійка енергетика громад», ініціативи ПРООН, FAO, EBRD, NEFCO, USAID формують основу комплексного відбудовного процесу. Проте ефективність цих заходів залежить від інституційної координації і здатності громад застосовувати нові моделі управління розвитком – кластерні, кооперативні, цифрові та енергоефективні.

Таблиця 4.14 систематизує ключові напрями інфраструктурної підтримки підприємництва на селі, визначає основні втрати, що відбулися під час війни, наявні державні та міжнародні ініціативи з відбудови, а також авторське бачення щодо стратегічних орієнтирів розвитку у післявоєнний період

Представлені дані свідчать, що інфраструктурна відбудова села вимагає системного підходу, який поєднує економічну, соціальну та технологічну модернізацію. Найбільших втрат зазнала транспортна та енергетична інфраструктура, що є базою для функціонування аграрного бізнесу. Руйнування логістичних шляхів і складів знизило можливості експорту та внутрішньої торгівлі, підвищило витрати виробників і спричинило перебої у постачанні продовольства. Саме тому пріоритетом стає розбудова агрологістичних кластерів, які інтегрують виробників, трейдерів, транспортних операторів і переробників у єдиний простір з цифровим управлінням потоками товарів.

Водночас енергетичний напрям виявився критичним для життєдіяльності громад. Постійні пошкодження енергетичних об'єктів актуалізували необхідність створення локальних енергосистем, здатних забезпечити громади стабільним електро- та теплопостачанням. Запропонована автором програма «Енергія для

громад» передбачає розвиток енергетичних кластерів, біоенергетичних кооперативів і мікрогенераційних технологій, що дозволить сформувати енергетично автономну сільську економіку.

Таблиця 4.14

Напрями інфраструктурної підтримки підприємництва на селі в умовах війни та післявоєнного відновлення

Інфраструктурний напрям	Основні втрати від війни (2022–2024 рр.)	Державні та міжнародні ініціативи	Авторське бачення та пропозиції
Транспортна	Зруйновано >10 тис. км доріг, 300+ мостів; порушено ланцюги постачання	«Велике відновлення», «Дороги для життя», реконструкція портів на Дунаї	Створення агрологістичних кластерів і цифрових систем управління перевезеннями
Цифрова	Руйнування 20% оптичних мереж; втрата зв'язку у прифронтових громадах	«Інтернет для відновлення», USAID, GIZ, EU4Digital	Формування платформи «SmartVillage Ukraine», розвиток цифрових бізнес-хабів
Енергетична	Масові атаки по енергосистемі, перебої в постачанні; нестача генерації	Програма “Стійка енергетика громад”, гранти FAO, EBRD, NEFCO	Створення енергетичних кластерів, біоенергетичних кооперативів, систем мікрогенерації
Соціальна	Зруйновано 1 200+ шкіл, 900 медзакладів, 600 ЦНАПів	ПРООН, FAO, «Нове село», Мінрегіон	Відновлення на засадах мультифункціональності, інтеграція освіти, бізнесу та соціальних послуг
Логістична та ринкова	Втрата 40% елеваторних потужностей, руйнування складів і ринків	KSE Recovery, Світовий банк, Grain Storage Support	Розвиток кооперативних складів, «зернових хабів» та місцевих продовольчих баз

Джерело: власна розробка автора [422; 423; 424; 425; 426; 427; 428].

Цифрова інфраструктура виступає каталізатором для інших напрямів відновлення, оскільки цифровізація управління, дорадництва, фінансування та освіти є базовою умовою конкурентоспроможності сучасного села. Розвиток платформи «SmartVillage Ukraine» створює можливості для інтеграції аграріїв у національні та міжнародні цифрові екосистеми, а також забезпечує рівний доступ до онлайн-послуг і освітніх програм.

Соціальна інфраструктура – один із найчутливіших сегментів, який на пряму впливає на якість людського капіталу. Її відбудова на принципах мультифункціональності дозволить створити простори, що поєднують освіту, медицину, культуру, адміністративні та бізнес-послуги. У такому форматі соціальні об'єкти стають платформами для розвитку громади, підтримки підприємницької активності та підвищення соціальної згуртованості.

Нарешті, логістична та ринкова інфраструктура визначає можливість ефективного збуту сільськогосподарської продукції. Втрата частини елеваторних потужностей і ринків збуту зумовила потребу у створенні кооперативних складів, зернових хабів і місцевих продовольчих баз, які забезпечують швидке зберігання, обробку та транспортування продукції. Такі об'єкти здатні інтегрувати український аграрний ринок у нові європейські логістичні маршрути, зокрема дунайський, польський та балтійський коридори.

Узагальнюючи, можна зазначити, що інфраструктурна підтримка підприємництва на селі має стати ключовим елементом політики післявоєнного відродження. Її результатом повинно бути не лише відновлення зруйнованого, а й створення нової інфраструктурної архітектури, побудованої на принципах сталості, цифровізації, енергоефективності та інклюзивності. Такий підхід сприятиме формуванню сильних, самодостатніх громад, здатних до інноваційного розвитку, інтеграції у глобальні ринки та забезпечення продовольчої безпеки України.

Інфраструктура села у повоєнній Україні має перейти від ролі пасивного об'єкта утримання до статусу активного драйвера розвитку територій, який поєднує економічні, соціальні, енергетичні й цифрові процеси в єдину систему зростання. Вона повинна розглядатися не як сукупність споруд і комунікацій, а як живий соціально-економічний організм, що забезпечує якість життя населення, привабливість інвестицій, сталість підприємництва і конкурентоспроможність сільських громад.

Автор вважає, що стратегічна трансформація інфраструктури має спиратися на кілька ключових орієнтирів, які визначають філософію сучасної відбудови:

1. Принцип «Build Back Better» (Відбудовуй краще). Відновлення має

ґрунтуватися не лише на реставрації зруйнованого, а на переосмисленні стандартів якості, енергоефективності, цифровізації та екологічної безпеки. Нові об'єкти повинні відповідати сучасним технологічним і європейським стандартам, інтегрувати «зелені» рішення, системи «розумної» інфраструктури (Smart Systems), цифровий моніторинг та автоматизоване управління ресурсами. Такий підхід дозволяє не просто відбудувати втрачений потенціал, а створити стійку модель розвитку, здатну протистояти майбутнім викликам – енергетичним, кліматичним чи безпековим.

2. Кластерна інтеграція інфраструктури. Основою економічного пожвавлення села мають стати логістичні, енергетичні та соціальні хаби, які об'єднують ресурси громад, підприємців, наукових установ і держави. Такі кластери функціонуватимуть як точки концентрації інновацій, створення робочих місць, розвитку малого бізнесу та технологічної співпраці. Логістичні кластери сприятимуть формуванню ефективних ланцюгів постачання, енергетичні - зміцненню енергетичної незалежності, а соціальні - підвищенню якості життя. Усі вони мають діяти в єдиному інформаційному просторі, підтримуваному цифровими платформами управління.

3. Децентралізація управління розвитком. Відновлення інфраструктури має здійснюватися за принципом «громада – планує, держава – підтримує». Передача громадам повноважень у плануванні, фінансуванні та реалізації інфраструктурних проєктів забезпечить більшу ефективність використання ресурсів, підзвітність і прозорість. Місцеві органи самоврядування повинні отримати інструменти стратегічного планування, бюджетного управління та моніторингу ефективності інвестицій. Саме децентралізація дозволяє реалізувати інфраструктуру участі, де громада не є пасивним споживачем, а виступає співавтором і власником процесу розвитку.

4. Інтеграція у програми Європейського Союзу. Повноцінне відновлення сільських територій неможливе без залучення міжнародної фінансової та технічної допомоги. Участь України у програмах LEADER, Horizon Europe, LIFE, Interreg, EU4Rural Recovery відкриває можливості для отримання грантів, обміну

технологіями, реалізації пілотних проєктів сталого розвитку. Це сприятиме європеїзації підходів до сільського простору, формуванню партнерських мереж між громадами та розширенню інтеграційних зв'язків із країнами ЄС.

5. Людиноцентричність як основа інфраструктурної політики. У центрі відбудови мають стояти не споруди, а людина та її потреби – у якісній освіті, доступній медицині, комфортному житлі, транспортній мобільності, культурному дозвіллі й можливості гідної праці. Сучасна інфраструктура має формувати комфортне, безпечне і перспективне середовище для життя у селі, сприяти соціальній згуртованості, розвитку творчості та самореалізації громадян. Це передбачає створення мультифункціональних освітніх і соціальних просторів, цифрових сервісів, нових культурних осередків та центрів громадської активності.

Інфраструктурна підтримка у воєнний і післявоєнний періоди виступає системоутворювальним фактором розвитку сільських територій, що забезпечує відновлення виробничого потенціалу, соціальної стабільності та людського капіталу. Вона не повинна обмежуватися ремонтом доріг чи відбудовою мостів, а має охоплювати всю архітектуру просторового розвитку, включаючи цифрові комунікації, енергетичну безпеку, соціальну інфраструктуру, освітні простори, логістичні мережі та бізнес-хаби.

Сучасна стратегія інфраструктурної політики має інтегрувати економічну, соціальну, технологічну й екологічну складники, формуючи цілісну модель сталого села. У цій системі дороги і мости – це не лише транспортні об'єкти, а артерії економічного життя; школи і ЦНАПи – не просто установи, а центри компетенцій і розвитку; енергетичні мережі – не лише засоби живлення, а гарантія стійкості та автономії громад.

Повоєнна реконструкція на засадах «Build Back Better» має дати Україні шанс не просто повернути довоєнний рівень функціонування, а створити нову інфраструктурну парадигму, у якій інноваційність, енергоефективність, цифровізація та людиноцентричність стануть базовими принципами державної політики. Саме модернізована інфраструктура стане каталізатором розвитку малого й середнього бізнесу, створення робочих місць, зростання продуктивності

аграрного сектору та підвищення рівня добробуту сільського населення.

У перспективі українське село здатне трансформуватися з периферійного простору в динамічний центр стійкого розвитку, де поєднуються економічна ефективність, соціальна згуртованість і висока якість життя. Через оновлену, розумну, інтегровану інфраструктуру реалізується стратегічна мета держави – перетворення українського села на конкурентоспроможну, безпечну та європейську модель життя, праці й підприємництва, у якій людина є головним бенефіціаром розвитку.

Проблеми, бар'єри та напрями вдосконалення державної підтримки підприємництва на селі

Незважаючи на наявність численних програм і механізмів фінансування, державна підтримка підприємництва на сільських територіях України залишається непослідовною, фрагментарною та недостатньо результативною. Її ефективність обмежується нормативними, інституційними, фінансовими та інформаційними бар'єрами, що стримують розвиток малого та середнього бізнесу, знижують довіру до державних інструментів і гальмують формування сталого підприємницького середовища. Сучасна ситуація вимагає переходу від політики короткотермінової «допомоги» до системної інституційно орієнтованої моделі підтримки, заснованої на партнерстві держави, громад і приватного сектору.

Однією з ключових проблем є недосконалість нормативно-правової бази. До кінця 2024 року в Україні фактично не існувало єдиної Стратегії розвитку сільських територій, через що державні ініціативи мали епізодичний і несистемний характер. Наявні закони та постанови орієнтовані переважно на компенсаційні виплати, а не на стимулювання розвитку. Частина законодавчих норм застаріла й не відповідає сучасним європейським вимогам. Зокрема, Закон «Про державну підтримку сільського господарства України» потребує гармонізації з європейським підходом, де пріоритет надається «зеленим» дотаціям, інноваціям і сталому землекористуванню. Науковці підкреслюють, що державна політика підтримки має еволюціонувати від компенсаційного до інвестиційного типу, де акцент робиться на інноваціях, ефективності та підвищенні конкурентоспроможності агробізнесу

[429].

Не менш важливою перешкодою є інституційна фрагментація та управлінська неузгодженість. Сьогодні політика підтримки підприємництва на селі реалізується кількома міністерствами – Міністерство аграрної політики та продовольства України, Міністерство економіки, довкілля та сільського господарства України, Міністерство розвитку громад та територій України – без чіткої координації між ними. Це призводить до дублювання функцій, розпорошення ресурсів і неузгодженості програм. Як зазначають І. Свиноус і В. Андрющенко, розв’язання цієї проблеми можливе лише через створення єдиного інституційного центру політики розвитку сільського підприємництва.

Доцільним є заснування Національної агенції розвитку сільських територій, яка б координувала державні програми, здійснювала моніторинг ефективності, акумулювала аналітику й надавала методичну допомогу громадам. На регіональному рівні потрібні Центри розвитку сільських територій, що працюватимуть як контактні пункти для підприємців, допомагаючи у підготовці грантових заявок, бізнес-планів і реалізації локальних ініціатив. Важливо також посилити кадровий потенціал через підготовку нової генерації дорадників, аналітиків і менеджерів розвитку громад.

Суттєвим бар’єром залишається нерівномірність регіонального впливу державної підтримки. Програми реалізуються здебільшого у більш розвинених областях, тоді як периферійні регіони – Полісся, частина півдня, гірські території – мають обмежений доступ до фінансових інструментів. За програмою «Власна справа» основну кількість грантів отримали жителі Київської, Львівської, Тернопільської областей, тоді як найменше – віддалені села з низьким рівнем цифровізації. Науковці вважають, що політика підтримки має бути диференційованою, тобто враховувати територіальні асиметрії у розвитку [430]/

З метою вирівнювання таких дисбалансів варто запровадити квотування грантів і пільг для підприємців із депресивних територій, застосовувати кластерний підхід, підтримуючи об’єднання фермерів і ремісників у межах певних громад.

Ще одна суттєва проблема – фінансова нестабільність програм підтримки. Їх

фінансування безпосередньо залежить від поточного бюджету, що створює ситуацію непередбачуваності для бізнесу. У роки воєнної економії обсяги державної допомоги скорочуються, а деякі програми призупиняються, що підбиває довіру підприємців до державних інституцій. Вчені-економісти підкреслюють необхідність переходу до багаторічного планування фінансування з гарантованими джерелами надходжень [431].

Доцільно законодавчо закріпити мінімальний рівень видатків на програми підтримки (не менше 1% аграрного ВВП) та створити систему державно-приватного співфінансування за участі банків, інвестиційних фондів і великих агропідприємств, які могли б виступати партнерами у розвитку кооперативів і мікролізингових програм.

Окремою проблемою є низька поінформованість населення та цифрова нерівність. Незважаючи на наявність електронних платформ («Дія.Бізнес», Державний аграрний реєстр), значна частина сільських жителів не має цифрових навичок або доступу до швидкісного інтернету.

Як зазначають С. Кваша й І. Свиноус, ефективна підтримка можлива лише за умов інформаційної інклюзії, коли кожен підприємець має рівний доступ до знань і сервісів. Необхідно створити єдиний національний портал «Сільський розвиток», що об'єднає державні, регіональні та міжнародні програми підтримки, успішні кейси та контакти консультантів. У громадах доцільно організувати пункти інформаційної допомоги (на базі ЦНАПів, бібліотек, центрів зайнятості), де фахівці допомагатимуть подавати онлайн-заявки та оформлювати документи. Водночас важливо реалізовувати навчальні програми з цифрової грамотності для літніх людей, жінок і переселенців.

Ще один суттєвий аспект – недостатній моніторинг ефективності програм. Наявна система звітності фіксує лише кількість виплат, але не вимірює реальний соціально-економічний ефект: кількість створених робочих місць, обсяги податкових надходжень, стійкість бізнесів. На думку О. Нестеренка та М. Кропивка, необхідно запровадити результативне бюджетування, коли оцінюється не лише факт фінансування, а й реальні результати та довгостроковий вплив. Для

цього слід розробити систему ключових показників ефективності (КРІ), створити Єдиний державний реєстр результатів програм підтримки, інтегрований із ДАР і Мінекономіки, а також проводити незалежні аудити за участі наукових установ – зокрема, ННЦ “Інститут аграрної економіки” та Національного університету біоресурсів і природокористування України.

Державна підтримка підприємництва на селі є фундаментальним інструментом реалізації політики сталого розвитку, проте в умовах війни 2022–2024 рр. її ефективність суттєво знизилася через нормативні, інституційні та фінансові обмеження. Зміни у пріоритетах державного бюджету, фрагментованість управлінських структур, нерівномірність доступу регіонів до ресурсів і відсутність прозорих механізмів моніторингу призвели до того, що значна частина малих та середніх підприємств сільських територій залишилася поза межами системної підтримки.

Науковці у своїх працях наголошують на необхідності перегляду парадигми державної політики: від фрагментарних компенсаційних програм – до комплексних інвестиційно-інституційних механізмів стимулювання розвитку [432].

У сучасних умовах підтримка підприємництва має на меті не лише компенсацію втрат, а формування стійкої інституційної архітектури розвитку сільських територій, де ключову роль відіграють цифровізація, партнерство та результативність управління.

У таблиці 4.15 узагальнено основні проблеми й бар’єри державної підтримки підприємництва на селі, проаналізовано позиції провідних українських учених та запропоновано авторські напрями вирішення, орієнтовані на європейські стандарти державного управління, прозорість, децентралізацію й довгострокову сталість фінансування.

Представлені у таблиці 4.15 дані свідчать, що державна підтримка підприємництва на селі досі перебуває у стані незавершеної інституційної трансформації. Її ефективність стримується низкою системних бар’єрів, серед яких домінують нормативно-правові, інституційні, фінансові та інформаційно-комунікаційні обмеження.

**Основні проблеми державної підтримки підприємництва на селі та
напрями їх вирішення**

Проблема / бар'єр	Прояв / наслідок	Авторські пропозиції
Недосконалість нормативної бази	Відсутність узгодженої стратегії, застарілі механізми підтримки	Ухвалення Закону про Фонд розвитку села, оновлення законодавства про кооперацію
Інституційна фрагментація	Конкуренція програм різних міністерств, дублювання функцій	Створення Національної агенції розвитку сільських територій
Регіональні дисбаланси	Нерівномірний розподіл фінансів, низька активність периферій	Запровадження квот, стимулів і кластерного підходу
Фінансова нестабільність	Залежність від бюджету, скорочення у кризові роки	Мінімальний гарантований відсоток фінансування, державно-приватне партнерство
Недостатня поінформованість	Відсутність знань, складність процедур участі	Єдиний портал підтримки, офлайн-пункти допомоги, навчання цифровій грамотності
Відсутність моніторингу ефективності	Втрата довіри бізнесу, нецільове використання коштів	KPI, аудит програм, створення публічного реєстру результатів

Джерело: розробка автора [433; 434; 435].

Однією з найбільш критичних проблем залишається недосконалість нормативної бази, яка не відповідає сучасним економічним реаліям і європейським підходам до державної допомоги бізнесу. Відсутність єдиної стратегії розвитку підприємництва на селі зумовлює розрізненість рішень і фрагментацію відповідальності між різними міністерствами. У зв'язку з цим необхідним є ухвалення Закону «Про Фонд розвитку села», який консолідує фінансові ресурси, визначить пріоритети інвестицій та стане базовим інструментом довгострокової політики підтримки.

Інституційна фрагментація залишається другою за значенням проблемою. Наявність великої кількості відомчих програм, які не узгоджені між собою, створює конкуренцію за ресурси, дублювання функцій та відсутність стратегічної синергії. Постає необхідність створення єдиного координаційного органу – Національної агенції розвитку сільських територій, що об'єднуватиме аналітичні, координаційні й фінансові функції. Це забезпечить узгодженість політики, прозорість розподілу коштів і моніторинг результатів на

загальнодержавному рівні.

Важливою проблемою є регіональні дисбаланси у розподілі державної підтримки. Центральні області та аграрні лідери отримують більшу частину ресурсів, тоді як периферійні громади залишаються поза увагою. Така ситуація посилює соціальну та економічну нерівність. Ефективним інструментом подолання цього є впровадження кластерної моделі розвитку, яка дозволяє спрямовувати ресурси туди, де вони створюють найбільший мультиплікативний ефект, та формувати регіональні центри економічного зростання.

Не менш вагомим обмеженням є фінансова нестабільність. Сільське підприємництво залишається вразливим до скорочення бюджетних програм у кризові роки. Тому держава має гарантувати мінімальний стабільний рівень фінансування, закріплений у законодавстві, а також активніше залучати ресурси приватного сектору через державно-приватне партнерство.

Інформаційна ізоляція підприємців також гальмує доступ до підтримки. Брак знань про наявні програми, складність бюрократичних процедур та низький рівень цифрової компетентності сільського населення призводять до нерівності можливостей. Розв'язання цієї проблеми потребує розвитку єдиного національного цифрового порталу підтримки підприємництва, інтегрованого з системою «Дія. Бізнес», а також створення офлайн-пунктів консультування при громадах.

Останньою, але не менш значущою проблемою, є відсутність належного моніторингу та оцінки результативності. Багато програм діють без чітких показників ефективності, що знижує довіру бізнесу та міжнародних партнерів. Упровадження системи KPI, незалежного аудиту та публічних реєстрів результатів дозволить не лише забезпечити прозорість, а й перейти до управління на основі доказів і даних (*evidence-based policy*).

Отже, аналіз показує, що для підвищення ефективності державної підтримки підприємництва на селі необхідно перейти від фрагментарних і короткострокових заходів до стратегічної, скоординованої й прозорої моделі управління, де ключовими засадами стануть інституційна цілісність, фінансова стабільність, цифрова інклюзія та відповідальність за результати. Це дозволить сформувати нову

інституційну екосистему сільського розвитку, орієнтовану на сталий добробут, інноваційність і самодостатність українських громад.

Узагальнюючи, можна дійти висновку, що сучасна система державної підтримки підприємництва на селі перебуває на етапі глибокої трансформації та потребує відходу від адміністративно-компенсаційної моделі до інноваційно-партнерської парадигми розвитку, у центрі якої стоять громада, знання, людина та соціальна відповідальність. Існуючі механізми підтримки, зосереджені переважно на відшкодуванні збитків і короткострокових програмах, не відповідають стратегічним завданням відновлення українського села в умовах воєнних і післявоєнних викликів. Натомість нова модель державної політики має бути проактивною, інноваційною та інституційно сталою, орієнтованою на партнерство між державою, бізнесом і громадою.

Основою такої трансформації має стати комплекс принципів, які визначають логіку і спрямованість модернізованої системи державної підтримки.

1. Принцип синергії політик. Ефективність державної підтримки підприємництва можлива лише за умови узгодженої взаємодії між центральними органами влади, місцевими громадами, фінансовими установами та міжнародними партнерами. Сьогодні в Україні існує понад десяток різних програм допомоги, які діють ізольовано та не мають єдиного координаційного центру. Тому необхідно забезпечити інституційну консолідацію цих програм у межах єдиного механізму реалізації політики розвитку сільського підприємництва. Координація дозволить уникнути дублювання функцій, забезпечити адресність ресурсів і підвищити результативність державних інвестицій.

2. Принцип довгостроковості та стабільності. Державна підтримка не повинна залежати від політичних циклів чи бюджетних коливань. Потрібна багаторічна стратегія фінансування, закріплена у законодавстві, з чітко визначеними джерелами і нормативами відрахувань. Створення постійно діючих фондів розвитку села, а також механізмів середньострокового планування дозволить забезпечити передбачуваність і сталість фінансових потоків. Це стимулюватиме бізнес до інвестування у довгострокові проєкти, підвищуватиме

довіру до держави та сприятиме економічній стабільності громад.

3. Принцип інституційної децентралізації. Ключовим елементом реформування має стати передача частини управлінських функцій громадам, дорадчим центрам і регіональним агенціям розвитку. Це дозволить наблизити прийняття рішень до безпосередніх потреб населення та бізнесу, забезпечити гнучкість, швидкість реагування й ефективність управління. Децентралізація у сфері підтримки підприємництва передбачає формування місцевих програм фінансування, дорадництва та кластерного розвитку, які враховують специфіку кожного регіону.

4. Принцип цифрової інклюзії. Доступ до підтримки має бути рівним і відкритим для всіх підприємців, незалежно від місця проживання чи рівня цифрової компетентності. Для цього необхідно забезпечити повну цифровізацію процедур подачі заявок, звітності та моніторингу за допомогою єдиної національної платформи підтримки підприємництва, інтегрованої із системою «Дія.Бізнес». Паралельно слід розвивати офлайн-консультаційні центри у громадах, які надаватимуть допомогу у заповненні документів, пошуку грантів та опануванні цифрових інструментів. Цифрова інклюзія є також засобом подолання інформаційної ізоляції сільських підприємців і залучення молоді до підприємницької діяльності.

5. Принцип прозорості та підзвітності. Однією з найгостріших проблем залишається брак системного моніторингу ефективності державних програм. Для підвищення довіри бізнесу і суспільства необхідно впровадити чіткі індикатори ефективності (KPI), механізми незалежного аудиту, а також публічне оприлюднення даних про розподіл коштів і досягнуті результати. Публічні звіти та відкриті реєстри створять умови для громадського контролю й унеможливлять нецільове використання ресурсів. Прозорість має стати не просто вимогою, а етичним стандартом державного управління у сфері підтримки бізнесу.

Реалізація зазначених принципів дозволить сформувати нову архітектуру державної підтримки підприємництва на селі, зорієнтовану на результат, інновації та розвиток людського капіталу. Йдеться не лише про механізм розподілу

фінансових ресурсів, а про створення стійкого підприємницького середовища, у якому поєднуються інтереси держави, громади та бізнесу.

У післявоєнний період така система стане каталізатором економічного відродження села, сприятиме зростанню зайнятості, підвищенню добробуту населення, зміцненню фінансової спроможності громад і розвитку кооперативного руху. Вона перетворить українське село з об'єкта соціальної допомоги на суб'єкта економічного зростання, де підприємництво виступатиме не лише джерелом прибутку, а й інструментом суспільного прогресу, інноваційності та стійкості.

У перспективі впровадження інноваційно-партнерської моделі державної підтримки стане важливим кроком до європейської інтеграції України, адже відповідає принципам Європейського зеленого курсу, Стратегії сталого розвитку ООН до 2030 року та підходам політики згуртованості ЄС (*EU Cohesion Policy*). Це забезпечить синергію національної та європейської політики розвитку, утвердить українське село як простір знань, можливостей і гідного життя.

Державна підтримка підприємницької ініціативи на сільських територіях України є ключовим чинником забезпечення економічної стійкості, соціальної згуртованості та просторового розвитку у післявоєнний період. Це не лише фінансовий або адміністративний інструмент, а системна політика, що охоплює нормативно-правове, інституційне, освітнє, організаційне та цифрове середовище функціонування сільського бізнесу.

Протягом останнього десятиліття, особливо після запровадження реформи децентралізації та аграрних трансформацій, Україна досягла помітного прогресу у формуванні багаторівневої системи підтримки підприємництва. Створено законодавчі передумови для розвитку кооперації, сімейного фермерства та дорадництва; реалізуються державні й міжнародні програми мікрокредитування, грантового фінансування, навчання й цифрової трансформації бізнесу. Значну роль відіграють такі ініціативи, як *єРобота*, *USAID AGRO*, *FAO Rural Livelihoods Program*, *EU4Business*, *LEADER in Ukraine*, які сприяють залученню ресурсів, інновацій і партнерств на місцевому рівні.

Водночас сучасна система підтримки залишається фрагментованою та

нерівномірно ефективною. Її слабкі сторони проявляються у неузгодженості між різними відомствами, короткостроковому характері програм, надмірній бюрократизації процедур, а також у відсутності постійного моніторингу результативності. Особливої актуальності набули ці проблеми в умовах війни, коли значна частина сільських територій зазнала руйнувань, втратила виробничі потужності та трудовий потенціал. У цих умовах державна підтримка набуває не лише економічного, а й гуманітарного змісту, стаючи інструментом відновлення довіри до держави, соціальної стабілізації та збереження людського капіталу.

Для повного розкриття підприємницького потенціалу села необхідно перейти від адміністративно-компенсаційного до інноваційно-партнерського підходу, де головним суб'єктом є не держава, а громада та підприємець як рівноправні учасники процесу розвитку. Така модель передбачає: інституційну координацію політик між центральними й місцевими органами влади; довгострокове стратегічне планування державної підтримки з урахуванням регіональної специфіки та соціально-економічних відмінностей; диверсифікацію фінансових джерел – поєднання бюджетних коштів, грантів, приватних інвестицій і коштів міжнародних донорів; цифровізацію управління та спрощення процедур доступу до програм допомоги; створення єдиної системи моніторингу результативності, що забезпечує прозорість, підзвітність і довіру бізнесу.

Особливої ваги набуває освітньо-дорадчий компонент, який формує підприємницьку культуру, розвиває фінансову й цифрову грамотність населення, стимулює появу нових ідей та стартапів. Підтримка має бути не лише фінансовою, а й знаннєвою, тобто забезпечувати підприємців доступом до інформації, консультацій і сучасних технологій. Саме поєднання фінансів, знань та інституційних гарантій формує повноцінне підприємницьке середовище, здатне відтворюватися навіть у кризових умовах.

Ключовим завданням державної політики у післявоєнний період має стати інтеграція підтримки підприємництва у загальну стратегію відбудови та регіонального розвитку. Це передбачає використання принципу «Build Back Better» – відбудови за сучасними стандартами енергоефективності, екологічності та

інноваційності. У цьому контексті програми підтримки повинні бути спрямовані не лише на компенсацію втрат, а й на створення нової інфраструктурної, соціальної й економічної архітектури села, здатної забезпечити стабільні робочі місця, розвиток місцевих ринків і підвищення якості життя населення.

В таблиці 4.16 нами систематизовано напрями державної підтримки підприємницької ініціативи на сільських територіях, які необхідні для досягнення стратегічних цілей Національної економічної стратегії до 2030 року (НЕС 2030) і передбачає глибоку інституційну та економічну модернізацію.

Фінансово-фіскальне стимулювання є пріоритетним, оскільки запровадження пільгового оподаткування та спеціальних фінансових механізмів для малого й середнього бізнесу (МСБ) безпосередньо відповідає Пріоритету 1 (Стимулювання інвестицій та інновацій) та Пріоритету 4 (Розвиток підприємництва). Напрямок інституціональної організації через інституціоналізацію сільського розвитку та державно-приватне партнерство спрямований на формування ефективних механізмів управління та підвищення інвестиційної привабливості, що є ключовим для Пріоритету 1 (Підвищення інституційної спроможності). Секторна диверсифікація, що підтримує розвиток неаграрного бізнесу, локального виробництва та зеленого туризму, корелює з Пріоритетом 5 (Сталий розвиток агросектору та сільських територій) та Пріоритетом 6 (Екологізація економіки), забезпечуючи структурну стійкість.

Крім того, консультаційно-кадрова підтримка, яка передбачає посилення консультаційних служб та формування системи інституційної освіти для підготовки управлінців, орієнтованих на доказову політику, є критично важливим інструментом реалізації Пріоритету 2 (Розвиток людського капіталу). Соціально-житлові гарантії, спрямовані на забезпечення доступних іпотечних кредитів та удосконалення соціальних стандартів для зменшення міграційного відтоку, підтримують як Пріоритет 2, так і Пріоритет 7 (Розвиток інфраструктури), комплексно забезпечуючи якість життя та розвиток сільських територій. Таким чином, модернізація системи державної підтримки підприємницької ініціативи – це не лише технічне вдосконалення окремих інструментів, а глибока структурна

реформа, яка інтегрує фінансові, інституційні та соціальні аспекти.

Таблиця 4.16

Комплекс заходів та нормативно-правове забезпечення стимулювання підприємницьких ініціатив в сільських громадах

Напрямок державної підтримки	Мета	Заходи та механізми реалізації	Орієнтовні Нормативно-правові акти для доповнення/вдосконалення	Відповідність Національній економічній стратегії (НЕС 2030)
1. Фінансово-фінансове стимулювання	Створення сприятливих фінансових умов та забезпечення рівного доступу до капіталу для підприємців.	Запровадження пільгового оподаткування та спеціальних фінансових механізмів (наприклад, компенсацій, доступних кредитів) для розвитку МСБ у сільських територіях. Забезпечення можливості скористатися державними грантами та іншою фінансовою підтримкою.	Податковий кодекс України (в частині податкових пільг); Закони України про державну підтримку інвестиційних проєктів; Постанови КМУ про грантові програми для бізнесу.	Пріоритет 1: Стимулювання інвестицій та інновацій. (Створення стимулів для МСБ) Пріоритет 4: Розвиток підприємництва. Розширення фінансових можливостей)
2. Інституціональна організація	Формування ефективних механізмів підтримки, управління розвитком та підвищення інвестиційної привабливості.	Інституціоналізація сільського розвитку через застосування проєктного підходу та активне використання державно-приватного партнерства (ДПП). Адаптація державних програм підтримки до потреб конкретних громад.	Закон України «Про державну підтримку малого та середнього підприємництва»; Закон України «Про державно-приватне партнерство»; Закони про внесення змін до Закону «Про місцеве самоврядування в Україні».	Пріоритет 1: Підвищення інституційної спроможності держави. (Ефективне управління) Пріоритет 4: Розвиток підприємництва. (Інвестиційна привабливість)
3. Секторна диверсифікація	Зміна економічної структури села, стимулювання неаграрної зайнятості та підвищення стійкості.	Сприяння розвитку малого й середнього бізнесу в сільських територіях, не лише аграрного; Створення умов для розвитку локального виробництва, зеленого туризму та соціального підприємництва.	Закони України «Про туризм» (в частині розвитку сільського та зеленого туризму); Галузеві державні цільові програми (зокрема, з розвитку переробки сільсько-господарської продукції).	Пріоритет 5: Сталий розвиток агросектору та сільських територій. (Диверсифікація економіки) Пріоритет 6: Екологізація економіки. (Розвиток зеленого туризму)
4. Консультативно-кадрова підтримка	Підвищення компетентності, ефективності підприємницької ініціативи та якості управління.	Посилення діяльності аграрних консультативних служб для надання підтримки. Формування системи інституційної освіти для підготовки управлінських кадрів (фахівців з проєктного менеджменту) для громад, орієнтованих на доказову політику	Закон України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність»; Постанови КМУ про державні програми професійної перепідготовки та підвищення кваліфікації.	Пріоритет 2: Розвиток людського капіталу. (Якісна освіта та підготовка кадрів) Пріоритет 4: Розвиток підприємництва. (Підвищення кваліфікації)
5. Соціально-житлові гарантії	Підвищення привабливості села як місця для життя та ведення бізнесу, зменшення міграційного відтоку.	Забезпечення доступних іпотечних кредитів та державних стимулів для будівництва житла для молодих сімей. Удосконалення системи соціальних гарантій (субсидій, допомоги на дітей) з урахуванням особливостей сільського способу життя.	Житловий кодекс України (зміни); Закони України про соціальний захист населення та про внесення змін до Закону «Про державний бюджет України» (щодо цільових програм).	Пріоритет 2: Розвиток людського капіталу. Соціальна стійкість та якість життя. Пріоритет 7: Розвиток інфраструктури. (Соціальна та житлова інфраструктура)

Джерело: авторське бачення [435; 436; 437; 438].

Вона є інвестицією у людський капітал, продовольчу безпеку, цифрову трансформацію та соціальну стабільність країни.

В результаті дослідження вдосконалено напрями державної підтримки реалізації підприємницької ініціативи сільських територій як комплексну інституційну модернізацію політики, що включає фінансово-фіскальне стимулювання через запровадження спеціальних фінансових механізмів та пільгового оподаткування; інституціональну організацію через інституціоналізацію сільського розвитку та державно-приватне партнерство (ДПП); секторну диверсифікацію, орієнтовану на неаграрний МСБ (локальне виробництво, зелений туризм); а також посилення консультаційно-кадрової підтримки та удосконалення соціально-житлових гарантій (доступні іпотечні кредити), забезпечуючи виконання Цілей сталого розвитку.

У довгостроковій перспективі реалізація модернізованої системи державної підтримки сприятиме формуванню нового соціально-економічного укладу сільських територій – конкурентоспроможного, цифрового та екологічно сталого. Це дозволить не лише підвищити рівень добробуту сільського населення, а й зміцнити позиції України як сучасної європейської держави, здатної поєднати економічну ефективність із соціальною справедливістю та гуманітарною місією розвитку.

4.3. Формування інституційного середовища відтворення людського капіталу сільських територій

Сучасні трансформаційні процеси в економіці України, зумовлені як внутрішніми реформами, так і зовнішніми викликами, актуалізують проблему формування ефективного інституційного середовища, здатного забезпечити відтворення людського капіталу на сільських територіях. В умовах воєнних дій, демографічного спаду, деградації соціальної інфраструктури та зростання трудової міграції саме інституції – як формальні, так і неформальні – відіграють вирішальну роль у збереженні та розвитку людського потенціалу села. Від їхньої якості,

стабільності та узгодженості залежить можливість створення сприятливих умов для життя, праці, освіти та самореалізації сільського населення.

Інституційне середовище, в контексті відтворення людського капіталу, охоплює систему законодавчих, нормативних, організаційних, освітніх, соціальних і фінансових механізмів, які формують рамкові умови розвитку сільських громад. Воно визначає, наскільки ефективно держава, громади, бізнес та громадянське суспільство взаємодіють у сфері освіти, охорони здоров'я, зайнятості, соціального забезпечення та розвитку підприємницької ініціативи. Відтак формування цього середовища потребує цілісної політики, спрямованої на гармонізацію інституційних норм, підвищення прозорості управління, розвиток партнерських моделей між владою та громадою, а також імплементацію європейських стандартів доброго врядування.

Європейський досвід свідчить, що розвиток людського капіталу на селі потребує не лише фінансових ресурсів, а й активної участі місцевих інституцій – громад, навчальних центрів, кооперативів, неурядових організацій. Програми ЄС, зокрема ініціатива LEADER, довели, що залучення місцевого населення до прийняття рішень, формування спільних проєктів і розвиток соціального партнерства сприяють підвищенню добробуту, соціальній згуртованості та інноваційності.

Особливості сільських територій – низька щільність населення, віддаленість від міських центрів, обмежена структура економіки, демографічне старіння – визначають необхідність посиленої державної уваги до проблем людського капіталу. Без відповідної підтримки освітніх, культурних і медичних установ, без створення можливостей для працевлаштування та підприємництва процес відтворення людського капіталу не може бути сталим.

На думку автора, якість інституційного середовища є ключовим чинником ефективного відтворення людського капіталу сільських територій. Воно має забезпечувати рівний доступ до соціальних благ, стимулювати інноваційну активність, підтримувати соціальну справедливість і сприяти розвитку людського потенціалу. Важливими принципами формування ефективного інституційного

середовища є інклюзивність, поєднання державних і місцевих ініціатив, цифровізація управління, розвиток партнерства між владою, бізнесом і громадою.

У сучасних умовах війни та післявоєнного відновлення роль інституційного середовища зростає ще більше. Воно повинно не лише забезпечувати базові соціальні послуги, а й створювати передумови для повернення молоді, формування нових компетенцій, розвитку підприємництва й зміцнення соціального капіталу на селі. Саме інституційна адаптація – перехід до більш гнучких, демократичних, відповідальних форм управління – стане основою для відтворення людського капіталу в майбутньому.

Отже, інституційне середовище – це не просто сукупність законів і норм, а живий організм, який визначає темпи, напрям і якість соціально-економічного розвитку. Від того, наскільки воно сприятиме розвитку людини, залежить майбутнє сільських територій, їх здатність до саморозвитку, інновацій і збереження свого людського потенціалу.

У надзвичайно складних умовах війни постало ключове питання: чи витримало інституційне середовище сільських територій і наскільки ефективно спрацювали наявні механізми відтворення людського капіталу? Іншими словами, як проявили себе органи місцевого самоврядування, заклади освіти та охорони здоров'я, соціальні служби, громадські організації – ті структури, що є «інституційними опорами» життєдіяльності села. Аналіз свідчить про змішану картину: поруч із прикладами високої мобілізаційної спроможності й громадської згуртованості спостерігаються системні слабкості, які особливо проявилися під тиском воєнної кризи.

Органи місцевого самоврядування (ОМС) – ради, виконкоми, старостатські структури – стали ключовими суб'єктами підтримання життєдіяльності у громадах. Децентралізаційна реформа, реалізована у 2014–2020 рр., значно підвищила їхню інституційну витривалість. Як відзначають експерти з регіонального розвитку, розширення повноважень і фінансової самостійності дозволило громадам оперативно реагувати на кризові ситуації, забезпечуючи соціальний захист, логістику, прийом переселенців і підтримку Збройних сил [439].

У перші місяці повномасштабного вторгнення громади стали фактичними «осередками виживання» – мобілізували ресурси, організували евакуацію, забезпечення продовольством і медичну допомогу населенню. Це підтверджує ефективність моделі управління, заснованої на принципах субсидіарності та автономії: децентралізовані структури виявляються стійкішими в умовах надзвичайних викликів, коли центральна влада не має можливості оперативно реагувати на локальні потреби [440].

Однак війна водночас оголила інституційні межі спроможності громад. Згідно з дослідженнями Програми U-LEAD з Європою та звітами Мінрегіону, серед основних викликів керівники територіальних громад відзначають кадровий дефіцит, перевантаження персоналу, фінансові обмеження, а також правову невизначеність через швидкі зміни нормативного середовища [441].

Для системного розуміння динаміки інституційних процесів у системі місцевого самоврядування в умовах війни здійснено порівняльну оцінку ключових параметрів функціонування громад за 2020–2024 рр. (табл. 4.17). У таблиці подано основні критерії інституційної стійкості, що охоплюють фінансову, кадрову, управлінську, нормативну, соціальну та інноваційну складники розвитку громад.

Як показує аналіз, наведений у таблиці 4.17, інституційна стійкість місцевого самоврядування в Україні має суперечливий характер. З одного боку, війна спричинила суттєве скорочення фінансових ресурсів і кадрового потенціалу громад, з іншого – активізувала розвиток нематеріальних складників їхнього інституційного потенціалу, зокрема соціального капіталу, комунікативної спроможності та цифрової адаптивності. Фінансова частина діяльності органів місцевого самоврядування зазнала найбільшого тиску. Зменшення власних доходів громад майже на третину стало прямим наслідком воєнних втрат економічної активності, скорочення податкових надходжень і інвестиційних потоків.

Водночас міжнародна фінансова допомога частково компенсувала дефіцит ресурсів розвитку.

Як засвідчують аналітичні матеріали KSE Institute, грантові програми міжнародних організацій – USAID, U-LEAD, GIZ, ПРООН – стали головним

інструментом модернізаційних проєктів у сільських територіях [443].

Таблиця 4.17

**Оцінка інституційної стійкості органів місцевого самоврядування
в умовах війни (2020–2024 рр.)**

Критерій оцінки	Стан до війни (2020–2021 рр.)	Стан під час війни (2022–2024 рр.)	Аналітична характеристика змін
Фінансова автономія громад	65–70% власних доходів у структурі місцевих бюджетів (завдяки децентралізації)	40–45% через скорочення ПДФО, орендних платежів та надходжень від землі	Значне зниження фінансової самостійності; посилення залежності від субвенцій і донорської допомоги
Кадрове забезпечення органів влади	Стабільне, середній рівень укомплектованості – 88%	Зменшення до 63% через мобілізацію, міграцію, психологічне вигорання	Втрата компетентних кадрів, перевантаження адміністративного персоналу, особливо в малих громадах
Цифровізація управління (електронні сервіси, документообіг)	Впроваджено у 45% громад (зокрема через програми «U-LEAD», «Dii» для громад)	Досягнуто 68% – зростання завдяки донорським ІТ-проєктам і потребі в дистанційному адмініструванні	Цифровізація стала фактором адаптації управлінських процесів і комунікації з населенням
Рівень міжсекторальної взаємодії (влада–громада–бізнес–НУО)	Переважно низький, фрагментарний характер співпраці	Суттєво підвищився (волонтерські мережі, благодійні ініціативи, бізнес-партнерства)	Зміцнення соціального капіталу, поява горизонтальних мереж довіри
Регуляторне середовище (стабільність законодавчих норм)	Відносно стабільне (постійна робота з планами розвитку, бюджетами, стратегіями)	Часті зміни нормативів, воєнні обмеження, делегування повноважень військовим адміністраціям	Зросло навантаження, виникла правова невизначеність і ризики для децентралізації
Інституційна взаємодія з центральною владою	Формат «партнерства» в межах децентралізаційної моделі	Частковий відкат до централізованого управління (передача координаційних повноважень уряду)	Баланс владних повноважень змістився в бік центру, що знижує ініціативність громад
Рівень інституційної довіри серед населення (опитування)	54–57% позитивно оцінювали діяльність місцевої влади	62–64% у 2023 р. (за даними KSE Institute)	Парадоксальне зростання довіри завдяки самоорганізації та ефективності на місцях
Інвестиційна активність (власні та грантові проєкти)	Понад 2,5 тис. проєктів розвитку (освіта, медицина, інфраструктура)	Скорочення до 1,2 тис., але зростання частки грантів міжнародної допомоги (USAID, U-LEAD, GIZ)	Грантове фінансування стало головним інструментом розвитку у воєнний час

Джерело: складено автором на основі даних [441; 442; 443].

Це вказує на трансформацію фінансової моделі місцевого розвитку: громади

поступово переходять від системи бюджетної самодостатності до формату донорсько-партнерської взаємодії, що передбачає розширення кола зовнішніх фінансових і експертних джерел підтримки.

Кадрова та управлінська спроможність місцевої влади також зазнала суттєвого впливу. Масова міграція фахівців, мобілізація чоловічого населення, психологічне виснаження працівників та збільшення адміністративного навантаження призвели до помітного зниження ефективності роботи органів самоврядування. Найгостріше ці проблеми проявилися у малих громадах, де кадровий резерв і до війни був обмеженим. Проте у громадах, що змогли налагодити ефективні механізми делегування функцій, дистанційного адміністрування й горизонтального управління, кадровий дефіцит частково компенсувався за рахунок інституційної гнучкості та самоорганізації персоналу.

Війна стала своєрідним каталізатором цифрової трансформації системи місцевого управління. Кількість громад, що впровадили електронні сервіси, платформи документообігу та цифрові реєстри, зросла майже на 25 відсоткових пунктів. Цей процес відображає поступову інституційну еволюцію – перехід від традиційної бюрократичної моделі управління до електронної комунікаційної моделі, заснованої на відкритості, швидкості обміну інформацією та зниженні транзакційних витрат. У термінах неоінституційної теорії В. Вільямсона це можна розглядати як зменшення «інформаційного тертя» у взаємодії між владою та громадянами [444].

Особливої уваги заслуговує зміцнення соціального капіталу та зростання рівня довіри до місцевої влади. Незважаючи на кризу, опитування 2023 року засвідчили підвищення позитивних оцінок діяльності місцевих органів самоврядування. Таке зростання довіри пояснюється активною мобілізацією громадян, розвитком волонтерських ініціатив, комунікативною відкритістю місцевих лідерів. Соціологи називають цей феномен проявом «спільнотної демократії», коли колективна солідарність і взаємодопомога стають компенсаторним механізмом браку матеріальних ресурсів [445].

Разом з тим, запровадження воєнного стану зумовило посилення вертикалі

управління і відновлення низки централізаційних практик. Такий підхід виправданий з позиції оборонної логіки, однак створює ризики зниження ініціативності громад, які довели свою ефективність у кризових обставинах. Тому після завершення війни необхідно відновити баланс між місцевою автономією і державною координацією, спираючись на принципи Європейської хартії місцевого самоврядування (1985), яка передбачає підзвітність влади громадянам і реальну субсидіарність у прийнятті рішень.

Узагальнюючи результати аналізу, можна стверджувати, що інституційна стійкість українських громад формується не стільки через фінансову забезпеченість, скільки через соціальну мобілізацію, цифрову адаптацію, комунікаційну взаємодію та партнерську модель управління. Це дає підстави трактувати децентралізацію не як завершену реформу, а як динамічну, еволюційну систему, здатну до самовідтворення і розвитку навіть в умовах воєнних потрясінь. До початку війни український уряд приділяв значну увагу розвитку сільської медицини. У межах державних програм здійснювалося будівництво нових амбулаторій, їх оснащення транспортом і комп'ютерною технікою, упроваджувались елементи телемедицини. Упродовж 2018–2021 рр. було збудовано близько 500 сучасних амбулаторій, однак більшість із них розташовувались у центральних і західних областях. Водночас загальний стан первинної ланки залишався незадовільним: із 16,7 тис. сільських фельдшерсько-акушерських пунктів лише 28% мали водопостачання, а 18% – внутрішні санітарні зручності.

Кадрове забезпечення медичних закладів також було проблемним. Молоді лікарі неохоче їхали в сільську місцевість через низьку оплату праці, відсутність житла, складні умови праці та транспортну ізоляцію. За даними МОЗ, середній радіус обслуговування сільської амбулаторії перевищував 7 км, що обмежувало доступність медичних послуг.

Повномасштабна війна ще більше ускладнила ситуацію. Частина медпрацівників евакуювалася або була мобілізована до військових шпиталів; частина амбулаторій – зруйнована або розграбована. У низці громад ФАПі

фактично припинили роботу, а медичне обслуговування здійснюється виїзними бригадами лише кілька разів на місяць. Телемедицина, на яку покладали великі надії, виявилася ефективною лише частково через низький рівень цифрової грамотності населення та нестабільний інтернет-зв'язок. Як зауважує О. Гладун (2023), «телемедицина без цифрової інклюзії – це лише технологічна декларація, а не інструмент практичної медицини».

Війна призвела до перенаправлення медичних ресурсів на лікування поранених і підтримку військових госпіталів, тому профілактична та планова медицина відійшли на другий план. Це спричинило накопичення «боргу здоров'я» – невиявлених хвороб, недолікованих пацієнтів, психологічних травм. Наслідком може стати погіршення якості людського капіталу на селі через втрату працездатності та зростання витрат на лікування.

Водночас система первинної медицини не припинила роботи. Сімейні лікарі проводили онлайн-консультації, медсестри здійснювали виїзди до тяжкохворих, а вакцинація (зокрема від COVID-19) тривала навіть під час повітряних тривог. Вагому роль відіграв волонтерський сектор: Червоний Хрест, «Карітас», «Пацієнти України» організували мобільні медичні бригади для обслуговування сіл Донеччини, Харківщини, Миколаївщини.

Реформа госпітальних округів, розпочата до війни, передбачала створення опорних лікарень, що обслуговують декілька районів. Для мешканців сіл це означає необхідність долати десятки кілометрів для отримання спеціалізованої допомоги. В умовах пошкодження інфраструктури та дефіциту транспорту доступність таких послуг суттєво знизилася.

У багатьох районах опорні лікарні перепрофільовано під військові або для ВПО. Планові операції, профілактичні огляди й лікування хронічних захворювань відкладено на невизначений термін. Як наголошують експерти Світового банку, «втрата доступу до вторинної медичної допомоги для понад третини сільського населення може мати довготривалі наслідки для національного здоров'я» [446]. Соціальна сфера стала одним із ключових елементів виживання громад у період війни. Кількість людей, які потребують соціальної підтримки, зросла в рази:

внутрішньо переміщені особи, безробітні, родини військових і загиблих, люди з інвалідністю, малозабезпечені домогосподарства. Соціальні служби працювали фактично в режимі надзвичайного стану – оформлювали виплати ВПО, доставляли гуманітарну допомогу, опікувалися самотніми людьми та дітьми, чиї батьки перебувають на фронті.

Найбільше навантаження припало на громади, які прийняли переселенців. У західних областях населення деяких сіл зросло на 20–30%, що потребувало оперативного розширення житлового фонду, шкіл, медичних і соціальних служб. Держава забезпечувала фінансову допомогу, однак саме громади організовували її розподіл і контроль. Дослідження аналітичного центру Cedos засвідчує, що «саме місцевий рівень управління виявився найефективнішим у наданні термінової соціальної підтримки» [447]. Водночас війна виявила структурні прогалини соціальної політики. У багатьох громадах система соціальних послуг не була сформована повною мірою: не вистачає соціальних працівників, психологів, реабілітологів; відсутня інфраструктура для людей з інвалідністю та ветеранів. Ці виклики потребують довгострокової модернізації системи.

Суттєву роль відіграє громадянське суспільство – благодійні організації, релігійні громади, волонтерські ініціативи. Там, де місцева влада співпрацює з цими інституціями, допомога населенню є системною та цілеспрямованою. Такий формат співпраці формує локальну соціальну екосистему, у якій громада, держава й громадські структури спільно забезпечують добробут людей.

З позицій інституційної економіки охорона здоров'я й соціальний захист є інституціями людського капіталу – вони зберігають і відтворюють його, визначаючи рівень добробуту, працездатності та соціальної згуртованості. У воєнних умовах ці інституції довели свою життєздатність, однак функціонують на межі можливостей. Накопичений «борг здоров'я» та «борг соціальної справедливості» потребують комплексної державної та громадської відповіді.

У післявоєнний період стратегічним завданням стане модернізація інституцій здоров'я і соціального добробуту, спрямована на створення інтегрованої системи медико-соціального забезпечення у сільських громадах.

Основні виклики та пріоритети відновлення системи охорони здоров'я і соціального захисту в сільських громадах (2024–2030 рр.)

Сфера / напрям	Ключові виклики після війни (2024–2025 рр.)	Пріоритетні заходи короткострокового періоду (2024–2026 рр.)	Стратегічні напрями розвитку на середньострокову перспективу (2027–2030 рр.)
Медична інфраструктура	Руйнування амбулаторій, зношеність ФАПів, нестача транспорту та обладнання	Проведення аудиту медичної мережі; відновлення критично важливих об'єктів; забезпечення амбулаторій базовим медичним транспортом (автомобілі, генератори, апаратура)	Модернізація медичної інфраструктури за європейськими стандартами; інтеграція телемедицини, “смарт-медицини” та цифрових реєстрів пацієнтів
Кадровий потенціал медицини	Міграція лікарів, кадровий дефіцит серед молодих фахівців, вигорання персоналу	Відновлення програм стимулювання (житло, надбавки, освітні ваучери); залучення молодих лікарів через гранти	Створення мережі “освітньо-медичних хабів”; запровадження програм безперервного професійного розвитку
Доступність медичних послуг	Обмежений доступ до вторинної допомоги через руйнування інфраструктури	Створення мобільних медичних бригад; відновлення маршрутів екстреної допомоги	Формування госпітальних кластерів; впровадження місцевого медичного страхування
Психічне здоров'я	Масові психологічні травми серед населення, ВПО, ветеранів	Запуск програми «Психічне здоров'я України»; підготовка психологів і консультантів	Створення центрів психічного здоров'я в опорних лікарнях
Соціальні послуги і захист населення	Перевантаження служб, брак фахівців	Розширення штату соцпрацівників; цифровізація обліку допомоги; створення системи “єдиного соціального вікна”	Розбудова центрів соцпослуг; інтеграція НУО у систему соцзахисту
Робота з ВПО та вразливими групами	Соціальна дезінтеграція, дефіцит житла, безробіття	Програми працевлаштування і перекваліфікації; розширення житлового фонду	Політика соціальної інтеграції переселенців; підтримка ветеранів і людей з інвалідністю
Фінансування сфери	Залежність від донорів, нерівномірність ресурсів	Створення місцевих фондів розвитку; участь у програмах ЄС, USAID, UNDP	Впровадження соціального інвестування та муніципальних облигацій розвитку
Інституційна координація	Фрагментарність управління між МОЗ, Мінсоцполітики та громадами	Механізми міжвідомчої координації; створення регіональних штабів охорони здоров'я і соцзахисту	Інтегрована система управління людським капіталом на місцевому рівні

Джерело: розроблено автором на основі даних [447; 448; 449; 450].

Для узагальнення ключових проблем і визначення пріоритетів розвитку автором сформовано таблицю 4.18, яка систематизує основні виклики та напрями їх подолання на 2024–2030 рр.

Як бачимо з таблиці, система охорони здоров'я і соціального захисту у сільських громадах потребує комплексної інституційної перебудови. Основні проблеми – це не лише фізичні руйнування чи кадрові втрати, а недосконалість управлінських і фінансових механізмів, що не дозволяють гнучко реагувати на виклики.

Короткостроковий етап (2024–2026 рр.) повинен бути спрямований на відновлення базових спроможностей – інфраструктури, кадрового складу, логістики надання допомоги. Саме в цей період формуються основи реінституціоналізації медицини та соціальної підтримки.

Середньострокова перспектива (2027–2030 рр.) передбачає перехід від відновлення до розвитку та модернізації. Пріоритетами мають стати цифровізація системи охорони здоров'я, впровадження місцевого медичного страхування, розвиток програм психічного здоров'я та інституційна інтеграція соціальних і медичних послуг.

Як зазначають дослідники, ефективна модель соціально-медичної політики в післявоєнний період повинна базуватися на людиноцентричному підході, де громада виступає не об'єктом, а суб'єктом політики – активним партнером держави та міжнародних донорів [451].

З авторського погляду, інституційна модернізація медицини та соціальної сфери має стати стрижнем відтворення людського капіталу у сільських територіях. Без інвестицій у здоров'я, психічну стійкість і соціальну інтеграцію населення неможливе відродження продуктивного потенціалу українського села. Саме тому медичні та соціальні інституції мають розглядатися не як витратна стаття бюджету, а як стратегічний ресурс розвитку держави у повоєнний період.

Окрім базових сфер – освіти, охорони здоров'я та соціального захисту – важливу роль у відтворенні людського капіталу сільських територій відіграють додаткові інституційні механізми, які визначають якість соціального середовища,

рівень економічної активності, культурного життя і громадянської участі. У воєнних умовах саме ці складники стали ключовими чинниками стійкості села, адже активізувалися не лише формальні, а й неформальні інститути – традиції солідарності, взаємодопомоги, довіри, колективної відповідальності.

Як підкреслює Д. Норт, неформальні інститути – це «культура суспільної взаємодії», яка забезпечує узгодження поведінки там, де формальні правила обмежені або не працюють [452].

Український досвід воєнного часу підтвердив цю тезу: саме завдяки традиціям самоорганізації, волонтерству, толокам, церковним громадам і горизонтальним мережам села змогли підтримувати життєдіяльність навіть у критичних умовах.

У період війни сільський ринок праці зазнав структурного шоку. За оцінками Міністерства економіки України, безробіття серед сільського населення у 2022 р. зросло до 28–30%, однак уже у 2024 р. спостерігається поступове відновлення до 22–23%. Основним компенсаторним фактором стала самозайнятість і неформальна економічна активність: за даними KSE Institute (2024), майже 420 тис. осіб у сільській місцевості працюють поза межами формального ринку праці – як ремісники, фермери, мікропідприємці [453].

Особливої ролі набули грантові програми підтримки самозайнятості, зокрема «єРобота», що профінансувала понад 4,5 тис. проєктів у сільських громадах. Ці ініціативи не лише створили робочі місця, а й стимулювали розвиток неформальних трудових мереж – взаємодопомоги, кооперації, обміну ресурсами між селянами. Автор вважає, що саме поєднання державних стимулів і традиційних неформальних практик (толоки, сусідської взаємодопомоги) стало дієвим інституційним гібридом, який зменшив соціальну напругу на селі.

Культурна інфраструктура традиційно виступає «соціальним цементом» громади. До 2022 р. в Україні функціонувало понад 14 тис. закладів культури, 72% з яких розташовані в сільській місцевості. Після початку війни фінансування цієї сфери зменшилося майже на 45%, а близько 1,2 тис. клубів і бібліотек припинили діяльність.

Проте зниження ролі формальних закладів компенсувалося активізацією неформальних культурних практик. Будинки культури стали волонтерськими центрами, бібліотеки – гуманітарними штабами, а церковні громади організовували збір коштів і продуктів для військових. За даними Cedos, понад 40% сільських закладів культури у 2023 р. виконували функції хабів волонтерства або соціальної підтримки [454].

Таким чином, у воєнний період культура трансформувалася з розважально-дозвільної у громадянсько-гуманітарну, що узгоджується з концепцією «соціального відродження через культуру». Автор вважає, що відновлення сільських культурних інституцій після війни має спиратися не лише на реконструкцію будівель, а й на збереження набутих неформальних форм активності, адже саме вони стали носіями довіри, згуртованості й психологічної підтримки.

Війна обмежила дію формальних демократичних процедур – вибори, публічні слухання, звітування місцевої влади. Проте на цьому тлі відбулося різке зростання громадської участі у неформальних формах. За результатами опитування Центру Разумкова (2024), понад 63% мешканців сіл долучалися до волонтерських або колективних ініціатив [455].

У багатьох громадах відродилися традиційні форми взаємодопомоги – толока, спільне відновлення доріг, колективна праця з розчистки територій. Такі практики демонструють, що село залишається носієм глибинної соціальної культури спільності, що є основою неформального соціального капіталу. Як відзначає В. Нафус І.І., «у кризових умовах саме горизонтальні зв'язки, а не вертикальні інституції, забезпечують стійкість публічного управління» [456].

Водночас на місцевому рівні формуються нові лідерські прошарки – ветерани, волонтери, громадські активісти, які здобули досвід кризового менеджменту і здатні до ефективного представництва інтересів громад у майбутньому. Автор вважає, що ці нові неформальні лідери – це потенційна кадрова база для оновлення місцевого самоврядування в післявоєнний період.

Для порівняльної оцінки динаміки формальних і неформальних

інституційних процесів у 2020–2024 рр. узагальнено статистичні, соціологічні та експертні дані, представлені у таблиці 4.19.

Як свідчать результати проведених досліджень в таблиці 4.19, у період війни формальні інституції (зайнятість, культура, управління) зазнали скорочення ресурсів і функціональних можливостей, тоді як неформальні – соціальні звичаї, волонтерські рухи, церковні та громадські об'єднання – суттєво посилили свої позиції.

По-перше, ринок праці продемонстрував гнучкість завдяки активізації самозайнятих та неформальних трудових об'єднань, що стали «амортизаторами» економічної кризи.

По-друге, у культурній сфері відбулася субституція формальних механізмів неформальними: замість державних програм відродилися волонтерські практики взаємопідтримки, а культура стала елементом психологічної реабілітації.

По-третє, громадська активність і релігійно-громадські ініціативи довели ефективність неформальних інститутів у кризових умовах: вони забезпечили не лише виживання, а й соціальну мобілізацію.

Таким чином, неформальні інститути виконали компенсаторну функцію, заміщаючи недієві або ослаблені формальні структури. Вони стали ядром відновлення соціальної довіри, спільної відповідальності та колективної самоорганізації.

Автор поділяє позицію українських дослідників, що у воєнний період неформальні інститути набули статусу «соціального інфраструктурного каркасу», без якого формальні системи не могли б функціонувати [457].

У післявоєнному відновленні саме симбіоз формальних і неформальних інституцій – держава, громада, церква, бізнес і громадянське суспільство – має стати основою інституційної моделі відтворення людського капіталу сільських територій.

Розвиток людського капіталу на сільських територіях є ключовим чинником економічного відродження України у післявоєнний період. Саме від ефективності інституційного середовища, у якому функціонують громади, залежить якість

освіти, охорони здоров'я, соціального захисту та зайнятості.

Таблиця 4.19

Інституційна стійкість додаткових і неформальних механізмів розвитку людського капіталу у воєнний період (2022–2024 рр.)

Сфера / інституційний механізм	Стан до війни (2020–2021 рр.)	Стан у воєнний період (2022–2024 рр.)	Аналітична оцінка змін і тенденцій
Ринок праці та зайнятість	Рівень безробіття – 17–18%; стабільна сезонна зайнятість; дія програми «5–7–9%»	Безробіття зросло до 28–30% (2022), скоротилось до 23% (2024); понад 4,5 тис. грантів «єРобота»; зростання самозайнятих до 420 тис.	Формальні механізми зайнятості ослабли, натомість активізувались неформальні трудові мережі (кооперації, взаємодопомога, сімейні господарства)
Культурно-спортивні інституції	14 тис. закладів культури; стабільне фінансування; охоплення 65% населення	Скорочення фінансування на 45%; 1,2 тис. закладів закрито; 40% – перетворені на волонтерські хаби	Культурні інституції виконують нову неформальну функцію згуртування; культура стає механізмом психологічної підтримки і волонтерства
Громадська активність і демократія	Активна участь у виборах (явка 57%), формальні слухання, бюджети участі	Призупинення формальних процедур; 63% громадян залучені до ініціатив самоорганізації; волонтерські рухи у 80% громад	Відбулася інституційна трансформація демократії: посилення горизонтальних мереж довіри, самоорганізації, кризового лідерства
Неформальні інститути (звичаї, церква, громада)	Часткова участь у суспільному житті; роль церковних структур локальна	Зростання ролі церкви, волонтерських ініціатив, громадських рад; формування неформальних каналів допомоги і психологічної підтримки	Зміцнення традицій солідарності; неформальні інституції замістили частину державних функцій і стали опорою соціальної єдності
Соціальний капітал (інтегральний показник)	Рівень довіри до місцевої влади – 56%; слабкі горизонтальні зв'язки	Рівень довіри зріс до 64%; активність громад зросла у 1,8 раза	Формування «соціально-активного людського капіталу»; підвищення ролі неформальних мереж як детермінант відтворення стійкості

Джерело: складено автором за даними [458; 459; 460; 461].

Проведений аналіз показав, що в умовах війни система місцевого врядування, соціальної інфраструктури й громадських інститутів витримала екстремальне

навантаження, однак виявила структурні диспропорції – нестачу фінансів, кадрів і слабку взаємодію між рівнями влади.

У післявоєнний період головним завданням стане не просто відновлення інституцій, а їхнє оновлення та переорієнтація на людиноцентричну модель управління, де в центрі державної політики стоятиме добробут, безпека та розвиток людини. Йдеться не лише про реконструкцію адміністративних структур чи повернення до довоєнних практик, а про глибинну інституційну трансформацію, спрямовану на формування сучасної системи врядування, що ґрунтується на принципах участі, прозорості, довіри та соціальної відповідальності.

Таке оновлення передбачає інтеграцію формальних і неформальних механізмів управління – поєднання державних інструментів регулювання з ініціативністю громад, волонтерських рухів і локальних партнерств. За умов високої турбулентності середовища саме гнучкість, адаптивність і здатність до горизонтальної взаємодії визначатимуть стійкість інституцій. Відповідно, модернізація повинна охоплювати не лише законодавчу та організаційну складову, а й інституційну культуру, тобто переосмислення управлінських практик у напрямі діалогу, взаємної відповідальності та суспільного консенсусу.

Науковці підкреслюють, що у фокусі такої трансформації має бути відтворення людського капіталу сільських територій, адже саме люди, їхня компетентність, здоров'я, підприємливість і соціальна згуртованість є основним ресурсом відбудови [462]. Людиноцентрична модель передбачає, що політика розвитку формуватиметься «знизу догори», з урахуванням локальних потреб, ініціатив і соціального потенціалу громад.

Таким чином, післявоєнне оновлення інституцій повинно перетворити систему управління на інклюзивну, сервісно орієнтовану та відкриту до інновацій, де ключовими критеріями ефективності будуть не обсяги видатків чи кількість рішень, а реальний вплив на якість життя людей, розвиток соціальної інфраструктури та зміцнення суспільної довіри.

Післявоєнна реконструкція потребує не лише відбудови інфраструктури, а й глибокого переосмислення ролі інституцій, що формують людський капітал –

державних, місцевих і громадських. Відновлення шкіл, лікарень, соціальних центрів і доріг має поєднуватися з відбудовою інституцій довіри, співучасті та соціальної солідарності, без яких жодна матеріальна інфраструктура не зможе забезпечити стійкий розвиток сільських територій. Саме тому постає завдання не просто відтворити попередні управлінські структури, а переосмислити їхню місію в контексті гуманітарної, демографічної та соціально-економічної відбудови країни.

Реформа децентралізації, що стартувала до війни, створила інституційний фундамент для розвитку спроможних громад, відкривши нові можливості для місцевої ініціативи, фінансової автономії та партнерства з бізнесом. Проте воєнні події 2022–2025 рр. поставили під сумнів сталість і рівномірність цієї системи: у багатьох громадах зруйновано управлінські спроможності, втрачено кадри, ресурси та соціальний капітал. Водночас, як зазначають аналітики KSE Institute, Cedos і Програми U-LEAD, саме локальний рівень продемонстрував найвищу гнучкість та адаптивність у кризових умовах, забезпечуючи життєдіяльність, соціальну підтримку та координацію волонтерських ініціатив [463; 464].

Отже, у нових умовах необхідно визначити пріоритети інституційної політики, що забезпечать синергію державних, місцевих і громадських ініціатив.

1. Держава має формувати стратегічні рамки, законодавчі стандарти, прозорі механізми фінансування та координувати міжнародну підтримку.

2. Органи місцевого самоврядування повинні зосередитися на відновленні кадрового потенціалу, цифровізації управління, розвитку місцевої економіки та підвищенні якості базових послуг.

3. Громадянське суспільство – ключовий партнер у формуванні культури співучасті, соціального підприємництва, взаємодопомоги та контролю за використанням ресурсів.

Таке поєднання дозволить сформувати модель спільного врядування (co-governance), де рішення ухвалюються не лише «згори», а й «знизу», через консультації, діалог і партнерство. Ця синергія є запорукою сталого відтворення людського капіталу та переходу до нової парадигми розвитку сільських територій

– соціально орієнтованої, інноваційної й інклюзивної.

У післявоєнний період розвиток людського капіталу в сільських територіях неможливий без формування нового інституційного підґрунтя, яке забезпечить не лише відновлення базових функцій управління, а й підвищення його ефективності, прозорості та соціальної спрямованості. З огляду на виклики війни 2022–2025 рр. постає потреба у виробленні цілісної політики, здатної поєднати ресурси держави, місцевого самоврядування, бізнесу та громадянського суспільства.

Інституційні пріоритети післявоєнного розвитку людського капіталу охоплюють комплекс взаємопов'язаних напрямів: демократичне оновлення управління, модернізацію соціальної інфраструктури, розвиток людського потенціалу, побудову партнерських механізмів між владою, бізнесом і громадою, а також інституціоналізацію соціального капіталу. Усі вони спрямовані на створення інклюзивної моделі зростання, де ключовими орієнтирами виступають людина, громада та їхня здатність до саморозвитку.

У таблиці 4.20 узагальнено основні пріоритети інституційної політики у сфері розвитку людського капіталу у післявоєнний період, визначено їхній зміст та очікувані результати реалізації, що можуть слугувати базою для формування стратегічних програм і планів відбудови на рівні держави та територіальних громад.

Таблиця 4.20

**Інституційні пріоритети політики розвитку людського капіталу у
післявоєнний період**

Пріоритет	Ключовий зміст	Очікувані результати
Відновлення місцевої демократії	Проведення виборів, фінансова автономія, підготовка кадрів	Легітимна влада, зростання довіри
Модернізація соціальної інфраструктури	«Build Back Better»: школи, лікарні, культурні центри, цифрові сервіси	Поліпшення якості життя, утримання населення
Розвиток людського потенціалу	Перекваліфікація, підтримка сімей, психологічна допомога	Відновлення трудового ресурсу
Партнерство «влада – бізнес – громада»	ППП, міжмуніципальна співпраця, програми ЄС	Інвестиції та інновації
Інституціоналізація соціального капіталу	Волонтерські структури, громадські ради, місцева участь	Стійкість та довіра

Джерело: власна розробка автора

Як видно з таблиці 4.20, ключові орієнтири післявоєнного розвитку мають інституційно-комплексний характер.

Перший пріоритет – демократизація та відновлення легітимності місцевої влади, що забезпечить відповідальність і підзвітність управлінських рішень.

Другий – інфраструктурна модернізація, заснована на принципі «Build Back Better», коли школи, лікарні та соціальні об'єкти відновлюються з новою якістю.

Третій – розвиток людського потенціалу через освіту, зайнятість і соціальну згуртованість, що сприятиме утриманню трудових ресурсів у селах.

Четвертий пріоритет підкреслює роль партнерства між владою, бізнесом і громадою, де локальні підприємці стають інвесторами розвитку.

П'ятий – інституціоналізація соціального капіталу – передбачає перехід волонтерських ініціатив у стабільні форми громадського самоврядування.

Таким чином, авторська система пріоритетів відображає еволюцію від структурного відновлення до соціально-гуманітарного оновлення, у центрі якого – людина, громада та довіра.

Для реалізації зазначених пріоритетів розроблено модель інституційної комплементарності, яка поєднує державні, регіональні, місцеві та громадські структури в єдину систему взаємодії та зворотних зв'язків. Її мета полягає у створенні узгодженого механізму прийняття рішень, де кожен рівень управління – від центральних органів до місцевих громад – виконує власну роль, але діє у спільній логіці соціально-економічного розвитку та відтворення людського капіталу.

Основою цієї моделі є принцип субсидіарності, згідно з яким рішення мають ухвалюватися на найближчому до громадян рівні, здатному ефективно їх реалізувати. Це забезпечує адаптивність політики до локальних умов, швидкість реагування на виклики та відповідальність місцевої влади перед громадою.

Другим базовим елементом є партисипація – залучення громадян, бізнесу, неурядових організацій і професійних спільнот до процесу управління, планування та моніторингу. Такий підхід підсилює прозорість, підзвітність і легітимність рішень, а також формує культуру партнерства між владою і суспільством.

Третій принцип – взаємодоповнюваність інститутів (комплементарність) – означає, що державні, місцеві та громадські інституції не дублюють одна одну, а посилюють спільний результат. Формальні механізми управління – закони, програми, бюджети – доповнюються неформальними інститутами довіри, солідарності, громадської участі. Завдяки цьому формується багаторівнева система управління, здатна забезпечити ефективну реалізацію стратегій розвитку людського капіталу.

На практиці інституційна комплементарність проявляється у створенні мережових структур співпраці, до яких входять органи влади, освітні та медичні заклади, бізнесові асоціації, дорадчі служби, громадські організації й міжнародні партнери. Через ці мережі відбувається обмін інформацією, ресурсами та управлінськими інноваціями. Саме така інтегрована модель здатна забезпечити стійкість, гнучкість та інноваційність системи управління у післявоєнний період, а також створити умови для людиноцентричного відтворення людського потенціалу в сільських громадах.

Ефективне відтворення людського капіталу у післявоєнний період вимагає не лише фінансових ресурсів, а насамперед узгоджених дій усіх рівнів інституційної системи – від державних органів до громадянських ініціатив і окремих людей. Такий багаторівневий підхід забезпечує реалізацію принципів субсидіарності, комплементарності та партисипації, коли кожен рівень управління виконує власні функції, але водночас посилює загальну ефективність системи.

Інституційна модель відтворення людського капіталу розглядається як динамічна структура взаємопов'язаних суб'єктів, що формують спільне середовище розвитку – освітнє, економічне, соціальне, культурне. Національний рівень визначає стратегічні пріоритети, створює законодавчу базу та координує фінансові потоки. Регіональний рівень виконує координаційну та аналітичну функцію, забезпечуючи узгодженість політик між громадами. Місцевий рівень відповідає за безпосередню реалізацію послуг, підтримку підприємництва та розвиток людського потенціалу на територіях. Громадський сектор формує соціальний капітал, довіру й горизонтальні зв'язки, тоді як індивідуальний рівень

уособлює активну участь людини у власному розвитку, навчанні та житті громади.

У таблиці 4.21 наведено основні функції та завдання елементів інституційної моделі відтворення людського капіталу, що відображають взаємозв'язок між суб'єктами управління, їхні інструменти впливу та механізми реалізації політики людського розвитку в умовах післявоєнної відбудови.

Таблиця 4.21

**Основні функції та завдання елементів інституційної моделі відтворення
людського капіталу**

Рівень	Ключові суб'єкти	Основні функції	Інструменти реалізації
Державний	Верховна Рада, Кабмін, міністерства, донори	Стратегія, фінансування, контроль	Нацстратегія 2030, програми «Освіта 4.0», «SmartVillage Ukraine»
Регіональний	ОДА, агенції розвитку	Координація політик, міжмуніципальна взаємодія	Регіональні програми, освітньо-медичні хаби
Місцевий	Громади, школи, лікарні, бізнес	Реалізація послуг, розвиток підприємництва	Бюджет участі, гранти, перекваліфікація
Громадський	Волонтери, фонди, церкви	Соціальна згуртованість, довіра	Нац. волонтерський резерв, соціальне підприємництво
Індивідуальний	Людина, сім'я	Самореалізація, компетенції, участь	Освіта протягом життя, цифрова грамотність

Джерело: розроблено автором.

Представлена таблиця 4.21 демонструє чіткий функціональний розподіл повноважень між суб'єктами інституційної системи, водночас підкреслюючи їхню взаємну залежність і комплементарність. Кожен рівень системи – державний, регіональний, місцевий, громадський та індивідуальний – виконує власну роль у процесі відтворення людського капіталу, але ефективність досягається лише за умови їхньої взаємодії та узгодженості дій.

Держава формує стратегічні орієнтири, визначає нормативно-правові рамки, забезпечує фінансування й контроль реалізації політик. Її завданням є створення сприятливого макросередовища для розвитку людини та громади.

Регіональні структури виступають координаторами міждержавних і місцевих ініціатив, сприяють інтеграції освітніх, медичних і соціальних програм, а також розвитку міжмуніципального партнерства.

Громади забезпечують практичну реалізацію державних стратегій – надають послуги, підтримують підприємництво, створюють умови для зайнятості та самореалізації жителів.

Громадський сектор формує середовище довіри, соціальної солідарності та співучасті, мобілізуючи волонтерські, релігійні та благодійні організації для вирішення суспільно значущих завдань.

Індивідуальний рівень уособлює активну позицію людини як головного суб'єкта розвитку – її готовність навчатися протягом життя, розвивати компетенції та брати участь у житті громади.

Ця структура відображає еволюційний перехід від ієрархічної до мережевої моделі управління, у якій людський капітал стає не об'єктом, а центральним суб'єктом політики розвитку. Її особливістю є горизонтальна взаємодія, обмін інформацією, гнучкість і відкритість до партнерства. Саме така модель формує соціально-гуманітарну синергію, у межах якої поєднуються економічні, культурні та освітні ресурси для забезпечення самовідтворення людського потенціалу на місцевому рівні.

Для забезпечення ефективного зворотного зв'язку у процесі реалізації політики розвитку людського капіталу запропоновано систему моніторингу, що базується на інтегральному індексі ефективності інституційного середовища відтворення людського капіталу (ІЕІСВЛК). Цей індекс є комплексним інструментом оцінювання, який поєднує кількісні та якісні показники, що відображають рівень інституційної спроможності громад, ефективність управління, динаміку розвитку людського потенціалу та якість взаємодії між ключовими суб'єктами інституційного середовища.

ІЕІСВЛК дозволяє оцінити не лише формальні аспекти функціонування інституцій – наявність законодавчих механізмів, програм розвитку чи фінансування, – а й неформальні чинники, такі як рівень довіри до влади, ступінь громадської участі, розвиток партнерств і волонтерських ініціатив. Такий підхід забезпечує системне уявлення про реальний стан інституційного розвитку в кожній громаді та дозволяє визначити пріоритети підтримки на основі доказових даних.

Методологічно індекс базується на принципах багаторівневої оцінки, де виокремлюються п'ять ключових вимірів: нормативно-правовий, організаційний, фінансово-економічний, соціально-комунікаційний та людський. Для кожного з них визначаються групи показників, серед яких – рівень реалізації державних і місцевих програм, обсяги фінансування освіти, охорони здоров'я та соціальної сфери, ступінь прозорості управління, ефективність взаємодії влади й громади, а також рівень професійної підготовки управлінських кадрів.

Розрахунок ІЕІСВЛК здійснюється на основі нормалізації, зважування та агрегування часткових індикаторів, що дозволяє порівнювати громади між собою і відстежувати динаміку їх інституційного розвитку у часі. За допомогою цього індексу можна формувати рейтинги інституційної спроможності, виявляти «вузькі місця» у системі управління, оцінювати ефективність державної політики децентралізації та реалізацію програм розвитку людського капіталу.

Система моніторингу, побудована на ІЕІСВЛК, виконує як діагностичну, так і прогностичну функцію. Вона дає змогу своєчасно виявляти проблеми, ухвалювати коригувальні управлінські рішення та забезпечувати прозорий механізм взаємодії між державним, регіональним і місцевим рівнями. У перспективі ІЕІСВЛК може стати частиною національної системи моніторингу сталого розвитку громад, інтегрованої до європейських платформ оцінки людського потенціалу, що сприятиме підвищенню результативності управління й ефективному відтворенню людського капіталу в післявоєнній Україні (табл. 4.22).

Таблиця 4.22

Система індикаторів моніторингу ефективності інституційного середовища

Блок	Показники	Джерело	Очікувана динаміка (2025–2030)
F	Частка власних доходів, гранти	Мінфін, місцеві бюджети	+10–15 % автономії
M	Укомплектованість ОМС, підвищення кваліфікації	НАДС, громади	85–90 % професійності
S	Кількість шкіл, ФАПів, доступ до Інтернету	МОЗ, МОН, Держстат	Відновлення довоєнного рівня
I	Рівень довіри, участь у слуханнях	KSE, Cedos	+20–25 % довіри
D	Цифрові послуги, телемедицина, стартапи	Мінцифра, U-LEAD	90 % територій підключено

Джерело: розроблено автором.

Як свідчать показники таблиці 4.22, запропонована система оцінювання на основі інтегрального індексу ефективності інституційного середовища дозволяє вимірювати якість управління і розвиток людського капіталу у динаміці, поєднуючи кількісні та якісні індикатори. Вона надає можливість не лише фіксувати поточний стан інституційного розвитку, а й відстежувати його тенденції, оцінювати ефективність реалізації державних та місцевих програм, а також прогнозувати потенційні ризики і можливості зростання кожної громади.

- Структура системи моніторингу охоплює п'ять ключових блоків, які взаємопов'язані між собою і формують цілісну картину інституційного середовища:

- Фінансовий блок відображає рівень самодостатності громад, спроможність забезпечувати власні видатки за рахунок місцевих доходів, ефективність використання бюджетних ресурсів, обсяги інвестицій у соціальний розвиток. Цей вимір демонструє, наскільки громада може реалізовувати власні стратегії без надмірної залежності від державних субвенцій.

- Кадровий блок характеризує професійність управлінців, кадрову стабільність, систему підвищення кваліфікації, а також рівень залучення молодих фахівців. Високий кадровий потенціал є критично важливим для стратегічного управління розвитком територій і забезпечення належного виконання повноважень органів місцевого самоврядування.

- Соціально-інфраструктурний блок оцінює доступність базових послуг – освіти, охорони здоров'я, соціальної підтримки, культурних і комунальних сервісів. Показники цього блоку відображають не лише матеріальний стан інфраструктури, а й рівень її адаптації до потреб населення, у тому числі осіб з інвалідністю, ВПО та дітей.

- Інституційний блок вимірює рівень довіри до місцевої влади, активність громадян у процесах прийняття рішень, ефективність роботи громадських рад, прозорість управлінських процедур. Саме цей блок фіксує стан соціального капіталу громади та показує, наскільки вона функціонує як партнерська і відкрита система управління.

- Інноваційний блок характеризує рівень цифрової зрілості, використання електронних сервісів, наявність локальних IT-рішень для управління ресурсами, комунікації з мешканцями та моніторингу соціально-економічних показників. Інноваційна спроможність визначає довгострокову конкурентоспроможність громади та її здатність до адаптації у цифровій економіці.

Застосування такого підходу створює об'єктивну аналітичну основу для прийняття державних і місцевих управлінських рішень. Система дозволяє не лише проводити діагностику поточного стану, а й ідентифікувати слабкі ланки розвитку, виявляти території з найнижчими показниками інституційної спроможності та формувати цільові програми підтримки.

Крім того, впровадження рейтингової оцінки громад на основі ІЕІСВЛК стимулюватиме конкурентоспроможність і підвищення ефективності управління, оскільки порівняння між громадами мотивує до впровадження інноваційних практик, прозорості, підзвітності та інвестицій у людський капітал. Таким чином, система моніторингу стає не лише інструментом оцінювання, а й каталізатором якісних змін у публічному управлінні, сприяючи формуванню інституційно стійких, соціально орієнтованих і конкурентоспроможних громад.

Відбудова після війни має спиратися на принцип «Build Back Better» – відновлення зруйнованих закладів освіти, охорони здоров'я, культури та спорту не у довоєнному, а у вдосконаленому форматі: енергоефективні будівлі, укриття, цифрові сервіси, інклюзивний дизайн.

За оцінками Світового банку, лише потреби освітнього сектору України становлять понад 14 млрд дол. США, тому особливо важливим є ефективне використання міжнародних грантів і субвенцій. Пріоритетом має стати створення мультифункціональних хабів у сільських громадах – поєднання освітніх, реабілітаційних і соціально-психологічних послуг під одним дахом.

У сфері медицини слід забезпечити повну укомплектованість сільських амбулаторій лікарями. Для цього необхідно розширити програми матеріальних стимулів (службове житло, «підйомні», безвідсоткові кредити), а також розгорнути мережу мобільних медичних бригад і телемедичних пунктів. У кожній громаді має

функціонувати хоча б одна точка доступу до дистанційних медичних консультацій.

Цифровізація соціальних послуг має стати системним елементом відбудови: розширення інтернет-покриття (оновлення програми «Інтернет-субвенція»), запуск курсів цифрової грамотності для населення на базі бібліотек, ЦНАПів чи культурних центрів. Це не лише спрощує доступ до послуг, а й підвищує рівень інклюзії та освітнього потенціалу села.

Окремої уваги потребує транспортна доступність – без регулярного громадського транспорту та якісних доріг навіть найкраща соціальна інфраструктура буде недосяжною. Рекомендується продовжити програми «Сільська медицина» та «Шкільний автобус», забезпечивши громади спеціалізованим автотранспортом і відновленими маршрутами.

Післявоєнний період має стати етапом реінвестиції в людський капітал – через демографічні, освітні та трудові програми. Держава повинна запровадити комплексну програму підтримки сімей із дітьми, що передбачає підвищення допомоги при народженні, розширення мережі дитячих садків, а також спеціальні стимули для сільських родин (додаткові виплати, пільги, «baby-box rural»).

Водночас слід зосередитися на поверненні та інтеграції населення. Рекомендується реалізувати національну ініціативу «Повернись і розвивай» із програмами пільгового кредитування житла (0% іпотека для фахівців, які працюють у громадах), грантами для бізнесу в аграрному секторі, зеленому туризмі та ремісництві.

Необхідно також розвивати освіту дорослих і перекваліфікацію. На базі центрів зайнятості або освітніх хабів громади можуть організовувати короткострокові курси з підприємництва, цифрових технологій, еко- та агроінновацій. Це підвищить конкурентоспроможність сільського населення на внутрішньому ринку праці та стимулює створення нових робочих місць.

Важливим елементом є психологічна реабілітація населення – створення мережі психологічних кабінетів у громадах, підготовка фахівців із роботи з дітьми, ветеранами, переселенцями. У поєднанні з підтримкою культурних і спортивних ініціатив (молодіжні ради, аматорські гуртки, спортивні секції) це формуватиме

середовище соціальної згуртованості – фундамент для довгострокового відтворення людського капіталу.

Відновлення людського капіталу вимагає інтегрованого управління, яке поєднує економічні, соціальні, культурні та інституційні політики. Необхідно активізувати трикутник «влада – бізнес – громада». Місцеві адміністрації мають стати майданчиками для діалогу з підприємцями: проведення інвестиційних форумів, створення бізнес-рад при громадах, запровадження податкових пільг для компаній, що відкривають виробництво у сільській місцевості.

Потенціал розвитку значно зростає через міжмуніципальне співробітництво: сусідні громади можуть спільно утримувати культурні, освітні або реабілітаційні заклади. Така модель дозволяє раціональніше використовувати ресурси і забезпечувати ширший доступ населення до послуг.

Не менш важливо інтегрувати громади у європейський інституційний простір. Варто створити систему навчання написанню грантових заявок, щоб громади ефективно користувалися можливостями програм Erasmus+, Horizon Europe, Creative Europe, EU4Health, Interreg тощо. Такі проєкти не лише приносять фінансову підтримку, а й формують у громадах нову управлінську культуру, орієнтовану на результат, партнерство й інновації.

Для забезпечення ефективності політик пропонується створити систему моніторингу людського розвитку громад – національну панель показників із щорічною публікацією «Білої книги сталого розвитку сільських територій». Це дозволить відстежувати прогрес, визначати найкращі практики і сприяти здоровій конкуренції між громадами.

Війна продемонструвала унікальну здатність українського суспільства до самоорганізації. Цей потенціал необхідно перетворити з емоційного ресурсу на інституційний.

Нами запропоновано створити Національну систему волонтерського резерву, яка б координувала діяльність громадських ініціатив у разі надзвичайних ситуацій – за аналогією до цивільних служб у країнах Північної Європи.

Важливо інституціоналізувати низові практики довіри – підтримувати

місцевих лідерів, активістів і волонтерів, які проявили себе під час війни. Рекомендується запровадити державну відзнаку «Лідер громади» та включати активних представників до дорадчих органів при міністерствах і обласних адміністраціях.

Нарешті, необхідно побудувати нову модель взаємодії «влада – громада», засновану на прозорості, діалозі та підзвітності. Планування відбудови має відбуватися через громадські слухання, консультації та спільні платформи ухвалення рішень. Як показує досвід країн Балтії, довіра до влади формується тоді, коли громадяни бачать реальну можливість впливати на політику.

Інституційне середовище післявоєнного відтворення людського капіталу має еволюціонувати у напрямі гуманітарно-інноваційної моделі розвитку, що поєднує цінності людського потенціалу, соціальної згуртованості та інноваційного управління. Йдеться не лише про формальне відновлення інституцій, а про глибоку трансформацію їхніх функцій, принципів і управлінських підходів – від командно-адміністративних до партнерських, мережових, орієнтованих на людину.

Основою такої моделі повинні стати сильні громади, які мають достатній рівень фінансової, організаційної та кадрової автономії. Саме вони є базовими осередками соціальної стабільності, де формується довіра, ініціатива та громадянська відповідальність. Спроможна громада – це не лише економічна одиниця, а простір саморозвитку людини, де місцева влада виступає партнером, а не адміністратором.

Другим системним компонентом є сучасна соціальна інфраструктура, орієнтована на потреби людини та побудована за принципом «smart inclusion» – розумного поєднання цифрових сервісів, енергоефективних будівель, доступної освіти, медицини та культурних центрів. Таке середовище забезпечує рівні можливості для всіх, сприяє збереженню населення та підвищує якість життя в сільських регіонах.

Третім ключовим чинником є мережа партнерств між державою, бізнесом, освітою та громадянським суспільством. Саме партнерська взаємодія створює умови для обміну знаннями, ресурсами, технологіями й управлінськими

інноваціями. У цьому контексті важливо розвивати механізми державно-приватного партнерства, соціального підприємництва, грантових програм і корпоративної соціальної відповідальності, які інтегрують економічні та соціальні інтереси.

Нарешті, гуманітарно-інноваційна модель неможлива без цінностей солідарності, довіри та співучасті, що мають стати новою соціальною нормою. Вони визначають тип взаємодії у суспільстві, де людський капітал – це не лише сукупність знань і навичок, а й спроможність до колективної дії, взаємопідтримки та соціального партнерства.

Таким чином, оновлене інституційне середовище стане не лише механізмом відтворення людського капіталу, а й гарантією сталості української державності. Його ефективність вимірюватиметься не кількістю ухвалених програм, а рівнем компетентності, мотивації та згуртованості людей – тих, хто своїми діями щоденно формує майбутнє країни. Саме люди, їхня активність, професіоналізм і гуманітарна відповідальність є головним ресурсом національного відродження України у повоєнний період.

Результати дослідження показали, що інституційне середовище відтворення людського капіталу сільських територій України зазнало глибокої трансформації під впливом адміністративно-фінансової децентралізації, соціально-економічних кризових процесів та воєнних викликів 2022–2024 рр. У цих умовах виявилася подвійна природа інституційного розвитку: з одного боку – ослаблення формальних механізмів управління, з іншого – піднесення ролі неформальних інститутів, що забезпечили життєздатність локальних спільнот.

По-перше, формування сучасного інституційного середовища на селі базується на результатах реформи децентралізації, яка заклала організаційні, фінансові та нормативно-правові передумови автономності територіальних громад. На початку 2020-х років громади володіли 65–70% власних доходів місцевих бюджетів, проте війна скоротила цей показник до 40–45%, що засвідчило вразливість фінансової бази сільських територій. Водночас децентралізація створила нові центри ініціативи – місцеве самоврядування, громадські ради,

дорадчі служби, які стали ключовими носіями локальної стійкості.

По-друге, аналіз показав, що адміністративні та соціальні інститути місцевого самоврядування виявили значну адаптивність. Хоча кадрова укомплектованість органів влади зменшилася на 25%, рівень цифровізації управлінських процесів зріс із 45% до 68%, що свідчить про формування нової управлінської культури, заснованої на електронних сервісах, відкритих даних і цифровій комунікації з громадянами. Це дало змогу громадам забезпечити безперервність адміністративних функцій навіть у період активних бойових дій.

По-третє, дослідження показало, що сфери освіти, охорони здоров'я та соціального захисту залишаються базовими «інституціями людського капіталу». Вони зберегли мінімальну функціональність попри значні втрати: часткове руйнування інфраструктури, нестачу кадрів, перевантаження соціальних служб. Реформована система первинної медицини (амбулаторії, телемедицина, сімейні лікарі) стала опорою для виживання сільського населення, тоді як соціальні працівники фактично виконували роль кризових менеджерів – організовували евакуацію, облік ВПО, забезпечення гуманітарної допомоги.

По-четверте, виявлено різноспрямованість інституційних змін: матеріальні ресурси зменшуються, але нематеріальні зростають. Посилення соціального капіталу, горизонтальних зв'язків і громадянської довіри компенсує слабкість фінансових та організаційних систем. Рівень довіри до місцевої влади у 2023 р. сягнув 64% – найвищого за роки незалежності. Це підтверджує гіпотезу про те, що соціальна згуртованість і довіра виступають системоутворюючими чинниками відтворення людського капіталу.

По-п'яте, суттєвим результатом стало виявлення феномену піднесення неформальних інститутів у період війни. Самоорганізація, волонтерство, церковні громади, традиційні практики взаємодопомоги (толока, спільні ремонти, колективне відновлення інфраструктури) взяли на себе частину функцій держави. Неформальні інститути виконали компенсаторну і стабілізуючу роль, зберігаючи соціальну єдність і моральний ресурс громад. Їх посилення стало відповіддю на ослаблення централізованих структур управління. Саме завдяки симбіозу

формальних і неформальних механізмів громади продовжили функціонування навіть у зонах підвищеного ризику.

По-шосте, аналіз додаткових інституційних механізмів (зайнятість, культура, громадська активність) показав, що ефективність відтворення людського капіталу безпосередньо залежить від інтеграції економічних, соціальних і культурних інститутів. У громадах із високим рівнем цифровізації, наявністю активних волонтерських організацій, кооперативів і культурних хабів спостерігається вищий рівень зайнятості, нижчі темпи міграції та кращі показники якості життя. Це підтверджує, що інституційна ефективність у сільській місцевості має системний характер і проявляється через взаємодію між владою, бізнесом і громадою.

Узагальнюючи, можна зробити висновок, що інституційне середовище відтворення людського капіталу в Україні переходить від нормативно-бюрократичної моделі до гнучкої мережевої системи, де ключовими регуляторами виступають не лише закони та фінанси, а й соціальна взаємодія, довіра та колективна відповідальність. В умовах війни відбулася інституційна конвергенція – зближення формальних і неформальних інструментів розвитку, що створює унікальну модель «громадянської стійкості».

На нашу думку, у післявоєнний період державна політика має бути спрямована не лише на відбудову інституцій, а й на їхню інтеграцію в єдину систему соціально-економічного розвитку, де державні, місцеві та громадські механізми діятимуть злагоджено, а не у відриві один від одного. Така інституційна інтеграція має забезпечити баланс між централізованими стратегіями та локальною ініціативою, створюючи гнучке середовище для формування людського капіталу.

Першим ключовим напрямом є розвиток партнерств між державою, громадами і неурядовими структурами. Цей трикутник взаємодії повинен стати основою нової управлінської культури, орієнтованої на спільне планування, реалізацію та оцінку політики. Через міжсекторну співпрацю можливо досягти синергії між ресурсами держави, експертизою громадських організацій та ініціативністю місцевих спільнот. Важливо запроваджувати формати спільних проєктів – від програм енергомодернізації до інклюзивних соціальних сервісів – з

акцентом на прозорість, участь громадян і результативність.

Другим напрямом виступає підтримка волонтерських і громадських ініціатив у системі місцевого самоврядування. Війна показала надзвичайну роль волонтерів у підтримці життєдіяльності громад. Тому необхідно інституціоналізувати ці практики: створювати муніципальні волонтерські офіси, програми мікрогрантів, платформи громадської участі та центри соціальної мобілізації. Така інтеграція дозволить зробити волонтерство не епізодичним, а системним ресурсом розвитку людського капіталу та соціальної згуртованості.

Третій напрям передбачає розбудову соціальної інфраструктури – шкіл, фельдшерсько-акушерських пунктів, культурних хабів, центрів зайнятості та медіаційних просторів – як інституцій людського розвитку. Вони мають виконувати не лише функцію надання послуг, а бути простором комунікації, навчання, креативності та співпраці. Реконструкція таких об'єктів повинна здійснюватися за принципом Build Back Better, тобто із врахуванням сучасних стандартів інклюзії, енергоефективності та цифровізації.

Четвертим компонентом є формування системи інституційної освіти, спрямованої на підготовку управлінських кадрів для громад – соціальних менеджерів, аналітиків розвитку територій, фахівців з проєктного менеджменту та комунікацій. Важливо створити національну мережу навчальних центрів, що поєднуюватимуть університетську освіту, підвищення кваліфікації, стажування та обмін досвідом. Це сприятиме підвищенню компетентності місцевих лідерів і формуванню покоління управлінців нового типу – орієнтованих на служіння громаді, доказову політику та інноваційне мислення (табл. 4.23).

Загалом, інституційна інтеграція цих механізмів має забезпечити перехід до людиноцентричної моделі управління, де головною метою виступає не лише економічне зростання, а підвищення якості життя, соціальна справедливість і розвиток людського потенціалу як стратегічного ресурсу держави.

Отже, інституційне середовище села у 2020–2024 рр. довело свою стійкість і здатність до самовідтворення. Його головною опорою стали не ресурси, а люди – активні, солідарні, здатні до спільних дій.

Напрями вдосконалення інституційного середовища для формування людського капіталу

№	Напрямок інституційної інтеграції	Стратегічна мета	Конкретні заходи та механізми (Ініціативи)
1	Розвиток партнерств	Створення нової управлінської культури, орієнтованої на спільне планування та синергію ресурсів.	Формування трикутника взаємодії між державою, громадами і неурядовими структурами. Запровадження форматів спільних проєктів (енергомодернізація, інклюзивні соціальні сервіси) з акцентом на прозорість, участь громадян і результативність.
2	Підтримка громадських ініціатив	Інституціоналізація волонтерських практик як системного ресурсу розвитку людського капіталу та соціальної згуртованості.	Створення муніципальних волонтерських офісів, програм мікрогрантів, платформ громадської участі та центрів соціальної мобілізації.
3	Розбудова соціальної інфраструктури	Створення просторів комунікації, навчання та креативності, що виконують функцію інституцій людського розвитку.	Реконструкція та будівництво соціальних об'єктів (шкіл, ФАПів, культурних хабів, центрів зайнятості) за принципом Build Back Better. Врахування стандартів інклюзії, енергоефективності та цифровізації.
4	Формування системи інституційної освіти	Підготовка управлінських кадрів нового типу, орієнтованих на доказову політику та інноваційне мислення.	Створення національної мережі навчальних центрів, що поєднують університетську освіту, підвищення кваліфікації та обмін досвідом, для підготовки соціальних менеджерів, аналітиків розвитку територій та фахівців з проєктного менеджменту.
Загальна мета	Інституційна інтеграція	Забезпечення балансу між централізованими стратегіями та локальною ініціативою для переходу до людиноцентричної моделі управління.	Забезпечення взаємодоповнення державних, місцевих та громадських механізмів, гнучке середовище для формування людського капіталу.

Джерело: розроблено автором.

Саме вони становлять ядро відтворювального потенціалу людського капіталу, що є стратегічним чинником післявоєнної відбудови та переходу України до сталого розвитку.

Висновки до 4 розділу

1. Доведено, що адміністративно-фінансова децентралізація виступила визначальним інституційним чинником посилення фінансової самостійності сільських територіальних громад і розширення їхнього інвестиційного потенціалу у сфері відтворення людського капіталу. Упродовж 2015–2023 рр. сукупні доходи бюджетів сільських громад зросли з 10,0 до 48,0 млрд грн, при цьому обсяг власних доходів збільшився з 5,5 до 34,5 млрд грн.. Зміна відбулась за рахунок зростання частки власних доходів у загальній структурі – з 55,0 % до 71,9 %. Обсяг державних трансфертів також зріс на 9,0 млрд грн і дорівнював 13,5 млрд грн. Паралельно зафіксовано зростання соціально орієнтованих видатків: фінансування соціальної сфери зросло з 7,0 до 38,8 млрд грн, у тому числі видатки на освіту – з 4,0 до 24,5 млрд грн, на охорону здоров'я – з 1,5 до 6,0 млрд грн, на соціальний захист – з 1,0 до 6,5 млрд грн. Це свідчить про посилення спроможності громад забезпечувати ключові компоненти людського капіталу – освіту, здоров'я та соціальну безпеку – навіть в умовах зростання демографічних і міграційних ризиків.

2. Обґрунтовано, що воєнні події 2022–2023 рр. стали стрес-тестом для децентралізованої моделі управління, проявившись у поглибленні регіональної асиметрії та тимчасовому погіршенні окремих характеристик людського капіталу, водночас підтвердивши інституційну стійкість територіальних громад як «соціального стабілізатора». У 2022 р. середні доходи сільських громад у розрахунку на одного мешканця по Україні скоротилися з 9790 до 8480 грн, а в прифронтових і постраждалих регіонах спад був більш вираженим (зокрема, зниження ІЛКСТ у Харківській області з 0,48 до 0,40, у Дніпропетровській – з 0,48 до 0,42). Інтегральний індекс людського капіталу сільських територій у 2022 р. зменшився з 0,51 до 0,49 переважно через погіршення показників здоров'я та зайнятості, однак уже у 2023 р. зафіксовано часткове відновлення до 0,505, зумовлене зростанням зайнятості та рівня цифрових навичок (з 0,38 до 0,41). Встановлено, що подальше відтворення людського капіталу у післявоєнний період потребує поєднання централізованого стратегічного планування відновлення з

децентралізованою реалізацією на місцевому рівні та впровадження післявоєнної моделі, що інтегрує безпекові, адаптаційні, відновлювальні, інституційні й фінансові компоненти, з акцентом на удосконалення міжбюджетного вирівнювання та цільове соціальне інвестування у громади з низькими значеннями ІЛКСТ.

3. Доведено, що у 2022–2025 рр. державна підтримка підприємницьких ініціатив на сільських територіях еволюціонувала у багаторівневу антикризову та відновлювальну систему. Це підтверджується наданням понад 60 тис. пільгових кредитів у межах програми «5–7–9 %» на загальну суму 237,5 млрд грн (з яких близько 17 % спрямовано в аграрний сектор), реалізацією грантової програми «єРобота» обсягом 5,6 млрд грн, а також залученням понад 95 тис. малих і сімейних господарств через Державний аграрний реєстр. Установлено, що поєднання фінансових і цифрових інструментів стало ключовим чинником оперативності, прозорості та адресності підтримки в умовах воєнних обмежень, сприяючи збереженню підприємницької активності та зайнятості в сільських громадах.

4. Установлено, що вагомий стабілізаційний ефект у 2022–2024 рр. забезпечила міжнародна фінансова та технічна допомога обсягом понад 500 млн євро у поєднанні з активізацією місцевих програм підтримки підприємництва більш ніж у 250 територіальних громадах. Водночас виявлено низку системних обмежень, зокрема нерівномірність регіонального доступу до ресурсів, залежність від зовнішнього фінансування та обмежену орієнтацію окремих інструментів на довгострокові інвестиційні результати. Це зумовлює необхідність переходу до інноваційно-інвестиційної, результативно орієнтованої моделі післявоєнного розвитку сільського підприємництва та актуалізує потребу інституційного узгодження державних, донорських і місцевих програм у межах єдиної системи стратегічного управління розвитком сільських територій.

5. Установлено, що інституційне середовище відтворення людського капіталу сільських територій у 2020–2024 рр. зазнало глибокої воєнно-кризової трансформації та набуло «подвійного» характеру. Поряд зі звуженням фінансово-кадрової спроможності громад і частковим ослабленням формальних

управлінських механізмів (зменшення частки власних доходів місцевих бюджетів із 65–70 % до 40–45 % у 2024 році, зниження укомплектованості органів місцевої влади до 63 %) відбулося посилення нематеріальних складників інституційної стійкості. Зокрема, зафіксовано зростання рівня цифровізації управління до 68 %, розвиток горизонтальних мереж взаємодії та соціального капіталу, що проявилось у підвищенні довіри до місцевої влади до 62–64 % і забезпечило збереження базових функцій освіти, охорони здоров'я та соціального захисту навіть за умов інфраструктурних втрат і надмірного навантаження на систему.

6. Обґрунтовано, що післявоєнне відтворення людського капіталу сільських територій потребує переходу до людиноцентричної мережевої моделі інституційного розвитку, заснованої на принципах субсидіарності, партисипативності та комплементарності формальних і неформальних інститутів. До ключових пріоритетів віднесено відновлення легітимності та спроможності місцевої демократії, модернізацію соціальної інфраструктури за принципом *Build Back Better*, інституціоналізацію волонтерських і громадських практик як ресурсу соціальної згуртованості, розбудову партнерств «держава – громада – бізнес – НУО», а також упровадження системи моніторингу ефективності інституційного середовища (інтегральний індекс ІЕІСВЛК), що забезпечує доказове управління, цільове спрямування ресурсів і стійке закріплення людського потенціалу в межах сільських територій.

За результатами дослідження, отриманими у розділі 4, опубліковано праці автора [388, 389, 390, 391, 392, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 433, 434, 435, 436, 437, 438], що наведені у списку використаних джерел.

Список використаних джерел до розділу 4

348. Данилишин Б. М., Пилипів В. В. Децентралізація у країнах ЄС: уроки для України. *Регіональна економіка*. 2016. № 1. С. 5-11.
349. Сало Т. В. Децентралізація фінансової системи: стан та оцінка рівня в Україні. *Ефективність державного управління*. 2013. № 35. С. 324-330.
350. OECD/UCLG. Report of the World Observatory on Subnational Government Finance and Investment. Paris: OECD Publishing, 2019.
351. *Децентралізація в Україні*. URL: <https://decentralization.ua>.
352. Oates W. E. *Fiscal Federalism*. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1972. 64p.
353. KSE Institute. *Business Activity, Tax Revenues and Recovery Prospects during the War in Ukraine*. Kyiv: Kyiv School of Economics, 2023.
354. UNDP. *Ukraine: Regional and Local Governance under Wartime Conditions*. Kyiv: United Nations Development Programme, 2023.
355. Гладка Т. І. Децентралізація влади в Україні як засіб посилення демократії та підвищення її стабільності. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2015. №12.
356. UNDP. *Human Development Report 2023/24: Breaking the Gridlock—Reimagining Cooperation in a Polarized World*. New York: United Nations Development Programme, 2023.
357. Весперіс С. З., Решетняк Я. В. Децентралізація: проблеми новосформованих об'єднаних територіальних громад. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2018. № 19 (1). С. 46-50.
358. Schultz T. W. Investment in Human Capital. *The American Economic Review*. 1961. №51(1). P.1–17.
359. Becker G. S. *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education*. New York: Columbia University Press, 1964.
360. Державна служба статистики України. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua>

361. KSE Institute & USAID. (2023). *Ukraine Regional Recovery and Local Budget Sustainability Assessment*. Kyiv: KSE Institute.

362. UNDP Ukraine, USAID, and GIZ. (2023). *Local Governance and Community Resilience under Wartime Conditions*. Kyiv: UNDP Ukraine.

363. Фурдичко Л. Є. Децентралізація: фінансова незалежність місцевих бюджетів України. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. 2015. № 5. С. 39-42.

364. Осипенко С. О. Фінансова децентралізація: ефективність реалізації на місцевому рівні. *Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки)*. 2013. № 4. С. 176-181.

365. Буряченко А. Є. Функціональна децентралізація та вдосконалення системи бюджетних відносин. *Фінанси України*. 2014. № 2. С. 19-29.

366. KSE Institute & USAID. *Ukraine Regional Recovery and Local Budget Sustainability Assessment*. Kyiv: KSE Institute, 2023.

367. Рябоконт В. П. Децентралізація-шлях до розвитку сільських територій в Україні. *Економіка АПК*. 2020. № 1. С. 6-17.

368. Заяць Т. А. Розвиток сільських поселень України в умовах децентралізації: можливості та ризики. *Демографія та соціальна економіка*. 2017. № 3. С. 48-60.

369. МОН України. *Освіта під час війни: оновлені дані про руйнування та відновлення навчальних закладів*, грудень, 2023. URL: <https://mon.gov.ua/osvita-2/inklyuzivne-navchannya/statistichni-dani>

370. Державна служба статистики України. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua>

371. UNICEF. *Education under Fire: The Impact of the War on Children's Learning in Ukraine*. Kyiv: United Nations Children's Fund (UNICEF Ukraine), 2023.

372. Міністерство освіти і науки України. Втрати освітньої інфраструктури внаслідок збройної агресії РФ проти України: аналітична довідка. *Київ: МОН України, 2023*.

373. UNICEF. *Education under Fire: The Impact of the War on Children's Learning in Ukraine*. Kyiv: United Nations Children's Fund (UNICEF Ukraine), 2023.

374. KSE Institute. *Russia Will Pay: The Environmental and Infrastructure Damage in Ukraine – Education Sector*. Kyiv: Kyiv School of Economics, 2023.

375. Кульгінський Є. Механізми децентралізації державного управління системою охорони здоров'я: європейський досвід. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2015. № 2. С. 147-159.

376. Державна служба статистики України. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua>

377. Янчук А. Децентралізація і реформування системи охорони здоров'я: до постановки питання. *Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму*. 2018. № 1. С. 72-74.

378. Національна служба здоров'я України. *Оцінка втрат медичної інфраструктури внаслідок збройної агресії РФ проти України*. Київ: НСЗУ, 2023.

379. Гавриченко Д. Г. Трансформації системи охорони здоров'я в умовах децентралізації України. *Інвестиції: практика та досвід*. 2022. № 3. С. 72-76.

380. Міністерство охорони здоров'я України. *Втрати системи охорони здоров'я внаслідок збройної агресії РФ проти України: аналітична довідка*. Київ: МОЗ України, 2023.

381. World Health Organization. *Ukraine Emergency Health Situation Report*. Geneva: WHO, 2023.

382. KSE Institute. *Russia Will Pay: The Environmental and Infrastructure Damage in Ukraine – Health Sector*. Kyiv: Kyiv School of Economics, 2023.

383. UNDP. *Supporting the Mental Health and Resilience of Healthcare Workers in Wartime Ukraine*. Kyiv: United Nations Development Programme, 2023.

384. Державна служба статистики України. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua>

385. UNICEF. *Education under Fire: The Impact of the War on Children's Learning in Ukraine*. Kyiv: United Nations Children's Fund (UNICEF Ukraine, 2023.

386. KSE Institute. *Russia Will Pay: The Environmental and Infrastructure Damage in Ukraine – Health Sector*. Kyiv: Kyiv School of Economics, 2023.

387. UNDP. *Supporting the Mental Health and Resilience of Healthcare Workers in Wartime Ukraine*. Kyiv: United Nations Development Programme, 2023.

388. Березюк С.В., Пронько Л.М., Годя О.О. Основні чинники формування

поведінки людини у суспільстві. *Економіка, фінанси, менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2023. № 4 (66). С. 94-109. DOI: 10.37128/2411-4413-2023-4-7.

389. Пронько Л.М., Токарчук Д.М., Березюк Ю.Б. Соціальна відповідальність політикуму як основа ефективності публічного управління. *Економіка, фінанси, менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2024. № 3 (69). С. 162-177. DOI: 10.37128/2411-4413-2024-3-10

390. Пронько Л.М., Ревкова А.В., Затайдух К.Ю. Стратегічне планування збалансованого розвитку сільських територій: еколого-економічні індикатори та моделі. *Інвестиції: практика та досвід*. 2024. № 20. С. 143-149. DOI: 10.32702/2306-6814.2024.20.143.

391. Фурман І. В., Пронько Л. М. Формування державної програми підтримки підприємств-агровиробників України з урахуванням світового досвіду. *Економіка АПК*. 2019. № 11. С. 85-95. DOI: 10.32317/2221-1055.201911085.

392. Пронько Л. М., Кулик Н. М. Напрями реалізації державної підтримки аграрного сектору економіки в ринкових умовах господарювання. *Економіка, фінанси, менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2019. № 1 (41). С. 23-32. DOI: 10.37128/2411-4413-2019-1-1-2

393. Ільчук О. М. Державна підтримка сільського господарства в Україні. *Економіка АПК*. 2019. № 2. С. 93-101.

394. Радченко О. Державна підтримка сільського господарства України в період системних реформ. *Економічний дискурс*. 2016. № 2. С. 47-53.

395. Міщенко Д. А. Удосконалення системи державної фінансової підтримки сільського господарства України. *Агросвіт*. 2015. № 18. С. 36-40.

396. Пасемко Г., Таран О. Державне регулювання аграрного сектору під час війни (на прикладі Харківської області). *Економіка та суспільство*. 2023. (51). DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-51-36>

397. Програма USAID з аграрного і сільського розвитку (АГРО). URL: <https://granty.org.ua/programa-usaid-z-agrarnogo-i-silskogo-rozvytku-agro-servisni-poslugy-dlya-agro-mmssp.html>

398. Melnyk T. Український бізнес в умовах війни: сучасний стан, проблеми та шляхи їх вирішення. *Journal of Innovations and Sustainability*. 2023. №7 (3). Р. 7-17.

399. Солоненко Ю. В., Панасюк П. І. Державна підтримка та стимулювання бізнесу України в умовах війни. *Галицький економічний вісник*. 2023. №82 (3). С. 190-200.

400. Галанець В. В. Необхідність забезпечення державної підтримки аграрного сектору економіки у воєнних умовах. *Таврійський науковий вісник. Серія: Публічне управління та адміністрування*. 2022. № 2. С. 42-48.

401. Вдовенко Л. Інструменти державної фінансової підтримки аграрного сектору в умовах воєнного стану. *Економіка та суспільство*. 2022. № 44. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-44-82>

402. Кузьменко Г. О., Телендій А. А. Вплив війни на аграрний сектор України: виклики та роль державного управління у відновленні галузі. *Вчені записки*. 2024. Том 35(74). С. 22-29.

403. Бусуйок Д. В., Гетьман А. П., Гафурова О. В. Григор'єва Х.А. публічне адміністрування агробізнесу в умовах війни: правовий аналіз протекційності. *Актуальні проблеми держави і права*. 2023. № 53. С. 53-65. DOI: <https://doi.org/10.32782/apdp.v97.2023.7>

404. Бровко Л. І., Танкушина К. К. Фінансове забезпечення аграрного сектору України в умовах війни. *Ефективна економіка*. 2024. № 11. DOI: <https://doi.org/10.32702/2307-2105.2024.11.81>

405. Фурман І., Дмитрик В. Державне регулювання розвитку фермерських господарств в умовах воєнного стану. *Економіка та суспільство*. 2024. № 63. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-63-25>

406. Кузьменко Г. О., and Телендій А. А. «Вплив війни на аграрний сектор України: виклики та роль державного управління у відновленні галузі». *Вчені записки*. 2024. № 22.

407. Коритний О. Г. Перспективи державного регулювання аграрного сектору України: наукова публікація: *Вісник Хмельницького національного*

університету. 2020. Випуск № 4. Том 2. С. 78-80.

408. Міністерство аграрної політики та продовольства України. URL: <https://minagro.gov.ua>.

409. Програма USAID з аграрного і сільського розвитку (АГРО). URL: <https://granty.org.ua/programa-usaid-z-agrarnogo-i-silskogo-rozvytku-agro-servisni-poslугy-dlya-agro-mmssp.html>

410. Нісфоян С. Державний аграрний реєстр як каталізатор економічного розвитку сільського господарства. *Економіка та суспільство*. 2024. № 67. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-67-93>

411. Драпак Т., Баб'яр В. Трансформація економічних, фінансових та продуктивних систем пришвидшує перехід до сталого розвитку. *Сталий розвиток економіки*. 2024. № 4 (51). С. 199-205.

412. Головащенко Ю. В. Аналіз розвитку соціальної інфраструктури сільських територій. *Економіка та управління АПК*. 2024. № 2. С. 150-161.

413. Томашук І. В., І. О. Томашук. Сільське підприємництво в умовах війни: оцінка розвитку та конкурентних переваг. *Управління змінами та інновації*. 2025. № 14. С. 59-68.

414. Савченко В. М., Кононенко Л. В. Оптимізація функціонування малих сільськогосподарських підприємств у контексті співпраці з регіональними дорадчими службами. *Таврійський науковий вісник. Серія: Економіка*. 2022. № 14. С. 43-51.

415. Міністерство аграрної політики та продовольства України. URL: <https://minagro.gov.ua>.

416. Програма USAID з аграрного і сільського розвитку (АГРО). URL: <https://granty.org.ua/programa-usaid-z-agrarnogo-i-silskogo-rozvytku-agro-servisni-poslугy-dlya-agro-mmssp.html>

417. Програма U-LED. URL: <https://decentralization.ua/donors/ulead>

418. Бойченко М. В. Відновлення та розвиток транспортної інфраструктури у повоєнний період. *Економічний вісник Донбасу*. 2023. № 3 (73). С. 132-137

419. Дульська І. В. Цифровізація територіальних громад України під час війни: інституційні аспекти децентралізації. *Український соціум*. 2024. № 1-2. С. 29-49.

420. Ярош І. С., Серебрякова Ю. О. Розвиток відновлювальної енергетики в контексті реінтеграції тимчасово окупованих територій. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2023. № 2. С. 147-151.

421. Безп'ята І. В. Інвестиційне забезпечення аграрного сектора економіки: моногр. Миколаїв: МНАУ, 2016. 337 с.

422. Пронько Л.М. Система оцінки факторів впливу на ефективність використання власності в сільськогосподарських підприємствах. *Економіка і суспільство*. 2016. Вип. 7. С. 445-453.

423. Колесник Т.В. Пронько Л.М. Ефективність використання власності в сільськогосподарських підприємствах. *Економіка, фінанси, менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2017. № 6 (22). С. 52–69.

424. Пронько Л.М. Інструменти розвитку малого підприємництва в сільській місцевості Вінницької області. *Економіка, фінанси, менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2018. № 5 (33). С. 64-74.

425. Пронько Л.М., Гонтарук Я.В., Рєвкова А.В. Дослідження стану розвитку фермерства в Україні. *Причорноморські економічні студії*. 2019. Вип. 48, Ч. 1. С. 155-165. DOI: 10.32843/bses.48-25;

426. Самборська О.Ю., Колесник Т.В. Пронько Л.М. Дослідження економічного розвитку підприємств Вінницької області у контексті активізації виробничої діяльності. *Економіка, фінанси, менеджмент: актуальні питання науки та практики*. 2021. № 2 (56). С. 63-79. DOI: 10.37128/2411-4413-2021-25

427. Vasylchak S., Pronko L., Vykliuk M. Synergetic effects of enterprise potential management system in the knowledge economy, taking into account globalization challenges and financial security. *In: Security management of the XXI century: national and geopolitical aspects*. Issue 4. Monograph. Nemoros s.r.o. Prague, 2022. P. 118-123.

428. Pronko L., Furman I., Kucher A., Gontaruk Y. Formation of a State Support

Program for Agricultural Producers in Ukraine Considering World Experience. *European Journal of Sustainable Development*. 2020. Vol. 9 (1). P. 364-379. DOI: 10.14207/ejsd.2020.v9n1p364.

429. Кобута І. В. Державна політика підтримки сільського господарства України згідно з вимогами Світової організації торгівлі. К.:ННЦ ІАЕ, 2009. 116с.

430. Онегіна В. М., Кравченко О. М., Білецький О. С. Державна аграрна політика та підтримка тваринництва в Україні. *Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка*, 2018. № 191. С. 77-91.

431. Лисенко Г. Ефективність програм і заходів підтримки виробників м'яса та м'ясних продуктів в Україні. *Продовольчі ресурси*. 2024. №12 (23). С. 290-300.

432. Шалімова Н.С. Оцінка обсягів державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників та урахування пріоритетів регіонального розвитку при її отриманні. *ScienceRise*. 2017. № 2 (34). С. 12-17.

433. Pryshliak N., Pronko L., Mazur K., Palamarenko Ya. The development of the state strategy for biofuel production from agrobiomass in Ukraine. *Polityka Energetyczna – Energy Policy Journal*. 2022. Vol. 25 (2). P. 163–178. DOI: 10.33223/epj/150091 .

434. Lohosha R., Prylutskyi A., Pronko L., Kolesnyk T. Organization of the System of Internal Marketing and Marketing of Interaction of Agricultural Enterprises for the Production of Biodiesel Based on Value Chain Analysis. *Journal of Environmental Management and Tourism*. 2023. Vol. 14. № 3. P. 823-841. DOI: 10.14505/jemt.v14.3(67).21.

435. Pysarenko V., Pronko L., Pidvalna O., Lozhachevska O., Fastovets N., Ramos O.R. Marketing management of the bioeconomic potential of enterprises and the quality of their innovative products in the post-war recovery strategy. *Financial and Credit Activity: Problems of Theory and Practice*. 2024. Vol. 6, Issue 59. P. 648-664. DOI: 10.55643/fcaptp.6.59.2024.4637.

436. Lohosha R., Lutkovska S., Pidvalna O., Pronko L., Kolesnyk T. Ecological optimisation of vegetable production as a factor of the industry capitalisation.

Agricultural and Resource Economics-International Scientific E-Journal. 2025. Vol. 11, Issue 1. P. 74-101. DOI: 10.51599/are.2025.11.01.03.

437. Пронько Л. Рівень життя сільського населення як фактор відтворення людського капіталу. *Економічний дискурс*. 2025. № 4.

438. Пронько Л. Мотиваційні механізми закріплення людського капіталу на сільських територіях. *Інститут бухгалтерського обліку, контроль та аналіз в умовах глобалізації*. 2025. № 3-4

439. Барановський М. О. Фінансова децентралізація в Україні: особливості становлення. *Український географічний журнал*. 2017. № 4. С. 30-38.

440. North, D. C. *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge University Press, 1997.

441. Програма «U-LEAD з Європою». *Оцінка потреб та викликів територіальних громад України в умовах воєнного стану*. Київ: U-LEAD with Europe, 2023. 72 с.

442. Міністерство розвитку громад, територій та інфраструктури України. *Звіт про стан місцевого самоврядування в Україні в умовах воєнного стану*. Київ: Мінрегіон, 2023. 68 с.

443. KSE Institute. *Відновлення України: роль міжнародної допомоги у підтримці місцевого розвитку та малого бізнесу*. Київ: KSE Institute, 2023. 58с.

444. Williamson O. E. *The New Institutional Economics: Taking Stock, Looking Ahead*. *Journal of Economic Literature*. 2000. №38(3). С.595–613.

445. Putnam R. D. *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster, 2000.

446. World Bank. *Ukraine Health System Resilience Assessment: Sustaining Essential Services During Wartime and Recovery*. Washington, DC: The World Bank, 2023. 86 p.

447. Cedos. *Соціальна стійкість громад під час війни: як місцева влада реагує на виклики та підтримує населення*. Київ: Аналітичний центр Cedos, 2023.

448. Програма USAID з аграрного і сільського розвитку (АГРО). URL:

<https://granty.org.ua/programa-usaid-z-agrarnogo-i-silskogo-rozvytku-agro-servisni-poslugy-dlya-agro-mmssp.html>

449. Програма U-LED. URL: <https://decentralization.ua/donors/ulead>

450. Міністерство соціальної політики, сім'ї та єдності України. URL: <https://www.msp.gov.ua/>

451. Бурик З. Сучасні виклики реалізації соціальної політики в умовах війни та післявоєнного відновлення та в контексті сталого розвитку. *Аспекти публічного управління*. 2025. №13 (2). С. 33-43.

452. North D. C. *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997. 152 p.

453. KSE Institute. *Rural Labor Markets and Informal Employment in Ukraine: Trends, Challenges, and Policy Responses*. Київ: Київська школа економіки (KSE Institute), 2024.

454. Cedos. *Культурна стійкість у час війни: роль закладів культури у підтримці громад*. Київ: Аналітичний центр Cedos, 2023.

455. Центр Разумкова. *Громадська активність та волонтерський рух в Україні під час війни: результати всеукраїнського опитування*. Київ: Український центр економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова, 2024. 42 с.

456. Нафус І. І. Соціальний капітал як категорія економіко-теоретичного дослідження. *Бізнес-навігатор*. 2018. № 1-1. С.17-20.

457. Хаустова В. Є., Решетняк О. І., Зінченко В. А. Інститути та інституційна резильєнтність: сутність і роль у повоєнній розбудові економіки України. *Бізнес інформ*. 2023. № 11. С. 77-92.

458. Cedos. *Соціальна стійкість громад під час війни: як місцева влада реагує на виклики та підтримує населення*. Київ: Аналітичний центр Cedos, 2023.

459. Державна служба статистики України. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua>

460. KSE Institute. *Russia Will Pay: The Environmental and Infrastructure Damage in Ukraine – Health Sector*. Kyiv: Kyiv School of Economics, 2023.

461. UNDP. *Supporting the Mental Health and Resilience of Healthcare Workers in Wartime Ukraine*. Kyiv: United Nations Development Programme, 2023.

462. Куцик П. О., Бойко Р. В. Шляхи та засоби удосконалення інституціонального забезпечення регіональної інвестиційної політики в умовах війни та поствоєнної відбудови. *Проблеми економіки*. 2025. №1 (62). С. 144-150.

463. KSE Institute. *Local Governance and Community Resilience during Wartime: Analytical Report*. Київ: KSE Institute, 2023. 64 с.

464. Програма «U-LEAD з Європою». *Annual Report 2023: Strengthening Local Self-Government in Ukraine*. Київ: U-LEAD with Europe, 2023. 72 с.

РОЗДІЛ 5

ПРІОРИТЕТНІ НАПРЯМИ ВІДТВОРЕННЯ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

5.1. Стратегічні пріоритети відтворення людського капіталу сільських територій

Аналіз ключових теоретичних концепцій та узагальнення результатів сучасних емпіричних досліджень дозволяє виокремити п'ять базових стратегічних напрямів, що визначають ефективність процесів відтворення людського капіталу на сільських територіях України.

По-перше, це зміцнення інституційного середовища, яке включає створення ефективних механізмів управління, підвищення якості місцевої влади, розвиток партнерських моделей «влада–бізнес–громада», а також формування сприятливих умов для інвестицій у людський розвиток. Теорії Д. Норта та О. Вільямсона підкреслюють, що саме інституційна якість визначає структуру стимулів і можливостей для населення, впливаючи на продуктивність, соціальну мобільність та готовність до інновацій.

По-друге, вагомого значення набуває забезпечення доступності та модернізації соціальної інфраструктури – освіти, охорони здоров'я, соціальних та адміністративних послуг. У сільських територіях, де традиційно спостерігається дефіцит якісних послуг, модернізація шкіл, медичних амбулаторій, цифрових сервісів і культурних просторів є передумовою нарощування людського потенціалу та зменшення міграційного відтоку.

По-третє, стратегічним напрямом виступає економічна активізація та розширення можливостей зайнятості, які передбачають диверсифікацію сільської економіки, розвиток малого підприємництва, створення робочих місць у переробній, логістичній, сервісній та креативній сферах, а також підтримку сімейних і фермерських господарств. Світовий досвід, відображений у звітах OECD, свідчить, що економічна багатофункціональність території є вирішальною для стійкості людського капіталу.

Четвертий напрям пов'язаний із цифровою трансформацією сільських територій, яка формує умови для доступу до онлайн-послуг, дистанційної освіти, телемедицини, цифрового підприємництва, інтелектуального землеробства та нових моделей взаємодії громади. Цифровізація виступає каталізатором розвитку інноваційних компетенцій і забезпечує інтеграцію сільських територій у глобальні соціально-економічні процеси.

П'ятий стратегічний напрям – підвищення соціальної стійкості та якості життя, що охоплює розвиток соціальної згуртованості, формування безпечного середовища, розбудову системи психологічної підтримки, посилення локальних механізмів реагування на кризи та відновлення інфраструктури в післявоєнний період. Дослідження FAO та UNDP наголошують, що безпека, добробут і психологічна підтримка населення є ключовими чинниками утримання людського капіталу на місцях [465].

Таким чином, комплексна реалізація цих стратегічних напрямів створює фундамент для стійкого, інклюзивного та інноваційно орієнтованого відтворення людського капіталу на сільських територіях України в умовах війни та післявоєнної відбудови.

Сучасні виклики, з якими стикаються сільські території України, зумовлюють потребу у формуванні цілісної та довгострокової політики відтворення людського капіталу, здатної враховувати воєнні, соціально-економічні та демографічні загрози. Людський капітал стає визначальним фактором розвитку громад, адже саме він забезпечує їхню економічну активність, інституційну ефективність, соціальну згуртованість та інноваційну динаміку.

В умовах військових дій, деградації інфраструктури, звуження ринку праці та значних масштабів міграції особливої ваги набуває окреслення стратегічних пріоритетів, спрямованих на збереження, зміцнення і оновлення людського потенціалу. Запропонована система структуровано охоплює п'ять ключових напрямів державної та місцевої політики, деталізує основні завдання для їх реалізації та визначає очікувані результати, що разом формують комплексну модель сталого соціально-економічного розвитку сільських територій (табл. 5.1).

Стратегічні напрями відтворення людського капіталу сільських територій

Стратегічний напрям	Ключові завдання	Очікувані результати
1. Зміцнення інституційного середовища	- Підвищення якості місцевого управління та прозорості рішень. - Формування партнерств «влада–бізнес–громада». - Покращення механізмів планування та моніторингу розвитку територій. - Створення стимулів для інвестування у людський капітал.	- Зростання довіри до інституцій і підвищення ефективності місцевої влади. - Формування стабільного, прогнозованого середовища для розвитку населення. - Підвищення спроможності громад реалізовувати комплексні проекти розвитку.
2. Розвиток та модернізація соціальної інфраструктури	- Оновлення мережі шкільних, медичних, культурних та соціальних закладів. - Підвищення якості освітніх і медичних послуг. - Розвиток транспортної, комунальної та цифрової доступності. - Створення інклюзивного середовища для різних груп населення.	- Зменшення міграційного відтоку та підвищення привабливості сільських територій. - Поліпшення рівня здоров'я та освітніх результатів населення. - Розширення доступу до соціальних, адміністративних і культурних послуг. - Підвищення якості життя та соціальної стабільності.
3. Економічна активізація та диверсифікація зайнятості	- Стимулювання розвитку малого та середнього підприємництва. - Підтримка фермерства, кооперації та локальних виробництв. - Розвиток нових секторів: переробки, логістики, крафтового виробництва, зеленої енергетики, туризму.	- Зростання зайнятості й доходів населення. - Диверсифікація економічної структури сільських територій. - Збільшення кількості робочих місць і можливостей самозайнятості. - Підвищення економічної стійкості громад.
4. Цифрова трансформація сільських територій	- Розширення доступу до швидкісного інтернету та цифрових сервісів. - Впровадження телемедицини, дистанційної освіти, e-government. - Розвиток цифрового підприємництва та інноваційних компетенцій.	- Підвищення доступності послуг незалежно від місця проживання. - Зростання цифрових компетенцій населення. - Формування нових моделей зайнятості та бізнесу. - Інтеграція громад у національні та глобальні соціально-економічні мережі.
5. Соціальна стійкість і підвищення якості життя	- Розвиток системи соціальної та психологічної підтримки населення. - Створення механізмів реагування на кризи та післявоєнної відбудови. - Підвищення рівня безпеки та соціальної згуртованості.	- Зміцнення здатності громад протистояти воєнним і економічним шокам. - Підвищення рівня безпеки, довіри та соціальної інтеграції. - Скорочення масштабів соціальної вразливості та ризиків депопуляції. - Формування середовища, сприятливого для проживання і розвитку населення.

Джерело: розробка автора

Аналіз окреслених стратегічних напрямів засвідчує, що ефективно відтворення людського капіталу вимагає одночасного й узгодженого впливу на інституційні, соціальні, економічні та цифрові компоненти розвитку громад.

Перший напрям – зміцнення інституційного середовища – передбачає підвищення рівня довіри до місцевої влади, забезпечення прозорості управлінських рішень та вдосконалення механізмів локального врядування. Саме інституційна спроможність визначає можливість громад ефективно мобілізувати ресурси, стратегічно планувати розвиток і створювати умови для інвестицій у людський потенціал.

Другий напрям – розвиток та модернізація соціальної інфраструктури – орієнтований на розширення доступу до освітніх, медичних, культурних та адміністративних послуг. Поліпшення інфраструктурних умов сприяє зниженню міграційного відтоку, підвищує привабливість територій для молоді та формує сприятливе соціальне середовище.

Третій напрям – економічна активізація та диверсифікація зайнятості – забезпечує зміцнення фінансової самодостатності домогосподарств, зростання доходів та появу нових можливостей для зайнятості. Розвиток поліструктурної економіки, включно з переробними виробництвами, туризмом, зеленою енергетикою та цифровим підприємництвом, підсилює стійкість громад до зовнішніх та внутрішніх ризиків.

Четвертий напрям – цифрова трансформація сільських територій – виступає важливою передумовою оновлення людського капіталу. Впровадження дистанційної освіти, телемедицини, e-government, цифрових платформ для агровиробництва та розвитку цифрових компетентностей населення забезпечує доступ рівних можливостей і інтегрує громади у сучасні соціально-економічні простори.

П'ятий напрям – посилення соціальної стійкості та безпекових механізмів – спрямований на подолання наслідків воєнних і економічних шоків, підвищення рівня соціальної згуртованості та стабілізацію демографічної ситуації. Підтримка вразливих груп, розвиток систем реагування на кризи та формування локальних

запасів є основою відновлення та збереження людського потенціалу.

Реалізація цих напрямів у взаємодоповнюючій системі формує цілісну модель розвитку, яка не лише відновлює соціальний і демографічний потенціал сільських територій, а й створює підґрунтя для їх сталого та конкурентоспроможного зростання. Такий підхід дозволяє громадам перейти від ситуативного реагування до стратегічного управління, що є визначальним у процесі післявоєнної відбудови та інтеграції України до європейського простору.

Успішність процесів відтворення людського капіталу безпосередньо залежить від здатності територіальних громад формувати якісне управлінське середовище. У дослідженнях UNDRR наголошується, що саме професійність управлінських структур і якість людських ресурсів, а не лише технічна чи інфраструктурна база, визначають рівень стійкості територій до кризових явищ та масштабних шоків [466; 467]. Подібні висновки простежуються у працях Г. Мінцберга, які підкреслюють, що інституційна якість задає рамки мотивацій, координації та поведінкових стратегій на рівні громади, визначаючи здатність локальних спільнот до адаптації, інновацій та довгострокового розвитку [468].

Формування сучасного інституційного середовища має ґрунтуватися на пріоритетах інноваційності, підприємництва та розвитку партнерств за моделлю «влада–бізнес–громадськість». Важливою частиною є розроблення та впровадження локальних стратегій розвитку людського капіталу з подальшою інтеграцією їх у загальні Стратегії розвитку громад. Такий підхід дозволяє поєднувати просторове, економічне та соціальне планування, фокусуючись на потребах населення, підвищенні якості життя та створенні можливостей для реалізації людського потенціалу. Особливого значення набуває розвиток локальних центрів компетенцій – аграрних дорадчих служб, інноваційних хабів, центрів підтримки малого й сімейного бізнесу, які забезпечують передачу знань, формування підприємницьких навичок, поширення інноваційних практик і доступ до консультаційних послуг.

Ключову роль відіграє підвищення управлінської компетентності працівників органів місцевого самоврядування. Йдеться про запровадження

системи безперервного навчання, програм перепідготовки, стажувань, використання цифрових освітніх платформ. На думку науковців, інституційна слабкість є однією з головних перешкод для розвитку людського капіталу, оскільки обмежує ефективність використання ресурсів, знижує довіру населення до влади, стримує інвестиційні потоки та зменшує здатність громад реалізовувати комплексні проєкти розвитку [469]. У цьому контексті доцільним є запровадження системи інституційного аудиту громад для виявлення управлінських «вузьких місць» і визначення пріоритетів їх модернізації, створення регіональних «академій розвитку людського капіталу» для системної підготовки та підвищення кваліфікації кадрів, а також розвиток цифрових панелей моніторингу ключових індикаторів людського розвитку. Розширення участі населення в ухваленні рішень через інструменти електронної демократії сприятиме зростанню прозорості, відповідальності влади та соціальної довіри.

Очікуваним результатом посилення інституційної спроможності та управлінської якості є зростання здатності громад розробляти та реалізовувати ефективну політику розвитку, залучати інвестиційні ресурси, оперативно адаптуватися до кризових викликів, а також забезпечувати соціальну стабільність і сприятливе середовище для відтворення людського капіталу в умовах війни та післявоєнної відбудови.

Не менш важливим стратегічним пріоритетом є модернізація соціальної, освітньої та медичної інфраструктури, яка формує базу для якісного відтворення людського капіталу. Дослідження UNICEF переконливо свідчать, що доступність та якість базових послуг – освіти, охорони здоров'я, соціальної підтримки – прямо корелюють із рівнем людського розвитку, продуктивністю праці, економічною активністю населення та міграційними потоками [470].

Українські науковці, відзначають, що недостатній розвиток соціальної інфраструктури у сільських територіях є однією з ключових причин депопуляції, старіння населення та втрати людського потенціалу [471].

Модернізація інфраструктури передбачає оновлення закладів освіти та охорони здоров'я відповідно до стандартів ЄС, з урахуванням вимог

енергоефективності, цифровізації, інклюзивності та безбар'єрності. Доцільним є розвиток мережі опорних шкіл, STEM-лабораторій, ресурсних центрів, а також медичних хабів, що забезпечують комплекс послуг для жителів кількох громад. Окремим завданням є розширення доступу до дошкільної освіти через створення мікросадків, сімейних дитячих груп, змішаних форм виховання й використання цифрових платформ для раннього розвитку дітей. Розбудова системи соціальних послуг – підтримки вразливих груп, реабілітації, психологічної допомоги, соціальної мобільності – є критично важливою в умовах війни, коли значна частина населення зазнає травматичного досвіду, втрати домівки, роботи та соціальних зв'язків.

Необхідною передумовою ефективного функціонування соціальної, освітньої та медичної інфраструктури є покращення транспортної доступності сільських територій, розвиток інтегрованих сервісів мобільності, впровадження цифрових сервісів планування маршрутів і організації «громадського транспорту громади». Це дає змогу зменшити периферійність віддалених населених пунктів, забезпечити регулярний доступ до ключових послуг та підвищити привабливість проживання в сільській місцевості. Спираючись на підходи Г. Бекера та Т. Шульца, освіта і здоров'я розглядаються як базові форми інвестицій у людський капітал, а отже, інфраструктурна модернізація є не витратами, а стратегічним вкладом у майбутній розвиток.

З огляду на виклики післявоєнного відновлення доцільно орієнтуватися на впровадження концепції «соціальної доступності 20 хвилин», за якої базові освітні, медичні та соціальні послуги мають бути досяжними для кожного жителя громади протягом приблизно 20 хвилин. Важливим напрямом є формування мобільних медичних бригад, цифрових медичних кабінетів, дистанційних діагностичних центрів, що дозволяє компенсувати дефіцит кадрів та інфраструктури в малих і віддалених селах. Доцільним є також формування «освітніх кластерів громади», які поєднуюватимуть загальну, професійну, STEM- та аграрну освіту, забезпечуючи безперервність освітніх траєкторій і відповідність потребам місцевої економіки.

Очікуваним ефектом модернізації соціальної, освітньої та медичної

інфраструктури є підвищення якості життя населення, зниження масштабів міграційних втрат, формування передумов для повернення внутрішньо переміщених осіб та трудових мігрантів на сільські території, зміцнення людського потенціалу та посилення соціально-економічної стійкості громад у післявоєнний період.

Цифрова нерівність залишається одним із ключових бар'єрів інноваційного розвитку сільських територій України. Вона обмежує доступ населення до якісної освіти, медичних послуг, державного управління та сучасних моделей господарювання, що спричиняє поглиблення соціально-економічних диспропорцій між містом і селом. Наукові дослідження Я. ван Дейка, К. Шваба підтверджують, що цифровий розрив прямо впливає на продуктивність праці, рівень доходів, соціальну мобільність і інституційну стійкість громад [472; 473].

У межах концепції «мережевого суспільства» М. Кастельс наголошує, що території, неповною мірою інтегровані в цифрові мережі, фактично опиняються поза глобальними потоками знань, інновацій та капіталу [474]. Це зумовлює їх «периферизацію» та зниження здатності до економічного і соціального розвитку. Я. ван Дейк, аналізуючи природу цифрової нерівності, підкреслює її багаторівневий характер: йдеться не лише про доступ до інтернету, а й про цифрові навички, мотивацію, інституційні умови та готовність населення використовувати цифрові інструменти у повсякденній діяльності [475].

За оцінками OECD, цифрові компетентності населення є визначальним чинником конкурентоспроможності громад. OECD [476]. Інвестиції в розвиток цифрових навичок здатні підвищити продуктивність регіональних економік на 15–25%. FAO Digital Agriculture Strategy наголошує на необхідності формування «цифрової екосистеми знань», що інтегрує фермерів, дорадників, наукові установи та органи місцевого самоврядування [477]. Лише така екосистема забезпечує ефективну цифровізацію аграрного сектору.

Цифрова трансформація сільських громад є ключовою умовою підвищення їх конкурентоспроможності, інституційної спроможності та соціально-економічної стійкості в умовах сучасних викликів. Визначені напрями цифрового розвитку

спрямовані на формування повноцінної цифрової екосистеми, що забезпечує доступ громадян до високоякісних послуг, сприяє розвитку людського капіталу та модернізації місцевої економіки.

Першим стратегічним напрямом виступає цифровізація адміністративних і соціальних послуг. Йдеться про розбудову інтегрованих систем eHealth, eEducation та eGovernance, які забезпечують доступність, прозорість і швидкість надання базових послуг. До цього напрямку належать упровадження електронної медицини та телемедицини для віддалених населених пунктів, створення цифрових реєстрів і сучасних систем управління громадою (зокрема CRM-рішень), а також розвиток онлайн-платформ для освіти, що базуються на STEM-підходах та інноваційних освітніх технологіях.

Другим пріоритетом є формування цифрових компетентностей населення, що охоплює системну підготовку мешканців громади до використання цифрових технологій у професійній та повсякденній діяльності. Розвиток компетентностей включає навчальні програми для фермерів із питань digital farming, роботи з аграрними даними та агромоніторингом; курси цифрової грамотності для дорослого населення, структуровані відповідно до стандартів UNESCO Digital Skills Framework; а також розвиток цифрових і соціальних навичок молоді – медіаграмотності, кіберзахисту, роботи з великими даними та цифровими інструментами комунікації.

Третім напрямом виступає підтримка цифрових стартапів та інноваційних рішень. Важливо створити сприятливе середовище для появи та розвитку цифрових ініціатив шляхом запровадження мікрогрантів на стартапи у сферах agri-tech, eco-tech та food-tech. Важливою є взаємодія громад із закладами освіти - школами, ліцеями та університетами – для розвитку STEM-осередків, інкубаційних центрів і програм підтримки сільського підприємництва.

Четвертий напрям передбачає створення цифрових хабів та лабораторій, включно з FabLabs і Digital Hromada Centers. Такі інноваційні простори забезпечують доступ до високошвидкісного інтернету, обладнання для прототипування й 3D-друку, цифрової аналітики та комунікаційних платформ.

Окреме значення має робота центрів цифрової аналітики (DataLab for Rural Development), які дозволяють використовувати дані для планування, моніторингу та прийняття управлінських рішень.

П'ятий напрям пов'язаний із впровадженням інформаційних систем для агровиробництва, що створюють основу для цифрової модернізації аграрного сектору. Сюди належать системи точного землеробства, геоінформаційні системи (GIS) для моніторингу стану земель і врожаїв, цифрові платформи планування виробництва та системи збуту продукції. Особливого значення набуває формування цифрових торговельних майданчиків (e-market places), які розширюють можливості кооперативів і фермерів щодо доступу до ринків.

Стрімка цифровізація суспільства та трансформація економічних процесів вимагають від сільських громад переходу до нової моделі розвитку, яка поєднує інфраструктурні, управлінські, освітні та інноваційні компоненти. У сучасних умовах цифрова модернізація стає не лише технологічним трендом, а ключовою умовою забезпечення конкурентоспроможності, соціальної стійкості та економічної динаміки територій.

Модель «Цифровий контур громади 4.0+» відображає системний підхід до цифрової трансформації, який передбачає взаємодію п'яти взаємопов'язаних компонентів: цифрової інфраструктури, людського цифрового капіталу, цифрового управління та послуг, цифрової агроекономіки та інноваційно-резилієнтного середовища (табл. 5.2). Кожен із цих елементів формує власний «функціональний пласт» розвитку громади, а їхня інтеграція створює умови для формування сучасної, стійкої та інноваційної територіальної спільноти.

Аналіз структури моделі «Цифровий контур громади 4.0+» засвідчує, що цифрова трансформація сільських територій має багаторівневий характер і охоплює як матеріальні, так і нематеріальні аспекти розвитку. Першим базовим компонентом виступає Digital Infrastructure Core (DIC), який формує технічне підґрунтя цифровізації. Сучасне інтернет-покриття, локальні дата-центри, телекомунікаційне обладнання та мережі ІОТ визначають здатність громади впроваджувати електронне врядування, телемедицину, розбудовувати цифрові

сервіси та застосовувати технології точного землеробства. Таким чином, DIC забезпечує стартові умови входження громади у цифрову економіку.

Таблиця 5.2

Системна модель цифрової модернізації громади 4.0+

Компонент моделі	Зміст та ключові елементи	Функціональне призначення
1. Digital Infrastructure Core (DIC) Цифрове інфраструктурне ядро	- широкосмуговий інтернет, оптичні мережі - локальні дата-центри, хмарні сервіси - цифрові мережеві вузли та сенсори (IoT) - публічні Wi-Fi точки в соціальних закладах - телекомунікаційна інфраструктура (вежі, маршрутизатори)	Забезпечує технічну основу цифрових сервісів, створює умови для цифровізації управління, освіти, медицини та агросектору.
2. Human Digital Capital (HDC) Людський цифровий капітал	- базова цифрова грамотність населення - навчальні програми для фермерів (AgriTech-компетенції) - цифрова освіта для молоді (STEM, медіаграмотність, кібергігієна) - професійна підготовка дорослих - локальні програми «цифровий фермер», «електронний підприємець»	Формує цифрові навички й компетентності населення, розвиває інноваційний людський капітал громади.
3. Digital Governance & Services (DGS) Цифрове управління та суспільні послуги	- eGovernance: електронні адміністративні послуги - eHealth: дистанційна медицина, електронні картки пацієнта - eEducation: цифрові освітні платформи - цифрові кабінети мешканця, бізнесу, фермера - блокчейн-реєстри для земель, майна, ресурсів громади	Підвищення прозорості, швидкості та доступності місцевих послуг; модернізація системи управління громадою.
4. Smart Agrifood & Rural Economy (SARE) Цифрова агроекономіка	- системи точного землеробства - GIS-карти землекористування - цифрові платформи збуту та кооперації (е-кооперативи) - моніторинг урожайності, кліматичних і біологічних ризиків - цифрові інструменти планування агровиробництва	Підвищує ефективність агровиробництва, зменшує ризики та формує сучасну цифрову модель агробізнесу громади.
5. Innovation & Resilience Hub (IRH) Центр інновацій та резилієнтності	- цифрові інноваційні хаби та FabLabs - лабораторії прототипування та 3D-друку - бізнес-інкубатори, акселератори стартапів - системи кризового реагування та цифрових резервів - аналітичні центри моделювання ризиків	Генерує інновації, створює середовище для розвитку підприємництва, зміцнює стійкість громади до криз.

Джерело: власна розробка [478;479; 480; 481; 482; 483; 484].

Другий компонент – Human Digital Capital (HDC) – наголошує, що технології стають дієвими лише за умови наявності відповідних цифрових компетентностей

населення. Формування цифрової грамотності, підготовка фермерів до роботи з AgriTech-рішеннями, цифрова освіта молоді та системи перепідготовки дорослих створюють ядро інноваційного людського капіталу. Як зазначають Кастельс, ван Дейк і Шваб, здатність людини інтегруватися у мережеву економіку та суспільство знань прямо залежить від рівня цифрових навичок.

Третій компонент – Digital Governance & Services (DGS) – демонструє трансформаційний вплив цифрових технологій на управління громадою. Запровадження електронних адміністративних послуг, цифрових реєстрів, сервісів телемедицини та онлайн-кабінетів для мешканців і бізнесу покращує прозорість і швидкість прийняття рішень, підвищує доступність послуг та зміцнює довіру до місцевої влади. Цей компонент суттєво впливає на рівень соціального комфорту та якості життя.

Четвертий компонент – Smart Agrifood & Rural Economy (SARE) - відображає еволюцію аграрного сектору у напрямі цифровізації. Використання інструментів точного землеробства, систем GIS-моніторингу, цифрових платформ для кооперації та аналітики ризиків дозволяє оптимізувати планування виробництва, підвищити ефективність використання ресурсів та знизити чутливість до кліматичних і ринкових шоків. Цифрова агроекономіка стає ключовим драйвером продуктивності та конкурентоспроможності сільських територій.

П'ятий компонент – Innovation & Resilience Hub (IRH) – формує інноваційно-резилієнтну екосистему громади. Інноваційні хаби, FabLabs, бізнес-інкубатори, центри прототипування та аналітичні платформи з моделювання ризиків забезпечують розвиток підприємництва та підвищують стійкість території до кризових ситуацій. Завдяки цьому громада стає не лише споживачем цифрових технологій, а й активним учасником їхнього створення та адаптації.

Отже, модель «Цифровий контур громади 4.0+» демонструє, що цифрова трансформація є цілісним мультикомпонентним процесом, у якому цифрова інфраструктура, компетентності, управління, економіка та інноваційні механізми формують взаємопов'язану систему розвитку. Її реалізація створює умови для переходу громад до модернізованої, ефективної, відкритої та стійкої моделі

функціонування, здатної відповідати викликам сучасності й забезпечувати довгостроковий розвиток. Це формує підґрунтя для побудови сучасної, адаптивної та стійкої моделі функціонування громади.

Комплексне впровадження цифрових рішень забезпечує низку позитивних трансформацій для сільських громад. Насамперед формується цифрово компетентна громада, здатна ефективно працювати з даними, цифровими сервісами та сучасними інноваційними платформами. Це сприяє зростанню економічної активності, розвитку підприємництва та підвищенню конкурентоспроможності місцевого бізнесу.

Цифрова трансформація сприяє скороченню цифрової та соціально-економічної нерівності, розширює можливості зайнятості та створює нові форми економічної активності – насамперед через розвиток e-commerce, дистанційної роботи та цифрових сервісів. Завдяки цьому відбувається диверсифікація місцевої економіки та зменшення її залежності від традиційних галузей.

Крім того, цифровізація зміцнює інституційну спроможність громад у частині управління, планування, взаємодії зі стейкхолдерами та реагування на ризики - від економічних до кліматичних чи соціальних. У підсумку цифровізація виступає невіддільною умовою сталого, інклюзивного та інноваційно орієнтованого розвитку сільських територій.

Економічна активність сільських територій відіграє ключову роль у збереженні людського потенціалу, забезпеченні зайнятості та зміцненні соціально-економічної стійкості територіальних громад. Сучасні теоретичні й емпіричні дослідження учених переконливо доводять, що розвиток сільської економіки через диверсифікацію видів діяльності та мультиплікацію зайнятості є не лише чинником економічного зростання, а й важливим механізмом демографічної стабілізації та активізації локальних спільнот [485]. Саме багатокomпонентність економіки, здатність поєднувати аграрні, переробні, сервісні, туристичні та енергетичні напрями, забезпечує громадам стійкість у періоди воєнних викликів, ринкових коливань і технологічних трансформацій.

Важливий внесок у розуміння природи економічної активності сільських

територій зробив Й. Свіннен. У межах концепції мультиплікативного ефекту розвитку аграрного сектору дослідник наголошує, що кожне нове робоче місце у фермерстві здатне генерувати від 1,4 до 2,1 додаткових робочих місць у суміжних видах діяльності - зокрема у логістиці, переробній промисловості, транспортних і торговельних послугах [486]. Такий ефект створює нові точки економічного зростання, підсилює взаємозалежність між секторами та забезпечує регіональний економічний ривок. Саме тому підтримка сімейного фермерства, розвиток виробничих кооперативів і локальних переробних центрів є визначальним фактором підвищення зайнятості й доходів у сільських громадах.

Інший важливий науковий підхід належить К. Андерсону, який досліджує процеси структурної трансформації аграрного сектору. Андерсон підкреслює, що модернізація сільського господарства, впровадження технологічних інновацій та паралельне розширення несільськогосподарських форм зайнятості формують так званий «тягнучий ефект» для розвитку людського капіталу [487; 488]. Чим вищими стають вимоги до кваліфікації, складності економічних процесів і технологічної грамотності, тим більше зростає попит на освічених працівників, молодих спеціалістів і підприємців. Це створює стимули для молоді залишатися в громадах, а для місцевого населення – інвестувати у власні знання, компетентності та професійну мобільність.

Значний внесок у вивчення особливостей розвитку сільських територій України зробили М. Малік та О. Шубравська. Їхні дослідження акцентують на тому, що ефективна сільська економіка повинна бути поліструктурною, тобто такою, що поєднує різні види економічної діяльності: фермерське виробництво, кооперативні форми господарювання, агропереробку, зелений та етнотуризм, локальне ремесло, відновлювану енергетику, цифрові сервіси [489].

Поліструктурність забезпечує економічну адаптивність громад і дозволяє зменшити їхню залежність від одного виду діяльності, що особливо важливо у періоди воєнних загроз, порушень логістики чи волатильності аграрних ринків.

Таким чином, науковці різних шкіл і напрямів погоджуються, що економічна активізація сільських територій має базуватися на поєднанні аграрного розвитку,

диверсифікації економіки, інноваційних підходів до зайнятості та стратегій збереження людського капіталу. Це формує сучасну модель стійкого розвитку сільських громад, зорієнтовану на довгострокову стабільність, конкурентоспроможність та підвищення якості життя населення.

Ключові напрями економічної активізації сільських територій формують основу стійкого розвитку громад, сприяють розширенню можливостей зайнятості та посиленню локальної економічної спроможності. Насамперед важливою умовою є підтримка сімейного фермерства, кооперації та дрібних виробників. Розвиток фермерських господарств, об'єднань виробників та локальних кооперативів створює базову інфраструктуру місцевої економіки, забезпечує робочі місця та сприяє зміцненню продовольчої безпеки на рівні громади. Фермерство виступає первинним джерелом зайнятості, навколо якого формується розгалужена мережа суміжних видів діяльності – логістики, збуту, транспортування, переробки.

Наступним важливим напрямом є стимулювання несільськогосподарської зайнятості, що дозволяє громадам виходити за рамки традиційної аграрної моделі. Серед пріоритетних сфер розвитку виділяються зелені технології – відновлювана енергетика, екоенергетичні рішення та циркулярні підходи до використання ресурсів. Переробка агропродукції, крафтове виробництво, сільський туризм і створення локальних енергетичних мікромереж формують нові економічні ніші, відкривають додаткові джерела доходів і забезпечують різноманіття робочих місць.

Значний потенціал для створення доданої вартості має розвиток локальних кластерів переробки агропродукції. Формування таких кластерів дозволяє залишати економічний ефект у громаді, поглиблює міжгалузеву кооперацію, стимулює розвиток малого та середнього бізнесу. Кластери забезпечують сталу зайнятість, розвивають підприємницькі ініціативи та створюють можливості для інтеграції фермерських господарств у регіональні й національні ринки.

Особливу увагу слід приділити підтримці молодіжного підприємництва. Ефективні стратегії розвитку громад передбачають створення грантових програм, мікрокредитування, бізнес-інкубаторів, аграрних та технологічних акселераторів,

спрямованих на активізацію молоді. Такі програми стимулюють створення інноваційних бізнес-моделей, формують покоління молодих підприємців і сприяють зменшенню відтоку молоді з сільських територій.

Залучення інвестицій через державні та міжнародні програми також є визначальним чинником розвитку місцевої економіки. Підтримка програм FAO, USAID, GIZ, EU4Business, ЄБРР, а також інструментів державної фінансової підтримки, зокрема програми «5–7–9%» та регіональних фондів механізмів, забезпечує громадам можливість реалізовувати проєкти у сферах виробництва, модернізації, інновацій та зайнятості. Інвестиції не лише розширюють економічний потенціал громад, а й сприяють формуванню нових точок зростання та підвищенню інституційної стабільності.

Очікуваними результатами реалізації цих ключових напрямів є формування диверсифікованої економічної бази, здатної забезпечувати сталий розвиток і стабільні джерела доходів населення. Це сприяє зменшенню міграційного відтоку, нарощуванню трудового потенціалу, укріпленню соціальної згуртованості й підвищенню життєздатності громад. Економічна активізація стає фундаментом довгострокового відтворення людського капіталу на сільських територіях, оскільки розширює можливості зайнятості, підвищує рівень добробуту населення та формує умови для соціальної мобільності.

Структурні блоки економічної активізації сільських територій відображають складну й багатовимірну природу розвитку локальних економік, що сьогодні перебувають під впливом війни, демографічного скорочення та обмеженої інвестиційної активності. Сільські громади змушені шукати нові моделі відновлення, поєднуючи підвищення економічної продуктивності з розвитком альтернативних форм зайнятості, створенням диверсифікованої економічної структури та формуванням стабільної фінансової бази.

Запропонована структура узагальнює ключові напрями економічного розвитку, синтезуючи традиційні сегменти – фермерське виробництво, кооперацію й переробку – з інноваційними драйверами, такими як зелена енергетика, туризм, крафтові виробництва, цифрові послуги та молодіжне підприємництво. Така

комбінація дозволяє громадам вибудовувати сучасну економічну модель, здатну протистояти кризам і забезпечувати стабільні джерела зростання.

Узгоджене функціонування наведених структурних блоків утворює цілісну систему економічної активізації сільських територій (табл.5.3). Така система сприяє розширенню можливостей зайнятості та самозайнятості населення, підвищує доходи домогосподарств і зміцнює їхню економічну стійкість. Вона забезпечує перехід до поліструктурної та збалансованої економічної моделі, яка є менш уразливою до зовнішніх шоків і дозволяє зменшити залежність від одного чи двох домінуючих секторів.

Одночасно ця модель підсилює продовольчу та енергетичну безпеку громад, що є особливо важливим у сучасних умовах воєнних і соціально-економічних загроз. Вона формує довгострокові передумови для сталого розвитку, технологічної модернізації та зміцнення людського потенціалу.

У підсумку така система створює нову траєкторію розвитку сільських територій, орієнтовану на інновації, диверсифікацію та зростання спроможності громад до самостійного, стабільного та прогресивного розвитку.

Таблиця 5.3

Структурні блоки економічної активізації сільських територій

Блок	Зміст / Основні елементи	Очікуваний вплив
Підтримка сімейного фермерства та кооперації	Фермерські господарства, кооперативи, локальні виробничі системи.	Зміцнення локальної економіки; зайнятість; продовольча безпека.
Несільськогосподарська зайнятість	Зелені технології, переробка, туризм, ремесла, локальна енергетика.	Диверсифікація економіки; нові робочі місця.
Переробні кластери	Харчові кластери, крафт-центри, логістичні та виробничі майданчики.	Залучення доданої вартості; розвиток МСП; стабільна зайнятість.
Молодіжне підприємництво	Програми підтримки, гранти, акселератори, інкубатори.	Утримання молоді; інноваційний розвиток; нові бізнес-моделі.
Інвестиційна підтримка та програми розвитку	FAO, USAID, GIZ, EU4Business, СБРР, державні програми, фонди розвитку.	Модернізація економіки; інституційна стійкість; реалізація проєктів.

Джерело: розробка автора [490; 491; 492; 493; 494].

Аналіз структурних блоків економічної активізації сільських територій дає змогу побачити логіку формування багатовекторної та стійкої економічної моделі

розвитку громад. Першим ключовим елементом є підтримка сімейного фермерства та кооперації, які становлять базову основу місцевої економіки. Розвиток фермерських господарств і кооперативів підсилює продовольчу безпеку, формує локальні виробничі мережі та забезпечує стабільний рівень зайнятості. Завдяки кооперативним підходам громади можуть знизити витрати, підвищити конкурентоспроможність та ефективно виходити на ринки, що загалом зміцнює локальну економіку та підсилює інституційну взаємодію.

Другий структурний блок охоплює розвиток несільськогосподарської зайнятості. Розширення економічної діяльності за межі традиційного агровиробництва – зокрема впровадження зелених технологій, розвиток туризму, ремесел, переробки та локальної енергетики – дозволяє громадам диверсифікувати економіку та знизити залежність від сировинних секторів. Це особливо важливо для територій, де аграрна спеціалізація домінує і підвищує чутливість до ринкових та кліматичних ризиків. Нові напрями діяльності формують додаткові джерела доходів, стимулюють розвиток малого бізнесу та підтримують зайнятість.

Третій блок – формування переробних кластерів – відіграє роль інструмента утримання доданої вартості на місцевому рівні. Харчові кластери, крафтові центри, логістичні майданчики та виробничі хаби сприяють розширенню ринку праці, підвищенню ефективності виробництва та створенню умов для сталого розвитку малого й середнього підприємництва. Кластерний підхід також забезпечує мережеву взаємодію між виробниками, що позитивно впливає на конкурентоспроможність територій.

Четвертий блок – розвиток молодіжного підприємництва – є ключовим у протидії демографічному спаду та відтоку молоді. Грантові програми, освітні ініціативи, акселератори та бізнес-інкубатори створюють сприятливе середовище для розвитку інноваційних ідей та запуску нових бізнесів у сферах агропідприємництва, зеленої економіки та цифрових послуг. Підтримка молодіжних команд сприяє формуванню сучасної підприємницької культури та оновленню кадрового потенціалу сільських громад.

П'ятий блок передбачає інвестиційну підтримку та участь у програмах

розвитку, таких як FAO, USAID, GIZ, EU4Business, ЄБРР та державні фонди. Ці програми відкривають доступ до фінансових ресурсів, технологій і знань, забезпечуючи модернізацію виробництва, розвиток інфраструктури та реалізацію стратегічно важливих проєктів. Одним із ключових ефектів інвестиційної підтримки є підвищення спроможності громад до стратегічного планування, управління та впровадження інновацій.

Узагальнюючи, можна зазначити, що наведені структурні блоки формують збалансовану та інтегровану модель економічної активізації сільських територій. Хоч кожен блок має власну роль і функціональну логіку, їх взаємодія забезпечує синергетичний результат, який виявляється у зростанні доданої вартості, диверсифікації зайнятості, залученні інвестицій, підвищенні економічної стійкості та зміцненні інституційної спроможності громад.

У підсумку структура може розглядатися як ефективний інструмент стратегічного планування місцевого розвитку, що відповідає потребам відновлення країни в умовах війни та створює передумови для довгострокового, конкурентоспроможного й стабільного розвитку сільських територій України.

У контексті сучасних викликів, що постали перед сільськими територіями України, традиційні інструменти економічної активізації вже не забезпечують достатнього рівня стійкості, конкурентоспроможності та здатності до структурного оновлення локальних економік. Це зумовлено поєднанням воєнних ризиків, демографічної депопуляції, зниженням інвестиційної привабливості та технологічної відсталості, які посилюють залежність громад від вузьких секторів виробництва та зовнішніх ринкових коливань. За таких умов виникає потреба у впровадженні нових концептуальних рамок, що забезпечують самопідсилювальні механізми розвитку.

Одним із таких інноваційних підходів є запропонована авторська модель «Rural Employment Innovation Loop (REIL)», яка не замінює традиційні інструменти економічної політики, а суттєво доповнює та розширює їх за рахунок інтеграції інноваційних, кластерних, молодіжних та кооперативно-інвестиційних механізмів (табл. 5.4).

Модель REIL передбачає перехід від лінійних форм підтримки економіки до циклічної системи, у якій кожен модуль стимулює інший, формуючи ефект замкненого інноваційного кола. Такий підхід дозволяє громадам генерувати нові напрями зайнятості, створювати високу додану вартість на місцях та залучати молодь і бізнес до сталого економічного розвитку.

Таблиця 5.4

Авторська модель «Rural Employment Innovation Loop (REIL)»

Модуль REIL	Основний зміст та інструменти	Ключова мета та очікуваний ефект
1. Rural Value Creation Hub (Центр створення цінності)	Лабораторії переробки; крафтові цехи; платформи збуту; агрофуд-інкубатори.	Формування продуктів із високою доданою вартістю; розвиток локальних бізнесів; розширення ринку праці.
2. GreenRural Jobs Platform (Платформа зелених робочих місць)	Відновлювана енергетика; енергетичні мікромережі; екологічні сервіси; циркулярна економіка.	Створення нових професійних ніш; підвищення екологічної та енергетичної стійкості місцевої економіки.
3. Rural Youth Entrepreneurship Accelerator (Акселератор молодіжного підприємництва)	Підтримка молодих підприємців; бізнес-інструменти; аграрні й цифрові стартапи; соціальне підприємництво.	Утримання молоді в громаді; формування інноваційного покоління підприємців; зростання динамічних секторів економіки.
4. Cooperative Investment Pool (Кооперативний інвестиційний пул)	Спільні інвестиції громади, бізнесу, донорів; інвестиційні фонди; механізми масштабування проєктів.	Мобілізація фінансових ресурсів; масштабування економічних ініціатив; нарощування локальної доданої вартості.

Джерело: розробка автора [495; 496; 497; 498]/

Авторська модель «Rural Employment Innovation Loop (REIL)» демонструє комплексний підхід до економічної активізації сільських територій, спрямований на створення інноваційного та самопідсилювального циклу розвитку зайнятості. У центрі моделі – чотири функціональні модулі, кожен з яких виконує окрему роль, але водночас взаємодіє з іншими, забезпечуючи синергійний ефект.

Перший модуль – Rural Value Creation Hub – орієнтований на формування локальної доданої вартості через розвиток переробних лабораторій, крафтових виробництв, збутових платформ і агрофуд-інкубаторів. Його впровадження дозволяє не лише перетворювати сировину на продукти з високою ринковою

цінністю, але й створювати нові робочі місця та стабільні джерела доходів для домогосподарств. Фактично цей компонент виступає стартовим елементом інноваційного циклу, оскільки саме він забезпечує зростання економічної активності на місцевому рівні.

Другий модуль – GreenRural Jobs Platform – зосереджується на розвитку «зеленої» економіки, включаючи відновлювану енергетику, енергетичні мікромережі, екологічні сервіси та циркулярні бізнес-моделі. Такий підхід відкриває нові професійні ніші, підвищує ресурсо- та енергоефективність громад, знижує залежність від зовнішніх енергетичних факторів і формує «екологічний каркас» для стійкого розвитку територій. Цей модуль має ключове значення для адаптації до кліматичних, енергетичних і воєнних ризиків.

Третій модуль – Rural Youth Entrepreneurship Accelerator – спрямований на підтримку молодих підприємців, розвиток стартапів у сферах агротехнологій, цифрових сервісів та соціального підприємництва. Його основна функція полягає у створенні мотиваційного та інституційного середовища, яке сприяє тому, щоб молодь залишалася у громадах і розвивала власні бізнес-ініціативи. Формування нового покоління підприємців забезпечує довгострокову інноваційну динаміку місцевої економіки та знижує масштаби міграційних втрат.

Четвертий модуль – Cooperative Investment Pool – є фінансовою основою всієї моделі REIL. Він передбачає залучення спільних інвестицій громади, місцевого бізнесу, донорів та міжнародних організацій з метою підтримки масштабування перспективних економічних проєктів. Наявність такого інвестиційного механізму забезпечує сталість економічних трансформацій і дозволяє створювати довгострокові фінансові інструменти для розвитку.

Узагальнюючий ефект моделі REIL полягає в тому, що вона інтегрує економічні, інноваційні, зелено-енергетичні та підприємницькі механізми розвитку у єдину циклічну систему. Завдяки цьому сільські громади отримують можливість перейти від традиційних, ресурсноорієнтованих моделей до структури, заснованої на інноваціях, переробці, кооперації та стійких інвестиціях. Модель створює підґрунтя для зростання зайнятості, нарощування доданої вартості, зміцнення

фінансового потенціалу та формування конкурентоспроможної, самодостатньої місцевої економіки.

Таким чином, REIL може розглядатися як ефективний інструмент стратегічного планування розвитку сільських територій, який повністю відповідає вимогам післявоєнного відновлення та інтеграції України до європейського економічного простору.

Разом із тим, ефективність будь-яких інструментів стратегічного планування значною мірою залежить від реального стану людського потенціалу та соціальної динаміки громад. У цьому контексті соціальна стійкість та демографічне відновлення виступають фундаментальними передумовами відновлення й довгострокового розвитку сільських територій України в умовах війни та післявоєнної реконструкції [499].

Соціальна стійкість та демографічне відновлення виступають фундаментальними передумовами відновлення й довгострокового розвитку сільських територій України в умовах війни та післявоєнної реконструкції. Внаслідок військових дій, руйнувань інфраструктури, вимушеної міграції населення, депопуляції молоді та загального дефіциту людського капіталу питання соціальної безпеки, психоемоційного благополуччя та демографічної стабілізації набувають особливої актуальності. У сучасних умовах ці компоненти повинні бути інтегровані до стратегічних пріоритетів розвитку громад, оскільки визначають їхню здатність до адаптації, відновлення та подальшого зростання.

Наукові підходи провідних міжнародних і українських інституцій підтверджують багатовимірність і комплексність проблем соціальної стійкості. Згідно з дослідженнями UNDRR (United Nations Office for Disaster Risk Reduction), ключовими чинниками стійкості є не стільки фізична інфраструктура, скільки якість соціальних зв'язків, рівень соціальної довіри, підготовленість населення до кризових ситуацій та здатність спільнот до колективного реагування на ризики [500].

Підтримка ветеранів, внутрішньо переміщених осіб, молодих сімей і вразливих груп населення, на думку UNDRR, є базовим елементом безпекової

архітектури громади.

У підході OECD, сформульованому в рамках Rural Well-being Framework, соціальна стійкість розглядається як здатність територіальної громади забезпечувати доступ до базових послуг, включно з охороною здоров'я, освітою, мобільністю, психологічною підтримкою та соціальною інтеграцією [501].

Важливе значення мають молодіжні програми, інклюзивність соціальної політики та здатність громади швидко відновлюватися після шоків. Демографічні чинники тут відіграють визначальну роль, оскільки без цілеспрямованих інтервенцій існує ризик перетворення сільських територій на зони хронічної депопуляції - так звану «демографічну яму».

Дослідження World Food Programme демонструють, що продовольча та енергетична безпека є першочерговими умовами соціальної стійкості під час конфліктів і криз [502]. Вони наголошують на значенні локальних продовольчих резервів, коротких ланцюгів постачання, місцевої енергетичної автономії та доступу домогосподарств до базових ресурсів - води, палива, енергетики й продуктів харчування. У сукупності ці чинники зменшують вразливість громад, підвищують їхню здатність адаптуватися та забезпечують мінімальний рівень життєдіяльності навіть у складних безпекових умовах.

Українські науковці підкреслюють, що демографічне відновлення сільських територій можливе лише у випадку поєднання цілеспрямованої соціальної політики, економічної активності та безпекової інфраструктури [503]. Особливу увагу вони приділяють підтримці молодих сімей, створенню умов для повернення трудових мігрантів, професійній та психологічній реабілітації ветеранів, а також підвищенню якості соціальних послуг. Саме поєднання економічних, соціальних і безпекових факторів створює основу для стійкого демографічного зростання та збереження людського потенціалу.

Таким чином, сучасне наукове бачення соціальної стійкості сільських територій у воєнний період і післявоєнний час передбачає інтеграцію соціальних програм, психологічної підтримки, ризик-менеджменту, демографічних стимулів та локальної безпеки. Цей підхід формує комплексну модель, здатну забезпечити

відновлення соціальної структури, покращення якості життя та створення умов для повернення населення на сільські території, що є критично важливим для довгострокової стійкості та розвитку громад.

Пріоритети соціальної стійкості сільських територій спрямовані на формування комплексної системи захисту населення, соціальної підтримки та демографічного відновлення, що є критично важливим у контексті війни та післявоєнної реконструкції. Насамперед вагомим напрямом є впровадження програм підтримки ветеранів, внутрішньо переміщених осіб та молодих сімей. Реабілітаційні й інтеграційні заходи, спрямовані на відновлення працездатності та соціальної активності постраждалих груп, відіграють ключову роль у зміцненні внутрішнього соціального балансу громади.

Не менш важливою частиною є забезпечення психологічної реабілітації та підтримки ментального здоров'я. Створення локальних центрів психологічної допомоги, консультаційних платформ, мобільних груп підтримки та програм громадського ментального здоров'я відповідає рекомендаціям Всесвітньої організації охорони здоров'я щодо відновлення спільнот після пережитих стресових і травматичних подій.

Суттєве значення має розвиток інфраструктури цивільного захисту та безпеки. До таких елементів належать системи раннього оповіщення та реагування, мережа захисних укриттів, облаштовані маршрути евакуації, а також локальні джерела енергетичної та продовольчої автономії. Ці компоненти знижують вразливість громади та підвищують її здатність реагувати на кризові ситуації.

Важливою частиною соціальної стійкості є реалізація демографічних стимулів і підтримка сімей із дітьми. Забезпечення доступності дитячих садків, запровадження цільових житлових програм для молодих сімей, надання освітніх грантів та формування комплексних стимулів для підвищення народжуваності створюють умови для довгострокового відтворення людського потенціалу та зміцнення демографічної структури громад.

Завершальним, але не менш значущим елементом є гарантування продовольчої та енергетичної безпеки громади. Розвиток альтернативної

енергетики, формування локальних продовольчих резервів, підтримка коротких ланцюгів постачання та місцевих аграрних виробників зменшують залежність від зовнішніх ринків і підвищують автономність та стійкість громади перед потенційними кризами.

У комплексі ці пріоритети формують цілісну модель соціальної стійкості, що дозволяє громадам зберігати функціональність, підтримувати населення, відновлювати демографічний потенціал та забезпечувати безпекові передумови для сталого розвитку.

Модель «Resilience & Demographic Renewal Framework (RDRF)» розроблена як комплексна концепція зміцнення соціальної стійкості та демографічного відновлення сільських територій України в умовах війни та післявоєнного відновлення. У центрі цієї моделі – взаємопов’язані соціальні, психологічні, безпекові та демографічні механізми, що формують єдину архітектуру стійкості громади. На відміну від традиційних підходів, які зосереджуються переважно на окремих аспектах соціальної чи демографічної політики, RDRF пропонує інтегроване бачення, де взаємодія різних елементів забезпечує синергетичний ефект.

Систематизовано чотири функціональні компоненти моделі – соціальний захист, психологічну стійкість, інфраструктуру безпеки та демографічне відновлення (табл. 5.5). Кожен компонент має власний набір інструментів та очікуваних результатів, що разом формують стратегічний каркас для зміцнення людського потенціалу та довгострокової життєздатності громад.

Структура моделі RDRF засвідчує її комплексний та практично орієнтований характер, оскільки вона охоплює всі ключові аспекти забезпечення соціальної та демографічної стійкості громад. Перший компонент – Social Protection Loop – відображає базовий рівень стабільності, оскільки включає програми підтримки ветеранів, внутрішньо переміщених осіб та вразливих домогосподарств, що формують фундамент соціальної рівноваги та запобігають загостренню соціальних ризиків.

Швидке реагування через спеціалізовані «соціальні офіси» дає змогу

оперативно долати наслідки кризових подій.

Таблиця 5.5

Авторська модель «Resilience & Demographic Renewal Framework (RDRF)» («Програма стійкості та демографічного оновлення»).

Компонент моделі RDRF	Зміст та інструменти	Мета / Очікуваний результат
1. Social Protection Loop (соціальний цикл захисту)	Програми підтримки ветеранів і ВПО; «соціальні офіси швидкого реагування»; кризові пакети для вразливих домогосподарств.	Швидка стабілізація соціального середовища; відновлення соціальної рівноваги.
2. Mental Resilience Hub (центр ментальної стійкості)	Психологічна реабілітація; служби ментального здоров'я; мобільні команди підтримки.	Подолання наслідків стресу; формування ментально здорової та адаптивної громади.
3. Safe Community Infrastructure (інфраструктура безпеки громади)	Цифрові системи раннього оповіщення; цивільний захист; енергетичні та продовольчі резерви.	Мінімізація ризиків; забезпечення базових потреб у кризові періоди.
4. Demographic Renewal Engine (двигун демографічного відновлення)	Житлова підтримка молодих сімей; освітні та сімейні гранти; стимули для повернення мігрантів.	Відновлення людського потенціалу; покращення демографічної структури; повернення населення.
Узагальнений ефект моделі RDRF	Інтеграція соціальних, психологічних, демографічних і безпекових механізмів у єдину систему стійкості.	Зміцнення людського капіталу, повернення населення, підвищення безпеки, стабільне соціальне середовище, довгострокова демографічна рівновага.

Джерело: розробка автора [504; 505; 506; 507].

Другий компонент – Mental Resilience Hub – спрямований на формування психологічної стійкості населення. Розбудова служб ментального здоров'я, систем психологічної реабілітації та мобільних команд підтримки створює необхідні умови для подолання стресових навантажень, що є особливо актуальним для громад, які пережили воєнні дії. Психологічна стійкість стає важливою передумовою соціальної інтеграції та повернення населення до активної участі в житті громади.

Третій компонент – Safe Community Infrastructure – забезпечує фізичну та ресурсну стійкість територій. Наявність цифрових систем раннього оповіщення, засобів цивільного захисту, а також формування енергетичних та продовольчих резервів значно підвищують готовність громад до надзвичайних ситуацій,

створюючи захисний каркас, який мінімізує ризики та гарантує базові потреби під час криз. Четвертий компонент – Demographic Renewal Engine - зосереджується на довгостроковому відновленні людського потенціалу через житлову підтримку молодих сімей, освітні та сімейні гранти, а також стимули для повернення мігрантів. Реалізація цього компонента забезпечує перехід громад від етапу виживання до етапу стабільного розвитку та демографічного зростання.

У комплексі модель RDRF інтегрує соціальні, психологічні, демографічні та безпекові інструменти в єдину систему стійкості громади. Такий інтегрований підхід дає змогу не лише зменшити вразливість населення, а й створити умови для повернення людей, зміцнення людського капіталу та формування стабільного соціального середовища. У підсумку авторська модель RDRF постає ефективним інструментом стратегічного планування для громад, які прагнуть досягти довгострокової демографічної рівноваги та підвищити стійкість у період глибоких соціально-економічних трансформацій.

В рамках реалізації даної моделі доцільно впровадити механізм цільової підготовки кадрів, описаний у таблиці, спрямований на системне вирішення проблеми дефіциту фахівців у стратегічно важливих галузях і регіонах (таблиця 5.6).

Його спрямованість та пріоритети визначені фокусом на спеціальностях, що мають критичний дефіцит (агропромисловий комплекс, медицина, інженерія, ВПК), та необхідністю регіонального закріплення фахівців, особливо у сільській місцевості, віддалених або постраждалих регіонах. Ключовим елементом є контрактна основа, яка передбачає укладання тристороннього договору (Абітурієнт – ЗВО – Замовник) із зобов'язанням щодо обов'язкового відпрацювання на визначений термін (наприклад, 3–5 років), що гарантує працевлаштування випускнику та отримання спеціаліста замовнику. Для забезпечення наповнення цієї системи передбачені стимули та механізми вступу, включаючи зниження прохідного балу для цільовиків, фінансові стимули (підвищена стипендія, оплата навчання замовником, підйомні кошти) та соціальні гарантії (забезпечення житлом/гуртожитком під час навчання та на місці відпрацювання). Ці заходи

підвищують привабливість цільової форми навчання та знижують соціально-побутове навантаження на студентів, сприяючи закріпленню кадрів у регіонах.

Таблиця 5.6

Механізм цільової підготовки фахівців: компоненти, реалізація та вплив на людський капітал

Компонент механізму	Конкретні способи реалізації та приклади	Ціль та очікуваний вплив на людський капітал
I. Спрямованість та пріоритети		
1. Галузева фокусування	Направлення на спеціальності з критичним дефіцитом кадрів: агропромисловий комплекс, медицина, інженерія (відновлення інфраструктури), військово-промисловий комплекс.	Забезпечення стратегічних галузей кваліфікованими молодими спеціалістами.
2. Регіональне закріплення	Цільовий набір з вимогою обов'язкового відпрацювання у сільській місцевості, віддалених або постраждалих від бойових дій регіонах.	Зупинення міграції кадрів із регіонів та їхнє економічне відновлення.
3. Контрактні відносини	Укладання тристороннього договору (Абітурієнт – ЗВО – Замовник) з чіткими зобов'язаннями щодо навчання та відпрацювання (наприклад, 3-5 років).	Гарантування замовнику отримання спеціаліста, а студенту — першого робочого місця.
II. Стимули та механізми вступу		
4. Зниження прохідного балу	Встановлення окремого, зниженого конкурсного балу для вступників за цільовим направленням порівняно із загальним конкурсом на бюджет.	Розширення доступу до вищої освіти для мотивованих абітурієнтів, готових взяти зобов'язання щодо працевлаштування.
5. Фінансові стимули	Надання підвищеної стипендії під час навчання, повна оплата вартості навчання замовником, виплата підйомних коштів після працевлаштування.	Підвищення привабливості цільової форми навчання та зниження фінансового навантаження на студентів.
6. Соціальні гарантії	Обов'язкове забезпечення житлом (гуртожиток/компенсація) під час навчання та надання житла/соціального пакету на місці відпрацювання.	Закріплення кадрів у регіонах через вирішення ключових соціально-побутових проблем.
III. Якість та відповідальність		
7. Практична інтеграція	Залучення замовника до формування навчальних програм, організація оплачуваних стажувань та практик безпосередньо на майбутньому місці роботи.	Підготовка фахівців, які максимально відповідають потребам конкретного роботодавця.
8. Фінансова відповідальність	Чітке законодавче визначення штрафних санкцій (повернення вартості навчання) у разі відмови випускника від обов'язкового відпрацювання.	Забезпечення виконання зобов'язань випускниками та захист інвестицій замовника/держави.

Джерело авторське бачення

Нарешті, аспекти якості та відповідальності реалізуються через практичну інтеграцію, де замовник бере участь у формуванні навчальних програм та організовує оплачуване стажування, забезпечуючи максимальну відповідність фахівців потребам роботодавця. Одночасно запроваджується фінансова відповідальність – чітке законодавче визначення штрафних санкцій (повернення вартості навчання) у разі відмови випускника від обов'язкового відпрацювання, що захищає інвестиції держави та замовника.

Стратегічні пріоритети відтворення людського капіталу на сільських територіях України формують цілісну концептуально-аналітичну систему, що інтегрує інституційні, соціальні, економічні та цифрові механізми розвитку. Така система задає рамкові умови довгострокової модернізації сільського простору, забезпечуючи узгодженість управлінських рішень, цільове спрямування ресурсів та підвищення ефективності функціонування місцевих інституцій.

Комплексне впровадження визначених пріоритетів сприяє зростанню еколого-економічної результативності, підвищенню ефективності використання наявного ресурсного потенціалу та формуванню сучасної інфраструктури базових послуг. Йдеться, насамперед, про розвиток освітніх, медичних, соціальних та мобільних сервісів, а також цифрових платформ управління, що мінімізують територіальні диспропорції у доступі населення до життєво необхідних послуг. Одночасно розбудова цифрових компетентностей, включно з інформаційною грамотністю, навичками роботи з даними, використанням інноваційних агротехнологій та сервісів електронного врядування, підвищує конкурентоспроможність громад в умовах посиленої глобальної турбулентності.

Реалізація стратегічних орієнтирів активізує економічний потенціал сільських територій завдяки розширенню підприємницької діяльності, диверсифікації форм зайнятості та інтеграції місцевих виробників у ланцюги доданої вартості. Стимулювальна дія цих пріоритетів проявляється у покращенні інвестиційного середовища, зміцненні фінансової спроможності громад та розвитку місцевих ринків праці. Паралельно формуються основи соціальної стійкості, що набуває особливого значення в умовах війни та післявоєнної

реконструкції. Підвищення рівня безпеки, розвиток соціальної інфраструктури, підтримка ветеранів, внутрішньо переміщених осіб, молодих сімей та інших вразливих груп забезпечують життєздатність територій та зменшують депопуляційні ризики.

Для прогнозування витрат на реалізацію вище зазначених стратегічних пріоритетів відтворення людського капіталу на сільських територіях України нами побудована модель для оптимального розподілу бюджетних ресурсів з метою максимізації інтегрального індексу людського капіталу H_t у довгостроковому періоді.

Для побудови прогнозів використано лінійну регресію за часом. Модель оптимізації - лінійна динамічна модель зі змінними $u_{j,t}$ та станами $H_{i,t}$.

1. Формальна постановка моделі

Позначення:

$H_t = \sum_i \alpha_i H_{i,t}$, $\sum_i \alpha_i = 1$ – інтегральний індекс людського капіталу;
 $i = 1, \dots, n$ – складники людського капіталу (освіта, здоров'я, цифрові навички тощо);

$j = 1, \dots, m$ – стратегічні пріоритети (освіта, охорона здоров'я, цифрова інфраструктура, підтримка підприємництва, соціальна інфраструктура, програми протидії ризикам).

$t = 0, \dots, T$ – періоди планування;

$H_{i,t}$ – частковий індекс i -ї складової у період t ;

$u_{j,t} \geq 0$ – інвестиції/рівень реалізації j -го пріоритету у період t ;

R_t – індекс ризиків у період t .

Динаміка складників (лінійна форма):

$$H_{i,t+1} = H_{i,t}(1 - \delta_i) + \sum_{j=1}^m \beta_{ij} u_{j,t} - \gamma_i R_t$$

Бюджетні обмеження:

$$\sum_{j=1}^m c_j u_{j,t} \leq B_t, \quad u_{j,t} \geq 0$$

Нормативні бюджетні частки для ключових напрямів:

$$(c_k u_{k,t}) / \sum_j (c_j u_{j,t}) \geq \theta_k$$

Цільова функція (максимізація дисконтованого людського капіталу):

$$\max \sum_{t=0}^T \lambda^t H_t$$

Нижче наведені таблиці вихідних часових рядів, використаних у моделі.

Таблиця 5.7

Динаміка інвестицій та витрат за ключовими сферами людського капіталу (2012–2024 рр.)

Year	Digital (тис. грн)	Education (млрд грн)	Health (млрд грн)	MSP (млрд грн)	Social (млрд грн)	Risks (млрд грн)
2012.	9,8	94.0	51.0	1.2	12.4	8.9
2013.	9,8	97.0	54.0	1.3	13.2	9.6
2014.	8,1	86.0	48.0	1.0	10.5	27.5
2015.	22,9	102.0	59.0	1.4	14.3	41.7
2016.	15,7	129.0	71.0	1.8	20.1	51.7
2017.	18,7	177.0	88.0	2.1	28.6	63.7
2018.	29,7	221.0	108.0	2.8	36.4	77.4
2019.	21,3	246.0	113.0	3.4	41.7	82.9
2020.	22,3	295.0	147.0	11.8	49.2	98.6
2021.	23,8	341.0	197.0	13.5	53.8	116.4
2022.	16,8	422.0	225.0	25.7	67.5	299.8
2023.	23,8	497.0	257.0	28.3	94.1	389.7
2024.	33,7	545.0	291.0	31.2	112.3	457.1

В результаті проведеного моделювання нами визначено за допомогою вище представленої методики прогнозні значення залучення коштів в освітні процеси в сільській місцевості та визначено коефіцієнт детермінації на рівні 0,9877 що підтверджує високий рівень достовірності (рис. 5.1).

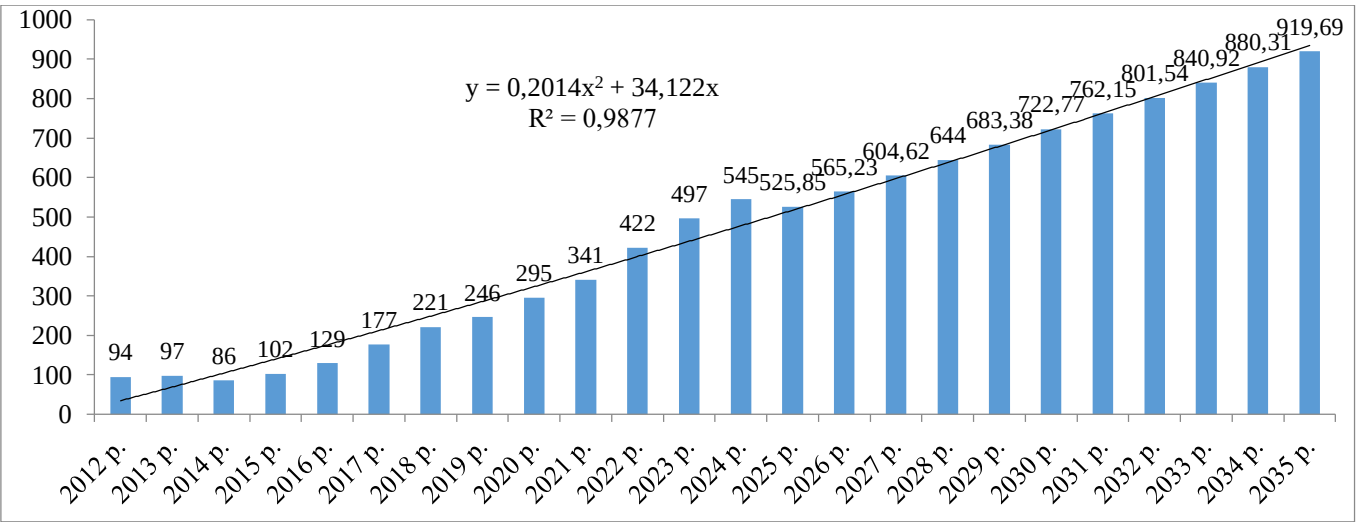

Рис. 5.1. Прогнозування витрат на реалізацію заходів в сфері освіти
Джерело: власні дослідження

У той самий час нами спрогнозовано необхідність зростання витрат на охорону здоров'я у 2025-2035 рр. з 275 млрд грн у 2025 році до 482,11 млрд грн у 2035 році з визначенням коефіцієнта достовірності на рівні 0,9842 (рис. 5.2).

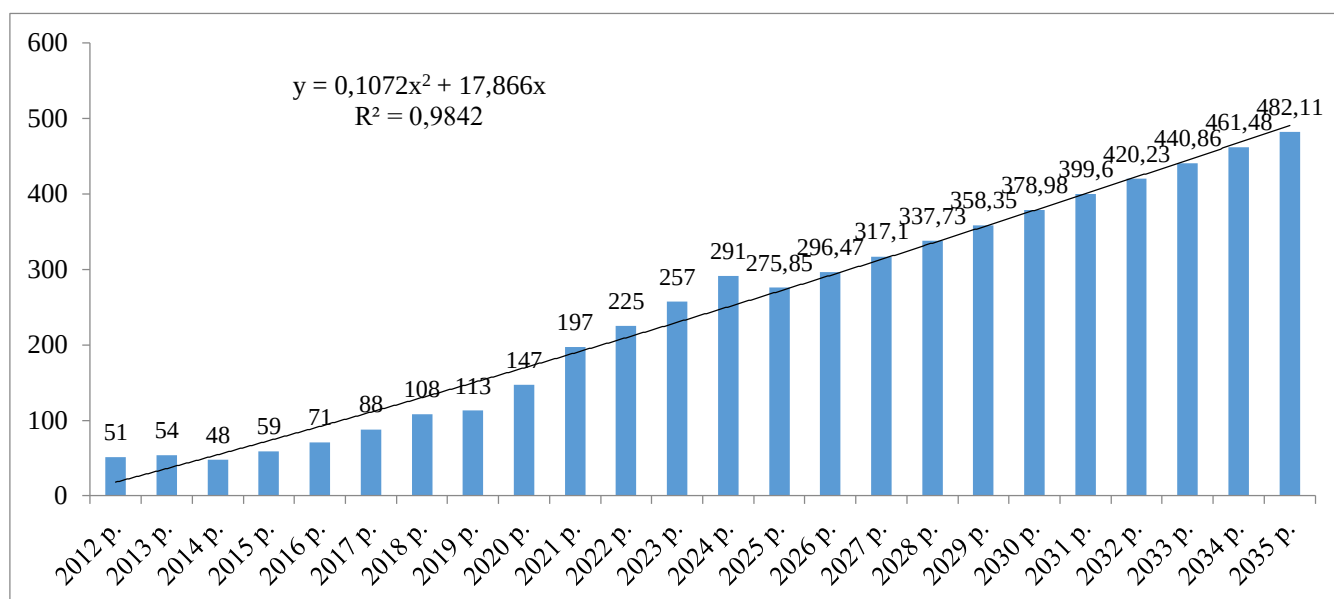

Рис. 5.2 – Прогнозування витрат на реалізацію заходів в сфері охорони здоров'я

Джерело: власні дослідження

Також прогнозовано необхідність зростання витрат на підтримку та розвиток малого та середнього підприємництва в 2025-2035 рр з 27,8 млрд грн в 2025 році до 53,7 млрд грн в 2035 році з визначенням коефіцієнта достовірності на рівні 0,9455 (рис. 5.3).

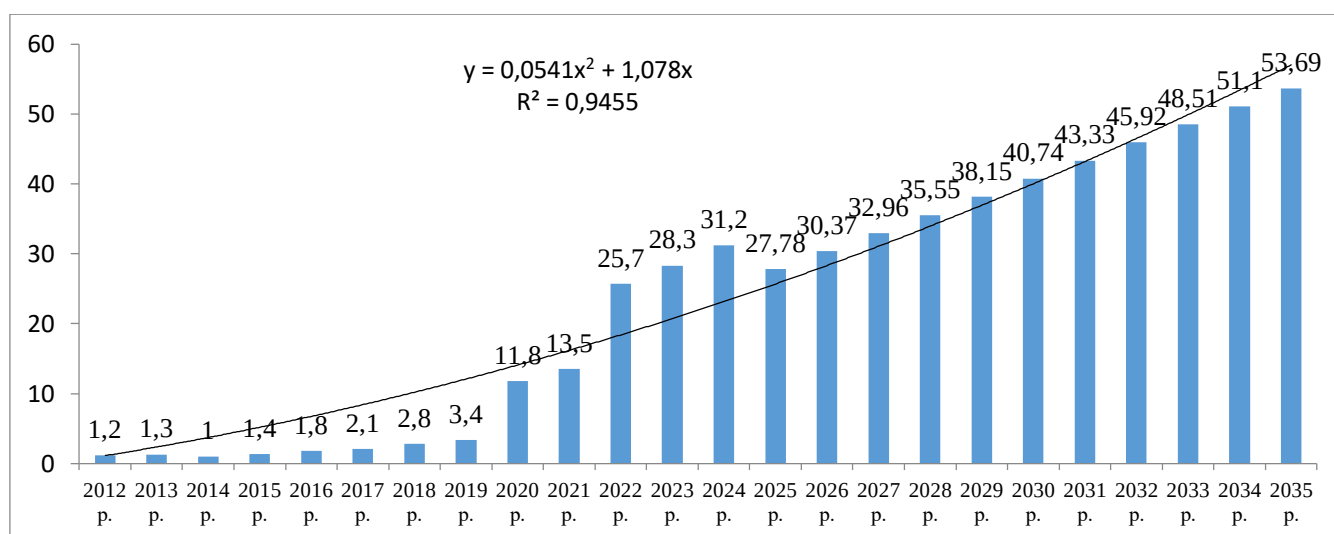

Рис. 5.3 – Прогнозування витрат на реалізацію заходів щодо підтримки малого та середнього бізнесу

Джерело: власні дослідження

Окрім цього, визначено необхідність зростання витрат на підтримку заходів соціального розвитку 2025-2035 рр з 112,3 млрд грн у 2025 році до 175,42 млрд грн у 2035 році з визначенням коефіцієнта достовірності на рівні 0,9773 (рис. 5.4).

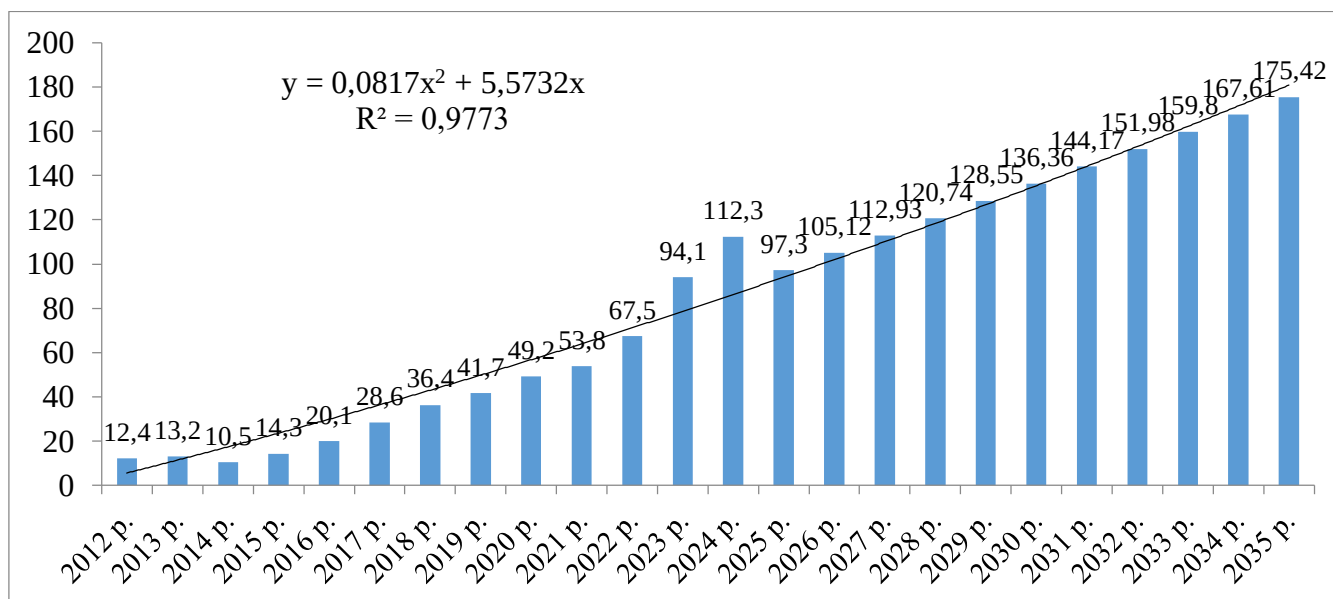

Рис. 5.4. Прогнозування витрат на реалізацію заходів соціального розвитку сільських територіальних громад

Джерело: власні дослідження

Зважаючи на необхідність компенсацій збитків від наслідків воєнного стану та прогнозного повоєнного відновлення спрогнозовано необхідність зростання відповідних витрат з 457,1 млрд грн в 2025 році до 694,63 млрд грн в 2035 році (рис. 5.5)

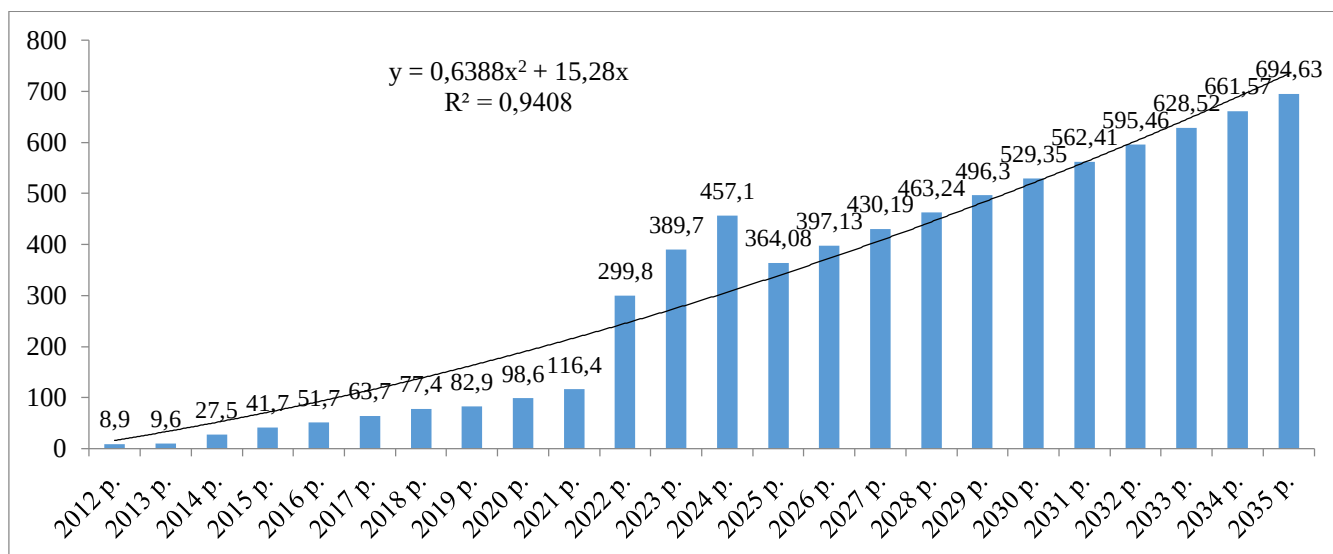

Рис. 5.5. Прогнозування витрат на реалізацію програм з мінімізації та компенсації спричинених воєнним станом

Джерело: власні дослідження

У той самий час попередньо визначено необхідність розвитку програм діджиталізації та спрогнозовано необхідність зростання відповідних витрат з 33,7 млрд грн в 2025 році до 44,6 млрд грн відповідна достовірність прогнозу складає 82,1 % (рис. 5.6).

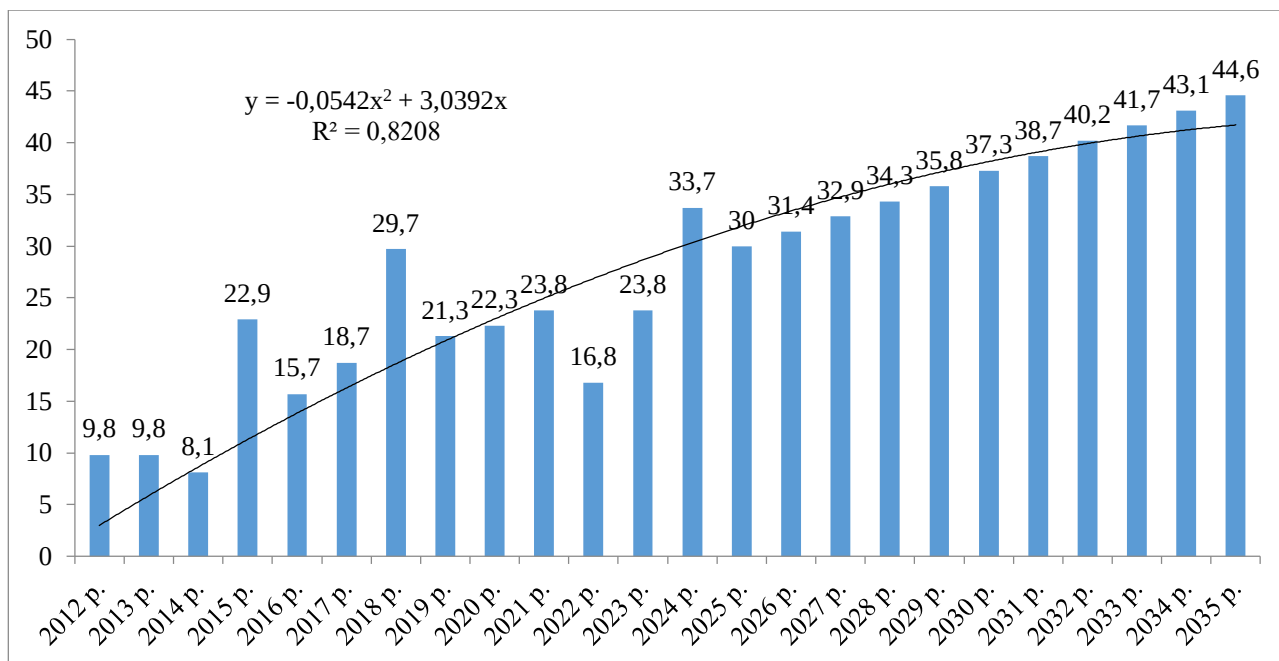

Рис. 5.6. Прогнозування витрат на реалізацію програм з діджиталізації в сільській місцевості

Джерело: власні дослідження

Результати моделі стратегічних пріоритетів відтворення людського капіталу сільських територій засвідчують, що цифровізація відіграє центральну роль у формуванні динаміки людського капіталу в довгостроковому горизонті. Часові ряди 2012–2024 років показують хвилеподібне, але загалом висхідне зростання цифрових інвестицій, тоді як прогноз на 2025–2035 роки підтверджує стабільну траєкторію зрушень у напрямі цифрової трансформації. Значення показника Digital, яке у 2024 році становило близько 33,7 млрд грн, у 2035 році прогнозується на рівні майже 44,6 млрд грн, що вказує на системну модернізацію цифрової інфраструктури та її розширення у сільських громадах.

Цифрова інфраструктура виступає основою для всіх інших напрямів людського капіталу, оскільки забезпечує доступність послуг, їхню якість і швидкість поширення. Інтернет-покриття, системи хмарної обробки даних,

цифрові реєстри, платформи електронного врядування та інструменти управління даними формують середовище, у якому відтворюються сучасні компетентності, соціальні комунікації та інноваційні форми зайнятості. Прогнозоване зростання цифрових інвестицій до 2035 року означає, що громади отримають доступ до високошвидкісного інтернету, інтегрованих платформ надання цифрових послуг, систем Smart Village та інтелектуальних сервісів для аграрного сектору.

Цифрова освіта та розвиток цифрових компетентностей стають важливою частиною людського капіталу. Інвестиції в освіту, що зростають з 545 млрд грн у 2024 році до прогнозованих майже 920 млрд грн у 2035 році, не можуть бути ефективними без цифрової компоненти. Розвиток дистанційних освітніх платформ, електронних освітніх ресурсів, систем персоналізованого навчання та цифрових лабораторій створює умови для підвищення результативності навчального процесу незалежно від місця проживання. У сільських територіях цифровізація освіти суттєво знижує бар'єри доступу, забезпечує соціальну мобільність і сприяє відновленню культурного середовища, яке зазнало втрат унаслідок демографічних процесів та війни.

Подібним чином цифрова трансформація охорони здоров'я розширює можливості для профілактики, діагностики та лікування. Зростання фінансування медицини до майже 482 млрд грн у 2035 році стає більш ефективним у разі використання телемедичних сервісів, цифрових карток пацієнта, систем моніторингу здоров'я та алгоритмів штучного інтелекту для виявлення ризиків. Для сільських територій, де інфраструктура охорони здоров'я часто є фрагментованою, цифрові технології відкривають канал для стабільного доступу до якісних медичних послуг. Це знижує смертність, підвищує якість життя та затримує міграційні потоки.

Важливим є й вплив цифровізації на розвиток підприємництва. Сегмент підтримки МСП у прогнозі демонструє зростання з 31,2 млрд грн до 53,7 млрд грн, що відображає формування умов для локальної економічної активності. Цифрові інструменти – такі як електронна реєстрація бізнесу, онлайн-маркетплейси, CRM-системи для фермерів, платформи електронної торгівлі та логістики – створюють

нові джерела доходів і знижують вхідні бар'єри для молоді та малих підприємств. Розвиток цифрового підприємництва у селах означає диверсифікацію економічної структури, підвищення зайнятості та формування інноваційних екосистем на рівні громад.

Особливо важливою є роль цифрових сервісів у соціальній сфері, де розвиток платформ соціального супроводу, електронних програм підтримки, дистанційних соціальних консультацій та цифрових інструментів для вразливих груп населення сприяє зниженню соціальної ізоляваності. Прогноз зростання фінансування соціальної сфери до понад 175 млрд грн у 2035 році вказує на необхідність переходу до цифрових моделей взаємодії громади з населенням: це охоплює електронний запис, цифровий моніторинг потреб, автоматизований аналіз соціальних ризиків і модернізацію систем соціальних послуг.

Найкритичнішим чинником моделі є цифровий вимір управління ризиками. Оскільки рівень ризиків до 2035 року може зрости до майже 695 млрд грн, цифрові технології стають ключовим інструментом для зниження негативного впливу цього фактору. Системи прогнозування, цифрові моделі управління надзвичайними ситуаціями, геоінформаційні платформи, датчики моніторингу довкілля, цифрові карти ризиків і автоматизовані системи раннього попередження створюють фундамент для підвищення резильєнтності сільських громад. Без цифрової складової навіть значні фінансові інвестиції у традиційні напрями людського капіталу будуть менш результативними.

Узагальнюючи, цифровізація не є окремим напрямом інвестування, а утворює цілісну системну рамку, що підсилює ефективність усіх інших сфер розвитку людського капіталу. Саме цифрові інструменти забезпечують масштабованість освітніх та медичних послуг, оперативність управлінських рішень, доступність соціальної підтримки, конкурентоспроможність ринку праці та стійкість до ризиків. Модель показує, що без цифрової трансформації сільські громади не зможуть повністю реалізувати потенціал зростання людського капіталу, навіть за умов достатнього фінансування.

Отже, стратегічні пріоритети відтворення людського капіталу повинні

ґрунтуватися на інтегрованій цифровій політиці, яка поєднує розвиток інфраструктури, цифрових компетентностей, інституційної спроможності громад та інноваційної економічної діяльності. Саме така модель дозволить забезпечити не лише зростання інвестицій, а й формування стійкого, адаптивного та конкурентного людського капіталу на сільських територіях у перспективі до 2035 року.

Узагальнюючи викладене, впровадження зазначених стратегічних пріоритетів орієнтоване на формування сучасної моделі відтворення людського капіталу, що ґрунтується на принципах сталого розвитку, інституційної узгодженості, цифрової інклюзії та відповідності європейським стандартам. Така модель здатна забезпечити не лише відбудову сільських територій у післявоєнний період, а й створити підґрунтя для переходу до якісно нового рівня соціально-економічної динаміки й інтеграції України до європейського простору розвитку.

5.2. Активізація соціально-економічних інструментів відтворення людського капіталу сільських територій

Відтворення людського капіталу у сільських територіях набуває особливої актуальності в умовах повномасштабної війни, демографічної депопуляції, інтенсифікації трудової міграції та структурної трансформації аграрного сектору. Сільські громади України залишаються одними з найбільш уразливих у соціально-економічному вимірі: вони характеризуються високою залежністю від традиційних та низькопродуктивних форм зайнятості, обмеженим доступом до якісних освітніх і медичних послуг, недостатньо розвиненою соціальною інфраструктурою та значним цифровим розривом. У поєднанні з руйнуванням інфраструктурних об'єктів, зниженням рівня соціального капіталу, погіршенням здоров'я населення та старінням робочої сили ці чинники суттєво стримують формування сучасного людського потенціалу, здатного забезпечити стійкий розвиток сільських територій.

З урахуванням зростання воєнних ризиків, масштабних демографічних втрат,

руйнування соціальної та економічної інфраструктури, а також необхідності швидкого відновлення сільських громад, формування системи пріоритетів розвитку людського капіталу потребує комплексного й стратегічного підходу. У сучасних умовах ключові орієнтири повинні враховувати не лише базову підтримку життєдіяльності населення, а й довгострокові стимули для зміцнення стійкості та конкурентоспроможності громад.

Передусім важливим є забезпечення демографічної стабілізації, що передбачає зменшення відтоку населення, повернення внутрішньо переміщених осіб, підтримку молодих сімей і створення привабливих умов для проживання. Це включає удосконалення соціальних послуг, розвиток житлової інфраструктури, доступ до якісних медичних і освітніх сервісів, а також формування безпечного середовища - фізичного, соціального та економічного.

Не менш важливим пріоритетом є відновлення та модернізація соціальної інфраструктури. Йдеться про відбудову шкіл, дитячих садків, центрів соціальних послуг, медичних амбулаторій, культурних закладів і адміністративних сервісних центрів. Ця інфраструктура не лише забезпечує базові потреби населення, а й створює умови для освіти, інклюзії, соціальної взаємодії та розвитку людського потенціалу. У післявоєнній перспективі модернізація інфраструктури має спиратися на принципи енергоефективності, інклюзивності та цифрової інтегрованості.

Ключовим є розвиток інклюзивного та диверсифікованого ринку праці. Він має відповідати сучасним потребам регіональної економіки та бути здатним забезпечити зайнятість різних груп населення - молоді, жінок, ВПО, ветеранів, людей старшого віку. Це передбачає підтримку підприємництва, розвиток сімейних ферм, стимулювання кооперації, створення нових робочих місць у переробній промисловості, логістиці та сфері послуг. Важливою частиною є формування сучасної системи професійної підготовки та перекваліфікації, орієнтованої на потреби місцевої економіки.

Цифровізація виступає не лише окремим пріоритетом, а й наскрізним інструментом підсилення усіх інших напрямів. Розширення доступу до

швидкісного інтернету, цифрової інфраструктури та електронних послуг суттєво зменшує територіальну нерівність і забезпечує доступність освіти, медицини, адміністративних послуг та ринкових можливостей. Формування цифрових компетентностей населення відкриває шлях до нових форм зайнятості (зокрема дистанційної), підвищує ефективність аграрного виробництва та сприяє інтеграції громад у глобальні економічні процеси.

Суттєвим пріоритетом є розвиток середовища для молодіжного зростання та підприємництва. Молодь є найбільш мобільною частиною населення, і саме її втрати найболючіше відображаються на потенціалі сільських територій. Тому громади мають забезпечити програми підтримки молодіжних ініціатив, розвиток освітніх і креативних просторів, створення можливостей для самозайнятості, доступ до інноваційних хабів та підприємницької інфраструктури.

Окремої уваги потребує інституційна спроможність громад. Вона включає ефективне місцеве врядування, здатність до стратегічного планування, прозорість рішень, наявність дієвих механізмів управління ризиками та координації з державними органами і міжнародними партнерами. Інституційна стабільність є визначальним чинником, що забезпечує реалізацію інших пріоритетів і створює умови для довгострокового відтворення людського капіталу.

Представлені напрями відображають міждисциплінарний характер формування людського потенціалу й інтегрують економічні, соціальні, освітні, цифрові та інституційні компоненти (табл.1). Вони узгоджуються з сучасними підходами міжнародних організацій – OECD, FAO, UNDP, World Bank – та відповідають стратегічним пріоритетам післявоєнного відновлення і довгострокового розвитку сільських громад (табл. 5.6).

Першим і водночас базовим стратегічним орієнтиром виступає демографічна стабілізація, яка в умовах воєнних загроз набуває критичного значення. Відтік населення, мобільність молоді, старіння та втрати, спричинені війною, призвели до різкого скорочення людських ресурсів у сільських громадах. Тому повернення мігрантів, підтримка молодих сімей, створення якісних умов для проживання та праці є необхідними передумовами збереження економічної активності та

соціального потенціалу територій.

Таблиця 5.6

Стратегічні орієнтири розвитку людського капіталу сільських територій України

Стратегічний напрям	Сутність	Очікуваний ефект
Демографічна стабілізація	Стимулювання повернення мігрантів, поліпшення якості життя, підтримка молодих сімей	Зростання чисельності економічно активного населення
Модернізація соціальної інфраструктури	Відновлення шкіл, ФАПів, ЦНАПів, культурних центрів	Підвищення доступності послуг та якості людського капіталу
Розвиток інклюзивного ринку праці	Стимули для малого бізнесу, створення нових робочих місць, розвиток кооперації	Зростання зайнятості, зменшення трудової міграції
Цифровізація	Доступ до швидкісного Інтернету, цифрова освіта, онлайн-сервіси	Розширення економічних можливостей населення
Молодіжна політика та підприємництво	Гранти, інкубатори, освітні програми, стартап-середовище	Формування нового покоління лідерів громад
Інституційний розвиток громад	Участь громадян у прийнятті рішень, прозоре управління	Зміцнення соціального капіталу

Джерело: власна розробка автора

Другий пріоритет – модернізація соціальної інфраструктури – є фундаментом для забезпечення рівного доступу до базових послуг. Відновлення шкіл, амбулаторій, центрів надання адміністративних послуг і культурних закладів безпосередньо впливає на якість людського капіталу, зокрема на доступність освіти, охорони здоров'я, соціальної підтримки та можливостей самореалізації. Міжнародні дослідження підкреслюють, що без розвиненої соціальної інфраструктури неможливо сформувати конкурентоспроможну громаду, здатну утримувати населення.

Третім важливим напрямом є розвиток інклюзивного ринку праці, орієнтованого на створення робочих місць, підтримку малого бізнесу, розвиток кооперації та самозайнятості. Це дозволяє не лише зменшити трудову міграцію, а й підвищити рівень економічної безпеки домогосподарств. Особливої ваги це набуває у післявоєнний період, коли відновлення економіки сільських територій залежатиме від активізації місцевого підприємництва та формування нових секторів зайнятості.

Важливим виміром сучасного розвитку є цифровізація, яка виступає не лише технічним, а й соціально-економічним фактором підвищення можливостей населення. Доступ до швидкісного Інтернету, цифрових освітніх програм та онлайн-сервісів сприяє зменшенню територіальної нерівності й наближає сільські громади до європейських стандартів доступності послуг.

П'ятий напрям – молодіжна політика та підтримка підприємництва – має стратегічне значення для подолання депопуляції та забезпечення довгострокової перспективи розвитку. Створення грантових програм, бізнес-інкубаторів, сучасних навчальних платформ і креативних просторів дозволяє утримувати молодь, підвищувати мотивацію до участі у місцевому житті та формувати нове покоління лідерів громад.

Останній орієнтир – інституційний розвиток громад – визначає здатність місцевої влади забезпечувати ефективне планування, якісне управління та прозорість прийняття рішень. Інституційна спроможність є інтегральним елементом розвитку людського капіталу, оскільки саме від неї залежить узгодження стратегій, реалізація програм, залучення ресурсів і здатність громади адаптуватися до кризових ситуацій.

У процесі формування сучасної політики розвитку людського капіталу сільських територій важливе значення мають міжнародні орієнтири, напрацьовані провідними глобальними організаціями – OECD, FAO та UNDP. Їхні підходи ґрунтуються на принципах стійкості, інклюзивності, комплексності та людиноцентричності, що дозволяє виокремити найефективніші моделі для адаптації в Україні в умовах війни, демографічної депопуляції та соціально-економічної трансформації.

У рекомендаціях OECD особлива увага приділяється впровадженню територіально орієнтованих політик (place-based policies), які враховують унікальність кожної громади, її ресурси, інституційну спроможність та локальні потреби населення [508]. До пріоритетів віднесено розвиток локальних інноваційних екосистем, здатних об'єднувати освіту, бізнес, науку та громадські ініціативи для формування нових можливостей зайнятості та зростання

продуктивності. Значну роль відіграє й концепція розвитку компетенцій майбутнього (*skills for tomorrow*), яка визначає необхідність підготовки населення до нових типів професій, цифрових технологій та інноваційних форм зайнятості.

Підхід FAO зосереджується на структурній трансформації аграрної економіки та модернізації місцевих продовольчих систем. Окремий акцент робиться на підвищенні ефективності сільськогосподарського виробництва, розвитку переробки, посиленні продовольчої безпеки та зміцненні соціальної стійкості громад під час кризових ситуацій. FAO наголошує на важливості інтеграції дрібних виробників у ринкові ланцюги, розвитку кооперації та розбудови місцевої інфраструктури, що прямо сприяє поліпшенню добробуту населення і зміцненню людського потенціалу [509].

UNDP у своїх стратегічних документах пропонує модель розвитку, засновану на концепції людської безпеки, що передбачає захищеність населення від фізичних, економічних та соціальних загроз [510]. Важливими елементами цього підходу є забезпечення рівного доступу до базових послуг, включно з освітою, охороною здоров'я, соціальним захистом та адміністративними сервісами. Значна увага приділяється підвищенню економічної мобільності населення, створенню умов для самозайнятості, розвитку підприємництва та підтримці найуразливіших груп.

Адаптація зазначених міжнародних орієнтирів до вітчизняних умов потребує врахування воєнних руйнувань, специфіки сільської демографії, нерівномірності інфраструктурного розвитку та обмеженості ресурсів. Водночас інтеграція цих підходів дозволяє вибудувати комплексну модель розвитку людського капіталу, що поєднує територіальну специфіку, інноваційність, соціальну безпеку та економічну активність. Це створює підґрунтя для стійкого відновлення сільських громад та зміцнення їхнього довгострокового потенціалу. Водночас реальний стан людського капіталу у сільських територіях суттєво ускладнюється низкою структурних та середовищних обмежень, які формують критичні виклики для розвитку.

Поглиблення депопуляційних процесів, обмежений доступ до якісних освітніх і медичних послуг, трудова міграція, цифрова нерівність та воєнні загрози створюють багатовимірні бар'єри для відтворення та модернізації людського

капіталу (табл. 5.7).

Таблиця 5.7

**Ключові проблеми розвитку людського капіталу сільських територій
та їх прояви**

Проблема	Прояви	Наслідки
Депопуляція	Відтік молоді, старіння населення	Дефіцит кадрів, скорочення ринку праці
Дефіцит освітніх та медичних послуг	Низька якість шкіл, брак лікарів	Зниження якості людського потенціалу
Трудова міграція	Втрата кваліфікованих працівників	Зниження економічної активності
Цифровий розрив	Нерівний доступ до інтернету та сервісів	Обмеження розвитку цифрових компетенцій
Військові ризики	Руйнування інфраструктури, мінна небезпека	Погіршення умов життя і роботи

Джерело: власна розробка автора

Першою і наймасштабнішою проблемою є депопуляція сільських територій, яка проявляється у стійкому відтоку молоді до міст та за кордон, а також у прискореному старінні населення. Це безпосередньо впливає на структуру трудових ресурсів, зменшує кількість економічно активного населення, загострює кадровий дефіцит та послаблює соціально-економічний потенціал громад. У багатьох регіонах України депопуляція вже стала системним фактором деградації ринку праці та зниження інвестиційної привабливості територій.

Наступною проблемою є дефіцит якісних освітніх та медичних послуг. Низький рівень матеріального забезпечення шкіл, скорочення мережі освітніх закладів, недостатня кількість учителів та лікарів, обмеженість первинної медичної допомоги та спеціалізованих послуг істотно впливають на якість людського потенціалу. Освітня нерівність формує нерівні стартові можливості молоді, а медичні диспропорції зумовлюють погіршення здоров'я населення, зниження працездатності та зростання соціальних ризиків.

Третьою ключовою проблемою є трудова міграція, що призводить до втрати кваліфікованих працівників, послаблення трудового потенціалу громад та скорочення можливостей місцевої економіки. Міграційні процеси поглиблюються відсутністю висококваліфікованих робочих місць, слабкою диверсифікацією

економіки та обмеженими перспективами професійного зростання у сільській місцевості.

Важливою проблемою сучасного етапу є цифровий розрив, який проявляється у нерівному доступі до швидкісного інтернету, цифрових послуг і сучасних технологій. Це значно обмежує можливості сільського населення у сфері дистанційної освіти, онлайн-медицини, доступу до адміністративних сервісів, цифрової зайнятості та AgriTech-рішень. Нерівність у цифровій грамотності та інфраструктурі поглиблює соціально-економічну диференціацію між містом і селом.

Окремою і надзвичайно загостреною проблемою є воєнні ризики, що включають руйнування об'єктів критичної інфраструктури, мінну небезпеку, обмеження мобільності населення та порушення логістичних зв'язків. Воєнні загрози різко погіршують умови життя, обмежують доступ до послуг, спричиняють втрату майна, зменшують економічну активність та формують нові соціальні ризики для домогосподарств.

Сукупний вплив зазначених проблем створює складне і високоризикове середовище для розвитку людського капіталу. Вони взаємопов'язані та взаємно підсилюють одна одну: депопуляція посилює брак кадрів, дефіцит послуг сприяє міграції, а воєнні ризики множать інфраструктурні втрати та соціальну вразливість населення. Тому для їх подолання необхідно впроваджувати комплексні, скоординовані й міжсекторальні політики, орієнтовані на довгостроковий розвиток та резилієнтність громад. У межах запропонованої системи особливої уваги потребує аналіз ключових викликів, які формують ядро демографічної та соціально-економічної нестійкості сільських територій. Серед них наймасштабнішою та найбільш загрозливою є депопуляція, що проявляється у стійкому відтоку молоді до міст та за кордон, а також у прискореному старінні населення. Це безпосередньо впливає на структуру трудових ресурсів, зменшує кількість економічно активного населення, загострює кадровий дефіцит та послаблює соціально-економічний потенціал громад. У багатьох регіонах України депопуляція вже стала системним фактором деградації ринку праці та зниження

інвестиційної привабливості територій.

Наступною проблемою є дефіцит якісних освітніх та медичних послуг. Низький рівень матеріального забезпечення шкіл, скорочення мережі освітніх закладів, недостатня кількість учителів та лікарів, обмеженість первинної медичної допомоги та спеціалізованих послуг істотно впливають на якість людського потенціалу [511]. Освітня нерівність формує нерівні стартові можливості молоді, а медичні диспропорції зумовлюють погіршення здоров'я населення, зниження працездатності та зростання соціальних ризиків.

Третьою ключовою проблемою є трудова міграція, що призводить до втрати кваліфікованих працівників, послаблення трудового потенціалу громад та скорочення можливостей місцевої економіки. Міграційні процеси поглиблюються відсутністю висококваліфікованих робочих місць, слабкою диверсифікацією економіки та обмеженими перспективами професійного зростання у сільській місцевості.

Важливою проблемою сучасного етапу є цифровий розрив, який проявляється у нерівному доступі до швидкісного інтернету, цифрових послуг і сучасних технологій. Це значно обмежує можливості сільського населення у сфері дистанційної освіти, онлайн-медицини, доступу до адміністративних сервісів, цифрової зайнятості та AgriTech-рішень. Нерівність у цифровій грамотності та інфраструктурі поглиблює соціально-економічну диференціацію між містом і селом.

Окремою і надзвичайно загостреною проблемою є воєнні ризики, що включають руйнування об'єктів критичної інфраструктури, мінну небезпеку, обмеження мобільності населення та порушення логістичних зв'язків. Воєнні загрози різко погіршують умови життя, обмежують доступ до послуг, спричиняють втрату майна, зменшують економічну активність та формують нові соціальні ризики для домогосподарств.

Сукупний вплив зазначених проблем створює складне і високоризикове середовище для розвитку людського капіталу. Вони взаємопов'язані та взаємно підсилюють одна одну: депопуляція посилює брак кадрів, дефіцит послуг сприяє

міграції, а воєнні ризики множать інфраструктурні втрати та соціальну вразливість населення. Тому для їх подолання необхідно впроваджувати комплексні, скоординовані й міжсекторальні політики, орієнтовані на довгостроковий розвиток та резилієнтність громад.

Стратегічного управління розвитком людського капіталу у сільських територіях ґрунтується на інтеграції інституційних, економічних, соціальних, освітніх, медичних та цифрових інструментів, що створюють умови для комплексного відтворення людського потенціалу. Стратегічна модель включає такі ключові складники: цільові вектори розвитку людського капіталу, що формують стратегічні орієнтири політики громади; інструментальні блоки, які забезпечують реалізацію відповідних стратегій; механізми координації та управління, що включають інституційну спроможність громад, стратегічне планування та партнерство з державою і міжнародними організаціями; систему моніторингу та оцінки, яка дозволяє відстежувати прогрес розвитку людського капіталу й адаптувати управлінські рішення до викликів.

Така система забезпечує узгоджену роботу різних секторів – освіти, економіки, соціальної сфери, охорони здоров'я, цифрової інфраструктури та місцевого врядування – і створює синергетичний ефект, що підвищує здатність громади до відновлення, зростання та довгострокової резилієнтності.

Запропонована модель ґрунтується на принципах людиноцентричного розвитку, територіальної специфічності (place-based approach), інноваційності та резилієнтності, що повністю узгоджується з сучасними міжнародними підходами OECD, FAO, UNDP, Світового банку та ЄС (табл. 5.8).

Структурування елементів у табличній формі дозволяє системно охопити всі ключові напрями управління людським капіталом - від стратегічних пріоритетів до інструментів реалізації та очікуваних результатів. Такий формат полегшує порівняння та аналіз, формує основу для стратегічного планування, розроблення місцевих програм, оцінювання ефективності політик та впровадження управлінських інновацій у громадах.

Першим елементом системи є стратегічні цілі розвитку людського капіталу,

серед яких – демографічна стабілізація, підвищення якості життя, розвиток компетентностей, економічна активність та соціальна згуртованість. Саме вони визначають вектор територіального розвитку та формують фундамент для подальших управлінських рішень. В умовах депопуляції та воєнних загроз такі цілі набувають особливої актуальності, оскільки пов'язані зі збереженням людського потенціалу громади.

Другий елемент – інституційна спроможність громади, що є базою для реалізації будь-яких стратегій. Ефективне місцеве врядування, прозорість рішень і залучення громадян до прийняття рішень забезпечують довіру, мобілізацію локальних ресурсів і стійкість управлінських процесів. Smart Village-платформи та цифрове врядування значно підвищують якість комунікації між владою та населенням.

Третій блок – освітні та компетентнісні інструменти – спрямований на формування професійного та інтелектуального потенціалу населення. Професійна підготовка, STEM-освіта, цифрова грамотність і навчання дорослих створюють умови для адаптації населення до сучасного ринку праці. Цей напрям критично важливий у післявоєнний період, коли громади мають швидко відновити людський потенціал і забезпечити кадрами аграрний сектор, переробку, логістику та сферу послуг.

Четвертий елемент – економічні інструменти розвитку, серед яких – підтримка підприємництва, кооперації та кластерних ініціатив. Вони забезпечують зростання зайнятості, стимулюють створення МСП, формують додану вартість у громаді та підвищують рівень доходів домогосподарств. Роль економічних інструментів у відтворенні людського капіталу полягає в тому, що економічна активність прямо впливає на мотивацію населення залишатися у громаді.

Не менш важливими є соціальні інструменти та інфраструктура, які забезпечують доступ до соціальних послуг, підтримують згуртованість і сприяють розвитку соціального капіталу.

Шостий блок – медичні інструменти та охорона здоров'я – забезпечує фізичне та психологічне благополуччя населення.

Пропонована система стратегічного управління розвитком людського капіталу сільських територій

Елемент системи	Зміст / ключові характеристики	Інструменти реалізації	Очікувані результати
1. Стратегічні цілі розвитку людського капіталу	Демографічна стабілізація, підвищення якості життя, розвиток компетенцій, економічна активність, соціальна згуртованість	Стратегічні плани громад, програми соціально-економічного розвитку	Підвищення чисельності та якості людського капіталу, скорочення міграції
2. Інституційна спроможність громади	Ефективне місцеве врядування, прозорість рішень, залучення населення	Публічні консультації, цифрове врядування, SmartVillage-платформи	Зміцнення соціального капіталу, довіри та управлінської ефективності
3. Освітні та компетентнісні інструменти	Професійна підготовка, STEM-напрями, цифрова грамотність, освіта дорослих	Аграрні ліцеї, дуальна освіта, цифрові хаби, курси перекваліфікації	Підвищення професійної мобільності та конкурентоспроможності населення
4. Економічні інструменти розвитку	Підприємництво, самозайнятість, кооперація, кластери	Мікрогранти, пільгове кредитування, інкубатори, бізнес-хаби	Зростання зайнятості, розвиток МСП, збільшення доходів населення
5. Соціальні інструменти та інфраструктура	Соціальні хаби, молодіжні центри, інклюзія, мобільність	Центри соцпослуг, громадський транспорт, культурні простори	Зміцнення згуртованості, підтримка вразливих груп, підвищення якості життя
6. Медичні інструменти та охорона здоров'я	Первинна допомога, телемедицина, МНПSS-підтримка, оновлення ФАПів	Мобільні медбригади, медичні хаби, програми психосоціальної допомоги	Підвищення працездатності та здоров'я населення
7. Цифровізація та інноваційність	Доступність інтернету, цифрові компетенції, AgriTech, е-сервіси	Оптоволоконні мережі, цифрові лабораторії, SmartVillage, е-врядування	Розширення можливостей, зниження нерівності, зростання інновацій
8. Ризик-орієнтоване управління	Аналіз ризиків, кризові фонди, підготовка кадрів, сценарне планування	Створення резервів, інститути цивільного захисту, ризик-карти	Підвищення резилієнтності та здатності до реагування
9. Партнерства та міжсекторальна взаємодія	Співпраця з державою, бізнесом, міжнародними організаціями	PPP-проекти, доновські програми, міжмуніципальна співпраця	Додаткові ресурси, інновації, прискорення розвитку
10. Моніторинг і оцінка розвитку людського капіталу	Система індикаторів, регулярний аудит, оцінка впливу рішень	Соціологічні опитування, цифрові панелі моніторингу, аналітичні звіти	Адаптивне управління, корекція політик, підвищення ефективності

Джерело: власна розробка автора

Телемедицина, мобільні бригади та МНPSS-підтримка набувають особливого значення у воєнних умовах, коли багато громад стикаються з нестачею кадрів та руйнуванням медичних об'єктів.

Сьомий елемент – цифровізація та інноваційність – є наскрізним і підсилює всі інші напрямки. Доступ до інтернету, цифрові лабораторії, електронні послуги та AgriTech-рішення сприяють створенню інноваційного середовища та зменшують територіальну нерівність.

Восьмий блок – ризик-орієнтоване управління – концентрується на здатності території протидіяти шокам, особливо воєнним, економічним та природним. Створення резервних фондів, підготовка кадрів для реагування на надзвичайні ситуації та картування ризиків підвищують резилієнтність громади.

Дев'ятий елемент – партнерства та міжсекторальна взаємодія, що включають співпрацю з державою, бізнесом, науковими установами та міжнародними організаціями. Такі партнерства забезпечують приток інвестицій, технологій і знань, прискорюючи розвиток територій.

Останній, десятий блок – моніторинг і оцінка, який дозволяє відстежувати динаміку розвитку людського капіталу та коригувати управлінські рішення. Завдяки цьому формується цілісний аналітичний базис для планування, що дає змогу переходити до розроблення інтегрованих стратегій розвитку.

Важливим напрямом є зміцнення інституційної спроможності громад, яка визначає здатність місцевої влади планувати розвиток, координувати взаємодію з населенням та забезпечувати якість публічних послуг. Одночасно ключовим завданням залишається створення умов для повернення та утримання молоді – найактивнішої та наймобільнішої частини населення, від якої залежить демографічна стабільність і майбутній розвиток територій.

Модернізація соціальної інфраструктури, включаючи освітні, медичні, культурні та адміністративні послуги, формує основу для підвищення якості життя та розширення соціальних можливостей населення. Паралельно необхідно активізувати місцеву економіку шляхом розвитку підприємництва, кооперації та впровадження цифрових сервісів, що сприятиме зростанню зайнятості,

підвищенню доходів і розширенню економічної мобільності.

Особливе значення має впровадження моделей резилієнс-управління, рекомендованих OECD, FAO та UNDP. Вони спрямовані на формування здатності громад протистояти кризам, адаптуватися до зовнішніх шоків і забезпечувати безперервність розвитку навіть в умовах воєнних ризиків. Сукупна дія зазначених компонентів створює підґрунтя для формування стійких, конкурентоспроможних і соціально орієнтованих сільських територій, здатних до ефективного відновлення та довгострокового розвитку у післявоєнний період.

Розвиток освітніх та компетентнісних інструментів у сільських територіях України виступає ключовою умовою формування людського капіталу, підвищення професійної мобільності населення та забезпечення довгострокового соціально-економічного розвитку громад. Провідні міжнародні організації - Світовий банк, OECD, UNESCO та FAO – розглядають освіту не лише як соціальне благо, а як стратегічний ресурс, здатний визначати можливості адаптації територій до технологічних, економічних та воєнних викликів. У межах концепції Skills Upgrading Model, що модернізація системи освіти у сільській місцевості має мультиплікативний ефект: вона підвищує продуктивність місцевого бізнесу, сприяє формуванню інноваційного середовища, зменшує масштаби трудової міграції та стимулює розвиток локальної економіки [512].

У теоретичному вимірі розвитку освітнього потенціалу виокремлюють кілька підходів. Гуманістичний підхід, представлений у працях А. Маслоу та К. Роджерса, інтерпретує освіту як інструмент розвитку особистості, її самоактуалізації, формування творчих здібностей і підприємницьких навичок [513].

Компетентнісний підхід, сформований у межах OECD Future of Skills, робить акцент на розвитку аналітичного мислення, цифрової грамотності, командної взаємодії, лідерства та технічних навичок, необхідних для роботи з сучасними аграрними технологіями, STEM-напрямами та цифровими рішеннями. Українські дослідники підкреслюють, що компетентнісний профіль мешканця сільської громади повинен відповідати новим вимогам ринку праці, включно з уміннями працювати із smart farming, цифровими платформами та аграрними технологіями

4.0 [514].

Підхід «навчання впродовж життя», підтримуваний UNDP та Європейським Союзом (EU Lifelong Learning Strategy), має особливе значення для сільських територій, оскільки створює можливості для постійного оновлення навичок фермерів, адаптації внутрішньо переміщених осіб до нових умов життя та перепідготовки працівників відповідно до потреб місцевих ринків праці. Інноваційно-цифровий підхід, сформований у дослідженнях К. Шваба та М. Кастельса, орієнтований на цифровізацію освітнього процесу, забезпечення доступу до онлайн-курсів, розвиток цифрових лабораторій у громадах та інтеграцію сучасних аграрних технологій у навчальний процес [515].

Модернізація освітньої інфраструктури сільських громад, відповідно до практик ЄС (Польща, Литва, Німеччина) та рекомендацій FAO Rural Transformation Model, має базуватися на кількох ключових напрямках. Важливим є створення аграрних ліцеїв та центрів дуальної освіти, що поєднують теоретичну підготовку зі стажуванням на базі місцевих агропідприємств та фермерських господарств, а також залучають бізнес до формування змісту навчальних програм. Значну роль відіграє впровадження STEM-освіти та цифрових навчальних платформ, які забезпечують розвиток технічних компетенцій, навичок роботи з робототехнікою та цифровими технологіями, а також створюють можливості для перебудови освітнього середовища за допомогою мобільних освітніх хабів.

Особливо важливою є освіта для дорослих, що включає короткострокові курси з агрономії, ветеринарії, управління господарством, роботи з дрон-технологіями, а також програми перекваліфікації та адаптації для ВПО та жінок-підприємниць. Такі програми забезпечують підвищення професійної мобільності населення та сприяють диверсифікації економічної діяльності громад. Завершальним напрямом є профорієнтація та кар'єрне консультування, яке реалізується через локальні кар'єрні центри, партнерство зі школами, підприємствами та кооперативами, а також через систему ранньої профорієнтації учнів старших класів. Узагальнення цих компонентів дозволяє сформувати цілісне бачення освітньої системи як ключового механізму відтворення людського

капіталу.

Представлена структура демонструє багатовимірність освітньої системи та її здатність впливати на різні компоненти людського капіталу - професійні навички, здатність до самореалізації, цифрову компетентність, економічну мобільність та стійкість населення (табл. 5.9)

Таблиця 5.9

Освітні інструменти відтворення людського капіталу: структуризація за групами

Група інструментів	Приклади	Очікуваний результат
Формальна освіта	аграрні ліцеї; STEM-класи; дуальна освіта	формування сучасних професійних компетенцій
Неформальна освіта дорослих	курси для фермерів; тренінги для ВПО; освітні програми для жінок	підвищення кваліфікації, створення нових економічних можливостей
Цифрова освіта	онлайн-платформи; цифрові лабораторії; дистанційні курси	скорочення цифрового розриву, розвиток ІТ-компетенцій
Кар'єрна підтримка	профорієнтація; консультації; центри кар'єри	зменшення безробіття, утримання молоді в громадах

Джерело: власна розробка автора

Перша група – формальна освіта – охоплює аграрні ліцеї, STEM-класи та дуальні освітні програми, які забезпечують системне формування сучасних професійних компетенцій. Їхня роль полягає у підготовці майбутніх фахівців аграрного сектору, переробної промисловості, цифрових сервісів та локальної економіки. Формальна освіта створює базу теоретичних знань і практичних навичок, необхідних для зайнятості у високотехнологічних сегментах аграрної сфери, що є важливим елементом конкурентоспроможності територій.

Друга група – неформальна освіта дорослих – включає курси для фермерів, тренінги для внутрішньо переміщених осіб та освітні програми для жінок. Цей сегмент орієнтований на підвищення кваліфікації дорослого населення, розширення професійних можливостей, адаптацію до змін ринку праці та активізацію підприємницької діяльності. Неформальна освіта дозволяє оперативно реагувати на актуальні потреби громади, що особливо важливо у період післявоєнного відновлення, коли потрібно швидко відновити економічну

активність і заповнити кадрові прогалини.

Третьою групою є цифрова освіта, представлена онлайн-платформами, цифровими лабораторіями та дистанційними курсами. Вона виконує стратегічну функцію – скорочує цифровий розрив між містом і селом, формує ІТ-компетентності населення та забезпечує доступ до сучасних освітніх ресурсів незалежно від територіальної віддаленості. Цифрова освіта стає ключовим інструментом модернізації трудових навичок і підвищення конкурентоспроможності сільських жителів у глобалізованій економіці.

Четверта група – кар’єрна підтримка, що охоплює профорієнтацію, консультації та діяльність кар’єрних центрів. Вона забезпечує усвідомлений професійний вибір молоді, сприяє зменшенню безробіття та утриманню молодих фахівців у громадах. Кар’єрна підтримка має не лише соціальний, а й економічний ефект, оскільки сприяє формуванню кадрової бази для місцевих підприємств, підтримує розвиток локальних ринків праці та зменшує масштаби зовнішньої міграції.

У сукупності всі групи освітніх інструментів формують комплексну систему відтворення людського капіталу, спрямовану на підвищення рівня кваліфікації, розвиток цифрових і професійних навичок, підтримку зайнятості та економічної мобільності. Така система є ключовою передумовою стійкого розвитку сільських територій, зміцнення їх резилієнтності та забезпечення конкурентоспроможності у післявоєнний період.

Запропонований авторський підхід до використання освітніх інструментів відтворення людського капіталу сільських територій ґрунтується на концепції інтегрованої багаторівневої освітньої екосистеми, яка об’єднує формальну, неформальну, цифрову та кар’єрну освіту в єдиний системний простір (табл. 5.10).

Його сутність полягає у тому, що освітні інструменти повинні застосовуватися не фрагментарно, а як взаємопов’язані елементи адаптивної системи, здатної забезпечити формування людського капіталу, стійкого до викликів воєнного та післявоєнного періоду. Такий підхід передбачає стратегічну узгодженість освітніх програм із соціально-економічними потребами кожної

конкретної громади, що робить освіту ключовим інструментом її довгострокового розвитку.

Таблиця 5.10

Авторський підхід до використання освітніх інструментів відтворення людського капіталу сільських територій

Підсистема (рівень освітньої екосистеми)	Зміст та ключові характеристики	Інноваційні авторські елементи (новизна підходу)	Очікувані результати для громади
1. Базове освітнє відтворення (Core Education Layer)	Модернізовані школи, аграрні ліцеї, STEM-класи, дуальна освіта; інтеграція аграрних технологій у навчальний процес	Орієнтація навчальних програм на майбутні професії: smart farming, агродрони, біотехнології, точне землеробство	Формування сучасних професійних компетенцій; підвищення якості трудового потенціалу
2. Адаптивна освіта дорослих (Adaptive Lifelong Layer)	Курси для фермерів, тренінги для ВПО, освітні програми для жінок, агростартап-школи	Створення «мобільних освітніх команд громади» – виїзних груп експертів для віддалених сіл	Оперативне оновлення кваліфікацій; зростання економічної мобільності; підтримка адаптації населення
3. Цифрова трансформація освіти (Digital Capacity Layer)	Онлайн-платформи, цифрові лабораторії, дистанційні курси, SmartVillage-інфраструктура	Концепція «цифрові базові навички як нова грамотність»; обов'язковість цифрових компетенцій для всіх вікових груп	Скорочення цифрового розриву; розвиток ІТ-компетентностей; підвищення доступності освіти
4. Кар'єрний супровід та зайнятість (Career Development Layer)	Центри кар'єри, профорієнтація, індивідуальні консультації, менторські програми	«Кар'єрна карта громади» – локальна система прогнозування попиту на кадри та навчальних траєкторій	Утримання молоді, зниження безробіття, підвищення відповідності ринку праці
5. Концептуальні принципи авторського підходу (спільні для всіх підсистем)	Територіальна релевантність, освіта як інфраструктура розвитку, мікроекономічна орієнтація, цифрова інклюзія, гнучкі формати навчання	Формування інтегрованої освітньої екосистеми громади (Education Ecosystem Model)	Створення стійкого, інноваційно орієнтованого людського капіталу сільських територій

Джерело: власна розробка автора [517; 518; 519; 520; 521; 522].

У рамках цього підходу пропонується впровадження моделі «Освітній контур

громади», яка складається з чотирьох взаємопов'язаних підсистем. Першою з них є підсистема базового освітнього відтворення, що формує фундамент людського капіталу, визначає рівень базових компетентностей і професійних інтересів населення. До її складу входять модернізовані школи, аграрні ліцеї, STEM-класи та центри дуальної освіти. Їх ключовою особливістю є інтеграція робототехніки, точного землеробства, цифрових технологій та екоосвіти у навчальні програми. Новизна цієї підсистеми полягає в орієнтації формальної освіти на майбутні професії аграрного сектору – smart farming, агродронні технології, біотехнології, логістичні та цифрові професії.

Другою підсистемою є адаптивна освіта дорослих, що забезпечує динамічне реагування на потреби місцевого ринку праці та створює умови для швидкої перекваліфікації населення. У межах цієї підсистеми реалізуються програми підвищення кваліфікації фермерів, тренінги для внутрішньо переміщених осіб, освітні курси для жінок-підприємниць, навчальні модулі аграрних стартапів. Авторська новизна полягає у створенні «мобільних освітніх команд громади» - виїзних груп експертів, які забезпечують доступність коротких практичних курсів у найбільш віддалених селах і прискорюють адаптацію населення до нових економічних умов.

Третьою підсистемою є цифрова трансформація освіти, спрямована на забезпечення рівноправного доступу мешканців сільських територій до сучасних цифрових ресурсів і навчальних платформ. Вона передбачає використання онлайн-курсів, створення цифрових лабораторій, запровадження дистанційного навчання та розвиток SmartVillage-інфраструктури. Новизна підходу полягає у трактуванні цифрових базових навичок як нової форми грамотності, що є обов'язковою для всіх вікових груп, включаючи населення старшого віку.

Четверта підсистема – кар'єрний супровід та зайнятість – охоплює систему підтримки професійного розвитку населення. Її елементи включають центри кар'єри, профорієнтаційні програми, консультації, менторські ініціативи та партнерські проєкти між школами, громадами та бізнесом. Важливою інноваційною частиною є створення «кар'єрної карти громади», яка містить дані

про пріоритетні професії, кадровий попит, можливі траєкторії навчання та місцеві можливості працевлаштування.

Реалізація авторського підходу спирається на низку концептуальних принципів. Першим є територіальна релевантність, що передбачає формування освітніх програм відповідно до спеціалізації конкретної громади - зернової, молочної, ягідної, садівничої, аквакультурної чи туристичної. Другим принципом є трактування освіти як повноцінної інфраструктури розвитку, рівнозначної медичній, соціальній чи транспортній інфраструктурі громади. Третій принцип - мікроекономічна орієнтація, яка передбачає узгодження освітніх програм із реальними економічними потребами та сценаріями розвитку місцевого бізнесу, включно з кооперацією, переробкою та кластеризацією. Четвертим є цифрова інклюзія та доступність, які мають гарантувати, що цифрові компетентності формуються у всіх вікових груп населення. П'ятим принципом виступає гнучкість та мобільність навчання, що забезпечує доступність освіти через курси, мобільні тренінги, дистанційні формати та змішані моделі навчання.

Освіта є одним із ключових інструментів мобілізації людського потенціалу сільських територій та формування умов для соціально-економічного розвитку громад. Вона визначає рівень професійних компетенцій населення, забезпечує адаптацію до сучасних технологічних змін і безпосередньо впливає на продуктивність аграрного сектору. У контексті воєнних ризиків та демографічних викликів роль освіти зростає ще більше, оскільки саме вона забезпечує стійкість та відновлюваність людського капіталу.

Модернізація освітньої інфраструктури повинна здійснюватися на засадах доступності, цифрової інклюзії, орієнтації на потреби аграрного ринку праці та принципу неперервного навчання. Забезпечення доступу до якісних освітніх послуг у сільських громадах є критично важливим, адже нерівність у можливостях навчання призводить до нерівності в економічній активності та поглиблює соціальні дисбаланси. Розширення цифрової складової освіти дозволяє подолати технологічне відставання та адаптувати населення до умов цифрової економіки.

Компетентнісний підхід стає основою формування оновленої моделі

людського капіталу, яка відповідає сучасним викликам війни, швидким технологічним змінам та потребам регіональної економіки. Він спрямований на розвиток не лише традиційних професійних навичок, а й на формування когнітивних, цифрових, соціальних та підприємницьких компетенцій, що посилюють потенціал громад у довгостроковій перспективі.

Інвестиції в освіту мають потужний мультиплікативний ефект. Вони сприяють зростанню зайнятості, активізації підприємницької діяльності, підвищенню економічної мобільності населення та зміцненню соціального капіталу. Водночас розвиток освітньої інфраструктури позитивно впливає на демографічну ситуацію, оскільки якісні освітні можливості підвищують привабливість громади для молоді та сімей із дітьми.

Здоров'я населення є фундаментальною умовою стійкого розвитку сільських територій, оскільки визначає рівень працездатності, соціальної активності та економічної продуктивності громад. У структурі людського капіталу воно розглядається не лише як фізичний або медичний стан, а як комплексна здатність людини повноцінно брати участь в економічному, соціальному й громадському житті. Відповідно до підходів WHO Rural Health Framework, UNDP Human Development Model та OECD Health Systems Resilience, а також досліджень українських науковців, здоров'я мешканців сільських громад формується під впливом широкого спектра інституційних, економічних, інфраструктурних і соціальних чинників [524].

У період війни та післявоєнної відбудови здоров'я населення сільських територій зазнає особливо сильних викликів. Серед ключових проблем – погіршення доступу до медичних послуг, зростання частоти хронічних захворювань, підвищений рівень посттравматичних стресових розладів серед ветеранів та внутрішньо переміщених осіб, старіння населення та гостра нестача медичних кадрів. До цього додається руйнування медичної інфраструктури та зростання потреби у психосоціальній підтримці. За таких умов створення ефективної системи підтримки та зміцнення здоров'я населення стає одним із ключових напрямів відтворення людського капіталу та стратегічним пріоритетом

державної політики.

У післявоєнний період українські громади потребують комплексної та адаптивної моделі охорони здоров'я, здатної забезпечити доступність медичних послуг для всіх категорій населення. Одним із центральних напрямів є розвиток первинної медичної допомоги та мобільних медичних бригад, що дозволяє значно наблизити медичні послуги до віддалених сіл, забезпечити регулярні виїзди сімейних лікарів і фельдшерів, надання базової діагностики, профілактики та лікування. Цей підхід повністю відповідає концепції Primary Health Care (WHO), яка базується на доступності, профілактичності та невідкладності медичної допомоги [525].

Другим важливим напрямом є впровадження телемедицини та цифрових медичних сервісів. Дистанційні консультації, електронні медичні картки пацієнтів та можливість запису на прийом через eHealth-платформи дозволяють значно зменшити нерівність між містом і селом у доступі до медичних послуг. Телемедичні технології забезпечують оперативне отримання фахової допомоги у громадах, де бракує лікарів, а також підтримують безперервність медобслуговування в умовах кризових ситуацій чи обмеженої мобільності населення.

Третім елементом сучасної системи підтримки здоров'я є програми психосоціальної допомоги, розроблені відповідно до підходу WHO MHPSS. У межах цих програм здійснюється супровід людей із травматичними переживаннями, підтримка ветеранів, внутрішньо переміщених осіб, жінок і сімей з дітьми, організація групових сесій психічного здоров'я. Враховуючи масштаб психологічних наслідків війни, психосоціальна підтримка стає невіддільним елементом формування людського капіталу, оскільки стабільний психоемоційний стан безпосередньо впливає на працездатність, навчання, соціальну активність та готовність до підприємницької діяльності.

Четвертим напрямом виступає розвиток сільської медичної інфраструктури, який включає оновлення мережі ФАПів, амбулаторій, будівництво сучасних медичних хабів та їх забезпечення необхідним обладнанням і персоналом.

Українські вчені підкреслюють, що інвестиції в медичну інфраструктуру мають один з найвищих соціальних мультиплікаторів, оскільки безпосередньо впливають на якість життя населення, демографічні тенденції та загальний рівень людського капіталу [526].

На основі міжнародних рекомендацій та українських практик виділяється комплекс ключових інструментів, спрямованих на збереження та зміцнення здоров'я населення сільських громад. Їх упровадження дозволяє створити багатовимірну систему охорони здоров'я, здатну функціонувати в умовах воєнних ризиків, демографічних викликів та обмеженої інфраструктури.

Відповідно до рекомендацій WHO Rural Health Framework центральним інструментом є модернізація первинної медичної допомоги, що включає створення мобільних медичних бригад, наближення медичних послуг до домогосподарств та організацію профілактичних програм [527]. Цей підхід особливо важливий для віддалених сіл, де відсутні лікарі або де зафіксовано значне скорочення медичного персоналу. Українська практика демонструє ефективність таких рішень: мобільні бригади, створені за підтримки МОЗ та міжнародних донорів, вже забезпечують діагностику та базове лікування у громадах, що зазнали руйнувань або втратили медичні заклади.

Не менш значущим інструментом є телемедицина, впровадження якої відповідає рекомендаціям OECD Health Systems Resilience та EU Digital Health Strategy. Цифрові консультації, електронні медичні картки, дистанційний моніторинг стану здоров'я та онлайн-запис до лікарів дозволяють компенсувати нестачу кадрів, забезпечити оперативність отримання медичної допомоги й уникнути надмірних транспортних витрат. Досвід українських громад засвідчує, що телемедицина стала одним із найефективніших рішень у період воєнних обмежень і зруйнованої інфраструктури.

Важливою частиною сучасних інструментів охорони здоров'я є програми психосоціальної підтримки (MHPSS), рекомендовані WHO та UNDP. Вони спрямовані на лікування наслідків травматичних подій, підтримку ветеранів, внутрішньо переміщених осіб, сімей із дітьми та осіб, які пережили втрату або

вимушену міграцію. Такий інструментарій набуває пріоритетності, оскільки психічне здоров'я безпосередньо визначає соціальну активність, працездатність та здатність населення долучатися до економічного життя громади.

Додатковими інструментами виступають програми здорового способу життя, вакцинації, профілактики серцево-судинних і метаболічних захворювань, які рекомендуються FAO Rural Well-Being Model та WHO Noncommunicable Diseases Strategy. Для українських сільських територій, де значна частина населення зайнята у фізично напружених видах діяльності й має обмежений доступ до сучасної профілактики, ці програми є особливо важливими.

Представлені інструменти охоплюють як традиційні форми медичної допомоги, так і сучасні цифрові механізми, що відповідають рекомендаціям WHO, OECD та UNDP щодо трансформації системи охорони здоров'я у малодоступних територіях (табл. 5.11). Їх систематизація дозволяє визначити логіку побудови комплексної моделі медичного забезпечення, спрямованої на відтворення та підтримку людського капіталу сільських територій.

Таблиця 5.11

Інструменти зміцнення здоров'я населення сільських громад

Інструмент	Суть механізму	Очікувані результати
Первинна медична допомога	сімейні лікарі, мобільні бригади	своєчасна діагностика, зменшення смертності
Телемедицина	дистанційні консультації, е-реєстри	доступність спеціалістів
Психосоціальні програми	підтримка ветеранів, ВПО, сімей	зменшення травматичних наслідків війни
Медичні хаби	комплексні амбулаторії + діагностика	якісні послуги у громаді

Джерело: власна розробка автора

Першим і базовим інструментом є первинна медична допомога, яка передбачає роботу сімейних лікарів і мобільних медичних бригад. Цей механізм забезпечує рівномірне охоплення населення медичними послугами, наближає діагностику до віддалених сіл та дозволяє оперативно виявляти захворювання. Результатом стає зниження рівня смертності від запобіжних причин, контроль хронічних хвороб і зменшення кількості невідкладних випадків. У громадах,

постраждалих від війни, мобільні бригади часто є єдиним каналом доступу до медичної допомоги.

Другим інструментом виступає телемедицина, що включає дистанційні консультації та електронні медичні реєстри. Її значення особливо велике для сільських територій, де існує нестача вузьких спеціалістів, а доступ до медичних закладів ускладнений поганими дорогами або руйнуваннями інфраструктури. Телемедицина забезпечує можливість отримати кваліфіковану допомогу без необхідності фізичної присутності в лікарні, що значно зменшує ризики для вразливих груп населення та економить ресурси громади.

Третім важливим інструментом є психосоціальні програми, які спрямовані на підтримку ветеранів, внутрішньо переміщених осіб, сімей із дітьми та людей, що пережили травматичний досвід. В умовах війни та післявоєнного відновлення саме психічне здоров'я стає визначальним компонентом людського капіталу. Запровадження MHPSS-програм дозволяє зменшити рівень депресивних і стресових розладів, сприяє поверненню населення до активної праці та підвищує стійкість громад до соціальних потрясінь.

Четвертий інструмент – медичні хаби, які поєднують амбулаторну допомогу, діагностику та частину спеціалізованих медичних послуг. Це сучасна форма організації медичної інфраструктури, що дозволяє концентрувати ресурси, підвищувати якість обслуговування та зменшувати витрати на утримання численних малопотужних закладів. Як показує міжнародний досвід, медичні хаби стають центральними точками медичного догляду у сільських регіонах і забезпечують комплексність послуг у межах громади.

П'ятим інструментом є цифрові сервіси, зокрема системи eHealth, електронні медичні картки та цифрові маршрути пацієнтів. Їх упровадження оптимізує процеси управління медичними послугами, підвищує прозорість та спрощує комунікацію між пацієнтом і лікарем. Цифрові сервіси створюють основу для точного медичного менеджменту, а також сприяють формуванню сучасної цифрової культури охорони здоров'я у сільських громадах.

Запропонований авторський підхід до зміцнення здоров'я населення

сільських громад ґрунтується на концепції «інтегрованої здоров'ярезилієнтної системи громади» (Integrated Community Health Resilience System), яка передбачає комплексне поєднання медичних, цифрових, психосоціальних та інфраструктурних інструментів з урахуванням територіальної специфіки та умов післявоєнного відновлення (табл. 5.12).

У центрі запропонованого підходу розташована модель «Здоров'я громади 360°», яка охоплює чотири взаємопов'язані підсистеми: базову медичну підтримку, цифрову медицину, психосоціальну підтримку та модернізацію медичної інфраструктури.

Перша підсистема – базова медична підтримка – спрямована на розвиток первинної медичної допомоги, мобільних амбулаторних команд і профілактичних програм. Особлива увага у цій моделі приділяється посиленню ролі сімейного лікаря, який виступає координатором здоров'я громади, відповідає за раннє виявлення захворювань, профілактику та контроль хронічних хвороб. Важливим елементом є поєднання роботи сімейного лікаря, мобільної медичної команди та локальних волонтерів здоров'я, що дозволяє охопити віддалені домогосподарства та забезпечити безперервність медичного супроводу.

Друга підсистема – цифрова медицина та віддалені послуги - розглядає цифрові рішення як необхідну складову сучасної медичної інфраструктури. Вона охоплює телемедичні консультації, електронні медичні картки, дистанційний моніторинг стану здоров'я, цифрові маршрути лікування та інтеграцію з платформою eHealth. Важливою частиною є формування «цифрового медичного хабу громади» – центру, що забезпечує обробку медичних даних, координацію сервісів, взаємодію між закладами та доступ населення до вузьких спеціалістів без необхідності відвідування лікарні.

Третьою частиною виступає підсистема психосоціальної підтримки, яка враховує підходи WHO MHPSS і спрямована на допомогу ветеранам, внутрішньо переміщеним особам, сім'ям із дітьми, людям похилого віку та іншим вразливим групам. У межах цього підходу психосоціальне благополуччя розглядається як важливий чинник соціальної активності та економічної мобільності населення.

**Авторський підхід до використання інструментів зміцнення здоров'я
населення сільських громад**

Підсистема (рівень здоров'ярезилієнтної моделі)	Зміст та ключові характеристики	Інноваційні авторські елементи (новизна)	Очікувані результати для громади
1. Базова медична підтримка (Core Health Layer)	Первинна медична допомога, сімейні лікарі, мобільні бригади; профілактичні огляди; рання діагностика	Модель «сімейний лікар + мобільна команда + локальний волонтер здоров'я»	Підвищення доступності медичних послуг; зменшення смертності; контроль хронічних хвороб
2. Цифрова медицина та віддалені послуги (Digital Health Layer)	Телемедицина, дистанційні консультації, eHealth, електронні картки, цифрові маршрути лікування	«Цифровий медичний хаб громади» для координації даних і доступу до спеціалістів	Рівний доступ до медичних послуг; скорочення транспортних витрат; можливість лікування у віддалених селах
3. Психосоціальна підтримка та громадська стійкість (Psycho-Social Health Layer)	Психологічна допомога; програми МНПСС; підтримка ветеранів, ВПО, сімей; групові заняття	«Психологічні кабінети мобільного формату» та мережа Community Care Volunteers	Зменшення рівня ПТСР, тривожних і депресивних розладів; відновлення соціальної активності
4. Модернізація медичної інфраструктури (Health Infrastructure Layer)	Реконструкція ФАПів, амбулаторій; створення медичних хабів; оснащення обладнанням; стимулювання лікарів працювати в громаді	Модель «медичний хаб + сатлайт-кабінети у старостатах»	Комплексність і якість медичних послуг; привабливість громади для молодих лікарів; підвищення рівня медичної безпеки
Стратегічні принципи (спільні для всіх підсистем)	Резилієнтність, територіальна релевантність, цифрова інклюзія, профілактичність, мультисекторальна взаємодія	Інтеграція всіх інструментів у модель «Здоров'я громади 360°»	Створення стійкої системи охорони здоров'я з високим соціальним мультиплікатором

Джерело: власна розробка автора

Значну роль відіграють психологічні кабінети мобільного формату та мережа громадських помічників (Community Care Volunteers), які після короткого навчання можуть виявляти психологічні ризики, надавати первинну підтримку та

спрямовувати людей до фахівців.

Четверта підсистема – модернізація медичної інфраструктури – передбачає розвиток мережі ФАПів, амбулаторій, медичних хабів, пунктів невідкладної допомоги, оновлення обладнання та створення умов для залучення медичних кадрів до роботи в сільських громадах. У межах цієї моделі пропонується поєднувати централізований медичний хаб громади з мережею «сатлайт-кабінетів» у старостатах, що забезпечує концентрацію високотехнологічних ресурсів та одночасно гарантує доступність базових і спеціалізованих медичних послуг у всіх населених пунктах громади.

Узагальнення результатів дослідження свідчить, що система збереження та зміцнення здоров'я населення є одним із базових структурних елементів відтворення людського капіталу сільських територій. Вона визначає рівень працездатності, соціальної активності, тривалість життя та здатність населення брати участь у соціально-економічному розвитку громади. Ефективність цієї системи залежить не лише від медичної складової, а й від поєднання інфраструктурних, цифрових, психосоціальних, кадрових та управлінських інструментів.

Доведено, що інтеграція різних напрямів – модернізації медичної інфраструктури, розширення можливостей первинної медичної допомоги, розвитку телемедицини, зміцнення кадрового потенціалу та впровадження систем психосоціальної підтримки – формує основу для створення резилієнтної моделі охорони здоров'я у громадах. Особливої актуальності в умовах війни та післявоєнного відновлення набувають мобільні медичні бригади, які забезпечують доступність послуг у віддалених населених пунктах; телемедичні сервіси, які компенсують дефіцит спеціалістів; а також програми психічного здоров'я та психосоціальної підтримки, спрямовані на роботу з ветеранами, внутрішньо переміщеними особами та сім'ями, які зазнали травматичного досвіду.

Аналіз сучасних міжнародних і національних досліджень засвідчує, що саме доступна та якісна первинна медична допомога, у поєднанні з ефективними програмами психічного здоров'я, є ключовими чинниками довгострокової

стійкості та резилієнтності сільських громад. Ці компоненти визначають здатність населення адаптуватися до шоків, підтримувати високу якість життя та забезпечувати сталий розвиток територій.

Соціально-економічна інфраструктура є ключовим чинником, що визначає якість життя населення, рівень соціальної згуртованості та здатність людей реалізовувати свій потенціал у межах територіальної громади. У сучасних умовах війни, структурної трансформації ринку праці, зміни демографічної структури та поглиблення просторової нерівності її роль суттєво зростає. Саме соціальні простори, сервіси та інституції забезпечують утримання молоді, інтеграцію внутрішньо переміщених осіб, підтримку ветеранів, формування соціальної безпеки та активізацію громадського життя.

Згідно з дослідженнями UNDP Local Development Report, OECD Inclusive Growth Framework та стратегічним документом EU Rural Vision 2040, інвестиції у соціальну інфраструктуру мають прямий вплив на рівень довіри у громаді, її згуртованість, здатність до самоорганізації та ефективність управління. Наукові напрацювання вітчизняних дослідників підтверджують, що соціальний капітал відіграє не менш важливу роль, ніж економічний, оскільки саме він визначає якість взаємодії між членами громади, їхню готовність до кооперації, участі у прийнятті рішень та спільних відбудовчих процесах [528]. Розвинена соціальна інфраструктура стає тим середовищем, де відтворюються й активізуються комунікаційні, культурно-освітні, інклюзивні та мобілізаційні функції людського капіталу.

По-перше, важливу роль відіграють соціальні хаби, молодіжні простори та культурно-освітні центри, які виконують багатофункціональні завдання. Вони виступають осередками навчальної, культурної та творчої діяльності, забезпечують платформи для взаємодії молоді, сприяють формуванню цифрових, творчих та соціальних компетенцій (soft skills). Згідно з EU Youth Work Model, така інфраструктура суттєво впливає на утримання молоді в сільських територіях та формування активного громадянського середовища.

Другим важливим елементом є будинки громади, центри соціальних послуг

та сервісні офіси. Вони забезпечують доступ населення до адміністративних, соціальних, консультаційних та підтримувальних послуг. Через ці інституції здійснюється робота з вразливими групами населення, реалізуються програми підтримки ветеранів і ВПО, проводиться консультування з питань зайнятості, освіти, соціального захисту. Саме ці центри виступають інфраструктурою першого контакту між громадянином і системою підтримки громади.

Третім ключовим напрямом є програми підтримки малодоступних та соціально вразливих груп. Вони охоплюють заходи щодо соціальної інклюзії людей з інвалідністю, підтримку багатодітних сімей, розширення спектра соціальних програм для людей старшого віку, а також організацію догляду на дому та функціонування мобільних соціальних служб. Їхня роль особливо значуща у тих громадах, де доступ до установ соціальної підтримки є територіально обмеженим.

Четвертий елемент соціальної інфраструктури – розвиток громадського транспорту та мобільності населення. Відповідно до висновків World Bank Rural Mobility Study, мобільність є ключовою передумовою доступу до освіти, охорони здоров'я, ринку праці, адміністративних і культурних послуг [529].

Покращення транспортної інфраструктури та логістичних зв'язків створює можливості рівного доступу до ресурсів, сприяє інтеграції віддалених сіл та зменшує соціальну ізоляцію.

Представлена система елементів відображає багатокомпонентну природу соціальної інфраструктури, яка включає простори для взаємодії населення, інституції надання соціальних і адміністративних послуг, механізми підтримки вразливих груп і транспортні рішення, що забезпечують мобільність жителів (табл. 5.13).

Аналіз таблиці 5.13 свідчить, що соціальні хаби та культурно-освітні простори виконують функції організації навчальних заходів, комунікацій і соціальних подій, завдяки чому сприяють розвитку навичок, формуванню активної поведінки населення та зміцненню соціальних зв'язків. Вони є осередками громадського життя, де створюється простір для взаємодії та ініціатив, що прямо впливає на рівень соціальної згуртованості та формування соціального капіталу.

**Основні елементи соціальної інфраструктури та їх функціональне
призначення**

Елемент	Функції	Внесок у розвиток людського капіталу
Соціальні хаби	навчання, події, комунікації	розвиток навичок, зміцнення соціальних зв'язків
Молодіжні центри	неформальна освіта, активності	утримання молоді, формування soft skills
Центри соцпослуг	підтримка вразливих груп	соціальна інклюзія
Будинки громади	адміністративні та соціальні послуги	підвищення доступності сервісів
Громадський транспорт	мобільність населення	доступ до медицини, освіти, ринку праці

Джерело: власна розробка автора

Молодіжні центри забезпечують можливості для неформальної освіти, творчих активностей і громадської участі молоді. Через підтримку молодіжних ініціатив, розвиток soft skills і створення середовища для самореалізації вони виконують стратегічну функцію утримання молодого населення на селі та попередження міграційних втрат. Досвід країн ЄС свідчить, що такі центри є основою політики «утримання молоді в територіях» (youth retention policy).

Центри соціальних послуг відіграють ключову роль у підтримці соціально вразливих груп – людей з інвалідністю, багатодітних сімей, осіб старшого віку, внутрішньо переміщених осіб та ветеранів. Їхнє функціонування забезпечує соціальну інклюзію, доступ до послуг і рівність можливостей. В умовах війни значення центрів соціального захисту суттєво зростає, оскільки збільшується кількість домогосподарств, які потребують підтримки та супроводу.

Будинки громади та сервісні офіси забезпечують доступ до адміністративних, консультаційних і соціальних послуг. Їхня діяльність сприяє підвищенню якості управління на місцевому рівні, оптимізації взаємодії між населенням і владою, що підсилює рівень довіри та соціальної стабільності. Ці установи виконують функцію «єдиного вікна» для вирішення побутових, соціальних та адміністративних питань.

Громадський транспорт і системи мобільності населення виступають фундаментом доступу до медицини, освіти, ринку праці та культурних послуг.

Мобільність визначає можливість жителів сільських територій користуватися сервісами, які фізично розміщені за межами їхнього населеного пункту. За висновками World Bank Rural Mobility Study, транспортна доступність є критичним фактором рівності можливостей і територіальної згуртованості [529].

Запропонований авторський підхід до використання соціальної інфраструктури у відтворенні людського капіталу сільських територій ґрунтується на концепції «соціально-інфраструктурної екосистеми розвитку людського капіталу громади» (Community Social Infrastructure Ecosystem). Цей підхід передбачає розгляд соціальної інфраструктури не як сукупності окремих об'єктів чи інституцій, а як цілісної інтегрованої системи середовищ, сервісів та механізмів, що забезпечують формування, утримання та розвиток людського потенціалу в умовах воєнних викликів і післявоєнного відновлення.

У його основі лежить ідея про те, що соціальна інфраструктура повинна функціонувати не лише як механізм надання адміністративних чи соціальних послуг, а як активний інструмент мобілізації людського потенціалу, створення можливостей для освітнього, професійного, культурного та громадського розвитку. У цьому контексті соціальні інституції виконують роль середовищ, які стимулюють соціальну активність, формують соціальний капітал і забезпечують сталість розвитку громади.

Авторський підхід структурується через чотири взаємопов'язані підсистеми (табл. 5.14).

Перша підсистема – соціальної взаємодії та інтеграції (Community Interaction Layer) – охоплює соціальні хаби, молодіжні простори, культурні та креативні центри. Вони виконують функції соціальної комунікації, організації подій, проведення навчальних активностей, розвитку soft skills і зміцнення соціальної згуртованості. У межах цього підходу соціальний хаб розглядається як ключовий центр розвитку людського капіталу, що об'єднує освітні, культурні, волонтерські, молодіжні та громадські ініціативи. Важливою частиною є включення молодіжних просторів до стратегічних документів розвитку громад на основі концепції «Youth as Drivers of Territorial Development», що підсилює роль молоді у соціально-

економічній трансформації територій.

Таблиця 5.14

Авторський підхід до використання соціальної інфраструктури у відтворенні людського капіталу сільських територій

Підсистема (елемент авторського підходу)	Зміст та ключові характеристики	Інноваційні авторські елементи	Очікуваний внесок у розвиток людського капіталу
1. Підсистема соціальної взаємодії та інтеграції (Community Interaction Layer)	Соціальні хаби, молодіжні простори, культурно-освітні центри; простори для подій, навчання й комунікацій	Модель «Соціальний хаб як центр розвитку людського капіталу»; інтеграція молодіжних просторів у стратегії розвитку	Формування soft skills, розвиток комунікацій, зміцнення соціальних зв'язків; підвищення громадської активності
2. Підсистема соціального захисту та інклюзії (Social Inclusion & Protection Layer)	Центри соцпослуг, будинки громади, мобільні соціальні служби, програми підтримки ВПО, ветеранів, людей з інвалідністю	Модель «Соціальний супровід життєвих траєкторій»; мережа мобільних соціальних команд «Соціальна допомога поруч»	Соціальна інклюзія, підтримка вразливих груп, зниження соціальних ризиків, підвищення якості життя
3. Підсистема мобільності та доступності послуг (Mobility & Access Layer)	Громадський транспорт, шкільні маршрути, транспорт для людей з інвалідністю; логістичні рішення доступності послуг	Концепція «Соціальна мобільність 4.0»; створення інфраструктурних коридорів доступності між селами	Доступ до освіти, медицини, ринку праці; зменшення територіальної нерівності; підвищення мобільності населення
4. Підсистема інституційного партнерства та управління (Governance & Partnership Layer)	Громадські ради, механізми участі, соціальні проекти, партнерства з бізнесом, НУО та міжнародними організаціями	Модель «Co-Governance for Human Capital»; створення локальних соціальних альянсів (Local Social Coalitions)	Підвищення участі населення, розвиток соціального капіталу, залучення ресурсів і інновацій, посилення управлінської спроможності громади

Джерело: розробка автора

Друга підсистема – соціального захисту та інклюзії (Social Inclusion & Protection Layer) – включає будинки громади, центри соціальних послуг, мобільні соціальні служби, а також програми підтримки людей з інвалідністю, ветеранів, внутрішньо переміщених осіб та людей старшого віку. Її важливою частиною є впровадження моделі «соціального супроводу життєвих траєкторій», яка забезпечує персоналізовану та довготривалу підтримку вразливих соціальних груп. Доповнює систему мережа мобільних соціальних команд «Соціальна допомога

поруч», здатних надавати необхідні послуги навіть у найвіддаленіших населених пунктах громади.

Третя підсистема – мобільності та доступності послуг (Mobility & Access Layer) – охоплює громадський транспорт, маршрути соціальної мобільності, організацію довозення до закладів освіти й охорони здоров'я, а також спеціальні транспортні рішення для людей з інвалідністю. У межах розглянутого підходу пропонується концепція «Соціальної мобільності 4.0», яка поєднує транспортні, цифрові й логістичні механізми для розширення доступності послуг. Важливим елементом цієї підсистеми є формування «інфраструктурних коридорів доступності», що з'єднують сільські населені пункти з центрами освіти, медицини, соціальних і адміністративних послуг.

Четверта підсистема – інституційного партнерства та управління (Governance & Partnership Layer) – охоплює органи місцевого самоврядування, громадські ради, механізми участі населення, а також партнерства з бізнесом, міжнародними організаціями та неурядовими структурами. У запропонованому підході акцент робиться на моделі «Co-Governance for Human Capital», яка передбачає спільну відповідальність за розвиток соціальної інфраструктури між владою, громадою, бізнесом і громадянським суспільством. Значним інструментом є створення локальних соціальних альянсів (Local Social Coalitions), що забезпечують координацію програм підтримки молоді, ветеранів, внутрішньо переміщених осіб та інших цільових груп.

Узагальнення проведеного аналізу дає змогу стверджувати, що соціальна інфраструктура виступає однією з ключових складників відтворення людського капіталу у сільських територіальних громадах. Саме через мережу культурних, соціальних, комунікаційних та адміністративних інституцій забезпечується доступ населення до послуг, які визначають умови його життєдіяльності, рівень соціального добробуту та можливості самореалізації. Розвинена соціальна інфраструктура формує базове середовище, у якому відбуваються процеси навчання, соціальної інтеграції, взаємодії та мобілізації людського потенціалу.

Встановлено, що інструменти соціальної інфраструктури – соціальні хаби,

молодіжні центри, центри соціальних послуг, будинки громади, системи транспортної мобільності – є важливими каталізаторами соціальної згуртованості, інтеграції вразливих груп населення, розвитку молодіжних ініціатив та активізації громадської участі. Завдяки їх функціонуванню зміцнюється соціальний капітал, розширюється участь населення у прийнятті рішень, підвищується рівень довіри та соціальної взаємодії всередині громади.

Особливої уваги заслуговує висновок про те, що інвестиції у розвиток соціальних хабів, молодіжних просторів, транспортної доступності та центрів соціальних послуг мають довгостроковий соціальний мультиплікатор. Ці інвестиції сприяють покращенню якості людського капіталу, зменшенню відтоку молоді, розширенню доступу до освітніх, медичних та культурних послуг, а також формують підґрунтя для підвищення економічної активності населення.

Узгодженість отриманих результатів із сучасними міжнародними концепціями розвитку – UNDP Local Development Framework, OECD Inclusive Growth, EU Rural Vision 2040 – свідчить про те, що соціальна інфраструктура є стратегічною основою резилієнтності сільських громад. Вона визначає їх здатність протистояти зовнішнім шокам, адаптуватися до нових умов і забезпечувати сталий розвиток у процесі післявоєнної відбудови.

Розвинена соціальна інфраструктура також створює важливі передумови для формування соціальної мобільності населення, скорочення рівня бідності, зменшення соціальної ізоляції та стимулювання економічної активності. Таким чином, соціальна інфраструктура виступає не лише соціальним інститутом, а й економічним драйвером, який визначає потенціал сільських територій до зростання, інновацій та відновлення людського капіталу.

Економічні механізми відіграють центральну роль у відтворенні людського капіталу сільських територій, оскільки вони визначають умови зайнятості, інноваційності, мобільності населення, рівня доходів та формування стійкого підприємницького середовища. Згідно з концепцією конкурентних переваг територій М. Портера, економічний розвиток громади залежить від наявності локальних кластерів, сприятливого середовища для підприємництва,

функціонування інноваційної інфраструктури та ефективної взаємодії між бізнесом, освітою і державними інституціями [530].

У моделі агроінновацій FAO (FAO Agricultural Innovation Systems Framework) людський капітал визначається основним джерелом інноваційного потенціалу аграрного сектору, а економічні інструменти – факторами, які формують середовище для реалізації знань, навичок та підприємницьких ініціатив населення.

У структурі економічних інструментів відтворення людського потенціалу виділяється кілька ключових груп.

Першою групою є механізми стимулювання підприємництва та samozайнятості. Вони включають мікрогрантові програми, пільгове кредитування (зокрема програму «5–7–9»), компенсацію відсоткових ставок, підтримку сімейних ферм і сільськогосподарських кооперативів. Застосування цих інструментів сприяє формуванню нових джерел доходів, активізації підприємницької ініціативи та створенню робочих місць, що має особливе значення для утримання та повернення молоді у громади.

Другою групою виступають інструменти розвитку кластерних моделей. Локальні аграрні, ягідні, тепличні, аквакультурні чи медові кластери створюють синергію між виробниками, переробними підприємствами, науковими установами та логістичними структурами. Кластери сприяють підвищенню конкурентоспроможності території, розширенню ринкових можливостей, створенню доданої вартості та масштабуванню інновацій. У рамках підходу М. Портера кластери виступають каталізатором розвитку людського капіталу, оскільки забезпечують навчання, обмін знаннями, мобільність та професійний розвиток.

Третю групу становлять фермерські інкубатори, бізнес-хаби та центри інновацій. Їх функціонування передбачає надання консалтингових послуг, навчання з бізнес-планування, доступу до сучасних технологічних рішень, а також підтримку розвитку фермерських та аграрних стартапів. Відповідно до моделі FAO Digital Village Initiative, інноваційні хаби є ключовими середовищами формування людського потенціалу, оскільки вони забезпечують доступ до нових знань,

цифрових технологій та підприємницьких навичок.

Четвертою групою є інструменти підтримки молодіжного підприємництва та жіночих ініціатив, що мають особливу вагу з огляду на демографічні зрушення та трудову міграцію. Вони включають грантові програми для молодих підприємців, курси та програми жіночого лідерства, розвиток сімейного бізнесу. Розширення можливостей для жінок і молоді сприяє підвищенню економічної активності, зменшенню трудової міграції та створенню інноваційних проєктів на місцевому рівні.

П'ятою групою є програми зі створення робочих місць у галузях переробки, логістики та сільського туризму. Ці напрями мають значний потенціал для розвитку місцевої зайнятості, формування довгострокового економічного потенціалу сільських громад, диверсифікації місцевої економіки та підвищення стійкості територій до зовнішніх шоків.

Представлені групи інструментів охоплюють п'ять стратегічних напрямів: підтримку підприємництва, розвиток кластерів, формування інноваційної інфраструктури, підтримку молодіжних та жіночих ініціатив і стимулювання зайнятості в секторах переробки та туризму (табл. 5.15).

Таблиця 5.15

Економічні інструменти активізації людського капіталу: групування та вплив

Група інструментів	Зміст	Очікуваний ефект
Підтримка підприємництва	гранти, пільгові кредити, кооперація	підвищення зайнятості, нові МСП
Кластерні моделі	аграрні та переробні кластери	додана вартість, інновації
Інноваційна інфраструктура	бізнес-хаби, інкубатори	розвиток стартапів і технологій
Підтримка молоді та жінок	гранти, акселератори	утримання молоді, гендерна рівність
Розвиток переробки й туризму	нові робочі місця	економічна диверсифікація

Джерело: власна розробка автора

Першою групою є інструменти підтримки підприємництва, що включають грантові програми, пільгове кредитування, компенсаційні механізми та стимулювання кооперації. Їхня роль полягає у створенні сприятливих умов для

започаткування та розвитку малого й середнього бізнесу. Ці інструменти безпосередньо впливають на розширення зайнятості, підвищення економічної активності та формування середовища, у якому населення може реалізувати свої професійні навички й підприємницький потенціал.

Другою групою виступають кластерні моделі, такі як аграрні, ягідні, аквакультурні, медові та переробні кластери. Кластери забезпечують синергію між виробництвом, переробкою, логістикою, освітою та наукою, що сприяє зростанню доданої вартості, інноваційності та професійного обміну. Для людського капіталу це означає розширення доступу до сучасних технологій, підвищення кваліфікації та можливість працювати у більш продуктивних секторах.

Третьою групою є інноваційна інфраструктура, яка представлена бізнес-хабами, фермерськими інкубаторами та центрами інновацій. Ці інструменти забезпечують консалтингову підтримку, навчання з бізнес-планування, доступ до цифрових рішень, підтримку стартапів і розвиток AgriTech-технологій. Їх внесок у людський капітал полягає у формуванні сучасних компетенцій, розвитку інноваційного мислення та підвищенні конкурентоспроможності робочої сили.

Четвертою групою є інструменти підтримки молодіжного підприємництва та жіночих ініціатив. Вони відіграють стратегічну роль у громадах, що переживають депопуляцію та міграційні втрати. Програми молодіжних грантів, акселератори та ініціативи жіночого лідерства сприяють утриманню молоді, підвищенню їхньої професійної активності, а також посиленню гендерної рівності в економічній сфері. У ширшому вимірі це підвищує соціальну динаміку та інноваційний потенціал території.

П'ятою групою виступають інструменти розвитку переробки, логістики та сільського туризму, які створюють нові робочі місця та забезпечують економічну диверсифікацію. Такі сектори формують довгостроковий економічний потенціал, сприяють розвитку місцевої зайнятості, забезпечують зростання доходів населення та зменшують залежність території від одного виду економічної діяльності.

У сукупності всі групи інструментів формують комплексну економічну основу для розвитку людського капіталу, забезпечуючи зростання зайнятості,

розвиток інноваційних компетенцій, удосконалення підприємницьких навичок, підвищення економічної мобільності населення та стійкість сільських громад до зовнішніх викликів.

Економічна активізація людського капіталу сільських територій у запропонованому авторському підході розглядається крізь призму концепції «економічної екосистеми розвитку людського капіталу громади» (Economic Human Capital Development Ecosystem). В її основі лежить ідея про те, що розвиток людського капіталу та економічна активність населення не можуть забезпечуватися окремими точковими заходами. Вони потребують цілісної, багаторівневої системи, яка поєднує інструменти підтримки підприємництва, інновацій, кластеризації, зайнятості та економічної мобільності, адаптовані до специфіки кожної громади. Економічна екосистема у цьому контексті трактується як сукупність взаємопов'язаних механізмів, що забезпечують перетворення потенціалу населення на стійкі економічні результати.

Запропонована концепція охоплює чотири взаємопов'язані підсистеми, що у своїй сукупності формують інтегрований механізм розвитку людського капіталу в сільських громадах (табл. 5.16). Першою є підсистема підприємницької мобілізації, яка виконує базову функцію перетворення людського потенціалу жителів громади на реальні економічні результати – нові бізнеси, робочі місця та додану вартість.

До її змістових компонентів належать мікрогрантові програми, пільгове кредитування (зокрема програма «5–7–9»), підтримка кооперації та сімейних ферм, юридичний та консалтинговий супровід підприємців, розвиток соціального підприємництва. Важливим елементом запропонованого підходу є концепція «підприємницьких маршрутів громади», яка окреслює поетапну траєкторію розвитку підприємця – від зародження бізнес-ідеї й пошуку стартових ресурсів до розширення та масштабування діяльності. Така логіка дає можливість комплексно супроводжувати людину на всіх етапах її економічної самореалізації.

Друга підсистема – інноваційної інфраструктури та цифрової економіки – спрямована на формування середовища, у якому знання, технологічні рішення та цифрові інструменти стають основою розвитку компетентностей населення та

модернізації місцевої економіки. До ключових складників цієї підсистеми належать бізнес-хаби, фермерські інкубатори, центри інновацій, цифрові лабораторії, AgriTech-платформи, участь у міжнародних програмах (зокрема FAO Digital Village Initiative), а також розвиток локальних стартапів і технологічних кластерів. У межах концепції застосовується поняття «цифрового інноваційного поля громади», що відображає інтегровану екосистему цифрових сервісів, локальних ініціатив у сфері R&D та інструментів підтримки технологічного підприємництва. Такий підхід створює основу для переходу сільської економіки до більш високотехнологічної моделі розвитку.

Третя підсистема – кластерного та кооперативного розвитку – забезпечує формування мережевої взаємодії між виробниками, переробними підприємствами, логістичними структурами, освітніми установами та науковими інституціями. Вона охоплює створення аграрних, ягідних, медових, тепличних, аквакультурних і ферм та переробних кластерів, запуск кооперативних платформ (зернових, овочевих, тваринницьких), розвиток партнерства з університетами й дорадчими службами, формування логістичних та збутових ланцюгів. Важливою рисою запропонованого підходу є концепція «кластерного мультиплікатора людського капіталу», яка підкреслює, що професійні навички, управлінські компетенції та підприємницькі здібності населення формуються та вдосконалюються завдяки участі у кластерних мережах, де поєднано виробництво, переробку, логістику, інновації та навчання.

Четверта підсистема – економічної мобільності та зайнятості – зосереджена на розширенні можливостей працевлаштування, професійної адаптації та стабілізації доходів населення. Серед її ключових інструментів – розвиток переробних галузей, логістики, сільського туризму, організація програм професійної підготовки й перепідготовки, підтримка молодіжного та жіночого підприємництва, розвиток локальних моделей зайнятості та гнучких форматів роботи (зокрема дистанційної та часткової зайнятості). Важливою складовою підходу є застосування «локальних карт економічної мобільності», які використовуються для аналізу потреб місцевого ринку праці, прогнозування

Авторський підхід до економічної активізації людського капіталу сільських територій

Підсистема авторського підходу	Зміст / ключові характеристики	Інструменти реалізації	Очікувані результати
1. Підсистема підприємницької мобілізації	Формування умов для розвитку малого бізнесу, самозайнятості, сімейних ферм та кооперації	• мікрогранти; • пільгове кредитування («5–7–9»); • підтримка сімейних ферм; • юридичний та бізнес-консалтинг; • розвиток соціального підприємництва	• зростання МСП; • підвищення зайнятості; • активізація місцевої економіки; • формування підприємницьких компетенцій
Авторська новизна	Модель «підприємницьких маршрутів громади», що забезпечує покрокову траєкторію розвитку підприємця від ідеї до масштабування		
2. Підсистема інноваційної інфраструктури та цифрової економіки (<i>Innovation & Digital Layer</i>)	Формування інноваційного середовища, розвиток AgriTech, діджиталізація економічної діяльності	• бізнес-хаби; • фермерські інкубатори; • центри інновацій; • цифрові лабораторії; • платформи FAO Digital Village; • підтримка технологічних стартапів	• поширення інновацій; • зростання цифрових компетенцій; • розвиток стартап-культури; • зростання технологічної конкурентоспроможності громад
Авторська новизна	«Цифрове інноваційне поле громади» – інтегрована система цифрових сервісів, R&D, стартапів та AgriTech		
3. Підсистема кластерного та кооперативного розвитку (<i>Cluster & Cooperation Layer</i>)	Створення кластерів, кооперативів та мережевої взаємодії між виробниками, переробниками, логістикою, освітою і наукою	• аграрні, ягідні, медові, аквакультурні кластери; • кооперативні платформи; • партнерство з університетами та дорадчими службами; • логістичні кластери	• зростання доданої вартості; • професіоналізація робочої сили; • синергетичний ефект між учасниками мережі; • масштабування інновацій
Авторська новизна	Модель «кластерного мультиплікатора людського капіталу» – розвиток компетенцій через участь у кластерних ланцюгах		
4. Підсистема економічної мобільності та зайнятості (<i>Economic Mobility & Employment Layer</i>)	Розширення можливостей зайнятості, створення нових робочих місць, професійна адаптація населення	• програми розвитку переробки та логістики; • сільський туризм; • професійні курси та перекваліфікація; • підтримка молодіжного та жіночого підприємництва; • моделі гнучкої зайнятості	• зростання рівня зайнятості; • повернення молоді; • зменшення трудової міграції; • розвиток місцевих ринків праці
Авторська новизна	«Локальні карти економічної мобільності» — інструмент прогнозування зайнятості та професійних траєкторій у громаді		

попиту на професії та навички, а також для узгодження освітньої політики з реальною економічною структурою громади.

Економічні інструменти розвитку сільських територій відіграють визначальну роль у формуванні та відтворенні людського капіталу, оскільки саме вони створюють базові умови для зайнятості, підприємництва, інноваційної активності та економічної мобільності населення. Комплексний аналіз засвідчує, що механізми підтримки підприємництва, кооперації, кластеризації та технологічного розвитку формують основу стійкої економічної динаміки у громадах та виступають ключовими драйверами відтворення людського потенціалу.

Створення сприятливих умов для розвитку локального бізнесу забезпечує появу нових робочих місць, підвищення рівня доходів, активізацію економічних ініціатив населення та посилення участі громадян у місцевій економіці. Це стимулює економічну мобільність, зменшує ризики трудової міграції та зміцнює демографічний потенціал сільських територій.

Кластерні моделі, інноваційні хаби та бізнес-інкубатори відіграють роль каталізаторів інноваційного розвитку, забезпечують впровадження сучасних технологій, сприяють модернізації виробництва та створюють інтегровані середовища взаємодії між бізнесом, наукою, освітою і місцевим самоврядуванням. У результаті формується високопродуктивне інноваційне середовище, що підсилює конкурентоспроможність територій.

Особливого значення набуває підтримка молодіжного та жіночого підприємництва, яка не лише сприяє розширенню економічної активності, але й є стратегічним інструментом утримання населення на селі. Такі програми допомагають долати бар'єри доступу до ресурсів, стимулюють соціальну включеність та створюють нові економічні можливості для демографічно важливих груп населення.

Цифровізація сьогодні є однією з ключових детермінант модернізації людського капіталу сільських територій, оскільки забезпечує доступ населення до сучасних освітніх, медичних, соціальних та економічних можливостей. Вона

формує новий тип соціально-економічної поведінки, у якій цифрові компетенції виступають базовими умовами конкурентоспроможності людини. Саме цифрові навички визначають здатність жителів сільських громад адаптуватися до змін ринку праці, реалізовувати підприємницькі ініціативи, ефективно працювати з даними, користуватися державними сервісами та брати участь у цифровій економіці.

Згідно з аналітичними висновками OECD Digital Rural Framework цифрова трансформація сільських територій є не лише технологічним явищем [531]. Вона має глибокий соціально-економічний зміст, адже забезпечує вирівнювання територіальних можливостей, підвищує інституційну спроможність громад, сприяє соціальній інтеграції та відкриває нові канали економічної мобільності. Європейський індекс DESI підтверджує тісний взаємозв'язок між рівнем цифрових навичок населення, рівнем його доходів, включеністю в ринок праці та доступністю соціальних послуг.

Для України цифровізація має ще й додатковий, стратегічний вимір - вона є інструментом резилієнтності сільських територій в умовах війни. Вона забезпечує безперервність функціонування управлінських процесів, можливість дистанційної роботи та навчання, доступ до електронних медичних та адміністративних сервісів, а також допомагає громадам швидко відновлювати критично важливі функції після кризових подій.

Цифровізація сільських територій охоплює низку ключових напрямів, що формують сучасне цифрове середовище та безпосередньо впливають на можливості відтворення людського капіталу. Першим і базовим напрямом є розвиток інтернет-покриття та створення локальних цифрових просторів. Надійний і швидкісний інтернет у сільській місцевості є фундаментальною умовою для участі населення у цифровій економіці, отримання онлайн-освіти, застосування телемедичних послуг і формування дистанційних форматів зайнятості. Важливу роль у цьому процесі відіграє створення цифрових хабів, коворкінгів, інноваційних центрів і модернізованих бібліотек, що формують нове соціально-освітнє середовище, де жителі можуть практикувати цифрові навички, взаємодіяти з

сучасними технологіями та використовувати їх у професійній діяльності.

Другий напрям цифровізації стосується розвитку цифрової грамотності та спроможності населення працювати з електронними сервісами. У межах UNESCO Digital Skills Framework цифрові компетенції охоплюють базове володіння цифровими пристроями, уміння працювати з інформацією, користування онлайн-послугами та навички кібербезпеки. Для сільських громад це є критично важливим, адже цифрова грамотність забезпечує професійну адаптацію, створює нові можливості зайнятості, підтримує підприємницьку активність та сприяє подоланню цифрового розриву між містом і селом.

Третій напрям цифрової трансформації пов'язаний із впровадженням AgriTech-технологій в аграрне виробництво. Сучасне цифрове оснащення – дрони, GPS-навігація, сенсори моніторингу ґрунтів, цифрові карти полів і прогностичні моделі – сприяє підвищенню продуктивності аграрних підприємств, оптимізації витрат і поліпшенню точності управлінських рішень. За даними FAO (2023), цифрові технології здатні підвищувати продуктивність аграрних МСП на 30–40%, стимулюючи водночас формування більш технологічного та інноваційно орієнтованого людського капіталу [532].

Четвертий напрям цифровізації охоплює цифрове врядування, створення електронних реєстрів та розвиток SmartVillage-платформ. Концепція «розумних сіл» передбачає інтеграцію цифрових інструментів у систему муніципальних сервісів, що включає електронні заявки, цифрові каталоги послуг, системи моніторингу інфраструктури та аналітику потреб населення. Такі рішення підвищують прозорість і ефективність управління, зменшують бюрократичні бар'єри та посилюють громадську участь у прийнятті рішень.

У цілому сучасний розвиток людського капіталу сільських громад дедалі більшою мірою залежить від якості цифрового середовища, яке формує можливості доступу населення до освіти, послуг, економічної активності та громадської взаємодії. Цифровізація поступово перетворюється на ключовий детермінант соціально-економічного розвитку, визначаючи характер модернізації компетентностей, підвищення продуктивності та посилення стійкості територій. У

цьому контексті зростає значущість систематизації цифрових інструментів, здатних впливати на процеси відтворення та розширення людського капіталу.

Сформований комплекс цифрових рішень охоплює базову інфраструктуру, цифрові компетентності, AgriTech-технології та інструменти SmartVillage (табл. 5.17). Їх застосування формує технологічне підґрунтя для модернізації економічних процесів, підсилення інституційної спроможності та підвищення якості життя населення.

Таблиця 5.17

Основні цифрові інструменти розвитку людського капіталу

Напрямок	Приклади інструментів	Очікуваний ефект
Інтернет-покриття	оптоволоконні мережі, Wi-Fi точки	доступ населення до сервісів
Цифрова грамотність	тренінги, освітні курси	участь у цифровій економіці
AgriTech	дрони, GPS, сенсори	підвищення продуктивності
SmartVillage	цифрові реєстри, аналітика	прозоре управління

Джерело: власна розробка автора

Дані таблиці 5.17 відображають логічно вибудовану систему цифрових інструментів, що формують основу розвитку людського капіталу сільських територій, упорядковану за чотирма ключовими напрямками. Першим і базовим елементом є інтернет-покриття, яке забезпечує технічну можливість долучення населення до цифрового середовища. Розвиток оптоволоконних мереж і створення Wi-Fi зон формує рівний доступ жителів громади до онлайн-освіти, цифрових публічних послуг, сучасних каналів комунікації та нових форматів зайнятості. Наявність якісного інтернету виступає вирішальною умовою цифрової інклюзивності, сприяє подоланню просторових диспропорцій та відкриває доступ до економічних можливостей.

Другий напрям стосується формування цифрової грамотності, яка є ключем до розвитку навичок ефективного використання електронних сервісів. Освітні курси й тренінги забезпечують засвоєння базових та прикладних цифрових компетенцій, необхідних для професійної діяльності у цифровому середовищі. Зростання рівня цифрової грамотності позитивно впливає на можливості працевлаштування, професійну мобільність і здатність населення брати участь у

цифровій економіці.

Третім напрямом є впровадження AgriTech-рішень, серед яких використання дронів, GPS-навігації та сенсорних систем моніторингу. Ці технології відіграють стратегічну роль у підвищенні ефективності аграрного виробництва, що залишається основою економічного потенціалу більшості громад. AgriTech сприяє оптимізації ресурсних витрат, підвищенню точності управлінських рішень, зміцненню технологічної спроможності фермерських господарств, а також формує нові цифрові компетентності у працівників агросектору.

Четвертий напрям охоплює розвиток рішень SmartVillage, включно з електронними реєстрами, муніципальними цифровими платформами та інструментами аналітики. Такі технології суттєво підвищують прозорість і ефективність місцевого врядування, роблять адміністративні послуги доступнішими, розширюють можливості участі жителів у прийнятті рішень і сприяють зміцненню інституційної спроможності громади.

Разом узяті, ці інструменти формують комплексне цифрове середовище, яке не лише забезпечує підтримку економічної активності, а й створює сприятливі умови для розвитку компетенцій, ефективної самореалізації та соціальної інтеграції населення. Їх реалізація дозволяє громадам пришвидшити процеси модернізації, підвищити ефективність використання ресурсів і сформувавши новий тип людського капіталу - інноваційний, технологічно підготовлений і стійкий до викликів війни та періоду відбудови. У такому контексті виникає потреба у формуванні цілісної концептуальної моделі цифрового розвитку, здатної поєднати ці інструменти в єдиний системний підхід.

Запропонований авторський підхід базується на концепції «цифрової екосистеми розвитку людського капіталу громади» (Digital Human Capital Development Ecosystem), у межах якої цифровізація розглядається як комплексний процес трансформації, що охоплює освітні, економічні, соціальні та інституційні сфери життєдіяльності територій (табл. 5.18). У такій логіці цифрові технології виконують роль стрижневого чинника оновлення людського капіталу, розширюючи можливості доступу до сервісів, підвищуючи продуктивність праці,

формуючи сучасні компетентності та забезпечуючи участь населення у цифровій економіці. Це створює передумови для формування стійких, резилієнтних і конкурентоспроможних громад.

Таблиця 5.18

Авторський підхід до використання цифрових інструментів розвитку людського капіталу сільських територій

Підсистема цифрової екосистеми	Зміст та ключові характеристики	Приклади інструментів та рішень	Очікувані результати для розвитку людського капіталу
1. Digital Access Layer – Підсистема цифрової інфраструктури та доступності	Забезпечення технічних умов для цифрової активності населення; формування цифрового середовища громади	широкосмуговий інтернет у всіх населених пунктах; цифрові хаби, бібліотеки, коворкінги; публічні точки доступу; Smart-простори	усунення цифрового розриву; рівний доступ до освіти, медицини, ринку праці; підвищення соціальної й економічної мобільності
2. Digital Skills Layer – Підсистема цифрових компетенцій та освіти	Формування сучасних цифрових навичок населення; розвиток цифрової культури та професійних компетенцій	програми цифрової грамотності; AgriTech-skills для фермерів; сертифікаційні онлайн-курси; навчання кібербезпеці та медіаграмотності	підвищення цифрової спроможності населення; адаптація до ринку праці; зростання підприємницької активності; формування цифрової культури
3. Digital Economy & Innovation Layer – Підсистема цифрової економіки та інновацій	Використання цифрових технологій у бізнесі, аграрному виробництві, стартапах та інноваційних напрямках	дрони, сенсори, точне землеробство; CRM, ERP, e-commerce для МСП; інноваційні хаби, фермерські інкубатори; участь у FAO Digital Village	підвищення продуктивності аграрного сектору; розвиток стартапів та технологічної зайнятості; зростання конкурентоспроможності громад
4. Digital Governance & Participation Layer – Підсистема цифрового врядування та громадської участі	Цифрова взаємодія жителів із владою; прозорість і доступність послуг; розширення участі населення	SmartVillage-платформи; е-реєстри, е-послуги, цифрові кабінети; онлайн-опитування, петиції, бюджет участі; цифровий моніторинг інфраструктури	підвищення прозорості та довіри; зростання участі громадян у прийнятті рішень; швидкість і якість управлінських процесів; формування інституційної резилієнтності

Джерело: власна розробка автора.

Ключова ідея підходу полягає у всебічній інтеграції цифрових рішень у всі сфери функціонування громади – від освіти та охорони здоров'я до місцевого

врядування, підприємництва та аграрної діяльності. Така інтеграційна логіка дозволяє цифровізації відігравати роль каталізатора економічної активності, інструмента зміцнення соціального капіталу, підсилювача інституційної спроможності та драйвера формування резилієнтного людського потенціалу, здатного протидіяти викликам війни, депопуляційним тенденціям і трансформаційним процесам післявоєнного відновлення.

Центральним елементом концепції є модель «Цифровий контур громади 4.0», яка структурує цифрові процеси у вигляді чотирьох взаємопов'язаних підсистем.

Підсистема цифрової інфраструктури та доступності (Digital Access Layer) створює технологічну основу цифрової екосистеми і визначає базові можливості населення щодо використання цифрових сервісів. Її розвиток спрямований на формування рівномірно доступного цифрового середовища на всій території громади, усунення просторової нерівності та забезпечення умов, за яких кожен мешканець може користуватися електронними послугами, дистанційною освітою, онлайн-комунікаціями та цифровими платформами. Її ключові елементи включають забезпечення універсального широкосмугового інтернету, створення цифрових хабів, сучасних бібліотек і коворкінгів як просторів спільної роботи та навчання, а також розвиток Smart-просторів для професійних і творчих активностей. Публічні цифрові точки доступу у старостатах та віддалених селах виконують важливу компенсаторну функцію, вирівнюючи можливості жителів різних територій. Запропонована концепція «100% цифрової доступності громади» передбачає повне усунення зон без підключення та створення єдиного цифрового простору. Організаційною основою цього напрямку є принцип Digital-by-default, що орієнтує місцеву владу на системне застосування цифрових інструментів у процесах управління й надання послуг, підвищуючи прозорість і ефективність врядування.

Підсистема цифрових компетенцій та освіти формує людський капітал для цифрової трансформації, забезпечуючи розвиток цифрових навичок серед усіх груп населення. Цей напрям охоплює програми цифрової грамотності для дітей, молоді, дорослих, людей старшого віку та внутрішньо переміщених осіб; підготовку

аграріїв до використання сучасних AgriTech-рішень; навчальні курси з медіаграмотності, цифрової безпеки та роботи з даними; розвиток онлайн-освіти, персоналізованих microlearning-платформ і сертифікаційних програм. Запропоновано розглядати цифрову грамотність як сучасний аналог базової грамотності – навичку, без якої неможлива повноцінна участь у соціально-економічних процесах. Важливим доповненням є створення Community Digital Learning Framework – локальної системи розвитку цифрових компетенцій, що забезпечує індивідуалізацію освітніх траєкторій і сприяє зміцненню цифрової інклюзивності.

Підсистема цифрової економіки та інновацій орієнтована на впровадження цифрових технологій у місцевий економічний простір, модернізацію аграрного виробництва та підвищення інноваційної активності. Її ключовими компонентами є точне землеробство (дрони, GPS-навігація, сенсорні системи моніторингу, цифрові карти полів), цифрові рішення для МСП (CRM, ERP, мобільні застосунки), інкубаційна інфраструктура (стартап-хаби, центри інновацій), а також участь громад у міжнародних цифрових програмах. У межах підходу виокремлюється модель «цифрового агропідприємця громади», що поєднує цифрові навички, технологічні можливості та інноваційну підтримку для створення нових бізнесів у аграрних та суміжних секторах. Створення AgriTech-зон інновацій передбачає організацію спеціалізованих майданчиків, де фермери, молодь та аграрні МСП можуть практично опановувати цифрові технології, що прискорює модернізацію агросектору.

Підсистема цифрового врядування та участі населення (Digital Governance & Participation Layer) зосереджує цифрові сервіси управління громадою, забезпечуючи прозорість, інклюзивність і підзвітність управлінських процесів. До її складників належать SmartVillage-платформи для інтеграції муніципальних сервісів, електронні адміністративні послуги, цифрові реєстри, системи електронних запитів, а також інструменти електронної демократії — онлайн-опитування, електронні петиції, цифровий бюджет участі. Важливу роль відіграють технології цифрового моніторингу інфраструктури, що забезпечують оперативне

управління ресурсами, реагування на потреби населення та ухвалення рішень на основі даних.

Важливою частиною цифрового розвитку є формування цифрових навичок, які у сучасних умовах набувають статусу нової базової грамотності. Саме рівень цифрової компетентності визначає здатність населення користуватися сервісами, працювати дистанційно, адаптуватися до змін ринку праці та долучатися до цифрової економіки. Таким чином, розвиток цифрової грамотності стає критичним чинником економічної мобільності та конкурентоспроможності жителів сільських громад.

Особливу роль у підвищенні продуктивності та технологічності сільського господарства відіграють AgriTech-технології, що змінюють традиційні моделі агровиробництва. Застосування дронів, GPS-навігації, сенсорних систем і цифрових карт полів дозволяє оптимізувати виробничі процеси, раціонально використовувати ресурси, підвищувати врожайність і мінімізувати втрати. Це формує попит на нові компетенції серед фермерів і робітників аграрного сектору та стимулює розвиток інноваційного людського капіталу.

Не менш важливою частиною цифрової трансформації є розвиток SmartVillage-платформ, які забезпечують прозорість і відкритість управлінських процесів, підвищують ефективність надання адміністративних послуг та сприяють активній участі жителів у місцевому врядуванні. Завдяки цифровим інструментам ухвалення рішень стає більш демократизованим, а процеси управління – ефективнішими та орієнтованими на потреби громади.

У сучасних умовах війни, зростання воєнних загроз, логістичних розривів, демографічних змін та економічної нестабільності інституційна стійкість сільських громад набуває визначального значення. Саме вона визначає здатність органів місцевого самоврядування, соціальних інститутів, підприємств і домогосподарств адаптуватися до зовнішніх шоків, підтримувати безперервність надання базових послуг та створювати умови для збереження й відтворення людського потенціалу. Відповідно до рекомендацій OECD Resilience Model, UNDRR Resilience Framework, FAO Resilient Livelihoods Model та World Bank Emergency Preparedness Guidelines,

стійкість територій формується через поєднання ефективних інституцій, наявності кризових механізмів, збалансованого ризик-менеджменту, підготовлених кадрів, а також доступу до ресурсів і фінансових інструментів, що забезпечують здатність населення та бізнесу витримувати тривалі та раптові потрясіння.

Українські дослідники, серед яких М. Малік, О. Бородіна, Т. Заяць, О. Шубравська та Л. Мармоль, наголошують, що інституційна спроможність є базовою умовою збереження людського капіталу, адже саме якість управління, прозорість інституційних процесів, ефективність публічних сервісів та наявність соціального захисту визначають можливості населення адаптуватися до криз та відновлюватися після них. У цьому контексті важливою частиною є впровадження ризик-орієнтованого підходу до планування розвитку громад, що включає всебічний аналіз економічних, соціальних, демографічних і воєнних ризиків, картування небезпек, визначення критичної інфраструктури, розроблення сценаріїв розвитку та формування систем раннього попередження. Такий підхід, відповідно до позицій OECD, забезпечує підвищення адаптивності та керованості громад у кризових ситуаціях.

Важливим компонентом інституційної стійкості є програми економічної стабільності домогосподарств і бізнесу, які охоплюють підтримку малих підприємств, інструменти мікрофінансування, податкові стимули, програми економічного відновлення та створення резервів підприємств і громад. Завдяки цим механізмам забезпечується стабільність доходів населення, мінімізуються ризики втрати економічної активності та підвищується здатність домогосподарств адаптуватися до несприятливих умов.

Зміцненню інституційної стійкості сприяє також формування кризових фондів, страхових механізмів та локальних резервів. Зокрема, йдеться про створення місцевих резервних фондів, страхування врожаю, майна та техніки, фондів підтримки внутрішньо переміщених осіб і програм компенсації збитків аграрному сектору. Відповідно до оцінок FAO, наявність локальних матеріальних і фінансових запасів є ключовою передумовою забезпечення базових потреб населення у періоди воєнних дій, надзвичайних ситуацій чи руйнування

логістичних ланцюгів.

Не менш важливою частиною є кадрове забезпечення систем цивільного захисту та гуманітарного реагування. До цього напряму належать підготовка кризових менеджерів, проведення тренінгів з безпеки, формування добровольчих аварійно-рятувальних формувань та навчання соціальних працівників. UNDRR підкреслює, що саме кадрова готовність визначає швидкість реагування на зовнішні загрози та здатність громади ефективно координувати заходи із захисту населення.

Окремим напрямом формування інституційної стійкості є відновлення соціально важливих об'єктів за участі держави, донорів та бізнесу. Йдеться про відбудову шкіл, дитячих садків, медичних закладів, транспортної інфраструктури, систем енергопостачання та водопостачання. Практика public–private–donor partnership забезпечує більш швидку, ресурсно забезпечену та інституційно стійку відбудову критично важливої інфраструктури, що є основою нормального функціонування громади та збереження її людського капіталу.

Інституційна стійкість сільських громад у сучасних умовах війни, невизначеності та воєнно-економічних ризиків набуває ключового значення для збереження та відтворення людського потенціалу. Від якості управління, рівня готовності громад до криз, доступності фінансових та організаційних інструментів залежить не лише соціальна стабільність, а й можливість населення адаптуватися до зовнішніх шоків, відновлювати свою економічну активність та підтримувати життєдіяльність у складних умовах. У цьому контексті систематизація інституційних та ризик-орієнтованих інструментів дозволяє оцінити наявний потенціал громад і визначити ключові напрями їх зміцнення (табл. 5.19).

Дані таблиці 5.19 демонструє комплексний підхід до формування інституційної та ризик-орієнтованої стійкості сільських територій через п'ять ключових груп інструментів, кожна з яких охоплює важливий напрям забезпечення розвитку людського капіталу.

Першою групою є ризик-орієнтоване планування, яке включає картування ризиків, моделювання сценаріїв, визначення критичних ресурсів та прогнозування

можливих загроз.

Таблиця 5.19

**Основні інституційні та ризик-орієнтовані інструменти відтворення
людського капіталу сільських територій**

Група інструментів	Суть	Очікуваний ефект
Ризик-орієнтоване планування	картування ризиків, сценарії	підвищення готовності громади
Економічна стійкість	мікрофінансування, резерви	підтримка населення і МСП
Страховання і фонди	компенсаційні механізми	зменшення втрат
Підготовка кадрів	навчання, кризовий менеджмент	швидке реагування
Відновлення об'єктів	партнерства, інвестиції	забезпечення послуг

Джерело: власна розробка автора

Його головна мета – забезпечити підвищення готовності громади до кризових ситуацій. Наявність таких механізмів дозволяє місцевим органам влади діяти проактивно, мінімізувати втрати та більш ефективно координувати заходи з реагування на надзвичайні події. Саме системне управління ризиками, відповідно до підходів OECD, формує інституційну основу стійкості.

Другою групою інструментів є економічна стійкість домогосподарств і малого підприємництва, що охоплює мікрофінансування, створення резервів та інші інструменти підтримки населення. Ці механізми спрямовані на забезпечення стабільності доходів, підтримку економічної активності та запобігання соціально-економічній вразливості. Доступ до фінансових ресурсів є необхідною умовою для відновлення після кризи, започаткування бізнесу чи збереження зайнятості.

Третьою групою виділено страхування та кризові фонди, які забезпечують реалізацію компенсаційних механізмів та зменшення фінансових втрат у разі настання ризикових подій. Страхування врожаю, майна або виробничих активів, місцеві резервні фонди, а також програми компенсацій збитків аграрним підприємствам дозволяють домогосподарствам та бізнесу уникати катастрофічних наслідків і зберігати економічну стабільність.

Четверта група – підготовка кадрів, що включає навчання кризових менеджерів, працівників цивільного захисту та соціальних служб. Підготовленість людських ресурсів є ключовою умовою для швидкого реагування на надзвичайні

ситуації, координації гуманітарних операцій і забезпечення безпеки населення. UNDRR наголошує, що саме людський фактор визначає ефективність реагування на кризи більше, ніж наявність матеріальних ресурсів [533].

П'ята група – відновлення соціально важливих об'єктів, включаючи школи, медичні заклади, транспортну та енергетичну інфраструктуру. Реалізація таких заходів здебільшого потребує партнерств держави, бізнесу та міжнародних донорів. Відновлення інфраструктури є важливим не лише з погляду фізичної доступності послуг, а й як фактор психологічної стабільності та довіри населення до інституцій.

У сучасних умовах війни, невизначеності та масштабних структурних трансформацій відтворення людського капіталу сільських територій неможливе без формування стійких інституцій та впровадження ризик-орієнтованих механізмів управління.

Авторський підхід ґрунтується на концепції *resilience-based governance*, відповідно до якої розвиток людського потенціалу визначається здатністю громади адаптуватися до загроз, мінімізувати негативні наслідки ризикових подій і забезпечувати неперервність критично важливих соціальних функцій. У цьому контексті стійкість розглядається не лише як здатність протистояти кризам, а й як основа для подальшого розвитку, відновлення та розширеного відтворення людського капіталу.

Сутність підходу полягає в інтеграції інституційних, фінансових, управлінських та кадрових інструментів у єдину систему, яка одночасно зміцнює стійкість територій і формує передумови для довгострокового розвитку людського потенціалу. Така система враховує рекомендації OECD, UNDRR, FAO та Світового банку, адаптуючись до реалій воєнного стану, демографічного скорочення, руйнування інфраструктури й економічної волатильності в Україні. Відтворення людського капіталу, відповідно до цього підходу, залежить насамперед від сильних інституцій, доступу до фінансових та страхових механізмів, а також наявності кадрової та інфраструктурної готовності. Сильні інституції забезпечують якість публічних послуг, соціальний захист, прозорість врядування та ефективне

управління ризиками. Фінансові та компенсаційні інструменти створюють можливості для подолання шоків і підтримки економічної активності населення, тоді як кадровий потенціал та інфраструктурні спроможності визначають здатність громади швидко реагувати на кризи, відновлювати функціонування ключових систем та забезпечувати життєдіяльність населення.

Структура авторського підходу охоплює п'ять ключових груп інструментів, кожна з яких виконує окрему функцію у забезпеченні стійкого розвитку людського капіталу. Центральним компонентом є ризик-орієнтоване планування, яке передбачає регулярний аналіз ризиків, картування небезпек, визначення критичних об'єктів та моделювання сценаріїв розвитку. У період воєнних дій цей елемент забезпечує проактивне управління загрозами, мінімізацію втрат та підтримку безперервності роботи соціально важливих установ. Такий підхід дозволяє громадам зберігати доступ до освіти, медицини, комунальних послуг і можливостей зайнятості навіть у кризових умовах.

Значну роль відіграють програми економічної стійкості домогосподарств і малого бізнесу, які спрямовані на підтримку фінансової стабільності населення. Мікрофінансування, податкові стимули, програми економічного відновлення та створення місцевих резервів допомагають домогосподарствам долати наслідки криз, запобігати бідності та відновлювати економічну активність. Ці інструменти підсилюють мобільність трудових ресурсів, сприяють поверненню населення до професійної діяльності та забезпечують життєздатність підприємницьких ініціатив.

Важливою частиною авторського підходу є страхування, компенсаційні механізми та локальні фонди підтримки, які зменшують ризики катастрофічних втрат для домогосподарств і бізнесу. Страхування врожаю, майна та виробничих активів, створення місцевих резервів і надання компенсаційних виплат забезпечують соціально-економічну стабільність і сприяють швидкому відновленню добробуту населення після руйнівних подій. Як підкреслює FAO, саме наявність локальних резервів є умовою продовольчої, енергетичної та соціальної безпеки в кризові періоди [534].

Підготовка кадрів та розвиток кризових компетенцій формують кадрову основу резилієнтності територій. Професійна підготовка фахівців цивільного захисту, кризових менеджерів, соціальних працівників і медичного персоналу є визначальним фактором ефективності реагування на загрози. Досвід UNDRR засвідчує, що саме якість людських ресурсів – а не лише інфраструктурні чи технічні можливості – визначає здатність територій швидко відновлюватися та зберігати життєздатність [535].

Останнім елементом авторського підходу є інституційні механізми відновлення соціально важливих об'єктів, включаючи школи, лікарні, амбулаторії, центри соціальної підтримки, транспортну, енергетичну та комунальну інфраструктуру. Модель public-private-donor partnership дозволяє мобілізувати ширший спектр ресурсів і прискорює відбудову критично важливих об'єктів, що є фундаментом нормального функціонування громади та умовою відновлення демографічного й соціального потенціалу.

Узагальнюючи авторський підхід, варто підкреслити, що його сутність полягає у створенні інтегрованої моделі стійкості громади, яка поєднує інституційні, фінансові, кадрові та управлінські інструменти. Така модель забезпечує безперервність соціальних послуг у кризових умовах, мінімізує економічні та соціальні втрати домогосподарств, захищає активи населення та бізнесу, скорочує час відновлення після шоків і створює умови для розвитку компетенцій, зайнятості та соціальної мобільності. Узгоджена дія цих інструментів формує резилієнтну траєкторію розвитку, яка дозволяє громадам не лише реагувати на кризи, але й конструювати нові можливості для економічного та соціального зростання, забезпечуючи довгострокове відтворення людського капіталу сільських територій (табл. 5.20).

Інституційна стійкість є визначальним індикатором спроможності сільських громад підтримувати економічну активність, забезпечувати якість соціальних послуг та зберігати потенціал людського капіталу в умовах кризових викликів. Її рівень безпосередньо впливає на здатність громади протистояти потрясінням, ефективно реагувати на зовнішні загрози та відновлюватися після них. Саме тому

ризик-орієнтований підхід до управління постає ключовим інструментом мінімізації втрат, підсилення адаптивності та забезпечення неперервності соціально-економічного розвитку.

Таблиця 5.20

**Авторський підхід до інституційних та ризик-орієнтованих інструментів
відтворення людського капіталу сільських територій**

Група інструментів	Зміст та ключові компоненти	Роль у відтворенні людського капіталу
1. Ризик-орієнтоване планування розвитку громади	Аналіз ризиків; картування небезпек; визначення критичної інфраструктури; сценарне планування; системи раннього попередження.	Підвищення готовності громади до криз; зменшення втрат; збереження доступу до базових послуг; забезпечення стабільності життєдіяльності населення.
2. Програми економічної стійкості домогосподарств і МСП	Мікрофінансування; податкові пільги; програми економічного відновлення; локальні резерви підприємств; інструменти підтримки зайнятості.	Підтримка доходів населення; збереження економічної активності; посилення мобільності трудових ресурсів; запобігання соціальній вразливості.
3. Страхування та компенсаційні механізми	Страхування врожаю, майна, бізнесу; місцеві резервні фонди; програми компенсацій для агросектору; фонди підтримки ВПО.	Зменшення матеріальних втрат; захист активів домогосподарств; відновлення економічної стабільності; скорочення часу повернення до нормальних умов життя.
4. Підготовка кадрів та розвиток кризових компетенцій	Навчання кризових менеджерів; тренінги з безпеки; формування аварійно-рятувальних груп; підготовка соціальних працівників.	Оперативне та ефективне реагування; зменшення ризиків для населення; підвищення соціальної безпеки; формування компетентного кадрового потенціалу.
5. Відновлення соціально важливих об'єктів	Відбудова шкіл, медичних закладів, інфраструктури; партнерства держави, бізнесу та донорів (PPDP); інвестиції у критичні об'єкти.	Забезпечення доступу до освіти, медицини та соціальних послуг; повернення населення у громади; створення умов для демографічної стабільності та розвитку людського капіталу.

Джерело: власна розробка автора [536; 537; 538; 539].

Створення резервів, кризових фондів і різноманітних страхових механізмів відіграє центральну роль у підтримці населення та місцевої економіки в періоди невизначеності. Ці інструменти дозволяють компенсувати втрати, зменшувати фінансові ризики домогосподарств і підприємств та забезпечувати необхідний рівень соціальної захищеності. Водночас важливою частиною стійкості є підготовка кадрів для кризового реагування – фахівців, здатних оперативно діяти у

надзвичайних ситуаціях, координувати гуманітарні та соціальні процеси та мінімізувати людські й економічні втрати.

Не менш важливим чинником формування резилієнтних територій є відновлення критично важливої інфраструктури. Її функціонування визначає доступ населення до освіти, медицини, соціального захисту, комунальних послуг та засобів до існування. Саме відбудова шкіл, медичних закладів, транспортних мереж, систем енергоживлення та водопостачання створює умови для повернення населення, відновлення стабільності та активізації соціально-економічних процесів.

Відтворення людського капіталу у сільських територіях є багатовимірним процесом, успішність якого визначається узгодженим використанням економічних, соціальних, освітніх, інституційних та інфраструктурних інструментів розвитку. Саме взаємодія між цими елементами забезпечує формування синергетичного ефекту, що підсилює якісне та кількісне зростання людського потенціалу громади. У міжнародних дослідженнях - зокрема OECD Territorial Development доведено, що інтегровані підходи до розвитку людей, інфраструктури та локальної економіки значно підвищують стійкість територій до шоків, прискорюють модернізацію аграрних систем і зменшують масштаби депопуляції [540].

Українська наукова думка підкреслює, що синергія соціальних, освітніх, економічних та інституційних механізмів формує так званий «ефект прискорення», коли кожен інструмент підсилює результат іншого, а їхня взаємодія забезпечує системний, стійкий та безперервний розвиток громади [541]. Відтворення людського капіталу в такій логіці перестає бути ізольованим набором заходів і перетворюється на інтегровану модель, у якій зміни в одному секторі підсилюють позитивні трансформації у суміжних сферах.

Природа синергетичного ефекту полягає в тому, що освітня система формує необхідні компетентності населення, які потім реалізуються через економічні механізми зайнятості, підприємництва та інноваційної діяльності (табл. 5.21). Соціальна інфраструктура зміцнює зв'язки між членами громади, забезпечує соціальну згуртованість і формує сприятливе середовище для розвитку людини.

Медична система підтримує фізичну й психологічну працездатність населення, що є важливою умовою економічної активності та професійного становлення. Цифровізація розширює доступ до сервісів, інформаційних ресурсів, навчання та нових можливостей для участі в економічному й суспільному житті.

Інституції відіграють роль інтегратора й координатора цих процесів: вони забезпечують управління, стратегічне планування, моніторинг результатів і сталість реалізованих заходів. Саме на інституційному рівні відбувається узгодження інтересів, розподіл ресурсів і формування політик, що забезпечують тривале й збалансоване відтворення людського капіталу.

Отже, синергетичний ефект відтворення людського капіталу виникає там, де різні механізми розвитку не лише функціонують одночасно, а й взаємно підсилюють один одного. Це створює умови для комплексного зростання громади, коли освітні, економічні, соціальні, медичні, цифрові та інституційні складники працюють у спільній логіці розвитку та формують єдиний резилієнтний простір.

Відтворення людського капіталу на сільських територіях є складним і багатовимірним процесом, який залежить від взаємодії та узгодженості різних інструментів розвитку – освітніх, економічних, соціальних, медичних, інституційних, цифрових та інфраструктурних. Між цими інструментами формується синергетичний ефект, завдяки якому спільний вплив значно перевищує суму окремих дій. Саме така міжсекторна взаємодія визначає здатність громад забезпечувати якісний розвиток людського потенціалу, підтримувати соціальну стабільність, протистояти ризикам та стимулювати локальний економічний розвиток.

Дані таблиці 5.21 відображає системний характер відтворення людського капіталу та підкреслює, що кожна сфера розвитку має власну функцію, але її вплив набуває більшої сили лише у взаємодії з іншими сферами. Освіта та розвиток компетенцій виступають основою для формування кваліфікованого трудового потенціалу, що може бути ефективно реалізований у місцевій економіці.

Синергетичні взаємозв'язки інструментів відтворення людського капіталу сільських територій

Сфера / інструмент	Функціональна роль	Взаємозв'язки з іншими сферами	Синергетичний результат
Освіта та розвиток компетенцій	Формування знань, навичок і компетентностей; підвищення мобільності населення	Взаємодія з економічними програмами (зайнятість, підприємництво), цифровізацією (онлайн-навчання), соціальною інфраструктурою (доступ до закладів)	Зростання кадрового потенціалу, підготовка кваліфікованої робочої сили для місцевої економіки
Економічні інструменти (зайнятість, підприємництво, МСП)	Забезпечення можливостей реалізації навичок у виробництві та бізнесі	Потребують освітньої підготовки кадрів, підтримуються цифровими технологіями (e-commerce, AgriTech), залежать від інституційного середовища	Зайнятість, доходи, інвестиції в людський капітал, зменшення міграції
Соціальна інфраструктура (культура, транспорт, соціальні служби)	Підтримка соціальної згуртованості, створення умов для проживання	Підсилює ефекти освіти, медицини, економічної активності, стимулює повернення населення	Покращення якості життя та підвищення соціальної стабільності громади
Медична інфраструктура та охорона здоров'я	Підтримка працездатності та здоров'я населення	Впливає на продуктивність економічної діяльності; потребує інституційної підтримки; зміцнюється цифровими сервісами (telemedicine)	Зменшення втрат робочого часу, підвищення якості життя та продуктивності праці
Цифровізація (SmartVillage, цифрові сервіси, AgriTech)	Розширення доступу до освіти, послуг, ринку праці та інновацій	Підсилює освіту (онлайн-навчання), економіку (цифровий бізнес), інституції (e-врядування), медицину (телемедицина)	Прискорення розвитку людського капіталу, зниження бар'єрів доступу, технологічне оновлення
Інституції та врядування	Координація, управління, планування, забезпечення соціальних функцій	Впливають на ефективність усіх інших інструментів: освіти, економіки, медицини, цифрових сервісів; забезпечують сталість процесів	Системний розвиток громади, стійкість до шоків, підвищення ефективності політик
Інфраструктура (енергетика, транспорт, комунальна система)	Забезпечення умов для проживання, мобільності та надання послуг	Підтримує економіку, соціальні сервіси, медицину, освіту; залежить від інституційного управління та інвестицій	Повернення населення, підвищення інвестиційної привабливості, стабільність громади
Кризові та ризик-орієнтовані інструменти (страхування, резерви, фонди)	Мінімізація втрат, підтримка населення під час шоків	Працюють у взаємозв'язку з економікою, медициною, інституціями, соціальною сферою	Підвищення резилієнтності, збереження людського капіталу у кризових періодах

Джерело: авторська розробка

Їхня взаємодія з цифровими сервісами, соціальною інфраструктурою та системами зайнятості створює умови для зростання професійної мобільності та підвищення конкурентоспроможності населення.

Економічні інструменти, такі як розвиток підприємництва та підтримка МСП, залежать від якісної підготовки кадрів, цифрової модернізації та ефективного інституційного середовища. Їх синергія сприяє зростанню зайнятості, зміцненню доходів населення, зниженню міграційних ризиків і збільшенню інвестицій у людський капітал.

Соціальна інфраструктура підсилює ефекти економічної активності та освітніх процесів, забезпечуючи комфортність проживання, соціальну згуртованість і стабільність. Вона стає важливим фактором повернення населення, збереження сімейних структур і підвищення рівня соціального капіталу громади.

Медична інфраструктура формує основу працездатності населення, впливаючи як на індивідуальну продуктивність, так і на загальну економічну активність. Підсилена цифровими технологіями (телемедицину), вона зменшує втрати робочого часу та підвищує загальну якість життя.

Цифровізація виступає каталізатором розвитку вона забезпечує доступ до освітніх ресурсів, медичних послуг, державних сервісів і економічних можливостей. У взаємодії з інституціями та економічними інструментами вона сприяє технологічному оновленню та подоланню територіальної нерівності.

Інституції та врядування координують усі процеси відтворення людського капіталу, забезпечуючи узгодженість політик, управління ресурсами та сталість реалізованих заходів. Вони визначають ефективність функціонування інших сфер і впливають на здатність громади до адаптації та розвитку.

Інфраструктура створює базові умови для життєдіяльності населення та мобільності трудових ресурсів. Вона підтримує функціонування медицини, освіти, соціальних послуг і економічної діяльності та визначає привабливість громади для проживання.

Кризові та ризик-орієнтовані інструменти, такі як страхування, резерви та фонди підтримки, забезпечують критично важливий захист для населення в умовах

шоків. Їхня взаємодія з економічною, соціальною та медичною сферами дозволяє зберегти людський капітал у кризові періоди та забезпечити швидке відновлення після негативних подій.

У сучасних умовах військових викликів, демографічної депопуляції та глибоких структурних трансформацій аграрної економіки відтворення людського капіталу сільських територій потребує переходу від вузьких, фрагментованих політик до інтегрованого, системного та синергетичного підходу. Запропонована авторська концепція базується на припущенні, що розвиток людського потенціалу може бути максимально ефективним лише за умови взаємодії та узгодженого функціонування освітніх, економічних, соціальних, інституційних, медичних, інфраструктурних і цифрових механізмів (табл.18). У центрі підходу знаходиться принцип «багатовекторної синергії», відповідно до якого кожний інструмент не обмежується виконанням власної функції, а діє як підсилювач інших інструментів, створюючи мультиплікативний ефект, що суттєво перевищує результат від застосування окремих заходів.

Теоретичною основою сформульованого підходу є уявлення про те, що людський капітал формується у точці перетину кількох фундаментальних процесів: здобуття освіти, можливості реалізації знань, доступу до соціальних та економічних послуг, участі у соціальній взаємодії, захищеності від ризиків, підтримки здоров'я та забезпеченості інфраструктурою. Ефект синергії виникає тоді, коли зазначені процеси не функціонують ізольовано, а об'єднуються у єдиний розвивувальний контур. У такій моделі освіта формує компетентності та підвищує мобільність населення; економічні інструменти забезпечують можливості реалізації знань через зайнятість, підприємництво й інноваційну діяльність; соціальна інфраструктура підтримує сталість, соціальну згуртованість і якість життя; медична система підсилює фізичну та психологічну працездатність населення; цифровізація забезпечує доступ до сервісів, дистанційної освіти й ринку праці; інституції координують процеси, забезпечують прозорість, сталість, стратегічне планування та управління ризиками; інфраструктурні рішення створюють базові умови для життя, мобільності та діяльності; ризик-орієнтовані

механізми знижують вразливість населення до зовнішніх шоків.

Структурно-функціональна модель синергії, запропонована автором, охоплює три взаємодоповнювальні рівні. На рівні компетентностей формується освітньо-кадрова синергія, коли освітні процеси узгоджені з реальними потребами ринку праці, розвитку підприємництва та аграрних інновацій, що забезпечує високий кадровий потенціал та економічну мобільність населення. На рівні інфраструктури та якості життя виникає соціально-інституційна синергія, коли соціальна, медична, транспортна та цифрова інфраструктура поєднується з інституційною підтримкою, створюючи сприятливе середовище для проживання та знижуючи ризики депопуляції. На рівні економіки та стійкості реалізується економічно-ризикова синергія, коли економічні програми, механізми страхування, локальні резерви, підтримка малого бізнесу та впровадження AgriTech-технологій підсилюються ефективним ризик-менеджментом і інвестиційною політикою.

Механізм формування синергії у межах авторського підходу ґрунтується на трьох ключових процесах. Першим є координація інституцій, яка забезпечує узгодження політик у сферах освіти, охорони здоров'я, соціального захисту, економічного розвитку й цифрової трансформації. Другим є циклічна взаємодія інструментів, коли освіта генерує компетентності, компетентності трансформуються у зайнятість, зайнятість забезпечує доходи, доходи стимулюють покращення якості життя, що підвищує продуктивність і запускає новий цикл відтворення людського капіталу. Третім механізмом є мультиплікативний ефект ризик-менеджменту, який через резерви, страхування та кризові фонди стабілізує соціально-економічну ситуацію в умовах шоків та посилює дію інших інструментів (таблиця 5.22). Узагальнюючи, запропонований авторський підхід трактує синергію інструментів відтворення людського капіталу як динамічну систему, у якій кожен інструмент підсилює інший і формує додану цінність для громади. Така модель забезпечує стійкість до воєнних та економічних ризиків, зростання якості та тривалості життя населення, зменшення депопуляційних тенденцій, формування інноваційної економіки, розвиток цифрових компетенцій, а також гарантує рівний доступ населення до соціальних і економічних можливостей.

Авторський підхід до синергії інструментів відтворення людського капіталу сільських територій

Компонент / рівень синергії	Ключова характеристика	Взаємодія з іншими інструментами	Синергетичний ефект для людського капіталу
1. Освітньо-кадрова синергія	Формування знань, навичок, компетентностей; розвиток цифрової грамотності	Поєднання з економічними програмами (зайнятість, МСП), цифровими платформами (онлайн-освіта), соціальною інфраструктурою	Підготовка кваліфікованої робочої сили; зростання професійної мобільності; підвищення продуктивності населення
2. Соціально-інституційна синергія	Забезпечення соціальної згуртованості, доступності послуг і якості життя	Взаємодія з освітою, медициною, цифровізацією та інституційними механізмами врядування	Зменшення депопуляції, зростання соціальної стабільності; повернення населення; посилення соціального капіталу
3. Економічно-ризикова синергія	Підтримка зайнятості, підприємництва, економічної активності; застосування страхових і резервних механізмів	Інтеграція з освітньою підготовкою, інституційним плануванням, інфраструктурою та цифровими технологіями (e-commerce, AgriTech)	Зростання доходів, залучення інвестицій, зменшення економічних втрат; високий рівень економічної стійкості
4. Медико-інфраструктурна синергія	Підтримання здоров'я, працездатності та якості життя населення	Взаємодія з соціальними послугами, цифровими сервісами (телемедицина), інституційною системою та економічними програмами	Зменшення втрат робочого часу, підвищення продуктивності праці, зростання тривалості активного життя
5. Цифрова синергія	Забезпечення доступу до онлайн-освіти, сервісів, медицини, зайнятості та е-врядування	Підсилення освіти, економіки, медицини, соціальної інфраструктури та кризових механізмів	Технологічне оновлення; подолання територіальної нерівності; розширення можливостей для навчання, роботи та участі
6. Інституційно-координаційна синергія	Управління, стратегічне планування, прозорість, координація процесів відтворення людського капіталу	Узгодження всіх інструментів: освіти, економіки, медицини, цифровізації, соціальної та транспортної інфраструктури	Системний розвиток громади, ефективні політики, висока стійкість до шоків, довгострокове відтворення людського капіталу
7. Інфраструктурна синергія	Створення умов для життя, мобільності, доступу до послуг	Підтримує медицину, освіту, економіку, цифрові сервіси, соціальну взаємодію	Повернення населення, підвищення інвестиційної привабливості, стабільність громади
8. Синергія ризик-менеджменту	Залучення кризових фондів, страхування, резервів; підтримка населення під час шоків	Взаємодія з економікою, інституціями, соціальною сферою, інфраструктурою та медициною	Збереження людського капіталу під час криз; скорочення втрат; швидке відновлення громади

Джерело: власна розробка автора

У результаті синергетичний підхід стає ключовим інструментом формування стійких, конкурентоспроможних та орієнтованих на розвиток сільських громад України.

Синергетичний ефект є центральним елементом системи відтворення людського капіталу, оскільки він трансформує окремі політики, програми та інструменти у взаємодоповнювальні компоненти єдиної системи розвитку. На відміну від традиційних підходів, які передбачають поетапне чи сегментоване впровадження освітніх, економічних чи соціальних заходів, синергетична модель забезпечує глибоку інтеграцію між різними сферами, формуючи цілісний розвитковий контур. Така інтеграція дозволяє значно підвищити результативність кожного інструмента: освітні програми підсилюються економічними стимулами, медичні й соціальні послуги забезпечують стійкість працездатності, інституційна спроможність спрямовує і координує зусилля різних учасників розвитку, а цифровізація створює новий рівень доступності сервісів та можливостей.

Ефективна комбінація соціальних, економічних, інституційних, освітніх, медичних та цифрових інструментів не лише забезпечує зростання людського потенціалу, а й формує середовище, у якому підвищується конкурентоспроможність місцевої економіки, стабілізується демографічна ситуація та зміцнюється соціальний капітал. Саме через синергію таких інструментів громади отримують можливість переходу від простого реагування на виклики до проактивного розвитку, що передбачає не лише відновлення, а й модернізацію економіки, інфраструктури, освітніх і соціальних систем. Це особливо важливо для українських сільських територій, де війна спричинила масштабні руйнування, депопуляцію та втрату економічної активності.

Синергетична модель стає стратегічною основою резилієнтного розвитку, оскільки дозволяє з'єднати довгострокові цілі сталості з короткостроковими заходами відновлення. Її впровадження відповідає стратегічним орієнтирам Національної стратегії розвитку сільських територій,

Європейської стратегії Rural Vision 2040 та Рамкової програми UNDP з локальної стійкості, які акцентують на інтегрованому управлінні, участі громади, розвитку людського капіталу та цифровій трансформації. У цьому контексті синергія виступає не просто методологічним принципом, а ключовим механізмом, здатним забезпечити системне відновлення, довготривалу стійкість і підвищення життєздатності сільських територій України.

Активізація відтворення людського капіталу сільських територій потребує комплексного, стратегічно скоординованого підходу, у межах якого соціальні інвестиції, інклюзивна зайнятість, розвиток освітнього та цифрового потенціалу, модернізація інфраструктури, економічна мобільність та інституційна стійкість утворюють взаємодоповнювальну систему. Соціальні інвестиції – у якісну освіту, медицину, соціальний захист, життєвий комфорт – формують середовище, здатне утримувати та відтворювати людський потенціал у довгостроковій перспективі. Інклюзивна зайнятість забезпечує рівний доступ різних груп населення до ринку праці, сприяє професійній реалізації молоді, жінок, ветеранів, ВПО та малозабезпечених, тим самим зменшуючи соціальну нерівність та запобігаючи трудовій міграції. Розвиток освітнього та цифрового потенціалу виводить місцеве населення на новий рівень компетентностей, необхідних для участі у сучасній економіці, що дедалі більше ґрунтується на знаннях, інноваціях та цифрових технологіях.

Модернізація інфраструктури – транспортної, соціальної, медичної, енергетичної та цифрової – створює базові умови для забезпечення гідної якості життя, підвищення мобільності та сталого функціонування громад, одночасно формуючи основу для економічної активності та інвестиційної привабливості. Економічна мобільність, забезпечена через підтримку малого та середнього бізнесу, розвиток місцевого підприємництва, доступ до фінансування та впровадження аграрних інновацій, стимулює формування сучасного ринку праці та економічних можливостей для населення. Інституційна стійкість доповнює цю систему, забезпечуючи ефективне

врядування, прозорість прийняття рішень, здатність громад адаптуватися до викликів та управляти ризиками у складних умовах війни, економічної волатильності та соціальних трансформацій.

Поєднання цих інструментів створює нову модель розвитку сільських територій, у якій людський потенціал виступає центральною рушійною силою відновлення, економічної конкурентоспроможності та довгострокової стійкості. Така модель дозволяє не лише подолати наслідки війни та депопуляції, але й перейти до траєкторії модернізації, включення у цифрову економіку, інтеграції у європейський простір і формування сильних, прогресивних, резилієнтних громад.

Отже, запропоновані авторські вдосконалення, формують єдину, інтегровану та синергетичну систему, спрямовану на підвищення резилієнтності (стійкості) та динамічний розвиток людського капіталу сільських територій. Їхній взаємозв'язок відображає концепцію синергетичного підходу, де кожен функціональний комплекс підсилює та підтримує інші, створюючи збалансований цикл розвитку (табл. 5.23).

Представлена в таблиці 5.23 Структурно-логічна схема взаємозв'язку елементів авторської моделі розвитку людського капіталу сільських територій ілюструє концепцію синергетичної взаємодії інструментів, фіксуючи алгоритм функціонування розвитку людського капіталу сільських територій та її здатність забезпечувати довгострокову стійкість в умовах повномасштабної війни, демографічної депопуляції та трудової міграції.

Вона демонструє, що Інституційна стійкість (I), посилена моделлю Resilience-based governance та механізмами управління ризиками, створює необхідні безпечні та прозорі умови для інвестицій та ефективного врядування, що є критично важливим в умовах економічної волатильності. Цифровий та соціально-інфраструктурний комплекс (IV) через модернізацію (включно з усуненням цифрового розриву, розвитком комунального Wi-Fi та «Агротехнологічного контуру») забезпечує базові умови для покращення якості життя та формує технологічну основу для економічної активності та

мобільності.

Таблиця 5.23

**Структурно-логічна схема взаємозв'язку елементів авторської моделі
розвитку людського капіталу сільських територій**

Комплекс	Ключові авторські вдосконалення	Як взаємодіє (вплив на інші комплекси)	Який ефект отримує (посилення від інших комплексів)
I. Стратегічний та інституційний комплекс (рамка)	Пропонована система стратегічного управління (1), модель resilience-based governance (2)	Задає людиноцентричний та стійкий вектор для освіти (II), економіки (III) та інфраструктури (IV), гарантуючи захист інвестицій від воєнних/кризових ризиків.	отримує фінансову стійкість від економічного зростання (III), що дозволяє фінансувати резилієнс-комітети та створення резервної інфраструктури.
II. Освітньо-компетентнісний комплекс	Модель «освітній контур громади» (4), «кар'єрна карта громади» (7), «цифрові базові навички» (6)	Постачає кваліфіковані, цільові кадри (agritech, smart farming) для кластерного мультиплікатора (III), забезпечуючи робочою силою інноваційну економіку.	орієнтується на реальний попит (7) від кластерів (III) та використовує цифрову інфраструктуру (12) для впровадження мобільних команд та цифрової грамотності.
III. Економічно-підприємницький комплекс	Модель «кластерного мультиплікатора» (8), «підприємницькі маршрути громади» (9), «цифрове інноваційне поле» (10)	генерує дохід та податкову базу, які є джерелом фінансування стратегічної стійкості (I) та соціально-цифрової інфраструктури (IV).	використовує підготовлені, цільові кадри (II) та працює на основі сучасної агротехнологічної інфраструктури (13) і цифрових сервісів (10).
IV. Цифровий та соціально-інфраструктурний комплекс	Концепція «цифрової екосистеми» (12), «соціальний хаб» (11), «агротехнологічний контур» (13)	створює необхідне середовище: забезпечує доступ до знань (wi-fi) для освіти (II) та технологічну базу для інноваційного поля та кластерів (III).	фінансується за рахунок економічного зростання (III), що дозволяє модернізувати інфраструктуру подвійного призначення (I) та розвивати «цифрову територію розвитку».

Джерело: авторське бачення

Освітньо-компетентнісний комплекс (II), орієнтуючись на реальний

попит через «Кар’єрну карту громади» та розвиваючи нові компетенції (smart farming, агродрони) в межах «Освітнього контуру громади», генерує високоякісний людський капітал, необхідний для сучасної економіки, що ґрунтується на знаннях та інноваціях.

В результаті, Економічно-підприємницький комплекс (ІІІ) реалізує цей потенціал через «Кластерний мультиплікатор» та підтримку підприємництва, створюючи дохід та податкову базу, які замикають самопідтримуючий цикл, реінвестуючись у стійкість (І) та модернізацію інфраструктури (ІV).

Таким чином, усі елементи системи є взаємозалежними, а людський потенціал виступає центральною рушійною силою відновлення, економічної конкурентоспроможності та переходу громад до траєкторії модернізації та включення у цифрову економіку.

5.3. Формування системи інноваційного забезпечення відтворювальних процесів людського капіталу сільських територій

Розвиток людського капіталу сільських територій неможливий без формування комплексної системи інноваційного забезпечення, здатної забезпечити нову якість відтворювальних процесів у демографічній, соціальній, освітній та економічній сферах. Йдеться не лише про впровадження нових технологій, а про трансформацію самої логіки розвитку сільських територій – від традиційної моделі, орієнтованої на утримання базової інфраструктури, до моделі інноваційної екосистеми, яка забезпечує сталий розвиток, привабливість для населення та здатність до адаптації в умовах криз.

У сучасних умовах повномасштабної війни, масового міграційного відтоку, руйнування інфраструктури, цифрової нерівності та структурних деформацій аграрної економіки інновації стають ключовим механізмом, який дозволяє сільським громадам не лише стабілізувати розвиток людського

потенціалу, а й сформувати нові траєкторії зростання. Інноваційні рішення відіграють роль «мультиплікатора стійкості», посилюють спроможність громад забезпечувати доступ населення до якісних послуг, підтримувати зайнятість, зменшувати соціальну вразливість, формувати нові економічні ніші та посилювати конкурентоспроможність локальних економік.

У дослідженнях Г. Бекера, Т. Шульца та А. Тоффлера інноваційність розглядається як фундаментальна умова нарощування та оновлення людського капіталу [542; 543; 544].

П. Друкер підкреслював, що інновації є «особливою функцією розвитку», яка змінює не лише технології, а й управлінські практики, структуру зайнятості та моделі поведінки [545].

Українські вчені акцентують на тому, що без розвитку інноваційного потенціалу сільських територій неможливо подолати депопуляційні тенденції, низьку продуктивність праці та соціально-економічну інертність аграрних регіонів [546].

Звіти провідних міжнародних організацій – FAO, OECD, World Bank та Європейської комісії підтверджують, що інновації у сфері освіти, охорони здоров'я, цифрових послуг, аграрного виробництва та зайнятості є визначальними факторами відтворення людського капіталу у сільських територіях [547]. Аналітика OECD Rural Policy Review засвідчує, що цифрові та організаційні інновації здатні скоротити розрив у якості життя між містом і селом на 30–40%, забезпечивши рівний доступ до послуг, інформації та економічних можливостей. За висновками FAO, широке впровадження смарт-технологій, систем цифрового моніторингу та дорадчих інновацій суттєво підвищує продуктивність фермерських господарств, стабільність доходів і соціальну стійкість аграрних домогосподарств [548].

У звітах World Bank наголошується, що інновації у сфері медицини, соціальних послуг, психологічної підтримки та дистанційної освіти є базовими передумовами розвитку людського капіталу в постконфліктних і кризових регіонах [549]. Вони забезпечують відновлення здоров'я, відтворення

компетентностей і доступність сервісів у територіях з обмеженою інфраструктурою. Європейська стратегія «Rural Vision 2040» трактує інновації як ключовий механізм формування «густонаселених, інтегрованих та процвітаючих» сільських регіонів, акцентуючи на тому, що інноваційність є основою демографічної стабільності, просторової згуртованості та економічного зростання.

В умовах трансформаційних процесів, цифровізації, посилення соціальних ризиків та воєнних викликів особливої актуальності набуває комплексний підхід до управління розвитком людського капіталу, у межах якого кожна підсистема виконує специфічні функції та формує власні внески у зміцнення адаптивності, компетентності й конкурентоспроможності населення сільських громад (рис. 5.7).

Запропонована модель узагальнює інституційні, цифрові, освітні, медико-соціальні, економічні та гуманітарні компоненти, інтегруючи їх у єдину систему із чіткою ієрархією та логікою взаємодії. Її структура дає змогу візуалізувати процес відтворення людського капіталу як послідовність взаємопов'язаних елементів, що створюють синергетичний ефект і формують нову якість людського розвитку на рівні громади. Такий підхід відповідає міжнародним моделям оцінювання та модернізації людського капіталу, запропонованим OECD, FAO, World Bank та Європейським Союзом, і орієнтований на досягнення стійкості, інноваційності та соціальної згуртованості сільських територій.

Рисунок 5.7 відображає інтегральну концептуальну модель, що демонструє взаємозв'язки між ключовими підсистемами, задіяними у процесі відтворення людського капіталу сільських територій. Запропонована система має ієрархічну структуру та ґрунтується на ідеї, що розвиток людського капіталу у селі є результатом взаємодії різних інституційних, освітніх, цифрових, соціальних і економічних компонентів, інтегрованих у єдину інноваційну рамку. Вона відображає системний характер формування якісного людського капіталу, який базується на сучасних підходах до розвитку

територій, мультисекторній взаємодії та інноваційних рішеннях.

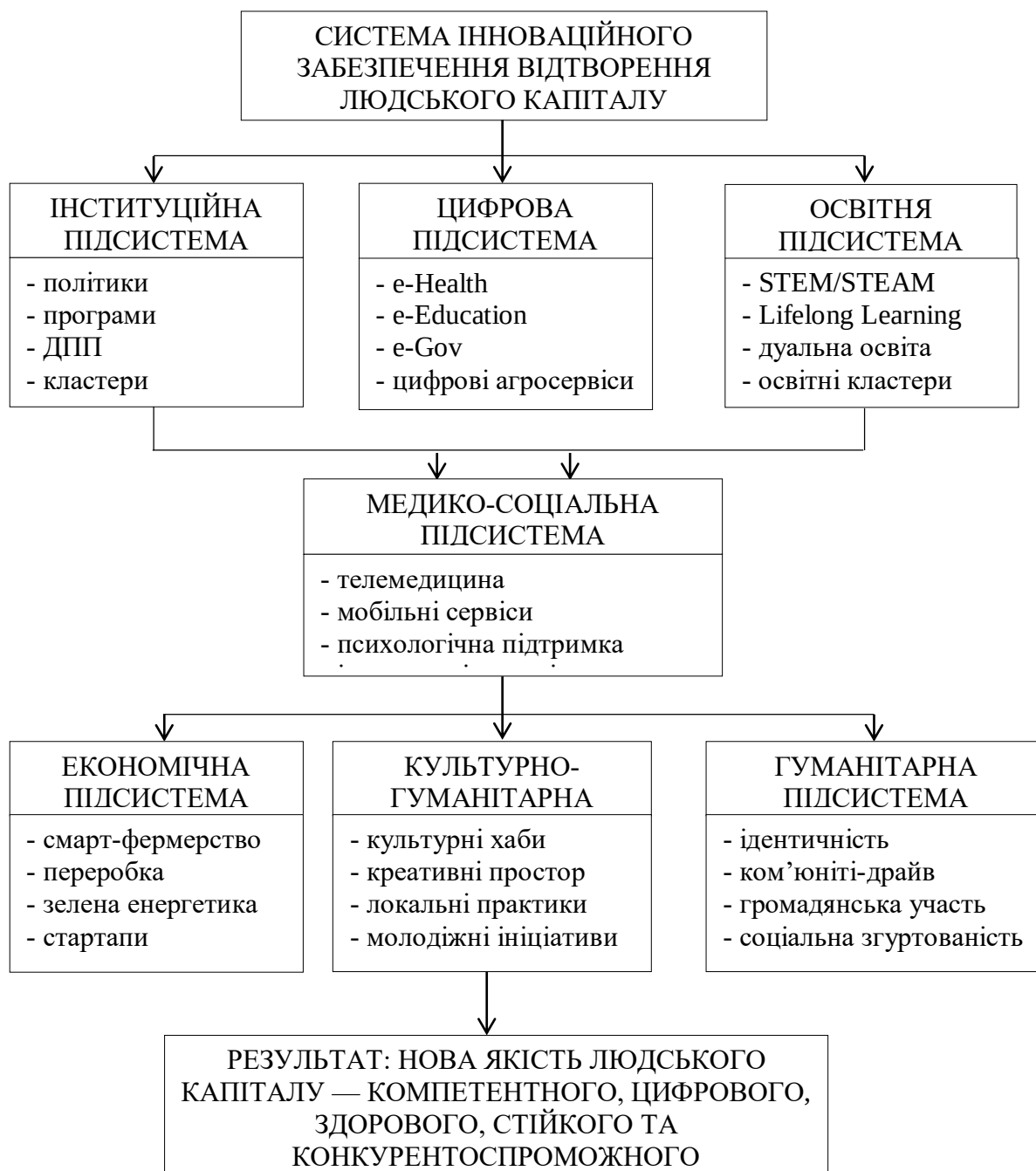

Рис. 5.7. Інноваційна система відтворення людського капіталу сільських територій

Джерело: власна розробка автора

На верхньому рівні схеми розміщено базовий концепт - систему інноваційного забезпечення відтворення людського капіталу. У сучасних міжнародних підходах (OECD, World Bank, EU Rural Vision 2040) інноваційна

система розглядається не як сукупність технологічних інструментів, а як мережа інституцій, акторів і ресурсів, що забезпечують формування знань, компетенцій, здоров'я та соціальної стійкості населення. Саме вона задає стратегічну логіку розвитку всіх інших підсистем.

Перший блок включає інституційну, цифрову та освітню підсистеми - ключові елементи фундаменту відтворення людського капіталу. Інституційна підсистема охоплює політики, програми, інструменти державно-приватного партнерства та кластери. Вона визначає правила взаємодії, формує стимули й створює спроможне інституційне середовище, необхідне для інвестицій у розвиток людського капіталу. Цифрова підсистема включає розвиток e-Health, e-Education, e-Gov та цифрових агросервісів. Її роль полягає у зменшенні географічних, інфраструктурних та соціальних бар'єрів сільських територій через забезпечення доступу до сучасних сервісів, підвищення цифрової грамотності та розширення можливостей комунікації. Освітня підсистема формується за рахунок розвитку STEM/STEAM-освіти, концепції навчання впродовж життя, дуальної освіти та освітніх кластерів. Вона забезпечує підготовку компетентного та адаптивного населення, здатного інтегруватися у сучасний ринок праці та генерувати інновації.

Другий рівень представлений медико-соціальною підсистемою, яка виконує функцію зв'язуючої ланки між базовими елементами та прикладними напрямками людського розвитку. Ця підсистема охоплює телемедицину, мобільні сервіси, психологічну підтримку та інклюзивні моделі. Вона забезпечує життєздатність та здоров'я населення, що є критично важливим у сільській місцевості, особливо з огляду на виклики війни, демографічну депопуляцію та обмежений доступ до медичних послуг.

Третій рівень схеми охоплює економічну, культурно-гуманітарну та гуманітарну підсистеми, які формують практичний соціально-економічний результат на рівні громади. Економічна підсистема включає розвиток смарт-фермерства, переробки, зеленої енергетики та стартапів, що сприяє створенню робочих місць і підвищенню економічної активності. Культурно-гуманітарна

підсистема базується на функціонуванні культурних хабів, креативних просторів, локальних культурних практик і молодіжних ініціатив, що формує соціальний капітал та сприяє творчій самореалізації населення. Гуманітарна підсистема охоплює формування локальної ідентичності, розвиток ком'юніті-драйву, громадянської участі та соціальної згуртованості, що посилює стійкість громади до кризових явищ.

У фінальному нижньому блоці схеми відображено інтегральний результат функціонування всієї системи - формування нової якості людського капіталу, який є компетентним, цифровим, здоровим, стійким і конкурентоспроможним. Цей результат узгоджується з цілями стратегічних міжнародних документів, серед яких EU Rural Vision 2040, OECD Human Capital Framework, FAO Resilient Rural Livelihoods та підходи UNDP до людського розвитку. Модель демонструє, що людський капітал сільських територій не формується окремими інструментами, а є наслідком комплексної взаємодії інституцій, цифрових технологій, освітніх систем, медико-соціальних сервісів, економічних процесів та гуманітарних практик.

Отже, система інноваційного забезпечення відтворювальних процесів людського капіталу має формуватися як цілісна, багаторівнева модель, яка поєднує різні типи інновацій. Інституційні інновації – оновлені практики управління, стратегічне планування, інституціалізація партнерств – створюють рамкові умови для розвитку інноваційної діяльності. Цифрові інновації, представлені платформами e-Health, e-Education, e-Governance та цифровими агросервісами, забезпечують якість, доступність і оперативність послуг. Освітні та компетентнісні інновації – STEM/STEAM-освіта, програми навчання протягом життя, розвиток цифрової грамотності – формують сучасну структуру знань та навичок населення.

Соціально-медичні інновації, зокрема телемедицина, мобільні медичні сервіси та інновації у сфері догляду, створюють новий рівень медико-соціальної підтримки в умовах просторової віддаленості та кадрових дефіцитів. Економічні інновації – смарт-фермерство, переробка

сільськогосподарської продукції, зелена енергетика, кластери та стартап-екосистеми – забезпечують розширення зайнятості, економічне зростання та формування нових джерел доходів. Культурно-гуманітарні інновації, що включають креативні практики та моделі розвитку спільнот, сприяють соціальній згуртованості, зміцненню ідентичності та формуванню сприятливого соціокультурного середовища.

Комплексна інтеграція інновацій в управління, економіку, соціальну сферу та розвиток людського капіталу створює передумови для реалізації перехідної моделі розвитку сільських територій. Така модель одночасно вирішує проблеми відтоку населення, підвищує продуктивність місцевої економіки, формує конкурентні ринки праці та забезпечує адаптивність громад до майбутніх ризиків - економічних, кліматичних, соціальних і безпекових. У підсумку інноваційний розвиток стає ключовим фактором довгострокового відновлення та модернізації сільських територій, зміцнення їх людського капіталу та інтеграції у європейський і глобальний інноваційний простір.

Формування інноваційної системи розвитку людського капіталу сільських територій передбачає створення теоретико-методологічного підґрунтя, що визначає логіку, принципи, механізми та інструменти інноваційних процесів. У працях Г. Бекера та Т. Шульца людський капітал розглядається як стратегічний ресурс, відтворення якого забезпечується через інвестування у знання, навички, освіту, здоров'я та соціальну сферу [550; 551]. А. Тоффлер і П. Друкер наголошують, що інновації формують основу «економіки знань», у якій технологічний прогрес і компетентності людей стають ключовими рушійними силами розвитку [552; 553].

Українські науковці підкреслюють, що саме інноваційність сільських територій є передумовою їх економічної стійкості, здатності до адаптації в умовах війни та демографічних викликів, а також формування якісного людського капіталу [554].

У контексті сільських громад інноваційна система повинна спиратися на

низку концептуальних принципів.

Першим є принцип комплексності, що передбачає інтегроване впровадження інновацій у сферах освіти, охорони здоров'я, соціальних послуг, економічної діяльності, екологічного управління та цифрового розвитку. Це відповідає поглядам П. Самуельсона та Дж. Гелбрейта щодо багатовимірності соціально-економічних процесів.

Другим є принцип інклюзивності, на необхідності якого наголошують OECD та Європейська комісія. Він передбачає рівний доступ до інновацій незалежно від віку, соціального статусу чи фізичних можливостей, що для українських територій має критичне значення в умовах міграційних втрат і наслідків війни.

Цифровоцентричність як окремий принцип відповідає концепції М. Кастельса про інформаційне суспільство: цифрові технології є фундаментальними драйверами освітніх, медичних, управлінських та економічних процесів.

Партнерські моделі, на важливості яких наголошують Г. Мінцберг та експерти Світового банку, забезпечують синергію між владою, бізнесом, громадським сектором, університетами й міжнародними організаціями [555; 556].

Сталий розвиток як принцип корелює з концепціями Г. Дейлі та положеннями Європейського зеленого курсу, передбачаючи екологічність, соціальну спрямованість і довгострокову ефективність інновацій.

Адаптивність до ризиків, відповідно до досліджень UNDRR та Б. Волкера, передбачає здатність інноваційної системи діяти в умовах невизначеності та забезпечувати стійкість громад до воєнних, економічних і демографічних загроз.

Узагальнення цих принципів формує підґрунтя для моделювання інноваційної екосистеми, орієнтованої на розвиток людського капіталу, модернізацію інфраструктури та економічну трансформацію сільських територій. Визначені концептуальні засади дозволяють окреслити системну

логіку побудови інноваційних підсистем та забезпечити їх узгоджене функціонування в умовах сучасних викликів (табл. 5.24). На основі узагальнення сучасних наукових підходів сформовано авторське бачення структури та змісту інноваційних підсистем удосконаленої моделі відтворення людського капіталу сільських територій.

Таблиця 5.24

**Інноваційні підсистеми удосконаленої моделі відтворення
людського капіталу сільських територій**

Напрямок інновацій	Зміст авторської пропозиції	Механізм реалізації	Очікуваний ефект та виконавці
Інституційні інновації	Створення Центрів інноваційного розвитку людського капіталу (CIRHC)	Інституціоналізація хабів при ОМС; створення дорадчих цифрових платформ; запуск центрів перепідготовки	Ефект: управлінська спроможність громад. Виконавці: ОМС, ЗВО, агенції розвитку
Цифрові інновації	Система “Цифрові соціальні сервіси громади”	Запуск цифрової платформи послуг (e-Health, e-Education, e-Social); розвиток оптики та Wi-Fi-хабів	Ефект: рівний доступ до послуг. Виконавці: Мінцифра, ОМС, IT-компанії
Соціально-освітні інновації	Підтримка локальних мікроінновацій	Гранти на малі ініціативи; інноваційні освітні модулі; інклюзивні програми	Ефект: зростання активності населення. Виконавці: громади, НУО, донори
Розвиток компетентностей	Програма “Rural Skills Upgrade”	Навчальні курси, STEM-лабораторії, агротехнічні школи, цифрові тренінги	Ефект: оновлення навичок населення. Виконавці: ЗВО, центри зайнятості
Економічні інновації	Інноваційно-виробничі кластери	Об’єднання фермерів, переробників, логістики, науковців; короткі ланцюги постачання	Ефект: нові робочі місця. Виконавці: бізнес, кооперативи
Аналітичні інновації	GIS, Big Data та цифрові карти ризиків	Створення систем моніторингу демографічних, аграрних, соціальних ризиків; аналітичні панелі	Ефект: точне стратегічне планування. Виконавці: ОМС, науковці, IT-сектор
Молодіжні інновації	Програма «Інноваційна молодіжна громада»	Підтримка молодіжних стартапів; бізнес-інкубатори; менторські програми	Ефект: зменшення відтоку молоді. Виконавці: молодіжні ради, донори

Джерело: розробка автора.

Аналіз змісту таблиці 5.24 засвідчує, що запропонована авторська

модель інноваційного забезпечення має системний, інтегрований та багатоаспектний характер, адже охоплює ключові напрямки розвитку людського капіталу сільських територій – від інституційних і цифрових рішень до економічних, аналітичних та молодіжних нововведень.

Інституційні інновації, насамперед створення Центрів інноваційного розвитку людського капіталу (CIRHC), формують новий рівень управлінської спроможності громад. Їх діяльність спрямована на стратегічне планування, забезпечення проєктного супроводу, налагодження комунікації та координацію інноваційних програм. Інституціалізація хабів при органах місцевого самоврядування та запуск цифрових дорадчих платформ сприяють професіоналізації управління, підвищенню якості прийняття рішень і розширенню можливостей для громад у сфері інноваційного розвитку.

Цифрові інновації, представлені системою «Цифрові соціальні сервіси громади», забезпечують інтеграцію інструментів e-Health, e-Education, e-Social та інших цифрових платформ. Їх впровадження дозволяє суттєво скоротити цифрову нерівність, підвищити доступність адміністративних, медичних та освітніх послуг, а також створити умови для залучення молоді до цифрової економіки та дистанційних форматів навчання і праці.

Соціально-освітні інновації мають на меті активізацію локальних ініціатив через грантову підтримку мікропроєктів, інклюзивні освітні програми та розвиток громадянських платформ. Такі підходи сприяють поширенню практик активного громадянства, підсилюють соціальну згуртованість і забезпечують розвиток людського потенціалу «знизу-вгору», коли ініціатива виходить від самих мешканців громади.

Важливою частиною є інновації у сфері розвитку компетентностей. Програма «Rural Skills Upgrade» орієнтована на модернізацію освітнього середовища громади та впровадження STEM-лабораторій, агротехнічних шкіл і цифрових тренінгів. Вона формує актуальні компетентності, що відповідають потребам ринку праці в умовах цифровізації, інноваційного фермерства та структурних змін аграрного сектору.

Економічні інновації, зокрема створення інноваційно-виробничих кластерів, сприяють об'єднанню фермерів, переробних підприємств, логістичних організацій та наукових установ у спільні економічні структури. Такий підхід формує локальні ланцюги доданої вартості, забезпечує появу нових робочих місць, підвищує стійкість місцевої економіки та розширює можливості для підприємництва.

Аналітичні інновації, засновані на технологіях GIS, Big Data, цифрових картах ризиків та аналітичних панелях, забезпечують громадам можливості для високоточного моніторингу демографічних, аграрних та соціально-економічних показників. Це формує підґрунтя для стратегічного планування на основі доказових даних, своєчасного реагування на загрози та підвищення ефективності управлінських рішень.

Окремим і вкрай важливим напрямом є молодіжні інновації. Програма «Інноваційна молодіжна громада» включає підтримку стартапів, діяльність бізнес-інкубаторів і менторські програми. Вона спрямована на стимулювання підприємницької ініціативи, створення умов для професійної самореалізації молоді та зменшення її міграційного відтоку з сільських територій.

Запропоновані заходи формують багаторівневу авторську модель інноваційного забезпечення, що дозволяє посилити спроможність сільських громад у відтворенні людського капіталу. Кожна з ініціатив має не лише операційну, але й стратегічну цінність, оскільки сприяє створенню умов для зростання компетентностей населення, розвитку економічної активності, підвищення соціальної інтегрованості та забезпечення доступності послуг.

Сукупність інституційних, цифрових, освітніх, аналітичних та економічних інновацій формує комплексну екосистему, зорієнтовану на зміцнення людського потенціалу та посилення резилієнтності сільських територій. Запропоновані авторські рішення можуть бути інтегровані в стратегії розвитку громад, регіональні політики, програми міжнародної технічної допомоги та державні ініціативи післявоєнного відновлення.

Цифрова трансформація дедалі більше визначає траєкторію розвитку

сільських територій, формуючи нову якість доступу до базових послуг, підвищуючи рівень освіченості населення та забезпечуючи інтеграцію сільських громад у глобальний цифровий простір. У дослідженнях OECD, FAO та EU Digital Rural Strategy підкреслюється, що цифровізація є базовим елементом модернізації сільських територій, оскільки вона компенсує демографічні, інфраструктурні та просторові обмеження, забезпечує рівність можливостей і сприяє відтворенню людського капіталу [557; 558].

Наукові концепції М. Кастельса щодо мережевого суспільства, ідеї П. Друкера про інформаційну економіку та підходи Е. Тоффлера до технологічних хвиль розвитку доводять, що цифрові технології радикально змінюють структуру соціально-економічних відносин та формують нові моделі зайнятості і професійної мобільності. Українські дослідники наголошують, що цифровізація є ключовим чинником підвищення стійкості громад, оскільки забезпечує доступ до освіти, медицини, адміністративних сервісів та цифрових платформ зайнятості навіть у віддалених селах [559].

Цифрова модернізація охоплює широкий спектр сфер: цифрову медицину, освіту, врядування, зайнятість, аграрне виробництво та соціальні послуги. Телемедичні системи зменшують навантаження на первинну медичну допомогу і розширюють доступ до консультацій; цифрова освіта створює можливості для дистанційного навчання, розвитку STEM- та цифрових компетентностей; електронне урядування забезпечує прозорість та ефективність управління громадами; цифрові моделі зайнятості відкривають доступ до ринку праці незалежно від місця проживання; smart-agri технології оптимізують виробництво в аграрному секторі; цифрові соціальні сервіси підвищують адресність та доступність соціального захисту.

З огляду на значення цифровізації для розвитку людського капіталу, доцільно систематизувати основні напрями цифрових інновацій, визначити їх зміст, механізми впровадження та вплив на процеси відтворення людського потенціалу. У таблиці нижче представлено структуровану характеристику ключових цифрових рішень, інтегрованих у сучасні моделі розвитку сільських

громад. Така систематизація дозволяє не лише виявити найбільш пріоритетні технологічні напрями, а й зіставити їх із глобальними тенденціями цифрового розвитку сільських територій (табл. 5.25) У цьому контексті особливо важливо враховувати міжнародні аналітичні підходи та стандарти, які визначають рамки впровадження цифрових екосистем у країнах із різним рівнем розвитку.

Таблиця 5.25

**Цифрові інновації як основа відтворення людського капіталу
сільських територій**

Напрямок цифрових інновацій	Зміст та технологічні рішення	Механізм впровадження	Вплив на відтворення людського капіталу та виконавці
Цифрова медицина (e-Health)	Телемедицина, дистанційні консультації, електронні медичні картки, мобільні бригади, віддалений моніторинг	Цифровізація ФАПів і амбулаторій; інтеграція в eHealth; навчання персоналу	Підвищення доступності й якості медичних послуг. Виконавці: МОЗ, ОМС, медзаклади, GIZ, USAID
Цифрова освіта (e-Education)	Дистанційне навчання, STEM-центри, цифрові лабораторії, освітні платформи	Оснащення технікою; підготовка педагогів; створення цифрових хабів	Розвиток цифрових компетентностей населення. Виконавці: МОН, ЗВО, ОМС
Цифрове врядування (e-Governance)	Е-послуги, онлайн-сервіси, документообіг, відкриті дані, GIS	Єдина система е-послуг; цифровізація діловодства; впровадження GIS-платформ	Прозорість управління, підвищення ефективності. Виконавці: ОМС, Мінцифра
Цифрова зайнятість та економіка (e-Employment / e-Business)	Платформи роботи, дистанційна праця, цифрове підприємництво, хмарні робочі простори	Створення бірж праці; перекваліфікація; підтримка фрилансу та мікробізнесу	Зростання зайнятості та доходів. Виконавці: ДСЗ, ОМС
Цифрове фермерство (Smart-agri)	Супутниковий моніторинг, точне землеробство, агро-GIS, смарт-сенсори	Використання Copernicus; впровадження сенсорів; навчання фермерів	Зростання продуктивності та зниження ризиків. Виконавці: Мінагрополітики, дорадчі служби
Аналітика та дані (Big Data & AI)	Аналітичні панелі, карти ризиків, прогнозні моделі, демографічна аналітика	Збір та інтеграція даних; впровадження систем моніторингу	Підвищення точності управлінських рішень. Виконавці: ОМС, ЗВО, аналітичні центри

Джерело: власна розробка автора

Аналіз змісту таблиці дає змогу стверджувати, що цифрові інновації відіграють багаторівневу й системоутворювальну роль у процесах відтворення людського капіталу сільських територій. Вони охоплюють ключові життєві сфери – медицину, освіту, управління, ринок праці, аграрне виробництво та аналітичну інфраструктуру – формуючи єдине цифрове середовище розвитку.

Провідним напрямом є цифрова медицина (e-Health), яка забезпечує доступ людей у віддалених громадах до якісних медичних сервісів через телемедицину, дистанційні консультації та електронні медичні картки. Цифровізація амбулаторій та інтеграція в національну систему eHealth дозволяють мінімізувати кадрові дефіцити та забезпечити безперервність медичних послуг, що особливо важливо в умовах воєнних ризиків.

Не менш значущим є напрям цифрової освіти (e-Education). Оснащення закладів технікою, створення STEM-центрів і цифрових лабораторій сприяє формуванню актуальних цифрових компетентностей населення. Доступ до онлайн-курсів і сучасних освітніх платформ забезпечує рівні можливості для молоді та дорослого населення, зменшуючи просторову нерівність.

Ключову системну роль відіграє цифрове врядування (e-Governance), яке забезпечує прозорість управління, відкритість даних, спрощення адміністративних процедур та підвищення ефективності управлінських рішень. Впровадження єдиної системи e-послуг і цифрових геоінформаційних платформ забезпечує оперативність і точність стратегічного планування громади.

Напрямок цифрової зайнятості та цифрової економіки (e-Employment / e-Business) забезпечує нові можливості для працевлаштування через дистанційну роботу, онлайн-платформи та цифрове підприємництво. Реалізація цифрових бірж праці, мікробізнес-платформ і програм перекваліфікації сприяє підвищенню зайнятості, професійної мобільності та доходів населення, що є критичним для зменшення міграційного відтоку.

Особливу роль у розвитку аграрних громад відіграють цифрові рішення для фермерства (Smart-agri) – супутниковий моніторинг, точне землеробство,

агро-GIS та смарт-сенсори. Вони забезпечують оптимізацію ресурсів, зменшення аграрних ризиків, підвищення продуктивності та стійкості фермерських господарств.

Окремим стратегічним напрямом є аналітика та дані (Big Data & AI). Використання аналітичних панелей, цифрових карт ризиків, прогнозних моделей і демографічної аналітики дає змогу громадам ухвалювати рішення на основі реальних даних, оперативно реагувати на загрози та здійснювати ефективне довгострокове планування.

У сукупності ці напрями створюють єдину цифрову екосистему розвитку людського капіталу, у якій цифровізація медичних, освітніх, управлінських і економічних процесів підсилює соціальну стійкість, адаптивність населення та конкурентоспроможність місцевої економіки. Завдяки цьому цифрові інновації стають не лише технологічним інструментом, а й стратегічним ресурсом, що визначає перспективи розвитку сільських територій у контексті європейської інтеграції та післявоєнної відбудови.

Запропонована систематизація підтверджує, що цифрові інновації виконують ключову роль у відтворенні людського капіталу сільських територій. Вони забезпечують нову якість медичних, освітніх, соціальних та управлінських послуг, сприяють модернізації ринку праці, формують цифрові компетентності населення та підвищують його професійну мобільність.

Цифровізація дозволяє громадам подолати структурні обмеження, зменшити територіальну ізоляваність та забезпечити стійкий соціально-економічний розвиток, що є критично важливим в умовах війни та післявоєнної відбудови. Таким чином, цифрові технології виступають не лише інструментом модернізації, а й стратегічним ресурсом відтворення людського капіталу та підвищення конкурентоспроможності сільських територій у довгостроковій перспективі.

Освіта є базовим механізмом відтворення людського капіталу, формування кваліфікаційної структури населення та розвитку

компетентностей, необхідних для соціально-економічного зростання сільських територій. Сучасні концепції розвитку людського капіталу, представлені у працях Т. Шульца, Г. Бекера та П. Друкера, підкреслюють, що саме інвестиції в освіту формують довгострокову продуктивність та конкурентоспроможність територій. А. Тоффлер розглядає освіту як фундамент «третьої хвилі» інновацій, що здатна адаптувати людину до динамічного технологічного середовища.

Українські науковці стверджують, що розвиток освіти у сільських громадах є ключовою умовою підвищення людського потенціалу, подолання структурної нерівності та формування нових професійно-прикладних навичок, які відповідають викликам цифрової та інноваційної економіки [560].

Загалом формування сучасної освітньої екосистеми громади охоплює три основні напрями. Першим є розвиток STEM- та STEAM-освіти, зорієнтованої на формування в дітей та молоді інженерних, аналітичних, логічних, дослідницьких і творчих компетентностей. Другим є розвиток освіти протягом життя, який включає програми перепідготовки, підвищення кваліфікації, цифрової грамотності та професійні сертифікаційні курси, орієнтовані на доросле населення різних вікових груп. Третім напрямом є формування освітньо-наукових партнерств шляхом співпраці шкіл і громад із закладами вищої освіти, аграрними університетами, науковими центрами, технопарками та бізнес-структурами.

Особлива увага приділяється кадровому забезпеченню освітнього процесу, що підтверджують дослідження вітчизняних вчених, які наголошують на вирішальному значенні педагогічних компетентностей для формування інноваційного середовища [561]. Залучення молодих педагогів, розвиток цифрових та методичних навичок учителів, забезпечення доступу до сучасних освітніх ресурсів є умовами підвищення якості навчання та доступності освітніх послуг.

З огляду на значення інноваційних освітніх моделей для розвитку людського капіталу, доцільно систематизувати можливі підходи у вигляді

таблиці, де наведено ключові напрями, зміст інновацій, механізми реалізації та очікуваний вплив на відтворення людського капіталу (табл. 5.26).

Таблиця 5.26

Освітні інновації як основа розвитку людського капіталу сільських територій

Напрямок освітніх інновацій	Зміст інноваційної моделі	Механізми реалізації	Очікуваний вплив та відповідальні виконавці
STEM- та STEAM-освіта	STEM/STEAM-лабораторії, робототехніка, 3D-моделювання, інженерні модулі	Оснащення шкіл; підготовка педагогів; співпраця з технопарками	Формування інженерних компетентностей. Виконавці: МОН, ОМС, ЗВО
Освіта протягом життя (Lifelong Learning)	Курси цифрової грамотності, перепідготовка, сертифікаційні програми	Центри освіти дорослих; партнерство з онлайн-платформами	Підвищення кваліфікації та зайнятості. Виконавці: ЗВО, громади, центри зайнятості
Освітньо-наукові партнерства	Шкільно-університетські програми, дуальна освіта, наукові лабораторії	Меморандуми співпраці; створення освітньо-наукових кластерів	Профорієнтація та підвищення якості освіти. Виконавці: ЗВО, школи, бізнес
Цифрові освітні екосистеми	LMS-платформи, електронні журнали, персоналізовані траєкторії навчання	Впровадження цифрових платформ; модернізація комп'ютерних класів	Доступність та якість освіти. Виконавці: МОН, ОМС, ІТ-сектор
Практико-орієнтована освіта	Агрошколи, бізнес-лабораторії, підприємницькі тренінги	Партнерство з агробізнесом; менторські програми	Підтримка підприємництва та локального розвитку. Виконавці: Аграрні підприємства, ОМС
Інклюзивні освітні інновації	Ресурсні кімнати, адаптовані курси, психолого-педагогічний супровід	Підготовка педагогів; співпраця з НУО; розвиток інклюзивних майданчиків	Соціальна інтеграція та розширення доступу. Виконавці: ОМС, МОН, соцслужби

Джерело: власна розробка автора

Аналіз змісту таблиці 5.26 свідчить, що запропоновані освітні інновації створюють багаторівневу та взаємопов'язану систему відтворення людського капіталу, де кожен напрям забезпечує специфічні функції, а їх поєднання формує цілісну освітню екосистему громади.

Провідну роль відіграє STEM- та STEAM-освіта, яка спрямована на формування інженерних, технологічних та творчих компетентностей у дітей

та молоді. Оснащення закладів освіти сучасними STEM-лабораторіями, розвиток робототехніки та впровадження елементів інженерної освіти забезпечують підготовку покоління, здатного працювати у високотехнологічних секторах економіки.

Другим базовим напрямом є освіта протягом життя (Lifelong Learning), яка відповідає потребам дорослого населення в перепідготовці та підвищенні кваліфікації. Центри освіти дорослих, партнерства з онлайн-платформами та розвиток цифрових курсів сприяють підвищенню професійної мобільності та зайнятості, що особливо важливо для сільських громад із високим рівнем структурного безробіття.

Важливою частиною є освітньо-наукові партнерства, спрямовані на створення ефективного механізму співпраці між школами, університетами та бізнесом. Такі партнерства забезпечують учням доступ до сучасних лабораторій, наукових гуртків, дуальної освіти та професійної орієнтації, що сприяє підвищенню якості освіти та залученню молоді до інноваційної діяльності.

Ключовий вплив на модернізацію освітнього середовища мають цифрові освітні екосистеми, що включають впровадження LMS-платформ, електронних журналів, персоналізованих траєкторій навчання та розвиток цифрового контенту. Ці рішення підвищують доступність та гнучкість навчального процесу, забезпечують швидке реагування на виклики війни та міграції, а також дозволяють підвищити якість освіти у віддалених громадах.

Суттєве значення має практико-орієнтована освіта, яка сприяє формуванню підприємницьких навичок та розвитку локального бізнесу. Агрошколи, бізнес-лабораторії, стажування на аграрних підприємствах та менторські програми забезпечують молоді та дорослому населенню можливість отримати актуальні професійні навички, орієнтовані на регіональну економіку.

Останнім, але не менш важливим напрямом є інклюзивні освітні інновації, спрямовані на створення рівних умов доступу до освіти для дітей та

молоді з особливими освітніми потребами. Ресурсні кімнати, адаптовані курси, психолого-педагогічний супровід і співпраця з громадськими організаціями забезпечують соціальну інтеграцію та розвиток інклюзивного середовища як одного з ключових елементів сучасної освітньої політики.

Узагальнюючи аналіз, можна стверджувати, що освітні інновації, представлені в таблиці, формують структуровану модель розвитку людського капіталу сільських територій. Їх реалізація забезпечує підвищення якості освіти, розвиток компетентностей майбутнього, зростання професійної активності населення, розширення соціальної інклюзії та зміцнення інтелектуального потенціалу громад – тобто створює основу для довгострокового стійкого розвитку.

Автор пропонує розглядати модернізацію освітньої моделі сільських територій через реалізацію низки стратегічних напрямів, спрямованих на формування стійкого, доступного та інноваційно орієнтованого освітнього середовища. Передусім важливим є створення «Освітніх хабів громади», які інтегрують формальну, неформальну та інформальну освіту, забезпечують доступ населення до цифрових ресурсів, виступають центрами перепідготовки та виконують функції освітньо-соціальних просторів. Такі хаби стають ядром розвитку людського потенціалу та сприяють зменшенню освітньої нерівності між містом і селом.

Другим напрямом удосконалення є запуск програми «Rural Talent Development», спрямованої на раннє виявлення та підтримку талановитих дітей і молоді. Програма охоплює участь у конкурсах, олімпіадах, інженерних і наукових гуртках, а також у молодіжних акселераційних проєктах, що дозволяє розвивати інтелектуальний, інженерний та творчий потенціал молодого покоління і формує основу для розвитку майбутнього кадрового ресурсу громади.

Третім напрямом є інтеграція аграрної та підприємницької освіти в шкільні освітні програми, що забезпечує ранню профорієнтацію учнів, формування практичних компетентностей та розуміння процесів локальної

економіки. Такий підхід дозволяє поєднати освітній процес із потребами регіонального ринку праці та стимулює підприємницьку активність молоді.

Важливою частиною модернізації освітньої системи є розвиток цифрових компетентностей педагогічних працівників. Запропонована автором система цифрової підготовки включає удосконалення методичних навичок, оволодіння ІКТ-сервісами, роботою з освітніми платформами, елементами штучного інтелекту та застосуванням персоналізованих технологій навчання. Це підвищує якість викладання та забезпечує адаптивність освітнього процесу до сучасних технологічних вимог.

Завершальним напрямом виступає впровадження інноваційної моделі «Школа–Університет–Бізнес», що поєднує академічну освіту, наукові дослідження та практичну реалізацію інноваційних проєктів у громаді. Така модель сприяє формуванню інноваційних екосистем на місцевому рівні, розширює доступ молоді до сучасних знань і технологій та підсилює зв'язок освіти з потребами реального сектора економіки.

У сукупності ці напрями формують комплексне авторське бачення трансформації освітнього середовища сільських територій, здатне забезпечити розвиток людського капіталу, підтримку молоді, зміцнення місцевої економіки та інтеграцію громад у сучасний освітньо-інноваційний простір. Водночас ефективність освітніх перетворень значною мірою визначається тим, наскільки вони узгоджені з економічними умовами та можливостями, що формуються у громаді. Саме тому наступним ключовим напрямом виступає аналіз економічних інновацій, адже відтворення людського капіталу в сільських територіях безпосередньо залежить від наявності економічних можливостей, здатності територій створювати робочі місця, диверсифікувати зайнятість та забезпечувати стійке зростання доходів населення. Економічні інновації формують основу для підвищення добробуту, соціальної захищеності та розвитку людського потенціалу, створюючи умови для зменшення міграційного відтоку й підвищення рівня життя.

У дослідженнях Й. Шумпетера підкреслюється, що інновації є

центральною рушійною силою економічного розвитку, оскільки саме вони сприяють створенню нових ринків, технологій і форм підприємництва [562].

П. Друкер наголошував, що інноваційність - це здатність поєднувати знання й технології для створення нових економічних можливостей [563]. Згідно з концепціями М. Портера, конкурентоспроможність територій визначається їхніми кластерними перевагами, рівнем інноваційності локальної економіки та здатністю формувати додану вартість на місцевому рівні [564].

Українські науковці наголошують, що інноваційний розвиток аграрного сектору та сільської економіки є ключовою умовою для стабільного відтворення людського капіталу, оскільки створює стимули для зайнятості, підвищення доходів, розвитку малого бізнесу та формування стійких місцевих економік [565].

У сучасних умовах інноваційна економіка сільських територій формується за кількома пріоритетними напрямками: розвитком зелених технологій, підтримкою інноваційного фермерства, створенням підприємств із переробки продукції, розвитком креативної економіки та просуванням молодіжного підприємництва.

Зелені технології – біоенергетика, мала сонячна та вітрова енергетика, енергетичні кооперативи – сприяють зниженню витрат домогосподарств, створенню нових робочих місць і енергетичній незалежності громад. Інноваційне фермерство охоплює агротехнічні стартапи, цифрове землеробство, органічне й екологічне виробництво, які підвищують продуктивність і конкурентоспроможність аграріїв [566]. Розвиток інноваційної переробки агропродукції через міні-заводи, кластери та короткі ланцюги постачання створює додану вартість у громаді та стимулює зайнятість. Креативний сільський сектор – еко-туризм, крафтове виробництво, ремесла, культурні та гастрономічні індустрії – формує нові напрями економічної активності та підсилює ідентичність територій. Важливим напрямом є підтримка молодіжного підприємництва через грантові програми, акселератори, бізнес-інкубатори, що сприяє зменшенню відтоку молоді та

формуванню нового покоління підприємців.

Представлені напрями відображають основні вектори модернізації економічної системи сільських громад, які визначають їх здатність створювати робочі місця, підвищувати рівень зайнятості, диверсифікувати джерела доходів і забезпечувати населення необхідними умовами для відтворення людського капіталу (табл. 5.27). Вони узгоджуються з рекомендаціями OECD Rural Development, EU Rural Vision 2040 та FAO, що акцентують на формуванні інноваційної, технологічно орієнтованої та стійкої локальної економіки. Така економіка здатна ефективно реагувати на кризові виклики, інтегрувати сучасні технології у виробничі процеси та забезпечувати довгострокове соціально-економічне зростання громад.

Аналіз змісту таблиці 5.27 свідчить, що економічні інновації відіграють системоутворювальну роль у забезпеченні відтворення людського капіталу сільських територій, оскільки безпосередньо впливають на структуру зайнятості, доступ до фінансових ресурсів, локальну економічну активність та якість життя населення.

Одним із найбільш перспективних напрямів є зелені технології, що включають біоенергетику, сонячні та вітрові міні-електростанції, а також енергетичні кооперативи. Використання відновлюваних джерел енергії дає змогу громадам зменшити енергетичну залежність, скоротити витрати та створити нові робочі місця, а також залучити інвестиції у місцеву економіку.

Другим стратегічним напрямом є інноваційне фермерство, яке ґрунтується на агротехнічних стартапах, точному землеробстві, органічному виробництві та цифрових технологіях. Впровадження датчиків, супутникових систем, агро-GIS і смарт-технологій сприяє підвищенню продуктивності, зниженню витрат, зменшенню виробничих ризиків і створює умови для сталого розвитку фермерських господарств.

Важливу роль відіграє інноваційна переробка продукції, що включає створення міні-переробних підприємств, агрокластерів та коротких ланцюгів постачання.

Таблиця 5.27

Економічні інновації як база відтворення людського капіталу сільських територій

Напрямок економічних інновацій	Суть інноваційної моделі	Механізми реалізації	Очікуваний вплив та відповідальні виконавці
Зелені технології	Біоенергетика, сонячні та вітрові міні-електростанції, енергетичні кооперативи	Створення енергокооперативів; залучення інвестицій; розвиток ВДЕ	Зменшення енергозалежності, нові робочі місця. Виконавці: ОМС, енергетичні компанії
Інноваційне фермерство	Агротехнічні стартапи, точне землеробство, органічне виробництво	Використання сенсорів та супутникових систем; дорадчі послуги; підтримка інновацій	Підвищення продуктивності та зменшення ризиків. Виконавці: Мінагрополітики, кооперативи
Інноваційна переробка продукції	Міні-переробка, агрокластери, короткі ланцюги постачання	Об'єднання виробників; інвестиції у переробку; усунення посередництва	Створення доданої вартості та місць зайнятості. Виконавці: бізнес, ОМС
Сільський креативний сектор	Екотуризм, крафтове виробництво, культурні індустрії	Розвиток туристичних маршрутів; підтримка ремесел; створення творчих просторів	Диверсифікація зайнятості та розвиток ідентичності. Виконавці: громади, НУО
Молодіжне підприємництво	Стартапи, бізнес-інкубатори, акселератори	Підприємницькі курси; наставництво; грантова підтримка	Зменшення міграції молоді, розвиток локального бізнесу. Виконавці: молодіжні центри, донори
Інноваційні фінансові моделі	Мікрофінансування, краудфандинг, локальні інвестиційні фонди	Створення фондів громади; цифрові інвестплатформи; співфінансування	Підвищення доступу до капіталу та інвестицій. Виконавці: ОМС, банки, інвестплатформи

Джерело: власна розробка автора

Залучення виробників до об'єднань і розвиток локальної переробки сприяють формуванню доданої вартості, зростанню зайнятості та зменшенню залежності від посередників.

До перспективних напрямів належить сільський креативний сектор, який забезпечує диверсифікацію зайнятості та активізацію місцевого потенціалу через розвиток екотуризму, крафтового виробництва, ремесел і культурних індустрій. Такі види діяльності сприяють зміцненню культурної

ідентичності, формуванню позитивного іміджу території та залученню додаткових ресурсів у громаду.

Особливої уваги заслуговує молодіжне підприємництво, спрямоване на створення умов для реалізації молодіжних бізнес-ініціатив через стартап-школи, інкубатори, акселератори та грантові програми. Це дозволяє утримати молодь у громадах, стимулює розвиток локального бізнесу та сприяє формуванню нової генерації підприємців.

Завершує перелік блок інноваційних фінансових моделей, які включають мікрофінансування, краудфандинг та локальні інвестиційні фонди. Їх реалізація забезпечує доступ до капіталу для домогосподарств і малого бізнесу, сприяє мобілізації коштів громади та активізує інвестиційні процеси на місцевому рівні.

Авторське бачення розвитку економічних інновацій у сільських територіях ґрунтується на формуванні інтегрованої моделі локального економічного зростання, орієнтованої на підвищення продуктивності, диверсифікацію зайнятості та зміцнення економічної стійкості громад. Ключовим елементом цього підходу є створення «Інноваційних економічних кластерів громади», які об'єднуюватимуть фермерські господарства, переробні підприємства, енергетичні кооперативи, туристичний сектор та освітні центри. Такі кластери забезпечуватимуть формування локальних ланцюгів доданої вартості, зменшення транзакційних витрат і появу нових можливостей для працевлаштування.

Другим напрямом є впровадження програми «Rural Green Energy», спрямованої на масштабний перехід сільських територій до енергоефективних технологій та відновлюваних джерел енергії. Ця програма передбачає розвиток міні-електростанцій, енергетичних кооперативів і моделей енергонезалежності, що сприятиме зниженню витрат домогосподарств і формуванню нових секторів зайнятості.

Важливою частиною інноваційного розвитку стає створення «Платформи підтримки інноваційного фермерства», що забезпечить доступ

фермерів до цифрових агросервісів, дорадчих програм, аграрних даних, фінансових інструментів та інвестиційних можливостей. Така платформа стимулюватиме використання технологій точного землеробства, розвиток агротехнічних стартапів і підвищення ефективності виробництва.

Окремий акцент у моделі робиться на підтримці креативних та ремісничих практик шляхом створення у громадах «Центрів крафтової та ремісничої економіки». Їх діяльність сприятиме розвитку культурних індустрій, виробництву брендованої локальної продукції, популяризації гастрономічного та культурно-пізнавального туризму, що забезпечує диверсифікацію економічної бази громад.

Значну роль відіграє й розвиток молодіжного підприємництва. Інтеграція бізнес-інкубаторів та акселераційних програм у молодіжні простори дозволить сформувати нове покоління підприємців, забезпечити супровід стартапів, залучити молодь до локальних економічних процесів та зменшити її міграційний відтік.

Завершальним елементом авторського підходу є побудова системи мікрофінансової підтримки малих господарств і підприємців, що включає створення місцевих фондів розвитку, співпрацю з банківськими установами та використання цифрових інвестиційних платформ. Така фінансова інфраструктура забезпечить доступ до капіталу, стимулюватиме інвестиційну активність і підтримуватиме економічну мобільність на рівні громади.

У комплексі ці пропозиції формують стратегічну модель економічних інновацій, здатну забезпечити стійке зростання, підвищення якості життя населення та довгострокове відтворення людського капіталу в сільських територіях. Однак реалізація такої моделі можлива лише за наявності належних інституційних умов, які визначають правила взаємодії економічних суб'єктів та забезпечують ефективність інноваційних змін. Саме тому наступним ключовим аспектом є оцінка інституційної якості, адже вона задає стратегічні рамки для розвитку інноваційних процесів, формування людського капіталу та модернізації сільських територій.

У теоретичному підході Д. Норта інституції розглядаються як формальні й неформальні правила, які структурують взаємодію між економічними агентами та визначають стимули для розвитку [567]. Сильні інституційні механізми, за Нортом, сприяють інноваціям, створенню нових форм підприємництва та розширенню можливостей для населення, тоді як слабкі інституції підсилюють нестабільність, невизначеність і сприяють деградації людського капіталу.

О. Вільямсон підкреслює, що якість інституцій безпосередньо впливає на транзакційні витрати та ефективність взаємодії між суб'єктами, а отже – на здатність територій до інноваційного розвитку [568].

М. Портер відзначає, що конкурентоспроможність регіонів формується через інституції, які забезпечують координацію економічних акторів, розвиток кластерів, підтримку інноваційної діяльності та інтеграцію ринків [569].

Українські дослідники наголошують, що у контексті воєнних викликів саме інституційні інновації стають визначальним чинником стійкості громад, оскільки забезпечують методичну, організаційну та фінансову підтримку локальних ініціатив [570]. Сильні місцеві інститути – інноваційні офіси, аналітичні центри, дорадчі служби, партнерства з бізнесом та міжнародними організаціями – забезпечують здатність громад реалізовувати інноваційні проєкти, залучати ресурси та управляти ризиками.

У практичному вимірі інституційні інновації охоплюють створення інноваційних центрів при громадах (Innovation Offices), запуск дорадчих і аналітичних служб, розвиток державно-приватного партнерства, формування аграрних, переробних, цифрових та соціальних кластерів, а також координацію із міжнародними програмами FAO, USAID, UNDP, GIZ, EU4Recovery та іншими. Такі структури забезпечують консультаційну підтримку, експертизу, фінансування, проєктний супровід, розбудову локальної спроможності та інтеграцію громад у регіональні й міжнародні мережі [571].

У наукових дослідженнях інституційні інновації розглядаються як

ключовий чинник забезпечення розвитку людського капіталу, оскільки саме інституції визначають правила, стимули та обмеження, у межах яких функціонують економічні й соціальні суб'єкти [572].

Дуглас Норт підкреслює, що інституційне середовище формує структуру мотивацій, від яких залежать інвестиції у освіту, підприємництво, цифрові технології та інноваційну активність [573]. У стабільних та прозорих інституційних умовах, за його підходом, зростає довіра та передбачуваність, що безпосередньо стимулює відтворення людського капіталу.

Олівер Вільямсон акцентує, що ефективні інституції дозволяють суттєво зменшити транзакційні витрати, створюючи умови для налагодження партнерств, кооперації та функціонування інноваційних мереж [574]. Такі умови, за його теорією, є фундаментом для розвитку кластерів та формування стійких виробничих і соціально-економічних зв'язків. Майкл Портер доводить, що території з потужними інституціями здатні формувати кластери інновацій, де бізнес, освітні заклади, наукові установи та місцеве самоврядування взаємодіють для створення доданої вартості та спільних конкурентних переваг [575].

Позиція міжнародних організацій – FAO, OECD, Світового банку – також підтверджує критичне значення інституцій у забезпеченні розвитку людського капіталу, особливо у контексті війни, кліматичних змін та економічних потрясінь. Вони наголошують, що саме ефективні інституції здатні акумулювати ресурси, координувати секторальні взаємодії та забезпечувати стійкість громад до зовнішніх шоків. Українські науковці розвивають цю думку, зазначаючи, що інституційні інновації виступають визначальним чинником адаптації сільських територій до нових умов, адже дозволяють ефективно управляти проєктами, залучати фінансування, підтримувати місцевий бізнес та створювати умови для формування людського капіталу.

Автор пропонує комплексний підхід до розбудови інституційних інновацій, який спирається на концепцію «інституційної екосистеми

розвитку». Ключова ідея цього підходу полягає у формуванні багаторівневої системи взаємодії локальних, регіональних та міжнародних інституцій, здатної забезпечити стійке відтворення людського капіталу та здійснювати модернізацію сільських територій на основі інноваційних рішень.

Центральним елементом такої екосистеми виступають інституційні інноваційні офіси (Innovation Offices), які доцільно створювати у кожній громаді. Вони виконуватимуть функції аналітичних центрів, проєктних офісів та координаторів інноваційних процесів, забезпечуючи стратегічне планування, супровід інноваційних проєктів, залучення зовнішніх інвестицій і моніторинг результативності реалізованих програм.

Важливою частиною інституційної системи є дорадчі та аналітичні служби нового типу («Rural Advisory & Analytics Units»), які надаватимуть громадам, підприємцям та фермерам доступ до технологічних консультацій, аналітичних даних, геоінформаційних матеріалів та прогнозних моделей. Використання сучасних інструментів GIS, Big Data та цифрових аналітичних панелей сприятиме підвищенню якості управлінських рішень і зниженню ризиків у діяльності сільських територій.

Особливе місце в авторській моделі займає державно-приватне партнерство, інституціалізація якого дозволяє створити локальні платформи взаємодії бізнесу, місцевої влади та громадських інституцій. Такі платформи можуть забезпечити реалізацію важливих проєктів у сферах освіти, переробки, цифровізації, енергетики та соціальних послуг, стимулюючи інноваційну активність та економічне зростання.

У межах комплексного підходу пропонується також формування кластерних моделей «Community Innovation Clusters», що об'єднуватимуть фермерські господарства, переробні підприємства, університети, цифровий бізнес та громади у спільні інноваційні мережі. Кластери забезпечать розвиток локальних ланцюгів доданої вартості, підвищать конкурентоспроможність територій та сприятимуть зростанню рівня зайнятості.

Не менш значущим напрямом є розвиток міжнародно-інституційних

партнерств, які забезпечують громадам доступ до фінансових ресурсів, експертної підтримки й сучасних практик управління. Створення офісів міжнародної координації при громадах дозволить системно співпрацювати з FAO, USAID, UNDP, GIZ, Європейським Союзом та іншими інституціями, підсилюючи інституційну спроможність і якість місцевого управління.

Останнім компонентом авторської моделі є формування інституційної інфраструктури управління ризиками, заснованої на використанні цифрових карт ризиків, аналітичних панелей, систем раннього реагування та інструментів прогнозування. Це підвищить здатність громад адаптуватися до кризових та воєнних викликів, забезпечивши сталість процесів формування людського капіталу.

Інституційні інновації відіграють ключову роль у формуванні інноваційної економіки, розвитку людського капіталу та зміцненні стійкості сільських громад у період воєнних загроз і післявоєнної відбудови. Гнучкі, ефективні та цифрово орієнтовані інституції здатні акумулювати ресурси, забезпечувати координацію між секторами та створювати умови для довгострокового соціально-економічного зростання. Запропонований авторський підхід створює передумови для формування інституційної екосистеми нового покоління, яка інтегрується в європейський інноваційний простір і відповідає сучасним вимогам розвитку сільських територій. Така екосистема забезпечує узгоджену взаємодію інституцій, цифрових рішень, економічних механізмів та освітніх ініціатив, що підсилює здатність громад адаптуватися до викликів і реалізовувати потенціал людського капіталу. У цьому контексті інституційна модернізація виступає фундаментом, на якому вибудовується цілісна модель інноваційного розвитку сільських територій.

. У сучасних умовах війни, демографічних втрат, просторової нерівності та структурної трансформації аграрної економіки така система має працювати як єдина, керована та взаємопов'язана екосистема. Її функціонування базується на принципах інноваційності, інклюзивності, сталості, цифрової інтегрованості та орієнтації на розвиток людського потенціалу.

У межах авторського підходу система інноваційного забезпечення розвитку людського капіталу включає шість ключових підсистем: інституційну, цифрову, освітню, медико-соціальну, економічну та культурно-гуманітарну (таблиця 5.28).

Таблиця 5.28

**Підсистеми інноваційної моделі відтворення людського капіталу
сільських територій**

Підсистема	Сутність та зміст підсистеми	Ключові функції	Інноваційні інструменти та механізми	Очікуваний вплив на розвиток людського капіталу
Інституційна	Система правил, інституцій, програм і партнерств, що забезпечують керованість інноваційними процесами	Формування політик; координація; регулювання; залучення ресурсів	Інноваційні офіси, ДПП, кластери, дорадчі служби, міжнародні програми	Зміцнення спроможності громад, підвищення інноваційності, покращення управління
Цифрова	Технологічна інфраструктура, сервіси та платформи, що забезпечують доступ до послуг і даних	Цифрові послуги; доступ до інформації; аналітика; моніторинг	e-Health, e-Education, e-Governance, GIS, Big Data, цифрові хаби	Зменшення цифрової нерівності, підвищення доступності послуг
Освітня	Освітньо-компетентнісна база розвитку людського капіталу	Формування компетентностей; навчання; перепідготовка; інноваційні програми	STEM/STEAM, Lifelong Learning, дуальна освіта, освітні кластери	Зростання кваліфікацій населення, розвиток цифрових та інженерних навичок
Медико-соціальна	Система охорони здоров'я та соціальних послуг, орієнтована на інклюзивність і доступність	Охорона здоров'я; психологічна підтримка; соціальна інтеграція	Телемедицина, мобільні медичні бригади, e-Health, соціальні сервіси	Підвищення якості життя, зменшення соціальних ризиків, збереження здоров'я
Економічна	Сфера зайнятості, підприємництва, інноваційного фермерства, переробки та зеленої енергетики	Створення робочих місць; зростання доходів; формування доданої вартості	Агротех-стартапи, енергокооперативи, переробні кластери, бізнес-інкубатори	Збільшення економічних можливостей, зменшення міграції
Культурно-гуманітарна	Простір культурної ідентичності, соціальної згуртованості, громадянської активності	Підтримка традицій; ком'юніті-драйв; культурна інтеграція	Культурні хаби, креативні майстерні, локальні фестивалі, молодіжні ініціативи	Зміцнення соціального капіталу, ідентичності та якості соціального середовища

Джерело: власна розробка автора

Кожна з них виконує специфічні функції, однак разом вони утворюють цілісну модель «Human Capital Innovation System», де кожен елемент підсилює інші, забезпечуючи синергетичний ефект.

Інституційна підсистема забезпечує стратегічну координацію, розроблення локальних політик і програм, партнерства та управління ресурсами. Цифрова підсистема створює технологічний каркас для управління громадою, надання послуг, освіти, охорони здоров'я та моніторингу. Освітня підсистема забезпечує розвиток компетентностей через STEM/STEAM-освіту, навчання протягом життя, дуальні програми й партнерства школа–університет–бізнес. Медико-соціальна підсистема формує здоров'я, психологічну стійкість та соціальну інтеграцію. Економічна підсистема створює можливості зайнятості, підвищення доходів, розвиток підприємництва та інноваційного фермерства. Культурно-гуманітарна підсистема забезпечує формування соціального капіталу, ком'юніті-драйв і збереження ідентичності.

Для побудови комплексної моделі відтворення людського капіталу сільських територій необхідно розглядати не окремі напрями розвитку, а взаємопов'язану систему підсистем, що функціонують у єдиному інноваційному середовищі. Такий підхід узгоджується з сучасними теоретичними засадами інноваційного розвитку, представленими у працях Г. Бекера, Т. Шульца, М. Портера, Д. Норта, а також із рекомендаціями OECD, FAO, World Bank та Європейської комісії. На основі узагальнення цих наукових позицій виокремлено ключові інноваційні підсистеми моделі відтворення людського капіталу, визначено їхній зміст, функціональне наповнення, інструменти реалізації та їхній вплив на динаміку розвитку людського потенціалу в сільських громадах.

Аналіз структури таблиці засвідчує, що запропонована інноваційна модель відтворення людського капіталу ґрунтується на шести взаємопов'язаних підсистемах, кожна з яких має власну функціональну спеціалізацію, але водночас формує єдине інтегроване інноваційне

середовище розвитку сільських територій.

Інституційна підсистема створює нормативно-правові, організаційні та стратегічні рамки для впровадження інновацій. Вона охоплює діяльність інноваційних офісів, дорадчих служб, механізмів державно-приватного партнерства та міжнародних програм. Саме ця підсистема забезпечує передбачуваність розвитку, координацію суб'єктів, залучення ресурсів та формування сприятливого середовища для інновацій і розвитку людського капіталу.

Цифрова підсистема виступає технологічною основою сучасного розвитку громад. Її ключові інструменти – e-Health, e-Education, e-Governance, системи GIS та Big Data – забезпечують доступність публічних послуг, прозорість управління, формування цифрових навичок і розширення доступу до інформації. Ця підсистема мінімізує цифрову нерівність і підвищує ефективність функціонування громади.

Освітня підсистема спрямована на формування знань, навичок і компетентностей населення. Її елементи – STEM/STEAM-освіта, моделі Lifelong Learning, дуальна освіта та освітні кластери – забезпечують безперервний процес навчання, професійний розвиток та підготовку кваліфікованих кадрів для сучасної економіки. Освітня сфера виступає базовим інструментом довгострокового зростання людського капіталу.

Медико-соціальна підсистема відповідає за фізичний, психологічний та соціальний добробут населення. Завдяки телемедицині, мобільним медичним бригадам, цифровим соціальним сервісам та інклюзивним програмам забезпечується доступність медичних та соціальних послуг, знижується рівень соціальних ризиків і підвищується якість життя. У контексті війни ця підсистема набуває особливої значущості для підтримки стійкості громад.

Економічна підсистема формує основу зайнятості, підприємництва та економічного розвитку. Інноваційне фермерство, зелені енергетичні проєкти, переробні кластери, бізнес-інкубатори та стартап-екосистеми сприяють створенню робочих місць, підвищенню доходів та зменшенню міграційного

відтоку населення. Вона визначає здатність територій забезпечувати економічну самодостатність і конкурентоспроможність.

Культурно-гуманітарна підсистема забезпечує розвиток соціального капіталу, локальної ідентичності та громадянської активності. Креативні майстерні, культурні хаби, молодіжні ініціативи та громадські проекти сприяють формуванню згуртованої спільноти, збагаченню культурного середовища та стимулюванню соціальної взаємодії. Це створює сприятливі умови для самореалізації населення та зміцнення соціальної стійкості.

У цілому, розглянуті підсистеми утворюють цілісну інноваційну модель, здатну забезпечити системне, збалансоване та стійке відтворення людського капіталу в сільських територіях.

У межах авторської концепції система інноваційного забезпечення трактується як динамічна, багаторівнева та самоузгоджена екосистема, у якій кожна підсистема виконує власні функції, але водночас перебуває у постійній взаємодії з іншими. Така система формує розгалужені горизонтальні та вертикальні зв'язки, що забезпечують цілісність та узгодженість інноваційних процесів у громаді. Її важливою рисою є цифрова інтегрованість, яка створює умови для безперервного моніторингу, ефективного управління та адаптивності до змін.

Ця екосистема орієнтована на людину як центральний елемент розвитку: її знання, компетентності, здоров'я, добробут, соціальну активність і стійкість. Усі підсистеми спрямовані на формування життєздатного середовища громади, що підтримує економічну активність населення, стимулює інноваційність, посилює культурну згуртованість і розширює можливості для самореалізації.

Функціонування моделі базується на ключових принципах інноваційності, інклюзивності, сталого розвитку та резиліентності. Це дозволяє їй залишатися ефективною навіть у кризових і воєнних умовах, забезпечуючи високий рівень адаптивності та здатність швидко реагувати на виклики. У цілісному вигляді така система формує сучасний інноваційний

простір розвитку людського капіталу, здатний забезпечити довгостроковий прогрес сільських територій, підвищити якість життя населення та сприяти інтеграції України до європейського інноваційного простору.

Формування системи інноваційного забезпечення відтворювальних процесів людського капіталу сільських територій виступає ключовою передумовою їх сталого розвитку, модернізації та ефективного відновлення у післявоєнний період. В умовах воєнних ризиків, демографічного тиску, руйнування інфраструктури та трансформації аграрної економіки особливо актуальним стає перехід до моделі, що інтегрує інституційні, цифрові, освітні, економічні та медико-соціальні інновації в єдину цілісну систему управління розвитком людського потенціалу.

Запропонована авторська модель інноваційного забезпечення формує структуроване, багаторівневе середовище, яке охоплює шість взаємопов'язаних підсистем і забезпечує комплексний та системний характер відтворювальних процесів. Такий підхід дозволяє:

запроваджувати сучасні інституційні механізми управління людським капіталом і забезпечувати ефективну взаємодію громади, бізнесу, освітніх закладів, наукових інституцій та міжнародних організацій;

розвивати цифрову інфраструктуру, що підвищує доступність публічних послуг, оптимізує управлінські процеси та розширює можливості для навчання, зайнятості й соціального захисту;

підвищувати якість освітніх, медичних і соціальних сервісів завдяки впровадженню інноваційних технологій, сучасних освітніх моделей, телемедичних рішень і програм психологічної підтримки;

створювати передумови для розвитку інноваційної економіки, включаючи підприємництво, агротехнологічні стартапи, переробні ініціативи, крафтове виробництво та зелену енергетику;

підсилювати стійкість громад перед демографічними, економічними та безпековими ризиками, що забезпечує їхню адаптивність і здатність до швидкого відновлення;

сприяти інтеграції сільських територій у європейський і світовий інноваційний простір, посилюючи їх конкурентоспроможність та інвестиційну привабливість.

У підсумку впровадження такої системи інноваційного забезпечення створює сприятливі умови для формування нового типу людського капіталу - мобільного, компетентного, інноваційного та стійкого до криз. Саме такий людський капітал здатен забезпечити довгострокове зростання, соціально-економічну стабільність та модернізацію сільських територій України на етапі їхнього відновлення та розвитку.

Висновки до 5 розділу

1. Обґрунтовано комплексну систему стратегічних пріоритетів відтворення людського капіталу сільських територій України в умовах війни та післявоєнної відбудови, що базується на інтеграції п'яти взаємопов'язаних напрямів: удосконалення інституційного середовища й підвищення якості місцевого врядування; модернізації та розширення доступності соціальної інфраструктури; економічної активізації та диверсифікації форм зайнятості; цифрової трансформації територіальних громад; зміцнення соціальної стійкості та підвищення якості життя населення. Доведено, що узгоджене впровадження зазначених напрямів формує цілісну політику утримання населення, скорочення міграційного відтоку, зростання продуктивності праці та інноваційної спроможності громад.

2. Визначено очікувані ефекти реалізації стратегічних пріоритетів, які проявляються у переході сільських територій від реактивного реагування на виклики до стратегічного управління процесами відтворення людського капіталу; зміцненні інституційної та фінансової спроможності громад; підвищенні якості й доступності освітніх, медичних і соціальних послуг; формуванні поліструктурної економіки з новими моделями зайнятості; зменшенні цифрової нерівності та посиленні соціальної згуртованості й безпекових механізмів. Обґрунтовано, що така модель узгоджується з логікою післявоєнного розвитку «відновлення – модернізація – інтеграція» та принципами *Build Back Better*, забезпечуючи довгострокову стійкість територіальних громад і здатність до відтворення людського капіталу.

3. Сформульовано, що активізація соціально-економічних інструментів відтворення людського капіталу сільських територій у воєнних умовах має здійснюватися на засадах комплексності та міжсекторальної взаємодії, поєднуючи демографічну політику, розвиток інклюзивного й диверсифікованого ринку праці, підтримку підприємництва та кооперативних форм господарювання, модернізацію соціальної інфраструктури, освітньо-

компетентнісні інструменти та цифровізацію як наскрізний чинник підвищення доступності послуг і можливостей зайнятості. Реалізація такого підходу створює передумови для зниження міграційного відтоку, зростання економічної активності населення та формування адаптивного людського потенціалу на рівні територіальних громад.

4. Доведено, що ефективність застосування соціально-економічних інструментів визначається рівнем інституційної спроможності територіальних громад і якістю місцевого врядування, оскільки саме стратегічне планування розвитку, розбудова партнерств «влада – бізнес – громада», впровадження цифрових управлінських рішень і ризик-орієнтованих підходів забезпечують перетворення людського потенціалу на стійкий чинник економічного зростання, соціальної згуртованості та довгострокового відтворення людського капіталу у воєнний і післявоєнний періоди. Це зумовлює необхідність інституційного посилення громад як ключових суб'єктів реалізації політики людського розвитку.

5. Установлено, що відтворення людського капіталу сільських територій потребує формування цілісної системи інноваційного забезпечення, яка в умовах війни та післявоєнного відновлення виконує функцію «мультиплікатора стійкості» та забезпечує трансформацію розвитку громад від зосередження на підтримці базової інфраструктури до формування інноваційної екосистеми, здатної забезпечувати високу якість життя, зайнятість, доступність послуг і адаптивність до кризових впливів. Узагальнено, що системна інтеграція інновацій у соціальній, освітній, медико-соціальній та економічній сферах є ключовою передумовою скорочення міграційного відтоку та підвищення конкурентоспроможності локальних економік.

6. Запропоновано інтегровану модель Human Capital Innovation System, що об'єднує інституційну, цифрову, освітню, медико-соціальну, економічну та культурно-гуманітарну підсистеми (зокрема через інноваційні хаби та офіси розвитку, електронні сервіси, STEM/STEAM і *Lifelong Learning*,

телемедицину, смарт-фермерство та креативні практики), забезпечуючи синергетичний ефект і формування нової якості людського капіталу – компетентного, цифрово включеного, здорового та резильєнтного. Показано, що практична реалізація моделі сприяє зростанню інституційної спроможності громад і створює доказову основу управління на базі GIS/Big Data-моніторингу, що дозволяє адаптувати політику розвитку людського капіталу до ризиків і ресурсних обмежень. Обґрунтовано, що інституційні партнерства (ДПП/PPP, донорські програми, кластери) є необхідною умовою масштабування інновацій і стабілізації ресурсної бази територіальних громад.

За результатами дослідження, отриманими у розділі 5, опубліковано праці автора [478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 504, 505, 506, 507, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 536], що наведені у списку використаних джерел.

Список використаних джерел до розділу 5

465. FAO. *Rapid Assessment of Agricultural Communities in Ukraine: 2023 Update*. Rome: Food and Agriculture Organization of the United Nations, 2023. 28p.
466. UNDP. *Ukraine: Human Security and Community Resilience Assessment 2023*. New York: United Nations Development Programme, 2023. 44 p.
467. UNDRR. *Global Assessment Report on Disaster Risk Reduction 2023: Our World at Risk – Transforming Governance for a Resilient Future*. Geneva: United Nations Office for Disaster Risk Reduction, 2023. 218 p.
468. Mintzberg, H. *The Rise and Fall of Strategic Planning*. New York: Free Press, 1994. 458 p.
469. Оленський Й. Людський, соціальний, інституціональний капітали як фактори синергії економічного розвитку транскордонних регіонів у наукомісткій економіці. *Міжнародний науковий вісник: зб. наук. пр.*, Ужгород: ДВНЗ «УЖНУ». 2017. Вип. 3 (16). С. 7-22.
470. UNICEF. *The State of the World's Children 2023: For Every Child, Vaccination*. New York: United Nations Children's Fund, 2023. 236 p.
471. Мудрак Р. Соціальна інфраструктура сільських територій. *Bulletin of the Cherkasy Bohdan Khmelnytsky National University. Economic Sciences*. 2019. № 1.
472. Van Dijk J. A. *The Digital Divide*. Cambridge: Polity Press, 2020. 208p.
473. Schwab K. *The Fourth Industrial Revolution*. Geneva: World Economic Forum, 2016. 192 p.
474. Castells M. *The Power of Identity*. 2nd ed. Oxford: Blackwell Publishing, 2010. 512 p.
475. Van Dijk J. A. *The Network Society*. 3rd ed. London: SAGE Publications, 2012. 304 p.
476. *Skills Outlook 2019: Thriving in a Digital World*. Paris: OECD Publishing, 2019. 350 p.
477. FAO. *FAO Digital Agriculture Strategy 2022–2030*. Rome: Food and

Agriculture Organization of the United Nations, 2022. 64 p.

478. Lohosha R., Lutkovska S., Pidvalna O., Pronko L., Kolesnyk T. Ecological optimisation of vegetable production as a factor of the industry capitalisation. *Agricultural and Resource Economics-International Scientific E-Journal*. 2025. Vol. 11. Issue 1. P. 74-101. DOI: 10.51599/are.2025.11.01.03

479. Пронько Л.М., Гонтарук Я.В., Ревкова А.В. Дослідження стану розвитку фермерства в Україні. *Причорноморські економічні студії*. 2019. Вип. 48, Ч. 1. С. 155-165. DOI: 10.32843/bses.48-25.

480. Pryshliak N., Pronko L., Mazur K., Palamarenko Ya. The development of the state strategy for biofuel production from agrobiomass in Ukraine. *Polityka Energetyczna – Energy Policy Journal*. 2022. Vol. 25 (2). P. 163–178. DOI: 10.33223/epj/150091.

481. Pronko L., Kolesnik T., Samborska. O. Ukraine Dairy Market: State and Prospects of Development. *European Journal of Sustainable Development*. 2020. Vol. 9 (1). P. 243-252. DOI: 10.14207/ejsd.2020.v9n1p243.

482. Пронько Л.М. Особливості вдосконалення системи професійного навчання у сфері публічного управління та адміністрування. *Proceedings of the scientific and pedagogical internship (October 2 – November 12, 2023, Riga, the Republic of Latvia)*. Riga, Latvia, 2023. P. 159-163.

483. Пронько Л.М. Особливості децентралізації публічної влади в Україні. Актуальні питання економіки, обліку, фінансів та права: збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції (Полтава, 10 листопада 2018 р.): у 8 ч. Полтава: ЦФЕНД, 2018. Ч. 7. С. 31-33.

484. Пронько Л. М., Токар К. С. Економічний зміст маркетингової концепції управління. Актуальні проблеми економіки, фінансів, обліку та права: досвід та перспективи: збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції (Полтава, 3 листопада 2021 р.). Полтава: ЦФЕНД, 2021. С. 28-30

485. Зінчук Т. О., Куцмус Н. М. Диверсифікація бізнесу на сільських територіях: досвід країн світу. *Економіка АПК*. 2018. № 4. С.19-27.

486. Swinnen J. *The Political Economy of Agricultural and Food Policies*. London: Palgrave Macmillan, 2018. 266 p.
487. Anderson K., Feder, G. *Agricultural Productivity and Rural Incomes*. World Bank Policy Research Working Paper, № 1483.
488. Washington, DC: World Bank, 1995. 42 p.
489. Малік М. Й., Мамчур В. А. Самозайнятість та розвиток несільськогосподарського підприємництва на селі. *Економіка АПК*. 2019. № 4. С. 39-50.
490. Пронько Л.М. Оцінка вартості землі за методами капіталізації. Трансформаційна динаміка розвитку агропромислового виробництва. Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції 29-29 квітня 2016 року. С. 91-95.
491. Пронько Л.М., Ревкова А.В., Затайдух К.Ю Стратегічне планування збалансованого розвитку сільських територій: еколого-економічні індикатори та моделі. *Інвестиції: практика та досвід*. 2024. № 20. С. 143-149. DOI: 10.32702/2306-6814.2024.20.143.
492. Пронько Л.М. Особливості відтворення людського капіталу сільських територій. *Продовольчі ресурси*. 2022. Т. 10. № 18. С. 266-275. DOI: 10.31073/foodresources2022-18-26.
493. Пронько Л.М. Соціальна політика об'єднаних територіальних громад як засіб відтворення людського капіталу сільських територій. *Економічний дискурс*. 2022. Вип. 1-2. С. 74-81. DOI: 10.36742/2410-0919-2022-1-8.
494. Пронько Л.М., Гонтарук Я.В., Ревкова А.В. Дослідження стану розвитку фермерства в Україні. *Причорноморські економічні студії*. 2019. Вип. 48. Ч. 1. С. 155-165. DOI: 10.32843/bses.48-25
495. Lohosha R., Lutkovska S., Pidvalna O., Pronko L., Kolesnyk T. Ecological optimisation of vegetable production as a factor of the industry capitalisation. *Agricultural and Resource Economics-International Scientific E-Journal*. 2025. Vol. 11. Issue 1. P. 74-101. DOI: 10.51599/are.2025.11.01.03.

496. Pryshliak N., Pronko L., Mazur K., Palamarenko Ya. The development of the state strategy for biofuel production from agrobiomass in Ukraine. *Polityka Energetyczna – Energy Policy Journal*. 2022. Vol. 25 (2). P. 163–178. DOI: 10.33223/epj/150091.

497. Pronko L., Furman I., Pidvalna O. Peculiarities of the development of territorial communities under martial law. In: *Sustainable development of territorial communities in the Vinnytsia region*: Monograph. Primedia eLaunch, Boston, USA, 2024. P. 7-25. DOI: 10.46299/979-8-89480-703-4.1.

498. Berezyuk S., Pronko L., Zelenchuk N. Prospects of implementation of abroad experience of cooperation of territorial communities in Ukraine. In: *Strategic imperatives for the development of local self-government in the conditions of European integration processes in Ukraine*: Monograph. Primedia eLaunch, Boston, USA, 2023. P. 83-113. DOI: 10.46299/979-8-88992-679-5.4.

499. Шубравська О. Інноваційний розвиток аграрного сектора економіки України: теоретико-методологічний аспект. *Економіка України*. 2012. № 1. С. 27-35.

500. UNDRR. *Global Assessment Report on Disaster Risk Reduction 2023: Our World at Risk – Transforming Governance for a Resilient Future*. Geneva: United Nations Office for Disaster Risk Reduction, 2023. 218 p.

501. OECD. *Rural Well-being: Geography of Opportunities*. Paris: OECD Publishing, 2020. 248 p.

502. World Food Programme. *Food Security and Conflict: WFP's Global Report on Food Crises 2023*. Rome: WFP, 2023. 260 p.

503. Вініченко І. І., Дідур К. М., Малина С. Г. Формування системи соціально-економічного забезпечення розвитку сільських територій у повоєнний період як основи продовольчої безпеки. *Агросвіт*. 2025. № 11. С. 4-14.

504. Pysarenko V., Pronko L., Pidvalna O., Lozhachevska O., Fastovets N., Ramos O.R. Marketing management of the bioeconomic potential of enterprises and the quality of their innovative products in the post-war recovery strategy.

Financial and Credit Activity: Problems of Theory and Practice. 2024. Vol. 6. Issue 59. P. 648-664. DOI: 10.55643/fcaptr.6.59.2024.4637.

505. Пронько Л.М. Соціальна політика об'єднаних територіальних громад як засіб відтворення людського капіталу сільських територій. *Економічний дискурс*. 2022. Вип. 1-2. С. 74-81. DOI: 10.36742/2410-0919-2022-1-8.

506. Пронько Л.М. Організаційні особливості формування людського капіталу сільських територій. *Економічний дискурс*. 2022. Вип. 3-4. С. 61-70. DOI: 10.36742/2410-0919-2022-2-6.

507. Пронько Л.М. Особливості вдосконалення системи професійного навчання у сфері публічного управління та адміністрування. *Proceedings of the scientific and pedagogical internship (October 2 – November 12, 2023, Riga, the Republic of Latvia)*. Riga, Latvia, 2023. P. 159-163

508. *OECD Regional Outlook 2019: Leveraging Megatrends for Cities and Rural Areas*. Paris: OECD Publishing, 2019. 210 p.

509. FAO. *The State of Food and Agriculture 2021. Making agrifood systems more resilient to shocks and stresses*. Rome: Food and Agriculture Organization of the United Nations, 2021. 224 p.

510. UNDP. *Human Development Report 1994: New Dimensions of Human Security*. New York: United Nations Development Programme, 1994. 226 p.

511. Головашенко Ю. В. Аналіз розвитку соціальної інфраструктури сільських територій. *Економіка та управління АПК*. 2024. № 2. С.150-161.

512. World Bank. *World Development Report 2019: The Changing Nature of Work*. Washington, DC: World Bank, 2019. 200 p.

513. Maslow A. *Motivation and Personality*. New York: Harper & Row, 1954. 369 p., Rogers C. *Freedom to Learn*. Columbus: Charles E. Merrill, 1969. 358p.

514. Могильний О. М. Аграрний ринок праці: функціональні особливості та їх соціально-економічні наслідки для населення. *Економіка АПК*. 2013. № 12. С. 5-12.

515. Schwab K., Davis N. *Shaping the Future of the Fourth Industrial Revolution*. New York: Currency, 2018. 288 p.

516. Пронько Л. Державна політика як складова організаційно-економічного механізму відтворення людського капіталу села. *Інноваційна економіка*. 2025. № 4.

517. Пронько Л. Рівень життя сільського населення як фактор відтворення людського капіталу. *Економічний дискурс*. 2025. № 4.

518. Пронько Л. Мотиваційні механізми закріплення людського капіталу на сільських територіях. *Інститут бухгалтерського обліку, контроль та аналіз в умовах глобалізації*. 2025. № 3-4

519. Лутковська С.М., Пронько Л.М., Колесник Т.В., Підвальна О.Г. Розвиток місцевого самоврядування в системі управління змінами. *Актуальні проблеми економіки*. 2024. № 8 (278). С. 214-234. DOI: 10.32752/1993-6788-2024-1-278-214-234.

520. Пронько Л.М., Затайдух К.Ю., Чорний Я.І. Економічний розвиток територіальних громад: сутність, особливості та стратегічні перспективи. *Економіка та суспільство*. 2024. Вип. 59. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/3428/3356> DOI: 10.32782/2524-0072/2024-59-65.

521. Berezyuk S., Bereziuk Yu., Pronko L. Factors of formation of human behavior in society. *Економіка та суспільство*. 2024. Вип. 63. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/4148/4082> DOI: 10.32782/2524-0072/2024-63-72.

522. Lohosha R., Lutkovska S., Pidvalna O., Pronko L., Kolesnyk T. Ecological optimisation of vegetable production as a factor of the industry capitalisation. *Agricultural and Resource Economics-International Scientific E-Journal*. 2025. Vol. 11, Issue 1. P. 74-101. DOI: 10.51599/are.2025.11.01.03

523. Castells M. *The Power of Identity*. Oxford: Blackwell Publishing, 1997. 461 p.

524. Павліха Н. В., Цимбалюк І. О., Хомюк Н. Л., Войчук М. В., Савчук

А. Ю., Коломечюк В. В., Цимбалюк С. М. Безпека сталого розвитку регіонів та територіальних громад України на засадах інклюзивного зростання: монографія. *Волинський національний університет імені Лесі Українки*. Луцьк: Вежа-Друк, 2022. 514 с.

525. WHO & UNICEF. *Declaration of Astana: Global Conference on Primary Health Care*. Geneva: World Health Organization, 2018. 13 p.

526. Кичко І. І., Холодницька А. В., Петрук Н. В. Соціальна ефективність формування конкурентного середовища на ринку надання медичних послуг: економічні та екологічні засади. *Інноваційна економіка*. 2021. №7-8. С.26-31.

527. WHO. *WHO Global Strategy on Rural and Remote Health*. Geneva: World Health Organization, 2021. 78 p.

528. Левчук Н. М. Соціальний капітал та здоров'я населення в Україні. *Демографія та соціальна економіка*. 2011. №1. С.47-56.

529. World Bank. *Rural Mobility and Access: Policy Paper for Rural Transport*. Washington, DC: World Bank, 2021. 112 p.

530. Porter M. *The Competitive Advantage of Nations*. New York: Free Press, 1990. 896 p.

531. OECD. *Digital Transformation in Rural Areas: OECD Digital Rural Framework*. Paris: OECD Publishing, 2020.

532. FAO. *The State of Food and Agriculture 2023: Digital Agriculture for Rural Transformation*. Rome: Food and Agriculture Organization of the United Nations, 2023.

533. UNDRR. *Global Assessment Report on Disaster Risk Reduction 2019: Risk-informed Development*. Geneva: United Nations Office for Disaster Risk Reduction, 2019.

534. FAO. *Resilient Agrifood Systems: Building Local Capacities and Emergency Preparedness*. Rome: Food and Agriculture Organization of the United Nation, 2023.

535. UNDRR. *Global Assessment Report on Disaster Risk Reduction 2022: Our World at Risk – Transforming Governance for a Resilient Future*. Geneva:

United Nations Office for Disaster Risk Reduction, 2022.

536. Bereziuk S., Pronko L., Samborska O. The Phenomenon of Political Power in Ukraine. *European Journal of Sustainable Development*. 2020. № 9 (2). P. 488-500.

537. Pryshliak N., Pronko L., Mazur K., Palamarenko Ya. The development of the state strategy for biofuel production from agrobiomass in Ukraine. *Polityka Energetyczna – Energy Policy Journal*. 2022. Vol. 25 (2). P. 163–178. DOI: 10.33223/epj/150091.

538. Lohosha R., Prylutskyi A., Pronko L., Kolesnyk T. Organization of the System of Internal Marketing and Marketing of Interaction of Agricultural Enterprises for the Production of Biodiesel Based on Value Chain Analysis. *Journal of Environmental Management and Tourism*. 2023. Vol. 14. № 3. P. 823-841. DOI: 10.14505/jemt.v14.3(67).

539. Pysarenko V., Pronko L., Pidvalna O., Lozhachevska O., Fastovets N., Ramos O.R. Marketing management of the bioeconomic potential of enterprises and the quality of their innovative products in the post-war recovery strategy. *Financial and Credit Activity: Problems of Theory and Practice*. 2024. Vol. 6. Issue 59. P. 648-664. DOI: 10.55643/fcaptp.6.59.2024.4637

540. *OECD Regional Outlook 2019: Leveraging Megatrends for Resilient Regions*. Paris: OECD Publishing, 2019

541. Syzon V. Інституційні механізми публічного управління соціальним розвитком громад у післявоєнний період. *Philosophy and Governance*. 2025. №5 (9).

542. Becker G. S. *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education*. Chicago: The University of Chicago Press, 1993. 412 p.

543. Schultz T. W. Investment in Human Capital. *The American Economic Review*. 1961. Vol. 51. № 1. P.1-17.

544. Toffler, A. *The Third Wave*. New York: Bantam Books, 1980. 544 p.

545. Drucker, P. F. *Innovation and Entrepreneurship: Practice and*

Principles. New York: Harper & Row, 1985. 277 p.

546. Гончарук І. В., Томашук І. В. Ресурсний потенціал сільських територій: стан та напрями зміцнення. Вінниця: ТОВ «Твори», 2022. 334 с.

547. Koval V. V., Havrychenko D., Filipishyna L., Udovychenko I., Prystupa L., Mikhno I. Behavioral economic model of environmental conservation in human resource management. *Intellectual Economics*. 2023. 17(2). P. 435–456. <https://doi.org/10.13165/ie-23-17-2-09>.

548. Parwita G. B. S., Arsawan I. W. E., Koval V., Hrinchenko R., Bogdanova N., Tamosiuniene R. Organizational innovation capability: Integrating human resource management practice, knowledge management and individual creativity. *Intellectual Economics*. 2021. №15 (2). P. 2-45. DOI: <https://doi.org/10.13165/ie-21-15-2-02>.

549. World Bank. *World Development Report 2018: Learning to Realize Education's Promise*. Washington, DC: World Bank, 2018. 236 p

550. Becker G. S. *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education*, Chicago: The University of Chicago Press, 1993. 412 p.,

551. Schultz T. W. Investment in Human Capital. *The American Economic Review*, 1961, Vol. 51. № 1. P. 1-17.

552. Toffler A. *The Third Wave*. New York: Bantam Books, 1980. 544 p

553. Drucker P. F. *Innovation and Entrepreneurship: Practice and Principles*. New York: Harper & Row, 1985. 277 p.

554. Содома Р.І, Ільчишин І.Ю. Безпека інклюзивного розвитку сільських територій. *Цифрова економіка та економічна безпека*. 2024. Випуск 1 (10). URL: <http://dees.iei.od.ua/index.php/journal/article/view/298>

555. Mintzberg, H. *Managing the Public's Business: Public Administration in the Public Interest*. New York: HarperCollins, 2015. 320 p.

556. World Bank. *World Development Report 2017: Governance and the Law*. Washington, DC: World Bank, 2017. 334 p.

557. OECD. *Rural Well-being: Geography of Opportunities*. Paris: OECD

Publishing, 2020. 258 p.

558. FAO. Digital Agriculture Strategy 2022-2031. Rome: Food and Agriculture Organization of the United Nations, 2022. 64 p.

559. Богач Ю. Цифровізація діяльності органів місцевого самоврядування як інструмент забезпечення сталого розвитку територіальних громад. *Економічний простір*. 2025. № 201. С. 264-268.

560. Гула Л. В. Розвиток освіти у сільських громадах – один з чинників формування компетентного фахівця аграрної галузі. *Розвиток українського села – основа аграрної реформи в Україні: матеріали Причорноморської регіональної науково-практичної конференції професорсько-викладацького складу*. м. Миколаїв, 19-21 квітня 2023 р. С. 22-26.

561. Гриневич Л. М., Морзе Н. В., Бойко М. А. Наукова освіта як основа формування інноваційно компетентності в умовах цифрової трансформації суспільства. *Інформаційні технології і засоби навчання*. 2020. №77(3). С.1-26.

562. Шумпетер Й. Теорія економічного розвитку. Дослідження підприємницького прибутку, капіталу, кредиту, відсотка та економічного циклу. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2011. 254 с.

563. Drucker P. Innovation and Entrepreneurship: Practice and Principles. London: HarperBusiness, 2007. 288 p.

564. Porter M. The Competitive Advantage of Nations. New York: Free Press, 1990. 855 p.

565. Ільчук М., Свиноус І., Томашевська О. Теоретичні засади здійснення інноваційної діяльності в сільському господарстві. *Економічний дискурс*. 2024. №1-2. С.17-25.

566. Laktionova O., Koval V., Savina N., Gechbaia B. The Models of Matching Financial Development and Human Capital in National Economy. *Bulletin of the Georgian national academy of sciences*. 2021. №15 (2). С. 177-184.

567. Норт Д. Інституції, інституційні зміни та функціонування економіки. Київ: Основи, 2000. 198 с.

568. Вільямсон О. Економічні інституції капіталізму: фірми, ринки,

реляційні контракти. Київ: АртЕк, 2001. 472 с.

569. Porter M. The Competitive Advantage of Nations. New York: Free Press, 1990. 855 p.

570. Ерстенюк Т. М. Інституційні бар'єри та економічні обмеження функціонування підприємництва в Україні: виклики нестабільного середовища. *Економіка в контексті глобальних трансформацій. Матеріали науково-практичної конференції* (м. Дніпро, 3-4 жовтня 2025 р.). Одеса: Видавництво: «Молодий вчений». 2025. 90 с.

571. Buleev I., Bryukhovetska N., Korytko T., Bryl I. and Prykhodko O. Modelling and Forecasting Enterprise Transformation in a Digitalising Economy. *Management and Production Engineering Review*. Volume 16. Number 3. September 2025. P.1–13. DOI: 10.24425/mper.2025.156142

572. Гончаренко О. В. Інноваційний розвиток підприємств: інституційні обмеження та перспективи. *Ефективна економіка*. 2011. № 12. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2011_12_13

573. Норт Д. Інституції, інституційні зміни та функціонування економіки. Київ: Основи, 2000. 198 с.

574. Вільямсон О. Економічні інституції капіталізму: фірми, ринки, реляційні контракти. Київ: АртЕк, 2001. 472 с.

575. Портер М. Конкурентна перевага націй. Київ: Основи, 2001. 896 с.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі запропоновано нове вирішення складної наукової проблеми, що полягає в обґрунтуванні теоретичних, методологічних, методичних і прикладних положень функціонування організаційно-економічного механізму відтворення людського капіталу сільських територій. Узагальнення отриманих у процесі дослідження результатів дало змогу сформулювати основні висновки:

1. Сформульовано концептуальний підхід до відтворення людського капіталу сільських територій як цілісного, безперервного відтворювального процесу в системі народного господарства, що формується на основі взаємодії демографічних, соціально-економічних й інституційних чинників, а також охоплює етапи формування, використання, збереження та розвитку людського потенціалу. Доведено, що узгодженість демографічної динаміки, рівня соціально-економічного розвитку й ефективності інституційного середовища визначає якісні характеристики людського капіталу, його відтворювальну спроможність і стійкість сільських територій, а також їхню роль у забезпеченні продовольчої безпеки, розвитку аграрного сектору економіки й соціально-економічної стабільності держави в умовах структурних трансформацій і кризових викликів. Запропонований підхід створює теоретико-методологічне підґрунтя для формування комплексної державної та місцевої політики розвитку людського капіталу сільських територій на засадах стійкості, резильєнтності й інституційної узгодженості.

2. Поглиблено наукове тлумачення категорії «людський капітал сільських територій» через її трактування як багатокомпонентної соціально-економічної системи, що інтегрує освітньо-професійні й медико-демографічні характеристики населення із соціальним, культурним й інституційним вимірами, роль яких проявляється у формуванні продуктивності праці, забезпеченні територіального розвитку, а також підвищенні стійкості й адаптивної спроможності сільських громад в умовах структурних і кризових

трансформацій. Такий підхід дає змогу комплексно оцінювати потенціал сільських територій і обґрунтовувати управлінські рішення щодо відтворення людського капіталу з урахуванням багаторівневої взаємодії економічних, соціальних й інституційних чинників. Запропоноване тлумачення розширює теоретико-методологічні засади дослідження людського капіталу, а також створює основу для розроблення інтегрованих стратегій розвитку сільських територій у контексті децентралізації та післякризового відновлення.

3. Аргументовано інституційний підхід до державного регулювання відтворення людського капіталу сільських територій, який передбачає трансформацію від патерналістської до партнерської моделі управління, заснованої на скоординованій взаємодії держави, територіальних громад, бізнесу й інститутів громадянського суспільства з метою підвищення ефективності використання ресурсів, посилення відповідальності суб'єктів і забезпечення стійкого розвитку сільських територій. Реалізація такого підходу сприяє підвищенню інституційної спроможності громад, залученню приватних і соціальних інвестицій у розвиток людського потенціалу й зміцненню адаптивності сільських територій в умовах децентралізації й кризових викликів. Водночас партнерська модель управління створює передумови для більш прозорого розподілу повноважень і ресурсів, підвищення якості публічних послуг і довгострокового відтворення людського капіталу на локальному рівні.

4. Розроблено екосистемну багаторівневу модель відтворення людського капіталу територіальної громади в умовах воєнного стану й післявоєнного відновлення, що охоплює ядровий, операційний і стратегічний рівні й пояснює механізми адаптації, безперервності й відновлення людського потенціалу на основі скоординованої взаємодії територіальної громади, інституцій, держави та міжнародних партнерів з урахуванням кризових ризиків, обмеженості ресурсів і потреб довгострокової соціально-економічної стійкості. Модель дає змогу ідентифікувати критичні точки втручання на кожному рівні управління та узгодити короткострокові антикризові заходи з

довгостроковими цілями розвитку людського капіталу. Її використання створює методичне підґрунтя для формування програм відновлення громад, орієнтованих на підвищення резильєнтності, соціальної згуртованості й конкурентоспроможності сільських територій.

5. Обґрунтовано доцільність використання інструментарію оцінювання людського капіталу сільських територій через розроблення комбінованої методики, яка поєднує статистичні та індексні розрахунки, просторовий (ГІС) аналіз, соціологічні й експертні методи, що дає змогу комплексно відображати як кількісні параметри, так і якісні детермінанти розвитку людського капіталу в територіальних громадах. Запропонований інструментарій забезпечує підвищення аналітичної обґрунтованості управлінських рішень на рівні громад і регіонів, а також дозволяє ідентифікувати просторові диспропорції та критичні зони втрати людського потенціалу. Його застосування створює методичні передумови для моніторингу динаміки відтворення людського капіталу й оцінювання результативності державних і місцевих програм розвитку сільських територій.

6. Запропоновано принципову основу оцінювання людського капіталу сільських територій через уточнення принципів комплексності, динамічності, просторовості й адаптивності та їхньої прикладної інтерпретації для умов воєнного стану й післявоєнного відновлення, що передбачає систематизацію методів оцінювання через їхнє групування на п'ять взаємодоповнювальних груп (статистичні, індексні, економетричні, експертні, соціологічні) з визначенням меж застосовності для сільських територій, а також формування інформаційного забезпечення оцінювання людського капіталу на основі мультиджерельної системи даних, що поєднує національні, міжнародні й локальні інформаційні ресурси. Розроблена методологічна конструкція підвищує аналітичну точність оцінок, забезпечує порівнюваність результатів між громадами й створює методичні передумови для обґрунтування управлінських рішень у сфері відтворення людського капіталу.

7. Виконано ідентифікацію ролі сільського населення як базового

елемента людського капіталу аграрного сектору економіки. обґрунтовано його стратегічне значення для забезпечення продовольчої безпеки й соціально-економічної стійкості держави в умовах війни й післявоєнного відновлення, а також поглиблено підходи до аналізу міграційних процесів у сільській місцевості через трактування масової вимушеної міграції як чинника довгострокового звуження репродуктивної та трудової бази села, що формує стійкі демографічні й економічні ризики для розвитку сільських територій, а не як короткостроковий демографічний шок; зокрема, за даними Державної служби статистики України й оцінками міжнародних організацій, у 2022–2024 рр. чисельність сільського населення скоротилася орієнтовно на 8–10 %, рівень економічної активності в сільській місцевості знизився більш ніж на 12 %, а міграційні втрати працездатного населення у низці регіонів перевищили 15 %, що підтверджує довгостроковий характер негативних змін у відтворенні людського капіталу.

8. Доведено вплив співвідношення формальної та неформальної зайнятості у сільській місцевості на рівень соціального захисту населення, пенсійні перспективи й довгострокову якість людського капіталу, а також поглиблено наукові уявлення про фриланс і дистанційну зайнятість у сільських територіях як нові форми формальної самозайнятості й інструменти збереження людського потенціалу за умови належної цифрової й інституційної підтримки. У 2022–2024 рр. частка неформально зайнятих у сільській місцевості перевищувала 35–40 %, тоді як поширення дистанційної зайнятості й самозайнятості з використанням цифрових платформ забезпечило зростання доходів і збереження економічної активності для 10–15 % працездатного сільського населення, що підтверджує потенціал цифрових форм зайнятості для підвищення стійкості людського капіталу сільських територій. Це свідчить про необхідність інтеграції політик формалізації зайнятості й розвитку цифрової інфраструктури у стратегії відтворення людського капіталу сільських громад.

9. З'ясовано положення про визначальну роль соціальної, соціально-

культурної, транспортної та цифрової інфраструктури у відтворенні людського капіталу сільських територій, довівши, що деградація мережі закладів освіти, культури й спорту, обмежена транспортна доступність і нерівномірний розвиток цифрової інфраструктури призводять до зниження якості життя населення, погіршення доступу до базових соціальних послуг і посилення міграційного відтоку, передусім молоді й працездатних груп. Зокрема, у 2022–2024 рр. Понад 30 % сільських населених пунктів характеризувалися обмеженим доступом до регулярного транспортного сполучення, близько 35–40 % – до швидкісного інтернету, а мережа соціально-культурних закладів у сільській місцевості скоротилася більш ніж на 20 %, що статистично підтверджує інфраструктурну детермінованість міграційних процесів і втрат людського капіталу. Виходячи з цього, сформульовано концептуальні орієнтири державної політики відтворення людського капіталу сільських територій в умовах воєнних викликів, які передбачають комплексне поєднання економічної підтримки аграрного сектору, розвитку соціальної та інфраструктурної бази, розширення цифрових можливостей і трансформації соціально-культурних закладів у багатофункціональні центри громад як інструменту підвищення соціальної інтеграції, освітньої активності й збереження людського потенціалу.

10. В умовах воєнних викликів встановлено, що збереження фінансової самостійності сільських громад сприяє підвищенню їхньої адаптивності й спроможності виконувати базові соціальні функції: у 2022–2023 рр. частка власних доходів у бюджетах сільських громад залишалася стабільно високою і становила 70,7–71,9 %, що засвідчує стійкість децентралізаційної моделі навіть за умов централізації оборонних видатків. Водночас ідентифіковано посилення територіальної фінансової диференціації: розрив доходів сільських громад на одного мешканця між фінансово спроможними й депресивними регіонами у 2022 р. досягав понад дворазового рівня (зокрема, 11470 грн у Київській області проти 5280 грн у Херсонській), що обмежує рівність доступу населення до освітніх і медичних послуг. Динаміка інтегрального індексу

людського капіталу сільських територій (ІЛКСТ), який знизився з 0,51 у 2021 р. до 0,49 у 2022 р. із частковим відновленням до 0,505 у 2023 р., підтверджує загалом позитивний, але структурно нерівномірний вплив бюджетної політики на відтворення людського капіталу й актуалізує необхідність подальшого вдосконалення механізмів міжбюджетного вирівнювання у післявоєнний період.

11. Аргументовано доцільність переорієнтації програм пільгового кредитування «5–7–9 %» і грантових механізмів «єРобота» з антикризових інструментів на довгострокові інвестиційні драйвери формування локальної доданої вартості на рівні територіальних громад, що засвідчує зростання ролі органів місцевого самоврядування у стимулюванні підприємницької активності через створення фондів підтримки підприємництва на засадах державно-приватного партнерства. Такий підхід формує фінансову основу для розвитку підприємницьких компетентностей сільського населення на базі інтегрованої моделі «навчання – супровід – інвестиція». Його реалізація сприяє підвищенню стійкості місцевої економіки, розширенню зайнятості й закріпленню людського капіталу в межах територіальних громад.

12. Сформовано методичний підхід до оцінювання інституційної стійкості органів місцевого самоврядування в умовах війни, що ґрунтується на багатовимірній систематизації фінансових, кадрових, управлінських, регуляторних, соціальних й інноваційних критеріїв із відображенням їхньої динаміки у 2020–2024 рр. у вигляді порівняльної матриці. Застосування запропонованого підходу дало змогу ідентифікувати інституційні дисбаланси й адаптивні резерви спроможності територіальних громад і на цій основі визначити пріоритети післявоєнної політики розвитку людського капіталу за логікою «відновлення → модернізація → інституційна інтеграція» з урахуванням принципу *Build Back Better* у трансформації соціальної інфраструктури й управлінських практик як інструменту зміцнення довгострокової стійкості громад і їхньої здатності до відтворення людського капіталу.

13. Виокремлено інтегровану концепцію стратегічних пріоритетів відтворення людського капіталу сільських територій України в умовах війни й післявоєнної відбудови, яка поєднує інституційні, соціально-інфраструктурні, економічні, цифрові й безпекові механізми у єдину систему стратегічного управління розвитком громад на основі авторської моделі *Rural Employment Innovation Loop (REIL)*, спрямованої на перехід від лінійних інструментів підтримки до циклічної інноваційної системи зайнятості, формування локальної доданої вартості, розвитку «зелених» робочих місць, молодіжного підприємництва й кооперативно-інвестиційного масштабування. Інформаційно-аналітичну основу реалізації цієї концепції формують системні моделі цифрової модернізації «*Цифровий контур громади 4.0+*» і соціальної стійкості, а також демографічного відновлення *Resilience & Demographic Renewal Framework (RDRF)*, які комплексно інтегрують цифрову інфраструктуру, людський цифровий капітал, електронне врядування, цифрову агроекономіку, соціальний захист, психологічну стійкість і безпекову інфраструктуру як методологічне підґрунтя оновлення та довгострокового відтворення людського капіталу сільських територій у воєнний і післявоєнний періоди.

14. Розвинуто методологічні засади стратегічного планування розвитку людського капіталу сільських громад через інтеграцію ризик-орієнтованого управління, сценарного планування та систем моніторингу й оцінювання результативності політик із використанням інструментарію інституційного забезпечення розвитку людського капіталу, що поєднує механізми місцевого врядування, партнерські моделі (PPP, PPDP), кризові фонди, страхові інструменти й програми підготовки кадрів для реагування на надзвичайні ситуації. Запропоновано структурно-функціональну модель синергії взаємодії інструментів розвитку, яка дає змогу ідентифікувати мультиплікативний ефект освітніх, економічних, соціальних, цифрових й інституційних рішень, а також обґрунтовано практичні механізми утримання й повернення населення до сільських громад через інтеграцію соціальної інфраструктури, зайнятості,

цифрових сервісів і якості життя у єдину систему мотиваційних чинників.

15. Розроблено цілісну багаторівневу систему інноваційного забезпечення відтворювальних процесів людського капіталу сільських територій, що функціонує як інтегрована *Human Capital Innovation System*, поєднує інституційну, цифрову, освітню, медико-соціальну, економічну й культурно-гуманітарну підсистеми в єдину керовану екосистему розвитку територіальної громади, а також обґрунтовує концепцію інновацій як «мультиплікатора стійкості», доводячи, що інноваційні рішення виконують не лише технологічну, а й соціально-адаптаційну функцію, посилюючи здатність громад до збереження й відтворення людського потенціалу в умовах війни, демографічних втрат і просторової нерівності. Запропонована модель інноваційної системи відтворення людського капіталу сільських територій, яка відображає ієрархію підсистем, їхні функціональні взаємозв'язки й синергетичний ефект формування нової якості людського капіталу на рівні громади, базовими елементами якої визначено інноваційні офіси громад (Innovation Offices), центри інноваційного розвитку людського капіталу (CIRHC), дорадчо-аналітичні служби нового типу й міжнародно-інституційні партнерства як інструменти масштабування інновацій і підвищення стійкості розвитку сільських територій.

ДОДАТКИ

СПИСОК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

за спеціальністю 08.00.03 – економіка та управління національним

господарством

Пронько Людмили Миколаївни

№ з/п	Назва	Характер роботи	Вихідні дані	Обсяг (у сторінках) / друк. арк.	Співавтори
1	2	3	4	5	6
Монографії					
1	Management of enterprises of the agro-industrial complex of the economy in the conditions of globalization transformations	Монографія	Boston: Primedia eLaunch, 2021. 354 p. DOI: 10.46299/978-1-68564-510-6	354 / 16,1 (особистий внесок 0,95)	Furman I., Germaniuk N. та ін. (всього 17 осіб)
2	Theoretical aspects of efficiency of management activity of administrative service ²¹	Монографія	Boston, USA: Primedia eLaunch, 2022. P. 116-148. DOI: 10.46299/979-8-88680-820-9.6	33 / 1,9 (особистий внесок 0,95)	Bereziuk S.
Статті у виданнях (Scopus / Web of Science)					
3	Decentralization of public and local authorities in Ukraine	Наукова стаття (WoS)	Baltic Journal of Economics Studies. 2016. Vol. 2 (1). P. 96-100	5 / 0,22 (особистий внесок 0,11)	Kolesnik T.
4	Activities of united territorial communities in the conditions of power decentralization in Ukraine	Наукова стаття (WoS)	Baltic Journal of Economic Studies. 2018. Vol. 4 (2). P. 184-190	7 / 0,3 (особистий внесок 0,1)	Kolesnik T., Samborska O.
5	Ukraine Dairy Market: State and Prospects of Development	Наукова стаття (Scopus/WoS)	European Journal of Sustainable Development. 2020. Vol. 9 (1). P. 243-252	10 / 0,45 (особистий внесок 0,15)	Kolesnik T., Samborska O.
6	Formation of a State Support Program for Agricultural Producers in Ukraine Considering World Experience	Наукова стаття (Scopus/WoS)	European Journal of Sustainable Development. 2020. Vol. 9 (1). P. 364-379. DOI: 10.14207/ejsd.2020.v9n1p364	16 / 0,72 (особистий внесок 0,18)	Furman I., Kucher A., Gontaruk Y.
7	The Phenomenon of Political Power in Ukraine	Наукова стаття (Scopus/WoS)	European Journal of Sustainable Development. 2020. № 9 (2). P. 488-500	13 / 0,72 (особистий внесок 0,18)	Bereziuk S., Samborska O.

Продовження таблиці А1

1	2	3	4	5	6
8	Essence and Concept of Capitalization of Enterprises its Types and Methods of Evaluation	Наукова стаття (Scopus/WoS)	European Journal of Sustainable Development. 2021. Vol. 10 (1). P. 551-560. DOI: 10.14207/ejsd.2021.v10n1p551	10 / 0,45 (особистий внесок 0,15)	Kolesnik T., Samborska O.
9	Approaches To Evaluation Of The Agriculture Competitiveness Level: Empirical Evidence in Ukraine	Наукова стаття (Scopus)	Academy of Strategic Management Journal. 2021. Vol. 20 (1). P. 1-15. URL: https://r.donnu.edu.ua/handle/123456789/1534	15 / 0,7 (особистий внесок 0,2)	Patyka N., Khodakivska O. та ін.
10	The development of the state strategy for biofuel production from agrobiomass in Ukraine	Наукова стаття (Scopus/WoS)	Polityka Energetyczna – Energy Policy Journal. 2022. Vol. 25 (2). P. 163–178. DOI: 10.33223/epj/150091	16 / 0,7 (особистий внесок 0,2)	Pryshliak N., Mazur K., Palamarenko Ya.
11	Organization of the System of Internal Marketing and Marketing of Interaction... for the Production of Biodiesel	Наукова стаття (Scopus)	Journal of Environmental Management and Tourism. 2023. Vol. 14, № 3. P. 823-841. DOI: 10.14505/jemt.v14.3(67).21	19 / 0,9 (особистий внесок 0,22)	Lohosha R., Prylutskyi A., Kolesnyk T.
12	Marketing management of the bioeconomic potential of enterprises... in the post-war recovery strategy	Наукова стаття (Scopus/WoS)	Financial and Credit Activity. 2024. Vol. 6, Issue 59. P. 648-664. DOI:10.55643/fcaptp.6.59.2024.4637	17 / 0,8 (особистий внесок 0,22)	Pysarenko V., Pidvalna O. та ін.
13	Innovative management of labour potential in the digitalization system of financial and economic security	Наукова стаття (Scopus/WoS)	Financial and Credit Activity. 2025. Vol. 1, Issue 60. P. 554-569. DOI: 10.55643/fcaptp.1.60.2025.4694	16 / 0,8 (особистий внесок 0,22)	Puzyrova P., Sobchysyn V. та ін.
14	Ecological optimisation of vegetable production as a factor of the industry capitalisation	Наукова стаття (Scopus/WoS)	Agricultural and Resource Economics. 2025. Vol. 11, Issue 1 P. 74-101. DOI:10.51599/are.2025.11.01.03	28 / 1,27 (особистий внесок 0,26)	Lohosha R., Lutkovska S. та ін.
Наукові публікації у фахових виданнях					
15	Становлення та розвиток місцевої влади в Україні	Стаття	Економіка, фінанси, менеджмент. 2016. № 3 (7). С. 88-96	9 / 0,33	-

Продовження таблиці А1

1	2	3	4	5	6
16	Система оцінки факторів впливу на ефективність використання власності	Стаття	Економіка і суспільство. 2016. Вип. 7. С. 445-453	9 / 0,32	-
17	Ефективність використання власності в сільськогосподарських підприємствах	Стаття	Економіка, фінанси, менеджмент. 2017. № 6 (22). С. 52–69	18 / 0,82 (особистий внесок – 0,41)	Колесник Т.В.
18	Інструменти розвитку малого підприємництва в сільській місцевості	Стаття	Економіка, фінанси, менеджмент. 2018. № 5 (33). С. 64-74	11 / 0,45	-
19	Формування державної програми підтримки підприємств-агровиробників	Стаття	Економіка АПК. 2019. № 11. С. 85-95	11 / 0,5 (особистий внесок – 0,25)	Фурман І. В.
20	Напрями реалізації державної підтримки аграрного сектору	Стаття	Економіка, фінанси, менеджмент. 2019. № 1 (41). С. 23-32	10 / 0,5 (особистий внесок – 0,25)	Кулик Н. М.
21	Дослідження стану розвитку фермерства в Україні	Стаття	Причорноморські економічні студії. 2019. Вип. 48, Ч. 1. С. 155-165	11 / 0,6 (особистий внесок – 0,2)	Гонтарук Я.В., Ревкова А.В.
22	Дослідження економічного розвитку підприємств Вінницької області у контексті активізації виробничої діяльності.	Стаття	Економіка, фінанси, менеджмент: актуальні питання науки та практики. 2021. № 2 (56). С. 3-79.	16 / 0,78 (особистий внесок – 0,26)	Самборська О.Ю., Колесник Т.В.
23	Ретроспектива дефініції сутності людського капіталу і його змісту.	Стаття	Інноваційна економіка. 2021. № 5-6 (88). С. 43-50.	8/ 0,36 (особистий внесок – 0,12)	Самборська О. Ю., Колесник Т.В.,
24	Особливості відтворення людського капіталу сільських територій.	Стаття	Продовольчі ресурси. 2022. Т. 10. № 18. С. 266-275.	10/ 0,5	-
25	Соціальна політика об'єднаних територіальних громад як засіб відтворення людського капіталу сільських територій.	Стаття	Економічний дискурс. 2022. Вип. 1-2. С. 74-81.	8/ 0,4	-
26	Організаційні особливості формування людського капіталу сільських територій.	Стаття	Економічний дискурс. 2022. Вип. 3-4. С. 61-70.	9/0,45	-

1	2	3	4	5	6
27	Основні чинники формування поведінки людини у суспільстві.	Стаття	<i>Економіка, фінанси, менеджмент: актуальні питання науки і практики.</i> 2023. № 4 (66). С. 94-109.	16/ 0,75 (особистий внесок – 0,25)	Березюк С.В., Года О.О.
28	Економічний розвиток територіальних громад: сутність, особливості та стратегічні перспективи.	Стаття	<i>Економіка та суспільство.</i> 2024. Вип. 59. URL: https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/3428/3356	18/ 0,9 (особистий внесок – 0,3)	Затайдух К.Ю., Чорний Я.І.
29	Factors of formation of human behavior in society.	Стаття	<i>Економіка та суспільство.</i> 2024. Вип. 63. URL: https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/4148/4082	22/ 1,02 (особистий внесок – 0,34)	Berezyuk S., Bereziuk Yu.,
30	Вплив децентралізації на ефективність управління в об'єднаних територіальних громадах України.	Стаття	<i>Економіка та суспільство.</i> 2024. Вип. 65. URL: https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/4441/4378	20/ 0,96 (особистий внесок – 0,32)	Колесник Т.В., Гуцол М.В.
31	Розвиток місцевого самоврядування в системі управління змінами.	Стаття	<i>Актуальні проблеми економіки.</i> 2024. № 8 (278). С. 214-234.	11/ 1,0 (особистий внесок – 0,25)	Лутковська С.М., Колесник Т.В. Підвальна О.Г.
32	Стратегічне планування збалансованого розвитку сільських територій: еколого-економічні індикатори та моделі.	Стаття	<i>Інвестиції: практика та досвід.</i> 2024. № 20. С. 143-149.	7/ 0,4 (особистий внесок – 0,2)	Ревкова А.В., Затайдух К.Ю
33	Соціальна відповідальність політикуму як основа ефективності публічного управління.	Стаття	<i>Економіка, фінанси, менеджмент: актуальні питання науки і практики.</i> 2024. № 3 (69). С. 162-177.	16/ 0,78 (особистий внесок – 0,26)	Токарчук Д.М., Березюк Ю.Б
34	Людський капітал сільських територій як об'єкт економічного відтворення	Стаття	<i>Економічний аналіз.</i> 2025. № 3. С. 650-658.	10/0,82	-

Продовження таблиці А1

1	2	3	4	5	6
35	Організаційно-економічні основи управління процесами відтворення	Стаття	Економічний аналіз. 2025. № 4. С. 522-530.	10/0,9	-
36	Рівень життя сільського населення як фактор відтворення людського капіталу.	Стаття	<i>Інститут бухгалтерського обліку, контроль та аналіз в умовах глобалізації.</i> 2025. Випуск 3-4. С. 112-120.	9/0,57	-
37	Мотиваційні механізми закріплення людського капіталу на сільських територіях.	Стаття	<i>Інноваційна економіка.</i> 2025. № 4 (104). С. 43-50	8/0,75	-
Тези наукових доповідей					
38	Децентралізація влади та початок реформування місцевого самоврядування..	Тези	Матеріали конф. 12-13 лютого 2016 р., м. Ужгород. С. 34-38	5 / 0,2	-
39	Оцінка вартості землі за методами капіталізації	Тези	Збірник матеріалів конф. 29-29 квітня 2016 р. С. 91-95	5 / 0,22	-
40	Особливості вдосконалення системи професійного навчання у сфері публічного управління...	Тези	Proceedings of the internship (Latvia, 2023). Riga, 2023. P. 159-163	5 / 0,25	-
41	Особливості децентралізації публічної влади в Україні	Тези	Збірник тез конф. (Полтава, 10 листопада 2018 р.). Ч. 7. С. 31-33	3 / 0,2	-
42	Економічний зміст маркетингової концепції управління	Тези	Збірник тез конф. (Полтава, 3 листопада 2021 р.). С. 28-30	3 / 0,2	Токар К. С.

Всього за темою дисертації опубліковано 42 наукових праці загальним обсягом 42,46 друк. арк., у тому числі 13,74 друк. арк. у наукових фахових виданнях

Дисертантка

Л.М. Пронько

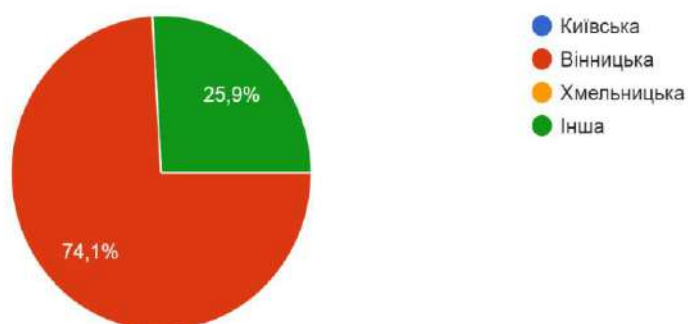
Вчений секрета́р

Р.В. Логоша

Міграційні настрої та перспективи розвитку сільських територій

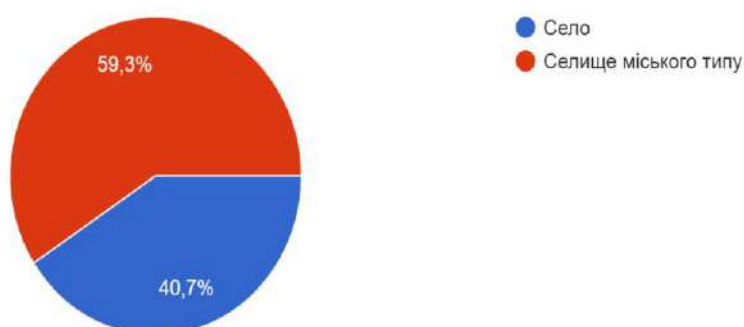
1. Область проживання:

200 відповідей

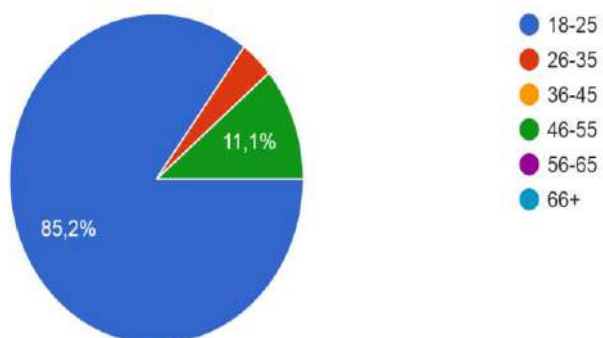
2. Тип населеного пункту:

200 відповідей

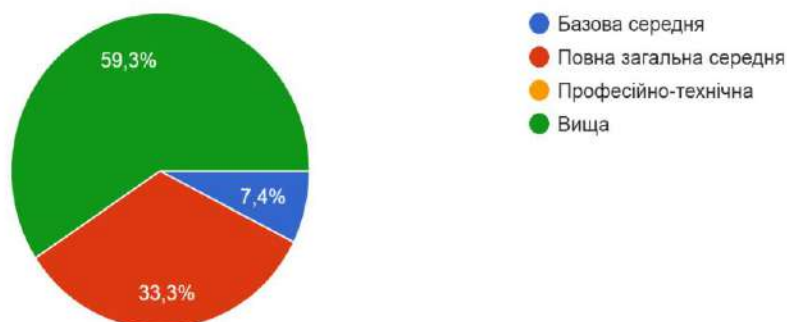
3. Вік:

200 відповідей

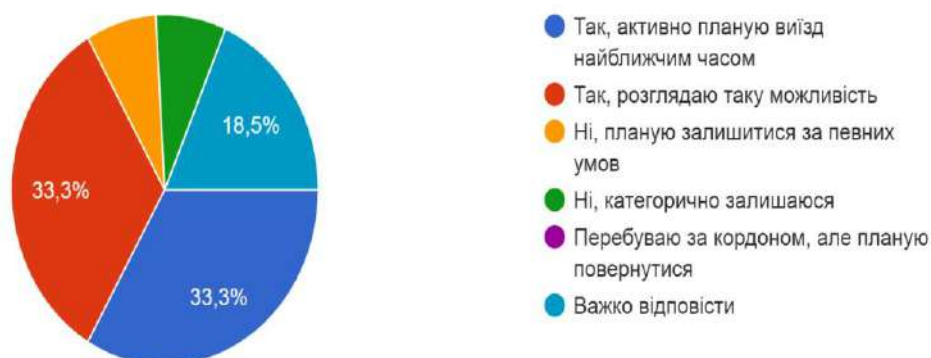
4. Освіта:

200 відповідей

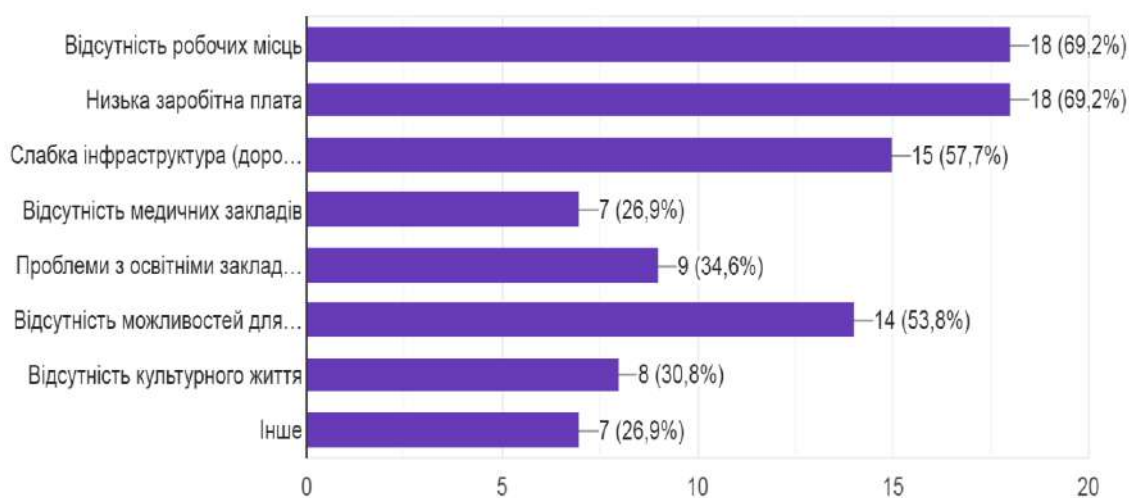
5. Чи розглядаєте Ви можливість виїзду з села на постійне місце проживання?

200 відповідей

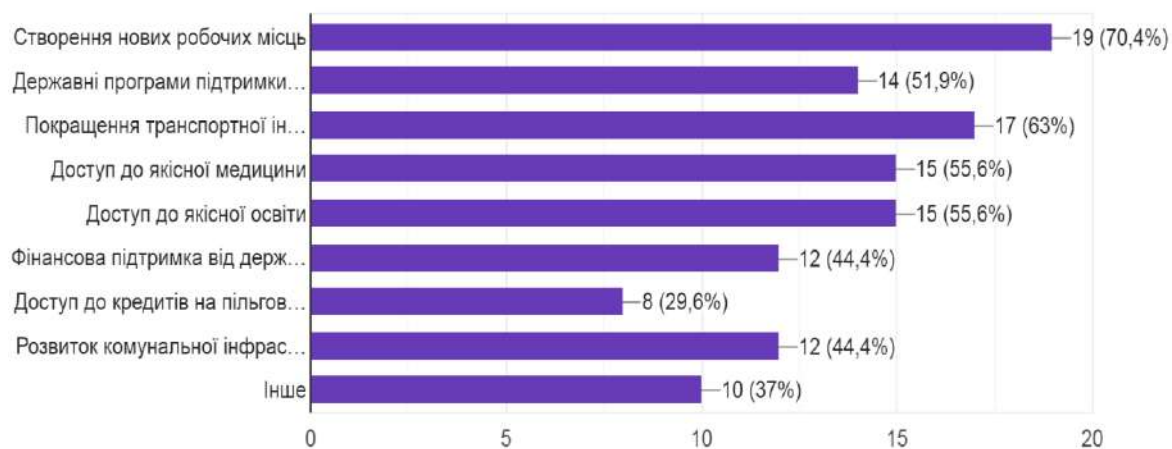
6. Якщо Ви розглядаєте виїзд, що є основними причинами? (можна обрати кілька варіантів)

200 відповідей

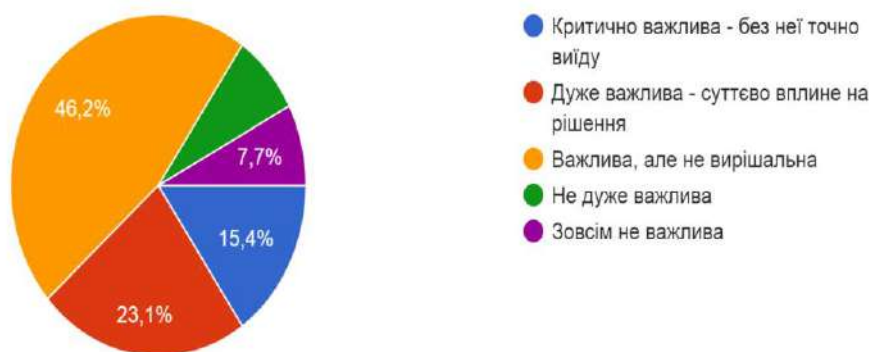
7. За яких умов Ви б залишилися жити в селі? (можна обрати кілька варіантів)

200 відповідей

8. Наскільки для Вас важлива підтримка держави для прийняття рішення залишитися?

200 відповідей

9. Якщо Ви зараз перебуваєте за кордоном, чи плануєте повернутися після закінчення війни?

200 відповідей

10. Що могло б стимулювати Ваше повернення? (для тих, хто за кордоном)

200 відповідей

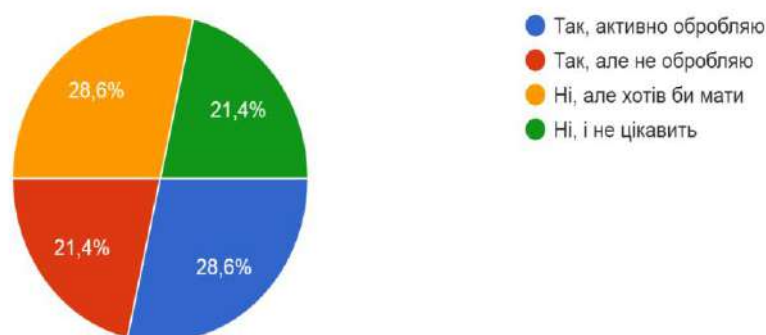
11. Яка сфера зайнятості була б для Вас найбільш привабливою в селі?

200 відповідей

12. Чи є у Вас власне господарство/земля?

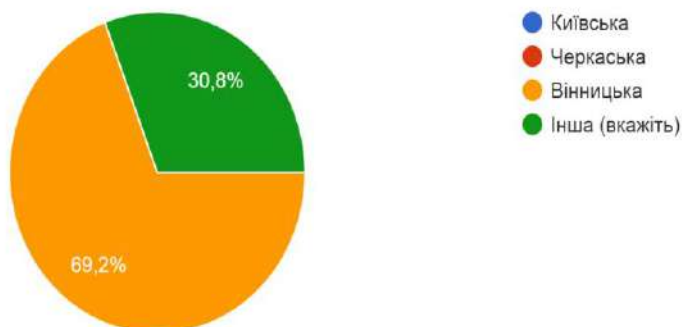
200 відповідей

Демографічні виклики та перспективи розвитку сільських громад

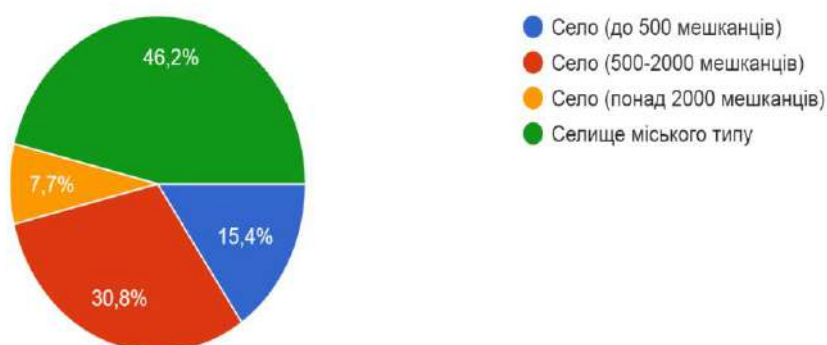
1. Область проживання:

200 відповідей

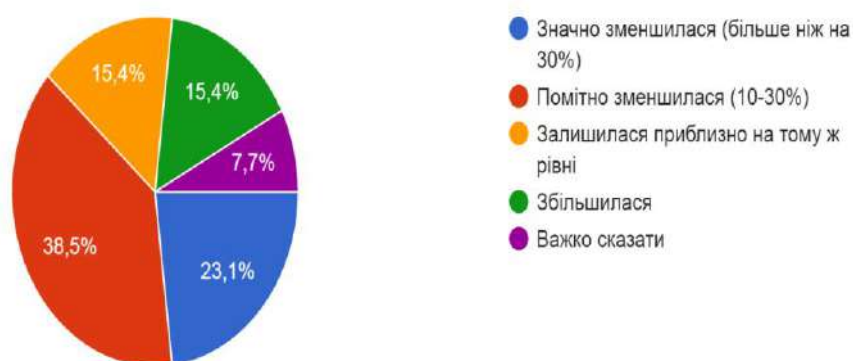
2. Тип населеного пункту:

200 відповідей

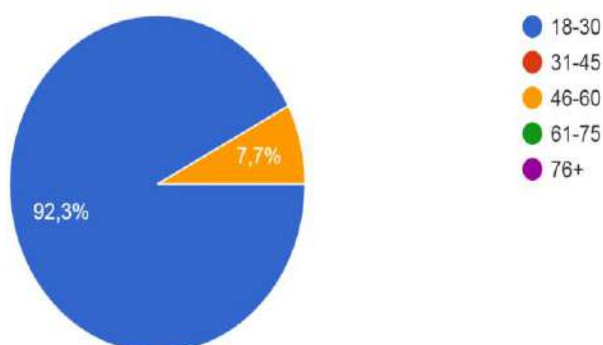
3. Чисельність населення Вашого села/селища за останні 10 років:

200 відповідей

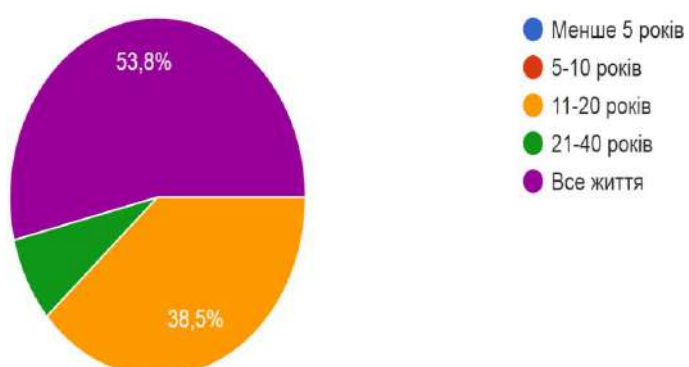
4. Ваш вік:

200 відповідей

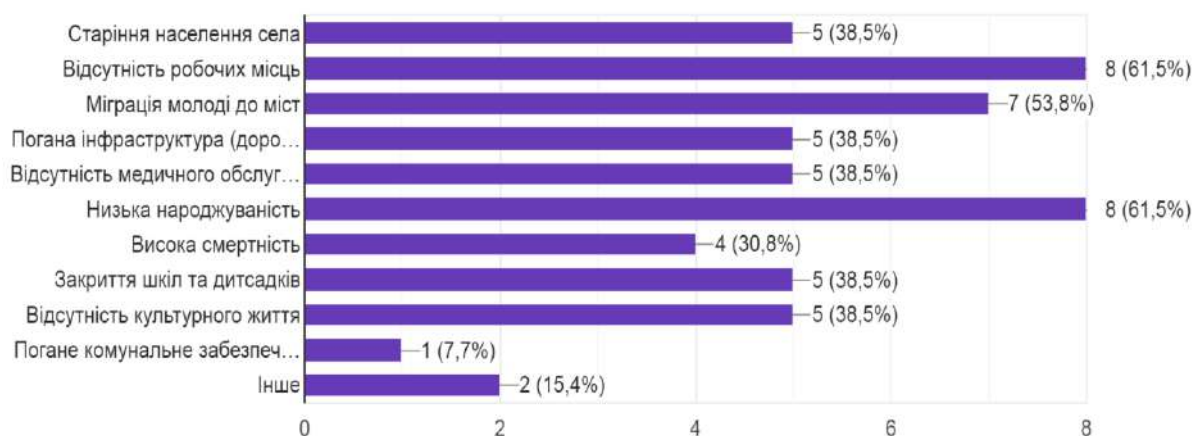
5. Скільки років Ви проживаєте в цьому населеному пункті?

200 відповідей

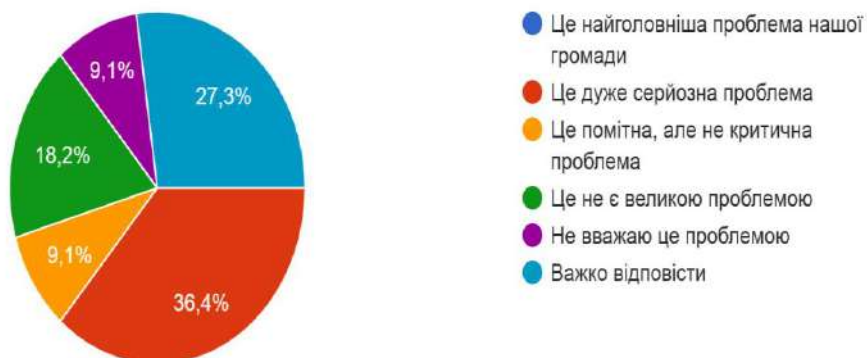
6. Які, на Вашу думку, є найбільші загрози для розвитку Вашої сільської громади? (оберіть ДО 3-х найважливіших)

200 відповідей

7. Наскільки серйозною загрозою Ви вважаєте старіння населення у Вашому селі?

200 відповідей

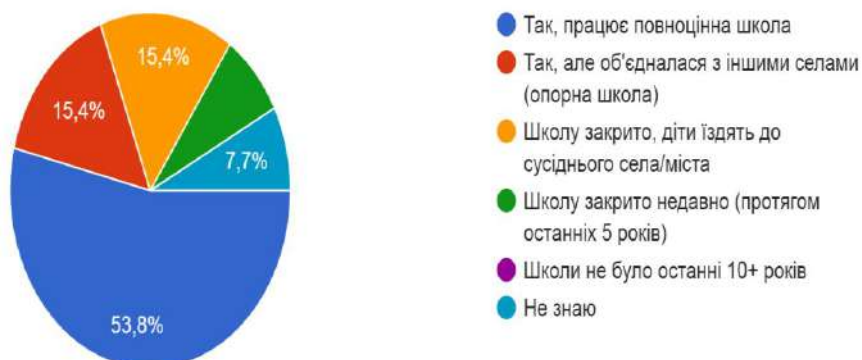
8. Як змінилася кількість дітей шкільного віку (6-17 років) у Вашому селі за останні 10 років?

200 відповідей

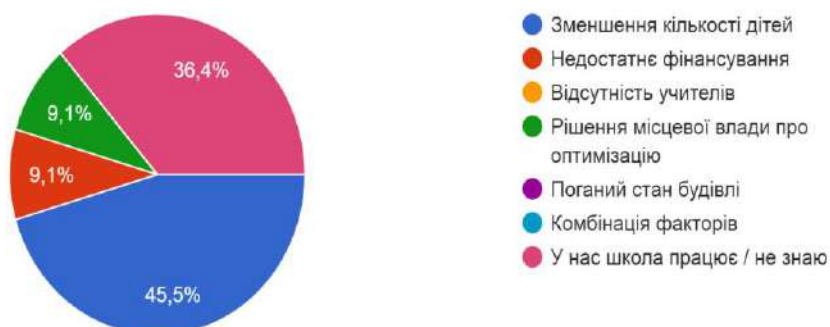
9. Чи працює у Вашому селі школа?

200 відповідей

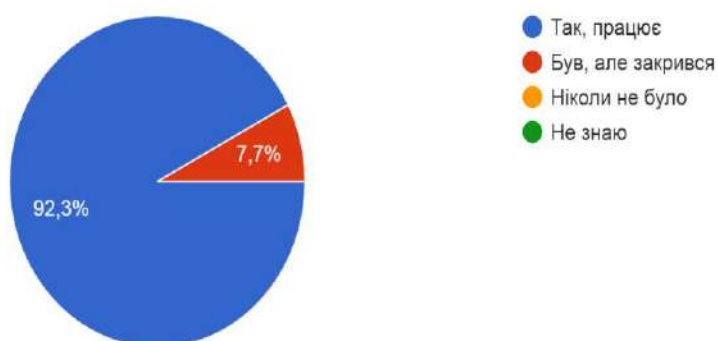
10. Якщо школа закрилася або об'єдналася, що, на Вашу думку, стало основною причиною?

200 відповідей

11. Чи є у Вашому селі дитячий садок?

200 відповідей

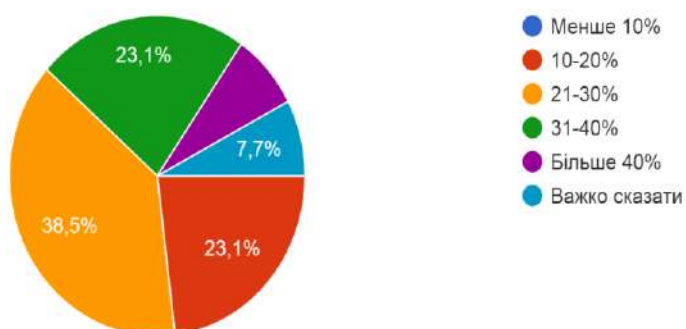
12. Як би Ви описали вікову структуру населення Вашого села?

200 відповідей

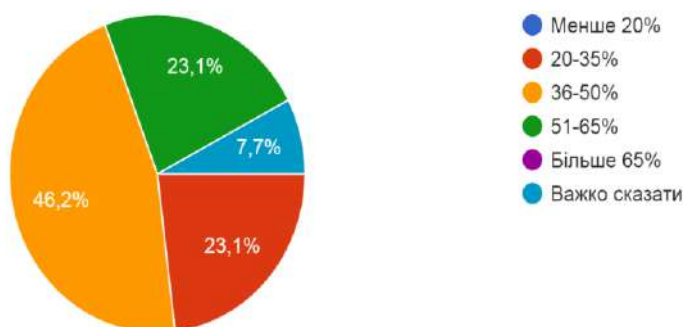
13. Скільки приблизно у Вашому селі молодих людей віком 18-35 років? (у відсотках від загальної кількості)

200 відповідей

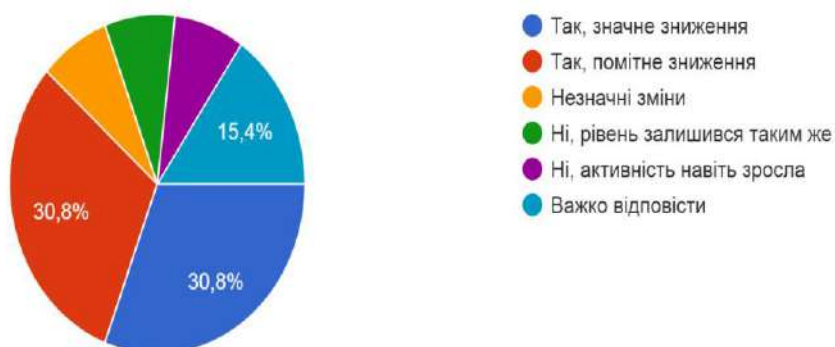
14. Скільки приблизно у Вашому селі людей пенсійного віку (60+)? (у відсотках від загальної кількості)

200 відповідей

15. Чи помічаєте Ви зниження рівня соціальної активності у Вашій громаді за останні роки?

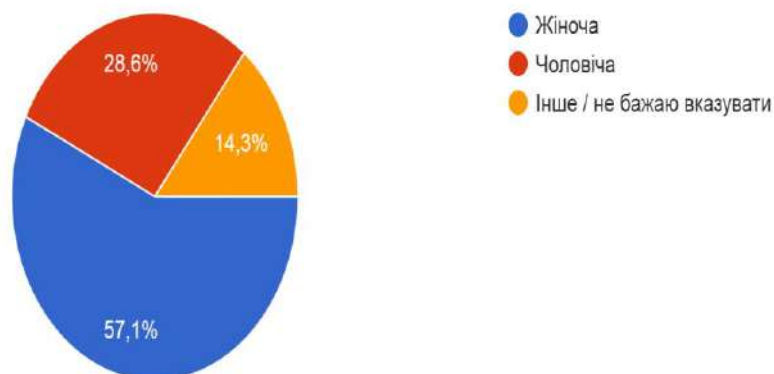
200 відповідей

Гендерна та вікова структура сільських громад: виклики та перспективи

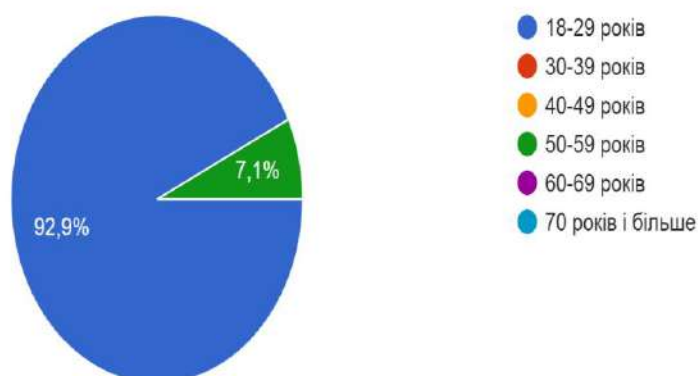
1. Стать:

200 відповідей

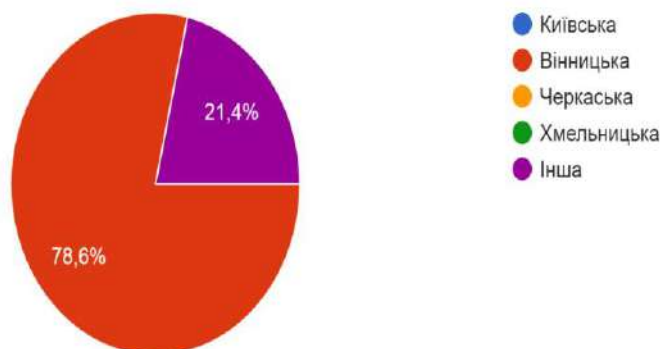
2. Вік:

200 відповідей

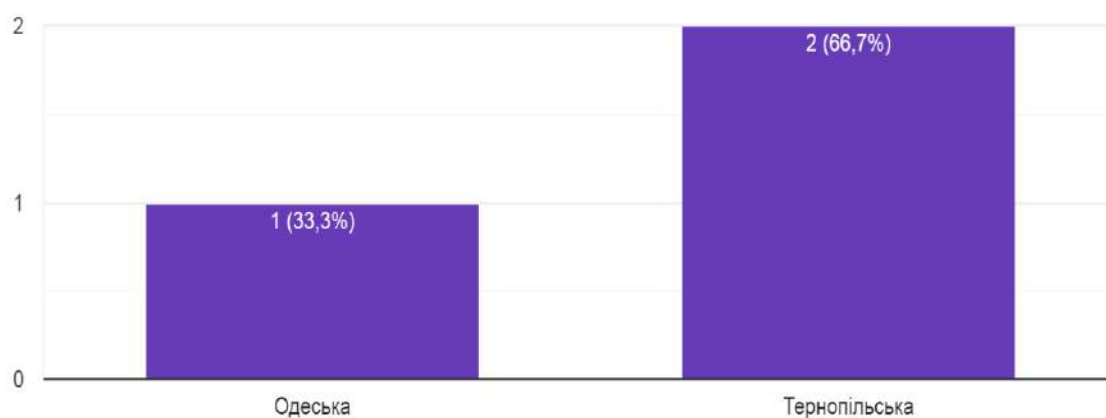
3. Область проживання:

200 відповідей

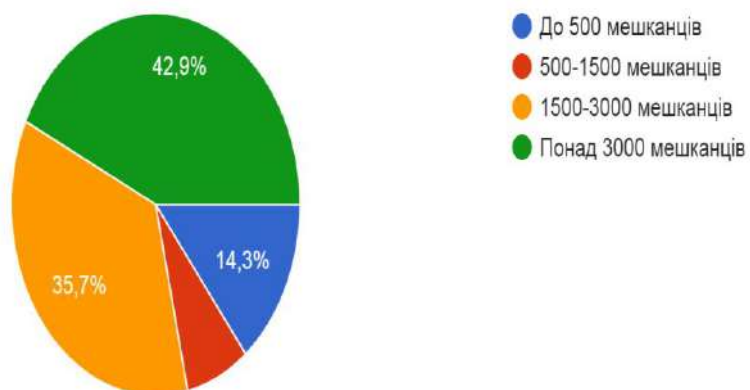
Якщо ви обрали 'Інша', будь ласка, вкажіть область проживання:

200 відповідей

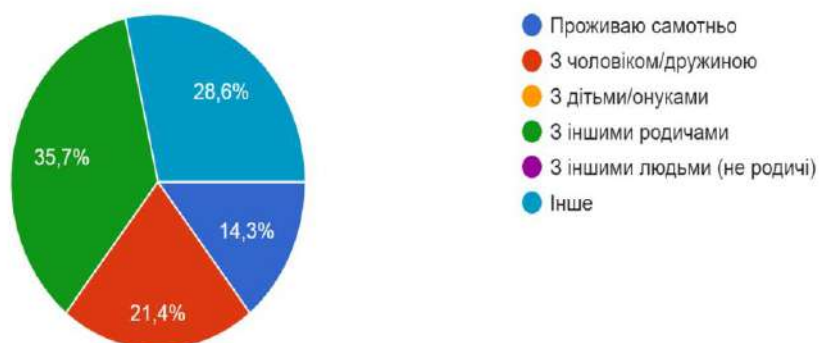
4. Розмір Вашого населеного пункту:

200 відповідей

5. З ким Ви проживаєте? (оберіть один варіант)

200 відповідей

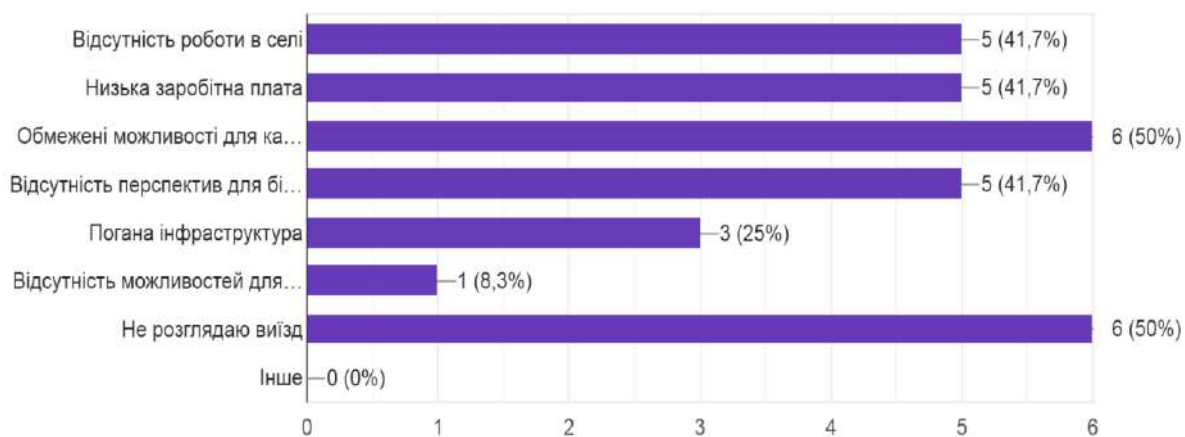
7. Чи вважаєте Ви, що у Вашому селі достатньо соціальних та медичних послуг для літніх людей?

200 відповідей

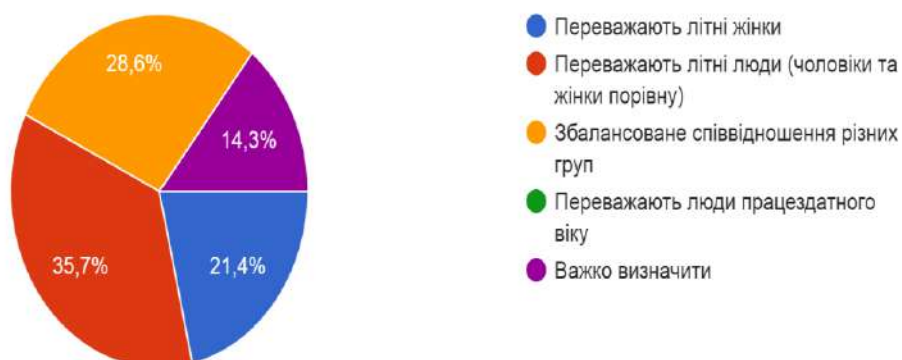
9. Якщо Ви розглядаєте виїзд, що є основною причиною? (можна обрати кілька варіантів)

200 відповідей

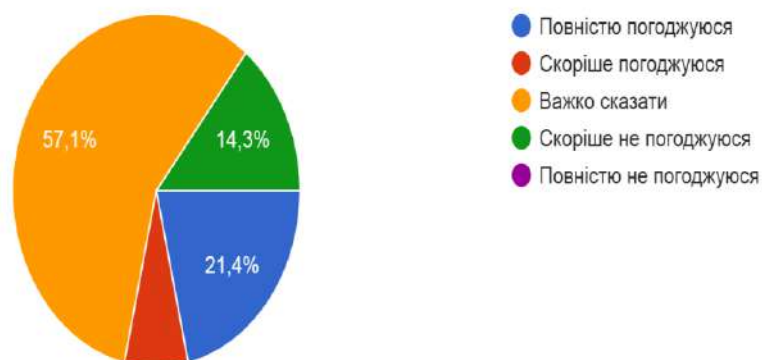
10. Як би Ви описали демографічну структуру Вашого села за статтю та віком?

200 відповідей

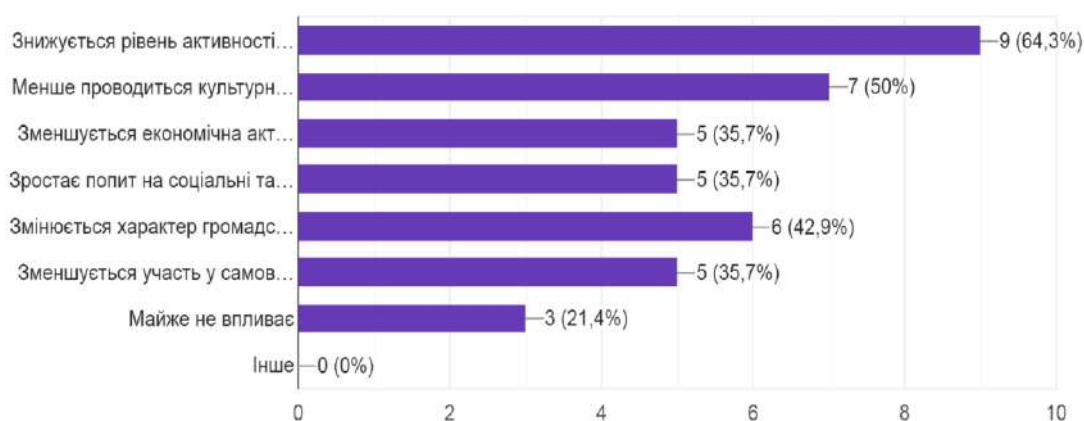
11. Чи погоджуєтесь Ви з тим, що переважання літніх жінок у демографічній структурі громади змінює соціальну динаміку села?

200 відповідей

12. Як переважання літніх людей (особливо жінок) впливає на життя громади? (можна обрати кілька варіантів)

200 відповідей

Вплив війни на демографічну ситуацію в сільських громадах: досвід внутрішньо переміщених осіб

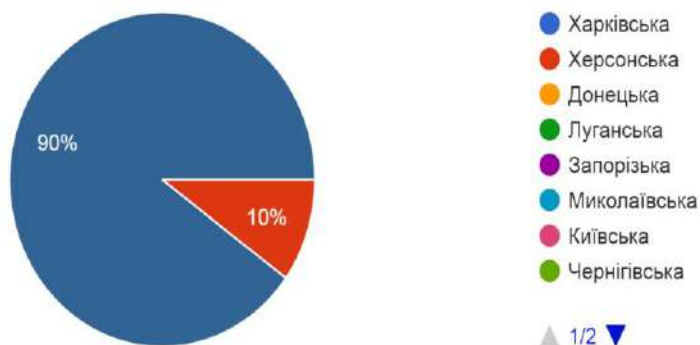
Ваш статус:

200 відповідей

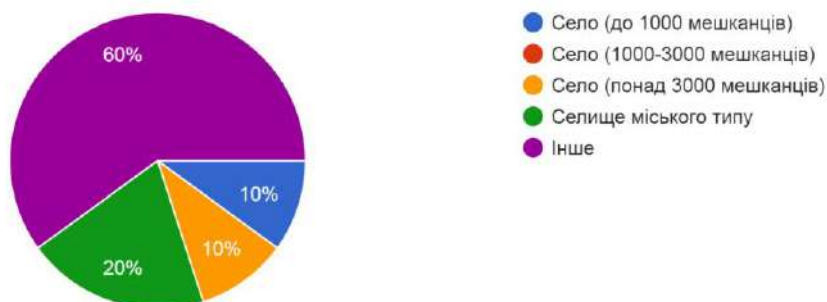
З якої області Ви переїхали / в якій проживали до повномасштабного вторгнення?

200 відповідей

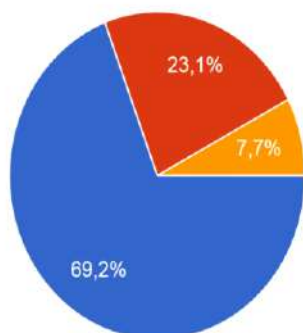
Тип населеного пункту, з якого Ви виїхали:

200 відповідей

Стать:

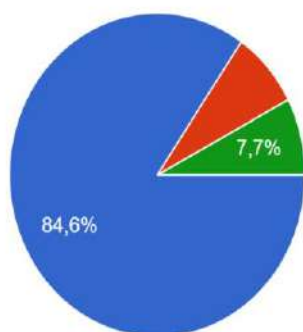
200 відповідей

- Жіноча
- Чоловіча
- Інше / не бажаю вказувати

Вік:

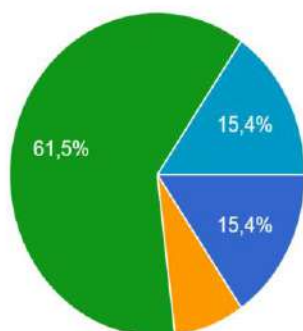
200 відповідей

- 18-25 років
- 26-35 років
- 36-45 років
- 46-59 років
- 60-69 років
- 70 років і більше

Сімейний стан:

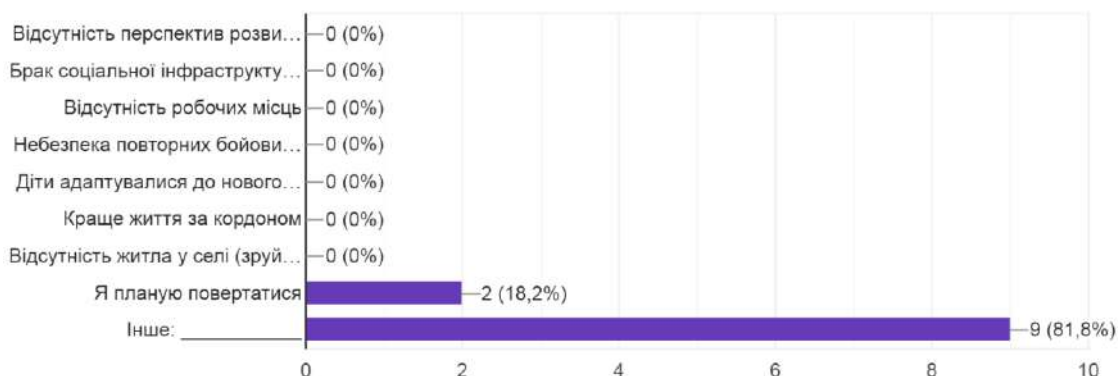
200 відповідей

- Одружений/заміжня, є діти
- Одружений/заміжня, без дітей
- Неодружений/незаміжня, є діти
- Неодружений/незаміжня, без дітей
- Вдовець/вдова
- Інше

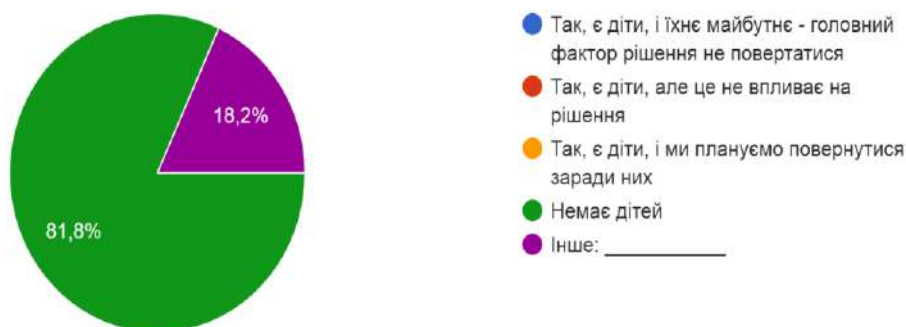
Якщо Ви не плануєте повертатися, що є основною причиною? (можна обрати кілька варіантів)

200 відповідей

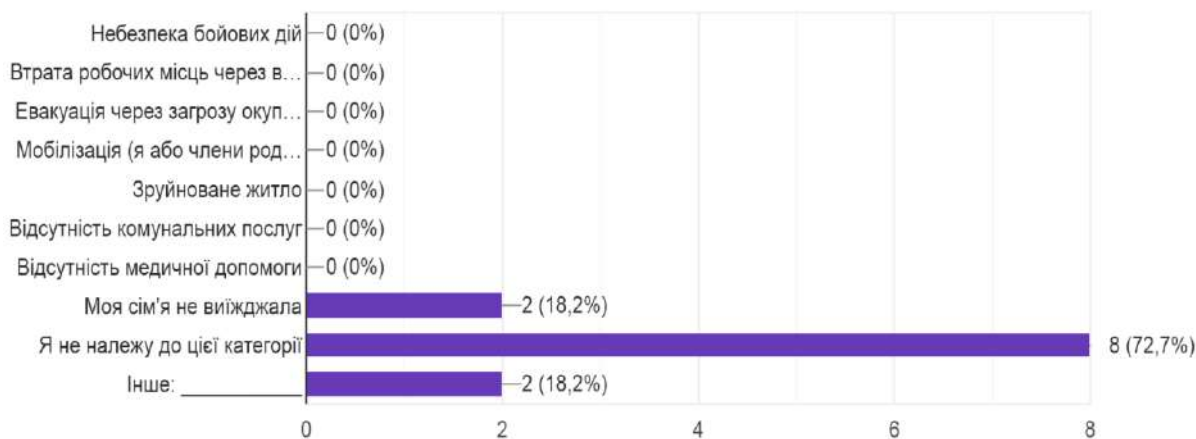
Чи є у Вас діти, і як їхнє майбутнє впливає на Ваше рішення про повернення?

200 відповідей

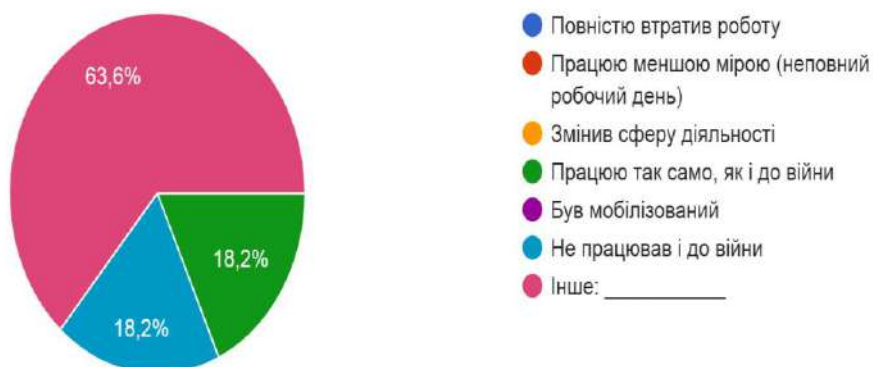
Якщо Ви чоловік призовного віку (18-60 років), чому Ваша сім'я змушена була залишити село? (можна обрати кілька варіантів)

200 відповідей

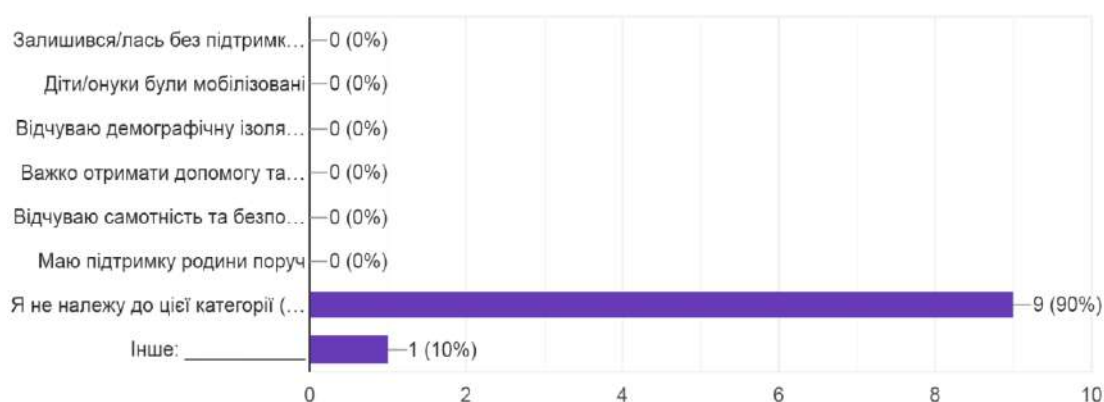
Якщо Ви чоловік, який залишився в Україні, як війна вплинула на Вашу роботу/зайнятість?

200 відповідей

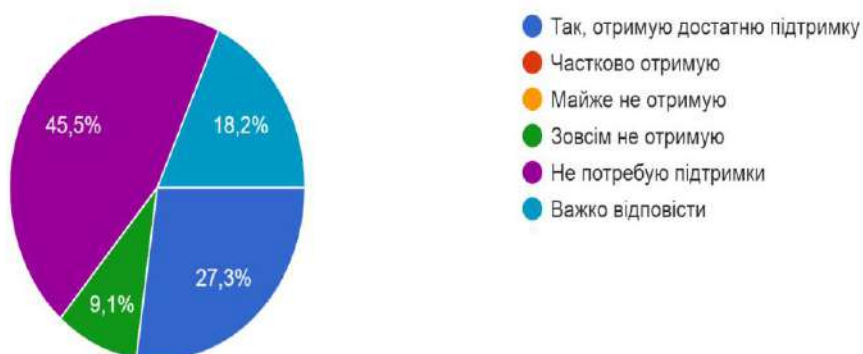
Якщо Вам 60+ років, як війна вплинула на Ваше життя в селі?

200 відповідей

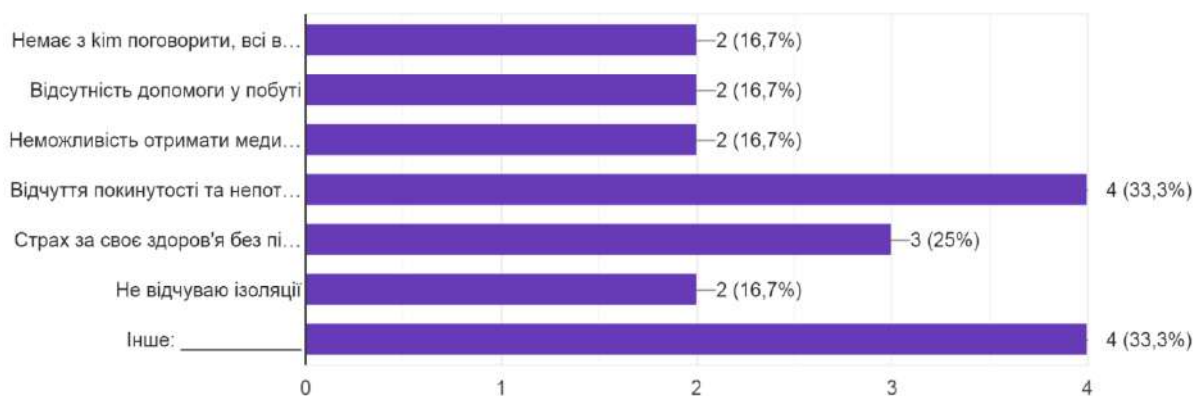
Чи отримуєте Ви достатню підтримку (від родини, держави, волонтерів) у поточній ситуації?

200 відповідей

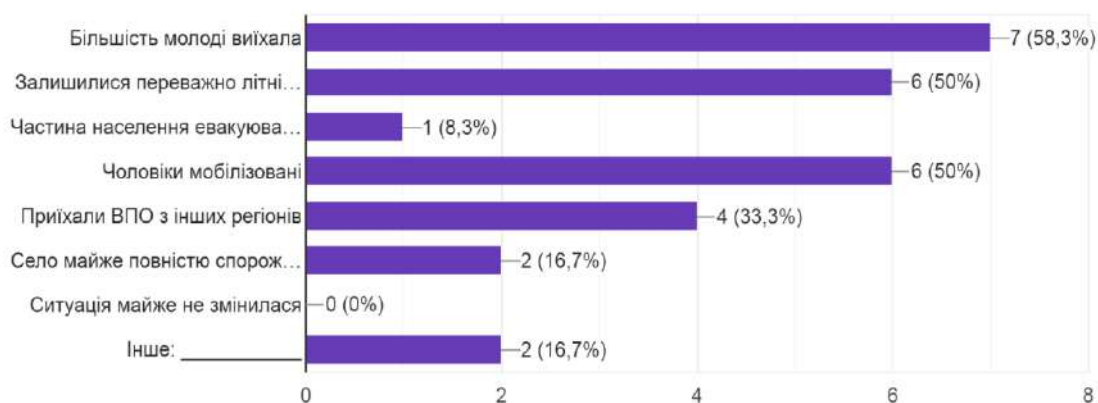
Що для Вас означає "демографічна ізоляція"? (можна обрати кілька варіантів)

200 відповідей

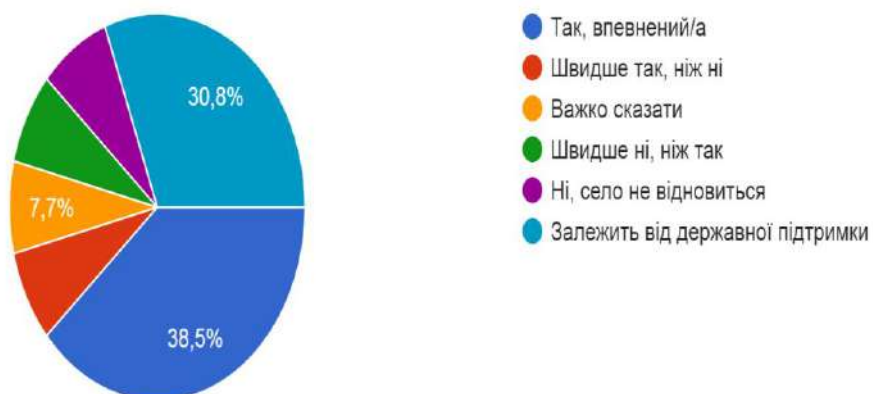
Як змінилася демографічна ситуація у Вашому селі/громаді через війну?

200 відповідей

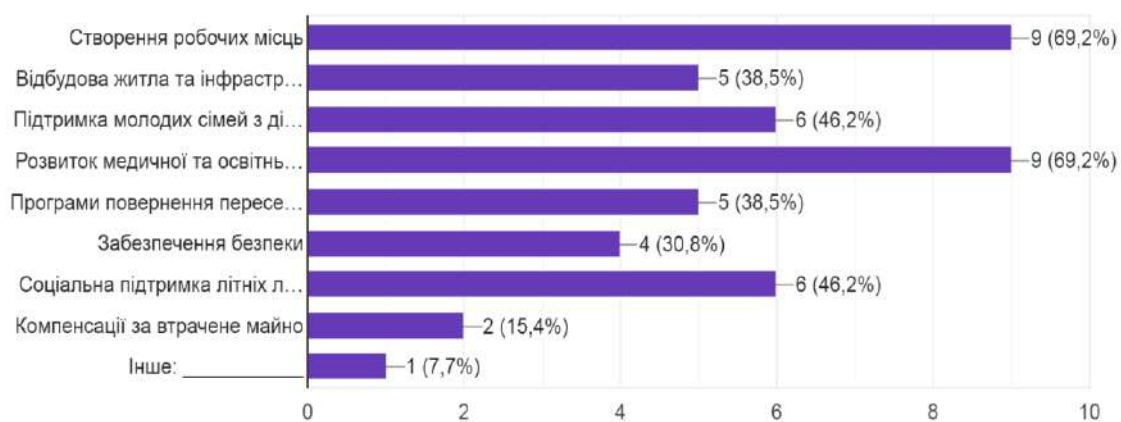
Чи вважаєте Ви, що Ваше село/громада має шанси на відновлення після війни?

200 відповідей

Що, на Вашу думку, найважливіше для демографічного відновлення села після війни?
(оберіть до 3-х варіантів)

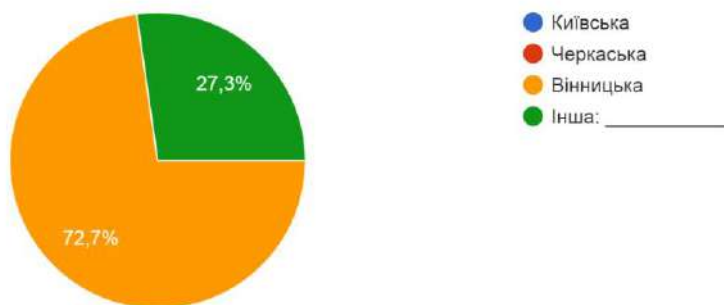
200 відповідей

Міграційні стратегії різних поколінь у сільських громадах

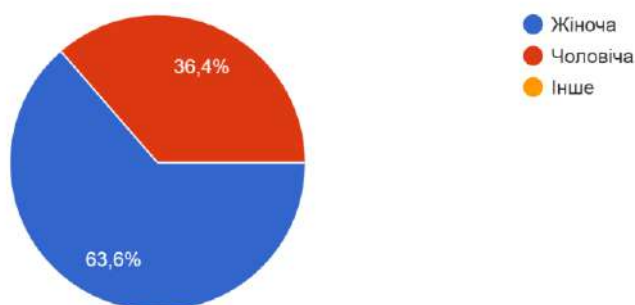
Область проживання:

200 відповідей

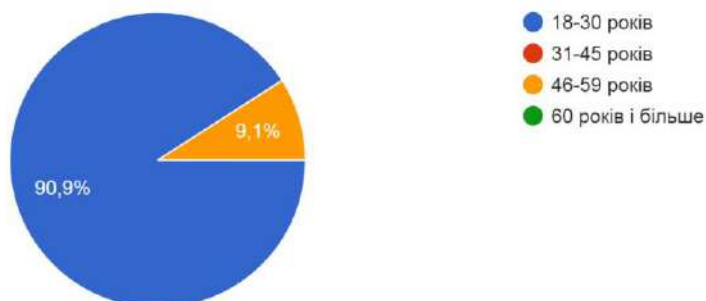
Стать:

200 відповідей

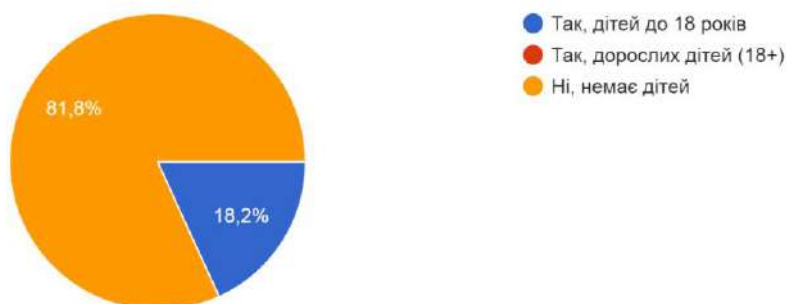
Вік:

200 відповідей

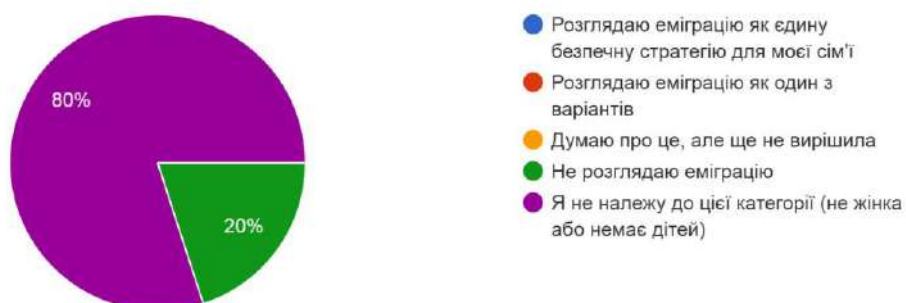
Чи маєте Ви дітей?

200 відповідей

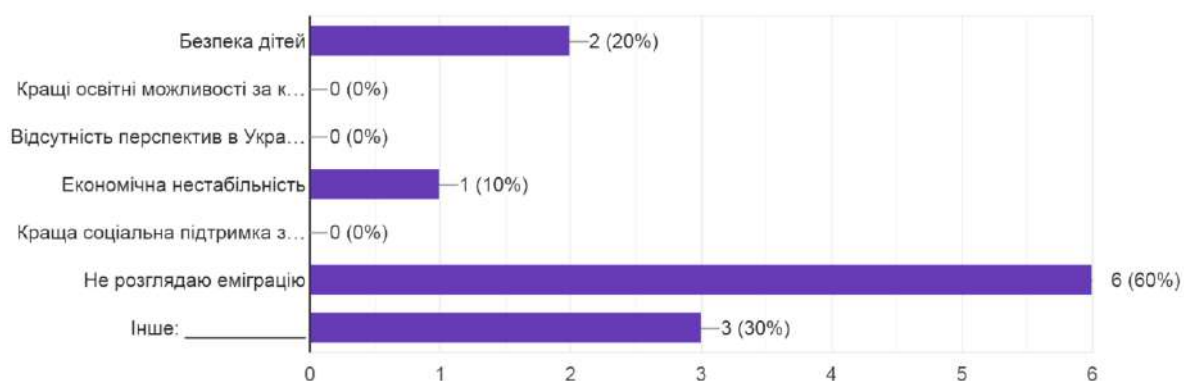
Якщо Ви жінка з дітьми, як Ви ставитеся до можливості еміграції за кордон?

200 відповідей

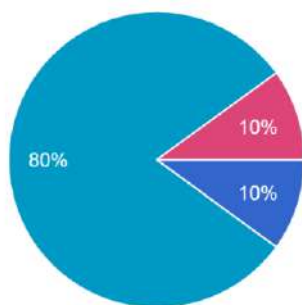
Що є головною причиною таких міркувань? (якщо розглядаєте еміграцію)

200 відповідей

Якщо Ви чоловік віком 18-59 років, які Ваші плани щодо роботи та місця проживання?

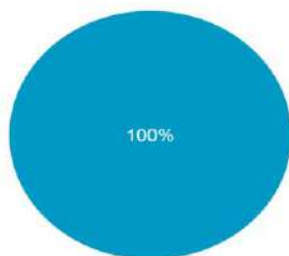
200 відповідей

- Планую шукати постійну роботу в місті (в Україні)
- Планую шукати постійну роботу за кордоном
- Буду виїжджати на сезонні заробітки
- Залишуся працювати в селі
- Працюю дистанційно, місце не має значення
- Я не належу до цієї категорії
- Інше: _____

Якщо Вам 60+ років, чому Ви залишаєтеся жити в селі?

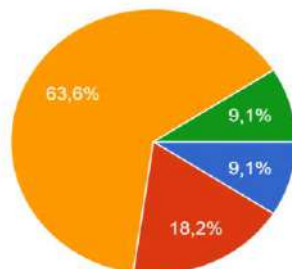
200 відповідей

- Залишаюся через відсутність можливостей для переїзду
- Залишаюся, бо звик/звикла до села
- Залишаюся, бо маю тут господарство
- Залишаюся, бо діти/онуки поруч
- Просто не бажаю виїжджати
- Я не належу до цієї вікової категорії
- Інше: _____

Як Ви ставитеся до виїзду молоді з села?

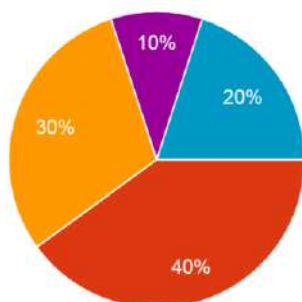
200 відповідей

- Вважаю виїзд молоді неминучим за поточних умов
- Розумію молодь, але шкодую про це
- Підтримую їхнє право на вибір
- Вважаю, що молодь має залишатися в селі
- Важко сказати

Як Ви оцінюєте майбутнє Вашого села через 5-10 років?

200 відповідей

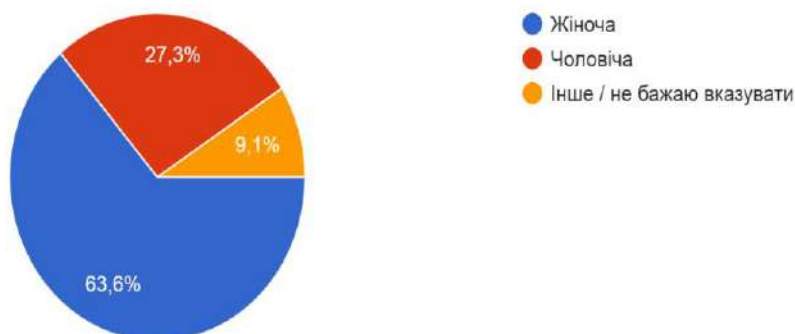

- Більшість молоді виїде, залишаться тільки літні
- Село продовжить існувати, але з меншою кількістю населення
- Ситуація може покращитися за умови державної підтримки
- Село може зникнути зовсім
- Важко передбачити
- Я оптимістично налаштований/а

Міграційні настрої та перспективи молоді в сільських громадах

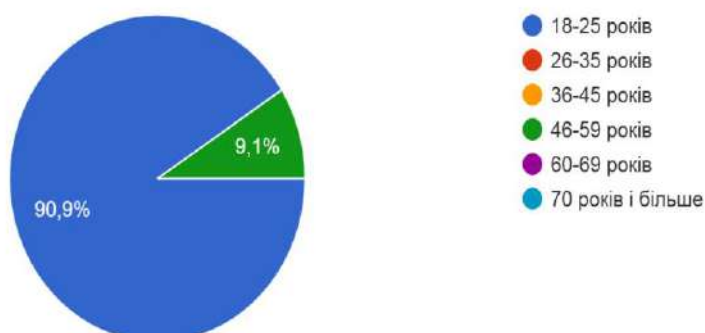
1. Стать:

200 відповідей

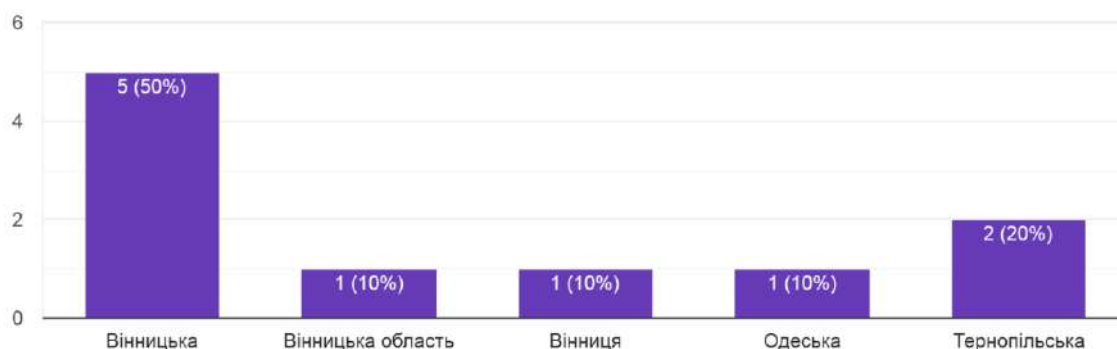
2. Вік:

200 відповідей

3. Область проживання:

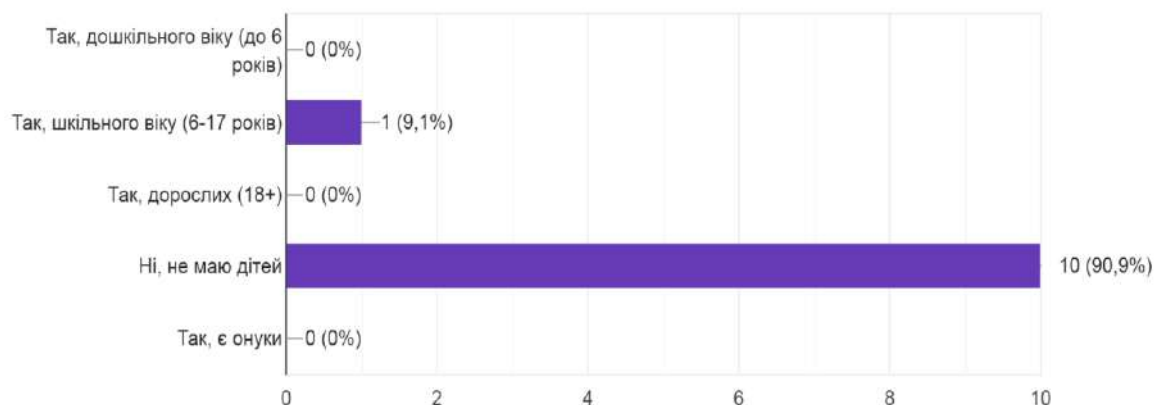
200 відповідей

4. Чи маєте Ви дітей?

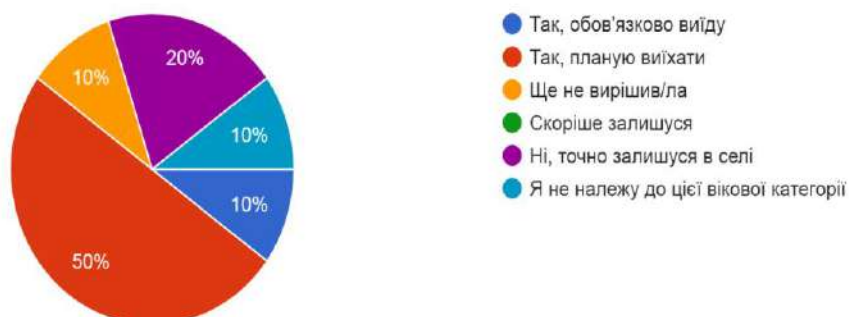
11 відповідей

200 відповідей

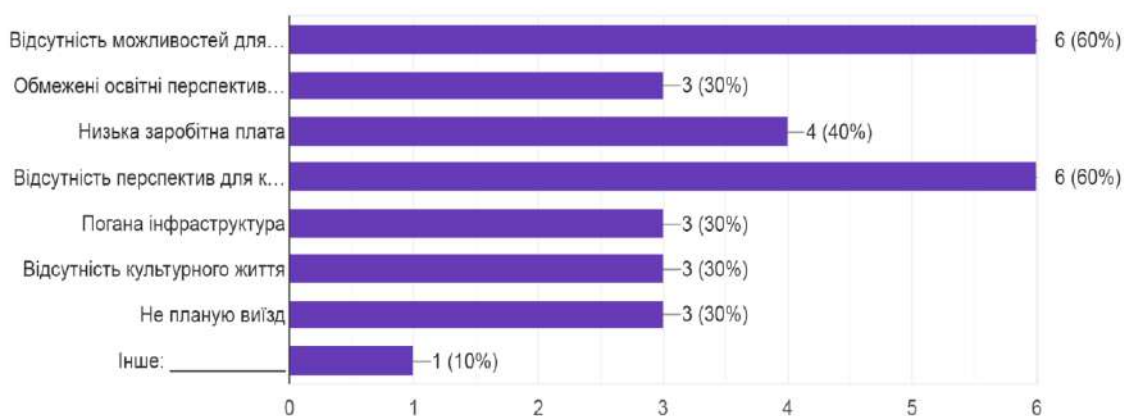
5. Якщо Вам 18-35 років, чи плануєте Ви виїхати з села у найближчі 5 років?

200 відповідей

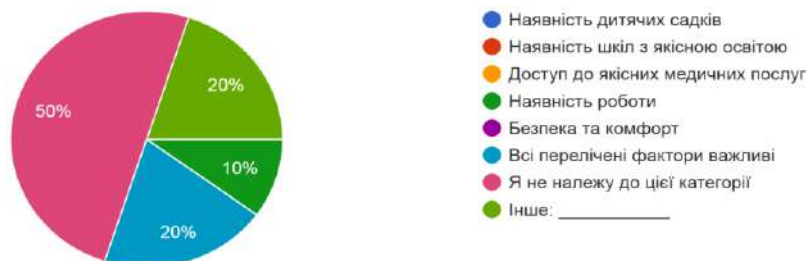
6. Якщо Ви плануєте виїзд, що є головними причинами? (можна обрати кілька варіантів)

200 відповідей

7. Якщо Ви жінка віком 18-40 років, що є вирішальним чинником для прийняття рішення про проживання в селі?

200 відповідей

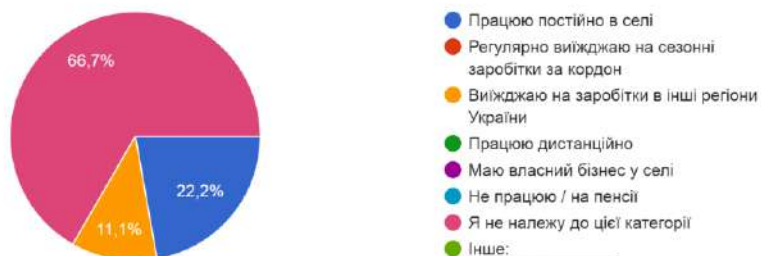
8. Чи є у Вашому селі достатня соціальна інфраструктура для виховання дітей?

200 відповідей

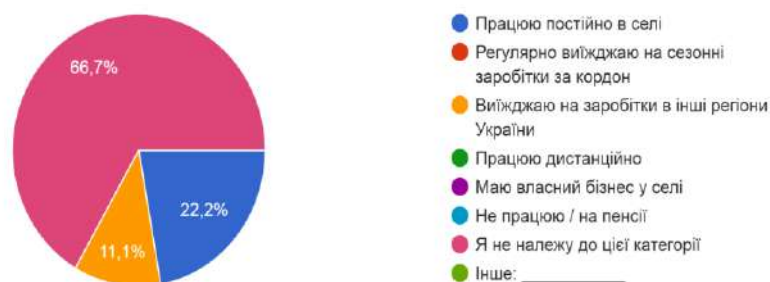
9. Якщо Ви чоловік віком 18-59 років, як Ви забезпечуєте себе/сім'ю фінансово?

200 відповідей

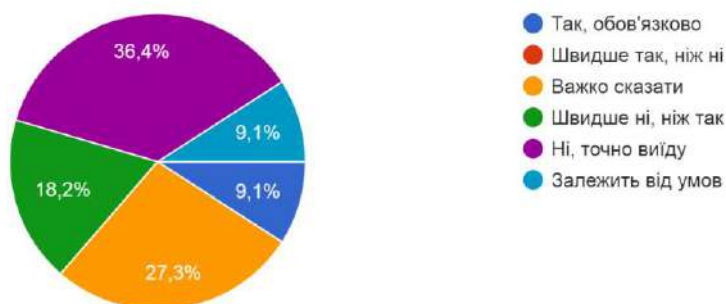
9. Якщо Ви чоловік віком 18-59 років, як Ви забезпечуєте себе/сім'ю фінансово?

200 відповідей

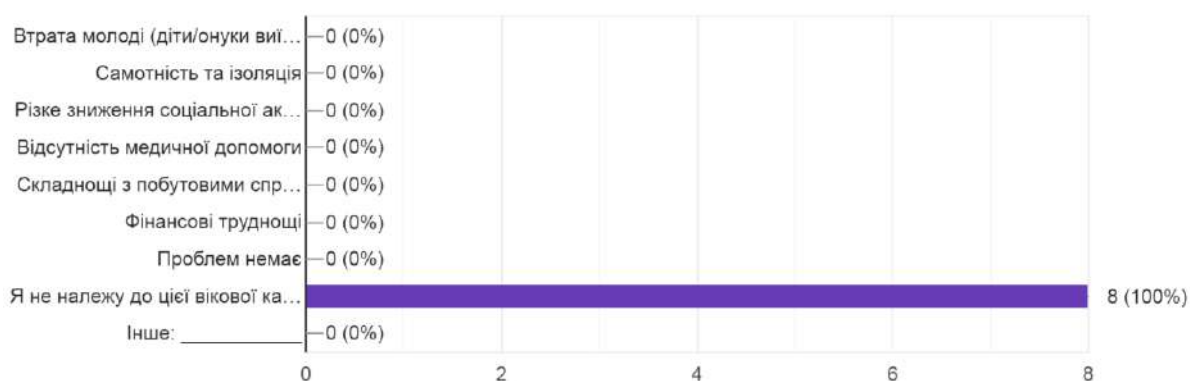
10. Чи бачите Ви себе у сільській громаді на постійній основі через 5-10 років?

200 відповідей

11. Якщо Вам 60+ років, що є головною проблемою для Вас у житті на селі?

200 відповідей

12. Чи впевнені Ви, що Ваші діти/онуки залишаться жити в селі за поточних умов?

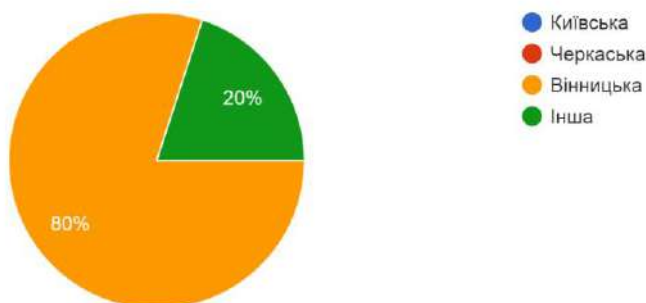
200 відповідей

Міграція молоді та інфраструктурні виклики сільських громад

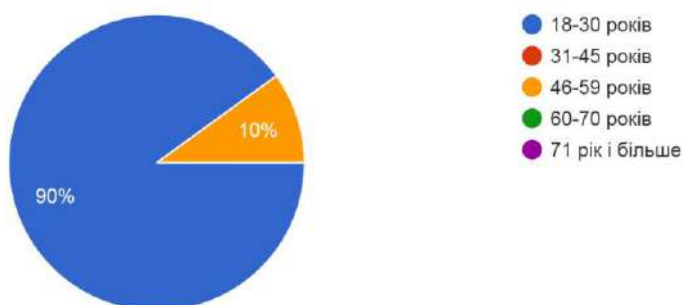
1. Область проживання:

200 відповідей

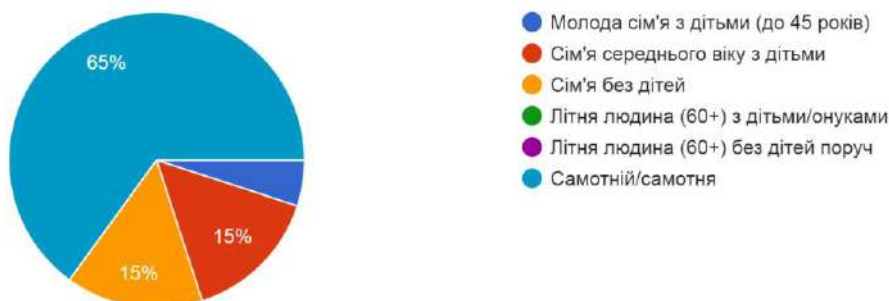
2. Вік:

200 відповідей

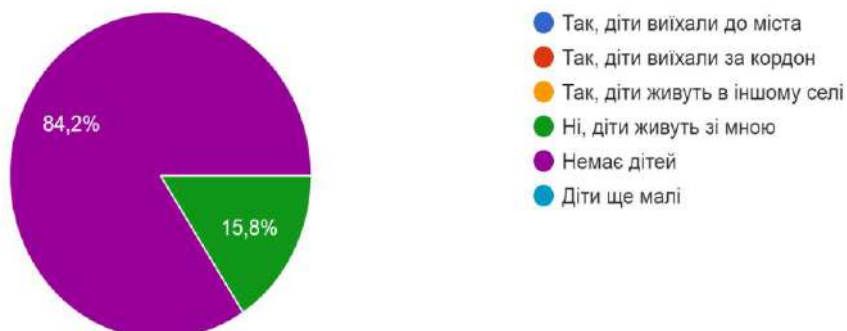
3. Сімейний статус:

200 відповідей

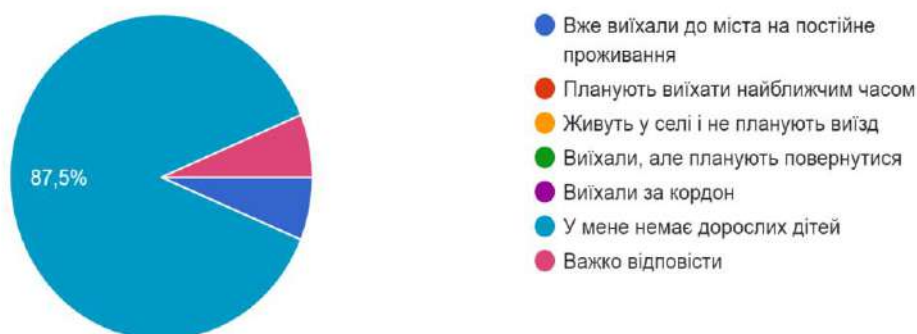
4. Чи маєте Ви дітей, які проживають окремо від Вас?

200 відповідей

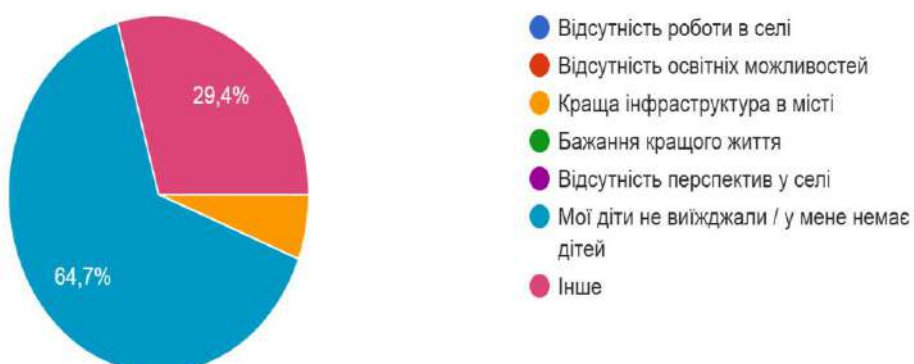
5. Якщо у Вас є дорослі діти (18+), яка їхня ситуація зараз?

200 відповідей

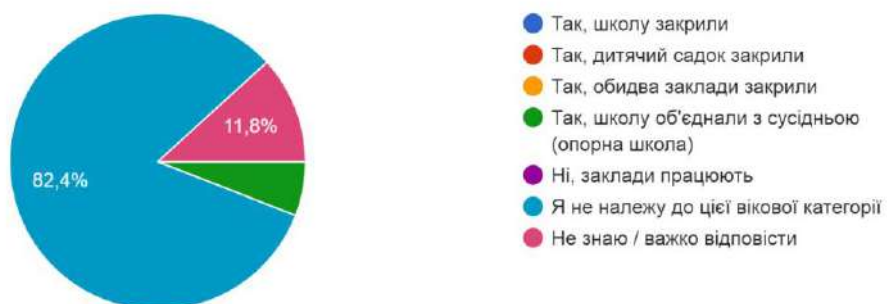
6. Якщо Ваші діти виїхали або планують виїзд, що є основною причиною?

200 відповідей

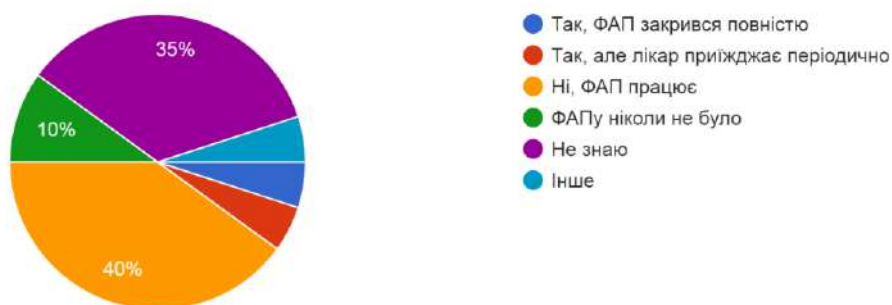
7. Якщо Вам 60+ років, чи втратило Ваше село школу або дитячий садок за останні 10 років?

200 відповідей

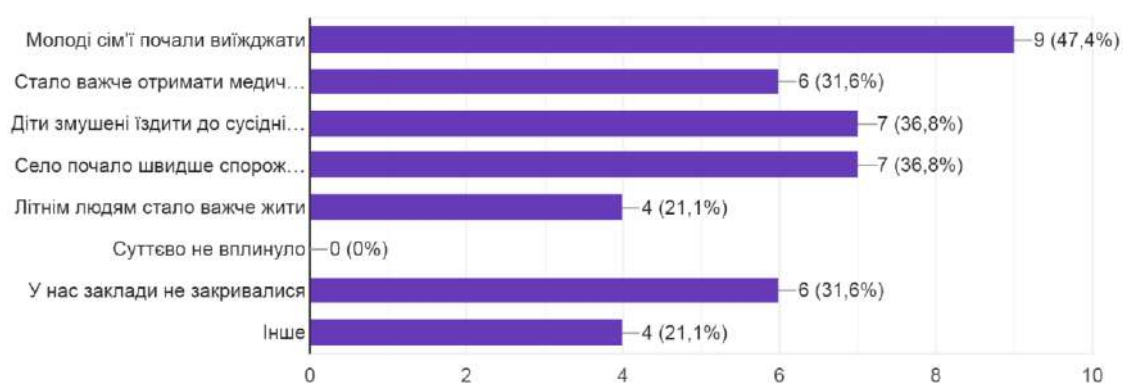
8. Чи закрився у Вашому селі фельдшерсько-акушерський пункт (ФАП) або медичний заклад за останні роки?

² 200 відповідей

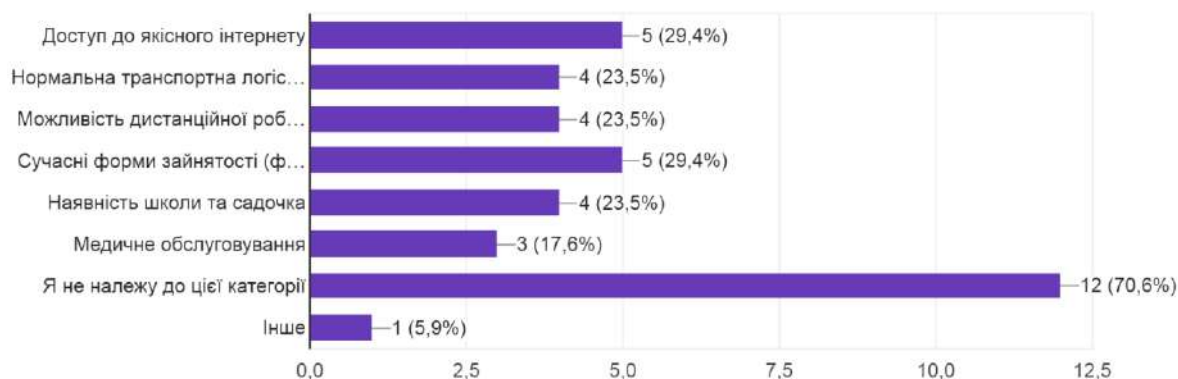
9. Як закриття соціальних закладів (школа, садочок, ФАП) вплинуло на життя Вашої громади?

200 відповідей

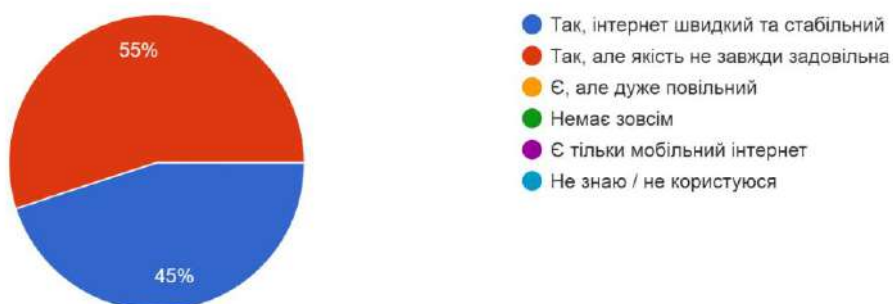
10. Якщо Ви молода сім'я (до 45 років), що є вирішальним фактором для Вашого подальшого проживання в селі? (можна обрати кілька варіантів)

200 відповідей

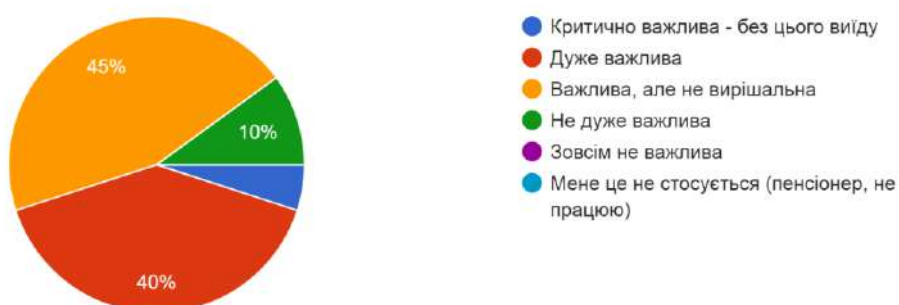
11. Чи є у Вашому селі достатній доступ до інтернету для роботи та навчання?

200 відповідей

12. Наскільки для Вас важлива можливість працювати дистанційно або розвивати власний бізнес у селі?

200 відповідей

Додаток І

Додаток до 3.2

Систематизація комплексного підходу до розв'язання структурних проблем зайнятості у сільському господарстві

Сфера структу	Ключова проблема, що потребує розв'язання (на основі даних)	Запропонований напрям удосконалення (заходи політики)	Переваги над традиційними системами моніторингу	Очікуваний результат
Інституційний розвиток та управління	Відсутність єдиної системи оцінки, прогнозування та управління трудовим потенціалом села в умовах воєнного шоку.	Формування комплексної системи моніторингу та управління людським капіталом у сільській місцевості.	Інтегративність: поєднує демографічні, соціальні та економічні показники (зайнятість, продуктивність, освіта) на рівні територіальних громад. Прогностичність: дозволяє моделювати майбутні дефіцити робочої сили (через міграцію/мобілізацію) та оцінювати вплив політик до їх впровадження. Адресність: забезпечує регіонально диференційоване прийняття рішень, на відміну від усереднених національних даних.	Вперше створює аналітичну основу для цільового інвестування та утримання критично важливих кадрів на селі.

Економічна структура	Кризова реархаїзація зайнятості (зростання частки низькопродуктивного сільського господарства до 60% у 2023 р.) та втрата робочих місць у переробці.	Диверсифікація сільської економіки та підтримка неаграрного бізнесу: Створення нових робочих місць у сферах переробки, відновлюваної енергетики, агротуризму та логістики.	Забезпечує багатосекторну стійкість ринку праці, на відміну від фокусування на монокультурному агросекторі; Зменшує залежність від кон'юнктури цін на сировину.	Зменшення частки зайнятих у первинному агросекторі; Збільшення доданої вартості та доходів.
Формалізація праці	Екстремальна тінізація зайнятості (до 85% неформальної зайнятості у 2023 р.) та хронічне відставання ВРС с/г від середнього рівня по економіці.	Стимулювання легалізації праці та підвищення соціальних гарантій: Запровадження податкових пільг для агропідприємств за офіційне працевлаштування; Створення спрощених механізмів страхового захисту для самозайнятих.	Збільшує фіскальну прозорість та забезпечує соціальну безпеку працівників, що відсутні у тіньовому секторі; Підвищує привабливість офіційної роботи.	Надання соціального захисту 85% сільських працівників; Збільшення надходжень до бюджету.
Людський капітал та міграція	Критичне падіння рівня зайнятості сільського населення (до 46,0% у 2023 р.) та дефіцит кваліфікованих кадрів.	Реінтеграція та розвиток людського капіталу: Програми реінтеграції демобілізованих та повернення біженців; Інвестиції у професійну перепідготовку та цифрову освіту.	Надає цільові програми навчання, орієнтовані на нові економічні ніші на селі (ІТ-аутсорсинг, дистанційна робота), а не лише на традиційні аграрні професії.	Повернення втраченого трудового потенціалу; Адаптація до сучасних форм праці.
Стійкість підприємств	Критична втрата середнього сегмента агробізнесу (скорочення частки зайнятих на -15,2 п.п.) та кризова концентрація на великих агрохолдингах.	Підтримка малих і середніх підприємств (МСП): Доступне фінансування та грантова підтримка для відновлення середнього бізнесу; Стимулювання кооперації.	Забезпечує децентралізацію економічної стійкості та запобігає монополізації ринку праці, що є ризиком при домінуванні лише великих агрохолдингів.	Відновлення стійкого середнього класу агровиробників; Зменшення регіональної економічної нерівності.

Джерело: авторська розробка

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІННИЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

вул. Сонячна, 3, м. Вінниця, 21008, тел. (0432) 46-00-03,
email: office@vsau.org, rector@vsau.org, код ЄДРПОУ 00497236

24 грудня 2025 р. № 01.1-60-1573
на № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук
Пронько Людмили Миколаївни
на тему: «Організаційно-економічний механізм відтворення людського капіталу сільських територій».

Повідомляємо, що наукові розробки Пронько Людмили Миколаївни за вказаною темою дисертаційної роботи мають практичну цінність, що зумовило їх впровадження у навчально-методичний процес та наукову роботу факультету менеджменту та права.

Положення дисертаційної роботи використовуються при викладанні дисциплін «Міське самоврядування», «Управління персоналом в публічній службі», «Публічне управління та управління змінами» здобувачам другого (магістерського) рівня вищої освіти за освітньо-професійною програмою «Публічне управління та адміністрування»; «Управління персоналом» здобувачам першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за освітньо-професійною програмою «Публічне управління та адміністрування, «Менеджмент».

Довідка видана Пронько Л.М. для представлення у спеціалізовану вчену раду за місцем захисту дисертації на здобуття ступеня доктора економічних наук.

Розглянуто та затверджено на засіданні науково-методичної комісії Вінницького національного аграрного університету від 25 листопада 2025 року № 6.

В.о. ректора

Віктор МАЗУР

№ 02100

УКРАЇНА
ДАШІВСЬКА СЕЛИЩНА РАДА
ГАЙСИНСЬКОГО РАЙОНУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ
ВИКОНАВЧИЙ КОМІТЕТ

вул. захисників України, 9 селище Дашів, 22740, телефон (043) 453-24-50

e-mail: dashivsilrada@meta.ua Код ЄДРПОУ 04326081

Від 28.11.2025

Вих. № 02.17/1370

На

від

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
 на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук
 Пронько Людмили Миколаївни

на тему:

**«ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНИЙ МЕХАНІЗМ ВІДТВОРЕННЯ
 ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ»**

у діяльність Дашівської селищної територіальної громади Вінницької області

Дашівська селищна територіальна громада Вінницької області розглянула ініціативу Пронько Л.М. щодо вдосконалення соціально-культурної інфраструктури, шляхом трансформації шкіл і клубів на багатофункціональні центри освіти та дозвілля, що стане частиною комплексної стратегії розвитку людського капіталу та підвищення привабливості сільських територій.

Взято до уваги методичні рекомендації щодо оцінки впливу соціально-економічних умов (інфраструктура, доступ до послуг) на процеси відтворення людського капіталу в сільській місцевості; адміністративно-фінансової децентралізації на відтворення людського капіталу сільських територій.

Результати дисертаційної роботи були враховані при розробці стратегічних напрямів розвитку Дашівської селищної територіальної громади Вінницької області; формуванні обласної програми підтримки малих підприємств аграрного сектору економіки на період економічного відновлення; оновленні системи збору, аналізу та візуалізації статистичних даних щодо динаміки відтворення людського капіталу; активізації соціально-економічних інструментів відтворення людського капіталу.

Ефективність впровадження підтверджується в запроваджені моделі «Трикутник партнерства», яка забезпечить співпрацю між державою, громадами та неурядовими структурами як основу нової управлінської культури, орієнтованої на спільне планування та синергію ресурсів.

Дашівський селищний голова

Сергій ТИТАРЕНКО

3 of 4

Україна

ВІННИЦЬКА ОБЛАСНА РАДА

вул. Соборна, 70, м. Вінниця 21050, тел. 61-44-41

http://www.vinrada.gov.ua e-mail: obl@vinrada.gov.ua Код ЄДРПОУ 00022438

18.11.2025 № 1898/21.08.19/2025
на № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук

Пронько Людмили Миколаївни

на тему:

**«ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНИЙ МЕХАНІЗМ ВІДТВОРЕННЯ
ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ»**

у діяльність Вінницької обласної Ради

Вінницька обласна Рада розглянула ініціативу Пронько Л.М. щодо напрямів державної підтримки реалізації підприємницьких ініціатив, які охоплюють фінансово-фіскальне стимулювання (пільгове оподаткування, спецмеханізми), інституціоналізацію сільського розвитку та структурну диверсифікацію на користь неаграрного МСБ, а також посилення консультативно-кадрової підтримки та удосконалення соціально-житлових гарантій.

Взято до уваги методичні підходи щодо дослідження людського капіталу та адаптації їх до сільськогосподарського та соціо-економічного контексту.

Результати дисертаційної роботи були враховані при розробці: стратегічних напрямів розвитку Вінницької обласної Ради; формуванні обласної програми підтримки підприємств аграрного сектору економіки на період економічного відновлення; оновленні системи збору, аналізу та візуалізації статистичних даних щодо диверсифікації малого та середнього бізнесу, проведенні консультацій з представниками бізнес-середовища щодо кадрової підтримки з питань відтворення людського капіталу та формування системи інноваційного забезпечення відтворювальних процесів людського капіталу сільських територій.

Ефективність впровадження підтверджується інституційною інтеграцією механізмів управління людським капіталом, що передбачає баланс між централізованими стратегіями та локальними ініціативами.

Голова обласної Ради

Вячеслав СОКОЛОВИЙ

УКРАЇНА

ШПИКІВСЬКА СЕЛИЩНА РАДА

вул. Муніципальна, 4, селище Шпиків Тульчинського району Вінницької області 23614,

тел./факс: (04335)5-11-45, тел. 5-12-05

E-mail: shpukivrada@ukr.net Код ЄДРПОУ 04326261

Вих. № 1228/02-14 від «28» листопада 2025 року

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук

Пронько Людмили Миколаївни

на тему:

**«ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНИЙ МЕХАНІЗМ ВІДТВОРЕННЯ
ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ»**

у діяльність Шпиківської селищної територіальної громади Вінницької області

Шпиківська селищна територіальна громада Вінницької області розглянула ініціативу Пронько Л.М. щодо вдосконалення механізмів та підходів, інтегрованих у комплексну поствоєнну модель відтворення людського капіталу сільських територій, які мають стати основою для стратегічного планування та інституційної стійкості.

Взято до уваги методологічні підходи до дослідження людського капіталу територіальних громад шляхом інтеграції чотирьох ключових теоретичних напрямів – економічного, соціального, інституціонального та системного – у єдину, багатовимірну концептуальну рамку, яка вперше сфокусована на мікрорівні (ТГ), вимагає просторово-чутливого аналізу з урахуванням локалізованого людського капіталу та є адаптивною до умов невизначеності і воєнних ризиків.

Результати дисертаційної роботи були враховані при розробці стратегічних напрямів розвитку Шпиківської селищної територіальної громади Вінницької області; формуванні обласної програми підтримки малих підприємств аграрного сектору економіки на період економічного відновлення; оновленні системи збору, аналізу та візуалізації статистичних даних щодо динаміки відтворення людського капіталу; активізації соціально-економічних інструментів відтворення людського капіталу.

Ефективність впровадження підтверджується в розробці механізмів активізації соціально-економічних інструментів відтворення людського капіталу та формування системи інноваційного забезпечення відтворювальних процесів людського капіталу сільських територій.

Селищний голова

Микола КРИВОЦЮК

ВІННИЦЬКА МІСЬКА РАДА
ДЕПАРТАМЕНТ ЕКОНОМІКИ І ІНВЕСТИЦІЙ
Україна, 21050, Вінницька обл., Вінницький район, м. Вінниця, вул.Соборна, 59
тел. (0432)59-50-46, e-mail: dei@vmr.gov.ua

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук

Пронько Людмили Миколаївни

на тему:

**«ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНИЙ МЕХАНІЗМ ВІДТВОРЕННЯ
ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ»**

у діяльність Департаменту економіки і інвестицій Вінницької міської ради

Департамент економіки і інвестицій Вінницької міської ради розглянув ініціативу Пронько Л.М. щодо концептуальних підходів вдосконалення інституційного середовища відтворення людського капіталу сільських територій шляхом формування комплексної системи моніторингу та управління людським капіталом у сільській місцевості, яка має суттєві переваги над традиційними системами моніторингу та забезпечує інтегративність, поєднуючи демографічні, соціальні та економічні показники на рівні територіальних громад.

Взято до уваги методичні рекомендації щодо комплексної оцінки кількісних і якісних параметрів людського капіталу сільських територій.

Результати дисертаційної роботи були враховані при розробці стратегічних напрямів розвитку Вінницької міської територіальної громади; формуванні програми розвитку аграрного сектору економіки на трирічний період; оновленні системи збору, аналізу та візуалізації статистичних даних щодо динаміки відтворення людського капіталу; проведенні консультацій з представниками бізнес-середовища з питань підвищення стійкості до зовнішніх економічних викликів.

Ефективність впровадження підтверджується забезпеченням функціональної стійкості та економічної мобільності, шляхом синергетичної інтеграції цифрового та соціально-інфраструктурного комплексу з економічно-підприємницьким комплексом.

Директор департаменту

Максим МАРТ'ЯНОВ